

156

विंशानपारिजातस्य द्वितीयखण्डे

धृतानामृषीणां संग्रहकाराणाञ्च प्रकारादि-
वर्णानुक्रमेण नामनिर्घण्टः ।

२६८
८,२

अ

अगस्त्यः । २०६,१७ ।

अङ्गिराः । ७७,६ । २५२,१३ । ३७७,१४ । ६११,२ ।
६५७,१७ । ८००,८ ।

अजिः । ३१,२ । ४८,१२ । ७५,१ । १५८,१४ । १८६,१४
१८४,१ । ३२८,१४ । ५८३,८ । ७७४,१ ।

अमरसिंहः १७१,४ ।

987

आ

आचार्यः । ४०,१० । ८२,१ । १०४,१३ । १२६,१७ ।

आश्वलायनः । ५७,१ । १२३,६ । १२४,५ । १६१,८ । १८२,
१०,१५ । १८७,१८ । २३३,१८ । ३३२,१ । ३३८,
११ । ३७२,१६ । ४६७,१३ । ५२६,२१ । ६६२,७ ।
७११,५ ।

600A

प्राञ्जलकारः २८,१८ । ५०,२२ । ६०,१० । ८७,१५ ।

(१०४,२,१३ । १०५,५ । १०६,६,१८ । १०८,६ ।
११४,१० । ११८,२ । १२६,१७ । १३०,७ । १४५,५ ।
१४६,१० । १६०,८ । १६७,५ । १८०,८ । २०५,१ ।
२६०,३ । २६१,१६ । २७०,१४ । ३१५,८ । ३७०,
१५ । ४७७,८ । ५१०,४ । ५५७,५ । ६०३,१४ ।
६०६,१५ । ६०८,१८ । ६८५,२ ।

उ

उञ्जलकारः १८२,२१ ।

उभयाः १४६,३ । २४४,४ । २५२,१८ । ३५३,८ । ७८५,
५ । ८११,६ ।

कृ—

कृष्णवृक्षः ४६,१ । ३१८,१२ । ४६६,४ । ४८८,१७ । ७१७,
१८ ।

क—

ककीचार्यः ३११,११ । ३२३,८ । ४४२,११ । ५५५,६ ।
६६२,१८ ।

कश्यपः ६१,१३ । २२७,८ । ५५४,१० । ६५८,११ ।

कात्यायनः २८,२१ । ३५,१४ । ४०,१० । ५०,५ । ५८,
१३ । ६०,१० । ७४,६ । १५ । ७८,८ । ८३,५ । ८४,

विधानपारिजाते

४। ८६, १४। १०५, ६। ११८, ६। १२०, १५। १२१,
 ८। १२३, ८। १२४, १८। १६२, १६। १६३, ६।
 १६७, १६। १६४, १२ ॥

१७०, ३, १४। १७७, १४। १७८, १। १८१, १५ ॥
 १८७, ७, ११। २१३, १२। २१८, ५। २३६, ७। २३७,
 १। २३८, १७। २४१, १४। २५७, १, ८। २६५, ८।
 २६८, १६। २६८, १५। २७३, २। २७७, ३। ३०४,
 ८, २१। ३०६, १६। ३०८, ११। ३०८, २१। ३१४,
 ६। ३२२, ५। ३३०, ८, १०। ४३०, ८, १०।
 ४३२, ६। ४४०, २। ४४१, २। ४४४, ११। ४४५,
 ५। ४४६, १, १५। ४७२, २०। ५४४, १०। ५५२,
 १८। ५५५, ५। ५८७, ८। ५८१, १०। ५८६, ८। ५८८,
 ८। ६०३, १७। ६०५, १७। ६२३, २०। ६६२, १७,
 २०। ७७१, १८। ७७२, १८। ७७५, ६। ७८८, १०।
 ७८२, १३। ८०२, १०। ८१३, १६।

कारिकाकारः ४५, १८। ११२, १२। १२३, २०। १२५,
 १४। १२७, १०। १२८, ५। १३५, ८।

कासनिर्णयदीपिकाकारः ५५२, ४।

काश्यपः ४५८, २।

कार्याजिनिः २६३, ११। २६४, १४। ३१३, २२। ५५६,
 १। ५८१, १८। ६००, २२। ७८६, १७। ७८१, १३।

987

कोशकारः ५३३,२ ।

कोशिन्यः ५८८,१३ ।

कोशीतकिः १२०,८ ।

गः .

गर्गः ७७,१५ । १४४,११ । १४५,१५ । १४८,१ । १६७,
१ । १७८,७ । ३३०,१० । ३३२,३ । ३५१,३ । ३५५,
१४ । ३६१,६ । ३६८,११ । ३७३,६ । ४०७,१५ ।
४३७,८ । ४५७,५ । ४५८,५ । ५८४,५ । ५८८,२० ।
६१५,१० । ६१८,१६ । ७१३,१२ । ८५२,८ ।

गार्ग्यः २७५,१० । २७६,१० । ४०५,१४ । ५५१,१२ ।
५५२,८ । ५५३,१७ । ५५६,८ । ५७०,१३ । ७३८,
१४ । ७७२,२ ।

गालवः १७२,१७ । ३२१,१ । ३६२,८ । ५८४,१६ । ५८५,
८ । ६१४,४ । ७३८,२१ । ८०८,४ । ८२०,७ ।

गोभिलः ११८,१० । ११८,३ । १६२,१८ । २२८,५ । २३६,
१२ । ३६७,४ । ४६८,१८ । ४८२,२१ । ४८३,७ ।
५५१,२० । ७३१,१८ ।

गौतमः १५४,११ । १८६,११ । ३५४,१८ । ३५८,२,८ ।
३७०,६ । ५२०,२१ । ५८८,१० । ८०४,१३ । ८२३,२ ।

घ

घण्डिकाकारः ५,३

विधानपरिभाषा

क

कागस्यः २६७,१४ । ५४१,८ । ६०६,८ । ८१०,१६ ।

ख

कसदन्तिः ३०६,१ । ३५८,१८ ।

कातुधर्माः १८७,१२ । १८८,४ । २१६,१५ । २७२,४ ।
५८४,२ । ५८५,१६ । ८०८,२० ।

कावालिः १२४,१२ । १८०,१४ । १८१,२ । १८२,२ ।
३७८,१ । ४१०,२ । ४५०,१३ । ४८७,१३ । ६००,
१८ । ७३१,१२ । ७७२,१४ । ८०२,७ । ८११,८ ।

क्रीतिर्वृद्धयतिः १३०,१८ ।

ल

लिवाणमण्डलः १२२,६ । ४०७,४ । ५४४,१८ । ५४६,७ ।

व

दधः १३५,१८ । १५४,२ । १६६,२ । १७७,६ । २२७,
१५ । २४१,२ । २४५,८ । २५३,२ । २६७,१ ।
३३०,१ । ३३५,१६ । ३३५,१ । ३५६,१७ । ३६७,

५। ६१६,७। ७४२,१५।

दमनकः २८३,१।

दाक्ष्यः २६३,३।

दिवोदासः ६७३,१७। ७०८,७। ७८३,१५। ७८६,१८।

८१४,४। ८१८,१०। ८२५,१६।

देवलः १५४,५। १६५,६। १७१,१। १७३,३। १८१,३।

२१७,११। २५२,१६। ३१०,२। ३१२,७। ३२३,

१४। ३४५,३। ४२८,१५। ४३०,१८। ४३६,१६।

५३०,११। ५३८,१। ५४१,२१। ५४२,२२। ५८८,

२०। ६१०,४। ६१८,२०। ६३३,१४। ७४२,१८।

७५४,२। ७७३,१४। ७७५,८। ७८१, १६। ७८८,

११। ७८८,६। ८२०,१२। ८३६,११। ८४२,१।

देवसामी ६१३,१७।

ध

धर्मः ५१७,७।

धीम्यः ५८७,४। ६३४,१२। ६५५,१३।

न

नारदः ८,६। ४०,१८। १३०,११। १३४,४,१२। १३६,

५। १४२,७। १७६,४। २४२,१। ४२८,७। ४५६,

८। ५०४,१। ५४८,२०। ५७६,८। ५७७,११।

५८०,१५। ५८८,१७। ६५८,१७। ७०३,४। ७१८,

विधानपारिजाते

१६ । ७२०,६ । ७५८,७ ।

नारायणः ६७३,१६ ।

नारायणवृत्तिसप्त ४४३,२ ।

नारायणभङ्गः २७५,१८ ।

निर्णयामृतकारः ७१८,२२ ।

नृसिंहः ५५,१५ ।

५

पतञ्जलिः ५१५,२ ।

पाराशरः १६२,८ । १८८,३ । २६५,१७ । २६६,४ । २७४,

७ । ३३५,१० । ३६४,२० । ७६४,१२ । ८५०,६ ।

परिशिष्टकारः ३०५,२ ।

पाराशरः १४८,७ । १५१,६ । १६०,३ । ३७३,१ ।

पुलस्तः ३३८,१४ । ४८४,१ । ५८७,१८ । ८११,१८ ।

पैङ्गः १२०,१,७ ।

पैठिनसिः ६,१७ । ८४,१५ । १८७,३ । २२८,१६ । ३११,

१८ । ३२६,१५ । ४३१,११ । ५४४,३ । ७४८,१७ ।

७६५,४ ।

प्रचेताः ३०,१८ । १६५,१२ । १७८,१४ । ३२६,६ ।

६१२,३ । ८०२,३ । ८५१,१२ ।

प्रजापतिः ८०,७ । १२५,१३ । ६०८,१८ ।

प्रयोगपरिष्कारः ८४,१४ ।

व

वाहरायचः १४४,२० ।

वाहसतिः ४,२१ । ७,२ । ४०,३ । ४८,६ । १३४,१३ ।
१४२,१८ । १६१,५ । १६२,४ । १७४,३ । २३४,६ ।
२३६,४,१८ । २५१,२ । २४२,३ । २५२,८ । ४३३,
१२ । ५५३,१२ । ५८२,२२ । ७४२,४ । ७४८,१४ ।
७८१,५ । ८०५,२१ ।

वीधायनः ३७,८ । ८८,१३ । १०५,६ । १०८,१८ । १६०,
१६ । १७८,७ । २६८,१० । २८३,१७ । ३८०,८ ।
३८२,१२ । ३८३,६ । ३८५,१७ । ४०७,३ । ४४२,१ ।
४४६,११ । ५१०,८ । ५५५,१३ । ६१४,१३ । ७०५,४ ।

वज्र ५,१८ ।

भ

भट्टाचार्यः ५१५,५ ।

भार्गवः ४६३,३ ।

भारराजः २६५,१ । ७५,...

भृगुः १०७,४ । १७०,७ । १७१,

७ । २६५,१० । ३२८,२ । ३५०,१८ । ५६२,३ ।

म

मण्डनः २२७,११ । २३७,५ ।

मदनपारिजातकारः ३६८,१७ । ७४८,१५ । ८०७,४ ।
८१८,५ ।

मनुः ५,१२ । २७,१८ । ३५,१ । ४८,११ । ५८,६ । ५८,
१० । ११५,१७ । १२०,१२ । १४८,२ । १५२,८,१२ ।
१५३,३ । १५७,१३ । १५८,१० । १६१,१२ । १६४,
१ । १७०,४ । १७६,७ । १८४,७ । २०४,६ । २२६,
१६ । २३३,१५ । २३४,११ । २४५,१७ । २४६,१३ ।
२४७,१५ । २४८,१४ । २५०,४ । २५१,२० । २५२,
७ । २६२,८ । ३०५,५ । ३०६,१२,२० । ३१४,३ ।
३१८,१६ । ३१८,२० । ३२४,५,१६ । ३२६,३ । ३३३,
१३ । ३३७,२ । ३४३,३ । ३५१,१ । ३६३,१३ । ३६८
१४ । ३७२,७ । ३७३,१३ । ४३५,१८ । ४७६,२१ ।
५४२,१५ । ५८२,६ । ६१०,७ । ६१५,६ । ७२८,१५ ।
७२८,४ । ७४४,१० । ८१६,१२ ।

मरीचिः ८१,१५ । १६८,१७ । २३६,१ । २३८,२ । २६८,
१ । २७८,१५ । ३१०,३ । ४६८,७ । ७७२,५ । ७८७,
१,१३ ॥ ८१२,४ ।

मार्कण्डेयः १६२,१२ । १६७,१८ । १७६,१८ । १७८,१६ ।
३३१,७ । ३३८,२० । ३५५,१० । ३६४,१७ । ४२८,
४ । ४५०,८ । ४६५,६ । ४७१,८ । ४७२,१२ ।

५६७,१५ ।

माण्डव्यः १३२,७ ।

माधवाचार्यः ११६,१८ । २४३,१८ । ४०७,७ । ४०८,७ ।

४११,६ । ४१३,१२,१५ । ४२६,६ । ४३७,१५ । ४४४,

१४ । ४७३,१७ । ४८३,६ । ४८५,५ । ५०१,७ । ५०७,

१८ । ५१४,१० । ५२३,१२ । ५४३,१७ । ५४५,५ ।

५६८,१५ । ५६६,१६ । ५६८,८ । ५८१,६ । ५८२,

१७ । ६१८,१६ । ६२१,१८ । ६२२,१७ । ७०४,८ ।

७०६,१० । ७१३,१४ । ७१५,१८ ।

मोहबूढः ५२८,५ ।

य

यज्ञपात्रः ११७,१३ ।

यमः १६१,३,२१ । १६३,१७ । १६८,२ । १८३,५ । १८५,

१४ । २२३,५,१७ । २२७,१८ । २३३,१२ । २३५,१ ।

२४८,५ । २५४,८ । २६२,३ । २६६,१४ । २७२,१३ ।

३१४,१६ । ३२८,११ । ३३०,१८ । ३५७,८ । ३५८,

११ । ३७०,१ । ३७२,३ । ५५३,१८ । ५८३,३,११ ।

५८८,११ । ६१४,११ । ७०५,१७ । ७८२,८ ।

याज्ञवल्क्यः ५,४ । ५८,१ । ५८,४ । ७७,४ । १५५,११ ।

१६१,१८ । १७६,४ । २२३,२१ । २३३,८ । २३८,

७,१८ । २४१,२० । २४४,१४ । २४७,६ । २४८,१५ ।

२४८,१ । २५०,८ । २५६,८ । २५७,१० । २७७,५ ।

विधानपरिजात

२८६,१८ । ३०७,७ । ३१७,६ । ३२३,२ । ३३४,२० ।
 ३४०,१ । ३४४,४ । ३४५,५ । ३४६,१३ । ३५६,२० ।
 ३६२,१८ । ३६३,१० । ३६८,१८ । ३७०,८ । ३७७,
 १० । ५०३,१३ । ५४६,५ । ५५५,१२ । ५८८,१२ ।
 ७३५,२० ।

योगियाज्ञवल्क्यः १७४,७ । १७६,१२ । १८०,८ । १८८,
 ११ । २१५,७ । २५७,१६ । ७६७,१६ ।

योगी २२६,१८ । २५३,१० । २५८,८,१६ । २६४,६ ।
 २६६,८ । २७२,१८ । २७७,१८ । २८०,१ । ३२७,४ ।

योगीश्वरः १५६,१५ । १५८,१८ । १८५,६ । २४५,१३ ।

ल

लक्षः १३२,४ । ६२०,६ । ७२८,१० । ८४८,२ ।

लोभाक्षिः ३४,४,१८ । ११८,१६ । २७०,३ । ४४७,१२ ।
 ४६८,७ । ७८७,१ ।

वत्सः ४५०,२ ।

वसुहमिहिरः १३१,३ ।

श्रियष्टः १०,५ । ३०,६ । १५७,४ । १७०,११ । १७८,२ ।

२२४,१२ । २४७,१२ । २६८,१३ । २७०,१६ । २७२,
 १६ । २८०,१ । ३२२,२ । ३३७,१७ । ३५८,१५ ।
 ४४५,१ । ४७३,२२ । ५८८,२० । ६१३,१६ । ७७७,१ ।
 विज्ञानेश्वरः १५५,१५ । २५०,१६ । ४६७,८ । ५८०,८ ।
 विशारदः १२०,२ ।
 विश्वकर्मा ८६०,७ ।
 विष्णुः ७,१५ । १०७,१३ । १४८,६ । १६६,५ । १६७,
 १२ । १७६,१७ । १८१,१३ । १८८,८ । १८०,५ ।
 २०४,८ । २६३,१४ । ३१८,८ । ४३४,२ । ४६६,
 ३,१० । ४८८,२ । ४८७,२० । ५१०,४ । ५७५,१२ ।
 ५८८,१ । ६५७,११ । ६८८,८ । ७००,१० । ७४१,
 २२ । ७४८,७ । ८१७,४ ।
 ब्रह्मगर्भः ५२८,१८ । ५८०,४ । ७०४,१५ ।
 ब्रह्मनारदः ८६२,११ ।
 ब्रह्ममनुः ३०,१२ । ३४,१८ । ५४,७ । १८३,१ । २७३,४ ।
 ३२६,२२ । ३३४,१४ । ५८७,१८ । ५८८,४ ।
 ब्रह्मशिवस्वामीः ३४,१४ । ३५,१० । ७६४,६ । ७६७,१० ।
 ब्रह्मवशिष्ठः ४५६,११ । ४६७,२० । ४७१,१२ । ४८२,४ ।
 ७२१,४ ।
 ब्रह्मशांतातपः ३०,८ । १५ । २७५,४ । ३३८,१५ । ८०८,
 ११ ।
 ब्रह्मन्मनुः ५८५,२१ ।
 ब्रह्मस्यराशरः ६१०,१४ ।

विधानपरिजाति

बृहत्पाराशरः १८८,१५ । ३४३,१४ । ६१३,२२ ।
 वैखानसः ४०६,१४ ।
 वैजवापायनः १३१,६ ।
 वैशम्पयः ८१,८ ।
 व्यासपादः ११६,१० । १५५,२१ । २६४,१० । ३२७,२१ ।
 ४६७,२२ । ७७४,७ ।
 व्यासः ८,३ । ३७,१३ । ४६,४ । ६२,१३ । ६४,३ । ६५,
 ४ । ६६,१३ । १४५,१० । १४८,१० । १७३,८ ।
 १७५,२० । १७८,८ । १८०,३ । १८१,११ । १८३,
 १४ । २०८,२ । २१५,१३ । २१६,११ । २१८,२,१२ ।
 २१८,८ । २२०,४ । २२७,५ । २४८,१४ । २६४,४ ।
 २७०,१८ । २८४,६ । ३०७,४,१३,१५ । ३०८,४ ।
 ३१४,१० । ३२३,२० । ३२५,१४ । ३५४,४ । ३५८,
 १५ । ३६३,१७ । ३७४,४ । ४३८,१३ । ४४७,१४ ।
 ४५०,५ । ४६४,१२ । ४६७,१२ । ४७१,१५ । ५५२,
 १४ । ७४५,५ । ७८४,१४ । ८३६,४ । ८५३,२ ।

शं

शङ्खः १४६,८ । १५२,१७ । १६४,१६ । १७४,१७ । १८७,
 १४ । १८२,११ । २०४,१३ । २७६,१५ । ३०४,१३ ।
 ३२५,१७ । ३४०,२० । ४६५,२ । ५८०,१३ । ५८१,

३ । ७२३,१४ । ७४५,८ । ७६६,१ । ७७८,१६ ।
८०६,४ ।

शाकटायनः ६१२,१६ ।

शाङ्खायनः १२४,८ । ८०५,१० ।

शातातपः ११७,१६ । १२१,५ । १६५,१० । १८७,८ ।

२१६,७ । २६७,६ । ३३८,३ । ३४६,६ । ३५७,६ ।

३७२,१८ । ३८१,७ । ४३८,८ । ४४०,८ । ४६६,१८ ।

७६४,३ ।

शालङ्कायनः २७१,१५ । ३११,१५ ।

शौनकः ११,१ । १५,१८ । ३६,१७ । ३८,१२ । ४५,८ ।

५१,३ । ६५,१८ । ७२,१२ । ७५,५,१८ । ७७,१ ।

७८,१२ । ८२,२२ । ८३,१० । ८६,७ । ८८,१ । ८४,

१७ । ८८,८ । १०८,१३ । ११७,६ । १२०,१८ ।

१२४,२ । १२७,१३ । १२८,२० । १४०,८ । १५४,

१४ । १८०,१८ । २१४,१२ । २१५,१० । २२६,८ ।

२३२,७ । २६०,७ । २८६,१६ । ३२१,८ । ३३५,१४ ।

६६२,२ । ८३५,१२ ।

श्रीधरः ६०१,८ ।

श्रीपतिः १३५,१८ । १८६,१८ । ८५४,५ ।

त

सत्यव्रतः ८५,१ । ४०६,११ । ४११,१४ । ५३८,१८ ।

विधानपरिजाते

५४४,२ । ८००,४ । ८१०,१३ ।

सनतकुमारः ६८८,२१ ।०

सुदर्शनाचार्यः ७३,२ । ०

सुमन्तुः ३६,१४ । १४६,६ । १६५,८ । ४२८,२ । ४६७,
३ । ५८३,१६ । ६०७,१६ । ७६८,४,१४ । ७८२,१६ ।
७८४,१३ । ७८७,१६ । ८०७,२० । ८१०,३ ।

सूतः ६०७,४ ।

सूत्रकारः २१४,५ । ६६१,१८ ।

स्वाम्यः ५८३,८ ।

स्मृतिदर्पणकारः ७८७,१६ ।

स्मृतिरत्नावलीकारः ६००,८ । ७८३,१७ । ८०४,१२ ।
८११,४ । ८१८,८ ।

संग्रहकारः ५४,११ । ८८,१६ । १२१,१२ ।

संवत्सः ४८,१८ । ५०,१ ।

हारीतः ११८,१६ । १५१,११ । १५२,८ । १५८,७ ।
१६०,१८ । १६२,२१ । १६३,१४ । १६५,११ । २६३,
७ । २७२,११ । २७५,७ । ३६४,८ । ४११,११ । ४२५,
३ । ४४८,१८ । ४४८,११ । ५६६,१ ।

हेमाद्रिः ३०,४ । ११६,१८ । १४०,८ । ४४०,१५ । ४४८,
२ । ४८४,१३ । ४८५,१८ । ५४३,१६ । ५५०,१८ ।
५५१,१८ । ५६१,७ । ५६२,१८ । ५६५,८ । ५६८,

६। ५००,४। ५०५,१८। ५२६,८। ६११,१०।
६१३,१। ६३२,४। ६४८,२०। ७००,१६। ७०४,
०७। ७०६,१०। ७१३,८। ७१५,१८। ७१७,३।
७१८,४। ८०७,५। ८०८,१०। ८१०,५। ८१३,७।

ग्रन्थनामनिर्घण्टः ।

अ

अग्निपुराणम् ५६०,२०। ५७७,१६। ८०५,१५।
अङ्कतसागरः ४६३,३।
अनन्तभाष्यम् ४४२,१७।
अपरार्कः १४४,१। १४६,३। ४३७,१०। ४६७,१२।
४८२,२। ४८१,५। ५७३,१। ५८०,१३। ६१०,८।
६१४,११। ६७०,८। ७०५,१। ७४२,७। ७५८,१६।
अभिधानम् २८२,२२। ५१६,४। ६७०,१७।
अकुर्याकृतिः ४७५,१५।

आ

आज्ञेयम् ४८,३। ५३८,४। ५४१,१।

विधानपारिजाते

भागमः २८१,५ । ४०१,१८ ।

आचारदीपः १५६,८ । १६१,२१ । १७६,१ । २०३,७ ।

२७८,१६ । २८६,५ । २८५,३ । ३२४,२.१२ । ३२७,

१५ । ५३३,८ ।

आचारप्रदीपः १७१,१० ।

आदित्यपुराणम् १४४,१ । २८२,१ । २८६,१८ । ३४६,१ ।

५०१,८ । ५८८,२ । ६६८,१६ ।

आपस्तम्बश्रुतिः ७५८,३ ।

आपस्तम्बसूत्रम् ४४२,२० ।

आपस्तम्बश्रौतसूत्रम् १२६,१० ।

आपस्तम्बीयम् ३०८,१८ ।

आश्वलायनकारिका २५,१० । ४१,३ । ७४,१२ । १०८,

८ । ५५५,२,१५ ।

आश्वलायनगृह्यम् ३८,३ । ७२,७ ।

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम् ८१,१ । ८५,८ । १८४,१६ ।

१८८,१४ । २०८,११ । ३०८,६ । . . .

आश्वलायनपरिशिष्टम् २५५,१८ ।

आश्वलायनसूत्रम् ७४,१ । १२३,२ । ४४३,२ । ६८६,३ ।

आयुर्वेदः ३५६,११ ।

३

ईशानसंहिता ७१२,१६ । ७१६,२० ।

उ

उदीचपुराणम् ७१०,२ ।

उग्रनः स्मृतिः ८१८,१३ ।

कट—

कटविधानम् १०८,१२ । १२६,३ । २६१,१८ । ३८४,

२० । ३५१,१५ । ३६१,२ । ४४८,६ । ४५५,२ । ४८४,

२,११ । ६०१,१ । ६०८,२ । ६६२,५ । ६८५,१८ ।

क—

कठश्रुतिः ५१५,११ ।

कल्पतरुः ६१८,८ । ७११,१० ।

काठकण्डवम् ६१०,१७ । ६८६,८ ।

काण्वशाखा ५०३,७ । ५१६,२ ।

कामिकम् ७१२,१० ।

कार्त्वायनगृह्यम् ३८,५ ।

कार्त्वायनगृह्यपरिशिष्टम् ३१४,२१ ।

कार्त्वायनपरिशिष्टम् २८,५ ।

कार्त्वायनश्रौतसूत्रम् ७५६,१३ ।

कार्त्वायनसूत्रम् २८,८ । ७३,८,१३ । १४५,७ । २५६,१८ ।

५५२,७ । ५५७,६ । ६६२,१८ । ७७१,१३ । ८१३,४ ।

विधानपारिजाते

- कात्यायनस्मृतिः ४४४,६ । ५३७,१५ ।
 कारिका ३२,६ । १११,७ । ६६२,१ ।
 कासखण्डम् ५८८,५ ।
 कासदीपः १३१,१३ ।
 कासनिर्णयः २८७,३ । ५२३,१२ ।
 कासनिर्णयदीपिका ३१०,८ । ४३५,६ । ४५३,१४ । ६४८,
 १ । ८७०,४ ।
 कासविवेकः ४६३,१७ ।
 कासाग्निरुद्रोपनिषद् २०६,२० ।
 कासादर्यः १२२,१ । १४६,१६ । ४४७,२१ । ४५४ २० ।
 ४६७,१६ । ४८३,४ । ५२८,१८ । ६१३,१२ । ६७६,
 ४ । ७८७,१६ । ८०२,१७ । ८०३,११ ।
 कालिकापुराणम् ६५०,२ । ६५१,१५ ।
 कालोत्तरम् ५४८,११ । ७१७,८ । ८५६,२ ।
 काशीखण्डम् १८७,१५ । २०१,३ । २०४,१६ । २८५,१७ ।
 ४८८,१३ । ५०६,१६ । ६६५,१३ । ६६६,८ । ६८२,
 ५ । ७०६,६ । ७२६,४ । ७४०,१२ । ७४२,१३ ।
 ७५३,८ । ७५५,६ । ७६१,११ । ७७३,४ । ८३५,१३ ।
 कार्त्तोजिनिस्मृतिः ६११,१३ ।
 कूर्मपुराणम् ८४,१८ । १४८,३ । २४८,३ । २७८,१८ ।
 ३०३,१४ । ४२५,६ । ४३०,१५ । ५१३,१५ । ६५७,

८। ७३१,१६।

सायनम् ६६०,१३।

कीर्त्तयाम् २५१५। २६५,२०। २७९,१२। २८२,१८।

७२७,१२,२१। ७३०,८। ७४०,१४। ७६३,१।

७७७,८।

क्रियासारः २८३,१६।

०

ख

खादिरग्नम् ५५५,८।

ग

गर्गकृतिः ४४८,६।

गरुडपुराणम् ४५४,८।

गयामाहात्म्यम् ७६८,८। ८०५,५।

गाण्डवम् २८५,२१। २८७,१०। २८५,१५। ४८८,२०।

४८८,६। ५४१,११। ६३१,१४। ७१४,१५। ७२४,

२। ७२५,१२। ७५०,१६। ७८२,१०।

गीता २८८,२०।

गृह्यपरिशिष्टम् ३०,२२। ३६,६। ४१,१०। ७२,१०।

७५,१०। १११,८।

गोविन्दार्चनम् ६१८,१६। ७१८,१६। ७२०,१।

विधानपारिजाते .

गोभिलसूत्रम् ३३३ १५ ।
गोभिलस्मृति १५५६,११ ।
गौतमीतन्त्रम् १८८,८ । ५०६,८ ।

च

चतुर्विंशतिमतम् २८,१ । २४८,८ । ४५६,४ । ४६४,८ ।
५८६,२१ । ५८८,३ । ८०५,१३ । ८०८,६ । ८१२,१० ।
चन्द्रिका २६,६ । ७५,१ । ७८,१५ । १२७,२२ । १६३,
१७ । ३३३,१६ । ३५३,१२ । ६०८,१० ।
चमत्कारखण्डम् ३०७,१८ ।

छ

छन्दोगपरिशिष्टम् २५७,१ । ५५५,२० ।

ज

जाबालस्मृतिः ४७६,१० । ७८५,११ ।
जाबालोपनिषद् ३७६,७,१७ ।
जैमिनिस्मृतिः १७७,२० । ४७३,१२
ज्योतिर्निबन्धः १४२,११ । १४४,११ । ४५८,८ । ४८०,
१२ । ४८८,७ । ६७१,१४ । ६७४,४ । ८५८,१२ ।

३०२,११ । ३०३,८१ । ३०४,१२ ।

ज्योतिःप्रकाशः १३२,१० ।

ज्योतिःपराशरः ५५४,१८ ।

ज्योतिःसागरः १३४,१ । ४६३,८ ।

उ

डामरतन्त्रम् ६५०,६ ।

त

तत्त्वसागरः ८५७,१४ ।

तन्त्रवार्त्तिकम् ५१५,५ ।

तिथितत्त्वम् ६१८,५ ।

तीर्थसौख्यम् ५३२,१२ ।

तेत्तिरीयम् १२३,१७ । १७५,१६ । ३८१,१० ।

तेत्तिरीयारण्यकम् ३३६,६ । ५०३,३ ।

तेत्तिरीयश्रुतिः ३३८,२० । ४४५,१४ । ५४६,१० ।

त्रिखलीवेतुः १८१,१० । २६८,२२ । ६८४,४ । ७२३,

१४ । ७५४,२ । ७५६,२ ।

त्रैलोक्यमोहनपञ्चरात्रम् ५१२,१२ ।

द

दशसृतिः ३५२,१६ । ७६१,७ ।

विधानपारिजाते

दिवोदासनियमः ४८२,२१ । ५४७,३ । ५५८,५ । ५६७,
५ । ५७२,१७ । ५७५,१४ । ५८१,८ ।

दीपिका ४०६,८ । ५४८,१५ । ५६८,७ । ६०६,१२ ।
६१८,१६ । ६६१,१६ । ६६२,५ । ६८८,१६ ।
६८४,१० ।

दिवजातीयम् १२५,५ ।

दिवससृष्टिः ४६८,१४ । ८०५,३ ।

देवीपुराणम् २८६,२ । ४५६,८ । ४८१,१८ । ४८३,६ ।
५४०,१८ । ६१७,३,१२ । ६१८,६ । ६२०,१८ । ६२१,
६,१७ । ६२३,८ । ६२५,३ । ६२८,१०,२० । ६३२,
७ । ६३३,५ । ६३५,३ । ६३८,२,१८ । ६४०,४ ।
६४८,१४ । ६५०,५ । ६५१,२ । ७६७,५ । ७७८,३ ।
७८०,१२ । ७८८,२ । ८३८,१४ । ८७०,२ ।

दारुणामाहात्म्यम् ५०५,३ ।

ध

धवसनिबन्धः ७०८,८ ।

धर्मप्रदीपः ६३०,३ ।

धर्मप्रश्नः १८२,१७ ।

धर्मसूत्रसृष्टिः ४४८,८ ।

धर्मानुशासनम् ३१३,२० ।

न

जन्दिपुराणम् २८३,५ । ५४०,२ ।

नागरखण्डम् ५८८,१४ । ५६१,२ । ६००,१२ । ६११,१७ ।

६१२,८ ७१४,५ ।

नारदस्मृतिः ६७३,१८ ।

नारदीयम् १०८,८ । २७८,१ । २८२,२,२२ । ३४१,६ ।

४३४, ८ । ४३६,४ । ४४०,५ । ४८१,१८ । ४८२,

७ । ५२१,१८ । ५४०,८ । ५७३,१२,१६ । ५७४,

८ । ५७६,२ । ६८१,१४ । ७०२,१० । ७११,१३ ।

८४६,२ । ८६२,१ । ८६८,६ ।

नारदीयपञ्चरत्नम् २८३,११ । ५०५,११ । ५१२,७ ।

५२०,७ । ५२२,८ ।

नारायणवृत्तिः ६०७,८ । ६८६,८ ।

निगमः २७८,६ । ३४३,१७ । ५८६,५ । ७७५,१५ ।

निर्णयद्वीपः ४४८,५ । ४५६,८ । ५७१,६ । ५८१,२ ।

६१५,१६ ६५६,११ । ६७३,११ ।

निर्णयसागरः ६८०,१० ।

निर्णयामृतम् २८३,५ । ४११,१८ । ४६८,८ । ४७६,११ ।

४८३,६ । ४८५,१७ । ५००,१०,१५ । ५५६,२० ।

५६५,१८ । ५६७,१४ । ५६८,१३,२० । ५७०,२ ।

५७६,८ । ५७८,१ । ६०२,३ । ६०५,११ । ६३१,३ ।

६३२,७ । ६३८,१० । ६३८,२ । ६६८,१२ । ६७०,

विधानपरिजाते

१७ । ६७१,२० । ६७७,२० । ७१६,७ ।
 नृसिंहपरिचर्या २८२,१४ । ४३२,१२ । ४३६,११ ।
 ५०१,१७ ।
 नृसिंहपुराणम् २७७,१५ । २८३,१६ । ४८५,१६ । ४८६,
 १० । ४८७,२ ।
 नृसिंहप्रसादनियन्त्रः ६२०,१२ ।
 न्यायः १७२,४ ।
 पद्मपुराणम् ४२७,६ । ४२८,८ । ४३२,१३ । ५६२,१५ ।
 ६६०,१६ ।

प

परशुरामपंचतिः ३८७,६ ।
 परिभाषा ३८६,१६ ।
 पञ्चरात्रम् २०६,६ । २८०,१२ । २८२,२२ । ३०६,१४ ।
 ३१२,११ । ५२३,१८ । ८५८,४ ।
 पाणिनीयम् २३३,२० ।
 पाण्डुम् १८८,३ । १८६,१७ । २२१,१६ । २७६,६ ।
 २८४,२० । २८२,१८ । २८७,६ । ३७२,१३ । ४१२,
 ८ । ४२८,१८ । ४३४,११ । ४८७,१० । ४८०,१६ ।
 ४८२,१४ । ५०६,१८ । ५०५,१४ । ५२०,१८ ।
 ५२२,८ । ५२३,१५ । ५२३,१४ । ५४३,१० । ६४८,

१८ ॥ ६६४,५ । ६६५,४,१५ । ६६७,११ । ६६८,
८,२१ । ६७२,८ । ६७४,११ । ६७६,३ । ६७७,
१६ । ६८१,६ । ६८४,१० । ६८८,२ । ६९०,८ ।
७००,३ । ७०१,२,८ । ७०२,५ । ७०७,३ । ७०८,
१५ । ७०८,६ । ७१०,४ । ७१४,२० । ७१७,१३ ।
७२०,१५ । ७२८,२० । ८३८,१ ।

पाराशर माधवीयम् १८८,२ । २०१,१० । ५५१,१३ ।
५८०,२२ । ५८१,१८ ।

पाराशरस्मृतिटीका ५१४,१० ।

पारिजातः १८४,६ । २०२,७ । २२७,८ । २५८,१६ ।
३३४,१३ । ३५०,१८ । ३५८,७ ।

पुराणम् ३००,१ । ३०८,१ ।

पुराणसमुच्चयः ४२८,११ । ४६२,१५ । ४८३,१४ । ५७०,
८ । ५८४,८ । ६०१,१८ । ६०४,१ । ६०६,७ ।
६७८,२ ।

पुराणार्थप्रबोधः २०४,३ ।

पुष्करपुराणम् ६७६,८ ।

• पृथ्वीचन्द्रोदयनिबन्धः ४६२,१५ । ४८८,२ । ५०८,१२ ।
५८०,१५ । ६०३,१८ । ६१४,७ । ६७३,१ । ७००,१० ।

पैठिनसिद्धिः ११७,४ । ७६४,१७ ।

प्रकाशमंहिता २०५,११ ।

प्रभासखण्डम् ५४४,१३ । ७०२,१ । ७५२,६ । ७५५,११ ।
७८५,८ ।

विधानपारिजाते

प्रयोगपारिजातः १५,१३ । ३२,५ । ५५,१२ । ८०,१६ ।
 ८६,३ । १५६,६ । २७४,२१ । २८४,६ । ३३०,१० ।
 ४६८,१८ । ५८६,१८ । ५८८,१८ । ५८७,१६ । ६००,
 १ । ६१३,३ । ७६८,६५ ।

प्रयोगरत्नम् २७५,१८ ।

प्राचीसाधनसिद्धान्तः ८६०,१७ ।

व

वृहत्सप्तिसृतिः ५८४,२२ । ७८५,१४ ।

वीधायनसूत्रम् ५५२,५ ।

वीधायनसृतिः ७५,१७ । ११७,१३ । ४४४,६ ।

ब्रह्मपुराणम् ३१,६६ । ३२,४ । ६२,१० । ६३,६ । ५७,६ ।

८८,८ । ३२५,६१ । ३५५,१ । ४८०,८ । ७४१,७ ।

७४७,१ । ७७४,१२ । ८४५,५ ।

ब्रह्मवैवर्तम् २७३,१८ । ३७५,६ । ४२३,३ । ४३४,१५ ।

४३८,७ । ५२२,२१ । ५३८,१ । ५३०,१२ । ५३६,

१३ । ५६२,७ । ५६५,८ । ६३७,२२ । ७८२,७ ।

७०४,७ । ७१८,४ ।

ब्रह्मयामलम् ५३८,१४ ।

ब्रह्मसिद्धान्तः ४७४,१ ।

ब्रह्माण्डम् २०१,१० । ४३३,१५ । ५२१,१७ । ५८८,७ ।

६०५,२० । ६१३,१ । ६१९,१ । ६२३,१८ । ७६८,
१३ । ७२४,१४ ।

ब्राह्मणम् ६,२० । ७,८ । २६,१३ । ३६,१६ । ४७,१८ ।
१४३,१६ । १६८,१० । २१८,२ । २३१,१८,२२ ।
४०८,४ । ४२५,१८ । ४८१,२१ । ४८७,२ । ४८५,
१२ । ४८८,५ । ५०४,१ । ५०६,१२ । ५२८,१ ।
५५६,१६ । ५८६,१३ । ५८८,२१ । ५८३,२१ । ६०३,
१८ । ६०७,१७ । ६१३,६ । ६१३,१६ । ६१६,४ ।
६७३,१ । ६८४,२१ । ६८६,१२ । ६८०,१ । ७०१,
११ । ७१०,७ । ७२७,६ । ८३८,६ । ८४३,१२ ।
८४३,१० । ८४४,५ । ८४८,१८ ।

ब्राह्मणम् १२०,१,२,३ ।

ब्राह्मण भाष्यम् १०७,४ ।

भ

भविष्यपुराणम् ३४,१२ । ३३२,१६ । ३६४,२ । ४८१,५ ।
४८२,२ । ४८३,८ । ५००,१०,१५ । ५०१,१७ । ५२७,
७ । ५३०,८ । ५३१,३,२० । ५३४,११,२१ । ५३७,
३ । ५३८,१६ । ५४६,१२ । ५४७,८ । ५५६,१३ ।
५५८,१५ । ५६३,५ । ५६७,८ । ५७०,१४ । ५७४,२० ।
५७५,१४ । ५७७,३ । ५८६,७ । ५८३,१५ । ६०३,८ ।
६२०,१७,२० । ६२४,३ । ६३०,५ । ६४०,५ । ६५६,
३ । ६५८,२० । ६६०,४ । ६७०,१८ । ६७६,१८ ।

विधावपारिजाती

६७८, १४ । ६८२, २० । ६८८, १५ । ७०७, ४ । ७१०,
 १२ । ७१८, २२ । ७२१, २१ । ७२२, ६ । ७८१, १३ ।
 ८०८, ८ । ८१६, १८ । ८४४, ८ । ८६६, ८ । ८६८, ६ ।
 भविष्योत्तरम् ३५७, ३ । ६७२, ८ । ७२०, १५ । ७७४, ८ ।
 ७७६, १३ । ८६७, ५ ।

भागवतम् २८२, ११ । ३४४, १ ।

भार्गवार्चनम् ५३६, ४ ।

भार्गवार्चन चन्द्रिका ५३१, २० ।

भार्गवार्चन दीपिका ४५५, १३ ।

भारद्वाजपृथग् ११६, ४ ।

भीमपराक्रमम् १३३, १६ ।

भुजबलभीमम् ८६३, ४ ।

म

मत्स्यपुराणम् २८, १४ । ११३, १८ । ४४८, १६ । ४५८, १३ ।

४८३, १२ । ६०८, ४ ।

मदनपारिजातः २२८, ६ । २३६, ११ । २३७, ८ । २६४,

१० । ३०६, १ । ३०८, २० । ३३०, १६ । ३३८, २० ।

४४७, १३ । ४६८, ३ । ५५१, १८ । ५८२, ७ । ७७३,

७ । ७८३, १५ ।

मदन महार्णवः ३७६, २० ।

मदनरत्नम् १४४,६ । ४३७,५ । ५४३,६ । ५६८,२० ।
५७०,२ । ५७६,१३ । ५७८,१६ । ६०५,१४ । ६३८,
७,११ । ६४८,१५ । ६५६,४ । ६८३,१३ । ७०८,
१७ । ७१३,१३ ।

मनुस्मृतिः ४७६,६ । ५१०,६ । ५११,४ ।

महार्णवः ३८२,११ । ४००,३ ।

महाभारतम् २०८,१५ । २४१,७,१७ । २४८,११ । २५२,
१० । २८८,१ । ३२३,६ । ३२४,१८ । ३३१,४ ।
३५५,४ । ३६१,१० । ४६५,१३ । ४७७,१२ । ४७८,
७ । ५०७,१ । ५२१,१८ । ५२८,६ । ५४०,१३ ।
५८१,२ । ५८६,५ । ५८३,१८ । ६१४,१८ । ६८७,
८ । ७०८,१८ । ७१८,५ । ७२४,८ । ७२५,१५ ।
७२६,१ । ७२८,४ । ७२८,८ । ७६२,२ । ७७४,७ ।

महाभाष्यम् ५१५,२ ।

मार्कण्डेयपुराणम् ४८१,११ । ५८६,१३ । ६०८,१० ।
६१७,१८ । ७६५,१ । ८७१,२ ।

मात्स्यम् २६२,११ । २६४,१६ । २७८,६ । ३६६,१३ ।
४११,१ । ४३४,८ । ४३६,१ । ४८२,७ । ५४२,२ ।
५४७,१२ । ५७५,१५ । ६०१,५ । ६२४,१५ । ६७६,
१५ । ६८१,१० । ७४५,१६ । ७७५,१ । ७७६,४ ।
७७७,१३ । ८६४,१८ ।

माधवीयम् ७,५ । १२५,६ । ४२८,१६ । ४३२,६ । ४३३,
१ । ४३६,१६ । ४६४,५ । ४६७,२० । ४७१,२ ।

विधानपारिजाते

४७२,१८ । ५३८,११ । ५७१,१० । ६४८,४ । ७१२,४ ।
माघवीयस्मृतिः ४४०,१३ । ४५१,२ ।
मिताक्षरा १३०,११ । १८४,१२ । २८६,१८ । ३०४,१५ ।
३३०,१३ । ४६७,८ । ५२२,१५ । ७८३,१७ ।
मीमांसासारः ६०,७ ।
सुक्तावलिः ४५५,१७ । ४५६,४ ।
सुहृत्संयहः १३२,२१ ।
मैत्रायणीयपरिशिष्टम् ६०६,१७ । ७८६,१६ । ७८७,५ ।
मैत्रायणीयश्रुतिः १०७,१० ।

य

यजुर्वेदः ५०२,२१ ।
यमस्मृतिः ४१,८ । ४११,१७ । ५६८,१० ।

र

रतिरहस्यम् ३६५,१४ ।
रत्नमाला ४८२,३ । ५३७,२० । ६०४,१८ । ७२०,१३ ।
७२७,१३ । ८५०,१० । ८५८,६ ।
रत्नसागरः ४७०,६ ।
रत्नावली ८५७,१ ।

रामार्चनचन्द्रिका ४८०,६ । ४८३,७ । ५०१,१७ । ५३१,

२ । ५४८,१८ । ६८४,५ ।

सद्गुणमङ्गलम् ३८७,६ । ६१८,१ । ६२४,० । ६२८,८ ।

६२८,२ । ६३२,१० । ६५०,१५ । ६५६,१८ । ६५२,

२१ । ६५६,२१ ।

ल

सधुनारदीयम् ६८२,१८ ।

लिङ्गपुराणम् ४७३,४ । ६३४,१० । ६७५,८ ।

लौक्यम् ४८,१ ।

लोमाक्षिस्मृतिः ६१२,२० । ८०६,११ ।

व

वराहपुराणम् ४८४,११ ।

वशिष्ठसंहिता ५२३,३ । ५६१,१६ ।

वशिष्ठस्मृतिः ७०४,१० ।

वह्निपुराणम् ५५८,१२ । ५६०,६,१० । ५६५,१२ । ५७६,

१७ । ५७८,१६ । ८६६,१६ ।

वाजसनेयकम् १२३,१४ ।

वामनपुराणम् १८३,७ । २५४,१६ । ४६१,५ । ५७५,७ ।

६११,६ । ८१३,१४ ।

वाराहतन्त्रम् ६२८,११ ।

विधामपारिजाते.

- वासाहपुराणम् २८७,११ । ४३७,१० । ४८८,८ । ५०५,
 २१ । ५२८,१२ । ६०१,१३ । ६८५,१० । ७०६,११ ।
 ७६८,११ । ७८०,१८ ।
- वासुदेवोपनिषद् १८८,१६ ।
- वायवीयम् १८८,१८ । ४६७,८ । ५०५,३ । ६०८,६ ।
 ७६८,६ ।
- वायव्यसंहिता ४२८,८ ।
- वायुपुराणम् ४५,११ । ३१७,१५ । ३७८,६ । ५८८,२० ।
 ६१०,८ । ७४०,४ । ७४१,१५ । ७८८,१५ । ८१३,८ ।
- विधिरत्नम् १०८,११ ।
- विश्वकर्माक्षरम् ८५८,३ ।
- विश्वकोषम् ५१२,१६ । ५१६,१५ ।
- विश्वप्रकाशः १५,१४ । ६०२,४ ।
- विश्वरूपनिबन्धः ६३८,१८ ।
- विश्वार्दयः ६८,१ । ७०,१४ । ७३,१५ । ११४,१२ ।
- विश्वम् ६८५,३ ।
- विष्णुधर्मः ४०८,१ । ४३३,१८ । ४३६,८ । ४३७,१ ।
 ४७२,१ । ५२७,१२ । ५२८,१५ । ५३७,१३ । ५४२,
 ११ । ५६०,२,१० । ५७२,१८ । ५७३,८ । ६१०,
 २ । ६२४,१८ । ६६६,१५ । ७०५,८ ।
- विष्णुधर्माक्षरम् ३८४,२१ । ४२३,१२ । ४२४,२,१० ।

४५३,१२ । ५३४,७ । ६०८,८ । ७०६,१८ । ७७८,
.६ । ८५८,१६ । ८६३,२ । १५॥ ८६५,७ । ८६७,११ ।
विष्णुपुराणम् २६,६ । २७,१४ । १८४,३ । २४८,१८ ।
३३८,३ । ३६३,४ । ५६८,१ । ७१७,२० । ७४४,३ ।
७४८,२ । ७६७,१३ । ७६८,८ ।

विष्णुभक्तिचन्द्रोदयः ४३२,१२ । ४३६,११ । ५०४,१ ।

विष्णुस्मृतिः ८,८ । ५१०,१६ । ५२८,२१ ।

विष्णुरहस्यम् ४२४,१८ । ४३१,३ । ४३२,१ । ४३५,१०,
१८, । ५४८,४ । ५४८,१० । ५७७,२ । ५७८,१३ ।
५८४,१० । ६६४,१४ ।

वृद्धपाराशरम् २४८,६ ।

वृद्धनारदीयम् १८८,७ । २०१,४ । २३४,१४ । २८२,
१७ । ३३४,२१ । ५०८,१८ ।

वृद्धस्यतिस्मृतिः ५८४,२२ । ७६०,१५ ।

वृद्धपाराशरम् ३४८,२ । ३७८,१४ ।

वेदभाष्यम् ५०७,१८ ।

वैखानससूत्रम् २०३,१७ ।

व्यवहारतत्त्वम् १३३,८ ।

व्यवहारसमुच्चयः ५३८,८ ।

व्यासस्मृतिः ३१५,१३ ।

श

शतपथम् ३८०,१७ । ३८२,८ । ५०३,१२ । ५१६,२ ।

शतपथब्राह्मणम् ३३६,७ । ३६६,१६ । ३७६,१४ ।

विश्वानपारिजाते

- शतपथश्रुतिः २५८,६ । ३८४,११ । ४४२,२२ । ४४५,१५ ।
शाङ्खायनगृह्यम् १५२,४ ।
शान्तिपटल १,३ ।
शाख्यपुराणम् ५१८,१५ ।
शारदातिलकम् २२४,३ । २८०,८ ।
शिवगीता ३७७,५ ।
शिवधर्मः ५४३,७ ।
शिवपुराणम् ८४६,१७ ।
शिवरहस्यम् २६८,१४ । ६८२,१८ ।
शिवार्चनचन्द्रिका ४७०,५ ।
श्वेतदीपमाहात्म्यम् ५१८,८ ।
शैवागमः ५४८,१५ ।
शौनकीयम् ४०,८ । ८२६,५ । ८३४,१२ ।
शौनकगृह्यपरिशिष्टम् ४५,८ ।
श्राद्धकल्पः ३३३,७ ।
श्राद्धदीपकलिका ५८५,१८ ।

ष

- षट्त्रिंशत्तमम् ७,१० । १८२,४ । ३११,१५ । ३३१,१५ ।
३४५,७ । ४६८,१८ । ७८५,१५ । ८५३,५ । १२ ॥

स

- समत्कंमारसंहिता ४२०,१७।
 सात्वतसंहिता २०५,७।
 सामवेदः ५०३,१६।
 सामोपनिषद् ३३६,२१।
 सायनीयम् १२८,८।
 सुदर्शनभाष्यम् ५५१,१७।
 सूक्तपरिशिष्टम् ५०२,१५।
 सूतसंहिता २०१,७। ५१८,१८।
 सूर्योदयनिबन्धः ४६८,५।
 सौरधर्मः ६८६,१४।
 सौरपुराणम् ६४८,११।
 स्कान्दपुराणम् ५३६,८। ७१६,१८। ७३३,१०।
 स्कान्दम् ३,५। ४८,१४। १६८,७। १७७,१। १८७,१५।
 १८४,१५। २०४,१६। २०६,७। २१६,१५। २२७,
 १४। २५५,१२। २७३,१३। २८५,११। २८७,७।
 २८३,८। २८५,१०। २८६,१। ३००,३। ३०२,
 १८। ३१०,७। ३१८,४। ३२८,१। ३४२,२। ३७३,
 १४। ३७६,७। ४५०,१०,१८। ४७८,१३। ४८५,३।
 ४८६,१। ४८८,२१। ५००,२। ५१२,२२। ५१८,६।
 ५२२,१८। ५२८,५। ५३०,४। ५३२,१। ५३७,
 १६। ५४४,७। ५४७,८। ५६१,१। ५६६,१२।

विधानपरिजाते

५७०,२ । ५७१,६,१० । ५७४,४ । ५७८,२ । ६०२,
 ४ । ६१८,३ । ६२२,८ । ६२६,१४ । ६३८,८ ।
 ६५८,१८ । ६६६,१० । ६६८,४ । ६७१,२० । ६७५,
 ५ । ६७८,३,८ । ६७८,८ । ६८१,१४ । ६८३,६ ।
 ६८४,१२ । ६८८,३ । ७०४,२२ । ७०५,६ । ७०७,
 ७ । ७०८,७ । ७१३,७ । ७१४,८ । ७१५,१,७ ।
 ७१६,४ । ७१७,१२ । ७१८,१४ । ७४३,७ । ८२४,१ ।
 ८३७,१६ । ८३८,१६ । ८४२,८ । ८४७,१ ।

आर्त्तसूत्रम् १२४,८ ।

स्मृतिचन्द्रिका ४३२,१८ । ४५४,१८ । ४८४,८ । ६६२,
 २० । ७०८,१३ । ७८६,१० ।

स्मृतिदर्पणम् ५८४,१६ । ५८५,८ । ६७२,१४ । ८१३,२१ ।

स्मृतिभाष्करः ५८,१२ । ८१,३ ।

स्मृतिरत्नम् ५०,१५ ।

स्मृतिरत्नावली १५६,२ । ७८२,१ ।

स्मृतिसमुच्चयः ६३८,५ ।

स्मृतिसारः १२८,१४ ।

स्मृतिसंग्रहः २०७,८ । ३३७,५ । ५८७,६ । ७७६,१० ।

स्मृत्यर्थसारः ७६,१७ । ८२,१७ । १६७,२२ । २३५,११ ।

२६२,१ । ३०८,७ । ३२१,१२ । ३३३,८ । ४८२,१८ ।

५८२,१५ । ५८५,७ । ७०४,१६ । ७३१,२१ । ७७२,

८,१६ । ७८७,७ । ७८६,१८ । ८०५,४ ।
 सृष्टिधरम् ५१४,४ ।
 संवत्सः ४,१६ । ५,२० । ८,११,१५ । ५४,१४ । ५८,८ ।
 ६१,४ । १३४,१० । १४३,७ । १५१,१४ । १५३,२ ।
 १५८,७ । १६४,१० । १६८,१५ । १७२,१७ । १८२,
 ६ । १८७,१८ । १८८,८ । २२८,२ । २६८,१ । २७१,
 ८ । २७३,२१ । २७६,७ । ३०३,८ । ३०५,१६ । ३३०,
 ७ । ३३१,१२ । ३४८,१३ । ३५७,१७ । ३६३,२० ।
 ३६५,२ । ३६६,५ । ४३१,६ । ४७२,१२ । ६१०,१२ ।
 ५५४,६ । ५५६,१८ । ५८०,८ । ५८३,१० । ५८५,
 ६ । ६२२,३ । ६२३,५ । ६३२,१० । ६३४,१७ ।
 ६३८,१४ । ८१३,२ । ८४६,५ । ८३८,१ । ८४१,६ ।
 संज्ञिता ५८,१६ ।

भ

हरिवंशम् ३२८,७ । ५०७,१२ । ५४३,१ । ५५८,१६ ।
 हेमाद्रिः २८,१४ । ३१,६ । ३२,५ । ११८,१६ । १२२,
 १६ । १४३,१५ । २४८,१२ । २७०,२२ । २७२,४,८ ।
 ३०७,१८ । ३१०,१४ । ३८५,१८ । ३८६,८ । ४११,
 ६ । ४१२,७,८ । ४२८,१ । ४३०,१८ । ४३२,११ ।
 ४३६,१ । ४४६,१८ । ४५३,६ । ४५८,१२ । ४६६,
 १८ । ४७३,१६ । ४७४,४ । ४८०,८ । ४८२,१७ ।

विधानपरिजाते

४८३,२ । ४८४,१ । ४८५,१८ । ४८८,५,१८ । ५२१,
५२८,१ । ५२८,५ । ५३०,८ । ५३४,२१ । ५४१,१६ ।
५४२,६ । ५४३,१० । ५४६,१२ । ५४८,४ । ५५१,
२० । ५५६,११,१३ । ५६५,१ । ५६६,१ । ५६७,
८ । ५६८,१८ । ५७४,२० । ५७७,३ । ५८१,२१ ।
५८६,१० । ५८८,२१ । ५८८,१४ । ५८०,१८ ।
५८३,११ । ५८४,२२ । ५८८,२,५ । ६००,१२ । ६०६,
८ । ६०७,४ । ६०८,८ । ६१०,२,४ । ६११,१७ ।
६२०,१७,२० । ६२६,१४ । ६३१,१४ । ६३८,२ ।
६४०,५ । ६५५,१३ । ६५६,३ । ६५८,१८ । ६५८,
११ । ६६५,१ । ६७२,८ । ६७४,५ । ६७६,१८ ।
६७८,३,८ । ६७८,८ । ६८८,१५ । ६८०,१ । ६८१,
१ । ६८३,६ । ६८६,१३ । ७०३,२० । ७०५,१७ ।
७०८,१५ । ७१०,४,७ । ७१७,१२ । ७२२,६,१६ ।
८५०,६ ।

विषयसूची ।

५

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
अर्कचिन्ताहविधानम्	६७	१४
अक्षयवृत्तियाव्रतम्	४८१	१६
अग्निसंसर्गः	८५	७
अग्न्याधानम्	८७	१८
अहुरार्षणम्	१०	७
अहुरार्षणाधिवासनकालः	८६६	१०
अनन्तव्रतम्	५८१	५
अनुदितास्तसमयलक्षणम्	७४	१५
अन्नामहेमश्राद्धविधानम्	७८२	८
अन्वष्टकाश्राद्धविधानम्	६०५	१६
अपघातमृतानांश्राद्धतिथिनिर्णयविधानम्	६१२	३
अभिवादनम्	२३३	८
अमावस्यानिर्णयविधानम्	४३८	३
अमुक्ताभरणसप्तमीव्रतविधानम्	५६८	१४
अशौचेविवाहविधानम्	८	८

विधानपरिजाते

अष्टकाश्राद्धविधानम्	६०३	१३
अस्थिद्वेषविधानम्	८२३	१
अस्त्रानयनविधानम्	८२६	४

आ

आचमनविधिः	१५६	१४
आचारप्रशंसा	४०२	१
आर्द्राक्षतारोपणविधानम्	४४०	१
आधानम्	१४५	४
आपहृत्तिः	२५१	१
आमलकस्नानकालनिर्णयविधानम्	८५३	१
आश्वयुजीकर्म	६६१	१७
आश्वलायनादीनां होमे गौणकालः	७५	५
तदतिक्रमे प्रायश्चित्तविधानम्	७५	१०
आश्वलायनादीनां होममुख्यकालः	७५	१
आश्विनमासविधानानि	५०७	१७
आषाढमासविधानानि	५०१	१७

इ

इन्द्रजयकालनिर्णयः	४	४४६	५
--------------------	---	-----	---

उ

उच्छोदकस्नानकासनिर्णयविधानम्

८५२

४

क

कृषिपञ्चमीव्रतविधानम्

५६८

५

ए

एकादशीव्रतसंकल्पः

४३३

१

एकादश्यावासविधानम्

४२१

५

पी

पीपासनहोमविधानम्

७२

६

पीपासनातिक्रमे प्रायश्चित्तविधानम्

१०८

१३

पीपासनीपयुक्तम्

८७

१२

क

कम्बादानकसम्

४७

१८

विधानपरिजाती

काष्ठादानविधानम्	४१	१०
कार्तिकव्रतोद्यापनम्	६८८	१
कार्तिकमासविधानादि	६६४	१
कम्बलदानविधानम्	७०३	२०
कालनिर्णयविधानम्	४०५	१
कालाष्टमीव्रतविधानम्	६८२	२
कुन्दचतुर्थीव्रतविधानम्	७०६	७
कुमारीपूजाविधानम्	६२६	१३
कुम्भप्रदक्षिणविधानम्	५६६	१
कैयप्रसाधनादिमाङ्गल्यविधिः	१६८	६
कौकिलान्तविधानम्	५४६	१२
कौतुकबन्धविधानम्	१५	१७

य

मज्जायालक्षत्रम्	६१४	११
महदेवताज्ञानविधानम्	२७८	११
महाराज्यकालः	८५८	६
मृदे ज्ञानविधानम्	१८१	११
गोपूजाविधानम्	६७७	१७
गोवर्धनपूजाविधानम्	६७८	८

ग्रहणकाशीनप्रतिग्रहे प्रायश्चित्तविधानम्.

	४७५	१४
ग्रहणनिर्णयविधानम्	४५५	१२
ग्रहणादौ प्रतिप्रसवविधानम्	८४८	१
ग्रहणवेधे भोजननिषेधः	४७०	१४

घ

चन्द्रषष्ठीव्रतविधानम्	६०१	१२
चम्पाषष्ठीव्रतविधानम्	६८३	१४
चातुर्मास्यव्रतविधानम्	५२८	१
चैत्रमासविधानानि	४८०	३

छ

जम्पाष्टमीव्रतविधानम्	५५८	७
जपधर्माः	२१८	११
जयन्तीव्रतविधानम्	५५८	५
जिह्वास्तोत्रम्	३	५
ज्येष्ठापूजनम्	५७१	१०
ज्येष्ठमासविधानानि	४८८	५

त

तर्पणम्	७७०	१
---------	-----	---

वेदान्तपरिजाते

ताम्बूलभक्षणविधानम्	३५५	१४
तिथिनिर्णयविधानम्	४१३.	१३
तिलकधारणविधानम्	१८८	१
तिलकस्नानकालविधानम्		
	८५३	११
तिलचतुर्थीव्रतविधानम्	७०६	२
तीर्थचौरकालः	७५६	१
तीर्थगमनविधानम्	७४०	११
तीर्थगर्भनिरूपणम्	८४३	८
तीर्थतर्पणविधानम्	७६७	१
तीर्थाधिकारिलक्षणम्	७२७	३
तीर्थप्राप्तिदिनकृत्यम्	७५१	३
तीर्थविश्वेदेवाः	७८१	२
तीर्थमाहात्म्यम्	७२८	१३
तीर्थमुष्णविधानम्	७५४	१
तीर्थयात्राकालः	७३७	१०
तीर्थयात्रानियमः	७४५	४
तीर्थयात्राविधानानि	७२३	१३
तीर्थश्राद्धविधानम्	७७७	५
तीर्थश्राद्धाधिकारापवादः	७८१	१७
तीर्थश्राद्धीयत्राक्षणविवेकः	७८७	११

तीर्थत्राहे अधिकारनिर्णयः

	७८२	१२
तीर्थत्राहे निविधानि	७८१	५
तीर्थत्राहे सम्प्रदाननिर्णयः	८०४	५
तीर्थस्नानविधानम्	७६२	१२
तीर्थस्नानद्वयम्	७२५	१२
तुलसीपूज्यमन्त्रः	२८०	१२

द्वितीयमानुषीविवाहस्य निविद्यत्वात्तस्मिन्कर्तव्ये तद्विधिः

	६१	११
तैसाभ्यङ्गकालनिर्णयः	८५९	११

८

दत्तधावनविधानम्	१६६	१
दम्पतिवर्तव्यम्	५०	४
दम्पतिवृत्तभोजनम्	५४	१२
दम्पत्यादिनियमाः	४९०	१२
दम्पतरा	४८८	४
दम्पतारणयन्तीनिर्णयः	४८९	१२
दिनचतुर्थभागकृत्यम्	२५९	१
दिनद्वितीयभागे अर्घ्यविधानम्		
	२४२	१०
द्वितीयविवाहविधानम्	५६	१४

विधानपारिजातं

दोषाकारनिर्णयः	८५६	१
दोषावतिरमात्रस्या	६०६	१६
दुर्गापूजासम्भूतघोषयदानानि		
	६४१	१६
दुर्गांमूर्त्तिनिर्णयः	६१५	१
दूर्वाष्टमीव्रतविधानम्	५६८	६
देवकीत्यापनम्	१४२	१
देवताप्रतिष्ठाकारः	८६१	१
देवताविशेषे कार्याविशेषः	८६८	५
देवीत्यापनम्	६८४	४
	ध	
धनार्जनविधिः	२४५	०
धर्मजिज्ञासा	११५	१
	न.	
नक्षत्रविधानम्	४४८	१५
नक्षत्रविशेषे पूजाविशेषः	८६८	१
नदीनां रजोदोषनिवृत्त्यम्	५०१	१२

नवरात्रपारणानिर्णयविधानम्

	६५५	८
नवरात्रारम्भकालनिर्णयः	६१७	१
नरकचतुर्दशी	६०२	६
नागवस्त्रस्रवप्रयोगविधानम्	१३६	८
नामसङ्कीर्तनकालः	८७०	१
नित्यदानविधानम्	२३८	६
नूतनवस्त्रपरिधानकालनिर्णयः		
	८५४	४

प

पञ्चनिर्णयः	४१३	८
पञ्चहोमः	८१	७
पञ्चमहायज्ञाः	४०४	१
पर्वकालकर्त्तव्यनिरूपणम्	१२३	१
पार्वणोद्देश्यानां निवेशक्रमः	८१०	१२
पिण्डद्रव्यनिरूपणम्	७८८	१०
पुनर्विवाहविधानम्	५५	१४
पूजापराधाः	२८५	६
पौषमासविधानानि	६८७	१
प्रपितामहात्परांस्त्रीनुद्दिश्यमाहविधानम्		
	५८६	८

विधानपरिजाते

प्राणायामविधिः	१७४	
प्रातर्होमविधानम्	२१५	
प्रातःस्योत्थानविधानम्	१४७.	१
प्रातःसन्ध्याविधिः	२०८	
प्रातःस्नानविधानम्	१७६	१
प्रोषितस्य धर्मविधानम्	१२८	१

फ

फाल्गुनमासविधानानि	७११	
--------------------	-----	--

ब

बधुवरभोजनविधानम्	३७	
बधुवरयोर्निरीक्षणम्	४३	
बध्वा सह वरस्य गृहप्रवेशविधानम्	१३०	१
वरस्य कन्यागृहं प्रति गमनविधानम्	३६	१
वरस्य मधुपर्कविधानेन पूजनविधानम्	३८	१

वसिष्ठानाम्	६५१	११
	६००	०

म

भाद्रमासविधानानि	५५०	१०
भीमाष्टमीव्रतविधानम्	७०८	१४
भीमहादशमीव्रतविधानम्	७१०	१
भीमपञ्चमव्रतविधानम्	६८१	१४
भीमनविधानम्	६२३	१

म

मकरसानसम्भाः	७०१	१
मङ्गलाविषयम्	२४१	१
सन्धादिमासविधानम्	७०८	१०
सन्धाष्टम्यायाङ्गतर्पणविधानम्	२५८	१७
सन्धाष्टम्याविधिः	२५५	१६
सन्धाहादशमीनिर्षयविधानम्	४३५	१
सन्धानक्रीडानम्	६४८	१५

विधानपरिजाते

महासङ्गोत्तविधानम्	६०३	२१
महासङ्गान्नादविधानम्	५८७	१८
महासङ्गोत्तम्	६२७.	१८
मार्गशीर्षमासविधानानि	६८२	१
माघमासविधानानि	६८८	८
माघपूजनविधानम्	२७	१४
मासाधारणविधानम्	६६६	१०
माघनिर्दोषम्	४०७	५
मूत्रपुरीषोत्सर्गविधानम्	१५१	५
वृत्तपञ्जीकण द्वितीयविवाहकाणः		
	६१	४
	य	
यज्ञोपवीतविधानम्	१७०	१
यमत्तर्पणविधानम्	७०५	१६
यमद्वितीयाविधानम्	६७८	८
यमनियमादिसंक्षेपम्	२७२	१०
	र	
रघुसप्तमीव्रतविधानम्	७०६	१४

रत्नाव्रतविधानम्	४८८	१३
रामनवमीव्रतविधानम्	४८९	६
रुद्रजपविधानम्	३०५	१६
	ल	
ललिताव्रतविधानम्	६३१	२०
लिङ्गाद्यर्चने विशेषनिरूपणम्	८४६	१
	व	
वसन्तोत्सवविधानम्	७२१	१८
वस्त्रपरिधानविधानम्	१८९	१८
वायसवसि विधानम्	३१८	१८
विजयानुशमीकृतम्	६५८	१७
विधुराम्नुप्रत्यसि	१०६	११
विधुरोपासनम्	१०४	१
विवाहवेदिकाकरणविधानम्	८	१
विवाहमण्डपविधानम्	१०	४
विवाहान्तो रोपाचनात्पूर्वं ग्राम्नी		
प्रायश्चित्तविधानम्	७३	१५

विधानपारिजाते

विवाहादावशेषमाप्तोत्तमिषं

विधानम्	५	१
विवाहादौ उपक्रान्ते बधूवरयोर्मातुः		
रजोदोषशान्तिविधानम्	१	१
विवाहोत्तरं अनुदानविधानम्	४६	८
विष्णुपूजाकाण्डः	८६०	५
विष्णुशयनोक्तविधानम्	५२०	७
हृदित्रासविधानम्	२५	८
वैशाखमासविधानानि	४८८	१
व्रतादिसन्निपाते निषंघविधानम्		
	५४५	६

अ

शक्रध्वजीत्यापनविधानम्	५०३	१
शङ्खचक्रादिचारणविधानम्	५०१	१६
शतचण्डीविधानम्	६५२	२०
शयनविधानम्	३६२	१७
शिवान्धनविधानम्	१७३	८
शिवरात्रिव्रतविधानम्	७१२	१
शैवादेर्निन्दा	५२२	१५

श्रीचविधानम्	१५४	१
श्रावणविधानम्	७२०	८
श्रावणारसत्रिपाते निर्णय- विधानम्	८०२	१४
श्रावणमासविधानानि	५४७	१
श्रीपद्मपूजाविधानम्	७०६	८

स

सद्यकालतिथि निर्णयविधानम्	१२१	८
सन्ध्यावन्दनविधिः	२०८	१
सन्ध्याया यथाकालं चकारणे प्रावृत्तविधानम्	३५८	७
सर्पपूजाविधानम्	५४७	६
सर्वमन्त्रादिनिर्णयविधानम्	४५३	१३
सङ्कटानविधानम्	४७७	८
सरस्वतीस्नानविधानम्	६३२	६
सहस्रचण्डीविधानम्	६५४	८
साम्नेःप्रवासकालनियमाः	८४	१५

विधानपारिजाते

सावित्रीव्रतविधानम्	५००	१०
सायंसन्ध्याहर्षणविधानम्	३५०	१८
सायंहोमविधानम्	३६१.	१६.
सीतोत्पन्निकासः	०११	१०.
सुतकादिप्राप्ति स्नातोपाकादौ		
निर्बन्धविधानम्	१२६	१६
सुतकादौ होमविधानम्	७८	७
स्तम्भवलिविधानम्	१४०	७
स्नाभिगमनविधानम्	३६८	३
स्नातोपाकविधानम्	११६	१६
स्नानाङ्गतपेष विधानम्	१८२	१४
संक्रान्तिनिर्बन्धविधानम्	४५२	३

इ

हरितालिकाव्रतविधानम्	५६६	१२
हरिमयनोत्सवविधानम्	५३०	१३
हरिर्जसन्नीहाविधानम्	४८८	६
हरिर्दमनोत्सवविधानम्	४८७	५
हरिर्दोसात्सवविधानम्	५८७	१

इरेःपवित्रावोपयविधानम्	५४६	४
होमद्रव्याणि	५२२	११
होत्रिकाविधानम्	५१८	११

विधानपरिभाते

शुद्धिपत्रम्

५०३ पृष्ठे १७ पंक्तौ —

तप्तशङ्खचक्रादिमुद्राधारण प्रकरणे —

प्रतेविष्णो अजचक्रे इत्यादिकः सामवेदीबोमन्त्रोऽन्विष्टोऽपि
नोपलब्ध इति यद्विहितं तदादर्शं पुस्तकानामशुद्धेः संस्कर्तुं च
प्रमादस्य विजृम्भितं । यतोऽसौ मन्त्रो नियतमन्विष्यमाणश्चिरा
त्त्रिचयसिन्धुवुपलब्धः ।

मन्त्रोयथा —

प्रतद्विष्णो अजचक्रे सुतप्ते
जन्मान्मोधीतसवे चर्षणीन्द्राः ।
मूले वाङ्मोर्दधन्ते पुराणात्तु
लिङ्गाख्ये तप्तायुधान्यर्पयन्त ॥

इति

मन्त्रमिममुपलभ्य सानन्दा भूयोऽपि सामवेदं निपुण मन्वि-
ष्यन्तोऽपि यदेनं नाधिगतवन्त स्तेन नितरां दुःखं विन्मयं च
प्राप्तावयमिति ।

शुद्धिपत्रम्

अत्र आह्वित मध्याह्नादयः कृतणत्वाः पूर्वोक्त पराह्नाद-
यश्च शब्दाः प्रायोऽकृतणत्वाएव प्रयुक्ताः ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
सुवर्णाची	सुवर्णा	२	१६
उदक्याः	उदक्या	४	२
परिक्रिया	परिष्क्रिया	८	१
सर्पिषा	सर्पिषा	३३	८
पुन्य	पुन	६०	११
समस्यन्	समस्येन्न	८१	२
दग्धां	दग्धा	१०६	१४
प्रयोगेन	प्रयोगेण	१११	४
मष्टैश्चर्य	मष्टैश्चर्य	१३०	१६
श्रीषाचमनम्	श्रीताचमनम्	१६०	२
प्रदक्षिणम्	प्रदक्षिणाम्	२८४	११
पलाशस्यै	पलाशस्यैः	२८७	१८
समेयु	समेयु	२८८	१८
हारदेशे च	हारदेशे	३००	११
भिया	भया	३०२	१८
मनुष्यान्	मनुष्याणां	३०४	८

विधानपारिजाते

मशुबम्	शुबम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
मौतो	भौतो,	३०६	१४
मुद्दिश्व	मुद्दिश्व	३०७	१
वनकं	चणकं	३०८	१६
संसृष्टन	संसृष्टेन	३०८	२०
समुद्भूत	समुद्भूत्य	३११	२०
कान्वादे	काण्वादे	३१२	२०
मूतेभ्य	भूतेभ्य	३१६	१२
शूद्रानां	शूद्राणां	३१८	१०.
मन्त्रांश्च	मन्त्रांश्च	३१८	०
लोहादिभिः	लोहामिषं	३४४	१२
चतुर्थांश्च	चतुर्थांश्च	३५०	१७
खुररज	खुररज	३६६	६
वौदुश्वर्या	वौदुश्वर्या	३७५	८
ऽभिहितः	ऽभिहितः	३८६	१०
पश्यति	पश्यति	३८८	६
वैषम्य	वैषम्य	४१५	३
मध्यमं	मध्यमं	४२०	०
द्वितीयः	द्वितीयः	४२५	१२
भर्त्सनमुद्रा	भर्त्सनमुद्रा	४३०	६
चणकान्	चणकान्	४३०	१४.

शुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
अशुद्धम्	विदाम्मतम्	४३५	२०
विदाम्मतम्	हादश्यामेव	४३६	१३
हादश्यामेव	यदीच्छेत्	४३७	१२
यदीच्छेत्	देकादश्याप	४३७	१०
देवादश्याप	महानद्यम्बु	४६५	१०
सहानद्यम्बु	माधवा	५०१	७
साधवा	शत्रूणां	५०८	८
शत्रूणां	पारम्पर्यं	५११	१३
पारम्पर्यं	हस्तासो	५१४	१७
हस्तानो	मामनन्ति	५१५	१०
मामनन्ति	मिच्छुदण्डं	५३२	८
मिच्छुदण्डं	त्रिभिः	५४८	५
त्रिभिः	सिद्धार्थे	५५५	५
सिद्धार्थे	बह्निपुराणो	५५८	१२
बह्निपुराणो	जन्माष्टमी	५५८	१३
जन्माष्टमी	जयन्त्युपवासे	५५८	१४
जयन्त्युपवासे	जन्माष्टमी	५५८	१६
जन्माष्टमी	पूर्वेऽङ्गि	५६३	१
पूर्वेऽङ्गि	यद्येकत्र	५८७	२१
यद्येकत्र	अन्वष्टकांसु	६०६	१३
अन्वष्टकांसु	त्रितयं	६१०	१४
त्रितयं	भृत्तिकाभिः	६२४	२०
भृत्तिकाभिः			

विधानपारिजाते

पद्यम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
सन्दः	सन्तः	६६१	८
द्रोगिनी	द्रोगिणी	६२८	२
सारवी	सावरो	६३०	१६
लिखे	लिखे	६३२	१३
जागरेनिशि	जागरेन्निशि	६४७	१०
विष्येऽपि	भविष्येऽपि	६८५	३
यज्ञे	यज्ञे	७२४	१७
क्षाम	क्षोभ	७३२	१०
यमुनाय	यमुनायां	७३२	१४
संख्य	संख्या	७३३	६
कृष्णवेण्य	कृष्णवेण्यां	७३३	१३
भागीरथ	भागीरथी	७३३	१५
मासानात्	मासोनात्	७४२	२१
कौर्म्य	कौर्म्यं	७४७	१४
कर्त्तव्यम्	कर्त्तव्यम्	७५०	५
माप्राप्यैव	मप्राप्यैव	७५०	१५
मिथुनादिव	मिथुन	७५८	१०
दत्तन	दत्तेन	७७१	८
जने	जनने	७८६	१४
आमश्राह	आमश्राहे	७८४	१४

अथर्वम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
पुरुषान्तरा	पुरुषाहारा	७८५	१
दासश्राद्ध	दामश्राद्धे	७८७	१४
इयि	इति	८००	१७
ससासेव	समासेन	८०७	८
तद्देजात्वं	तद्देजात्यं	८२४	१२
तंकाल	तंकाल	८२४	१६
स्वर्ग	स्वर्गे	८२५	१३
यथाश्राद्धं	यथाश्राद्धं	८२७	१२
आप्याय	आप्यायस्व इति	८२८	१
इति स्येति	इति	८२८	२
परास्ताका	परोस्ताको	८४०	१०
सन्निधौ	सन्निधौ	८४८	४
मिन्दौ	मिन्दौ	८५५	१०
सुधीः	सुधीः	८६०	८
सम्पूज्य	सम्पूज्य	८६८	१४
पुराषे	पुराषे	८६८	२

८६८ पृष्ठे २४ पङ्क्तौ अश्रिणाविति अधिकं पदं मुद्रयितुः प्रमादान् मुद्रितमभूत् । सन्ति चात्र दोषान्तराणि संस्कार्तुः प्रमादजातानि तानि विद्वद्भिः कृपया परिशोधनीयानीति सन्नि-
नयं प्राच्यते मया ।

विधानपरिजाते

तथा च कालिदासः

“ याच्ञा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा । ”
इति

भट्टपत्नीवास्तव्येन मूढाजोड़ संस्कृतविद्यालययाध्यापक-चरेण
कलिकाता राजकौय संस्कृतविद्यालय संस्कृत साहित्याकारा-
ध्यापकेन ।

विद्यारत्नोपाधिकेन

श्रीताराप्रसन्नशर्मणा ।

BI 156
v. 2.

विधानपारिजातः ।

तृतीयः स्तवकः । •

(प्रथमखण्डात्परम्)

अथ विवाहे उपनयने वा उपक्रान्ते यदि कुमारस्य
बधूवरयोर्वा माता रजस्वला तदा विधानमुच्यते ।

तथा च शान्तिपटले ।

विवाहे व्रतबन्धे च माता यस्य रजस्वला ।

मृत्युश्च जड़ता ज्ञेया क्रमान्मनुजसत्तम ।

तत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि सर्वेषां हितकारिणीम् ॥

यस्मिन् दिने समुत्पन्नं मातुर्दोषकरं रजः ।

तस्माद्दिनात्समारभ्य कुर्यान्मृत्युञ्जयं* जपम् ॥

चतुर्थेऽहनि सम्प्राप्ते पञ्चमे वा समाहितः ।

* मृत्युञ्जयं मृत्युञ्जयमन्त्रं प्रथमखण्डस्य ४०० पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

विधानपारिजाते

कुर्याच्छिवार्चनं विद्वान् पायसेन यथाविधि ॥
मण्डकैः पूरकैश्चापि तण्डुलैः शर्करान्वितैः ।
भक्तेन घृतयुक्तेन पक्वान्नैः पूजयेच्छिवम् ॥
अधस्तात्सिद्धतः कार्या पूरकैर्मोदकैस्तथा ।
भक्तस्य परिधिं कृत्वा पायसेनार्चयेच्छिवम् ॥
दीपान् षोडशसंख्याकानाज्यप्रज्वलितान् शुभान् ।
अर्पयेद्देवाय उपचारैः समन्वितान् ॥
प्रार्थ्यं पूरुषसूक्तेन* सतूर्यो गृहमाविशेत् ।
तत्र स्थण्डिलमाधाय हवनङ्कारयेद्बुधः ॥
अग्निमोलेति मन्त्रेण† जुहुयादयुतं सुधीः ।
पायसेनैव साज्येन स्वगृह्योक्तविधानतः ॥
वर्णयेत्सप्तजिह्वस्य सप्तजिह्वा नरेश्वर ।
कराली लोहिता श्वेता महत्पूर्व्या च लोहिता ।
पीता च पद्मरागा च सुवर्णाख्या तथैव च ॥
लोहिता पूर्वतो ज्ञेया महत्पूर्व्या शुचेर्दिशि ।
सुवर्णाद्यादक्षिणे ज्ञेया पद्मरागा च नैर्ऋते ॥
श्वेता तु वारुणे भागे ग्रीता वायोर्दिशि स्मृता ।
ऐशान्यां (दिशि) दिव्या विख्याता या जिह्वा जातवेदसः ॥
सुवर्णा मध्यभागे स्थात्किञ्चिद्दूर्चुर्मनीषिणः ।
कराली नाम सा ज्ञेया तथा रक्षांसि तोषयेत् ॥

* प्रथमखण्डस्य १८४।१८५।१८६ इत्येव प्रदर्शितम् ।

† प्रथमखण्डस्य ११० पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

तृतीयः स्तवकः ।

लोहितायां पिशाचांश्च यज्ञे विद्वान् ऋतुमती ।
महालोहितया पद्भ्यां तृप्तिमायाति शाश्वतीम् ॥
सुवर्णया यमो देवः पद्भ्याः पद्भ्यागया ।
श्वेतया गृहदेवाश्च पीतया चेटकादयः ॥

अथ जिह्वास्तोत्रम् स्कान्दे ।

नमस्ते रसने देवि तपनस्य करालिनि ।
हुते* त्वयि समश्नन्ति राक्षसा बलदर्पिताः ॥
नमस्ते लोहिते जिह्वे ज्वलनस्य सुशोभने ।
पिशाचास्तृप्तिमायान्ति हुते त्वयि हविष्यके ॥
नमस्ते रसने देवि महालोहितसंज्ञके ।
हुते त्वयि समश्नन्ति यक्षगन्धर्वकिन्नराः ॥
नमस्ते वीतिहोत्रस्य सुवर्णरसने शुभे ।
त्वयि तृप्ते यमो देवि ददाति विपुलं सुखम् ॥
पद्भ्यागे नमस्तुभ्यं देवपद्भ्यागतर्पणे ।
जायते शाश्वतं† देवि हुते त्वयि हुताग्ने ॥
ग्रहाणां तर्पणं देवि कुरु जिह्वे हविर्भुजः ।
हुते हविषि विप्रैश्च ग्रहदृष्टिर्भवेदिह ॥
चेटकाः कामदेवश्च समस्ताः कुलदेवताः ।
पीतायां हवने जाते तृप्तिमायान्ति शाश्वतीम् ॥

• हुते इति चार्धे, हुतायामिति पाठो युक्तः, रसनाशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात् ।

† तर्पणमिति शेषः ।

विधानपारिजाते

इति जिज्ञासुतिं कृत्वा समाप्य विधिवद्भुतिम् ।
अभिषेकं ततः कुर्याद्दुदृक्त्वाः सूनुना सह ॥
ततस्तु दक्षिणां दत्त्वा, प्राचार्याय मनोषिषे ।
अन्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च यथाशक्ति चमापयेत् ॥
कस्यैचिन्नक्षकं दद्यात् सोपधानं सदक्षिणम् ।
प्रेतराजं समुद्दिश्य मन्त्रेणानेन सत्तम ॥

मन्त्रो यथा ।

नमस्ते धर्मराजाय देवदेवाय ते नमः ।
मञ्चकस्यास्य दानेन प्रौतो भव मम प्रभो ॥
यस्मिन् वस्त्रे रजो दृष्टं तद्वासस्तु परित्यजेत् ।
अपरं वस्त्रमादाय ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ॥
एवङ्कृते विधानेऽस्मिन् विघ्ना नश्यन्ति तत्क्षणात् ।
मन्दन्ते सुखसन्तानैः सह माया निजे गृहे ।
अकृत्वैतद्विवाहे यः स लभेद्दुःखमेव च ॥

इति विधानमालायां विवाहे रजोदोषशान्तिविधानम् ।

संग्रहे तु प्रकारान्तरमुक्तं यथा ।

प्राप्तमभ्युदयश्राद्धं पुत्रसंस्कारकर्म्मणि ।
पत्नी रजस्वला चेत्स्यान्न कुर्यात्तत्पिता तदा ॥
अलाभे सुमुहूर्त्तस्य रजोदोषे ह्युपस्थिते ।
त्रियं सम्पूज्य विधिवत्ततो मङ्गलमाचरेत् ॥

शीलादावपि एवमेव ज्ञेयम् । सङ्घटे तु बृहस्पतिना एवमेवोक्तम् ।

अथ विधिवत्कन्यावरणमारभ्य चिरात्प्रादिव्रतसमाप्तिपर्यन्तं
मध्यवर्तिनि काले अशौचप्राप्तौ तदपोह्य सद्यःशौचमाह चन्द्रिका-
कारः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

ऋत्विजां दीक्षितानाञ्च यन्नियं कर्म कुर्वताम् ।

सचिव्रतिब्रह्मचारिदाहब्रह्मविदां तथा ॥

दाने वि(हारे)वाहे यज्ञे च संग्रामे देशविप्लवे ।

आपद्यपि च कष्टायां सद्यःशौचं विधीयते ॥ इति ।

ऋत्विजामिति ।

अग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान्मखान् ।

यः करोति वृत्तो यस्य स तस्यत्विगिहोच्यते ॥

इति मनूक्तवरणसंस्कारसंस्कृतानां तत्रयोगपरि(वरण)समाप्तिपर्यन्तं
ऋत्विजां दीर्घकालाशौचपाते(मध्ये)ऽपि सद्यःशौचं विधीयते इति
सम्बन्धः । दीक्षितानामिति । दीक्षणीयेद्यादिसंस्कारवतां यज-
मानानां दीक्षणात् प्रभृति अवभृथज्ञानपर्यन्तं दीर्घकालाशौचमध्ये
सद्यःशौचं कथ्यते ।

तद्दृष्टहीतदीक्षस्य चैविद्यस्य महामखे ।

ज्ञानं त्ववभृथे यावत्तावत्तस्य न विद्यते* ॥

इति ब्रह्मवचनात् ।

सचिव्रतिदाहशब्दार्थाः सङ्गृहे दर्शिताः । तथाहि ।

विधानपारिजाते

सत्री गृहीतनियमो यज्ञदानेष्वदीक्षितः ।

चान्द्रायणायगुष्ठाता व्रती त्वब्रह्मचार्यपि ॥

श्राद्धे च कृतसङ्कल्पो व्रतौ भोक्ता च कीर्तितः ।

दाता नित्यमनादाता वानप्रस्थोऽत्र कीर्तितः ॥ इति ।

ब्रह्मचारिब्रह्मविदौ प्रसिद्धौ । दाने तुलापुरुषादौ, व्याधिपरि-
हारार्थं दाने वा । विवाहः प्रसिद्धः । यज्ञे संभृतसम्भारस्य
कालान्तरासम्भवे देशोपद्रवे महत्यामापदि च एतेष्वपि दीर्घाशौच-
बाधेन सद्यःशौचं विधीयते इत्यनुषङ्गः । तथाच कन्यादातुः
प्रतिग्रहीतुश्च कन्यावरणप्रभृति-विवाहसंस्कारनिष्पत्तिपर्यन्तं दीर्घ-
कालाशौचप्राप्तावपि सद्यःशौचं द्रष्टव्यम् ।

स्मृत्यन्तरेऽपि ।

नरेन्द्रसन्निव्रतिनां विवाहोपप्लवादिषु ।

सद्यःशौचं समाख्यातं तत्तत्कार्यं विशेषतः ॥ इति ।

तत्तत्कार्यं इति विशेषेणाभिधानाद्देवदेवादिकर्मसु आशौचं दीर्घ-
मस्येव । तत्र सद्यःशौचविधानाभावात्, यावद्वचनं वाचनिक-
मिति त्थायत्तञ्च ।

यत्तु पैठिनसिवचनम् ।

विवाहव्रतयज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि ।

न तत्र सूतकं कुर्यात्कामं यज्ञादि कारयेत् ॥

ब्राह्मणेऽपि ।

अथ देवप्रतिष्ठायां गणयागादिकर्मणि ।

श्राद्धे च पित्र्ययज्ञे च कन्यादाने च नो भवेत् ॥

तृतीयः स्तवकः ।

तदेतदुपक्रान्तयज्ञादिकर्मविषयं द्रष्टव्यम् ।

तथाच वृहस्पतिः ।

विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके ।

पूर्वसङ्कल्पितार्थे(न्ने)षु न दोषः परिकीर्तितः ॥

माधवीये ।

प्रारम्भात्प्राग्विवाहस्य माता यदि रजस्वला ।

निवृत्तिस्तस्य कर्त्तव्या सहत्वश्रुतिचोदनात् ॥

ब्राह्मणेऽपि ।

अङ्गुरार्पणमारभ्य ऋत्विजां वरणं तथा ।

शावके सूतके चैव दोषस्तत्र न विद्यते ॥

षट्त्रिंशत्तमेऽपि ।

विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके ।

परैरन्नं प्रदातव्यं भोक्तव्यञ्च द्विजोत्तमैः ॥

परैरसगोत्रैः ।

विष्णुरपि ।

व्रतयज्ञविवाहेषु आद्ये होमेऽर्चने जपे ।

आरभ्ये सूतकं न स्यादनारभ्ये तु सूतकम् ॥

आरभ्य तेनैवोक्तः ।

आरभ्यो वरणं यज्ञे सङ्कल्पो व्रतसत्रयोः ।

• वरश्चमिति मधुपर्कपरं, गृहीतमधुपर्कस्य यजमानाश्च ऋत्विजः । पश्चाद्ग्रीचे पतिते न भवेदिति निर्णय इति ब्राह्मीकः । मधुपर्कात् पूर्वम् भवत्येवाग्रीचमिति शुद्धिविवेकः ।

विधानपारिजाते

नान्दीश्राद्धं* विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रिया ॥ इति ।

नान्दीमुखावधिसावश्यकत्वेऽधिक उक्तः ।

एकविंशत्यहर्यज्ञे विवाहे दश वासराः ।

त्रिषट् चौलोपनयने नान्दीश्राद्धं विधीयते ॥ इति ।

तेन एकविंशत्याद्यहरन्तःपाति यथा यज्ञादि भवति तथा आवश्यकं यज्ञादौ पूर्वं नान्दीश्राद्धं कुर्यादित्यर्थः ।

अथ आरम्भाभावेऽपि कन्याया अधार्थत्वे सन्निहितलम्बा-
न्तराभावे च होमादिपूर्वकं विष्णुस्मृतिरशौचेऽपि विवाहमाह ।

अनारब्धविशुद्ध्यर्थं कुष्माण्डैर्जुहुयाद्दृष्टम् ।

गां दद्यात्पञ्चगव्याशी ततः शुध्यति सूतकी ॥ इति ।

तथासंग्रहे ।

सङ्घटे समनुप्राप्ते सूतकी समुपागते ।

कुष्माण्डोभिर्घृतं हुत्वा गाञ्च दत्त्वा पयस्विनीम् ।

चूडोपनयनोद्वाहप्रतिष्ठादिकमाचरेत् ॥

संग्रहस्मृतिरपि ।

उपकल्पितबहुसम्भारस्यापि सन्निहितलम्बान्तराभावे स-
म्भारस्य च धारणाशक्ती अशौचाभावमाह विष्णुः । न देव-
प्रतिष्ठाविवाहयोः पूर्वसम्भृतसम्भारयोरशौचमिति ।

इति त्रिविधानपारिजाते विवाहादावशौचप्राप्तौ तन्निर्णयः ।

* नान्दीमुखमिति न-पुस्तके पाठः ।

द्वितीयः स्तवकः ।

अथेदानीं कन्यादाता चाग्दानानन्तरं विधिवद्दिवाहवेदिं
कुर्यादिति ।

तत्कालमाह व्यासः ।

कण्ठनदलनयवारक*मण्डपमृद्वेदिवर्णकाद्यखिलम् ।
तत्सम्बन्धि गतागतमृद्वे वैवाहिके कुर्यात् ॥ इति ।

तत्रकारमाह नारदः ।

हस्तोच्छ्रितां चतुर्हस्तैश्चतुरस्रां समन्ततः ।
स्तम्भैश्चतुर्भिः सुस्रज्यां वामभागे तु (च) सद्यनि ॥
समां तथा (चैव) चतुर्दिक्षु सोपानैरतिशोभिताम् ।
प्रागुदक्प्रवणां रज्ज्वास्तम्भहंसशुकादिभिः† ॥
विचित्रामङ्कितां कुम्भैर्निहितैस्तोरणाङ्कुरैः‡ ।
शृङ्गारपुष्प§निकरैर्वर्णकैः समलङ्कृताम् ॥
विप्राशीर्वचनैः पुण्यैस्त्रिभिर्दीपैर्मनोहराम् ।
वादित्रनृत्यगीताद्यैर्हृदयानन्दिनीं शुभाम् ॥
एवंविधामारुच्येन्मिथुनं साम्निवेदिकाम् ॥ इति ।

हस्तप्रमाणमत्र संस्कार्याया बध्वा चाद्यम्¶ । सोपानकरणं

* चिकसा इति यस्य भाषा इति गोपीनाथः ।

† इलियकादिभिरित्याकरे पाठः ।

‡ विचित्रेवाहितैः कुम्भैर्विधेस्तोरणाङ्कुरैः इत्याकरे पाठः ।

§ शृङ्गारपुष्पाणि मासतीवकसादीनि इति गोपीनाथः ।

¶ कन्याहसैः पञ्चभिः सप्तभिर्वा कन्या वेदिः कुर्यात्प्रद्योतता सा ।

इत्ये रस्ये निर्गमाहामभाने आयापत्पोराग्निषेः सन्मयुक्ता ॥ इति वचनात् ।

पश्चिमभागे उपरि चतुर्दिक्षु वा अधो वा यथाचारम् । वेद्या-
रेमितत्वं सोपानव्यतिरेकेण द्रष्टव्यम् ।

इति वेदिकाकरणम् ।

अथ विवाहमण्डपकरणप्रकारः ।

वशिष्टः ।

षोडशारत्निकं कुर्यान्मण्डपं वा द्विषट्कारम्* ।

यद्वाष्टहस्तं रचयेच्चतुर्हरोपशोभितम् ।

मण्डपं तोरणैर्युक्तं तत्र वेदिं प्रकल्पयेत् ॥ इति ।

तथाच यथासम्भवं षोडशहस्तं द्वादशहस्तमष्टहस्तं वा विवाह-
मण्डपं कृत्वा स्तम्भतोरणादिभिरलङ्कृत्य मध्ये चतुर्हस्तिकां वेदिकां
कुर्यादित्यर्थः ।

नन्दिनी नलिनी चैव मैत्रा च पशुवर्धनी ।

आग्नेयादिक्रमात् पूज्या मध्ये ब्रह्माणमर्चयेत् ॥

इति विवाहमण्डपकरणविधानम् ।

शर्वरीरमणमण्डलवक्त्रं पुण्डरीकदलसन्निभनेत्रम् ।

क्षीरसागरसुतासुकलत्रं संनमामि मम वंशसुमित्तम् ॥

अथेदानीं विवाहादौ कर्तव्यतया विहितत्वाद्दुरार्षणविधान-
मभिधीयते ।

शौनकः ।

अथाहुरार्षणविधिं प्रवक्ष्यामि. विशेषतः ।
 शौनकोऽहं द्विजातीनां मङ्गलार्थमुदीरितम् ॥
 नवमे सप्तमे वापि पञ्चमे दिवसेऽपि वा ।
 द्वितीये वीजनक्षत्रे शुभवारे शुभोदये ॥
 सम्यग्गृहान्धलङ्घ्य वितानध्वजतोरणैः ।
 सह वादित्वा नृत्वाद्यैर्गत्वा प्रागुत्तरां दिशम् ॥
 तत्र मृत्सिकताः स्रज्जा गृहीत्वा पुनरागतः ।
 मृत्स्येष्वथवा वैणवेषु पात्रेषु वापयेत् ॥
 सुमुहूर्तेऽथ कल्याणे गोमयेनोपलिप्य च ।
 सिताक्षतैः सम्यकीर्य पालिकाः स्थापयेद्विजः ॥
 मध्ये चतुर्मुखं विद्यात् पूर्वे वज्रिणमेव च ।
 दक्षिणे तु यमं विद्यात् पश्चिमे वरुणं तथा ।
 उत्तरे शशिनं विद्यात् पालिकानाञ्च देवताः ॥
 बस्मीकमृत्सिकां श्रादं* शुष्कगोमयमेव च ।
 एतानि प्रक्षिपेत्तासु पालिकासु यथाविधि ॥
 दूर्वाशाश्वत्यपर्णाञ्च शिरीषं विष्वपत्रकम् ।
 तासां मूलेषु विन्यस्य खेतसूत्रेण मण्डिताः ।
 मध्ये ब्रह्माणमावाह्य गन्धाद्यैरर्चयेत् क्रमात् ॥
 इन्द्रादिक्रम एवं स्यादमुष्मै नम एव च ।

* श्रादं अक्षयिणीति बन्धकारेणैव १४ पृष्ठे ५ पंक्तौ व्याख्यास्यते ।

तिष्ठन् कर्त्ता जपेन्मन्त्रं पश्चात् प्राप्सुख एव च ॥
 दिशां पतीन्नमस्वामि सर्व्वकामफलप्रदान् ।
 कुर्व्वन्तु सफलं कर्म, कुर्व्वन्तु सततं शुभम् ॥
 ब्रीहियवमाषतिलमुद्गमिश्रितसर्षपान् ।
 तान् प्रक्षाल्य च तोयेषु वापयेदङ्कुरार्पणम् ।
 रात्रौ मुद्गर्से कल्याणे कारयेदङ्कुरार्पणम् ॥
 ब्रह्मजज्ञानमिति तु* मध्ये ब्रह्माणमर्चयेत् ।
 यत इन्द्र भयामहे† प्राच्यां प्रक्षेपयेद्विजः ॥
 नाके सुपर्णमिति च‡ ततो दक्षिण एव तु ।
 तस्वायामीति§ मन्त्रेण प्रतीच्यां वापयेद्विजः ।
 सोमो धेनुषामुदीच्याश्च ओषधीर्वापयेत् क्रमात् ॥
 शुष्वाभिः सिकताभिश्च प्रच्छाद्यापः प्रक्षेचयेत् ।
 विधाय गुप्तये सर्व्वमात्मानमिति मन्यते ॥
 आसप्तमाप्रजानाश्च आषष्ठात् पुत्रनाशनम् ।
 पञ्चमाङ्गतिमान् विष्णीं सर्व्वकामफलप्रदे ॥
 चतुर्थे चाङ्कुरं विद्यात् पापीयान् जायते तु सः ।

* ब्रह्मजज्ञानमिति मन्त्रोऽयं प्रथमखण्डस्य १०८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

† यत इन्देति ऋगियं प्रथमखण्डस्य २१५ पृष्ठे प्रदर्शिता ।

‡ नाके सुपर्णमुप यत् पतन्तं जुहा वेनन्तो अभ्यक्षतत्वा ।

§ हिरण्यपचं वरुणस्य दूतं यमस्य योनीं ब्रह्मणं सुरस्यम् ॥

१०म. १२१त. (२२५) ।

§ तस्वायामीति ऋगियं द्विविधा, प्रथमखण्डस्य ६८।११८ पृष्ठयोर्दर्शिता ।

¶ सोमो धेनुमिति ऋगियं प्रथमखण्डस्य २२१ पृष्ठे प्रदर्शिता ।

त्रयाहे सर्वकामानामङ्कुराहनि चीद्यते ॥
 आयुष्करं त्रीप्रदञ्च शुभेष्वन्येषु सर्वशः ।
 तस्मात्सर्वेषु कार्येषु वापयेदङ्कुरार्पणम् ।
 यद्यङ्कुराणां रहितं तत्कर्माशुभकारणम् ॥
 सद्योऽङ्कुरार्पणं वापि सद्यः कर्तुं समीहितः ।
 अशक्तौ तण्डुलैः शुद्धैः सद्य एव शुभाङ्कुरैः ॥
 पालिकानि प्रपूर्यैवं पञ्च त्रीण्येकमेव वा ।
 अलङ्कृत्य च पद्माद्यैः पुष्पैरापूर्यतेऽपि च ।
 अङ्कुरोक्ताः क्रियाः सर्वास्तैस्तैरेव समाचरेत् ॥
 ओषधीनाञ्च सर्वासां चन्द्रः प्रोक्तोऽधिदैवतम् ।
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन तेन रात्र्यङ्कुरार्पणम् ॥
 वास्तुकर्मणि चैले च दिवा स्यादङ्कुरार्पणम् ।
 अन्यत्र रात्रौ कुर्वीत न तथाऽङ्गि कदाचन ॥
 आधानं गर्भसंस्कारं जातकर्म च नाम च ।
 हित्वाङ्कुरार्पणं विद्यादन्यत्र शुभकर्मसु ॥
 इति शौनकोक्तमङ्कुरार्पणविधानम् ।

अथास्य अष्टप्रयोगो लिख्यते । यथा—

गर्भाधानादिनामान्तकर्माणि मुञ्जा अन्नप्राशनादिविवाहा-
 न्तेषु अपत्यसंस्कारेषु नवगृहप्रवेशान्येष्वपि शुभकर्मसु च
 करिष्यमाणकर्माणः पूर्वं नवमे अथवा पञ्चमे द्वितीये दिने सद्यो वा
 अङ्कुरार्पणं कर्तव्यम् ।

तत्रायं क्रमः । पालिकादिसभारानुपकल्प्य मुञ्जातः पीठीप-

विष्टो यजमानस्त्रिधादि सङ्कीर्त्य अमुककर्मसाफल्यनिरन्तरशुभत्व-
सिद्धिद्वारा परमेश्वरप्रीत्यर्थमङ्कुरार्पणाख्यं कर्माहं करिष्ये इति
सङ्कल्प्य शुद्धभूमिसुपलिय्य, रङ्गवज्रगादिभिरलङ्कृत्य तत्र सिता-
नक्षतान् सम्प्रकीर्य तत्र नववेणुपात्रं किञ्चिद्गन्धैः सूत्रेणावेष्ट्य
तदेव पालिकात्वेन संस्थाप्य तत्र वस्त्रीकमृत्तिकां ऋदपङ्कं शुष्क-
गोमयवूर्णाञ्च प्रक्षिप्य पालिकामू(ले)लं श्वेततण्डुलैः पूरयित्वा
दूर्वाङ्कुराश्च शिरोषविल्वपत्राणामुपरि शुभे मुहूर्ते तद्देणुपात्रं
प्रक्षिप्य सितरक्तहरितवर्णानि पुष्पाण्यवकीर्य मध्यादिपञ्चस्थानेषु
ब्रह्मादिदेवान् पूजयेत् ।

तत्र ब्रह्मजज्ञानं नकुलो ब्रह्मा त्रिष्टुप् । अनेन पालिकामध्ये
ब्रह्माणमावाहयेत् । यत इन्द्र प्रगाथो भग इन्द्रो वृहती ।
अनेन पूर्वभागे इन्द्रम् । नाके सुपर्णे यमो यमस्त्रिष्टुप् ।
अनेन दक्षिणे यमम् । तत्त्वायामि वरुणस्त्रिष्टुप् । अनेन पश्चिमे
वरुणम् । सोमो धेनुं गौतमः सोमस्त्रिष्टुप् । अनेन चोत्तरे
सोममावाहयेत् । एवं ब्रह्मादिलिङ्गैरन्यैर्वा स्वशाखोक्तैर्मन्त्रैः
ब्रह्मादिपञ्चदेवान् यथाक्रमेणावाह्य ब्रह्मणे नमः । इन्द्राय नमः ।
यमाय नमः । वरुणाय नमः । सोमाय नमः । इति नाम-
मन्त्रैरासनादिक्रमेण* षोडशोपचारैः पदार्थानुसमयेन काण्डानु-
समयेन वा पञ्च देवताः सम्यगभ्यर्च्य पालिकापश्चिमतः कर्त्ता
प्राप्तुष्वस्तिष्ठन् उपतिष्ठेत् । तत्र मन्त्राः—

दिशां पतीन्नमस्यामि सर्व्वकामफलप्रदान् ।

कुर्व्वन्तु सफलं कर्म कुर्व्वन्तु सततं शुभम् ॥ इत्यादयः* ।

ततो ब्रीहियवमाषतिलमुद्गसर्षपाण् गोमयतीयेन प्रक्षात्त्वा
ब्रह्मजज्ञानमित्यादिभिः पूर्व्वोक्तैः पञ्चभिर्मन्त्रैः† क्रमेण पञ्चसु
स्थानेषु बीजानावपेत् । ततः शुद्धाभिः स्रिकताभिः प्रच्छाद्य
प्रपः प्रसेचयेत् । त(तः)त्र पञ्चगव्यं समन्त्रकं प्रसिञ्चेदिति ग्रन्था-
तरे उक्तम् ।

सद्योऽङ्कुरार्पणपक्षे ब्रह्मादिदेवतावाहनादि कृत्वा शुद्धैस्तण्डुलैः
व्रतः सिद्धैर्धान्याङ्कुरैश्च पालिकां प्रपूर्य्य पद्मादिपुष्पैरलङ्कृत्य
प्रङ्कुरोक्ताः सर्वाः क्रियास्तैरेव चरयेत् ।

इदमङ्कुरार्पणाख्यं कर्म रात्री कार्य्यम् । वास्तुकर्मणि चील-
कर्मणि च दिवैव कार्य्यम् । पञ्चपालिकादिपक्षेऽपि प्रतिपालि-
का)कमेवमेव क्रियावृत्तिः । वंशपात्ररूपा पालिकेति प्रयोग-
परिजातोक्तिः । विश्वप्रकाशादौ तु धातुमयरूपा मृन्मयरूपा वा
प्राज्ञा ।

इति श्रीविधानपारिजाते अङ्कुरार्पणविधानम् ।

अथ कौतुकबन्धविधानम् ।

तथाच शौनकः ।

अथ कौतुकबन्धस्य प्रयोगोऽत्र निगद्यते ।

विवाहादौ शुभे कार्य्ये रात्री वाङ्गि कृते तथा ॥

* १२ षष्ठे उक्ताः ।

† १२ षष्ठे प्रदर्शितैः ।

साङ्गुरे पालिकायुक्ते स्थले दुन्दुभि(पूरिते)नादिते ।
 सहाक्षतेन कांस्येन सोदकुम्भं निधाय च ।
 कार्पासोद्भवसूत्रन्तु त्रिगुणीकृत्य पञ्च वा ॥
 निधाय तण्डुलान् पात्रे कूर्चे कुम्भं निधाय च ।
 कुशैः कुम्भोदकैर्मन्त्रैः प्रोक्ष्य विप्रः सुखासने ॥
 भूर्भुवः स्वः सावित्र्या ऋग्भिर्वेदादिभिस्तथा ।
 आपो हिष्ठादिकाबलिङ्गैः शुभ्रवत्यघमर्षणैः ॥
 शुभ्रवत्या स्वस्तिमत्या पावमानैःस्तथैव च ।
 रक्षोहणञ्च रात्रिञ्च कणुञ्चेति तथैव च ॥
 तरक्षमन्दी^१ पुरुषं^२ विष्णुसूक्तं तथैव च ।
 अतो देवा अवन्त्विति परो मात्रा तथैव च ॥
 श्री सूक्तं शिवसङ्कल्पं वायुसूक्तं^३ तथैव च ।
 मुञ्चामि त्वेति सूक्तञ्च स्योना पृथ्वि भवेति च ॥
 द्रविणोदाः सवितेति नवो विघ्नं नयेति च ।
 उलूकया पिशङ्गेति ऋग्भिरेताभि(ऋ)रात्विजैः^४ ॥

१ प्रथमखण्डस्य १७६ पृष्ठे १० पंक्तौ उक्तैः ।

२ प्रथमखण्डस्य १८४।१८५।१८६ पृष्ठेषु उक्तैः ।

३ पुरुषसूक्तं चिपादूहं इत्यादिकं त्रयोदशश्लोके प्रथमखण्डस्य १५५।१५६ पृष्ठयोः प्रदर्शितम् ।

४ वायुसूक्ताभावात्—“वात आवातु मेवर्तं ब्रह्म नयोभु नो ऋदि ।

प्र न आयुषि तारिवत् ॥”

मन्त्रोऽयं ऋष्यादिपाठपूर्वक पाठ्य इति तुलापुरुषदानपद्धती तर्कवाचस्पतयः ।

५ एते मन्त्रा अनुपदमेव दर्शयिष्यन्ते ।

जातवेदस इत्युच्यते सूत्रमादाय लेपयेत् ।
 गन्धेन दक्षिणे हस्ते बध्वाः पुंसस्तु तन्तुना ॥
 विश्लेप्ता ते सवनेति स्त्रीणां सव्यकरे तथा ।
 त्रिये जात ऋचैकयाऽप्यध्वर्युश्च समाहितः ॥
 शतं जीवेति द्वाभ्याश्च बृहत्सामेत्युचैकयाऽः ।
 ये यज्ञेन तथाष्टाभिस्त्रियम्बकसृचैकयाऽ ॥
 भस्मना चाक्षतैर्वापि रक्षां कृत्वा समापयेत् ।
 दद्यादाचार्ये हेमादि ऋत्विग्भ्यः पूज्य शक्तितः ।
 विद्वान् सर्वप्रयत्नेन कुर्यात् कौतुकबन्धनम् ॥ इति ।

अथास्य प्रयोगः ।

विवाहादौ शुभकर्मणि साङ्गुरे पालिकायुक्ते स्थले मङ्गल-
 तूर्यनादे कृते सति कौतुकबन्धं कुर्यात् । तत्रायं क्रमः ।
 आचार्यो दर्भमये कूर्चं उदकुम्भं निधाय साक्षतकांस्यपात्रे पञ्च-
 गुणितं त्रिगुणितं वा कार्पाससूत्रं निधाय च तत्समीपे यजमानमुप-
 वेश्य कुशहस्तैर्ऋत्विग्भिः सह कुम्भोदकेन तत् सूत्रमभिषिञ्चेत् ।

• प्रथमखण्डस्य ४५० पृष्ठे प्रदर्शितया ।

† प्रथमखण्डस्य १६० पृष्ठे प्रदर्शितया ।

‡ बृहत्सामो गानाशक्ती—

त्वामिदं इवामहं सार्ता वाजस्य कारवः ।^१

त्वां इवेष्विन्द्र संपतिं नरस्वां वीष्टास्त्वन्तः ॥

इत्यस्य षिः पाठः कार्यः इति तर्कवाचस्पतयः ।

वाज्यकं यजामहं सुगन्धिं पुष्टिवह्ननम् ।

ऊर्वाङ्कमिव बन्धनान्मृत्वोमृचोद्य मामृतात् ॥ ३५. ६०म. यजुः ।

तत्र मन्त्राः ।

व्याहृतिपूर्वा गायत्री* । अग्निमीले† । इषे त्वीर्जे त्वा‡ ।
अग्न आयाहि§ । शन्नो देवोः¶ । आपो हि छेति नवर्चम्॥ ।
एतो न्विन्द्रम्** । ऋतं चेति मन्त्रद्वयम्†† । प्रशर्वायेति
मन्त्रः‡‡ । स्वस्ति नो मिमोतामिति मन्त्रत्रयम्§§ । स्वादिष्ठ-
येति दशर्चं सूक्तम्¶¶ ।

* प्रथमखण्डस्य ७३ पृष्ठे प्रदर्शिता ।

† अग्निमीले इति मन्त्रोऽयं प्रथमखण्डस्य ११० पृष्ठे प्रदर्शितः ।

‡ इषे त्वीर्जे त्वा वायवः स्य देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्कषी । १५. १म. यजुः ।

§ अग्न आयाहीति मन्त्रोऽयं प्रथमखण्डस्य ११० पृष्ठे प्रदर्शितः ।

¶ शन्नां देवीरिति मन्त्रोऽयं प्रथमखण्डस्य २० पृष्ठे प्रदर्शितः ।

॥ आपो हि छेति नवर्चं प्रथमखण्डस्य ५८ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

** एतो न्विन्द्रमिति मन्त्रोऽयं प्रथमखण्डस्य १४५ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

†† ऋतं चेति मन्त्रद्वयं प्रथमखण्डस्य १४६ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

‡‡ प्रशर्वाय मारुताय स्वभानव इमां वाचमनजा पर्वतच्युते ।

धर्मस्तुभे दिव आ पृष्ठयन्वने युस्यश्वसे महि वृषमर्षत ॥ ५म. ५४सू. १च्छक् ।

§§ स्वस्ति नो मिमोतामन्त्रिणा भगः स्वस्ति देव्यदितिरनर्षणः ।

स्वस्ति पूषा असुरो दधातु नः स्वस्ति व्यावापृथिवी सुषेतुना ॥ ११ ॥

स्वस्तये वायसुपन्नवामहै सोमं स्वस्ति भुवनस्य यस्यतिः ।

बृहस्पतिं सर्वगणं स्वस्तये स्वस्तये आदित्यासो भवन्तु नः ॥ १२ ॥

विश्वे देवा नो अद्या स्वस्तये वैश्वानरो वसुरग्निः स्वस्तये ।

देवा अवन्युभवः स्वस्तये स्वस्ति नो रुद्रः पृथ्वीसः ॥ ५म. ५१सू. १२च्छक् ।

¶¶ स्वादिष्ठया मदिष्ठया पवस्व सोम धारया । उन्द्राय पातवे सुतः ॥ १ ॥

रचोहा विश्वर्षाचिरभि योनि नयोऽहतम् । हुषा सधस्वमासदत् ॥ २ ॥

वरिवाधातमां भव मंहिष्ठो बृहहस्तमः । परिवाधी मघीनाम् ॥ ३ ॥

रक्षोहणमिति पञ्चविंशच्चं सूक्तम्* । रात्रिर्व्यस्यदित्यष्टच्चं
सूक्तम्† । कण्वेति पञ्चदशच्चं सूक्तम्‡ । तरत् स मन्दीति
ऋक्चतुष्टयम्§ । सहस्रशीर्षेति षोडशच्चं सूक्तम्¶ । विष्णो-
र्नु कमिति षडृचं सूक्तम्॥ । अतो देवा इति षडृचं

अभ्यर्ष महानां देवानां वीतिमन्वसा । अभिवाजमुत श्रवः ॥ ४ ॥
त्वामन्वाचरामसि तदिदं दिवे दिवे । इन्दो त्वे न आश्रयः ॥ ५ ॥
पुनाति ते परिसृतं सोमं सूर्यस्य दुहिते । वारिण श्रुता तना ॥ ६ ॥
तमौमखीः समर्थं आगृभून्ति योषणो दश । स्वसारः पार्ये दिवि ॥ ७ ॥
तमो इत्वन्ययुवो धमन्ति वाकुरं इतिम् । शिधातु वारण मधु ॥ ८ ॥
अभीम मध्या उत शीषन्ति धेनवः शिशुम् । सोममिन्द्राय पातवे ॥ ९ ॥
अस्येदिन्द्रो मदीष्या विन्वा वृषाणि जिघ्रते । शूरो मघा च मंहते ॥

८म. १म. १०ऋक् ।

रक्षोहणमित्यादिकं सूक्तं प्रथमखण्डस्य ३४०।३४१।३४२ पृष्ठेषु प्रदर्शितम् ।
रात्रिर्व्यस्यदित्यादिकं रात्रिसूक्तं प्रथमखण्डस्य ३६४।३६५ पृष्ठयोक्तम् ।
कण्वेत्यादिकं सूक्तं प्रथमखण्डस्य ३५८।३५९।३६० पृष्ठेषु उक्तम् ।
तरत् स मन्दी धावति धारा सुतस्यान्वसः । तरत् स मन्दी धावति ॥ १ ॥
आपवस्व सहस्रिणष्टं रयिष्टं सोम सुवीर्यम् । अखे श्रवःष्टसि धारय ॥ २ ॥
अनु प्रवाम आयवः पदं नवीयो अक्रमुः । रुचे जगन् सूर्यम् ॥ ३ ॥
अर्षा सोम युमत्तमाऽभि द्रोणानि रांरवत् । सौदन् योनीं वर्णया ॥

सामवेदः, अथवा ८म. ५८म. ४ऋक् ।

सहस्रशीर्षेत्यादिकं सूक्तं प्रथमखण्डस्य १८४।१८५।१८६ पृष्ठेषु प्रदर्शितम् ।

विष्णोर्नु कं वीर्यांश्चि प्रवांचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि ।
यो अस्त्रभायदुत्तरं सधस्यं विचक्रोऽश्वेधोरगायः ॥ १ ॥
प्र तदिष्टः लवते वीर्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ।
वस्योरुषु विषु विममशेष्वधिचियन्ति भुवनानि विन्वा ॥ २ ॥

सूक्तम्# । परो माचयेति सप्तर्षं सूक्तम् ।

प्र विश्वे श्रुमेतु मन्त्र गिरिचित उरुगायय वृषे ।
 य इदं दौघं प्रयतं सधस्यैको विममे चिभिरित्पदेभिः ॥ १ ॥
 यस्य चो पूर्णामधुना पदान्यचोयमासा स्वधया मदन्ति ।
 य उ चिधातुं पृथिवीसुत यामेकां दाधार भुवनानि विश्वा ॥ ४ ॥
 तदस्य प्रियमभि पाथो अश्यां नरो यच देवयवो मदन्ति ।
 उरुक्रमस्य स हि बभ्रुरित्या विष्णोः पदे परमे मध्व उत्सः ॥ ५ ॥
 तावां वासुन्धुशसि गमध्ये यच गावो भूरिशृङ्गा अयासः ।
 अत्राह तदुरुगायस्य वृषः परमं पदमवभाति भूरि ॥ १म- १५४स- इच्छक् ।

अतो देवा अवन्तु ना यतो विश्वविचक्रमे । पृथिव्याः सप्तधामभिः ॥ १ ॥
 इदं विश्वविचक्रमे वेधा निदधे पदम् । समूदमस्य पांसुरे ॥ २ ॥
 वीषि पदा विचक्रमे विश्वर्गोपा अदाभ्यः । अतो धर्माणि धारयन् ॥ ३ ॥
 विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पश्यन्ते । इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ ४ ॥
 तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सुरयः । दिवोव चक्षुराततम् ॥ ५ ॥
 तद्विप्रासो विपन्ववो आगुवाप्सः समन्वते । विष्णोर्यत्परमं पदम् ॥

१म- २२स- इच्छक् ।

परो माचया तन्वा वृषाण न ते महित्वमन्वभुवन्ति ।
 उमे ते विश्व रजसो पृथिव्या विष्णो देव त्वं परमस्य वित्से ॥ १ ॥
 न ते विश्वो जायमानां न जातो देव महिष्कः परमन्तमाप ।
 उदत्तभू नाकमुष्णं वृद्धन्तं दाधर्यं प्राचीं ककुभं पृथिव्याः ॥ २ ॥
 इरावती धेनुमती हि भूतं स्यवसिनी मनुषे दशस्या ।
 व्यसभू रोदसी विश्ववेति दाधर्यं पृथिवीमभितो मयूखैः ॥ ३ ॥
 उरुं यज्ञाय चक्रयुक् लोकं जनयन्ता सूर्यसुवासमधिम् ।
 दासस्य चिद्वषसिप्रस्य माया जघृद्युर्नरा पृतनाज्येषु ॥ ४ ॥
 इन्द्राविष्णुं द्वंद्विषाः ब्रह्मरस्य नव पुरो नवतिष्ठ अघिष्ठम् ।
 व्रतं वर्चिनः सहस्रस्य साकं इथो अपत्यसुरस्य वीरान् ॥ ५ ॥

द्विरण्यवर्णामिति पञ्चदशर्षं सूक्तम्* । यज्जायत इति षडृषं
सूक्तम्† । वीतिहोत्रेति पञ्चर्षं प्रायुसूक्तम्‡ । सुचामीति

इयं मनोषा उच्यते उच्यन्तांशुना तवसां वदयन्ती ।
रवे वा सोम विदथेषु विष्णो पितृवतमिषो उजनेष्विन्द्र ॥ ६ ॥
वषट्ते विश्वे रास आकृष्यो मे तन्मे जुषस्व शिपिविष्ट इव्यम् ।
वर्षन्तु त्वा सुष्टुतयो गिरोमे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥

७म. ११म. ७म. ७म.

द्विरण्यवर्णामिति सूक्तं प्रथमसूक्तस्य १६४।१६५ पृष्ठयोरुक्तम् ।
यज्जायतो दूरमुदैति देवं तदु सुप्तस्य तद्येवेति ।
दूरङ्गम ज्योतिषां ज्योतिरकं तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ १ ॥
येन कर्माण्यपसो मनोषिणां यन्ने कृण्वन्ति विदथेषु धीराः ।
यदपूर्वं यच्च सन्तः प्रजानां तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ २ ॥
यत्प्रज्ञानमुत चेतो धृतिश्च यज्ज्योतिरन्तरमृतं प्रजासु ।
यस्यास्य चरते किञ्चन कर्म क्रियते तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ३ ॥
यनेदं भूत भुवनं भविष्यत् परिगृहीतममृतेन सर्वम् ।
येन यज्ञसायते सप्तहोता तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ४ ॥
यच्चिन्तुचः साम यजूषि यच्चिन् प्रतष्ठिता रथनाभाविवाराः ।
यच्चिन्तुचः सर्वमोतं प्रजानां तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ५ ॥
सुषारथिरश्नानिव यन्मनुष्यान्नेनीयतेऽभीषुभिर्वाजिन इव ।
इत्प्रतिष्ठं यदजिरं जविष्ठं तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥

१४म. ६म. यजुः ।

- ‡ वीतिहोत्रं त्वा कवे शुमन्तुं समिधीमहि । अप्ते उच्यन्तमध्वरे ॥
अवा नो अद्य कृतिभिर्गायत्रस्य प्रभूर्गोषि । विश्वासु वीषु वन्द्य ॥
आ नो अप्ते रथिं भर सत्रासाहं वर्धयन्तु । विश्वासु प्रतुषु दुष्टरम् ॥
आ नां अप्ते सुचेतुना रथि विश्वायुपांसवम् । माहोक्तं धेहि जीवसे ॥
अपिं द्विन्तु नो धियः सप्तितायमिवाजिषु । तेन जेष धनं धनम् ॥ सामवेदः ।

पञ्चमं सूक्तम्* । स्यो ना पृथिवि† । द्रविणोदाः‡ । सविता
पसातात् § । नवो नवो भवति ¶ । विद्युन्न या पतन्ती ॥ ।
उलूकयातुम् ## । पिशङ्गभृष्टिम् †† । एताः सप्त ऋचः । एते-
र्व्याहृत्यादि पिशङ्गभृष्टिमित्यन्तर्मन्त्रैः कूर्चेन कलशोदकेन सूच-

- * सुचामि त्वाहृष्टिवाञ्जीवनाय कमशातयन्नादुत राजयन्नात् ।
याहृष्टिवाह यदि वै तदेनं तस्या इन्द्रापी प्रसुसुक्तमेनम् ॥ १ ॥
यदि चितायुर्द्यदि वा परेती यदि मृत्यारत्तिकं नीत एव ।
तमाहरामि निर्वृतेरुपस्था दस्यार्धमेनं शतशारदाय ॥ २ ॥
सहसाक्षेभ शतसारदेन शतायुषा हविषा हार्धमेनम् ।
शत यथेन शरदो न यातीन्द्रा विद्यस्य दुरितस्य पारम् ॥ ३ ॥
शतं जीव शरदो वर्षमानः शतं हेमन्ताञ्छतसु वसन्तान् ।
शतमिन्द्रापी सविता हृष्टस्यतिः शतायुषा हविषेनं पुनर्दुः ॥ ४ ॥
आहार्धं त्वा विदं त्वा पुनरागाः पुनर्नव ।
सर्व्याङ्गं सर्वं ते ऋचुः सर्वमायुष तेऽविदम् ॥ ५ ॥ १०म. १६१सु. ५ऋक् ।
- † स्यो ना पृथिविः नो भवावृषरा निवेभनी । यच्छा नः शर्म्य स प्रथः ॥
१म. २२सु. १५ऋक् ।
- ‡ द्रविणोदाः पिपीषति जुहोत प्र च तिष्ठत । नेद्राहृतुभिरिष्यते ॥ २६च. २२म. यजुः ।
- § सविता पसातात् सविता पुरस्तात् सवितंत्तराचात् सविताधराचात् ।
सविता नः सुवतु सर्व्यतातिं सविता नो रासता दीर्घमायुः ॥ १०म. २६सु. १४ऋक् ।
- ¶ नवो नवो भवति जायमानोऽङ्गां कितुवसामित्ययम् ।
मागं देवैभ्यो विदधात्यायम् प्रचन्द्रमाक्षिरते दीर्घमायुः ॥ १०म. ८५सु. १८ ऋक् ।
- ॥ विद्युन्न या पतन्ती द्रविणोदभरन्ती मे ऋष्या काव्यानि ।
जनिष्टो अपोनर्थः सुजातः प्रोर्वशी तिरट दीर्घमायुः ॥ १०म. ८५सु. १०ऋक् ।
- ## उलूकयातुं यथूलूकयातुं जहि श्रयातुसुतं कौकयातुम् ।
सुपर्शयातुसुतं यथयातुं हवदेव प्रमृच रच इन्द्रः ॥ ७म. १०४सु. २२ऋक् ।
- †† पिशङ्गभृष्टिमंभुषं पिशाचिमिन्द्र संमृच । सर्वं रघो निवर्षय ॥ १म. १२२सु. ५ऋक् ।

मभिषिच्य जातवेदस इति मन्त्रेण गन्धेन सूत्रं लेपयित्वा
विश्वेता तः इति मन्त्रेण आचार्यः पुंसो दक्षिणहस्ते सूत्रं बध्नी-
यात् । स्त्रियास्तु श्रिये जात इति मन्त्रेण[†] वामहस्ते बध्नीयात् ।
तत ऋत्विजोऽक्षतैर्यजमानस्य समन्त्रं रक्षां कुर्युः । तत्र मन्त्राः ।
शतं जीवेति इयम्[‡] । ये यज्ञेनेत्यष्टर्षम्[§] । चरन्वकं यजा-

- * विश्वेता ते सवनेषु प्रवाच्या या चकार्य मघवन्निन्द सुन्वते ।
पारावतं यत् पुरुसभृतं वस्त्रपाठणोः शरभाय ऋषिबन्धवे ॥ ८८. १००. ६३७ ।
- † प्रथमखण्डस्य १६० पृष्ठे प्रदर्शितेन ।
- ‡ २२ पृष्ठे ११—१४ पंक्तिषु प्रदर्शितम् ।
- § ये यज्ञेन दक्षिणया समन्त्रा इन्द्रस्य सखात्ममृतत्वमानश्च ।
तेभ्यो भद्रमङ्गिरसो वो अस्तु प्रति गृभ्नीत मानवं सुमेधसः ॥
य उदाजन् पितरो गोमयं वस्त्रेनाभिन्दन् परिवत्सरे बलम् ।
दीर्घायुमङ्गिरसो वो अस्तु प्रतिगृभ्नीत मानवं सुमेधसः ॥ २ ॥
य ऋतेन सूर्यमारोहयन् दिव्यप्रथयन् पृथिवीं मातर वि ।
सुप्रजास्वमङ्गिरसो वां अस्तु प्रति गृभ्नीत मानवं सुमेधसः ॥ ३ ॥
अयं नाभा वदति वक्त्रो वो गृहे देवपुत्रा ऋषयश्च ऋषीत नः ।
सुत्रक्षयमङ्गिरसो वो अस्तु प्रतिगृभ्नीत मानवं सुमेधसः ॥ ४ ॥
विकपास इहवयस्त इन्द्रभौरवैपसः ।
ते अङ्गिरसः सूर्गवसे अग्नेः परिजग्निरे ॥ ५ ॥
ये अग्नेः परिजग्निरे विकपासो दिवस्पति ।
नवन्वोनु दशन्वो अङ्गिरस्तमः सचा देवेषु मंहते ॥ ६ ॥
इन्द्रेण युजा निःसृजन्त वाचतो ब्रह्मिणीमन्तमन्त्रिणम् ।
सहस्रं मे ददतो अष्टकर्षः श्रवो देवेषु क्रतु ॥ ७ ॥
प्र नूनं कामतामयं मनु सोऽन्वो रोहतु ।
वः सहस्रं प्रतानं सद्यो दानाय मंहते ॥ १०८. ६२८. ८३७ ।

महे इति च* । ततो यजमानः कर्मसाद्गुण्यार्थमाचार्यादिभ्यो
यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात् । †

कर्मादौ बन्धनं प्रोक्तं कर्मान्ते तद्विसर्जनम् ।

तत्र मन्त्रो यथा ।

कङ्कणं मोचयाम्यद्य रक्षां (न तु) तु न कदाचन ।

मयि रक्षां विधायाशु देव त्वं गच्छ कङ्कण ॥

इति मन्त्रेण कङ्कणं विसृजेत् ।

इति शौनकोक्तं कौतुकबन्धनविधानम् ।

अथ कात्यायनमतानुसारि कौतुकबन्धनविधानम् ।

विनायकं नमस्कृत्य गिरिपुत्रीञ्च मूर्धनि ।

कात्यायनमनुप्रोक्तो रक्षाबन्धो विधीयते ॥

विनायकं तु संपूज्य गुडैर्गन्धाक्षतादिभिः ।

प्राणायामत्रयं कृत्वा सङ्कल्प्य च यथाविधि ॥

प्रक्षाल्य कांस्यपात्रन्तु कुशभस्मजलेन च ।

ताम्बूलं तत्र विन्यस्य भस्मना सहितं तथा ॥

सौवर्णं राजतं वापि क्षीमं कार्पासमेव वा ।

तन्त्रयं तथा पुंसां स्त्रोणान्तु द्विगुणोक्तम् ॥

पावमानेन मन्त्रेण ‡ सूत्रञ्चैवाभिषेचयेत् ।

आपो हि षेति मन्त्रेण § संस्कार्यस्याभिषेचनम् ॥

* मन्त्रोऽयं १० पृष्ठे प्रदर्शितः ।

† सङ्कल्पं शतधारमृषिभिः पावनं कृतम् ।

‡ तेन त्वामभिषिञ्चामि पावमा(नीः)न्वः पुनन्तु ते ॥ एवमादिरूपेण ।

§ प्रथमसूत्रेण ५८ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

सूत्रं गन्धेन संलिम्बेदंशुना तैत्तिः मन्त्रतः ।
 दीर्घायुस्तेति मन्त्रेण^१ आशिषा योजयेद्वटुम् ॥
 त्रियम्बकेन मन्त्रेण^२ भूतिं दत्त्वा ललाटके ।
 तूष्णीं ततो द्विवारञ्च भस्म दद्यात्तथैव च ॥
 यदाबध्नेति मन्त्रेण^३ पुंसो वै दक्षिणे करे ।
 बध्नीयात् सूत्रकश्चैव स्त्रियाश्चेद्दामके करे ।
 त्रीणि त आहुर्मन्त्रेण^४ इति कात्यायनोदितम् ॥
 इति कात्यायनोक्तं कौतुकबन्धविधानम् ।

अथ वृद्धिश्राद्धम् ।

तथाच आश्वलायनकारिका ।

स्यादाभ्युदयिकं श्राद्धं वृद्धिपूर्त्तेषु कर्मसु ।

वृद्धिपूर्त्तशब्दार्थं स्वयमेवाह ।

अंशुना ते अंशुः पृथ्वतां परुषा परुः ।

गन्धे सोममवतु मद्राय रसो अच्युतः ॥ २०अ. २०म. यजुः ।

दीर्घायुस्तृतीयधे स्त्रिता यस्मै च त्वा स्त्रिताम्बुम् ।

अथो त्वं दीर्घायुर्भूत्वा अतवल्भा विरोहतात् ॥ १२अ. १००म. यजुः ।

प्रथमखण्डस्य १२१ पृष्ठे उक्तेन ।

यदाबध्नुं दाशायसा हिरण्यं अताङ्गीकाय सुमनस्मानाः ।

तन्म आवधामि अतमारदायायुषान् अरदष्टिर्यथासम् ॥ १४अ. ५२म. यजुः ।

त्रीणि त आहुर्दिवि बन्धनानि त्रीण्यसु त्रीण्यतः समुद्रे ।

उतेव मे वद्वचन्धर्वन् यथा त आहुः परमं जनिषम् ॥ १म. १६२सु. ४श्लक् ।

पुंसः सावनसीमन्तचौलोपनयनेष्विह ।
 विवाहे चानलाधारप्रवृत्तिश्रीतकर्म्मसु ॥
 इदं श्राद्धं प्रकुर्वन्ति द्विजा वृद्धिनिमित्तकम् ।
 अन्यैः षोडशसंस्कारश्रावणादिष्वपीष्यते ।
 वाप्याद्युदयपनादौ तु कुर्युः पूर्त्तनिमित्तकम् ॥ इति
 चन्द्रिकायां विष्णुपुराणे ।

कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववेस्मनः ।
 नामकर्म्मणि बालानां चूडाकर्म्मादिके तथा ॥
 सीमन्तोपनयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।
 नान्दीमुखान् पितृनादौ तर्पयेत् प्रयतो गृही ।
 तानिष्टा पितृयज्ञेन वैदिकं कश्चिदाचरेत् ॥

ब्राह्मेऽपि ।

जन्मन्यथोपनयने विवाहे पुत्रकस्य च ।
 पितृनान्दीमुखान्नाम तर्पयेद्विधिपूर्वकम् ॥
 वेदव्रतेषु चाधानयज्ञपुंसवनेषु च ।
 नृवाकभोजने स्नाने भार्यायाः प्रथमार्त्तवे ॥
 स्नाने समावर्त्तने ।
 देवारामतडागादिप्रतिष्ठासूक्तवेषु च ।
 राजाभिषेके बालाभोजने वृद्धिसंज्ञकान् ॥
 नान्दीमुखान् पूज्यतमार्त्तस्तथा माहृगणानपि ।

वनस्थाद्याश्रमं* गच्छन् पूर्वेषुः सद्य एव च ।

पितृन् पूर्वोक्तविधिना तर्पयेत्.कर्म्मसिद्धये ॥ इति ।

कचिन्नान्दीश्राद्धस्य तन्मत्वमाह ।

गणशः क्रियमाणानां मातृणां पूजनं सक्तत् ।

सक्तदेव भवेच्छ्राद्धमादौ न पृथगादिषु ॥

प्रस्यार्थः । देशान्तरगतस्य चिरकालाश्रूयमाणसद्भावस्य मृत-
पुत्रा पुत्रादिना कृतप्रेतकार्यस्य कालान्तरे समागतस्य तस्यैव
यदा जातकर्म्मदयः संस्कारा युगपत् क्रियन्ते,—अथवा उप-
नयनात् प्राक् स्वकाले कथञ्चिदकृतचौलपर्यन्तसंस्कारस्य जात-
कर्म्मादीनि यदा उपनयनकाले संभूय क्रियन्ते,—तदा तेषु
संभूय क्रियमाणेषु संस्कारेषु मातृपूजाया नान्दीश्राद्धस्य च सक्तत्-
त्वेण प्रथमतः क्रियमाणकर्म्मणः आदावनुष्ठानं कर्त्तव्यम्,
। पृथगादिषु नावृत्त्या संस्कारकर्म्मणामादिषु कार्यमित्यर्थः ।

अथ मातृपूजनं पूर्वमुक्तं विष्णुपुराणे ।

तत्रापि मातरः पूर्वं पूजनीयाः प्रयत्नतः ।

अकृत्वा मातृयागस्तु वैदिकं यः समाचरेत् ।

तस्य क्रोधसमाविष्टा हिंसामिच्छन्ति मातरः ॥ इति ।

मनुरपि ।

कर्म्मादिषु च सर्वेषु मातरः सगणाधिपाः ।

पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः ॥

* वानप्रस्थाश्रमादिकं, यदा गृहस्थाश्रमं विहाय वनं गन्तुमिच्छसदत्यर्थः ।

मातर उक्ताश्चतुर्विंशतिमते ।

आचे अम्बुद(ये)यप्राप्ते देवतास्थापनं स्मृतम् ।

जातिधर्मकुलश्रेणीलोकानां वृद्धिकारकम् ॥

तिस्रः पूज्याः पितुः पक्षे तिस्रो मातामहे तथा ।

इत्येता मातरः प्रोक्ताः पितुर्मातुः स्वसाष्टमी ॥

ब्रह्माण्याद्यास्तथा सप्त दुर्गाद्येवगणाधिपान् ।

वृद्ध्यादौ पूजयित्वा तु पश्चान्नान्दीमुखान् पितृन् ॥

मातृपूर्वान् पितृन् पूज्य ततो मातामहानपि ।

मातामहीमतः केचिदयुग्मा भोज्या द्विजातयः ॥

अस्यार्थः । वृद्धिश्चाद्ये कर्त्तव्ये सति पूर्वं स्थण्डिलादौ मातृगणः

संपूज्यस्तद्यथा पितृपक्षे तिस्रो मातृपितामहीप्रपितामह्यः पूज्याः ।

तथा मातामहवर्गे मातामह्यादयस्तिस्रः पितृष्वसा मातृष्वसेत्यष्टौ

मानुष्यो मातरः । ब्रह्माण्याद्याः सप्त देवमातरः । तथा

दुर्गागणाधिपक्षेत्राधिपांश्च षोडशैरुपचारैः संपूज्य नान्दीमुखान्

पितृन् आचेन पूजयेदिति प्रयोगपारिजाते व्याख्यातम् ।

* अथवा कात्यायनोक्ता मातरः पूज्याः यथा ।

गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ।

देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥

धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरात्मदेवतया सह ।

आवाह्य गन्धपुष्पाणि धूपं दीपं निवेदयेत् ॥

तथा वसोर्धारामातरः कुक्षे समालिख्य पूज्या इत्युक्तं तत्रैव ।

कुक्षलम्ना वसोर्धाराः पञ्च वायु घृतेन तु ।
कारयेत्सप्तधारा वा नातिनीका न चोच्छ्रिताः ॥
आयुष्याणि च शान्थ्यर्थं अपित्वगृथ समाहितः ।
षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु श्राद्धदानमुपक्रमेत् ॥ इति ।

इदं कात्यायनपरिशिष्टोक्तकातीयानां काण्वमाध्यन्दिनानामेवेति
वेदितव्यम् । षड्भ्यः पितृभ्य इति । तेषां सूत्रे नान्दीश्राद्धस्य
षड्भ्येतिभिधानादविरुद्धम्, बह्वक्ष्यं वा स्वगृह्योक्तमिति वचनानु-
ग्रहाच्च । प्रयोगपारिजातकृता तु षड्भ्यः श्राद्धमुपक्रमेदित्येवं
व्याख्यातम् । त्रिभ्यः पित्रादिभ्यस्त्रिभ्यो मातामहादिभ्यो मातृ-
श्राद्धपूर्वकं श्राद्धमुपक्रमेत् ।

उत्सवानन्दसन्ताने यज्ञोद्वाहादिमङ्गले ।
मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनन्तरम् ।
ततो मातामहाः पूज्या विश्वेदेवास्तथैव च ॥

इति हेमाद्रौ मत्स्यपुराणवचनात् । तदेतदाश्वलायनशाखादि-
विषयत्वेन नेतुं शक्यते ।

माता पितामही चैव संपूज्या प्रपितामही ।
पित्रादयस्त्रयश्चैव मातुः पित्रादयस्त्रयः ।
एते नवार्चनीयाः स्युः पितरोऽभ्युदये द्विजैः ॥

इत्याश्वलायनस्मरणात् । अत्र नान्दीश्राद्धे आश्वलायनकाण्वा-
दीनां पित्रादिक्रम एव न तु प्रपितामहादिक्रमः । तत्तच्छा(स्त्री)-
स्त्रिप्रवर्त्तकाश्वलायनकात्यायनाभ्यां स्वस्वसूत्रे तादृशक्रमस्य प्र-
दर्शितत्वात् ।

विधानपारिजाते

नान्दीमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्वकम् ।
नाम सङ्कीर्तयेद्विद्वानन्यत्र पितृपूर्वकम् ॥
।द्ववशिष्टवचनं तदेतच्छाखान्तरीयमिति मन्तव्यम् । हेमा-
तोऽप्येवमेव मेतिरे ।

समाह वशिष्ठः ।

पूर्वेद्युर्मातृकं श्राद्धं मध्याह्ने पैतृकं तथा ।
उत्तरेद्युः प्रकुर्वीत मातामहगणस्य तु ॥

।नुकल्पमाह वृद्धशातातपः ।

पूर्वाह्ने मातृकं श्राद्धं मध्याह्ने पैतृकं तथा ।
ततो मातामहानान्तु वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम् ॥
प्यशक्तौ वृद्धमनुः ।

अलाभे श्राद्धकालानां नान्दीश्राद्धत्रयं बुधः ।
पूर्वेद्युरेव कुर्वीत पूर्वाह्ने मातृपूर्वकम् ॥ इति ।
।तातपसु ।

पृथग्दिनेष्वशक्तचेदेकस्मिन् पूर्ववासरे ।
श्राद्धत्रयं प्रकुर्वीत वैश्वदेवन्तु तान्त्रिकम् ॥ इति ।
।ममाह प्रचेताः ।

मातृश्राद्धन्तु पूर्वं, स्यात् पितृणां तदनन्तरम् ।
ततो मातामहानान्तु वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम् ॥
।हादिमहाकर्म्मविषयम् । अल्पे तु तदहरेव कार्यम् ।
। गृहपरिशिष्टम् ।

महत्सु पूर्वेषुस्तदहरेवाल्पेषु इति ।

अत्रिरपि ।

पूर्वाह्णे तु भवेद्विर्विना जन्मनिमित्तकम् ।

पुत्रजन्मनि कुर्वीत श्राद्धं तात्कालिकं बुधः ॥ इति ।

वेश्मेदेवादयोऽत्र नान्दीमुखा इति धिशेषणीया इत्युक्तं
हेमाद्रौ ।

ऊर्ध्वक्लासु ये तत्र ते नान्दीमुखसंज्ञकाः । इति ।

कात्यायनसूत्रेऽपि ।

नान्दीमुखान् पितृनावाहयिष्ये इति पृच्छतोत्यादि ।

अत्रेदं तात्पर्यम् । द्विविधा नान्दीमुखाः पित्रादयस्त्रयः प्रपिता-
महपित्रादयश्च । तत्र पित्रादयो नान्दीमुखा वृद्धिश्राद्धदेवता
ज्ञेयाः ।

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

त्रयो ह्यशुमुखा ह्येते पितरः परिकीर्तिताः ।

प्रसन्नमुखसंज्ञासु मङ्गलीया यतस्तु ते ॥

इति ब्रह्मपुराणे तेषामेव मङ्गलकर्मसु देवतात्वश्रवणात् ।

प्रपितामहस्य पित्रादयस्तु प्रौष्ठपदपरिर्णमासीनिमित्तश्राद्धे देवता
इति मन्तव्यम् ।

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

इत्युक्त्वा

तेभ्यः पूर्वतराः पञ्च प्रजावन्तः सुखैषिणः ।

ते तु नान्दीमुखा नान्दी समृद्धिरिति कथ्यते ॥

इति तेषामपि नान्दीमुखसंज्ञां विधाय

नान्दीमुखानां प्रत्यर्द्धं कन्याराशिगते रवौ ।

पौर्णमास्यान्तु कर्त्तव्यं वाराहवचनं यथा ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनात् । अतः सिद्धं वृद्धिश्चाद्ये पित्वादि-
त्रिकस्यैव देवतात्वमिति । प्रयोगपारिजाते हेमाद्रौ च एवमेव
व्याख्यातम् ।

अन्येऽपि विशेषाः कारिकायाम् ।

प्राङ्मुखोऽत्रोपवोतौ स्या(द)दुपचारः प्रदक्षिणम् ।

तिलकार्थं यवैः कुर्यात् युग्मानत्र निमन्त्र्य तु ॥

ऋजुदर्भानमूलांस्तु दक्षिणामासनेषु तु ।

प्राक्संस्थेष्वपि आसिष्य पूर्ववच्चानुमन्त्र्य ताः ॥

तिलो सौति पदस्थाने यवोऽसीति पद वदेत् ।

स्वधयेति पदस्थाने तुष्ट्याशब्दं वदेत्तथा ॥

पितृनिति पदात्पूर्वं वदेन्नान्दीमुखानिति ।

स्वधानमःपदस्थाने वदेत् स्वाहानमःपदम् ॥

अपान्थन्तु यथापाठमुक्ताद्येष्वपि दयवान् ।

नान्दीमुखास्तु पितरः प्रीयन्तामिति मन्त्रतः ॥

सम्बन्धनामरूपाणि वर्जयेदत्र कर्म्मणि ।

निपातो न हि संबन्धस्य जागुनो विद्यते क्वचित् ॥

पितृर्थमुपविष्टभ्य सक्तदर्थं निवेदयेत् ।

द्विर्द्विर्गन्धादि दातव्यमित्यादि ॥

अन्येऽपि विशेषाः स्वस्वसूत्रादवगन्तव्याः ।

तथा ।

अत्र तृप्तिपरिज्ञानपर्यन्तं पूर्ववद्भवेत् ।
 मधुवातेत्यृचः स्थाने उपास्यै गायता नरः ॥
 पञ्चर्षः* श्रावयित्वाक्षत्रितिः† च श्रावयेदृचम् ।
 सम्यन्नवचनादि स्यादाचान्तेषु द्विजभ्रसु ॥
 द्विजभुक्ताशयं सम्यग्गोमयेनोपलेपयेत् ।
 अत्र प्रागयकान् दर्भानासृणाति ततः परम् ॥
 पृषदाज्यं च कुर्वीत दध्या (लयन्ति) नयति सपिषा ।
 पृषदाज्येन सन्मिश्रं भुक्तशेषं घृतं भवेत् ॥
 एकैकस्योक्तमन्त्रेण द्वौ द्वौ पिण्डी तु निर्वपेत् ।
 अथानुमन्त्रणादि स्यात्तत्तु नेच्छन्ति केचन ।
 अथ सम्यन्नवचनं विप्राणान्तु विसर्जनम् ॥ इति ।

उपास्यै गायता नरः पवमानावेन्दवे । अभिदेवाए इयचते ॥ ६२ ॥

ये त्वाहिहृत्वे मघवन्नवर्षन्ते शान्भरे हरिवो ये गविष्टौ ।

ये त्वा नूनमनुमदन्ति विप्राः पिबेन्द्र सोमए सगर्षा मरुद्भिः ॥ ६३ ॥

अनिष्ठा उयः सहसे तुराय मन्द्र आजिष्ठो बहुलाभिमानः ।

अवर्षेन्द्रिन्द्र मरुतश्चिदत्र माता यज्ञीरं दधनश्चनिष्ठा ॥ ६४ ॥

आतू न इन्द्र इवहृन्नद्याकमर्षं मागहि । महान् मर्हीभिर्यतिभिः ॥ ६५ ॥

त्वमिन्द्र प्रतूर्तिष्वभि विश्वा असि सृधः ।

अश्लिहा अनिता विन्नतूरसि त्वं तूर्यं तरुष्यस्यै ॥ ६६म. ३३अ. यजुः ।

अन्नमोमदन्त अश्वप्रिया अधृषत ।

असोषत स्वभानवां विप्रा गविष्ठया मतीवीजा त्विन्द्र ते हरी ॥ ५१म. ३३अ. यजुः ।

तथा बहुमाहकस्यापि पिण्डमेकमेव ।

अनेका मातरो यस्य वृद्धिश्राद्धे महालये ।

अर्घ्यदानं पृथक् कुर्यात् पिण्डमेकन्तु निर्व्वपेत् ॥

इति लोगाच्चिवचनात् ।

तथा ।

पितृवर्गे मातृवर्गे तथा मातामहस्य च ।

जीवेत् स यदि वर्गाद्यस्तद्गन्तु परित्यजेत् ॥

इति वचनाद्यदि वर्गाद्यः सम्पूर्णो वर्गो वा जीवति तदा वृद्धि-
श्राद्धादौ तद्गर्गस्याज्यः । तथा पिण्डदानमपि विकल्पेनोक्तं
वृद्धिश्राद्धे ।

पिण्डनिर्व्वपणं कुर्यान्न वा कुर्यान्नराधिप ।

इति भविष्यपुराणवचनात् ।

आमश्राद्धं पिण्डवर्जं वृद्धौ गान्दीमुखे सदा ।

इति वृद्धयाज्ञवल्करवचनाच्च । अपिण्डकं वृद्धिश्राद्धमनम्निकविषय-
मिति केचित् ।

यावन्मन्त्राग्निसम्बन्ध उक्तमग्निस्तथैव च ।

तावद्वृद्धिषु सर्वासु सङ्कल्पमात्रमाचरेत् ॥

इति वृद्धमनूक्तेः ।

सङ्कल्पश्राद्धे विशेषमाह लोगाच्चिः ।

सङ्कल्पन्तु यदा कुर्यान्न कुर्यात्पात्रपूरणम् ।

नावाहनं न चैवार्घ्यं गान्धीकरणमेव च ।

विकिरं पिण्डदानञ्च श्राद्धे सङ्कल्पसंज्ञितम् ॥ इति ।

अथ जीवत्पितृकस्य विशेषमाह मनुः ।

वृद्धौ तौर्ये च संव्यस्ते ताते च प्रतिते सति ।

येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात् स्वयं सुतः ॥ इति ।

अस्वार्थः । पितृकर्तृके कर्मणि वृद्ध्यादौ यदि पितृप्रतिनिधि-
त्वेन पुत्रस्य कर्तृत्वं तदा पितृपित्रादय एव यद्व्याः न तु स्वमातृ-
मातामहादय इति । स्वकर्तृके स्वपत्नीनिषेकादिकर्मणि तु
पितरि जीवत्यपि स्वमातृमातामहादिभ्यो दद्यात् ।

पितरो जनकस्येज्या यावद्भूतमनाहितम् ।

समाहितव्रतः पश्चात् स्वान् यजेत पितृन् सदा ॥

इति वृद्धयान्नवल्कोक्तेः । समाहितव्रतः समाप्तब्रह्मचर्य इत्यर्थः ।

तत्रापि प्रथमविवाहे न स्वस्य कर्तृत्वमित्याह सायनाचार्यः ।

नान्दीश्राद्धं पिता कुर्यादाद्ये पाण्डिगहे बुधः ।

अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नान्दिकम् ॥ इति ।

कात्यायनोऽपि ।

स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु ।

पिण्डानोद्दहनात्तेषां त(द)स्याभावे तु तत्क्रमात् ॥

अथ पिण्डशब्दः श्राद्धपरः । ओद्दहनादित्यत्र अभिविधावाङ् ।

ततश्च स्वापत्यस्य गर्भाधानादिप्रथमविवाहान्तसंस्कारेषु पिता स्व-
पितृभ्यः श्राद्धं दद्यात् । तस्य पितुरभावे तु तत्प्रतिनिधिपितृव्यादि-
स्तत्पुत्रादेर्जातकर्मादिविवाहान्तसंस्कारेषु तेषां संस्कार्यपित्रादीना-
मेव क्रमेण दद्यात् । पितुर्भावाद्यभावे तु संस्कार्यस्य भ्रात्रादिभि-
रपि स्वपित्रादीनामेव दातव्यम् ।

असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ।

इति स्मरणात् । समावर्तनस्यापि विवाहात्प्राचीनसुतसंस्कार-
त्वाज्जीवत्पितृकस्य समावर्तने पिता स्वपितृभ्यो दद्यात् । अजीव-
त्पितृकस्तु पूर्वसंस्कृतभ्रातृसम्भवेऽपि स्वयमेव स्वपितृभ्यो दद्यात् ।
उपनीत्या कर्माधिकारस्य जातत्वादिति ।

कर्त्ता चेज्जीवत्पिता तदा विशेषमाह गृह्यपरिशिष्टे ।

जीवत्पिता सुतसंस्कारेषु मातृमातामहयोः कुर्यात् तस्यां
जीवत्यां मातामहस्यैवेति ।

येभ्य एव पिता दद्यादिति तु साग्निविषयम् ।

न जीवतः पितुः कुर्याच्छ्राद्धमग्निमृते द्विजः ।

(ए)येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यः कुर्वीत साग्निः ॥

पितामहेऽप्येवमेव कुर्याज्जीवति साग्निः ।

साग्निकोऽपि न कुर्वीत जीवति अपितामहे ॥

इति सुमन्तुवचनात् ।

इति श्रीमद्विधानपारिजाते तृतीयस्तवके वृद्धिश्राद्धनिर्णयः ।

अथ वरस्य कन्यागृहं प्रति गमनविधानम् ।

तत्र शौनकः ।

पुण्ये मुहूर्त्ते कुर्वीत विवाहं विधिवद्विजः ।

तत्राभ्युदयिकं श्राद्धं कुर्यात् स्वस्ति च वाचयेत् ॥

अपरेद्युः कृतस्नानो धृतधौताम्बरद्वयः ।
 भूषितो गन्धमाख्याद्यैः शकुनेन समन्वितः ॥
 ब्राह्मणान् भोजयित्वास्ते कृतपुण्याहवाचनः ।
 कृतकौतुकबन्धस्य मित्र(बन्धादि)बान्धवसंयुतः ॥
 यानं यथार्हमारुह्य यातव्यं च बधूगृ(हे)हम् ।
 तस्य द्वाराद्वहिः स्थित्वा प्राप्सुखोऽभिसुखागतैः ॥
 गृहीतपूर्णकुम्भादिपाणिभिर्वनिताजनैः ।
 कृताभ्युन्नमनो गेहं प्रविशेत्सह बन्धुभिः ॥ इति ।

बधूवरभोजनविषये बौधायनः ।

स्रग्वी भुक्तवान् प्रतोदपाणिरपदातिर्गत्वा बन्धुज्ञातिभिः
 रतिथिवदर्चितः स्नातामहतवाससं गन्धानुलिप्तां स्रग्विणीं
 भुक्तवतीमिषुहस्तां बधूं समीक्षेत् इति ।

व्यासोऽपि ।

भुक्त्वा* समुद्वहेत्कन्यां सावित्रीग्रहणं तथा ।
 उपोषितः सुतां दद्यादर्चिताय द्विजातये ॥ इति ।

ब्राह्मेऽपि ।

पूर्वेद्युः स्वस्तिवाचनं नान्दीश्राद्धं समाचरेत् ।
 भुक्त्वा निश्चङ्गि पूर्व्याह्ने उद्वहेन्निशि सर्व्वदा ॥
 इति कन्यागृहगमनविधानम् ।

* भुक्तेति मधुपर्कवैधवांजनपरमिति निर्णयसिन्धुः ।

अथेदानीं गृहमागताय वराय कन्यादाना मधुपर्क-
विधानेन पूजा कार्या ।

तथा चाश्वलायनगृह्यम् ।

ऋत्विजो ब्रूवा मधुपर्कमाहरेत् स्नातकायोपस्थितायेति ।

कात्यायनगृह्यमपि ।

षडर्घ्या भवन्ति आचार्य ऋत्विग्वैवाह्यो राजा प्रियः
स्नातक इति ।

वरस्य या भवेच्छाखा तंश्चाखागृह्यचोदितः ।

मधुपर्कः प्रदातव्योऽप्यन्यशास्त्रेऽपि दातरिः ॥ इति ।

एवं स्वस्वसूत्रोक्ताप्रकारेण मधुपर्कविधिना अर्चिताय वराय कन्या-
दानमभिधीयते ।

तथाच शौनकः ।

नानाविधा जानपदा ग्राम्याद्योद्वाहकर्मणि ।

क्रियन्ते लौकिका धर्मास्तेषु स्वकुलपुरुषैः ॥

पूर्वैरनुष्ठितान् कृत्वा कुर्याद्धारपरिग्रहम् ।

सर्वसाधारणं कर्म तसु तावदिहोच्यते ॥

तत्र प्रदेशे कस्मिंश्चित्तदनुपरिकल्पिते ।

विष्टरेण प्राप्नुवतुः सम्यगासित्वा चरणी स्वयम् ॥

● चतु वरदाहमन्त्र ऋत्विनायुपसचकः तदाहः अथंशाखाया मधुपर्क इति अर्चस यच्छाखीयं
कर्म तच्छाखाया मधुपर्क इति यात्रिकाः तसु नाद्रियन्ते उवाः । इति निर्णयसिन्धुः ।

† पञ्चाग्रतां भवेन्नद्या तदर्थेन तु विष्टरः ।

खर्चकेशी भवेन्नद्या खर्चकेशसु विष्टरः ।

दक्षिणावर्तको ब्रह्मा राजावर्तसु विष्टरः । एतेषामन्वतमप्ये ।

प्रज्ञास्वाचम्य च कृतप्राणायामः समाहितः ।
 उपलिप्य तथोक्तिष्व स्थण्डिलेऽग्निं निधाय च ॥
 पश्चादग्नेः प्रतिष्ठाप्य पेषणीमश्मनिर्भिताम् ।
 प्रागुत्तरेऽग्नेः संस्थाप्य पूर्णकुम्भमथो वरः ॥
 उत्थाय प्राप्नुस्वः स्थित्वा प्रत्यगुत्तरतोऽनलात् ।
 तदानौमात्मना दत्तं नूतनं वसनद्वयम् ॥
 वसित्वाचान्तसलिलां भूषितां कुसुमादिभिः ।
 पश्चाशत्कुशको ब्रह्मा तदर्धेन तु विष्टरः ॥
 ऊर्ध्वकेशो भवेद्ब्रह्मा लम्बकेशसु विष्टरः ।
 दक्षिणावर्त्तको ब्रह्मा वामावर्त्तसु विष्टरः ॥
 प्रत्यङ्मुखः प्राप्नुखीं तां स्थितामात्मसमौपतः ।
 कन्यकां प्रतिगृह्णीयाद्दत्तां पित्रादिभिर्वरः ॥
 कन्यादानप्रकारश्च पूर्वाचरित उच्यते ।
 वरस्याभिमुखं स्थित्वा कन्यायाः प्रतिपादकः ॥
 चतुर्थ्यन्तं वरस्योक्त्वा नाम तद्गोत्रपूर्वकम् ।
 ततः सहत्वकर्त्तव्यं इत्युच्चार्य ततः परम् ॥
 पाद(गामिनि)गामिति चोच्चार्य प्रीतिपूर्वं ततः परम् ।
 वरस्य हस्ते यो दद्याद्देवतीर्थेन शान्तधीः ॥
 तद्यथा गार्ग्यगोत्राय परमेश्वरशर्मायै ।
 चाचेयगोत्रप्रभवां पार्वतीं प्रददाम्यहम् ॥
 कन्यां सहत्वकर्त्तव्यः करोमि प्रतिपादिताम् ।
 कन्यकादानकर्त्तव्यमाचरन्ति मनीषिणः ॥

विभवानुगुणं क्षेत्रं सुवर्णरजतादिकम् ।

सर्वं विहित(मन्त्रेण)मन्त्रैव काले दद्यात्सहीदकम् ॥

तिष्ठन् कन्यादानं कुर्यात् । तदुक्तं बृहस्पतिना ।

चतुष्पादं गृहं कन्यां दासीं छत्रं रथं तवम् ।

तिष्ठन्नेतान् द्विजो दद्याद्भूम्यादीनुपविश्य च ॥

ततो मङ्गलसूत्रञ्च ध्यायन्निष्ठाञ्च देवताम् ।

बद्धा कण्ठे प्रदेशेऽस्या भूषणानि च शक्तितः ।

कन्यकां प्रतिगृह्यैवं वरः पूर्ववदासने ॥ इति ।

अत्र शौनकीये अग्निं प्रतिष्ठाप्य बद्ध्वा वरः पाणिं गृह्णीयादिति यदुक्तं तत्सु वाजसनेयादिविषयम् । तच्छाखाप्रवर्त्तककात्यायनाचार्येण उद्धृतावोचिते अग्निमुपसमाधाय निर्मथ्य विवाह उदगयन आपूर्यमाणपक्षे कुमार्याः पाणिं गृह्णीयादिति सूत्रप्रणयनात् । आश्वलायनादीनाम् पाणियहणानन्तरमग्निस्थापनं वेदितव्यम् । पश्चादग्नेर्दृषदमश्मानं प्रतिष्ठाप्य उत्तरपुरस्तादुदकुम्भं निधाय समन्वारध्यायां बुत्वेति सूत्रात् ।

आत्मनो दक्षिणे पार्श्वे बधूं तामुपवेश्य च ।

उपलेपादि कुर्वीत हविर्भुक्स्थापनान्तकम् ॥

इति कारिकाकारमताच्च ।

नारदः ।

षडङ्गुलमितोत्सेधं द्वादशाङ्गुलमायतम् ।

कुर्यात्पातालवत्ताम्रपात्रं तद्दशभिः पलैः ॥

ताम्रपात्रे जलेः पूर्णे ऋत्पात्रे वायवा शुभे ।

मण्डलादीदयं वीक्ष्य रवेस्तत्र विनिक्षिपेत्* ।

मुहूर्त्ते मङ्गले प्राप्नो यन्मच्छायादिनाथवा ॥ इति ।

अत्र सुमुहूर्त्तसमये विशेषोऽभिहित आश्वलायनकारिकायाम् ।

स्रातालङ्कृतकन्यायाः प्राप्नुख्याः प्रत्यगाननः । .

ईक्षेत तण्डुलस्थाया वरस्तस्य मुखञ्च सा ॥

मुहूर्त्ते शोभने सम्यक् क्षिपेतां मुखयोर्मिथः ।

सगुडां जोरकां कन्यां वरयेदथ तां वरः ॥ इति ।

तण्डुनप्रमाणमुक्तं यमस्मृतौ ।

आरुह्य तण्डुलप्रस्थमीक्षेत्प्रत्यङ्मुखो बधूम् । इति ।

अत्र कन्यादानप्रकार उक्तः गृह्यपरिशिष्टे । यथा ।

चतु(ष्पादे)ष्पदे सोत्तरच्छदे हरितदर्भास्तीर्णे भद्रपीठे वरः
प्राप्नुख उपविशेत्तस्य पुरस्तात् प्रत्यङ्मुखीं भद्रपीठासीनां सुस्राता-
मलङ्कृतामाहृतवाससम्* स्रग्विणीं कन्यां पुरस्कृत्य दाता सामात्य-
उपावेशेद्वरं विधिवद(र्हयेत्)भ्यर्चयेच्च । अथ दक्षिणतः पुरोधा
उदङ्मुख उपविश्य मध्ये प्रागग्रोदगग्रान् दर्भानास्तीर्थं तैजस-
मपां पूर्णं कलसं निधाय व्रीहियवानोप्य तं गन्धादिभिरलङ्कृत्य
दूर्वा(म्)पल्लवैर्मुखमवस्तीर्थं अब्लिङ्गभिर्ऋग्भिरभिमन्त्र्य ताभि-
रग्निः प्रयोजयेत् ।

* निक्षेपमन्त्रो यथा— सुखां त्वमसि यन्प्राणां ब्रह्मणा निम्नितं पुरा ।

भव भावाय दम्पत्योः कालमाधनकारणम् ॥ इति निर्णयसिन्धुः ।

आहृतवासोलक्षणं यथा— ईषद्वीतं नवं शुभं सदग्रं यन्न धारितम् ।

आहृतं तद्विजानीयात् सर्वकर्मसु पावनम् ॥

ईषत् सूत्रं, न धारितं न परिहितमिति संस्कारतत्त्वम् ।

अथ दाता पुण्याहादीनि वाचयित्वा शिवा आपः सक्तु सौम-
 नस्यमस्तु अक्षतं चारिष्ट्यास्तु दीर्घमायुरस्तु शान्तिः पुष्टिसुष्टिष्यास्तु
 तिथिकरणमुहूर्त्तनक्षत्रसम्पन्नास्तु इत्युक्त्वा भार्यादिसमेतः सङ्कल्प-
 काव्यमुच्चार्य कन्यां प्रतिगृह्य वत्सगोत्रो(इवा)त्यन्नाममुष्य प्रपौत्री-
 ममुष्य पौत्रीममुष्य पुत्रो सुशीलानान्जीमिमां कन्यां वशिष्ठगोत्रो-
 (त्यन्नाय)इवाय अमुष्य प्रपौत्राय अमुष्य पौत्राय अमुष्य पुत्राय
 श्रुतशीलनान्ने अस्मै वराय सम्पददे कन्यां प्रतिगृह्यातु भवानिति
 ब्रुवन् वरस्य पाणी हिरण्यमुपधाय कलसोदकधारामासिञ्चेत् ।
 मनसा च प्रजापतिः प्रीयतामिति ब्रूयात् ।

अथ वरः शिरसि पुण्याहाशिषो वाचयित्वा दक्षिणेऽंसे
 कन्यामभिमृश्य “क इदं कस्मा अदात् कामः कामायादात् कामो
 दाता कामः प्रतियह्नीता कामं समुद्रमाविश कामेन त्वा प्रति-
 गृह्णामि कामैतत्ते वृष्टिरसि यौस्वाददातु पृथिवी परिगृह्णातु”
 इति जपित्वा प्रजापतिमनुस्मृत्य धर्मप्रजासिद्धयर्थं कन्यां प्रतिगृह्ण-
 मीति ब्रूयात् । एवं त्रिः प्रयुज्य पुरोधो दात्ववरो प्रति “ऋतस्य
 हि गुरुधः सन्ति पूर्वी”रिति तिस्र ऋचोः* जपित्वा एतद्ः सत्य-
 समृद्धमस्तु इति ब्रूयात् ।

* ऋतस्य हि गुरुधः सन्ति पूर्वीऋतस्य धीर्तर्हजिनानि इति ।

ऋतस्य शोको बधिरो ततर्ह कुरुानुधानः शुचमान आयोः ॥ ८ ॥

ऋतस्य दृढा धरुणानि सन्ति पुकषि चन्द्रा वपुषे वपूषि ।

ऋतेन दीर्घमिषण्यन्त पृष्य ऋतेन गाव ऋतमा विवेणुः ॥ ९ ॥

ऋतं यंमान ऋतमिदानीत्यृतस्य शुभस्तुरया उ गव्युः ।

ऋताव पृथ्वी वहले गर्भारे ऋताव धेनु परमे दुहाते ॥ ४म. २०सू. १०ऋव् ।

अथानयोर्निरीक्षणम् ।

खलङ्कते वेश्मनि मङ्गलगोततूर्थनिर्वोषे पूर्वापराव(न्यु)त्यु-
च्छितौ हस्तान्तरालौ शुक्लतण्डुलराशौ कृत्वा मध्ये स्वस्तिकां तिर-
स्कारिणीं धारयेयुः । अथ पूर्वस्मिन् राशौ प्रत्यङ्मुखीं गुड़-
जोरकपाणिं कन्यां स्थापयेयुः । अपरस्मिन् प्राङ्मुखं तथाभूतं
वरश्च । तौ मनसा दृष्टदेवतां ध्यायन्तौ समाहितौ (समायिकौ)
तिष्ठेताम् । ब्राह्मणाः सूर्यसूक्तं* पठेयुः । पुरन्धरो मङ्गलगोतीः
कुर्युः ।

अथ ज्योतिर्विंदादिष्टे काले (प्रविष्टे) सद्यस्तिरस्कारिणोमुद-
गपसार्थं कन्यावरौ परस्परस्मिन् गुड़जोरका(नवकिरतः)नव-
किरन्तौ परस्परं निरीक्षेयाताम् । अभ्राह्मणोमिति† तामोक्षमाणो
जपत्यघोरचक्षुरपतिघ्नोऽधिति‡ । तथेक्ष(क्ष्य)माणोऽथास्या भ्रुवो-
र्मध्यम् इदमहमिति§ दर्भायेण परिमृज्य दर्भं निरस्य अप उप-
सृशेत् । ततो मित्रोऽसौति बधूं दक्षिणहस्ते गृहीत्वा एकमिषेण
इति वेदिमुपनयेत् । अथ ब्राह्मणा बान्धवाः पुरन्धराश्च ता-
शाशीर्भिरभिनन्दयेयुः ।

* उदुत्यमित्यादिकं प्रथमखण्डस्य ४०० पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

† अभ्राह्मणौ वरुणापतिघ्नौ इहस्यत इन्द्रापुत्रघ्नौ लक्ष्मणानामस्यं सप्तितुः सवे ।

‡ अघोरचक्षुरपतिघ्नोऽधि शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः ।

• वीरसूदेवकामा स्योना शं नो भव हिपदे शं चतुष्पदे ॥ १०म. ८५म. ४४सूक् ।

§ इदमहं या त्वयि पतिघ्नालक्ष्मीतां निर्दिशामि ।

¶ एकमिषे विष्णुस्वाऽन्वतु हे कर्जे होवाभा विष्णुस्वाऽन्वतु । संकाररत्नमाला ।

अथानयोराद्राक्षतारोपणम् ।

ब्राह्मणाः तैजसेन पात्रेण क्षीर(मानीय)मादाय घृतमासिच्य
पुरन्ध्रादिभिः आद्राक्षततण्डुलानादाय तदारोपणरूपं तथा-
स्थितयोर्बधूवरयोर्वर्धनकमेतत् कारयेयुः । अमृतं क्षीरमायुर्वृत-
मरिष्टमक्षतान्याप एतेषामारोपणमिच्यते इति सूत्रात् । ततो वरः
प्रक्षालितपाणिर्बध्वाः प्रक्षालितेऽञ्जली क्षीरघृतं पाणिना द्विरुप-
स्तोर्यं द्विस्तण्डुलानञ्जलिना वपति यथापूर्येत ततो द्विरुपरिष्टा-
दभिधारयति एवं वराञ्जलावन्यस्तण्डुलापूरणं कुर्यात् । दाता
तयोरञ्जल्योर्हिरण्यमवदधाति । अथ वरः कन्याञ्जली स्वाञ्जलिं
धारयेत् दाता च कन्यां धारयतु दक्षिणाः पान्तु बहुदेयं चास्तु पुण्यं
वर्धताम् शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिश्चास्तु तिथिकरणमुहूर्त्तनक्षत्रसम्पदस्तु
इत्युक्त्वा कन्यामुत्क्षिप्य तदञ्जल्यक्षतान् वरभूर्ङ्गारोपयेत् । वरोऽपि
तन्मूर्द्धिं स्वाञ्जल्यक्षतानारोपयेत् । एवं त्रिर्बधूः पूर्वं वराञ्जली
ततस्त्रिवरः बध्वञ्जली तण्डुलपूरणं कुर्यात् । तदञ्जलावन्योऽथ
तत्समारोपणं कारयेत् । इदानीं दाता वराय गोभूमिदासीयान-
शयमान्नादिकमनुदानं दद्यात् ।

अथ पुरोधाः कांस्ये (पयः) अप आसिच्य श्रीदुम्बर्या आद्र-
शाखया सपलाशया सहिरण्यपवित्रया सदूर्वाभ्रपञ्जवया अभि-
विष्टेदब्लिङ्गाभिर्ऋग्भिः* ।

* चापो हि षा मयंभुव इत्यादिकाभिः, प्रथमखण्डस्य ५८ पृष्ठे प्रदर्शिताभिः ।

अथ बधूवरौ स्वशेखरपुष्पं क्षीरघृतेनाप्लाव्य परस्परतिलकं
कुरुतः कण्ठे स्रजं चामुञ्चतः कौतुकसूत्रं च परस्परं करे बध्नी-
याताम् । अथ पुरोधास्तयोरुत्तरीयान्तयोः पञ्च पञ्च पू(गी)ग-
फलानि विवाहव्रतरक्षिणं गणाधिपमनुस्मृत्य गणानां त्वा गणपतिं
हवामहेः इति आ तू न इन्द्र क्षुमन्तमिति च† बधूवरयोरुत्त-
रीयान्तौ च नीललोहितं भवतौति‡ मन्त्रेण बध्नीयात् ।

अथ दाता सभाय्यीं वृद्धाः पुरन्ध्रयो ज्ञातिबान्धवाश्च क्रमादा-
शीर्भिरार्द्राक्षतारोपणं कुर्युरिति ।

अत्र कन्यानिरीक्षणदानादिषु शौनकगृह्यपरिशिष्टयोः क्रम-
व्यत्ययो यत्र दृश्यते तत्र शिष्टाः प्रमाणम् ।

अत्र कन्यादानमन्त्रो वायुपुराणे यथा ।

कन्यां कनकसम्पन्नां कनकाभरणैर्युताम् ।

दास्यामि (त्विच्छ्वे) विष्णवे तुभ्यं ब्रह्मलोकजिगीषया ॥

विश्वम्भ(रः)रा सर्वभूताः साक्षिण्यः सर्वदेवताः ।

इमां कन्यां प्रदास्यामि पितॄणां तारणाय च ॥

- गणानां त्वा गणपतिं हवामहे प्रियाणां त्वा प्रियपतिं हवामहे । निधीनां त्वा
निधिपतिं हवामहे वसो मम । आहमजानि गर्भधमा त्वमजासि गर्भधम् ।

२१अ. १८म. यजुः ।

- † आ तू न इन्द्र क्षुमन्तं चित्रं वाभं मंग्रभाय ।

महाइली दक्षिणेन ॥ ८म. ८१तू. १८अ. ।

- ‡ नीललोहितं भवति कन्यासङ्गिष्यन्त्यते ।

एधन्ते अस्मा ज्ञातयः पतिर्वन्धेषु बध्यते ॥ १०म. ८५तू. २८अ. ।

अथ प्रार्थनामन्त्रौ ।

ऋष्यमृङ्गः ।

गौरीं* कन्यामिमां विप्र यथाशक्तिविभूषिताम् ।

गोत्राय शर्मणे तुभ्यं दत्तां विप्र समाश्रय ॥

व्यासोऽपि ।

कन्ये ममाग्रतो भूयाः कन्ये मे देवि पार्श्वयोः ।

कन्ये मे पृष्ठतो भूयास्त्वहानामोक्षमाप्नुयाम् ॥ इति ।

दासीदासासनाद्यञ्च भूषणानि गृहं (ततः) तथा ।

क्षेत्राणि च धनञ्चापि तथान्यानि प्रदापयेत् ॥

इति विवाहोत्तरमनुदानान्युक्तानि ।

अथ कन्यादानाङ्गभूतानुदानमन्त्राः प्रोचन्ते ।

यज्ञसाधनभूता या विश्वस्याघप्रणाशनी† ।

विश्वरूपधरो देवः प्रीयतामनया गवा ॥

इति गोः ।

सर्वशस्याश्र(या)यो भूमिर्वराहेण समुद्धृता ।

अनन्तशस्यफलदा अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इति भूमेः ।

इयं दासो मया तुभ्यं श्रोविप्र प्रतिपादिता ।

सदा कर्मकरो भोग्या यथेष्टं भद्रमस्तु ते ॥

* ऋग्वार्षिक्यां तु गौरीमितिपदस्थाने मयेति निवेशनीयम्, अधिकवार्षिक्यां रीहिनीमित्यादिदृष्टः कार्य इति गोपीनाथः ।

† अथप्रवाशनी इत्यथ अघोघनाशिनो इति संस्काररत्नमालायां पाठः ।

इति दास्याः ।

विष्णुस्वमश्वरूपेण यस्मादमृतसंभवः ।

चन्द्रार्कवाह(नो)नं नित्यमदः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इत्यश्वस्य ।

अशून्यं शयनं यस्मादनूनां श्रियमुन्नतिम् ।

सौभाग्यं देहि मे नित्यं शय्यादानेन केशव ॥

इति शय्यायाः ।

हिरण्यगर्भसम्भूतं सौवर्णं चाङ्गुलीयकम् ।

सर्वप्रदं प्रदास्यामि प्राणातु कमलापतिः ॥

इत्यङ्गुरीयकस्य ।

क्षीरोदमयने पूर्वमुत्थितं कुण्डलद्वयम् ।

श्रिया सह समुद्धृतं ददे श्रीः प्रीयतामिति ॥

इति कुण्डलस्य ।

इदं गृहं गृहाण त्वं सर्वोपस्करसंयुतम् ।

तव विप्र प्रसादेन ममास्वभिमतं फलम् ॥

इति गृहस्य ।

अत्र विभवे सति अन्यान्यपि दातव्यानि तन्मन्त्रास्तु चतुर्थ-
स्तवके वक्ष्यन्ते ।

कन्यादानफलमुक्तं ब्राह्मे ।

कन्यास्तु परया भक्त्या श्रद्धात्प्रयत्नतः ।

कुलीनाय सुरूपाय गुणज्ञाय विशेषतः ।

कन्यां वरयमाणाय दद्यादेष विधिः स्मृतः ॥

लैङ्गेऽपि ।

कन्यादानं प्रवक्ष्यामि सर्व्वदानोत्तमोत्तमम् ।
यद्वत्त्वा सर्व्वदानानां फलं प्राप्नोति मानवः ॥
महीदातुश्च गोदातुः कन्यादातुश्च ये तथा ।
कन्यादानानुगाः पश्चात् समं यान्ति च यो रथाः ॥

बृहस्पतिरपि ।

सहस्रमेव धेनूनां शतं चा(नु)नडुहां समम् ।
दशानडुत्समं यानं दशयानसमो ह्यः ॥
दशवाजिसमा कन्या भूमिदानं (च) न तत्समम् ।
तस्मात्सर्व्वप्रदानेभ्यः कन्यादानं विशिष्यते ॥

मनुरपि ।

अग्निहोत्रादिभिर्यत्स्याहीक्षातो ब्राह्मणस्य च ।
तत्कन्यां विधिवद्वत्त्वा फलमाप्नोति मानवः ॥

स्कान्देऽपि ।

वैवाहिकप्रदानं (वो) वा यो दद्याच्च नरोत्तमः ।
विमानेन विचित्रेण किङ्किणीजालमालिना ।
महेन्द्रभवनं याति वीज्यमानोऽप्सरोगणैः ॥

संवर्त्तोऽपि ।

अलङ्कृत्य तु यः कन्यां भूषणाच्छादनादिभिः ।
दद्यात्स्वर्गं (स आ) समाप्नोति पूज्यते वासवादिभिः ॥
कूकुद(कूपद)श्चाश्वमेधौ च प्राणदाता भयेषु च ।
समं यान्ति रथा येषां च यो वै नात्र संशयः ॥

ब्रूकुदः (ब्रूपद) इति सालहारकन्यादातेत्यर्थः । सत्कन्यासङ्कलं
कन्यां यो ददाति स ब्रूकुद (ब्रूपद) इत्यभिधानात् ।
आम्नेयेऽपि ।

कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्ति खलङ्कताम् ।
ब्रह्मदेयां द्विजश्रेष्ठ ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥
श्रुत्वा कन्याप्रदानञ्च पितरः प्रपितामहाः ।
विमुक्ताः सर्वपापेभ्यो ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥
तिलराशिः कृतो यावद्द्विवाकरसमुच्छ्रितः ।
वर्षान्ते गृह्यते तस्य तिलो राशेस्तु यावता ।
सञ्चयं सभते* तावद्ब्रह्मलोकोऽस्य निश्चितम् ॥
यावन्ति सन्ति रोमाणि कन्यायाश्च तनौ पुनः ।
तावद्दर्पसङ्घाताणि ब्रह्मलोके महीयते† ॥ इति ।

अग्निः ।

बालुकाभिः कृतो राशिर्यावत् सप्तर्षिमण्डलम् ।
गते लयसङ्घे‡ तु एकमेकं विशीर्यते ।
अथ च दृष्टस्तस्यापि कन्यादाने न विद्यते§ ॥

* वृ चयं सभते इति पाठं युक्तमुपपन्नम् ।

† मही ईयते इति पदव्यवस्थितिं कार्त्तः, एवंपदत्वे तु महीयते इति रूपं कान् ।

‡ अथाः प्रसयाः अस्यान्ता इत्यर्थः तेषां सङ्घं तच्चिन् ।

§ कन्यादानमवपुष्पाद्य इति श्रेयः ।

संवर्त्तसु ।

ज्योतिष्टोमातिरात्राणां शतं शतगुणीकृतम् ।

प्राप्नोति कन्यकां दत्त्वा होममन्त्रैश्च संस्कृताम् ॥ इति ।

अथ दम्पतिकर्त्तव्यमुच्यते ।

यदाह कात्यायनः ।

सवर्णायास्तथा पाणिं गृहीत्वा विधिवद्दरः ।

संपूज्य प्रार्थयित्वा तां शचीं देवीं गुणाश्रयाम् ॥

त्रैलोक्यवल्लभां दिव्यगन्धमाख्याम्बरा(ङ्कि)न्विताम् ।

सर्व्वलक्षणसंयुक्तां सर्वाभरणभूषिताम् ।

विलासिनोसहस्रीघैः सेव्यमानामहर्निशम् ॥

एवंविधां कुमारीन्तु पूजान्ते प्रार्थयेत्ततः ।

कात्यायनोश्च पद्माश्च गौरीमिव प्रपूजयेत् ॥ इति ।

एवं गौरीं संपूज्य वरो मङ्गलसूत्रं बधूकण्ठे खेष्टदेवतां ध्या(त्वा)य
बध्नीयात् ।

तत्र मन्त्रः स्मृतिरत्ने ।

माङ्गल्यतन्तुनामेन भर्त्तृजीवनहेतुना ।

कण्ठे बध्नामि सुभगे सा जीव शरदः शतम् ॥ इति ।

अस्मिन् समये वरो बधूं स्वकीयवस्त्रालङ्कारभूषणैर्भूषयित्वा पूर्व्वोक्त
विवाहवेदिकामागत्य स्वयमासनमध्यास्य पश्चिममार्गेण नियमित
वाचं बधूमाणीय दक्षिणतस्तामुपवेश्य स्वस्वशाखोक्तमार्गेण विवाह
होमं कुर्यात् ।

तथाचाञ्चलायनः ।

अर्धरात्रे व्यतीते तु परेषुः प्रातरेव हि ।

गृहप्रवेशनीयः स्यादिति यज्ञविदो विदुः ॥ इति ।

प्रथमं व्रतविशेषमाह शौनकाः ।

अत ऊर्ध्वं चिरात् तौ द्वादशाहमथापि वा ।

शक्तिं वीक्ष्य तथाऽद्भ्यश्च चरेतां दम्पती व्रतम् ॥

व्रतमाह स एव ।

अक्षारलवणाहारी भवेतां भूतले तथा ।

शयौयातां समावेशं न कुर्यातां बधुवरी ॥

समावेशो मैथुनम् ।

व्रते समाप्ते बध्वा च विवाहसमये धृतम् ।

वस्त्रं प्रदद्यात्तस्मै ब्राह्मणाय विपश्चिते ॥

सूर्यानाम्नीर्ऋचोऽध्येति शब्दार्थस्वरतश्च यः ।

पसंस्त्राकाः । यथा—

सूर्याः सञ्जिता भूमिः सूर्योक्तसञ्जिता द्यौः ।

सामेनादित्यास्तिस्रस्त्रिंशो अधिष्ठितः

अग्नेनादित्यास्तिस्रस्त्रिंशो दिवि अधिष्ठितः ॥ १ ॥

सामेनादित्या बालिनः सामेन पृथिवी मही ।

अथो नक्षत्राणामेषामुपस्थे सोम आहितः ॥ २ ॥

सोमं मन्वते पपिवान् यत् संपिषन्वोषधिम् ।

सोमं यं ब्रह्मणो विदुर्न तस्यान्नाति कश्चन ॥ ३ ॥

आग्नेविधानैर्गुपितो वार्हतैः सोम रचितः ।

यावन्नामिष्टुर्वास्तिस्रस्त्रिंशो न ते अन्नाति पार्थिवः ॥ ४ ॥

यस्या देव प्रपिबन्ति तत् आप्यायसे पुनः ।

वायुः सोमस्य रचिता समानां मास आकृतिः ॥ ५ ॥

इति ज्योतिः

सत्येनोत्तमित्वाद्यान्वचमारम्भ या ऋचः ॥

- रैभ्यासीदनुदीची नाराशंसी न्योचनी ।
 सूर्याया मद्रमिशासो मायथैति परिष्कृतम् ॥ ६ ॥
 चित्तिरा उपवर्षं चक्षुरा अभ्यन्नम् ।
 द्यौर्मनुः कोश आसीदयदयात् सूर्यापतिम् ॥ ७ ॥
 सोमा आसन् प्रतिषयः कुरौरं हृष्ट औपशः ।
 सूर्याया अग्निना वराधिरासीत् पुरोगवः ॥ ८ ॥
 सोमो बहुयुरभवदग्निनालासुभा वरा ।
 सूर्यां सत्ये ग्रंसनीं मनसा सविताददात् ॥ ९ ॥
 मनो अस्मा अग आसीद्यीरासीदुत ऋदिः ।
 यज्ञावगङ्गावासां यदयात् सूर्यां गृहम् ॥ १० ॥
 अक्सामाभ्यामभिहितौ गावो ते सामनावितः ।
 त्रीं ते चक्रे आसां दिवि पन्थावराचरः ॥ ११ ॥
 ह्यो ते चक्रे यात्वा व्याणो अच आहृतः ।
 अगो मनस्यं सूर्यारोहत् प्रयती पतिम् ॥ १२ ॥
 सूर्याया कश्नुः अनात् सविता यमवाक्यत् ।
 अश्वासु ह्यने गावोऽर्जुन्वाः पर्युद्यते ॥ १३ ॥
 यदग्निनाः पृच्छमानावयात् मिचक्रेशः सूर्योऽपि ।
 विने द्विवा अगुः नमज्जन् पुनः पितरावहसीत् पूषा ॥ १४ ॥
 यदयात् हभस्यती वरेय सूर्यामुप ।
 कौकं चक्रं वामासीत् क देद्राय तस्यधुः ॥ १५ ॥
 हे ते चक्रे सूर्ये ब्रह्माच ऋतुषा विदुः ।
 अश्वेनं चक्रं यंदगुहा मदकातय इविदुः ॥ १६ ॥
 सूर्यायै देवीभ्यो मिषाय वरुषाय च ।
 ये भूतस्य प्रथितस इदं तैर्भ्योऽकरं नमः ॥ १७ ॥
 पूर्वापरं चरते मायथैती शिन् क्रोडनी परिव्राती कथरम् ।
 विद्यान्वो भुषणाभिषट् ऋतूपरन्वो विदधन्वापरी पुनः ॥ १८ ॥

विहिसो तीरस्य(त्त)नेन्द्रमित्थायद्यो पुरा ।

अश्रीरास्ता इहोचन्ते सूर्याशब्देन सूरिभिः ।

ब्राह्मणान् भोजयित्वा तैः पुण्याहमथ वाचयेत् ॥ इति ।

नवो नवो भवति जायमानोऽङ्गं केतुपवसानेवम् ।

भातं देविषा वि दधात्यायन् प्र चन्द्रमाक्षिरते दूर्धमायुः ॥ १८ ॥

सुकिञ्चकं ब्रह्मलिं वित्ररूपं हिरण्यवर्णं सुष्ठं सुचक्रम् ।

आरोह सूर्ये अमृतस्य लोकं स्योनं पत्ये वहतु कृष्ण ॥ १९ ॥

उदीर्षातः पतिवती क्षीया विन्नावसुं नमसा नोभिरीडि ।

अन्वामिच्छ पितृषटं व्यक्तां स ते भागो अनुषा तस्य विधि ॥ २१ ॥

उदीर्षातो विन्नावसो नमसेऽमहे त्वा ।

अन्वामिच्छ प्रफुञ्जं सं जायां पत्या स्रज ॥ २२ ॥

अकृचरा स्रजवः सन्तु पत्या येभिः सखायो यन्नि नो वरीयम् ।

समर्थमा सं भगो नो निनीयात् सं जाकृत्यं सुयममस्तु देवाः ॥ २३ ॥

प्र त्वा मुञ्चामि वदस्व पाशादयेन त्वावभात् सविता सुश्रेवः ।

अतस्य यांगो सुकृतस्य लोकिऽरिष्टां त्वा सह पत्या दधामि ॥ २४ ॥

प्रेतो मुञ्चामि नास्तुतः सुवन्नामस्तुत्स्करम् ।

यथियमिन्द्र मौढुः सुपुत्रा सुभगासति ॥ २५ ॥

वदस्वामिना त्वा प्रवदतां

पूषा त्वंतो नयतु

वृष्टान् गच्छ वृष्टपती वषासो वाशने त्वं विदध मा वदासि ॥ २६ ॥

इह प्रियं प्रजया ते समृध्यतामस्मिन् वृष्टे गर्हपत्याय जाम्बुधि ।

एना पत्या तन्व संस्रजसाया जित्रो विदध मा वदायः ॥ २७ ॥

नीलखंडितं भवति ज्ञत्यासक्तिर्व्यव्यते ।

एवमे असा ज्ञातवः पतिर्व्येषु वध्यते ॥ २८ ॥

परा दिधि शालुस्थं ब्रह्मण्यो विमजा वसु ।

ज्ज्यैवा पवती भूत्या जाया विद्यते पतिम् ॥ २९ ॥

अशीरा तनूनभवति वयसी पापवासुया ।

पतिर्व्येषो वाचसा अनन्नमभिषिक्तं ॥ १० म. ८५ पृ. १०५ ॥

अथ चतुर्षु दिवसेषु कर्त्तव्यविशेषमाह स एव ।
 दम्पती रोहिणीसोमी भूर्त्वा प्रथमके दिने ।
 दाक्षायणीं यजेयातां द्वितीये दिवसेऽपि ती ॥
 पूजयेतां महादेवीं गन्धर्वाप्सरसी च ती ।
 अग्निस्वाहे तृतीयेऽङ्गि पूजयेताच्च कालिकाम् ।
 चतुर्थीं तौ यजेयातां शार्वरीं मानवस्त्रियौ ॥
 एवं प्रतिदिनं (कर्त्तुं) कृत्वा पूजां तौ दम्पती तथा ।
 चतुर्थ्यन्तेषु दिवसेष्वर्चयेद्वाङ्गणान् बह्वन्* ॥
 वस्त्रहेमादिमिष्टान्नं ताम्बूलादि प्रयत्नतः ।
 चाशीर्वादैर्बहुविधैश्चतुर्वेदोदितैर्द्विजैः ॥

अथ दम्पतिसहभोजने संग्रहकारः ।

माया सहोपनीते स्वाहिवाहे भार्थया सह ।

अथ च सह (भुञ्जीत) भुञ्जानः पातित्यं प्राप्नुयात्तरः ॥
 तथा गान्दीश्वमारभ्य मातृकाविसर्जनावधि वर्चसुः
 नित्यश्राद्धगध्ययनं स्नानं शीतेन
 जाते मातृलिङ्गात् ३. ॥ १ ॥ पोद्दासनावधि ॥

दृष्टमनुः ।

अपसव्यं स्वधा(पात्रं)कारं शीताङ्गिः स्नानमेव च ।
 सपिण्डा नैव कुर्वीरन् यावन्मातृविसर्जनम् ॥
 । वा भर्तुं दूषयन्ति स्वधाभिरिति मन्त्रलिङ्गाच्च नित्यश्राद्धादी
 धाकारनिषेधः ।

* चर्चयेतां विज्ञान् बह्वन् इति पाठो युक्तः, कर्त्तुं दिव्यचानाम्नात् ।

अन्यथापि ।

दर्शश्राद्धं क्षयश्राद्धं नदीसीमालक्षणम् ।
 सपिण्डा नैव कुर्वीरन् यावन्मातृविसर्जनम् ॥
 पित्रोः प्रत्याद्विके प्राप्ते नान्दौश्राद्धं न कारयेत् ।
 यदि मोहाद्विजः कुर्यान्मातृस्वमशुभं भवेत् ॥
 उपवासव्रतश्चैव तथा व्रतविसर्जनम् ।
 मृदा स्नानं नैव कुर्यात् क्षुरेण श्मश्रुकान्तनम् ।
 सपिण्डा नैव कुर्वीरन् यावन्मातृविसर्जनम् ॥
 इति श्रौतदत्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते विवाहविधानम् ।

अथ पुनर्विवाहविधानम् ।

प्रयोगपारिजाते ।

इत्थं विवाहे कृते पञ्चात्तल्लग्न्याद्यशुचिज्ञानं चेत्तदा ज्योतिः-
 शास्त्रोक्ते काले पुनर्विवाहं कुर्यात् ।

तदाह नृसिंहः ।

पुनर्विवाहं वक्ष्यामि दम्पत्योः शुभहृदिदम् ।

लग्नेन्दुलग्नयोर्दोषे ग्रहतारादिसम्भवे ॥

अन्येष्वशु. कालेषु दुष्टयोगादिसम्भवे ।

विवाहे त्वय दम्पत्योराशौचादिसमुद्भवे ॥

अशाशौचं कुर्यात्सम्भवीति ज्ञेयम् । अन्यत्र सद्यः शौचं विधीयते
 .दभावस्योक्तत्वात् ।

विवाहसमये प्राप्ते यज्ञेहे मृ(त)त्युज्जमनौ ।
स्यातां तदा पुनश्चैव व्युष्टे काले समाचरेत् ॥

इति वचनाच्च ।

केचित्तु वरिणाचरितस्य गुरुमृताशौचविषयमेतत् अः
सामान्याशौचे नास्तीत्याद्यादूर्द्धमाशौचाभावादित्याहुः ।

तस्य दोषस्य शान्त्वर्थं पुनर्वैवाह्यमिष्यते ।

अयनं चोत्तरं श्रेष्ठं वृषये तु* विशेषतः ।

आषाढमार्गशीर्षौ द्वौ वर्ज्यौ शेषाः शुभावहाः ॥

विवाहोक्तार्क्षतिथ्यंशराशिवारादिवर्गजाः ।

करणयोगसंज्ञानि ग्रहगोचरयोगगाः ॥

तस्मिन् (वी)विवाहसमये शुभगश्च तथैव च ।

पूर्वाह्ने पूर्वरात्रे च विवाहः शुभदो भवेत् ॥ इति ।

अत्रत्योऽन्यो विशेषः सगोत्रादिविवाहप्रायश्चित्तविधाने कृष्टव्यः

अथ द्वितीयविवाहविधानम् ।

तत्र श्रुतिर्यथा ।

तस्मादेको बह्वीर्जाया वि(न्दे)न्दत इति ।

श्रुत्यन्तरमपि ।

तस्मादेकस्य बह्वो जाया भवन्ति नैकस्यै बहवः सह

इति ।

* वरिणेषु विशेषत इति न-पुस्तके पाठः ।

तद्विषयमाह आपस्तम्बः ।

धर्मप्रजासम्पत्ते दारिः नान्यं कुर्वीत अन्यतराभावे
कार्या प्रागन्याधानादिति ।

अस्वार्थः । यदि प्रागूढा स्त्री धर्मेषु प्रजया च सम्पन्ना तदा
नान्यां विवहेत् । अन्यतराभावे अन्याधानात् प्राग्वोढव्या
इति । जन्मना ह वै पुरुषस्त्रिभिर्कृण्वान् जायते इति नापुत्रस्य
लोकोऽस्तीति च श्रुतेः ।

स्मृतिश्च ।

अपुत्रः सन् पुनर्दारान् परिणीय ततः पुनः ।
परिणीय समुत्पाद्य नो चेदापुत्रदर्शनात् ।
विरक्तचेदनं गच्छेत् संन्यासं वा समाश्रयेत् ॥

* अत्र दारि सतीति वचनान्मृते तस्मिन् प्रागूढाधानात् सत्त्वामपि पुत्रसम्पत्तौ
धर्मसम्पत्त्यर्थं पुनर्दारपरिवहणं कर्तव्यम् ।

तथाच मनुः ।

भार्यायै पूर्वमारिष्यै दत्त्वाधीनत्वकर्त्तव्यम् ।

पुनर्दारक्रियां कुर्यात् पुनराधानमेव च ॥

याज्ञवल्क्योऽपि ।

आहरेद्विधिवद्द्वारानधीचेवाविसन्वयन् । इति गोपीनाथः ।

† प्रागन्याधानात् सत्त्वामपि धर्मप्रजासम्पत्तौ रागात्स कदाचिद्द्वारयज्ञे नातीव दीपः ।
व्याहिताग्नेर्भाया कर्त्तव्यं अन्वधाना प्रज्ञा वा न भवति पुत्राय मृता अनुत्पन्ना वा तदा कर्त्तव्यं
यम विवाह इति व्याख्यातमुज्ज्वलाकृता ।

याज्ञवल्काः ।

सुरापीः* व्याधिता धूर्ता बन्ध्यार्धन्नप्रियंवदा ।

स्त्रीप्रसूयाधिवेत्तव्या पुरुषद्वेषिणी तथा ।

अधिविवापि भर्त्सव्या महदेनोऽन्यथा भवेत् ॥

अधिवेत्तव्या तदुपरि स्यन्तरं कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

अधिवेदने प्रतीक्ष्यकालमाह मनुः ।

बन्ध्याष्टमेऽधिवेत्तव्या दशमे तु मृतप्रजा ।

एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्वप्रियवादिनी ॥

संग्रहे तु ।

अप्रजां दशमे वर्षे स्त्रीप्रजां द्वादशे त्यजेत्* ।

मृतप्रजां पञ्चदशे सद्यस्वप्रियवादिनीम् ॥ इति ।

स्मृतिभास्करेऽपि ।

व्याधिता स्त्रीप्रजा बन्ध्या उन्मत्ता विगतार्त्तवा ।

अदुष्टा लभते त्यागं तीर्थतो न तु धर्मतः ॥

तीर्थतो योनितः । धर्मकार्ये तु सहायभूता भवत्येव ।

संहितायां विशेषमाह स एव ।

या रोगिणी स्यात् हिता सम्यन्ना चैव शीलतः ।

सानुष्णाप्याधिवेत्तव्या नावमान्या तु कर्हिचित् ॥ इति ।

* सुरापाने अधिवेदनमात्रं किन्तु त्यागेऽपि "तथा यद्वति घातके" इति व्यावहृत्युत्प्रेषणं तस्य कृतावधिधानात्, "पतत्यङ्गं शरीरस्य यस्य भार्या सुरां पिबेत्" इति वचनात् ।

† त्यजेदधिवेदेत् न तु भोगं त्यजेदिति माधवः ।

अथन्तरेऽपि ।

एकामुत्क्रान्त्य कामार्थमन्यां (लब्धुं) वोढुं य इच्छति ।
समर्थस्तोषयित्वाथैः पूर्वोढामपरां वहेत् ॥

प्राञ्चवस्त्रासु ।

प्राञ्चासम्पादिनीं दक्षां वीरसूं प्रियवादिनीम् ।
त्वजन् दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्यो भरणं स्त्रियै ॥ इति ।

सधनेन स्वद्रव्यद्वितीयांशो देयः । निर्धनेन अन्नाच्छादनादि देय-
मित्यर्थः ।

या तु उक्तद्रव्यापरितोषादिना गृहान्निर्गच्छेत् तां प्रत्याह
मनुः ।

अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्रोषिता गृहात् ।

सा सद्यः सन्निरोधव्या त्वाग्या वाः कुलसन्निधौ ॥ इति ।

पत्नीबहुत्वे विशेषमाह कात्यायनः ।

अग्निशिष्टादिशुश्रूषां बहुभार्यः सवर्णया ।

कारयेत्तद्बहुत्वं चेच्छ्रेष्ठया गर्हिता न चेत् ॥ इति ।

अस्यार्थः । अग्निशुश्रूषा त्रीतस्मार्त्ताग्निसाध्यकर्म । शिष्ट-
शुश्रूषा अतिथिपूजादिका । पत्नीसहायसम्पाद्यं यत्तदेतत् सर्वं
सवर्णासवर्णभार्यासमुदायवान् सवर्णभार्यया कारयेत् । अनेक-
सवर्णभार्यायुक्तसु श्रेष्ठया सवर्णया कारयेत् यदि सा गर्हिता

• त्वाग्या वा इत्यत्र न त्वाग्या इति संस्काररत्नमात्रायां पाठः, स एव समीचीनतया
प्रतिभाति ।

न स्यात् । गर्हाशब्दोऽत्र धर्मायोग्यत्वोपपादकदोषोपलक्षण
ते च दोषा अन्वत्कुष्ठित्वादयः ।

इदमप्याधा(न)ने सहाधिकृतानेकभार्याविषयम् । अग
कृतायास्तु प्रसक्त्यभाव एव । तथापि केवलक्रत्वर्थमाज्यावेक्षण
यजमानोदुम्बरीसप्तानवदेकयैव सवर्णया ज्येष्ठया कारयेत् । ए
सबहनादिकं कर्तुः संस्कारस्तु सहाधिकृताभिः सर्वाभिरित
मीमांसासारवेदिनां सुज्ञानम् । स्मार्त्तान्मिसाध्ये तु कर्
सर्वासां सहाधिकारः । प्रथमविवाहान्नावेवापरविवाहसं
विधानात् । तदसम्भवेऽग्निद्वयसंसर्गविधानाच्च# ।

तथाच कात्यायनाग्रजलायनैः ।

सदारोऽन्यान् पुन्यदारागुहोढुं कारणान्तरात् ।

यदौच्छेदग्निमान् कुर्वन् क होमोऽस्य विधीयते ।

स्वेऽ(स्वा)न्नावेव भवेद्धोमो लौकिके न कदाचन ॥ इति

तद्विधानं यथा—अद्यान्वोर्मृच्छयोर्योके सपत्नीमिदमातयोः ।

• सहाधिकारसिद्धार्थमहं वक्ष्यामि श्रीमकः ॥

अरोगानुपरिष्कन्वां धर्मलोपभयात् स्वयम् ।

कृते तत्र विवाहे च व्रतान्ते तु परेऽहनि ।

इयक् स्त्रिस्तयोरपि समाधाय यथाविधि ॥

तन्मं कृत्वाव्यभागान्मन्वाधानादिकं ततः ।

शुद्ध्यात् पूर्वपत्न्यौ तयान्वारव्य चाहुतीः ॥

पत्नीरेका यदि मृता दग्धा तेनैव तां पुनः ।

चादधीतान्वा साधनाधानविधिना गृह्ये ॥ इत्यादि ।

इदं सति सन्धवे । ग्रामान्तरादावसन्धवे तु लौकिकाग्नी
विवाहहोमं कृत्वा तदन्तरं मण्डभायुक्तप्रकारेण* पुनराधानं
कार्यम् ।

मृतपत्नीकस्य द्वितीयविवाहे कालविशेष उक्तः सङ्ग्रहे ।

प्रमदासृतिवासरादितः

पुनरुद्वाहविधिर्वरस्य च ।

विषमे परिवक्षरे शुभे

युगले चापि† सृतिप्रदो भवेत् ॥ इति ।

जीवन्त्यां पूर्वपत्न्यां द्वितीयादिविवाहे तु नायं कालनियमः ।

इति श्रीविधानपारिजाते द्वितीयविवाहविधानम् ।

अथ द्वितीयमानुषीविवाहस्य निषिद्धत्वात्तस्मिन्

कर्त्तव्ये विवाहविधिरुच्यते ।

तत्र द्वितीयां निषेधति मास्ये कश्यपः ।

अपाकृत्य ऋणं चार्धं लक्ष्म्यां स्त्रियसुदहेत् ।

पुत्रपौत्रादिसम्पन्नः कुटुम्बी सग्निर्को(ऽज्वरः) नरः ।

● तदुक्तप्रकारेण यथा—

आद्यायां विद्यमानायां द्वितीयासुदहेद्वदि ।

तदा वैवाहिकं कर्म कुर्यादावसधिऽग्निनाम् ॥ इति ।

† अक्षरं अपिरेवकारार्थं इति गोपीनाथः ।

उद्वहेद्रतिसिद्धार्थं तृतीयां न कदाचन ॥
मोहादज्ञानतो वापि यदि गच्छेत्तु मानुषीम् ।
नश्यत्येव न सन्देहो गर्गस्य वचनं यथा ॥ इति ।

अन्यत्रापि ।

धर्मयागनिमि(त्तो)त्तेऽपि नोद्वहेन्मानुषीं स्त्रियम् ।
तृतीयां यदि चोद्वहेत्* तर्हि सा विधवा भवेत् ॥
चतुर्थादिविवाहार्थं तृतीयेऽर्कं समुद्वहेत् ।
आदित्यदिवसे वापि हस्तर्क्षे वा शनैश्चरे ।
शुभे दिने वा पूर्वार्धे कुर्यादर्कविवाहकम् ॥
देशादि ब्रह्मपुराणे दर्शितम् ।
ग्रामात्राच्यामुदीच्यां वा सुपुष्पफलसंयुतम् ।
परीक्ष्य यत्नतोऽधस्तात् स्थण्डिलादि यथाविधि ॥

व्यासः ।

ज्ञात्वा लं पूतवासास्तु रक्तगन्धादिभूषितः ।
सपुष्पफलशाखैकमर्कवृक्षं† समान्रयेत् ॥
सप्तक्षणेन संयुक्तमर्कं संस्थाप्य यत्नतः ।
अर्ककन्याप्रदानार्थमाचार्यं कल्पयेत् पुरा ॥
अर्कसन्निधिमागत्य तत्र स्वस्थादि वाचयेत् ।

* उद्वहेदित्यर्थम्, उद्वहेदित्यर्थः । निर्वायसिन्धोवपि अयमेव पाठो दृश्यते ।

† इक्ष्मिन्वच गुणमिति च-पुस्तके पाठः ।

मान्दीत्राद्ये हिरण्येन अष्टौ वर्गान्* प्रपूजयेत् ॥

पूजयेन्मधुपर्केण वरं (विप्रस्य हस्ततः) दाता तु शक्तितः ।

यज्ञोपवीतं वस्त्रे च हस्तकर्णादिभूषणम् ॥

उष्णीषगन्धमाल्यादि वरायास्मै प्रदापयेत् ।

स्वशाखोक्तविधानेन† मधुपर्कं समाचरेत् ॥

ब्रह्मपुराणे यथाविधीत्यस्थानन्तरमुक्तम् ।

कृत्वार्कपुरतस्तिष्ठन् प्रार्थयेत्तु द्विजोत्तमः ।

त्रिलोकवासिन् सप्ताश्व च्छायया सहितो रवे ।

तृतीयोद्वाहजं दोषं निवारय सुखं कुरु ॥

तत्राध्यारोप्य देवेशं छायाया सहितं रविम् ।

वस्त्रैर्मात्स्यैस्तथा गन्धैस्तन्मन्त्रेण प्रपूजयेत् ॥

तन्मन्त्रेण आकृष्येनेत्यादिनाः‡ ।

अन्यत्रापि ।

श्वेतवस्त्रेण संवेद्य तथा कार्पासतन्तुभिः ।

मन्त्रोपो मातृकादेवास्त्रयः पितृगणास्तथा ।

गर्भेशदुर्गाक्षेत्रेशः कृतदिव्यष्टवर्गकाः ॥ इति स्मृतिदर्पणः ।

सप्तशखा दाहशखा इति केचित्, वरशाखेत्यन्ये ।

वरस्य या भवेच्छाखा तच्छाखागृह्यधीदितः ।

मधुपर्कः प्रदातव्योऽप्यन्यशाखेऽपि दातरि ॥

इति वचनात् एतदेव समीचीनं मन्यामहे ।

आकृष्येन रजसा वर्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्येण ।

हिरण्येन सविता रक्षेण देवी वाति भुवनानि पश्यन् ॥

गन्धपुष्पैस्तथाभ्यर्च्य चर्चिल्लैः रभिविष्य च ।
गुडीदमन्तु नैवेद्यं ताम्बूलञ्च समर्पयेत् ॥

व्यासः ।

अर्कं प्रदक्षिणीकुर्वन् जपेन्नम्रमिमं बुधः ।
मम प्रोतिकरा येयं मया सृष्टा पुरातनी ।
अर्कजा ब्रह्मणा सृष्टा सास्त्राकं प्रतिरक्षतु ॥
पुनः प्रदक्षिणीकुर्यान्मन्त्रेणानेन मन्त्रवित् ।
नमस्ते मङ्गले देवि नमः सवितुरात्मजे ।
आहि मां कृपया देवि पत्नी त्वं म इहागता† ॥
अर्कं त्वं ब्रह्मणा सृष्टः सर्व्वप्राणिहिताय च ।
ब्रह्मणामादिभूतस्त्वं देवानां प्रीतिवर्धनः ।
तृतीयोद्वाहजं (दोषं) पापं मृत्युञ्जय विनाशय ॥
आयुर्देहि यशो देहि प्रजां देहि पशून्पि ।
देहि मेऽर्कं त्रियं पुष्टिं स्वस्थानेऽर्कं स्थिरो भव ॥
ततश्च कन्यावरणं त्रिपुरुषं कुलमुच्चरेत् ।
आदित्यः सविता चार्कः पुत्री पौत्रो च नमिका ॥
गोचं काश्रपमित्युक्तं लोके लौकिकमाचरेत् ।
सुमुहूर्त्ते निरीश्वार्कं स्वस्तिस्तुतः‡ सुदीरयेत् ॥

* चापो हि सा इत्यादिभिरभिवेकमन्त्रैः, प्रथमसंख्यस्य ५८ पृष्ठे प्रदर्शितैः ।

† त्वं मे पत्नी इहागता इति ख-पुस्तके पाठः ।

‡ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः स्वस्ति नमोऽरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु इति ।

आयोर्भिः सहितैः* कुर्यादाचार्यप्रमुखैर्हिजैः ।
आचार्यश्च समाह्वय विधिना तन्मुखाश्च ताम् ।
परिमृष्ट्य ततो होमं स्वगृह्यविधिनाचरेत् ॥

आचार्यश्च दानमन्त्रमाह व्यासः ।

अर्ककन्यामिमां विप्र यथाशक्ति विभूषिताम् ।
गोत्राय शम्भो† तुभ्यं दत्तां विप्र समाश्रय ॥ इति ।
अक्षय्यक्षतकन्याणि कृत्वा कङ्कणवन्धनम् ।
यावत्पञ्चावृतं सूत्रं तावदर्कं प्रवेष्टयेत् ।
स्वशाखोक्तेन मन्त्रेण गायत्र्या वायवा जपेत् ॥
पञ्चीकृत्य पुनः सूत्रं स्कन्धे बध्नाति मन्त्रतः ।
वृहत्सामेति मन्त्रेण सूत्ररक्षां प्रकल्पयेत् ॥
अर्कस्य पुरतः पश्चाद्विणोत्तरयोस्तथा ।
कुम्भांश्च निक्षिपेत् पश्चादाग्नेयादिचतुष्टये ॥
सवस्त्रं प्रतिकुम्भश्च त्रिः सूत्रेणैव वेष्टयेत् ।
हरिद्रागन्धसंयुक्तं पूरयेच्छीतलं जलम् ॥
प्रतिकुम्भं महाविष्णुं सम्पूज्य परमेश्वरम् ।
पाद्या(र्घ्या)र्घ्यादिनिवेद्यान्तं कुर्यात्त्राणैव मन्त्रवित् ।

अत्र होमप्रकारः शौनकेन प्रदर्शितः ।

द्वितीयस्त्रीविवाहे तु सम्प्राप्ते पुरुषस्य तु ।
आर्कं विवाहं वक्ष्यामि शौनकोऽहं विधानतः ॥

* आग्नीर्षोषवह्निरिति नोपीनायः ।

† असुक्कनोपायासुक्कनर्षे इति नोपीनायः ।

चर्कसन्निधिमागत्य तत्र स्वस्वादि वाचयेत् ।
 गान्दीमुखं प्रकुर्वीत स्वच्छिलञ्च प्रकल्पयेत् ।
 चर्कमध्यर्चा सौर्या च गन्धपुष्पाद्यतादिभिः ॥
 सौरी सूर्यदेवत्या ऋक् आकण्ठेनित्यादिरूपा । तयेत्वर्यः ।
 स्वयं चालङ्कृतस्तद्वस्त्रमाख्यादिभिः शुभैः ।
 चर्कस्योत्तरदिग्भागे समन्वारब्ध एतया ॥

एतया चर्ककन्याया ।

उल्लेखनादिकं कुर्यादाधारात्तमतः परम् ।
 आज्याहुतिञ्च जुहुयात् सं गोभिरनयैकया* ॥
 यस्मै त्वा काम कामायेत्येतयर्चा† ततः परम् ।
 व्यस्ताभिश्च समस्ताभिः‡स्ततश्च खिष्टकान्वेत्§ ।
 परिषेचनपर्यन्तमयासेत्यादिकं क्रमात् ॥

अत्र प्रार्थनामन्त्रादिविशेषमाह व्यासः ।

पुनः प्रदक्षिणं कृत्वा मन्त्रमितमुदीरयेत् ।
 मया कृतमिदं कर्म स्यादरेषु जरायुषा ।

- सं गोभिराङ्गिरसौ गन्धमाघो भन इवेदर्थमनं जिजाय ।
जने मिषो न दम्पती चमत्ति इहस्यते वाजयाशु रिवाजी साहा ॥
- † यस्मै त्वा काम कामाय वयं सखाङ्गजामहे ।
तमकथं कामं दत्त्वादिदं त्वं वृतं पिब साहा ॥ इदमग्रवे ।
- ‡ व्याहृतिभिरिति शेषः । ओं भूः साहा इदमग्रवे । ओं भुवः साहा इदं वावहे ।
ओं सः साहा इदं सूर्याय । ओं भूर्भुवः सः साहा इदं प्रजापतये सखंरुपाभिः ।
- § ततः खिष्टकृतं पुनश्चित् पाठो बहुषु निषन्धेषु इत्यसौ ।

अर्कापत्यानि नो देहि तत्सर्वं चक्षुमर्हसि ॥

इत्युक्त्वा शान्तिसूक्तानि* जप्त्वा तं (तत्) विद्वजेत्ततः ।

गोयुग्मं दक्षिणां दद्यादाचार्याय च शक्तितः ॥

इतरेभ्योऽपि विप्रेभ्यो दक्षिणां चापि शक्तितः ।

तत्सर्वं गुरवे दद्यादन्ते पुण्याहमाचरेत् ॥

अथ पञ्चमदिने कर्त्तव्यमुक्तं ब्रह्मपुराणे ।

चतुर्थे दिवसेऽतीते पूर्ववत्तां प्रपूजयेत् ।

विद्वेज्य होममग्निञ्च विधिना मानुषीं पराम् ॥

उद्वेदयथा नैव पुत्रपौत्रादिहविमान् ।

न पशून् च मित्राणि मङ्गलं नैव गच्छति ॥

एवमेव द्विजश्रेष्ठ विधिना सम्यगुद्वेदयेत् ।

धनधान्यसमृद्धिञ्च इच्छाशक्तिः परञ्च च ॥ इति ।

अथैषां वचनानामेकवाक्यतया सङ्क्षेपेण प्रयोगः प्रस्तूयते ।

द्वितीयमानुषीविवाहस्य निषिद्धत्वात् द्वितीयोऽर्कविवाहः कार्यः ।

पूर्वोक्ते आदित्यवासरे इक्ष्वाक्ये शनैश्चरे वा अन्यस्मिन् शुभदिने वा पूर्वोक्ते सामान्नाथामुदीच्यां वा फलपुष्पसंयुतमर्कवृक्षं गत्वा कृतनित्यक्रियो यजमानः प्राणानायम्य देशादिकं स्मृत्वा मम द्वितीयमानुषीविवाहजन्य(दोषाभावार्थं)दोषपरिहाराय अर्कविवाहं करिष्ये इति सङ्क्षेपेण अर्ककन्याप्रदानार्थमाचार्यं यथाविधि हत्वा सस्तिवाचनं कृत्वा हिरण्येन नान्दीश्राद्धं कुर्यात् ।

* अथो, वात इत्यादीनि, प्रथमसूक्तस्य ४२४ इति अर्थानि ।

अथाचार्यः स्वगृह्योक्तविधिना मधुपर्केण वरं पूजयित्वा तस्मै
 यज्ञोपवीतं वस्त्रद्वयं हस्तकर्णादिभूषणं शिरोवेष्टनादिकञ्च
 दद्यात् । अथाचार्यो यजमानो वा सुवर्णनिर्मितां सूर्यप्रतिमा-
 मर्कटद्वयञ्च आह्वयनेति मन्त्रेण* षोडशोपचारैः† पूजयेत् ।
 अर्कस्य प्रतिमाश्चेद् गन्धपुष्पाक्षतादिभिः । इति वचनात् । तथा ।
 श्वेतवस्त्रेण संवेष्ट्य तथा कार्पासतन्तुभिः । संवेष्ट्य अर्कमिति
 शेषः । आपो हि ष्ठेत्यादिभिरब्लिङ्गकैर्मन्त्रैरभिषिच्य गुडौदनं
 नैवेद्यं दत्त्वा ताम्बूलं दक्षिणाञ्च सपुष्पाक्षलि दद्यात् ।

अथार्कस्य पुरतस्त्रिष्टम्भं प्रार्थनां कुर्यात् । तत्र मन्त्रौ ।

त्रिलोकवासिन् सप्ताख्य छायाया सहितो रवे ।

तृतीयोद्वाहजं दोषं निवारय सुखं कुरु ॥

वृक्षाणामादिभूतस्त्वं देवानां प्रीतिवर्धन ।

तृतीयोद्वाहजं पापं मृत्युञ्जय निवारय ॥ इति ।

अर्कस्य चोत्तरे देशे स्थण्डिलान्तु प्रकल्पयेत् ।

उत्प्लेखनादिकं कृत्वा स्थापयेदगलं ततः ।

कृत्वाऽप्युपभागपर्यन्तं कन्यादानं ततः स्मृतम् ॥

* ६८ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

† षोडशोपचारा यथा प्रपञ्चसारे—

आसनं स्नायतं पादमर्घ्यमाचमनीयकम् ।

मधुपर्काचमनस्नानवस्त्राभरणानि च ॥

सुगन्धिसुमनीधूपंहीपनीवेद्यबन्धनम् ।

प्रबोजविदग्धनायासुपचाराञ्च षोडश ॥ इति ।

विष्वादर्शं तु । ततो वरोऽर्कं प्रदक्षिणीकुर्व्यात् । तत्र मन्त्रः ।

मम प्रीतिकारा येयं (मया) पुरा सृष्टा पुरातनौ ।

अर्कजा ब्रह्मणा सृष्टा सास्माकं परिरक्षतु ॥

पुनरपि प्रदक्षिणं कुर्व्यात् । तत्रापि मन्त्रः ।

नमस्ते मङ्गले देवि नमः सवितुरात्मजे ।

त्राहि मां कृपया देवि पत्नी त्वं म इहागता ॥ इति ।

पुनः प्रदक्षिणं कुर्वन् पुण्याक्षलिमयं क्षिपेत् ।

अनन्तरमाचार्यः अर्ककन्यादानमहं करिष्ये इति सहस्रं
काश्यपगोत्रस्य अर्कस्य प्रपौत्रीं काश्यपगोत्रस्य सवितुः पौत्रीं
काश्यपगोत्रस्यादित्यस्य पुत्रीमिमामर्ककन्यां यथाशक्ति विभूषितां
प्रजापतिदेवताकां यथासम्भवगोत्राय अमुकस्य प्रपौत्राय अमुकस्य
पौत्राय अमुकस्य पुत्रायामुकशर्भे वराय तुभ्यं सुमुहूर्त्तं सम्प्रददे
इत्युक्त्वा मन्त्रमिमं पठेत् ।

अर्ककन्यामिमां विप्र यथाशक्ति विभूषिताम् ।

गोत्राय शर्भे तुभ्यं दत्तां विप्र समाश्रय ॥ इति ।

अथ वरः कोऽदादिति मन्त्रः* गायत्रीं वा जपित्वा पश्चि-
द्वर्तं† कुङ्कुमाक्षं सूत्रं स्वान्धेऽर्कस्य बन्ध्नीयात्प्राङ्मुख्यतन्तुनामेनेति
मन्त्रेषः‡ ।

* कोऽदात् कथा अदात् कामोऽदात् कामायादात् ।

कामो दाता कामः प्रतिपद्येता कामैतत्ते ॥ ७५. ४८८. यजुः ।

† पश्चाद्वर्तमिति च-पुस्तके पाठः ।

‡ ५० वृत्ते १६ पंक्तावृत्तेन ।

अथ अक्षतारोपकङ्कणवन्धनादि पूर्ववत् कुर्यात् ।

अथार्कवृक्षस्य पूर्वोद्यष्टदिक्षु अष्टौ कुम्भान् स्थापयित्वा हरिद्रागन्धसंयुक्तशीतलजलेनापूर्य बस्त्रैः सूत्रैश्च प्रतिकुम्भं कण्ठेषु वेष्टयित्वा तत्र परमेस्वरं महाविष्णुं नाममन्त्रेणावाह्य षोडशोपचारैः पूजयित्वा प्रार्थयेत् ।

तत्र मन्त्रो यथा ।

विष्णव्यापिन् नमस्तेऽसु भक्तप्रिय जनार्दन ।

तुरीयस्य विवाहस्य अधिकारं प्रयच्छ मे ॥ इति ।

अथार्ककन्यया समन्वारब्धो देशादि सङ्कीर्ण अर्कविवाहाङ्गभूतं होममहं तदङ्गतयाऽन्याधानञ्च करिष्ये । अस्मिन्नन्वाहितेऽन्वावित्वादि चक्षुषो आण्येनेत्यन्तसुक्ता अत्र प्रधानं वृहस्पति-समिन् वायुं सूर्यं प्रजापतिश्चैकैकया आख्यातुत्या आण्येन शेषेषु खिष्टकृतं यज्ञे इति (सङ्कल्प्य) उक्ता अन्याधानाद्याधारान्तं कुर्यात् । विष्वादर्शे तु आघारान्तं पूर्वमेव कार्यमित्युक्तम् ।

सं गोभिरिति मन्त्रस्य अङ्गिरा ऋषिर्वृहस्पतिर्देवता त्रिष्टुप् छन्दः अर्कविवाहाङ्गभूताज्यहोमि विनियोगः ।

ॐ सं गोभिराङ्गिरसो नक्षमाणो

भग इवेदर्यमणं निनाय ।

जने मित्रो न दम्पती अजति

वृहस्पते वाजयागूष् रिवाजो स्वाहा ॥

१०म, ६८सू, २ऋक् ।

वृहस्पतवे इदं न मम ।

यस्मै त्वेत्यस्य वामदेव ऋषिरग्निर्देवता त्रिष्टुप् छन्दः चर्क-
विवाहाङ्गभूताज्यहोमिः विनियोगः ।

ॐ यस्मै त्वा काम कामाय वयं सन्नाड्यजामहे ।

तमस्रभ्यं कामं दत्त्वाथेदं त्वं धृतं पिव स्वाहा ॥

अम्यये इदम् न मम ।

ततो व्याहृतिभिश्चतुष्टयं कृत्वा खिष्टकृदादिहोमशेषं समा-
पयेत् । एवं होमं समाप्य वृचं प्रार्थयेत् । पुनः प्रदक्षिणं कृत्वा
मन्वमेतमुदाहरेत् ।

मया कृतमिदं कर्म स्थावरेषु जरायुणा ।

अर्कापत्यानि नो देहि तत्सर्वं चक्षुमर्हसि ॥

इत्युक्त्वा शान्तिसूक्तानि† जप्त्वा तं विसृजेत् पुनः ।

गोयुग्मं दक्षिणां दद्यादाचार्याय च भक्तितः ॥

तद्वस्त्रप्रतिमादीनि सर्वं दद्यात्प्रयत्नतः ।

स्वयं नूतनवस्त्राणि धृत्वा पुण्याहमाचरेत् ॥

इतरेभ्योऽपि विप्रेभ्यो देया तत्र च दक्षिणा ।

ततस्तुष्टो गृहं गत्वा भुञ्जीयाच्चक्षुभिः सह ॥

चतुर्थदिवसादूर्ध्वं पश्चमेऽङ्गि ततस्तदा ।

चर्कप्रदेशमेत्याथ पूर्ववत् सम्प्रपूज्य च ।

पूर्ववत् प्राक्कण्ठेनेति मन्त्रेषु गन्धादिभिर्दक्षिणैः ।

विसृज्वाग्निं कङ्कणञ्च मागुषीमुद्दहेत्पराम् ॥ इति ।

• चर्कविवाहप्रधानाज्यहोमि इति संस्काररत्नमासायां पाठः ।

† अं नो वात इत्यादीनि, मयमस्रभ्यस्य ४२४ पृष्ठे प्रदर्शितानि ।

अग्नेनाग्निसंरक्षणं पञ्चमदिनपर्यन्तं कर्त्तव्यमिति गम्यते ।

अग्नेन विधिना यस्तु कुर्यादर्कविवाहकम् ।

पुत्रपौत्रादिसम्पत्तिं चतुर्थ्यां लभते नरः* ॥

इति त्रीविधानपारिजाते त्रीमदनन्तभट्टविरचिते

अर्कविवाहप्रयोगः समाप्तः ।

अथ विवाहहोमोत्तरकर्त्तव्यमौपासनहोमविधानमभिधीयते ।

तत्राग्निसायनगृह्यम् ।

पाणियज्ञा(दि)दौ गृह्यं परिचरेदिति ।

अथ पाणियज्ञादिवचनं गृहप्रवेशहोमात् पूर्वत्वार्थम् ।

तथाच गृह्यपरिशिष्टम् ।

अथ नित्योपासनं तस्य सायमारम्भ इति ।

शौनकोऽपि ।

यस्मिन्नङ्गि विवाहः स्यात् सायमारभ्य तस्य तु ।

परिचर्यां विवाहान्नेर्विदधीत स्वयं द्विजः ॥

यादे रात्रौ विवाहाग्निरुत्पन्नः स्यात्तथा सति ।

उपक्रम्योत्तरस्वाङ्गः सायं परिचरेदमुम् ॥ इति ।

* अथ अर्कविवाहः काश्यपमोक्षिणी न भवति मोक्षेणात् इति केचित् । नार्कैकमथ न दोषायित्यन्ते । काश्यपमोक्षो वरः समोवाचिद्वर्गोपिचमाचार्यं परिकल्प्य तत्रादकं प्रति-
पत्नीयात् । आचार्यस्तु स्वयं च दत्तां विभाव्य काश्यपमोक्षानि समोचं कन्यापित्रीपत्नेन सहोत्सं
वाहितसचिन्मर्कस्थानि सपितामहपित्रीः सस्य च नामानि क्रमेण सहोत्संयत् । एवं रौतैव
काश्यपमोक्षस्य अर्कविवाहो निर्व्याजो भवतीति मोक्षिणावः ।

इदमपि नवनाथनतिक्रमे द्रष्टव्यम् ।

तथाचापस्तम्बसूत्रभाष्यकृत् सुदर्शनाचार्यः ।

तस्य चारम्भणं रात्रावेव यदि, नवनाथो नातीताः ।

अतीताश्चेत् परेद्युः सायमग्निहोत्रवेलायामारम्भ इति ।

अन्यत्रापि ।

प्रातर्होमे सङ्गवान्तः*कालस्वमुदितेऽथवा ।

सायमस्तमिते होमः कालस्तु नवनाडिकाः ॥ इति ।

अत्रानुदितहोमकालस्तु वाजसनेयिनां वेदितव्यः ।

तथाच कात्यायनसूत्रम् ।

श्रीपासनस्य परिचरणमस्तमितानुदितयोरिति ।

तेषामौपासनस्यारम्भोऽपि चतुर्थीहोमानन्तरमाहितेऽग्नी भवति

न तु विवाहाग्नी । आवसथाधानं दारकाले दायाद्यकाले वेति

कात्यायनसूत्रात् । तद्भाष्यमपि । दारकालश्चतुर्थ्युत्तरकालः ।

दायाद्यकालो धनविभागकाल इति । श्रीपासनात् पूर्वं यदि

विवाहाग्निः शाम्येत तदा प्रायश्चित्तमुक्तं विश्वादर्शे ।

उद्वाहौपासनात् पूर्वमनले शान्तिमागते ।

स्थालोपाकं ततः कृत्वा श्रीपासनमथाचरेत् ॥

नवनाडिभ्य जर्हं चेत् स्थालीपाको भवेत् वै ।

श्रीपासनं तदा कुर्यात् परेद्युः सायमेव च ॥ इति ।

* यस्तु षष्ठाङ्कः कालः पञ्चादीदद्याद्रवेः ।

स होमकालो विप्राणां सङ्गवान् इति श्रुतः ॥ इत्यानन्वायनः ।

तस्य प्रादुष्करणकाल उक्त आश्वलायनसूत्रे ।

तस्याग्निहोत्रेण प्रादुष्करणहोमकालौ व्याख्याताविति ।

तत्कारिकापि ।

ज्वलयेदपराह्णेऽग्निमस्तं याते दिवाकरे ।

पर्युह्याग्निं परिस्तीर्य पर्युह्य च ततः परम् ॥ इति ।

अथ अष्टमाह कात्यायनः ।

सूर्ये तु शैलमप्राप्ते षट्त्रिंशद्भिरिहाङ्गुलैः ।

प्रादुष्करणमग्नीनां प्रातर्भासामदर्शने ॥ इति ।

तथा ।

दुहित्रा स्नुषया वाग्निविहारो* न विरुध्यते ।

नि(लेप)नेजमश्च पात्राणामुपलेपनमेव च ॥ इति ।

उक्तकाले प्रादुष्करणाभावे प्रायश्चित्तमुक्तमाश्वलायनकारिकायां

प्रायश्चित्तं विशेषेण यत्र नोक्तं भवेद्विधिः ।

होतव्याज्याहुतिस्तत्र भूर्भुवःस्वरितीति च ॥

अनुदितास्तमयलक्षणमाह कात्यायनः ।

रात्रेसु षोडशे भागे ग्रहणक्षत्रभूषिते ।

कालं त्वनुदितं ज्ञात्वा तत्र होमं प्रकल्पयेत् ॥

तथा ।

यावत्सम्यङ् भाव्यन्ते नभस्यृक्षाणि सर्व्वतः ।

न च लौहित्यमायाति† तावत्सायन्तु ह्ययते ॥

* विहारा विहरश्चसुहरश्चमिति यावत् । इति गोपीनाथः ।

† लोहितस्वच नापैति इति संस्काररत्नमालायां पाठः, स एव समीचीनतया प्रतिभाति

अथ आश्वलायनादीनां होमे मुख्यकालमाह चन्द्रिकायामभिः ।
 हस्तादूर्ध्वं रविर्यावद्भुवं हित्वा न गच्छति ।
 तावद्दोमविधिः पुण्यो नान्योऽभ्युदितहोमिनाम् ।
 रात्रौ प्रदोषो मुख्यः स्यादिति वेदविदो विदुः ॥ इति ।

अथ गौणकालमाह शौनकः ।

पश्चादस्तमयात्कालो यो भवेत्त्रिमुहूर्त्तकः ।
 स सायं होमकालश्च प्रदोषान्त उदाहृतः ॥
 यस्तु षष्ठाङ्गिकः कालः पश्चादेवोदयाद्रवेः ।
 स होमकालो विप्राणां सङ्गवान्त इति स्मृतः* ॥ इति ।
 यदि गौणकालोऽप्यतीतः स्यात्तदा प्रायश्चित्तमुक्तं गृह्यपरिशिष्टे ।
 नित्यहोममतौत्य मनस्वत्या चतुर्गृहीतं जुहुयात् । द्वादश-
 रात्रादूर्ध्वं पुनराधानमिति ।

केचित्तु प्रायश्चित्तं कृत्वा प्रातर्होमात् पूर्वं सायं होमः कार्यः
 सायं होमात् पूर्वं प्रातर्होमः कार्य इत्याहुः ।

आसायं कर्मणः प्रातराप्रातः सायं कर्मणः ।

आहुतिर्नातिपद्येत पार्वणं पार्वणान्तरात् ॥

इति बौधायनस्मृतेरिति ।

तस्य अग्निहोत्रेणेति सूत्रं प्रपञ्चितं शौनकेन ।

अग्निहोत्रवदित्येतच्छौनकेन प्रपञ्चितम् ।

पुनः पर्युष्य चाङ्गारानुदगन्नेरपोह्य च ॥

* यत्र निदानसूत्रं सर्वमहः प्रातराहुतेः स्यात् सन्धा रात्रिः सायमाहुतः पूर्णः पक्षो दर्शस्त
 इत्यः पक्षः पूर्णमासस्य इति, तद्वाङ्मन्त्रादिमन्त्राविपत्तिविवर्जितं गोपीनाथः ।

हौम्यानां द्वादशानाम्नु पक्वमितेष्वधिश्रयेत् ।
 पयो यवागूः सर्पिश्च ओदनं दधितण्डुलाः ॥
 सोमस्तैलमपो व्रीहिर्द्वादशैते तिला यवाः ।
 पय आदौनि चत्वारि विदुः पक्वानि याञ्जिकाः ॥
 दध्वादीनामपक्वानामधिश्रयणमिष्यते ।
 उल्मुकेन तल्लवलेदपक्वं पक्वमेव च ॥
 अधिश्रिते स्रुवेणापः परिषिञ्चेन्नवानि च ।
 पुनस्त्रिर्ज्वलता तेन परिव्यूह्य प्रहृत्य तत् ॥
 उ(द)दाकर्षन्निवोहास्याप्यङ्गारानतिसृज्य च ।
 अग्नेः पश्चात्सृणुष्वेव निधाय समिधा सह ।
 तेषामिकं संस्कृतञ्च गृहीत्वा सायमग्नये ॥

षां द्वादशद्रव्याणां मध्ये एकं द्रव्यमित्यर्थः ।

स्वाहेति मन्त्रमुच्चार्य कुर्वीत प्रथमाहुतिम् ।
 प्रातर्हीमे तु सूर्याय स्वाहेति प्रथमाहुतिम् ।
 तूष्णीं प्रजापतिं ध्यायेदुभयत्र द्वितीयकम् ॥ इति ।

अन्यो विशेषः स्वस्वशाखातोऽवगन्तव्यः ।

होमस्थानं स्मृत्यर्थसारे ।

बहुशुष्केन्धनेनाग्नी सुसमिधे हुताग्ने ।
 अङ्गारे लेलिहाने च होतव्यं नान्यथा क्वचित् ॥
 योऽनर्चिषि जुहोत्यग्नी व्यङ्गारे चैव मानवः ।
 मन्दान्निरामयावो च दरिद्रश्चोपजायते ।
 अग्निः प्रदक्षिणावर्त्तः कर्मदश्च शुभावहः ॥ इति ।

अन्युपस्थापनमन्त्रानाह शौनकः ।

परिसमुद्गा पर्युद्याव्युपतिष्ठेद्विर्भुजम् ।

अग्नेः सूक्तैश्च सौरैश्च प्राजापत्यैश्च नित्यशः ॥

याज्ञवल्क्योऽपि ।

इत्वाग्निं सूर्यदैवत्यान् जपेन्मन्त्रान् समाहितः ।

एतद्दीमप्रशंसामाहाङ्गिराः ।

प्रदद्यात्काश्चनं मेरुं पृथिवीं (च) वा ससागराम् ।

तत् सायं प्रातर्होमस्य तुला भवति वा न वा ॥ इति ।

अन्यत्रापि ।

नाग्निहोत्रात्परो धर्मी नाग्निहोत्रात्परं तपः ।

नाग्निहोत्रात्परं (स्त्रा)दानं नाग्निहोत्रात्परा गतिः ॥

तथा ।

आद्या व्याहृतयस्त्रिः स्वधा स्वाहा नमो वषट् ।

यस्यैते वेश्मनि सदा ब्रह्म(लोकः)भूतः स एव तु ॥

अकरणे प्रत्यवायमाह गर्गः ।

कृतदारो न तिष्ठेत् क्षणमप्यग्निना विना ।

तिष्ठेत् चेद्दिजो ब्रात्यस्तथाच पतितो भवेत् ॥

यथा स्नानं यथा सन्ध्या वेदस्याध्ययनं यथा ।

तथैवोपासनं कार्यं न स्थितिस्तद्वियोगतः ॥

यो हि हित्वा विवाहाग्निं गृहस्य इति मन्यते ।

• ऋक्सप्तकाण्डकैः, प्रथमखण्डस्य ५६६ पृष्ठे प्रदर्शितैः ।

† उदुत्थामित्यादिकैः, प्रथमखण्डस्य ४०७ पृष्ठे प्रदर्शितैः ।

अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः ॥
 यत्र नाग्नन्ति वै देवाः पितरोऽतिथयस्तथा ।
 वृथापाकः स विज्ञेयो न तस्याद्यात्कथञ्चन ॥
 वृथापाकस्य भुञ्जानः प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
 प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति* ॥ इति ।
 इति नित्यहोमविधानम् ।

अथ सूतकादौ होमविधानम् ।

तत्र कात्यायनः ।

सूतके सूतके प्राप्ते नित्यकर्म न सन्त्यजेत् ।
 पिण्डयज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेत् ॥
 चरुं स्थालीपाकं, होमं नित्यहोमम् ।
 शौनकोऽपि ।
 स्मार्त्ताग्निं सूतके श्रावे स्वयं न जुहुयाद्विजः ।
 श्रौताग्निस्तु स्वयं हुत्वा समाप्ते वा स्वयं हुनेत् ॥
 स्मार्त्ताग्निमात्मनोऽन्येषामभावे सूतकादिषु ।
 समारोप्य तदन्ते तु विहृत्य जुहुयात्स्वयम् ॥

* अस्य प्रतिप्रसवमाह न एव ।

पिण्डपाकोपजीवौ च चाटपाकोपजीविकः ।

शानाध्ययननिष्ठो वा न दुष्कृताग्निना विना ॥

अतीताहुतयः सर्वा हुनेत्रिष्कृतिपूर्विकाः ।
 घृतैश्चतुर्गृहीतैस्तु कार्या तन्निष्कृतिः सदा ॥
 अतीते द्वादशाहे तु पूर्णाहुत्यष्टकं हुनेत् ।
 प्राङ्ना(मा)नाश्च ततो हुत्वा गार्गीऽप्यग्निर्विनश्यति ॥
 जाग्रत्यनलेऽपि स एवाह ।

जाग्रत्येवानले होमानतिक्रामेद्दहनपि ।
 आज्यं चतुर्गृहीत्वैतत् सुवेण प्रकृतसुचि ॥
 तदा कृत्वाज्यसंस्कारं यथोक्तविधिना ततः ।
 आज्यं चतुर्गृहीत्वैतत् सुवेण प्रकृतसुचि ॥
 उक्त्वा मन्त्रं मनो ज्योतिर्जुषतामिति* पूर्वकम् ।
 हुत्वा सकृदतीतांश्च होमान् कृत्वा यथाक्रमम् ॥
 पश्चात् स्वकालहोमश्च विदधीत यथा पुरा ।
 प्रायश्चित्तमिदं केचित् प्रतिहोमव्यतिक्रमे ॥ इति ।

आहुरिति शेषः ।

चन्द्रिकायामपि ।

कालातीतेषु होमेषु उत्तरेष्वागतेषु च ।
 कालातीतानि हुत्वैव उत्तराणि ततश्चरेत् ॥
 यस्वतीतान्यतिक्रम्य उत्तराणि समाचरेत् ।
 न देवान्नेव च पितॄंस्तद्विस्तूपतिष्ठते ॥ इति ।

अत्रेति कर्त्तव्यतामाह स एव ।

* मनो ज्योतिर्जुषतामाव्यस्य उद्वस्यतिर्यश्मिन् तनीतु । अरिष्टं यन्नं समिधं दधातु
 विनेदेवास उह मादयन्नामो प्रतिष्ठ ॥

विधानपारिजाते

पृथक् पृथगतीतासु होतव्या हुतयोऽखिलाः ।

नित्याग्निहोत्रवद्भुत्वा परिस्तीर्य प्रति प्रति ॥ इति ।

अन्यत्रापि ।

प्रतिहोममविसृज्य कुर्यात् परिसमूहनम् ।

पर्युक्षणं चेल्युक्तोऽयमौपासनविधिक्रमः ॥

इति सूतकादौ होमविधाननिर्णयः ।

अथापन्नस्य कालद्वयेऽपि होमाशक्तौ प्रजापतिराह ।

सायंप्रातस्तनौ होमावुभौ सायं समस्य तु ।

आपन्नो जुहुयात्तत्र समिदेकायवा द्वयम् ॥

सायंहोमस्य मुख्यत्वात्तदीयं तन्त्रमिष्यते ।

चतस्र आहुतीः कुर्यात्तत्र द्वे सायमाहुती ॥

द्वे प्रातराहुती सायं होमे चैका समिद्यदि ।

समित् कृता द्वितीया चेत् सा भवेत्प्रातराहुती ॥

द्विः सायं होमवभृज्याद्विः प्रातर्होमवत् सु(च)वम् ।

उपस्थानं सकृत्कार्यं शेषं प्रकृतिवद्भवेत् ॥

अत्र सूत्रप्रकरणमाज्यहोमादिविषयम् ।

तथा ।

केचिद्दे आहुती हुत्वा संवे(वि)श्वैव निमील्य (च) वा ।

विच्छिद्यैवं तु तौ होमौ कुर्युर्द्वे आहुती ततः ॥

गुर्वापदि समस्यन्ते प्रातः सर्वे कदाचन ।

यावन्तोऽत्र समस्यन्ते सर्वे सायमुपक्रमाः ।

प्रातःकालापवर्गाश्च न तु प्रातरुपक्रमाः ॥ इति ।

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टेऽपि ।

सायंप्रातर्होमौ सायं वा समस्यन्न तु प्रातरिति ।
 अत्रापि विशेषः स्मृतिभास्करे ।
 सर्व्वथौपवसथ्याहे सायं होमः पृथग्भवेत् ।
 तथैव यजनोयेऽङ्गि प्रातर्होमो भवेत् पृथक् ॥
 इति होमसमासविधानम् ।

अथ पञ्चहोमविधानम् ।

तत्र वैयाघ्रपथः ।

एकेऽभ्युदितहोमाः स्युरन्येऽनुदितहोमिनः ।
 अन्ये तु दिनहोमाश्च पञ्चहोमास्तथापरि ॥
 प्रवासी चाग्निहोत्री (च) यस्त्रीन् पञ्चाहाश्च सप्त वा ।
 दातव्यो होम एकाहे सायम्प्रातः पृथक् पृथक् ॥ इति ।
 अनेन यावत्कालं व्यासङ्गस्तावद्धोमोऽभ्यनुज्ञायते । न तु पञ्चहोम-
 नियमः ।

मरौचिरपि ।

शरीरापद्मवेद्यन्न भयार्त्तश्च प्रजायते ।
 तथान्यास्वपि चापक्षु पञ्चहोमो विधीयते ॥
 पञ्चहोमं तथा हुत्वा मध्ये तस्मान्निवर्त्तितः* ।
 होमं पुनः प्रकुर्याच्चेत्तदा दोषो न विद्यते ॥

* इति पञ्चहोमेषु मध्ये तस्मान्निवर्त्तिते ।

होमं पुनः प्रकुर्याच्चेत्तदा दोषो न विद्यते ॥ इति संस्काररत्नमाळायां पाठः ।

तस्यैतिकर्तव्यतामाह आचार्यः ।

हुत्वा सायम्प्रतिपदि चतुर्दश चतुर्दश ।

पृथग्गृहीत्वा मन्त्राभ्यां द्विराहृत्य पृथग्घुनेत् ॥

द्वितीयायां तथा प्रातर्होमान्तेऽभ्यर्च्य-पावकम् ।

पञ्चहोमं चरेदेवमग्निमानपि चापदि ॥ इति ।

अस्यार्थः । घोरापत्प्राप्तौ पञ्चहोमं कुर्यात् । तद्यथा शुक्ले कृष्णे वा प्रतिपदि स्थालीपाकं कृत्वा सायङ्काले पर्युक्षणादिसमित्-
प्रक्षेपान्तं सकृत्कृत्वा आहुतिप्रमाणं हौम्यद्रव्यं चतुर्दशकृत्वः पृथक्
पाचयोर्गृहीत्वा अग्नये स्वाहेति प्रथमगृहीतं सर्व्वं हुत्वा प्रजापतये
स्वाहेति द्वितीयगृहीतं सर्व्वं हुत्वा पर्युक्षणाद्युपस्थानान्तमङ्गजातं
सकृत् कुर्यात् । एवमेव द्वितीयायां प्रातरपि । अथामावास्यायां
पोर्णमास्यां वा त्रिविद्यागारादग्निमाहृत्य भूमिसंस्कारपूर्व्वकं
कुण्डे निधाय घोरापदनुवृत्तौ पूर्व्ववत् स्थालीपाकं कृत्वा पूर्व्ववत्
पञ्चहोमं कुर्यात् । एवं सततं पञ्चत्रयं पञ्चहोमि कृते सति पुन-
राधानं कार्य्यम् । पञ्चत्रये पुनराधेयमादधीत इत्यापस्तम्बस्मर-
णात् ।

ऋत्यर्थसारे तु यावदापञ्चावत्यञ्चहोमः कार्य्य इत्युक्तम् ।

एवमापन्नतः पक्षे पक्षे चैवं समाचरेत् ।

आपक्षेदनुवर्त्तेत दीर्घकासं कषयन्न ॥

यावज्जीवमविच्छिन्नं चान् पञ्चहो(मं)मान् समाचरेत् ।

आपदेवावधिस्तत्र न पञ्चमण्णावधिः ॥ इति ।

अथ सीमालङ्घने दोषमाह शौनकाः ।

उदयेऽस्तमये वापि दम्बती चेद्दिनिर्गती ।
 आरूढो वा धृतो वाग्निर्लौकिकः स्वात्तदेव हि ॥
 प्रेषिते तु प्रिये पत्नी यदि ग्रामान्तरं व्रजेत् ।
 होमकाले यदि प्राप्ता न सा दोषेण युज्यते ॥

कात्यायनसु ।

अग्नावनुगते यत्र होमकालद्वयं व्रजेत् ।
 उभयोर्विप्रवासे वा लौकिकाग्निर्विधीयते ॥

अत्र सभार्यस्य चिरकालप्रवासकरणमस्ति चेत्तदा परस्त्रीरात्मनि
 समिधि वा अग्निं समारोप्य गच्छेत् ।

तथाच शौनकः ।

अथ प्रयाणाद्यापत्सु समारोपणमुच्यते ।
 परस्यात्मसमिप्स्वेव गृहस्याग्नेर्यथाविधि ॥
 अग्नौ प्रज्वलिते गृह्णे प्रतपेदरणीद्वयम् ।
 अश्लथं समिधं वापि अथं ते योनिरित्यूचाः ॥
 या ते अग्ने यन्नियेति पाणावारोपयेत् वा ।
 आपदेवं समारोप्य ततः प्रत्यवरोदयेत् ॥
 अथारण्योः समारूढमरणीभ्यां मयेत् पुनः ।
 प्रत्यवरोद्वेत्यनयावात्मारूढं ततः शसन् ॥
 आत्मारूढाग्निमादध्यात्मीकिकाग्नाह्वानया ।
 समिदारूढमग्निञ्च लौकिकाग्नाह्वानया ॥
 समिधं तां समाधाय काले होमं समाचरेत् ।

अरण्यात्मसमित्स्वग्निरारूढः सम्प्रणश्यति ॥

अर्द्धं द्वादशरात्रात् स पुनराधानमर्हति ।

अग्नावनुगते यत्र होमकालद्वयं व्रजेत् ॥

इति कात्यायनवचनसु स्वस्थानस्थिताम्ब्यनुगमनविषयमित्स्व-
विरोधः ।

अर्द्धाग्द्वादशरात्राच्च चण्डालपतितादिभिः ।

सृष्टो नष्टोऽग्निरारूढो अरण्यात्मसमित्सु यः ॥

अरण्यात्मसमित्स्वग्निसमारोपविधिः क्रमात् ।

एषां चयाणां पक्षाणां पूर्वः पूर्वः प्रशस्यते ॥

अत्र त्रिविधमपि आरूढाग्निं पूर्वोक्तप्रादुष्करणकाले विधिवत्
प्रतिष्ठाप्य प्रत्यवरोहेति मन्त्रेण प्रत्यवरोह्य होमकाले जुहुयात् ।
एवं द्वादशदिनपर्यन्तम् । तदूर्द्धं पुनराधानम् । एवं स्वस्थान-
स्थिताम्ब्यनुगमेऽपि प्रत्यहं अचियागारादाहृत्य होमकरणे वेदि-
तव्यमिति प्रयोगपारिजातकारः ।

साम्नेः सति सश्वे प्रवासकालनियममाह पैठिनसिः ।

प्रसवज्ञेः कृतधर्मस्य पौष्यमानस्य शत्रुभिः ।

मासद्वयं प्रवासोऽस्ति परतोऽनाहिताग्निवत् ॥

आत्ममात्रगमने होमार्थं द्विजं परिकल्प्य प्रवसेदित्युक्तं बृह-
पुराणे ।

निक्षिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यर्त्विजं तथा ।

प्रवसेत्कार्यवान् विप्रस्तथैव न चिरं वसेत् ॥

अत्र कार्यवानित्यनेन धनार्थी गृह्यते न तु तीर्थार्थी ।

तथाच सत्यव्रतः ।

धनान्यर्जयितुं युक्तः प्रवासोऽप्यग्निहोत्रिणः ।
 धनैर्यत्सम्भवेदिच्छा तीर्थार्थं न तु व्रजेत् ॥
 ब्रह्मा विष्णुः शिवः सूर्यो गोविप्रपितृदेवताः ।
 अग्निहोत्रगृहे सन्ति व्रततीर्थतपांसि च ॥ इति ।
 इति विधानपारिजाते पञ्चहोमादिविधानम् ।

अथ साम्निकस्य द्वितीयां भार्यामूढवतोऽग्निहयसंसर्गविधानम् ।

प्राग्जलायनगृहपरिशिष्टे ।

अथानेकभार्यस्य यदि पूर्वगृह्यान्नाविव अनन्तरविवाहः
 स्यात्तदा तेनैव सा तस्य सह प्रथमया धर्माग्निभागिनी
 भवति । यदि लौकिके परिणये तं पृथक् परिगृह्य पूर्व-
 षैकीकुर्यात् तदा तौ पृथगुपसमाधाय पूर्वस्मिन् पूर्वया
 पत्न्या अन्वारब्धोऽग्निमीलेः इति सूक्तेन प्रत्यृचं हुत्वा अग्ने
 त्वं नः इति सूक्तेनोपस्थाय अयं ते योनिर्ऋत्विजः इति
 समिधमारोप्य प्रत्यवरोह जातुवेद इति द्वितीयेऽवरोह

● अग्निमीले पुगेहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारं रत्नधातमम् ।

† अग्ने त्वं नो अन्नम उत पाता शिवो भवा बह्वृचः ।

वसुरभिर्वसुश्रवा अश्वानश्च सुमत्तमं रविं दाः ॥ ५३. २४. १५५ ।

‡ अयं ते योनिर्ऋत्विजो यतो जातो अरोचयाः ।

तं जानन्नद्य चासीदधो नो बर्षका निरः ॥ ५३. २२. १०५५ ।

आज्यभागान्तं कृत्वा उभाभ्यामन्वारब्धौ शुद्धयात् । अग्नि-
नाग्निः समिध्यते, त्वं ह्यग्ने अग्निना,* पाहि नो अग्न-
एकयेति† तिस्रभिरस्तीदमधिमन्यन्‡ मिति तिस्रभिरथै-
परिचरेत् । मृतामनेन संस्क्रत्व अन्यथा पुनरादध्यात्
यथायोगं वाग्निं विभज्य तद्वागेन संस्कुर्व्यादेतद्वह्नीना
मध्येवमग्निसंयोजनं कुर्व्याद्गोमिथुनं दक्षिणेति ।

शौनकोऽपि ।

अथान्योर्गृह्ययोर्योगं सपत्नीभिदजातयोः ।
सहाधिकारसिद्धयर्थमहं वक्ष्यामि शौनकः ॥
अरोगामुद्वेह्कान्यां धर्मलोपभयात् स्वयम् ।
कृते तत्र विवाहे च व्रतान्ते तु (चा)परेऽहनि ॥
पृथक् स्थण्डिलयोरग्नी(ग्निं) समाधाय यथाविधि ।
तन्त्रं कृत्वाज्यभागान्तमन्वाधानादिकं ततः ॥
शुद्धयात् पूर्वपत्न्याग्नी तयान्वारब्ध आहुतीः ।
अग्निमीले पुरोहितं सूक्तेन नवर्चेन तु ॥
समिध्यैतं समारोप्य अयं ते योनिरित्युचाऽ ।

● त्वं ह्यग्ने अग्निना विप्रा किप्रेऽ सन्त्सता ।

सखा सखा समिध्यसे ॥ ८८. ४१२. १४२२ ।

† पाहि नो अग्न एकया पाह्यव द्वितीयया ।

पाहि गोभिस्तिस्रभिरुर्जापते पाहि चतस्रभिरुर्जा ॥ ८८. ६०२. २४२ ।

‡ अस्तीदमधिमन्यन्मसि प्रजननं कृतम् ।

एतां विष्पन्तो मा भराधिं मन्याम पूर्वचा ॥ ९८. २२२. १४२ ।

§ ८५ पृष्ठे प्रदर्शितया ।

प्रत्यवरोद्धेत्यनया कनिष्ठाग्नी निधाय तम् ॥
 आञ्चभागान्ततन्वादि कृत्वारभ्य तदादितः ।
 समन्वारभ्य एताभ्यां पत्नीभ्यां शुद्धयादृष्टतम् ॥
 चतुर्गृहीतमेताभिर्ऋग्भिः षड्भिर्यथाक्रमम् ।
 अग्नावग्निश्चरतोति* अग्निनाग्निः समिध्यते ।
 अस्तौदमिति† तिसृभिः पाहि नो अग्न एकया‡ ॥
 ततः खिष्टकृदारभ्य होमशेषं समापयेत् ।
 गीयुग्मं दक्षिणा देया श्रोत्रियायाहिताग्नये ॥
 पद्मशंरेका यदि सृता दग्धा तेनैव तां पुनः ।
 आदधोताम्यया सार्धमाधानविधिना गृही ॥
 इत्यग्निसंसर्गविधानम् ।

अथ औपासनोपयुक्तमुच्यते ।

संहर्त्ता सर्वदोषाणामग्निस्थः सर्वदाहकः ।
 नित्यानन्दोऽग्निवर्णश्च रामः परशुभृत्सदा ॥
 तत्कालमाह आश्वलायनः ।
 अर्धमात्रोदिते भानी प्रातरौपासनश्चरेत् ।

● अग्नावग्निश्चरति प्रविष्ट शरीणां पुत्री अभिप्रसिपावा । स नः स्त्रीनः सयुजा यजेत्
 देवीभ्यो इव्यए सदमप्रयुञ्जन् साहा । ५ अ. ४ म. यजुः ।

† अस्तौदमिति ऋगिषं ८६ षष्ठे प्रदर्शिता, अन्वे ३ अन्वेदस द्वितीयमच्छे २८ सूत्रे मुच्ये ।

‡ ८६ षष्ठे प्रदर्शिता ।

तन्नाम्नोकर्त्तव्यमित्याह शौनकाः ।

अग्निमुखं हि देवानां तस्मादग्नी शुहोत्यथ ।

अग्निमुखा वै देवाः पाणिमुखाः पितर इति च ब्राह्मणम्

अग्निर्हि देवानां दूतं हविर्भागनेता चेति ॥

अग्निं दूतं हृणोमहे होतारं विश्ववेदसम् ।

अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् ॥ इति च ।

सुक्रतुं हविर्भागप्रापकमित्यर्थः ।

तथाच ब्रह्मपुराणम् ।

देवाः समेत्य चान्योन्यं विचारं चक्रिरे पुरा ।

अस्माभिः प्रार्थितो ब्रह्मा यज्ञभागानकल्पयत् ।

मनुष्यैर्दीयमानास्तान् दत्तास्य प्राप्नुमः कथम् ॥

इति चिन्तातुरान् देवान् बृहस्पतिरभाषत ।

अग्निं दूतं हृणोमहे स भागान् प्रार्थयिष्यति ।

अग्निमुखं हि देवानां भोक्ष्यामस्तन्मुखेन हि ॥

विचार्यैवं तदा देवा अग्निं कार्यार्थमाययुः ।

कुर्वन्त आयुरजरं यदग्ने प्रार्थयाम ते ॥

सु(लभं)करं कार्यरस्माकं कुरुष्व ब्रज भूतलम् ।

अग्ने पूर्वं भ्रातरो नस्तस्मात् कुरु समीहितम् ॥

इत्यर्थितं ऽग्निस्तान् वव्रे प्रयाजांश्चानुयाजकान् ।

रमायै विष्णुना दत्ताः सरस्वत्यै रमा त्वदात् ॥

सुषादिभ्य उमादिभ्यस्वतिस्त्रेहात्तु सा ददौ ।

प्रार्थयित्वा च ता देवाः कार्यार्थमग्नये ददुः ॥

ततः प्रभृति देवान् वै उद्दिष्टाग्नी प्रह्वयते ।
 अग्नी दत्तः समायाति देवान् प्रति दिक् स्थितान् ॥ इति ।
 अत्र होमे अर्धोदयो मुख्यः आसायं गौणः । आसायं प्रातरिति
 श्रुतेः ।

गृहप्रवेशहोमात्तु गृहं परिचरित् स्वयम् ।
 । पुत्रो भागिनेयः शिष्योऽध्वर्युश्च विट्पतिः* ।
 एतैरेव हुतं यत्तु तद्दुतं स्वयमेव हि ॥ इति ।

अन्यच्च ।

असमन्ते तु दम्पत्योर्होतव्यं नत्विगादिभिः ।
 इयोरप्यसमन्तश्चेद्भवेत्तुतमनर्थकम् ।
 सन्निधौ यजमानः स्यादुद्देशत्यागकारकः ॥
 यजमानस्योन्मादे पत्न्यां चर्तुमत्यां प्रसूतायां वा नानुष्ठा इत्याह ।
 पत्यभावे तु पत्नी स्यादुद्देशत्यागकारिणी ।
 तदभावे तु पुत्रः स्यादुद्देशत्यागकारकः ॥
 उन्मादे प्रसवे (वाग्ने) चर्तुं कुर्वीतानुष्ठाया विना ।
 असन्निधौ तु (पत्नी) पत्न्याः स्यादध्वर्युस्तदनुष्ठाया ॥
 त्यागमिति शेषः । तथाच अध्वर्यादिना हुते पत्नी सूर्यादिदं
 न ममेति त्यजेत् ।

उन्मादाद्यभावे तु ।

सायं प्रातश्च जुहुयाद्गृयावज्जीवेद्विजोत्तमः ।
 भूलोकाधिपतिश्चन्निर्धुलोकाधिपती रविः ॥

* अत्रिक् पुत्रं। गुरुर्भावा भर्तृमियोऽह विट्पतिः । इति पाठं बहुषु निबन्धेषु पश्यामः ।

प्रजापतिस्तूभयत्र ता उपासनदेवताः ।
पूजिता येन तेनेष्टं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥

तथा ।

अग्निहीनस्तु यो विप्रः शूद्र एव न संशयः ।
न दातव्यं न भोक्तव्यमग्निहीनद्विजन्मनः ॥
केचित्समस्यहोमाः स्युः केचिन्नोजनहोमिनः ।
पद्महोमास्तथा केचिज्जलहोमास्तथा परे ।
यथाकथञ्चित्कर्त्तव्यं यथा होमो न हीयते ॥

यथा न हीयते इत्यनेन आपत्काले अकरणात् किञ्चित्कारणं श्रेय-
इति ज्ञाप्यते । न विधिपरमेतत् ।

अग्निः प्रजापतिः सायं प्रातः सूर्यः प्रजापतिः ।
चतुर्होमात्मकं कर्म त्वेकमित्यभिधीयते ॥
सायं चोपक्रमो ह्यस्य प्रातश्चैव समापनम् ।
प्रातर्द्वादशमाद्यस्तु सायं स्यान्नवनाडिकाः ।
होमकालद्वयं प्राहुर्याग्निका होमकर्म्मणि ॥ इति ।

प्रयोगपारिजाते ।

सायं होमे तु यद्द्रव्यं तद्द्रव्यं प्रातरेव हि ।
प्रथमाहुतिरुच्चैस्तु ह्ययते याग्निकैः खलु ।
द्वितीयमाहुतिं तूष्णीं प्रजापतिपदं स्मरन् ॥
उत्तमोऽग्निर्धृतः कुण्डे आत्मारोपस्तु मध्यमः ।
समिदारोपितश्चात्स्वस्त्यात्कुण्डे विधारयेत् ॥
अम्बेरायतनं तत्र स्वातयोनिविवर्जितम् ।

मेषलाहितयं कार्यं वाञ्छतः शुभलक्षणम् ॥
पूर्वा षडङ्गुलीक्षेधा द्वितीया द्वादशाङ्गुला ।
चतुरङ्गुलविस्तारा द्वितीया तु द्विरङ्गुला ।
अरत्नयामतो मध्ये विस्तारः परिकीर्तितः ॥

तथा ।

अनुवृते तु धार्त्यान्नावस्ती वाभ्युदितो रविः ।
पुरस्कृत्य हिरण्यन्तु सायमुच्चरतेऽनलम् ॥
रजतन्तु पुरस्कृत्य प्रातश्चरतेऽनलम् ।
पुष्पा(द्य)भावे नाममन्त्रैः पद्ममन्त्रं शुद्धोत्थलम् ॥

अमन्त्रमिति वेदमन्त्रनिषेधः ।

अन्यस्मिन् ह्ययमानेऽपि पत्नी त्यागं करोत्यथ ।
वैश्वदेवञ्च पत्नेयव शुद्धयात् संस्कृतेऽनले ॥
समिदारोपणे पक्षे ज्वलिते लौकिकेऽनले ।
उपा(प्रत्य)वरोहमन्त्रेण तत्राग्निमवरोपयेत् ।
प्राणानायम्य सङ्कल्प्य धृतदर्भपवित्रकः ॥
अनन्तर्गर्भिणी यौ तु कुशौ प्रादेशसन्निती ।
अनखच्छेदनौ साधौ तौ पवित्राभिधायकौ ॥
एहमन्त्रः इति मन्त्रेण देवमग्निं समाह्वयेत् ।

एहमन्त्र इह होता निषीदादव्यः सुपुर एता भवानः ।

अवतां ता रोदसी विचमिन्ने यजामहे सोमनसाय दीवान् ॥

ध्यात्वा चत्वारि शृङ्गेतिः सन्मुखीकारणं ततः ॥
 एषो इ देवः मन्त्रेण जिह्वाभिः सन्मुखीकृते ।
 प्रसार्य हस्तान् पादान् कमगुत्तानः स्रपित्यक्षौ †
 मन्त्राग्निः सन्मुखो भूत्वा उत्तानोऽग्निः प्रजायते ‡
 विश्वानीः॥त्यग्निमभ्यर्च्य समिधाभिः सुविज्वले ।
 मध्ये हुत्वाग्नेये तस्मात्पुरतो द्वितीयाहुतिम् †
 हस्तपार्श्वेन मनसा प्रजापतिपदं स्मरन् ॥
 द्रवद्रव्यं सुवेणैव पाणिना कठिनं हविः ।
 अङ्गुल्यग्नैर्न होतव्यमकृत्वाङ्गुलिभेदनम् ।
 अङ्गुल्युत्तरपार्श्वेन होतव्यमिति च स्मृतिः ॥

अथ होमद्रव्याणि ।

पयो दधि यथागूश्च तिस्रशीघ्रियवास्त्रिणाः ।
 प्रियङ्गवस श्यामाकास्तण्डुलाः समिदाव्यकम् ॥
 व्रीह्यादीनां चतुःषष्टिस्त्रिणादीनां शतं भवेत् ।
 अङ्गुलित्रयपर्व्वस्तु अथवा(चा)व्याहुतिर्भवेत् ॥
 पर्युक्ष्य च परिस्तोर्य पर्युक्ष्य सुहुयाद्विः ।
 परिवेचनमाचक्षु होमास्ते च सकृद्भवेत् ॥

* चत्वारि शृङ्गा एवो चत्वारि पादानि च शीर्षे सप्त हस्तानि चत्वारि ॥

† जिह्वा बद्धा इवभो रोरवीति मन्त्रो देवो मन्त्रार्थं चाविवेश ॥ ४५. ५८. २५७ ।

‡ एषो इ देवः प्रदिशोऽगु सर्व्याः पूर्वो इ जातः स उ गर्भे चतः ।

स एव जातः स अग्निव्यजायः प्रवृत्तनातिष्ठति सर्वतंसुखः ॥ २२५. ४५. यजुः ।

‡ चिन्तानि देवः सचित्तदेवितानि परास्तुव ।

॥३३३ तत्र आहुत ॥ २०. २५. यजुः ।

एकाङ्गुलं परिस्तरणमुक्ताम्बेरर्चनञ्चरेत् ।
 अष्टाङ्गुलं तूक्ष्णं स्वादुद्व्यङ्गुला हि परिस्तृतिः ॥
 आसायं कर्मणः प्रातराप्रातः सायकर्मणः ।
 आहुतिर्नातिपद्येत पार्वणं पार्वणान्तरात् ॥
 उपावरोहमन्त्रेण समारोपेदुताशनम् ।
 भस्मनोद्धरणं कुर्यात् समारोपणपूर्वतः ।
 पश्चान्निर्व्वापयेद्दक्षिण्यथा निष्फलं भवेत् ॥
 प्रलाशाश्वत्थखदिरशंभुदुम्बरसम्भवे ।
 समिधारोपयेद्दक्षिं तं यत्नेन तु रक्षयेत् ।
 रज्जुकाम्यजशूद्राद्यैः सृष्टे विच्छिद्यतेऽनलः ॥
 नदीतीरे तु शुडुयादष्टोत्तरशताहुतीः ।
 अभयं (चो)चाभयं मेऽसु मन्त्रेणौपासनं गृही ॥
 प्रवसन्नुपतिष्ठेत ततो ग्रामान्तरं व्रजेत् ।
 आगत्य ज्वलयेदग्निमनयैवोपतिष्ठते ।
 गृहा मेल्यादिमन्त्रेणः गृहाणीचेत वै ततः ॥
 गृहानहं सुमनस इत्यनेन प्रपद्यते ।
 जपेन्निर्व्वाचमाणसु शिवं शग्ममिति त्वय ॥
 ग्रामन्यारोपणे पक्षे होमो विच्छिद्यते यदि ।
 आपञ्चमदिनादर्वाङ्गुलं विच्छिद्यतेऽनलः ॥
 धार्याम्बौ नित्यहोमे तु होमो विच्छिद्यते यदि ।

गृहा मा विभीत मा वेपथमूर्च्छं विभत समसि ।

कर्त्तव्यः सुमनाः सुमेधा गृहावेमि मवसा मोदमावः ॥ इच. ४म. यजुः ।

षाड्वादशदिनादर्घ्यागूर्ध्वं विच्छिद्यतेऽनलः ॥
 नित्यहोमे त्वतिक्रान्ते संस्त्रत्याज्यन्तु पूर्ववत् ।
 चतुष्कृ(त्वा)त्याज्यमादाय मनस्वत्या जुहोत्यथ ॥
 सभार्यस्य विवाहा(ग्निः)ग्नी सीमामुक्त्वा गच्छति ।
 होमकालात्यये तस्य पुनराधानमिष्यते ॥

तथा ।

बहुभार्यस्य ज्येष्ठा चेत् प्रवसेत् पुनराहितिः ।
 वदन्(वदेद्)बोधायनस्त्वेवं ज्येष्ठा चेदग्निसन्निधौ ।
 उत्तरासां यथाकामं प्रवासमनुमन्यते ॥
 एकस्योपासने जाते द्वितीयोऽत्र करोति चेत् ।
 लौकिकेऽग्नी तृतीयोऽपि चतुर्थो न करोति वै ॥

अन्यच्च ।

त्रिभिर्हुते वक्त्रिरुपैति शान्तिं
 न तत्र भूयो जुहुयाच्चतुर्थः ।
 बोधा स बोधीति* समिद्धयेन
 तं बोधयित्वा विदधौत होमम् ॥

शीमकोऽपि ।

उपोष्य दम्पती दत्त्वा होमद्रव्यं द्विजातये ।
 षाडध्यादपराह्णेऽग्निमाधानद्रव्यसं(निधौ)चितौ ॥

षाधानद्रव्यं सिकतादि ।

स बोधिं स्मरिन्मन्त्रा वसुपते वसुदावन् ।

युधोभवाहो वाऽसि । विवकर्मवे साहा ॥ १२७. ४२३. वसुः ।

उपासनोऽनुगच्छेच्चेदुपलेपादि पूर्व्ववत् ।
 आहृतं त्र्यात्रियागारात् प्रतिष्ठाप्य हविर्भुजम् ।
 अन्यस्माद्धोमकालात् स्त्री नाम्नीयादयवा गृही ॥
 पर्य्यूहनादि कृत्वाथ संस्क्रत्याज्यन्तु पूर्व्ववत् ।
 अयाश्चेत्यनया हुत्वा यथापूर्व्वं जुहोत्यथ ॥
 अन्वाधाने कृते यागात् प्राक् चेदनुगतो भवेत् ।
 अयाश्चेत्यनया हुत्वा पुनरन्वादात्प्रथमम् ।
 व्याहृत्या त्रिरूपस्थाय इति बौधायनोऽब्रवीत् ॥
 अन्वाधाने कृते यागात् प्राक् चेदारोपयेदमुम् ।
 तुभ्यं ताः इत्युच्चा हुत्वा वङ्गिमारोपयेत्ततः ॥
 अन्वाधाने कृते पश्चाद्गृहणं शशिसूर्य्ययोः ।
 नवो नवोऽयमित्याभ्यां चन्द्रस्याज्याहुतिद्वयम् ॥
 उद्वयम् उदु त्वं चिचं रवेराज्याहुतिद्वयम् ।
 हुत्वा प्रतिपदि दिने ततो होमं समाचरेत् ॥

तुभ्यं ता अङ्गिरसम विद्याः मुञ्चितयः पृथक् ।

अग्ने कामाय येमिरे ॥ १२अ. ११६म. यजुः ।

नवो नव इत्याद्याभ्यामिति पाठो युक्तः, द्वितीयमन्त्रादौ अयमित्यस्मानुपलप्तात् ।

उद्वयं तमसः परि स्वः पश्यन्त उत्तरम् ।

देवं देवता सूर्यमग्न्य ज्योतिरुत्तमम् ॥ १०अ. २१म. यजुः ।

उदु त्वं जातवेदसं देवं वङ्गिन् कृतवः । इमे विद्याय सूर्यं स्थाप्या ॥

०अ. ४१म. यजुः ।

चिचं देवानामुदमादनीकं चक्षुर्मिषस्य वदससाधैः ।

आप्रा दान्वाशुधिवी अनरिचं सूर्यं आत्मा जनतसत्पुत्र स्थाप्या ॥ ०अ. ४२म. यजुः ।

अस्यार्थः । अन्वाधानेष्टिमध्ये ग्रहसं चेत्तदा हविरासादनात्वे
चन्द्रग्रहे नवो नवः इत्याभ्यामाहुतिद्वयं सूर्यग्रहे च उदयमिति
तिसृभिराहुतित्रयं हुत्वा पश्चादिष्टिं कुर्यादिति प्रयोगपारिजाते
व्याख्यातम् । अन्वाधानेष्टिमध्ये सोमसूर्यग्रहदोषप्रायश्चित्तार्थ-
माहुतीर्हीष्ये इति सङ्कल्पः ।

प्रायश्चित्तं तु यत्प्रोक्तमग्नित्यागोपपातके ।
मनुना तत्प्रकुर्वीत न तत्कालानुसारतः ॥
त्रैमासिकं गोवधोक्तं (त्यक्त्वा) कृत्वाग्नेर्निष्कृतिर्भवेत् ।
चान्द्रायणञ्च मासस्वदानं वापि समाचरेत् ॥
संवत्सरन्तु त्यक्त्वाग्निं कुर्याच्चान्द्रायणत्रयम् ।
अथवाप्युपवासस्तु प्रतिमासं दिनं भवेत् ॥
यांऽग्निं त्यजति नास्तिक्वात् प्राजापत्यं समाचरेत् ।
अन्यत्र पुनराधानं दानमेव तथैव च ॥

प्रमादादन्यत्र तु कात्यायनः ।

यावत्स्थद्दान्यतीतानि निरग्नेर्विप्रजन्मनः ।
तावन्ति कृच्छ्राणि चरेद्दीप्त्यं दद्याद्द्वि(जातये)जन्मने ॥ इति ।
तदत्र पुनराधानमिच्छन् कुर्वीत याज्ञिकः ।

-
- नवो नवो भवति जन्मनोऽङ्गां केतुस्वसामेव्ययम् ।
भासं देकेभ्यो वि दद्यात्वायन् प्र चन्द्रमाक्षिरते दीर्घमायुः ॥
सुकिंशुकं शकलं विन्धुपं शिरस्सर्षपं सुशतं सुपत्रम् ।
आरोह सूर्ये चन्द्राय सां. सोमं पत्ने चतुं कृत्वा ॥ १०१. ८५६ २०५५ ।

उपलेपादिकं कृत्वा ह्यधारात्तं विवाहवत् ।
 विवाहाज्याहुतीर्हुत्वा लाजहोमो भवेदिह ॥
 गृहप्रवेशनीयांश्च हुत्वा स्वाष्ट्रदयाज्ञनम् ।
 परिणीत्यादि नात्र स्यान्नाजानावपति स्वयम् ॥
 समानतन्त्रकचेह होमद्वयमिदं भवेत् ।
 तृतीयप्रभृतीनास्तु पार्वणानामतिक्रमे ॥
 पुनराधेयमिच्छन्ति केचिद्गृह्यविदो जनाः ।
 समारूढसमिन्नाग्ने पुनराधेयमिष्यते ।
 उभयातिक्रमे कार्ये एकया(धि)विकृतश्चरुः ॥
 अथ पाणिसमारोपं वक्ष्यामि नियतात्मनाम् ।
 सायं प्रातश्च हुत्वाग्निं पाणिमारोपयत्यथ ।
 कृते पाणिसमारोपे नियमानपि मे शृणु ॥
 जले निमज्ज्य न स्यायान्नोपेयाश्च स्त्रियं तथा ।
 कृत्वा मूत्रपुरोषी तु चिरं नासीत नित्यशः ।
 असृश्यस्पर्शं नैव नैव दुष्टप्रतिग्रहम् ॥

कुर्व्यादिति शेषः ।

पाणावारोपणी पक्षे होमो विच्छिद्यते यदि ।
 आसप्तमदिनादर्वागूर्ध्वं विच्छिद्यतेऽनलः ॥
 इतरत्तु सर्वं समानमत्र ।
 वक्ष्यामि पुनराधेयं जयन्तस्वामिनो मते ।
 आम्न्याधेयिकसञ्चारान् यथासम्भवमाहरेत् ॥

सिकता पद्मपत्रञ्च वराहविहता च सृत् ।
 शमी मुक्ताः कुशारण्या आधानद्रव्यसंग्रहाः ॥
 उपलेपादिकङ्कत्वा सभारा(त्रिदधाति तत्) त्रिदधीत वै ।
 सभारेष्वदधीताग्निं श्रोत्रियादिगृहागतम् ॥
 उत्तमोऽरशिसभूतो मध्यमः सूर्यकान्तजः ।
 अधमः स्वगृहानीतः श्रोत्रियागारजोऽथवा ॥

श्रोत्रियस्वाहितान्निः ।

शौनकः ।

पौर्णमासी तु सम्प्राप्ता या विवाहादनन्तरम् ।
 ततः प्रक्रम्य कुर्वीत स्यालीपाकस्तु पर्वसु ॥
 तत्र यद्यप्यमावास्या विवाहस्यान्तरा पतेत् ।
 तथापि पौर्णमास्यादिः स्यालीपाकक्रिया स्मृता ॥ इति ।

बौधायनोऽपि ।

चतुर्थीहोममध्ये तु प्राप्यते यदि पूर्णिमा ।
 तत्रैव यागः कर्त्तव्यो ज्ञान्वाधानपुरःसरः ॥

अधिमासादिप्राप्तौ तु सङ्घट्टकार आह ।

पार्वणोष्टि(रा)मास्ययणं सन्ध्योपासनमेव च ।
 कुर्यान्नित्यानि कर्माणि न प्रारम्भमिति स्थितिः ।
 गुरुभार्गवयोर्मौञ्चे चन्द्रसूर्ययज्ञे तथा ॥

इति वचनात् प्रथमारम्भो न कार्यः । आरम्भं तु कुर्यादेवेत्याशयः ।

आज्यं दादशकत्वसु गृहीत्वा पूरयेत्सुचम् ।
 तथा चाज्याहुतिर्या स्वात् सा पूर्णाहुतिरिष्यते ॥

सुवपूर्णाहुतिर्वा स्यादित्येके यात्रिका विदुः ।
 प्रायश्चित्ते कृते पश्चादतीतमपि कर्म वै ।
 कार्यमित्येक आचार्या नेत्यन्ये तु विपश्चितः ॥
 इध्माधाने कृते दुष्टं प्रधानं हविरत्र चेत् ।
 तत्स्थाने शुद्ध्यादाज्यमदुष्टन्तु शुद्धोत्थय ॥
 एवं समाप्य यदुष्टं तदप्यु प्रक्षिपेत् पुनः ।
 खिष्टकृतं (हविःशेषं) शेषहविराज्येनैव समापयेत् ॥
 प्रच्युतेषु नखैः केशैः कीटैर्वाऽमेध्यसेविभिः ।
 वसासृष्टेदोमज्जास्त्रिमूत्रविद्वस्त्रेदस्यैः ।
 भिन्नानि चैव सिक्तानि दुष्टान्यप्यु विनिक्षिपेत् ॥
 संसृष्टो यस्य गृह्णाम्निरन्यगृह्णाम्निना यदि ।
 चरुर्विविचये कार्या यद्वा पूर्णाहुतिर्भवेत् ॥
 अग्निगुणो भवेदेषु विविचीत्यादिको गुणः* ।
 चरुः क्षामाय कर्त्तव्यो गृह्णदाहेऽप्ययं विधिः ॥
 प्रायश्चित्तचरुस्थाने पूर्णाहुतिरिहोच्यते ।
 शवाम्निना तु संसृष्टे कुर्वीत शुचये चरुम् ॥
 ग्राम्यदावाग्निसंसर्गेऽप्ययमेव चरुर्भवेत् ।
 वैशुतेन तु संसर्गेऽसृष्टे कुर्यादप्युमतचरुम् ॥
 पर्वण्यर्थाश्रुपाते तु कार्यो व्रतपतेचरुः ।
 पर्वण्ये व्रतलोपे च (तु) कार्यो व्रतपतेचरुः ॥

* निविद्यायागुणाः कृता इति संस्काररत्नमालायां पाठः । नै च यथा विविचिष्य चरुः
 पश्चात् व्रतभङ्गाश्रुमांसतः । ततः संसृष्ट इति ।

समानस्तम्भं शुष्नीत पार्व्येन तु कर्मणा ।
 स्याच्चेत्यवित्रयोर्मासः स्यात्पवित्रपतेस्वरः ॥
 अन्वाधानेष्टिमध्ये तु अग्निनामो भवेद्द्वयदा ।
 त्रोट्रियाम्निं समानीय प्रायश्चित्ताहुती(र्यजेत्)र्हुनेत् ॥
 प्रायश्चित्तविशेषस्य यत्र नोक्तो विधिः किल ।
 होतव्याण्याहुतिस्तत्र मूर्धुवः स्वरितीति (च) तु ॥
 अक्षताप्रयणोऽग्नीयान्नवाहं यस्तु साम्निकः ।
 वैश्वानराय कर्त्तव्यस्वरः पूर्णाहुतिश्च वा ॥
 द्विषदन्नं यदा भुङ्क्ते तत्राप्येष चर्भवेत् ।
 कपालनाशेऽप्येष स्याच्छ्रवणाकर्म्मण्यमपि ॥
 कपालन्तु भवेन्नित्यं प्रागेव चपणाद्यदि ।
 मन्त्रेणानपवृत्तेति कपालं सन्ध्यात्यथ ॥
 अभिन्नो धर्म इत्याभ्यां मन्त्राभ्यां प्रक्षिपेज्जले ।
 भिन्द्याद्यदि पुरोडाशमुद्गच्छेद्यदि वा तथा ॥
 किमुत्पतसि मन्त्रेण वर्हिष्यन्नं निधाय च ।
 अभिमन्त्रयते तच्च मा हिंसीदिति* मन्त्रतः ॥
 प्राहुतिर्हूयमाना तु वहिः स्तन्देत वाग्वितः ।
 देवाञ्जनमगन्धश्च इत्यनेना† भिक्षुश्च ताम् ॥

* मा मा हिंसीज्जिता यः पृथिव्या यो वा दिवं सत्यधर्मा व्यानद् ।

यथापसन्दाः प्रयत्नी ज्ञान कश्चै देवाय इतिवा विधेन ॥ १२५. १०२म. यस्तुः ।

† अनेन मन्त्रेण च एकममविद्विष्यंतीन पञ्चमना गृह्यते । ते च यथा देवाञ्जन-

द्रुष्य#चेत्वाहुतिं हुत्वा प्रशिपेदमसौ पुनः ।
निमित्तानन्तरं सर्वप्रायश्चित्तं भवेदिह ॥
प्रागेवोत्पद्यसे दोष आण्यसंस्कारतो यदि ।
प्रायश्चित्तं भवेदाण्यसंस्कारानन्तरं ततः ॥
व्युत्क्रमो देवतानाम्बु सङ्ख्यादौ भवेद्यदि ।
मन्त्राणां व्युत्क्रमस्तद्दोषमकाले भवेद्यदि ॥
मध्यात्पूर्वार्धतथेति व्युत्क्रमश्च भवेद्यदि ।
द्रव्याणां व्युत्क्रमः स्यात्तथा निर्वापणादिषु ।
यद्दो देवाः ऋचा ब्रह्मा शुक्रयाञ्च सुवाहुतौः ॥
कस्मैचिद्ब्राह्मणायान्निं व्रते द्रव्यं ददाति चेत् ।
हीतव्यैकाहुतिस्तत्र व्याहृत्याख्यः ससुचयः ॥
यजमानसु शुक्रयाद्ब्रह्माभावे सुवाहुतौः ।
प्राग्ग्यागाहुष्क्रमे ज्ञाते इदङ्गत्वा यजेत्ततः ॥
अविज्ञातविपर्याये विहितां देवतां अरन् ।
यष्टव्यं तत ज्ञान्तु व्युत्क्रमावयमे सति ।
प्रायश्चित्तमिदङ्गत्वा यागं विवर्षयेत्ततः ॥

मगन् यजस्ततो मा वज्रस्याग्नीरागच्छतु वर्धताम् । गन्धर्वाञ्जनमग्न्यन्न-वर्धताम् । पितृञ्जनम-
वर्धताम् । आप ओषधीर्वनस्पतीञ्जनम-वर्धताम् । पञ्चजनाञ्जनम-वर्धताम् । इति ।

• द्रुष्यस्यैव प्रथिवीमनु यामिमं च योनिमनु यस्य पूर्वः ।

समानं योनिमनुसञ्चरन्तं द्रुष्यं शुक्रोम्बु सप्तहोवाः ॥ ११५-५म. यजुः ।

† यद्दो देवाश्चक्रम जिज्ञया मुह मनसो वा प्रयुतो देवहृदयम् ।

अरावा यो नो अभि हुक्नुनायते तन्नित् तदीनां वसवो निभेतन ॥

यदा त्वविहितां काञ्चिद्देवतामिष्टवांसदा ।
 प्रायश्चित्तमिदङ्गत्वा यागं त्वावर्त्तयेत् कृतम् ॥
 यदा हविरपक्वं स्यात्तेनैव हविषा यजेत् ।
 चतुःशरावपात्रैस्तु पचेद्ब्रीहिभिरोदनम् ।
 भोजयेत्तेन चाग्नेन चतुरो ब्राह्मणानथ ॥
 बहुदग्धमदग्धं वा किञ्चिद्देव यदा हविः ।
 दग्धेनेष्टा पुनर्यागः स्यादारभ्यादितस्तथा ॥
 कृत्स्नदग्धं यदा तत्स्यात् पुनरुत्पादयेद्देविः ।
 स एव यागः कर्त्तव्यः पुनर्यागस्तु नेष्यते ॥
 मध्यात्पूर्वार्धितोऽवत्तं दुष्टं यदि भवेद्देविः ।
 तत्पक्त्वा हविषोऽवद्यान्मध्यात्पूर्वार्धितः पुनः ॥
 गमनार्थेन (र्थी च) सूक्तेन वयः*मुक्त्वा पथस्यथम्† ।
 पूर्व्ववत्प्रत्यृचं होमं कुर्यात् सूक्तस्य वा जपम् ॥
 रक्तपादः कपोताख्यः किञ्चिदारुणकच्छविः ।
 स चेच्छालां प्रविशति समीपं वा व्रजेद्यदि ॥
 परिषेचनपर्यन्तमन्वाधानादि पूर्व्ववत् ।

* वयं सोम व्रते तव मनक्षानुषु विधतः ।

प्रजावन्तः सचेमहि ॥ १५. ५६म. यजुः ।

† पथस्यथः परिपतिं वचसा कामेन कृतो अभ्यागडकम् ।

स नो रासन्धुवधवन्द्रावाधिगं धियं सोषधाति प्र पुषा ॥

देवाः कपीतसूक्तैः प्रत्यृचं जुहुयाद्दृष्टम् ॥
 पठेत् स्वाहेति जुहुयात्प्रत्यृचं ग्रहणेष्विह ।
 इदं सूक्तं जपेद्यद्वा विकल्पो जमूहोमयोः ॥
 गत्वा रजस्वलां भार्यां निषिद्धदिवसेऽथवा ।
 अयाज्यं याजयित्वा तु विषादि प्रतिगृह्य च ॥
 अप्रतिग्राह्यपुरुषाद्भ्यं वा प्रतिगृह्य च ।
 सृष्ट्वाग्निं चयनस्थं वा यूपं वाऽभोज्यभोजने ॥
 एतेषु च निमित्तेषु भवेदन्यतमं यदि ।
 पर्यूह्याग्निं परिस्तीर्य पर्युष्य च ततः परम् ॥
 पुनर्वामेति मन्त्राभ्यां[†] जुहुयात्संस्कृतं वृतम् ।
 एताभ्यामेव मन्त्राभ्यां जुहुयात्समिधोऽथवा ॥
 पर्यूहणोक्षणे स्यातामन्यत्तन्मं तु नेष्यते ।
 स्वाहाकारविनिर्मुक्तौ (यद्वा मन्त्रं) यद्वा मन्त्रं[‡] जपेदिह ॥

* देवाः कपीत इषितो यदिच्छन् दूतो निर्गत्या इदमाजगाम ।

तदा चर्चाम लक्ष्माम निष्कृतिं शं नो चक्षु द्विपदे शं चतुष्पदे ॥

• १०म. १६५सू. १शक ।

इत्यादिकेन ।

† वाममथ सवितर्चाम तु शो दिवे दिवे वाममक्षं साधोः । वामस्य हि चयस्य देव
भूररया धिया वामभाजः स्वाम । ८५. ६म. यजुः ।

उपयाम गृहीतोऽसि सावित्रोऽसि चनांथाचनांथा असि चनांमयि धेहि । जिन्य यन्नं
जिन्य यन्नपतिं भगाय देवाय त्वा सवित्रे । ८५. ७म. यजुः ।

‡ १०१ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

अथ विधुरोपासनम् ।

तत्राश्वलायनः ।

उद्धृत्य धाम्निं प्रणवेन चादा-
 वन्वन्मिः*रित्याहरयेत्† पुरस्तात् ।
 निधाय पृष्टो दिवि‡ मन्त्रकेण
 ततश्च होमः शकलैश्चतुर्भिः ॥
 लेखादयो नैव च तत् सतां स
 विश्वानि§ नोद्यान इमे च मन्त्राः ।
 नारोपणं वाप्यवरोपणं वा
 चोत्पत्तिरेवं विधुरानलस्य ।
 नित्यानि नैमित्तिककाम्यकर्मा
 तत्रैव कुर्याद्विधुरे सदैव ॥ इति ।
 आश्वलायनमाचार्यमभिगम्य महर्षयः ।
 प्रतिपूज्य यथाचारमिदं वचनमब्रुवन् ॥

* अन्वधिरुषसामयमस्त्रादन्वहानि प्रथमो जातवेदाः ।

† अनुसूर्यस्य पुरुवा च रश्मी ननु यावापृथिवी चाततन्व ॥ ११अ. १७म. यजुः ।

‡ आहरयेदित्यथावद्भावात्कन्दोभङ्गभयात् सोढव्यः । अपि माषं मषं कुर्यात्कन्दोभङ्गे
 षडङ्गिरमिति कुमारसम्भवटीकत्यां मङ्गिनाथधृतवचनात् ।§ पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्यां पृष्टो विश्वा ओषधीराविवेश । वैश्वानरः सहसा
 पृष्टो अग्निः सनी दिवा स रिषस्यागु नक्तम् । १८अ. ७०म. यजुः ।

§ विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परासुव ।

यद्भद्रं तन्न चासुव ॥ १०अ. ३म. यजुः ।

भगवन् विधुराणां हि धर्मो वक्तुमर्हसि ।
विवाहे त्वसमर्थस्य विधुरस्य क्रिया कथम् ॥
आहानि पञ्चयज्ञाश्च कार्या नैमित्तिकाः क्रियाः ।
यस्मिन् येन विधानेन गृहस्थः(ः)सदृशो भवेत् ॥

कात्यायन उवाच ।

कात्यायनभरद्वाजधौम्यवीधायनादिभिः ।
यदुक्तं विधुराणाञ्च तदेव कथयामि वः ॥
चन्द्रानुकूलदिवसे स्नात्वागत्य द्विजैः सह ।
पुर्याहं वाचयित्वा तानभ्यर्थं च महानसात् ॥
अग्निमाहृत्य विधिवत् स्थण्डिले तं निधाय च ।
सङ्कल्प्य विधुरश्चाथ पुनः सन्धास्य इत्यृचा (त्यथ) ।
पुनः सन्धानवत् कुर्यात्साजहोमं विवाहवत् ॥
चतुर्गृहीतं जुहुयादयाश्चाम्नेसु मन्त्रतः ।
तथा यथाविधानोक्तिः सप्त ते अग्न इत्यृचा* ॥
तन्त्रमन्यत्समानं स्याद्धोमशेषं समापयेत् ।
तदानीमेव जुहुयात्सस्त्रिभन्नी घृताहुतीः ॥
शुचीश्च पावमानीश्च तन्तुमानीश्च, माथि(पावि)कीः ।
गृहप्रवेशहोमार्थं जुहुयादाहुतीरिमाः ।
वैश्वानरीर्वातपतीर्हुत्वा शेषं समापयेत् ॥

* सप्त ते अग्न अग्निः सप्त जिज्ञाः सप्त ऋषयः सप्त धाम प्रियाणि ।

सप्त होताः सप्तधा त्वा यजन्ति सप्त योनीरापणस्य घृतेन स्वाहा ॥

चतसृभिर्व्याहृतिभिश्चतस्रः समिधस्तथा ।
 सायं प्रातश्च जुहुयादौपासनमथाचरेत्(मतः परम्) ॥
 दर्शश्च पौर्णमासश्च नित्येष्ट्याग्रयणे तथा ।
 आह्वानि पञ्चयज्ञांश्च तस्मिन्नग्नी समाचरेत् ।
 एवङ्कृते तु विधुरो गृहस्थसदृशो भवेत् ॥
 अनाश्रमस्थदोषोऽस्य नास्ति इत्याह आश्रलायनः ।
 दानव्रतेषु होमेषु तीर्थेषु आश्रकर्मसु ।
 विधुरोऽपि सदा पूज्यो अग्निवेदसमन्वितः ।
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन वक्त्रं परिचरेत् स्वयम् ॥
 यस्य नित्यानि लुप्यन्ते पतितः सोऽभिधीयते ।
 तस्मान्नित्यानि कुर्वीत न च नित्यानि लोपयेत् ॥ इति ।

अथ विधुरान्युत्पत्तिविधिः ।

प्रयोगपारिजाते ।

स्नात्तार्क्षेनाग्निना दग्धां मृतां पत्नीञ्च तां चिभिः ।
 शिष्टार्क्षेनोद्धर्त्कन्यां पुनश्चित्वाग्निमान् यजेत् ॥
 प्रागुद्वाहाञ्च शिष्टार्क्षे स्नार्क्षस्याग्नेर्यथाविधि ।
 शुश्रूषेदप्यपत्नीक इष्टिं कुर्वीत वा न वा ।
 सायम्प्रातर्होमधर्ममर्षाग्नावपि सञ्चरेत् ॥

इति आश्रलायनः ।

अस्यार्थः । स्नार्क्षकर्म अनुतिष्ठन् औपासनस्यार्क्षेन मृतां पत्नीं

संस्कृत्य शिष्टार्धे पूर्ववत् कर्मणि कुर्यात् । श्रौतकर्म अनुतिष्ठन्
स्वपत्नीसंस्कारे त्रिभिरप्यग्निभिर्मृतां पत्नीं संस्कृत्य पुनरुदाहानन्तर-
मग्निमाधाय यजेदिति ।

तथाच ब्राह्मणभाष्ये भृगुः ।

भार्यायै पूर्वमारिष्यै दत्त्वाग्नीनस्यकर्मणि ।

पुनर्दारक्रियां कुर्यात् पुनराधानमेव च ॥ इति ।

एतत् पुनर्विवाहेच्छुविषयम् । तदनिच्छुस्तु अन्यमग्निं प्रमोत-
भार्यायै वियोज्य अग्नीनवस्थाप्य कुशमयीं पत्नीं कृत्वा पूर्ववत्
परिचरेत् । अन्यथा दोषश्रवणात् ।

तथाच मैत्रायणीयश्रुतिः ।

यस्तु स्वैरग्निभिर्भार्यायां संस्करोति कथञ्चन ।

असौ मृतः स्त्री भवति स्त्री चैवास्य पुमान् भवेत् ॥

अत्र विशेषमाह विष्णुः ।

मृतायामपि भार्यायां वैदिकं न त्यजेद्विजः ।

उपाधिनापि तत्कर्म यावज्जीवं समाचरेत् ॥ इति ।

उपाधिः कुशमयादिपत्नीकल्पना ।

तथाच स्मृत्यन्तरम् ।

अन्ये कुशमयीं पत्नीं कृत्वा तु गृहमेधिनः ।

अग्निहोत्रमुपासन्ते यावज्जीवमनुम्रताः ॥ इति ।

तद्विधिसु ।

मुहूर्त्तसमये नान्दीमुखं कृत्वा विचक्षणः ।

पञ्चाशत्पिञ्जलैः कार्या स्त्रियाकारा स्ववेश्मगा ॥

आदेशमात्रा दीर्घा स्वादृश्वेनैव वेष्टिता ।
 हरिद्राञ्जलदूर्वाभिसन्दनेन सुवासवेत् ॥
 सौवर्षी षोडशपलैर्माषकैः षोडशैरपि ।
 ततोऽग्निञ्च प्रतिष्ठाप्य लाजहोमञ्च निर्व्वपेत् ॥
 राद्रुचं भग्नेदञ्च आयतायतित्वा तथा ॥
 स्वशाखोक्तञ्च यत्नार्थं तत्सुर्यास्तम्बवर्जितम् ॥
 प्रायनाम्ने ब्राह्मणाद्यो वासो वा सशर्ष धनुः ॥
 प्रतोदमद्यवा रज्जुं ततस्तां यज्ञकर्मणि ॥
 यज्ञोपवीते बध्नीयात् स्त्रीमन्त्रान् स्वयमाहरेत् ।
 अन्यदा यज्ञशालायां स्थापनीया प्रयत्नतः ॥

इति विधिरत्ने ।

एतद्विधुरोपासनं नित्यं तदकारणे प्रत्यक्षयद्युतेः तदुक्तद्विधाने ।
 ष(प्र)हृतं प्रजपेत्सूक्तं पञ्चवारं दिने दिने ।
 षोपासनं विना दोषो न सृष्टेद्विधुरं ततः ॥

तथा ।

षप्रेण प्रजपेद्दुर्गं पञ्चवारं दिने दिने ।
 विधुरो वा सान्त्विकस्य यत् फलं तत् फलं समेत् ॥
 अथ यदि भार्यायै सर्वोऽपि स्नातार्त्तग्निर्दत्तस्तदा तदुत्पत्ति-
 प्रकारमाह बौधायनः ।

प्रणवेन लौकिकमग्निं परिगृह्य अन्वग्निरिति* होमदेव-

* आयताञ्च तथायतिः इति वा पाठः ।

† मन्वीऽसं १०४ इति प्रदर्शिकः ॥

मानीय दृष्टो दिवोतिः होमस्वसे प्रतिष्ठास्य तत् सवितुः
 स्तां सवितुः अथा गो देव सवितुः किञ्चानि देव सवितरिति
 चतुर्भिः प्रजापैः प्रजास्य नित्योपासनादि कृत्वा तमग्निं
 विश्वज्वारोपयन्मवरोपयं नित्यनेमिस्त्रिकर्षस्य चाग्नेव
 कुर्यादिति ।

आश्वलायनोऽत्र विधिमाह ।

• इतायां पतितायां स प्रोषितायाश्च पूषः ।

न कुर्यात्पार्व्यन्नाहं पत्न्यामन्वत्र वा गृही ॥

इति पार्व्यनिषेधात् सप्तसन्नाहं भवत्येव । अर्चार्थे आश्वलायन-
 कारिकापि पूर्वमेवोक्ता ।

इति विश्वरोपासकम् ॥

अथ औपासनात्मिकानि प्रायश्चित्तविभक्तम् ।

प्रयोगपारिजाते श्रीशुकः ।

• मन्त्रीश्वं १०४ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

† तत् सवितुर्वरेण्यं अग्रे देवस्य शीकण्डिः ।

धियो यो नः प्रचोदसाव् ॥ अम. ६१२. १०३३. ॥

‡ तां सवितुर्वरेण्यस्य चिचामाहं इवे सुमतिं विश्वजन्वाम् ।

यामस्य कण्ठी अदुहत् प्रयोगां सहस्रचारां पयसा महीं गोम् ॥ १०७. ७४३. वसुः ।

§ अथा गो देव सवितः प्रजावत्साधीः बीभनम् ।

परा दुःखपुत्रं सुम् ॥ अम. २२२. ७३३. ॥

यदि काष्ठाद्यभावेन नष्टो वाग्निर्भवेत्तदा ।
 भस्मापनीयायतनं गोमयेनोपलिप्य तत् ॥
 उल्लिख्य चाग्निमादध्यादाहृतं श्रोत्रियालयात् ।
 विनाशकालादारभ्य परस्ताद्धोमकालतः ॥
 पूर्वं गृह्णित्युपवसेत्तत्र सङ्कल्पपूर्वकम् ।
 होमकाले तु जुहुयाद्यथापूर्वं पतिः स्थितः ॥
 गृह्णिणी यदि रोगाद्यैरुपवस्तुं न शक्नुयात् ।
 तदा प्रयोगमाश्रित्य तैत्तिरीयप्रकल्पितम् ॥
 अग्निं विहृत्य काष्ठाद्यैरद्भिः परिसमुह्य च ।
 परिस्तीर्य च पर्युह्य ततोऽग्नेरुत्तरे कुशान् ।
 आस्तीर्य तेषु प्रोक्षण्या सममासादयेत्सुवम् ॥
 आज्यपात्रेण सं(मार्ग्य)मृज्य तृणानि सह सादयेत् ।
 कृत्वा पवित्रे तु तयोर्मध्ये अग्निं प्रकल्पयेत् ॥
 ततः प्रोक्षणपात्रे तं निषिच्य सलिलं सृचि ।
 ताभ्यां तूष्णीं त्रिरुत्पूय पवित्राभ्यां यथा पुरा ॥
 सुवाज्यपात्र उक्तानि कृत्वा प्रोक्ष्य त्रिरभसा ।
 आज्यस्थाल्यां निषिच्यैज्यं तस्याधिअयणादिकम् ।
 कृत्वोदास्योत्तरे वङ्गैस्त्रिस्तूष्णीमिव तत् पुनः ॥
 पुनराहारमुत्पूय पवित्राभ्यां ततस्तु ते ।
 पवित्रे अग्निमुज्ज्य प्रोक्ष्याग्नीं सम्प्रहृत्य च ॥
 परिषिच्य ततो वङ्गं सङ्कदेव समन्ततः ।
 अलङ्कृत्य च पुष्याद्यैः संमृष्टेन सुवेण तु ॥

आज्यं गृहीत्वाऽयाश्वाग्ने स नो विश्वैवमादिकम्* ।

मन्त्रमुक्त्वा विधायैकामाहुतिं तदनन्तरम् ।

कुर्यादौपासनं होमं यथापूर्वमतन्द्रितः ॥

यद्वा सच्छास्त्रविहितप्रयोगेनाज्यसंस्क्रातिम् ।

कृत्वा मन्त्रमयाश्वाग्ने स नो विश्वैवमादिकम् ।

उक्त्वा हुत्वा सकृत्पश्चाज्जुहुयाच्च यथा पुरा ॥ इति ।

अत्र विधानान्तरं कारिकोक्तं “तदत्र पुनराधानमित्यादिकं” तद-
प्यत्र द्रष्टव्यम् ।

गृह्यपरिशिष्टेऽपि ।

अत ऊर्ध्वं विवाहगृहप्रवेशहोमाभ्यामेकतन्त्राभ्यामादध्या-

त्तत्र विवाहाज्याहुतयो गृहप्रवेशाहुतयो हृदयाञ्जनञ्च

भवति कर्त्तव्यं लाजानावपति तत् पुनराधानमिति ।

अत्र अयाश्चेति मन्त्रेण होमो विवाहहोमश्चेति विधानद्वयमुक्तम् ।

तत्र अयाश्चेति होम आपदि त्यक्ताग्निविषयः विवाहहोमस्तु अना-
पदि त्यक्ताग्निविषय इत्याह स एव स्मृतिरूपेण ।

प्रायश्चित्तविधानञ्च कालञ्च तदतिक्रमे ।

श्रौते श्रौतस्य गृह्येऽथ स्मार्त्तस्योक्तः पुरा मया ॥

तत्रानुक्तो विशेषोऽत्र विकल्पश्च समासतः ।

वक्ष्यन्ते होमयोः सम्यक् ये च तत्राधिकारिणः ॥

त्यक्त्वापद्भिरनापन्नो यावत्तावत्प्रभृत्यथ ।

स नो विश्वान्या भर सुवितानि शतक्रता ।

यदिन्द्र मृडयासि नः ॥ ऽम. ९१५. २९८८६ ।

आहरेद्विधिनैवाग्निं द्रव्यैश्चापि तदीरितैः ॥
 त्वक्त्वाग्निमापदि स्वास्थ्ये हुत्वाज्येनाहुतिश्च ताम् ।
 भूराद्यैर्वक्त्रिमाहृत्य पालयेत्पुत्रवत्तदा ॥
 यदि त्वक्त्वा त्वनापन्नो दत्त्वा शक्त्या द्विजे वसु ।
 विवाहविधिनैवाग्निमाहरेच्च यथा पुरा ॥
 पाण्डिग्रहः परिणयश्चात्र वर्ज्यस्तदुत्सवः ।
 गृहवेशोपलारोहौ वर्ज्यौ सप्तपदी तथा ॥
 स्वयञ्च जुहुयात्तजान् पद्मगारब्धस्तदीरितम् ।
 मन्त्रैः कल्पादि तावच्च हुनेदग्निं विवाहवत् ।
 अन्नश्रद्धाग्निमाहृत्य सायं हुत्वा ततश्चरेत् ॥

चरेदग्नीयात् । एतद्विधानं द्वादशाहपर्यन्तं वेदितव्यम् । तदूर्ध्वं
 विशेषमाह कारिकाकारः ।

आद्वादशदिनादेवमूर्ध्वं विच्छिद्यतेऽनलः ।
 प्रायश्चित्तन्तु यत्प्रोक्तमग्नित्यागोपपातके ।
 मनुना तत्प्रकुर्वीत तत्तत्कालानुसारतः ॥ इति ।

नास्ति श्वाद्द्विसृष्टाग्नेर्विधानान्तरमाह स एव ।
 अथ गृह्यस्य नष्टस्य ह्यग्नेराधानमुच्यते ।
 उपोष्य दम्पती दत्त्वा होमद्रव्यं द्विजातये (जोत्तमे) ॥
 द्रव्यं किञ्चिद्दुयथाशक्ति ब्राह्मणायार्हितात्मये ।
 आदध्यादपराह्णेऽग्निमाधानद्रव्यसञ्चितौ ॥
 सिकताः पद्मपत्रश्च वराहविहता च मृत् ।
 आखूत्कारं चोषरश्च वल्मीकश्चाथ शर्करा ॥

इन्द्रो वरुणमोसप्तपर्णाश्चत्यविकल्पताः* ।
 शम्यङ्कुरास्तु विज्ञेया आधानद्रव्यसंज्ञकाः (घ्निताः) ।
 अग्न्यापतन एतानि पुनराधानकर्म्मणि ॥
 निधायैषामलाभे तु यथालाभं निधापयेत् ।
 उपलिप्योस्त्रिखेदेतान् सिकतादौन्निधाय च ॥
 इदं त एकमित्यग्नी सव्याहृतिं तथाहितम् ।
 तन्मङ्गल्वज्यभागान्तमन्वाधानादिपूर्वकम् ।
 चतुर्गृहीतमाज्यन्तु जुहुयाच्चि यथाक्रमम् ॥
 जुहामिव सुवेणैव स्यात्स्यामादाय गृह्यते ।
 चतुर्गृहीतमाज्यन्तु चतुष्कृत्व(त्वं) उदाहृतम् ॥
 त्वमग्ने सप्रथा असि० यो अग्निर्देववीतयेः॥
 त्वं तु त्वं त्वं नो अग्नेऽ स त्वं नो अग्ने सप्त तेषा ॥

विकल्पतः सकष्टकठकः ।

त्वमग्ने सप्रथा असि जुष्टो होता वरेण्यः ।

त्वया यज्ञं वितन्वते ॥ १म. १२म. ४श्लक् ।

यो अग्निर्देववीतये इविष्णात् आविवासति ।

तस्यै पावक मृडय ॥ १म. १२म. ६श्लक् ।

त्वं नो अग्नेऽवमो भवन्ती नेदिष्ठो अस्या उवसो व्यष्टी ।

अवयस्य नो वदसं रराषो वीहि मृडिकं सुहवी न एधि ॥

११५. १म. ५श्लः ।

सप्त तेषा अग्ने—मन्त्रीऽखं १०५ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

मनो ज्योतिः* पुनस्वेति† हुत्वा ह्यष्टाभिरेव च ।

स्रुवेण जुहुयादाज्यं मन्त्रैश्चापि यथाक्रमम् ॥

अग्नये पवमानाय अग्नये पावकाय च ।

अग्नये शुचये चापि अग्नये पथिकृते ततः ॥

अग्नये तप्तुमते इत्येतेभ्यः पञ्च चाहुतीः ।

सौविष्टकृतमारभ्य होमशेषं समापयेत् ॥

अनङ्गान् दक्षिणा देया ब्राह्मणायार्हिताग्नये ।

नास्तिक्येन विष्टष्टाग्निशीर्षचान्द्रायणव्रतः ॥

अग्नेनैवाग्निमादध्वाच्चिरोत्सृष्टस्तथैव च ॥ इति ।

अयं पुनराधानप्रकार आखलायनादीनाम् । अन्येषां तु स्वस्व-
शाखोक्तोऽनुसन्धेयः । अन्यगौरवभीत्या नात्र प्रदर्श्यते ।

अत्र बहुकालात्यये कार्यं प्रायश्चित्तमुक्तं विश्वादर्शे ।

कच्छो मासद्वयं चेत्यजति हुतवहं तच्चतुष्केऽतिकच्छु-

स्तत्षट्के स्यात् पराकस्तत उपरि पयोमासमव्दाग्निमासम् ।

नास्तिक्ये तत्रमादे त्वसुनियमशतं‡ प्राक्त्रिरात्रात्परं चेत्

फुर्थादिकोपवासं त्रिदिनमुपवसेद्विंशतेरूर्ध्वमिष्टम् ॥

* मनो ज्योतिर्जुषतामाज्यस्य इहस्यतिर्धमिमं मनोतु ।

† अरिष्टं यज्ञं समिमं दधातु विभ्रे देवास इह मादयन्तानोऽपि प्रतिष्ठ ॥

१०म. २५, यजुः ।

‡ पुनस्त्वादित्या रुद्रा वसवः समिन्वतां पुनर्ब्रह्माणो वसुनीय यज्ञैः ।

घृतेन त्वं तन्वं वर्धयस्व सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः ॥ १२५. ४४म. यजुः ।

§ प्राणायामशतमित्यर्थः ।

तदूर्ध्वं कच्छः शरद उपरि चेदूर्ध्वमालस्यतोऽग्नि-
 कच्छेद्वादशाहे त्रिदिनमुपवसेद्वादशाहन्तु मासे ।
 अत्र चाब्देऽथ चान्द्रं तदपि भवति सोमायनं चाब्दयुग्मे
 अदूर्ध्वं तसकच्छः खलु भवति धनी गाश्च दद्याद्विजाय ॥

श्लोकद्वयस्यायमर्थः । नास्तिक्वादग्नित्यागे मासद्वयपर्यन्तं
 कच्छः । मासद्वये पूर्णं मासचतुष्टयपर्यन्तमतिकच्छः । मासचतुष्टये
 पूर्णं षण्मासपर्यन्तं पराकः । तदूर्ध्वमब्दपर्यन्तं मासं पयोव्रतम् ।
 अब्दे पूर्णं त्रैमासिकं कार्यमित्येतन्नास्तिक्ये । प्रमादादग्नित्यागे
 तु त्रिरात्रात् प्राक् प्राणायामशतम् । तदूर्ध्वं विंशतिदिनपर्यन्त-
 मेकमुपवासं चरेत् तदूर्ध्वं मासद्वयपर्यन्तं त्रिरात्रमुपवसेत् । तदूर्ध्व-
 मब्दपर्यन्तं प्राजापत्यम् । तदूर्ध्वं यथान्यायमूह्यमिति । आल-
 स्यादग्नित्यागे (तु) च द्वादशाहपर्यन्तं त्रिदिनमुपवसेत् । द्वा-
 दशाहे पूर्णं मासपर्यन्तं द्वादशाहम् । मासे पूर्णं अब्दपर्यन्तं
 मासमुपवसेत्, पयोभक्षणं वा कुर्यात् । अद्वादूर्ध्वं द्विवर्षपर्यन्तं
 चान्द्रायणम् । तदूर्ध्वं त्र्यब्दपर्यन्तं चान्द्रायणं सोमायनञ्च । तदूर्ध्वं
 तसकच्छः धनिनो गोदानं चेति ।

मनुरपि ।

अग्निहोत्रपविथ्याग्निं* ब्राह्मणः कामकारतः ।

चान्द्रायणं चरेन्मासं वीरहत्यासमं† हि तत् ॥

* अग्निमित्यत्र अग्नीनित्याकरे पाठः । अत्र बहुवचननिर्देशात्, गृह्यार्थित्यागे कल्पना
 कार्या इति मेधातिथिः ।

† वीरः वृद्धस्य इत्या इमं तत्पुत्रमेतत् । तथाच श्रुतिः वीरहा वा एष देवानां,
 वोऽपिमुदासयते । इति कुम्भकः ।

मासमपविध्येत्यन्वयः ।

अग्निहोत्रपविध्याऽग्निं मासादूर्ध्वं कामतः ।

कृष्णं चान्द्रायणञ्चैव कुर्यादेवाविचारयन् ॥ इति ।

यत्तु भारद्वाजगृह्ये अभिहितम् ।

प्राणायामशतमाहादशरात्रा[†]दुपवासः स्यादाविंशति-

रात्रात् अत ऊर्ध्वमाषष्टिरात्रात्तिस्रो रात्रीरुपवसेत् । अत

ऊर्ध्वं वत्सरात् प्राजापत्यं चरेत् अत ऊर्ध्वं कालबहुत्वे दोष-
गुरुत्वमिति ।

एतत् प्रमादादग्नित्यागविषयम् ।

नास्तिक्यादग्नित्यागे तु व्याघ्रपाद आह ।

योऽग्निं त्यजति नास्तिक्यात् प्राजापत्यं चरेद्विजः ।

अन्यत्र पुनराधानं दानमन्यत्तथैव च ॥

इति विशेषस्मृतेरत्र प्राजापत्यस्योपलक्षणत्वात्त्यागकालस्य लाघव-
गौरवाद्यनुसारेण व्रतान्तराण्युहनीयानीति ।

इति प्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

अथ स्थालीपाकविधानम् ।

तच्च(त्र) विवाहानन्तरं मलमासादिप्राप्तावपि प्रारम्भणीय-
मिति हेमाद्रिमाधवौ । यत्तु पार्वण्येष्टिं चाग्रयणमित्यादिनिषेध-
वचनं तत् काम्यविषयम् ।

* अपविध्य त्यक्त्वा, त्यागश्च नित्यानामग्निहोत्रादीनामकरणसुदयापनञ्च ।

† आहादशरात्रादित्यत्र आचिरात्तदिति गोपीनाथः ।

शतकार्तृक्रियाः सर्वा द्वादशे मासि कीर्तिताः ।
 त्रयोदशे तु सर्वास्ता निष्फला इति कीर्तिताः ।
 द्वादशादि सर्वकाम्यन्तु मलमासे विवर्जयेत् ॥
 शौनसिस्मृतेरित्याह तुः । अन्ये तु शुक्काले प्रारम्भणीय-
 षाहुः ।

अथ पूर्णप्रतिपद्यसन्देहात् स्वच्छत्वे निर्णयमाह शौनकः ।
 प्रतिपत्यश्चदश्वीर्यः सन्धिः पर्वेति तन्मतम् ।
 या तेन युक्ता प्रतिपत्तस्यां कर्णेदमाचरेत् ॥
 अथ श्रुतिः । सन्धौ यजेतेति । सन्धेः सूक्ष्मत्वात्तत्र साङ्गकर्म्मणो-
 ष्ठानासम्भवात् सन्धिपदेन तत्पार्श्वद्वयं लक्ष्यते । अतएव सन्धि-
 भित्तौ यजेतेति श्रुतिः सङ्गच्छते ।

सामीप्यं विषयं प्राहुः पूर्वेषाप्यपरेण च* ।
 इति बौधायनस्मृतेः ।

अथप्रमाणमाह यज्ञपार्श्वः ।

पञ्चदश्याः परः पादः पक्षादेः प्रथमास्त्रयः ।
 कालः पार्वणयागे स्यादथान्ते तु न विद्यते ॥

आतातपोऽपि ।

पर्वणो यज्ञतुर्योऽंश आद्याः प्रतिपदस्त्रयः ।
 यागकालः स विज्ञेयः प्रातरुक्तो मन्वीषिभिः ॥

अथ प्रातरिति विशेषणात् सूर्योदयादुपरि यागकाल इत्युक्तं

* पूर्वेषाप्यपरेण च इति संस्काररत्नमालाया पाठः । अथ पूर्वपरब्रह्माभ्यां क्रमेण सन्धेः
 पर्वदिनं प्रतिपदिनं चाभिधीयते इति गोपीनाथः ।

भवति । अत्र तिथिद्वये चतुर्दश्यामपि प्रातरेव अम्बाधानं कार्य
मित्याह आश्वलायनः ।

पूर्णमासस्य दर्शस्य काम्यादीनां तथैव च ।

अनुमत्याश्च कुक्षाश्च पूर्वार्द्धे च प्रयत्नतः ।

प्रारभेत सिनीवाल्यां राकायां प्रातरेव च ॥

सिनीवाल्यादिलक्षणमपि स एवाह ।

दृष्टचन्द्रा सिनीवाली वृषी कृत्स्ना भवेद्यदा ।

नष्टचन्द्रा कुङ्क्षेया क्षये पञ्चदशी च सा ॥ इति ।

अथ सन्धिकालो विविच्यते ।

तत्र गोभिलः ।

आवर्त्तने यदा सन्धिः पर्व्वप्रतिपदोर्भवेत्* ।

तदहर्गाम इष्येत परतश्चेत्परेऽहनि ॥

पर्व्वप्रतिपदोः सन्धिरर्वागावर्त्तनाद्यदि ।

तस्मिन्नहनि यष्टव्यं पूर्व्वेद्युस्तदुपक्रमः ॥

उपक्रमोऽम्बाधानम् आवर्त्तनं मध्याह्नः ।

लोगाच्चिरपि ।

पूर्व्वार्द्धे वाय मध्याह्ने यदि पर्व्व समाप्यते ।

उपोष्य तत्र पूर्व्वेद्युस्तदहर्गाम इष्यते ॥

मध्याह्नोत्तरं पर्व्वसन्धी तु हावप्याहृतुः ।

आवर्त्तनात्परः(यदा) सन्धिर्यदि तस्मिन्नुपक्रमः ।

परैद्युरिष्टिरित्येष पर्व्वद्वयविनिर्णयः ॥ इति ।

* ततः पूर्व्वमथापि वा इति गोपीनाथः ।

अपराह्येऽथवा रात्रौ यदि पर्व समाप्यते ।
 उपोष्य* तस्मिन्नहनि श्वो भूते याग इष्यते ॥
 वाजसनेयिनां विशेषोऽभिहितो गोभिलेन ।
 आवर्त्तनादधः सन्धिर्यद्यन्वाधाय तद्दिने ।
 परेषुरिष्टिरित्याहुर्विप्रा वाजसनेयिनः ॥ इति ।
 ऋषिः ऋषिः कल्पनीय इत्याह कात्यायनः ।
 परेऽङ्गि घटिकान्यूनान्स्तथैवाभ्यधिकाश्च याः ।
 कृत्वा तदङ्गं पूर्वस्मिन् ऋषिः प्रकल्पयेत् ॥ इति ।
 आयमर्थः । यदा पूर्वेद्युरमावस्या यावद्घटिका परेषुः प्रति-
 पदः षड्घटिकाश्च यस्तदा घटिकाश्च योऽमावास्यायां योज-
 नीयः तस्मिन् योजिते द्वादशघटिका अमावास्या भवति तदावर्त्त-
 नात् पूर्वं सन्धिः सम्पद्यते । अनेनैव न्यायेन घटिकाद्वयद्वौ
 योजितायाममावास्या अष्टादशघटिका भवति । तथा सति
 आवर्त्तनादूर्ध्वं सन्धिः सम्पद्यते ।
 यस्तु हेमाद्रौ हारीतवचनम् ।
 पर्वणोऽंशे द्वितीये तु कर्त्तव्येष्टिर्द्विजातिभिः ।
 द्वितीयासहितां यस्माद्दृष्यन्त्याश्वलायनाः ॥ इति ।
 सदेतद्बहुग्रन्थविरोधादुपेक्ष्यम् । अथवा पूर्वा पौर्णमासीमुपवसे-

* उपोष्येति नाहीराचाभोजनपरं किन्तु कृतेऽग्न्याधाने देवा यजमानस्य समीपमुपवस-
 तीति उपवासशब्देनाग्न्याधानमुच्यते । तैत्तिरीयब्राह्मणे तथा नृत्तः यथा उपोष्यन् नो यथा-
 न्नि देवता वसन्तीति ।

दिति बहुचब्राह्मणोक्तप्रकारेण पैङ्गमतानुसारिणामिदमिति योज-
नीयम् । विद्यारण्यश्रीपादैरेवमेवैतद्ब्राह्मणे व्याख्यातम् ।

तथाच ब्राह्मणम् ।

पूर्वां पौर्णमासीमुपवसेदिति पैङ्गमुत्तरामिति कौषीतकं
या पूर्वा पौर्णमासी सा अनुमतिर्या उत्तरा सा राकेति ।
अस्यार्थः । खण्डतिथिवशाद्यदा दिनद्वये पौर्णमासी सम्पद्यते
तदा अनुमतिसंज्ञां पूर्वां पौर्णमासीमुपोष्य परेद्युर्यजेतेति साम-
शाखाप्रवर्त्तकस्य पैङ्ग(ग्य)र्षेर्मतम् । उत्तरां राकासंज्ञां पौर्ण-
मासीमुपोष्य ततोऽपरेद्युर्यजेतेति ऋक्शाखाप्रवर्त्तकस्य कौषीतकि-
ऋषेर्मतम् । पौर्णमासीन्यायममावास्यायामपि दर्शयति या पूर्वा
अमावास्या सा सिनीवाली योत्तरा सा कुङ्गरिति ।

पर्वणि समाप्तिं निषेधति मनुः ।

प्रतिपद्यप्रविष्टायां यदि चेष्टिः समाप्यते ।

पुनः प्रणोय क्तत्चेष्टिः कर्त्तव्या यागवित्तमैः ॥ इति ।

प्रतिपद्यतुर्थांशेऽपि यागं निषेधति कात्यायनः ।

न.यष्ट्यं चतुर्थेऽंशे यागैः प्रतिपदः क्वचित् ।

रक्षांसि तद्विलुम्पन्ति श्रुतिरेषा समातनी ॥ इति ।

शौनकोऽपि ।

यस्तु न प्रारभेतेष्टिमन्थांशे पर्वणो द्विजः ।

प्रतिपदस्यतुर्थांशात्प्राग्यच्च न समापयेत् ॥

कृता साप्यक्तवेष्टिस्तयोः स्यान्नात्र संशयः ।

पुनरेवाचरेदिष्टिं शुभेऽहनि यथाविधि ॥

अत्रापि स एवाह ।

मासस्य पर्वषट्कानि सम्प्रोक्तानि मनीषिभिः ।

पञ्चम्यौ पञ्चदशौ वा दशम्यौ वाप्युदीरिते ।

व्रतवज्जुहुयादासु प्रतिपर्वसु यो हिजः ॥ इति ।

अस्य क्वचित्प्रतिप्रसवमाह शातातपः ।

सन्धिर्य(द्य)नापराह्णे स्यादुयागं प्रातः परेऽहनि ।

कुर्वाणः प्रतिपद्भागे चतुर्थेऽपि न दुष्यति ॥ इति ।

अथ सद्यस्कासतिथिः ।

तत्र कात्यायनः ।

सन्धिसेत्सङ्गवाद्दूर्ध्वं प्राक्पर्यावर्त्तनाद्भवेः ।

सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्कासविधौ तिथिः* ॥ इति ।

भाष्यार्थसङ्ग्रहकारोऽपि ।

अन्वाहितिस्य स्तरणोपवासौ

पूर्वेद्युरेते खलु पौर्णमास्याम् ।

भावर्त्तनात्प्राग्यदि पर्वसन्धि-

स्तदैव यागः क्रियते सम(स्तः)स्तैः ॥

* सद्यो वा सध्वं करोति सद्यस्कासायाम् इत्येतत् सूत्रमध्यत्रानुकूलं ज्ञेयं वैजयन्तीकारेणैव व्याख्यानात् । तत्र सद्यस्कासविधिरन्वयरूपः । प्रतिपञ्चतुर्थानिषेधो व्यतिरेकरूपः । एवं च सन्धिनिषेधवाक्यं सावकाशं भवति इति गोपीनाथः ।

कालादर्शेऽपि ।

पूर्णिमाप्रतिपत्सन्धिर्यदि सङ्गवन्नतरा ।

आवर्त्तनञ्च स्यात्तुर्द्धि सद्यस्कालतिथिर्भवेत् ॥

पर्वद्वये परेद्युः स्यात्सङ्गवात्परतो यदि ।

सद्यस्कालः परेद्युः स्यादयमेव तिथिचयः* ॥ इति ।

अथ विकृतीष्टिकालमाह त्रिकाण्डमण्डनः ।

आवर्त्तनात्प्राग्यदि पर्वसन्धिः

कृत्वा तु तस्मिन् प्रकृतिं विकृत्याः ।

तदैव यागः परतो यदि स्या-

त्तस्मिन् विकृत्याः प्रकृतेः परेद्युः ॥

अस्यार्थः । आवर्त्तने ततः पुरा वा पर्वसन्धौ तस्मिन् सन्धिदिने प्रथमं प्रकृतियागं कृत्वा पश्चादाग्रयणादिवि(प्र)कृतियागः कर्त्तव्यः यदा त्वावर्त्तनात् परतः सन्धिस्तदा सन्धिदिने विकृतियाग एव कार्यः प्रकृतियागस्तु परेद्युरनुष्ठेय इति प्रयोगपारिजाते व्याख्यातम् ।

इमाद्रात्रपि ।

आद्ययोः कल्पयोः कुर्याद्विकृतिं प्रकृतेः पराम् ।

अन्यत्र विकृतिं तत्र कुर्याच्छुः प्रकृतिर्भवेत् ॥

इति खण्डतिथिनिर्णयः ।

पूर्वकालं निरूप्य तत्र कर्त्तव्यमभिधीयते ।

आश्विनसूत्रम् ।

श्रावणमासस्य दश(पौ)पूर्णमासाभ्यामुपवास-
द्विषावर्हिषोश्च सन्नहनमिति ।

मासशब्दोऽत्र दम्पत्योरेकभोजनादिनियमलक्षकः ।

विषावापस्तम्बः ।

अमाषममांसमाज्येनाग्नीयातां तदमावे दध्ना पयसा वैति ।

आश्विनोऽपि ।

मांसमैथुने वर्जयेत् केशश्मश्रु वपते वाऽशिखमपराह्णे व्रते
पायनीयमग्नीतः सर्पिषा सुहिताविति ।

उपवासकारणमाह श्रुतिः ।

तदाहुर्यद्दर्शपूर्णमासयोः उपवसेदिति । न ह वा अत्रतस्य
देवा हविरग्निं तस्मादुपवसत्युत्तमे देवा हविरग्नीयुरिति ।

वाजसनेयकेऽपि ।

ते ह्येनमेतद्दिदुर्व्रतमुपयन्तमेष नः प्रातर्यष्टेति तस्य विश्वे-
देवा गृहानभ्यागच्छन्तीति ।

ऐतरीयकेऽपि ।

पूर्वेद्युरिधावर्हिः करोति यज्ञमेवाभ्य गृहीत्वोपवस-
तीति ।

तत्र अन्वाधानकालमाह कारिकाकारः ।

प्रातरौपासनं हुत्वा समिधौ द्वे जिधाय च ।

अथवा तिस्र षादध्यात् क्रतुसङ्कल्पपूर्वकम् ॥ इति ।

शौनकोऽपि ।

अग्निं विहृत्य पूर्व्येद्युस्तन्वाधानपूर्वकम् ।

परिस्तरणपर्यन्तं पुरस्तात्तन्माचरेत् ॥ इति ।

तत्परिस्तरणं सायं होमानन्तरं कर्त्तव्यमित्याह आपस्तम्बः ।

ततः सम्प्रेष्यति परिस्त्रुणीत परिधत्ताग्निमिति ।

ततः सायं होमानन्तरमित्यर्थः । इदमन्वाधानादिकं कातीयानां

नास्ति । आर्त्तसूत्रे तदविधानात् ।

अत्र दिने वर्ज्यान्याह सांख्यायनः ।

कलहं क्रोतविक्रीतं प्रहासं बहुभाषणम् ।

तौर्यत्रिकं वृथाश्रय्यां यक्षमाणो विवर्जयेत् ॥

जाबालिरपि ।

करन्धांस कुलित्यांस वर्जयेत् कोद्रवांस्तथा ।

अनृतं बहुभाषाञ्च क्रयं विक्रयमेव च ।

दन्तशौचञ्च पूर्व्येद्युर्यागस्यैतानि वर्जयेत् ॥

मसूरास्रवणान् क्षारान् चणकान् कोरदूषकान् ।

माषान्मधु परान् च वर्जयेत्पर्वणि द्विजः ॥

कात्यायनोऽपि ।

सवणं मधु* मांसञ्च क्षारान् श्लो येन ह्ययते ।

* मधुशब्देनात्र शीघ्रं गृह्यते । नयस्य तु "न नयं प्राणयः पिबे"दित्यनेनैव निषेध-
सिद्धेः ।

शौपवस्ते न भुञ्जीत तथा रात्रौ न किञ्चन* ॥

अथ लवणस्य सैन्धवव्यतिरिक्तस्य निषेधः ।

सर्जिञ्चारं यवञ्चारं टङ्गणञ्चारमेव च ।

व्रतस्थो वर्जयेन्नित्यं सामुद्रं लवणं तथा† ॥

इति देवजानीये विशेषोक्तेः ।

आरलवणमुक्तं माधवीये ।

तिलमुद्गावृते शैव्यं शस्ये गोधूमकोद्रवौ ।

च(ची)णकं देवधान्यञ्च एष चारगणः स्मृतः ॥

अन्यथापि ।

स्मृत्युक्तान्नं सक्तद्भुङ्क्ते पर्वण्यावर्तनादपि ।

न रात्रावसमर्थशेदद्यात्किञ्चित्फलादिकम् ॥

अग्नेः पश्चात् स्वपेद्याम्यशिराभूमौ समाहितः ।

अग्न्याहितस्य विषयमेवमाह प्रजापतिः ॥

एतदकारणे प्रायश्चित्तमाह कारिकाकारः ।

पर्वण्यर्थाशुपाते च कुर्याद्ब्रतभृतश्चरम् ।

पर्वणि व्रतलोपे तु कुर्याद्ब्रतपतेश्चरम् ॥

* अथ चारशब्देन यस्य भक्षणे लासीत्ययते तद्भुङ्गमुच्यते । येन ह्ययते इत्यनेन वान-
साधनत्वेन स्वीकृतं द्रव्यमपि न भक्षणीयमित्युक्तं भवतीति गोपीनाथः । चारो येन च ह्ययते ।
वानं रात्रौ न किञ्चन इति द्वितीयचतुर्थपादयोः पाठो गोपीनाथसक्तः ।

† अथ सामुद्रलोपादानात् सैन्धवादेरनिषेधः प्रतीयते तस्य इति शब्दात् । तथाचोक्तम्—

सुवन्नानि पयः सोमो मांसं यच्चानुपकृतम् ।

चचारं लवणञ्चैव प्रज्ञया इतिरुच्यते ॥

अथारलवणं सैन्धवमिति सर्वनिबन्धकाराः ।

समानतन्त्रं कुर्वीत पार्वणेन तु कर्मणा ।
प्रायश्चित्तचरस्थाने पूर्णाहुतिरपीष्यते ॥ इति ।

ऋग्विधानेऽपि ।

यस्य लु(प्ये)म्येद्व्रतं मोहाद्ब्राह्मणैर्वा संविशेत्सह ।

उपोष्य जुहुयादाज्यं त्वमग्ने व्रतपाः असि* ॥ इति ।

एवं नियमयुक्तेन रात्रिमतिवाह्यं प्रातःस्नानादि निर्वर्त्य स्वस्व-
शाखोक्तमार्गेण स्थालीपाकः कार्यः । तत्रापि पौर्णमासस्थाली-
पाकः सूर्योदयानन्तरमारभणीयः दर्शस्थालीपाकस्तु सूर्योदयात्
पूर्वमारभणीयः ।

तथाचापस्तम्बश्रौतसूत्रम् ।

उदित आदित्ये पौर्णमासास्तन्त्रं प्रक्रमयन्ति प्रागुदया-
दमावासाया इति ।

एतच्छ्रौतकर्मविषयमिति केचित् ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते
स्थालीपाककालादिविधानम् ।

अथात्र सूतकादिप्राप्तौ निर्णय उच्यते ।

तत्र शास्त्रलायनाचार्यः ।

तौ चापि सूतके श्रावे (पर्वणी) पार्वणेष्टिं महापदि ।

स्त्रोधर्मिण्याश्च भार्यायां न कुर्यातां कदाचन ॥

* त्वमग्ने व्रतपाः असि देवः आ मर्त्येषु आ त्वं यज्ञेषु ईशः । . पृ. ११५. १८८.

मिति प्रकारात् श्रीतस्मार्त्तकर्मागुहातारी । स्त्रोधर्षो रजः
स्त्रोधर्षिणौ “स्त्रोधर्षिण्यविरात्रेयौ मलिनी पुष्यवत्सपी”त्य-
भिज्ञानात् । एतद्व्रतग्रहणात् पूर्वकालविषयम् । व्रतग्रहणे कृते
तु यागः कार्य एव ।

तथाहि श्रूयते ।

यस्य व्रत्येऽहन्यनालङ्घुका भवति तामुपरुध्य यजेतेति ।
एवं सूतकादावपि द्रष्टव्यम् । उपक्रान्तत्वेन दोषाभावस्योक्तत्वात् ।
अथ यागातिपत्तौ सूतकादिनिवृत्त्यनन्तरं पथिकश्चरपूर्वं यागः
कार्यः ।

तथाच कारिकाकारः ।

स्थालीपाके त्वतिक्रान्ते यद्यन्याग्नी स्वयं यजेत् ।

स्वान्नावन्यो यजेद्यद्वा कार्यः पथिकश्चरः ॥ इति ।

अत्र विशेषमाह शौनकः ।

स्थालीपाकमतिक्रामेद्यदि तदुयत्र कुत्रचित् ।

दिवसे तत्र कर्त्तव्यमेतत्तु स्मार्त्तकर्मणः ॥

तत्रापि यद्यतिक्रामेत्कार्यं पर्वण्यनन्तरे ।

पथिकश्चोमपूर्वन्तु कर्त्तव्यमवधानतः ॥

कार्यः । प्रतिपदि स्थालीपाकस्यातिक्रमे द्वितीयादिचतुर्दशौ-
चमन्ततिथिषु यत्र कापि कार्यः । तत्राप्यतिक्रमे चमन्तरे
पूर्वणि पथिकत्पूर्वकं स्थालीपाकः कार्यः इति प्रयोगपारिजाते
सास्थातम् । ।

अनु चन्द्रिकायामुक्तम् ।

गौणकाले यदा कर्म स्यादनादिष्ट(ष्टि)पूर्वकम् ।
 यदि गौणोऽप्यतिक्रान्तस्तदा लोपः प्रजायते ।
 प्रायश्चित्तं यद्योक्तं स्यात्(न च)तत्र तत्कर्म कारयेत् ॥ इति ।
 तत्तु अन्यकर्मविषयं शाखान्तरविषयं वेति न कोऽपि दोषः ।

अथ पार्वणद्वयातिक्रमेऽपि कारिकाकारः ।

उभयातिक्रमे कार्ये एकः पथिक्रतो भवेत् ।

द्वितीयप्रभृतीनान्तु पार्वणमतिपातने ।

पुनराधानमिच्छन्ति केचिद्गृह्यविदो जनाः ॥

सायनीये तु ।

दर्शश्च पूर्णमासश्च लुप्येत हयमेव वा ।

एकस्मिन् कृच्छ्रपादेन द्वयोरर्हंन शोधनम् ॥

इत्यतिपन्नयागविधानम् ।

अथ प्रोषितस्य धर्मविधानम् ।

स्मृतिस्तरे ।

धनाद्यर्थं व्रजन्नागं यदि तीर्थमवाप्नुयात् ।

शालीनो लभते स्नानं न तदर्थं पृथग्व्रजेत् ॥

पत्युरेव प्रवासः स्यान्न तु पत्न्याः कथञ्चन ।

प्रवसन्नलं पश्चादुपविश्योपतिष्ठते ।

प्रवक्ष्यामीति सङ्कल्प्य ततो ब्रूयान्नमोऽम्बये ॥

प्रवक्ष्यतः कर्त्तव्यविशेषमाह शौनकः ।

शौनकोऽहं प्रवक्षामि धनलिप्तोर्द्विजस्य तु ।
 कृत्वा होमादिकं गेहे पश्चात्तच्छेदयथाविधि ॥ इति ।
 विस्तारोऽस्य चतुर्थस्तवके द्रष्टव्यः ।

तथा ।

प्रोषितस्य विधिर्यत्तदिदानीं स निरूप्यते ।
 होमादीनां यथाकालं यजमानं भवेदिति ॥
 अग्न्यन्तिके मनः कृत्वा तां दिशं सन्निरीक्ष्य च ।
 प्राचम्य प्रासुखो भूत्वा कुर्यात्त्यागान् यथाक्रमम् ॥
 सौराग्नेयान् जपेन्मन्त्रानिति वृक्षस्य सन्धतिः ।
 कुर्याद्दवसरप्राप्तमृत्विक् पत्नीसमीपतः ॥
 पत्न्यां रजस्वलायां वा प्रसूतायामथापि वा ।
 पूर्वमेव नियुक्तः सन् कुर्यादृत्विग्यथोदितम् ॥
 अनुज्ञातः सुतः शिष्य ऋत्विग्वा हवने कृते ।
 सोऽपि त्यागान् यथाकालं कुर्यादित्याह भास्करः ॥
 होमादिकं हुतं स्वामी प्रोषितो मन्यते यथा ।
 ततोऽग्नीयादिति कठाः प्राहुः पर्वण्यथोच्यते ॥
 मांसं मांसानि सौहित्यं तिलस्त्रेहाद्विर्वर्जितम् ।
 प्रोषितेन न भोक्तव्यं सायं भुक्तिर्न चैव हि ॥
 पराग्निपक्वं नाग्नीयाद्गुडगोरसमन्तरा ।
 शाकपिण्याकस(श)क्तादीन् विना यदयत्फेलादिकम् ॥
 आहुतं किञ्चिन्नोज्यमन्नं पूर्व(प्र)मकल्पितम् ।
 याद्यं भोजनपर्याप्तमग्नीयादोषदर्शनात् ॥

षसामर्थे शरीरस्य भक्ष्यद्रव्याद्यभावतः ।
 स्वसत्तया पचेदन्नमग्नीयात्प्रोषितोऽग्निमान् ॥
 प्रोषितो नैत्यकं कर्म कृत्वाचम्य यथाविधि ।
 सङ्कल्प्य पूर्ववत्त्यागांस्तान् कुर्यात्पञ्चयज्ञियान् ॥
 एकपाकेन षसतां पितृदेवद्विजार्चनम् ।
 एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्यात् पृथक् पृथक् ॥
 इत्याश्वलायनस्मरणाद्रव्यविभागानन्तरं वैश्वदेवादिकं पृथगेव
 कार्यम् ।

भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्त्तते ।
 विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक् ॥
 इति मिताक्षरायां नारदोक्तेः । अविभक्तदशायां यानि द्रव्य-
 साध्यानि मन्त्रजपोपवाससन्ध्योपासनव्रतयज्ञवेदपारायणादीनि
 नित्यनैमित्तिककाम्यानि तेषु कर्मसु पृथक् पृथगेवाधिकारः ।
 अत्रत्यो विशेषः पञ्चमस्तवके द्रष्टव्यः ।

इति विधानपारिजाते शौपासनविधानम् ।

एवं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमनुस्त्रियते । तत्र वरस्य
 बध्वा सह गृहप्रवेशविधानमुच्यते ।

तत्र ज्योतिर्वृहस्पतिः ।

कालः शुभतरो नृणां गृहस्वामां शुभाय वै ।
 गृहप्रवेशनादेव गृहस्वस्य गृहस्वता ॥ इति ।

एतद्गृहप्रवेशनं विवाहकर्मणि समाप्ते चतुर्थदिवसे नागबलिं
कृत्वा कार्यम् ।

तथाच वराहमिहिरः ।

विवाहस्य निवृत्तिसु चतुर्थेऽहनि रात्रिषु ।

वासुनागबलिः कार्यो विप्राग्नीर्वचनं तथा ॥

तद्विधानमाह वैजवापायनः ।

चतुर्थदिवसे रात्री लिखेन्नागसवापिकाम् ।

हिरण्यगर्भं तन्मध्ये गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ॥

संपूज्याप्सरसश्चैव सोममन्धर्व्वराक्षसान् ।

संपूज्य शुक्रहस्तादीनारोप्य स्वगृहं प्रति ।

संवेशनादिकं कर्म अन्यथा तु व्रजेद्भयम् ॥

संवेशनं गृहप्रवेशनम् । कुर्यादिति शेषः ।

कालदीपेऽपि ।

संवेशनं तुर्यदिने चतुर्दशी

पर्वाष्टमीसंक्रमपातवर्जिते । इति ।

तुर्यदिने विवाहदिनाच्चतुर्थदिवसे इत्यर्थः ।

तथा ।

शुभे काले गृहे प्राप्ते वर्षन्ते सम्पदः सदा ।

असत्काले गृहे प्राप्ते सर्व्वनाशो गृहे भवेत् ॥ इति ।

अग्यचापि ।

बधूप्रवेशः प्रथमे द्वितीये

शुभप्रदः पञ्चमकेऽथवाऽङ्गि ।

द्वितीयके वाऽथ चतुर्थके वा
षष्ठे वियोगामयदुःखदः स्यात् ॥

प्रथमादौ दिवसे इत्यर्थः ।

लक्षणः ।

स्वभवनपुरप्रवे(दे)शे देशानां विप्लवे तथोदाहे ।
नववध्वा गृहगमने प्रतिशुक्रविचारणा नास्ति ॥

माण्डव्यः ।

नित्ययाने गृहे जीर्णे प्राशनान्तेषु समस्तु ।
बधूप्रवेशे माङ्गले न मौढ्यं गुरुशुक्रयोः ॥

ज्योतिःप्रकाशे ।

वामे शुके नवोढायाः सुखं हानिस दक्षिणे ।
धनं धान्यञ्च पृष्ठस्थे सर्वनाशः पुरःस्थिते ॥
नवोढायास्तु वैधव्यं यदुक्तं सन्मुखे भृगौ ।
तदेव विबुधैर्ज्ञेयं केवलन्तु द्विरागमे ॥
पूर्वतोऽभ्युदिते शुके प्रयायादक्षिणापरे ।
पश्चादभ्युदिते चैव यायात् पूर्वोत्तरे दिशि ॥

तथा भाद्रपदमारभ्य पूर्वोदितुर्दिक्षु प्रतिदिशं मासत्रयं कपात
ज्ञेयम् । तथा चैत्रमारभ्य पूर्वोदितुर्दिक्षु मुख्यदिशि मासद्वयं
विदिक्षु एकं मासं क्रमेष कण्टकं जानीयात् । इदं ज्ञेयं ग्रामा
न्तरे नववधुगमने वर्ज्यम् ।

एकग्रामे तु प्रयोगपरिजतधृतमुहूर्त्तसङ्गहे ।

रेवतीमित्रहस्ताश्विरोहिणीचान्द्रबासवाः ।

त्रीण्युत्तराणि मूलञ्च वैशाखं शततारकाः ॥

पैठकञ्च तथा श्रेष्ठं प्र(सं)वेशनविधौ तथा ।

रिक्ताः पर्वाष्टमी विष्टिर्वर्ष्याः शेषाः शुभावहाः ॥

शुभांशे शुभवारेषु शुभदृष्टे शुभांशके ।

निशि प्रवेशासम्पत्तौ दिवा वा क्रोभनो भवेत् ॥ इति ।

मिथोऽनुराधा चान्द्रो वृगशिरः वासवो धनिष्ठा वैशाखं श्रवणा
पैठकं मघा शेषाः प्रसिद्धाः ।

व्यवहारतत्त्वेऽपि ।

प्रौष्यात् कभाञ्च श्रवणाञ्च युग्मे

हस्तत्रये मूलमघोत्तरासु ।

युग्मे च मैत्रे च बधूप्रवेशो

रिक्तेतरे व्यर्ककुजे च शस्तः ॥ इति ।

कभं रोहिणी व्यर्ककुजे रविभीमतरवारेष्वित्यर्थः ।

स्मृत्यन्तरे ।

दिनचक्रादिदोषेषु बध्वावेशो गृहे न सन् । इति ।

पत्या सह गमने प्रतिशुक्रदोषो नास्ति तद्गुणं भीमपराक्रमे ।

स्वामिना नीयमानायाः प्रतिशुक्रो न (विद्यते) दोषभाक् ।

मत्स्यपुराणेऽपि ।

चतुःशालं क्रतुर्दारमसिद्धैः सर्वतो युतम् ।

नाम्ना तत् सर्वतोभद्रं न तत्र प्रतिशुक्रता ॥

काश्यपेषु वशिष्ठेषु भृग्वत्प्राङ्गिरसेषु च ।

भारद्वाजेषु वाक्येषु प्रतिशुक्रो न विद्यते ॥

ज्योतिःसागरेऽपि ।

पौष्पादिवह्निपादेषु यावत्तिष्ठति चन्द्रमाः ।

तावच्छुक्ती भवेदन्धः सम्मुखं गमनं शुभम् ॥

नारदः ।

आरभ्योद्वाहदिवसात् षष्ठे वाप्यथवाऽष्टमे* ।

बधूप्रवेशः सम्पत्त्यै दशमेऽथ समे दिने ॥

षष्ठे वियोगामयदुःखदः स्यादिति निषेधस्तु सति सन्भवे द्रष्टव्यः ।

समदिनमपि षोडशदिनादर्वाग्द्रष्टव्यम् ।

बधूप्रवेशो युग्मायां तिथौ षोडशवासरात् ।

इति संप्रहोक्तेः । एवं मासवर्षेष्वपि द्रष्टव्यम् ।

तथा मासे च वर्षे च तत जडुं न शोभनः ।

इति तत्रैव नारदोक्तेः ।

अथ वर्ज्यमासानाह बृहस्पतिः ।

कुलीरकन्यकाकुम्भे दिनेषु न विशेदुष्टम् ।

ग्रामं वा नगरं वापि पत्तनं वा नराधिपः ॥ इति ।

धामनसमये कर्त्तव्यविशेषस्तु स्वस्वसूत्रतोऽवगन्तव्यः ।

सामान्यस्तु ।

मार्गस्थेषु निवासेषु बधूं पश्यन्ति ये जनाः ।

तद्विदोषशान्तर्यं प्रतिवीक्ष्यतां वरः ॥

* षष्ठे वाप्यष्टमे दिने इति च-पुस्तके पाठः ।

सुमङ्गलीरियं बधूरिमामित्वाद्युचं* जपेत् ।
 इत्यध्वना स्वकं वेश्म बधूमानाय्य तां वरः ॥
 तया सह गृहद्वारप्रदेशे प्राञ्जुखः स्थितः ।
 प्रदीपपूर्णकुम्भादिपाणिभिर्वनिताजनैः ॥
 सत्कृताभ्युद्गमस्तत्र स्वयानादवरुद्ध च ।
 प्रदक्षिणप्रक्रमणमनुभूय क्षणान्तरम् ॥
 ततस्तां पूर्व्ववत्पाणी परिगृह्य बधूं वरः ।
 प्रवेशयेद्गृहं गृहमित्वाद्युचं† सुवन्निति ॥

गृहे कर्त्तव्यमाह कारिकाकारः ।

विधाय पूर्व्वं गृहदेवतार्त्तं
 सम्मङ्गलालङ्कृतदेहगेहः ।
 तूर्यस्वनैर्मङ्गलगीतपूर्ण-
 कुम्भैर्विशेद्विप्रबधूसमेतः ॥
 स्वस्तिवाचनपुरःसरं ततो
 विप्रसङ्गमभिपूज्य शक्तितः ।
 बन्धुभिः सह विधाय भोजनं
 संविशेदभिमताङ्गनासखः ॥ -

श्रीपतिरपि ।

* सुमङ्गलीरियं बधूरिमां समेत पङ्क्तम् ।

सीभाग्यमखै दत्तायायासं वि परेतन ॥ १०म. ८५स. १२२क. ।

† गृहं गृहमङ्गना यात्पञ्चा दिविदिवे चधि नामा दधाना ।

सिवासनी शीतना शन्नदानादयमवनिङ्गते वसुनाम् ॥ १म. १२२स. ४५क. ।

विवाहमारभ्य बधूप्रवेशी
 युग्मे तिथौ षोडशवासरान्तात् ।
 तदूर्ध्वमासेषु च पञ्चमान्ता-
 त्ततः परस्तान्नियमो न चास्ति ॥

अत्रापि विशेषमाह नारदः ।

समे वर्षे समे मासि यदि नारी गृहं विशेत् ।
 आयुष्यं हरते पत्युः सा नारी मृतिमाप्नुयात् ॥

अथ नागबल्युत्सवप्रयोगः ।

प्रयोगपारिजाते ।

विवाहाच्चतुर्थदिवसे रात्रौ वा संक्रमयतीपातादिवर्जिते
 काले पत्न्या सह कृतमङ्गलस्नानो वरः प्राणानायम्य नागबल्युत्सवं
 करिष्ये इति सङ्कल्प्य श्वशुरगृहमध्ये समभूमौ मानससरोवर-
 नेर्माणार्थमष्टौ रेखाः (प्रमृज्य) मध्ये तिर्यगूर्ध्वं तण्डुलपिष्टा-
 दिभिः समालिख्य एकोनपञ्चाशत्कोष्ठानि कुर्यात् । तस्य चतुः-
 कोणेषु प्रत्येकमष्टरेखाः प्रमृज्य मध्ये त्रयोदशगृहान् प्रमृज्य एव-
 प्रवशिष्टद्वादशगृहोपेतमष्टकोणान्वितं चतुर्द्वारोपशोभितं चतु-
 र्भद्राख्यं मानससरः कृत्वा तन्मध्ये षट्कोणमण्डलं रचयित्वा तन्मध्ये
 त्रिकोणमण्डलं रचयित्वा तन्मध्ये अष्टदलपद्मं सकर्णिकं रचयित्वा
 तत्परितः सिताक्षतैर्भित्तिं रचयित्वा तत्र ब्राह्म्यादिसप्तमाढकाः
 सम्यग्रचयित्वा तत्सारोमध्ये सिताक्षतैर्हंसशुकपद्मादीन् सम्यग्रच-

यित्वा सरसोवहिः पूर्वभागे रक्ताक्षतैर्ब्रह्माणं पश्चिमभागे पीताक्षतैः
शङ्करं वहिःकोणाग्रभागेषु पीतवट(टु)युक्तवल्लीर्नैर्ऋत्यां श्वेततण्डु-
लेन वायव्यभागे लवणेन चान्योन्याभिमुखौ प्राक्पादौ इस्तिनी
रचयित्वा चित्रितं कर्पूरमिश्रजलपूरितं घटं कर्णिकामध्ये संस्थाप्य
सरसो वहिरुत्तरभागे गुडजीरकफलगन्धपुष्पसंयुक्तां सोपलां दृषदं
संस्थाप्य स्वयं पश्चिमभागे सभार्यः सोत्तरच्छदभद्रपीठासनस्थः
सङ्कल्पपूर्वकं मण्डलमध्ये ब्रह्म जज्ञानमिति* मन्त्रेण ब्रह्माणमा-
वाह्य रुद्रमन्त्रेण शङ्करं चावाह्य कुम्भे दाक्षायणीमावाहयेत् ।

तत्र मन्त्राः ।

आवाहयेन्महादेवीं सर्वसम्पत्प्रदायिनीम् ।

वरपाशाङ्कशयुतां तथा चाभय(शालिनीम्)दायिनीम् ॥

रत्नकेयूरकटकमुकुटायैरलङ्किताम् ।

विचित्रवसनोपेतां सर्वलक्षणलक्षिताम् ॥

विलासिनीसहस्रौघैः सेव्यमानामहर्निशम् ।

देवासुरैरपि सदा वन्द्यमानपदाम्बुजाम् ।

अणिमादिगुणोपेतामष्टैश्वर्यप्रदायिनीम् ॥

एवंरूपां देवीं ध्यात्वा कुम्भे आवाह्य पद्मस्य प्रागादिसप्तदलेषु
यथाक्रमं ब्राह्मीं माहेश्वरीं कौमारीं वैष्णवीं वाराहीमिन्द्राणीं
चामुण्डामिति सप्त मातृः त्रिकोणमण्डलाग्रेषु पूर्वादिषु तिसृषु
दिक्षु यथाक्रमं महादेवीं कालीं शान्तिकरीं षट्कोणमण्डलाग्रे

* ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्विसीयतः सुरचो देव आवः ।

स बुध्या उपमा अस्य विद्याः सतस योनिमसतस विदः ॥ १३५. ३म. यशुः ।

ब्रह्माणं सावित्रीं दक्षिणभागे शङ्करम् उमां पश्चिमभागे लक्ष्मीं
 नारायणम् उत्तरभागे इन्द्रं शचीं चावाह्य तन्मण्डलाहहिः पूर्वा-
 द्यष्टदिक्षु कपालिनं भीषणं चण्डं रुद्रं क्रोधम् उन्मत्तम् असिताङ्गं
 संहारमित्यष्ट भैरवनावाह्य तथैव ऐरावतं कुमुदाक्षं पुण्डरीकं
 वामनं पुष्पदन्तं सार्वभौमं सुप्रतीकम् अञ्जनम् इत्यष्ट दिग्गजाना-
 वाह्य तथैव इन्द्रादिलोकपालांश्चावाह्य सरसी मध्ये अप्सरसः सोमं
 पावकञ्च देव्यभिमुखानावाह्य हिरण्यगर्भादिपावकान्तदेवताभ्य-
 स्तत्तन्नाममन्त्रैरासनादिपुष्पसमर्पणान्तोपचारान् (कृत्वा) दत्त्वा
 पुष्पमालाद्यलङ्कृतां कुरिकां कुम्भसमीपे निधाय ।

कुरिके त्वं महादेवि सर्वदेवाभिपूजि(ते)ता ।

अतस्त्वां पूजयिष्यामि सर्वसम्पत्प्रदा भव ॥

इति सम्यार्थं तस्या आसनादिपुष्पान्तोपचारान् दत्त्वा पूर्व्वरचित-
 हस्तिद्वयमपि संपूज्य आवाहिताभ्यः सर्वदेवताभ्यो धूपदीपनैवे-
 द्यादि समर्थं हस्तिनोरपि उपहारं दत्त्वा सरोवरस्य समन्तात्
 दीपमालां दद्यात् ।

ततः कन्यापिता बधूवरयोर्वस्त्रादि दद्यात् । ततो वरो
 बध्वा सह सत्येनोत्तभितेति* सूक्तं श्रुत्वा तत्सूक्तापाठकाय बधू-
 परिहितवस्त्रद्वयं दापयेत् । ततः कन्यामाता भूषणाद्यलङ्कृता
 सती अन्नापूपपूरितं पात्रान्तरेणापिहितं कांस्यभाजनम् अन्य-
 सुवासिन्या मूर्ध्नि आरोपितं दीपसहितं धृत्वा तदुपरि कु(क्षु)रिकां

* सत्येनोत्तभिता भूमिः सूर्येनोत्तभिता धीः ।

स्वतेनादिव्याप्तिष्ठन्ति दिवि सोमो षधि श्रितः ॥ १०३. ८५४. १४७ ।

पुरुषास्तरेण धारयित्वा पश्चिमदारेण सरोवरं प्रविश्य भर्ता सह
कुम्भं प्रदक्षिणीकृत्य कांस्यपात्रं कुम्भस्य पुरतो निधाय पात्रस्यमक्षं
किञ्चित् कुम्भे निक्षिप्य पुनः किञ्चिदक्षं सर्वासु दिक्षु निक्षिपेत् ।

ततो वरमाता बधूमातरं पट्टवस्त्राद्यैः संपूजयेत् । ततो बधू-
वरौ स्वं स्वं करिणमारुह्य अन्योन्याभिसुखी भूत्वा आ तू न इन्द्रेति
सूक्तं मुञ्चारयन्ती मौल्येन चा(स्त्र)र्चयित्वा इस्तिविनिमयं कुर्या-
त्ताम् । ततो वरः स्वासने उपविश्य ब्रह्मणे वरं दत्त्वा कर्मन्ते
कर्त्तव्यं स्वस्तिवाचनं कृत्वा श्वशुरेण दीयमानदासोदासपर्यङ्गादि-
युक्तो माङ्गल्यदीपमन्त्राक्षतान् बहुविधानि आशीर्वचनानि च
स्वीकृत्य बन्धुभिः सह खलङ्कृतः सभार्यः कृतदेवपूजः स्वर्गहं
पूर्वोक्ते काले विवाहाग्निपुरःसरं प्रविशेत् ।

तत्रायं क्रमः । पूषण्वते इत्यस्य सूर्यः (र्या) सावित्री त्रिष्टुप् ।
प्रनेन[†] बधूं गजादियानमारोप्य पथि सा चेद्रोदिति तदा जीवं
इदन्तीति मन्त्रं[‡] जपन् सुमङ्गलीसूक्तपाठकैर्ब्राह्मणैः सुवासिनोभि-
ष्टमङ्गलसंज्ञकैर्दर्पणपूर्णकलश-कन्या-पुष्याक्षत-दीपमालाध्वजलाजै-

* आ तू न इन्द्र उपहृत्तन्माकर्मर्धमागहि ।

महान् महीभिर्हृतिभिः ॥ १३५. ६५म. वसुः ।

† पूषण्वते मरुत्वते विश्वदेवाय वायवे ।

स्वाहा गायत्रवेपसे इवमिन्द्राय कर्त्तव्यं ॥ १म. १४२सू. १२५क. एवंरुपेण ।

‡ जीवं रुदन्ति वि मयं ते अध्वरे दौर्धामनु प्रसितिं दौधिवुर्नरः ।

वामं पितृभ्यो य इदं समेरिरे मयः पतिभ्यो जनयः परिसृजे ॥

मङ्गलतूर्यनादैश्च सह धृतश्वेतच्छत्रः स्वगृहसमीपं गत्वा सुवासि-
नीभिः कृतनीराजनविधिः बधूप्राणिं परिगृह्य इह प्रियं प्रजया ते
समृध्यतामिति* मन्त्रेण शुभे मुहूर्त्ते स्वगृहं प्रविश्य तत्र पुण्याहं
वाचयित्वा शुभे मुहूर्त्ते तामुपगच्छेत् ।

इति श्रीमद्रत्नस्तम्भविरचिते विधानपारिजातनिबन्धे
संस्कारकाण्डे नागबलिगृहप्रवेशविधानम् ।

अथ स्तम्भ(म्ब)बलिविधानमुच्यते ।

तत्र शौनकः ।

शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि स्तम्भवल्याख्यमुत्सवम् ।

पञ्चमेऽहनि कुर्वीत अभ्यङ्गस्नानपूर्वकम् ।

ब्राह्मणैर्बन्धुभिः सार्धं पुण्याहं वाचयेत्ततः ॥

पूर्वेद्युरर्च्यते कुम्भे वसन्तोदकपूरिते ।

वसन्तं पूजयेत्तत्र ध्यानावाहनकादिभिः ॥

कनकारुणभासुरं प्रसन्नं

हयवक्रं मृदनस्य साहचर्यम् ।

द्विभुजं धृतपल्लवप्रसूनं

भजतामिष्टदमर्चयेद्दसन्तम् ॥

* इह प्रियं प्रजया ते समृध्यतामस्मिन् गृहे गार्हपत्याय जागृहि ।

एना पत्या तन्नं संस्रजस्नाधा जित्री विदध मा वदाथः ॥

नैवेद्यं विनिवेद्यैवं बलिञ्चैव समर्पयेत् ।
 स्तम्भेष्वन्नबलिं दद्यान्नानाभक्ष्यान्नविस्तरैः ॥
 इत्थं संपूज्य विधिना अभिषेकञ्च कारयेत् ।
 पूर्वकुम्भेऽथ संस्थाप्य अङ्गुरीयकमुत्तमम् ॥
 कौतुकं रचयेत्तत्र दम्पतिभ्यां प्रयत्नतः ।
 वेदोक्तैर्विधिर्मन्त्रैरभिषेकं समाचरेत् ॥
 वसन्तादींश्च सम्प्रार्थ्य दिङ्गागान् दिक्पतीनपि ।
 ब्राह्मणैर्बन्धुभिः सार्धमभिषिञ्चेच्च तज्जलम् ॥
 ततः स्तम्भबलिं सर्व्वं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ।
 दक्षिणाञ्च यथाश(क्त्या)क्ति दत्त्वा भुञ्जीत तैः सह ।
 इत्थं स्तम्भ(म्ब)बलिङ्गत्वा सर्व्वान् कामानवाप्नुयात् ॥ इति ।

अथास्य प्रयोगः प्रस्तूयते । वरो बध्वा सह पञ्चमे दिवसे
 मङ्गलज्ञानं कृत्वा देशकालौ सङ्कीर्त्य आयुरारोग्यादिसर्व्वकामा-
 वाप्तिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं स्तम्भवस्त्युत्सवाख्यं कर्माहं करिष्ये
 इति सङ्कल्प्य बन्धुभिर्ब्राह्मणैश्च सह स्वस्तिवाचनं कृत्वा पूर्व्वदिवसे
 समर्चितं कुम्भं पालाशपुष्पसुवर्णादिमिश्रितवसन्तोदकेन पूरयित्वा
 तत्कुम्भे कनकारुणभासुरं प्रसन्नमिति श्लोकेन* वसन्तं ध्यात्वा
 उपचारैरभ्यर्थ्य नानाविधभक्ष्यान्नैः स्तम्भेषु बलिं दद्यात् ।

ततो ब्राह्मणाः कुम्भे सुवर्णाङ्गुलीयं निक्षिप्य तत्र दम्पती कृत-
 कौतुकौ सूत्रोक्षिततज्जलेन अब्लिङ्गैर्मन्त्रैरभिषिञ्चेयुः । ततो
 वरो वसन्तादीन् षडृतून् दिग्गजान् इन्द्रादिलोकपालांश्च प्रणवादि-

चतुर्थ्यन्तनमोऽन्तनामभिः पूजापूर्वकं सम्प्रार्थ्य ब्राह्मणैर्बन्धुभिश्च सह
तज्जलमभिषिच्य सर्व्वस्तम्बलिं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा यथाशक्ति दक्षि-
णाञ्च दत्त्वा बन्धुभिः सह भुञ्जीत ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाताख्ये निबन्धे
संस्कारकाण्डे स्तम्बलिविधानं समाप्तम् ।

अथ देवकोत्यापनम् ।

तत्र नारदः ।

समे च दिवसे कुर्याद्देवकोत्यापनं बुधः ।

षष्ठञ्च विषमं नेष्टं मुक्त्वा पञ्चमसप्तमौ ॥

समिषु षष्ठं विषमेषु पञ्चमसप्तमातिरिक्तं नाचेष्टमित्यर्थः ।

दिनसंख्या च ज्योतिर्निबन्धे ।

प्रतिष्ठादिनमारभ्य यावत् षोडश वासराः ।

देवकोत्यापनं कार्य्यमुदाहे च व्रते दश ॥

उदाहे षोडश दिनानि व्रते दश दिनानि काल इत्यर्थः ।

अथ कङ्कणमोचनमन्त्रः ।

कङ्कणं मोचयाम्यद्य रक्षाम्स्तु न कदाचन ।

मयि रक्षां विधायाद्य देव त्वं गच्छ कङ्कण ॥ इति ।

तथा वृहस्पतिः ।

तीर्थे विवाहे यात्रायां सहामि देशविप्लवे ।

नगरग्रामदाहे च सृष्ट्यासृष्टिर्न दुष्यति ॥

ज्योतिषे ।

ज्ञानं सचेलं तिलमिश्रकर्म्म
प्रेतानुयानं कलशप्रदानम् ।
अपूर्वतीर्थामरदर्शनञ्च
विवर्जयेन्मङ्गलतोऽव्दमेकम् ॥

तिलमिश्रकर्म्म तिलतर्पणं श्राद्धञ्च* ।

तथाच सङ्ग्रहे ।

विवाहव्रतचूडासु वर्षमर्घं तदर्घकम्
पिण्डदानं सदा ज्ञानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ।
संस्कारेषु तदन्येषु मासं मासार्धमेव च ॥ इति ।

एतदपि दर्शसंक्रान्त्यादिश्राद्धपरम् ।

महालये गयाश्राद्धे* मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।
यस्य कस्यापि मर्त्यस्य सपिण्डीकरणे तथा ।
कृतोद्वाहोऽपि कुर्वीत पिण्डनिर्वपणं सदा ॥

इति हेमाद्रौ विशेषोक्तेः । अत्रान्यो विशेषः पञ्चमस्तवके द्रष्टव्यः ।

एवं ब्राह्मविधानेन कृतकन्यादानस्य पितुः कन्यागृहे भुक्तिः
निषेधोऽभिहितः

मासषट्कं विवाहादौ व्रतप्रारम्भणं न च ।

व्रतस्वीदयापनं नैव नैव कुर्यादुपोषणम् ॥

जीर्णभाष्पादि न त्याज्यं गृहसंमार्जनं तथा ।

ऊर्ध्वं विवाहात् पुत्रस्य तथाच व्रतवन्धनात् ।

आत्मनो मुखनं नैव वर्षं वर्षार्धमेव च ॥ इति ज्योतिःप्रदीपः ।

गयाश्राद्धपदं सर्व्यतीर्थश्राद्धोपसर्जनम् ।

अपराके आदि(त्य)पुराणे ।

विष्णुं जामातरं मन्ये तस्य कोपं न कारयेत् ।

अप्रजायान्तु कन्यायां नाम्नीयास्तस्य वै गृहे ॥

ब्रह्मदेयां न वै कन्यां दत्त्वाग्नीयात् कदाचन ।

अथ भुञ्जीत मोहाच्चेत् स्वपाशे नरके वसेत् ॥ इति ।

मदनरत्नेऽपि ।

अप्रजायान्तु कन्यायां न भुञ्जीत कदाचन ।

दौहित्रस्य मुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुशोचति ॥ इति ।

अप्रजायामिति विशेषणात् प्रजोत्पत्त्यनन्तरं भुक्तौ न दोष इति
गम्यते ।

बधूविषये ज्योतिर्निबन्धे गर्गः ।

उद्वाहात्प्रथमे शुचौ यदि वसेद्भर्तुर्गृहे कन्यका

हन्यात्तज्जननीं क्षये निजतनुं ज्यैष्ठे पतिज्येष्ठकम् ।

पौषे च श्वशुरं पतिञ्च मलिने चैत्रे स्वपित्रालये

तिष्ठन्ती पितरं निहन्ति न भयं तेषामभावे भवेत् ॥ इति ।

क्षये क्षयमासे मलिने मलमासे ।

अथ द्वितीयागमने विशेषस्तत्रैव ।

माघफाल्गुनवैशाखे शुक्लपक्षे शुभे दिने ।

गुर्वादित्यविशुद्धौ स्यान्नित्यं प(त्नी)तन्या हिरागमः ॥

बादरायणः ।

नीहारांशुदिनोत्तरादितिगुरुब्रह्मागुराधाश्विनी-

शक्रे भास्करवायुविष्णुवरुणत्वाङ्गे प्रशस्ते त्रिथौ ।

कुम्भाजालिगते रवौ शुभकरे प्राप्नोदये भार्गवे
 देवेज्येनविदां दिने नवबधूवेश्मप्रवेशः शुभः ॥
 देवेज्यो गुरुः । इनः सूर्यः । विद्बुधः ।

अथ आधानं विधीयते ।

तच्च श्रौतमाखलायनादीनां आर्त्तस्य पाण्डिग्रहणेनैव सिद्ध-
 त्वात् । कात्यायनम(त्र)तिनाम्नु उभयमपि । आवसथ्याधानं दार-
 काले दाय्याद्यकालः* एकेषामिति कात्यायनसूत्रात् । दारकाल-
 चतुर्थ्युत्तरकाल इति तद्भाष्यञ्च । तत्रापि दारकालोऽभ्राह्मण्यस्य
 भ्राह्मण्यतो दाय्याद्यकालव्यवस्था ।

तत्र व्यासः ।

अग्निर्वैवाहिको येन न गृहीतः प्रमादिना ।

पितर्युपरते तेन गृहीतव्यः प्रयत्नतः ॥

योऽगृहीत्वा विवाहाग्निं गृहस्य इति मन्यते ।

अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः ॥

अत्र विशेषमाह गर्गः ।

पितृपाकोपजीवी वा भ्राह्मण्यपाकोपजीविकः ।

ज्ञानाध्ययननिष्ठो वा न दुष्येताग्निना विना ॥ ५

पितरि ज्येष्ठभ्रातरि वा साम्नी तदुपजीवी ज्ञानादिनिष्ठो ५। ५

* दाय्याद्यकालो षडविभागकालः ।

प्रायश्चित्ता भवतीत्यर्थः । इदमाधानं ज्येष्ठेऽक्तताधाने कनिष्ठेन न
कार्यं वचनं तूक्तं प्राक् ।

अपरार्के उग्रनाः ।

पिता पितामही यस्य ह्ययजो वापि कस्यचित् ।

तपोऽग्निहोत्रमन्त्रेषु न दोषः परिदेवने ॥

पितुराज्ञायामप्यदोषमाह सुमन्तुः ।

पित्रा यस्य तु नाधानं कथं पुत्रसु कारयेत् ।

अग्निहोत्रेऽधिकारोऽस्ति शङ्कस्य वचनं यथा ॥ इति ।

नाधानं नाधानं कृतमित्यर्थः ।

तत्कालमाह आश्वलायनः ।

अन्या(धियं)धानं कृत्तिकासु रोहिण्यां ऋगशिरसि फलुनीषु
विशाखयोरुत्तरयोः प्रोष्ठपदयोरितीषां कस्मिंश्चिद्वसन्ते
पर्वणि ब्राह्मण आदधीत औषवर्षाशरत्सु क्षत्रियवैश्योप-
कृष्टाः* यस्मिन् कस्मिंश्चिद्वतावादधीत सोमिन यश्चमाणो
नर्तुं पृच्छेन्न नक्षत्रमिति ।

कालादर्शेऽपि ।

अग्निहोत्रं दर्शपौर्णमासावप्युत्तरायणे ।

उपक्रम्य यथाकालमुपासीरन् द्विजातयः ॥

सोमञ्च पशुबन्धञ्च सर्वाञ्च विक्रतीरपि ।

सौम्यायने यथाकालं विदध्युर्गृहमेधिनः ॥ इति ।

* उपकृतलक्षकर्मोपजीवी रथकारादिः । सोमाधाने तु चत्वाद्याद्योचनमार्त्तपरम् ।
अथो खलु यदेवञ्च शङ्कोपनमेदधादधीत सैवास्मिन्निति बोधायनोक्तेः ।

विधानपासनसम्बन्धि प्रागेवाभिहितमित्यलं प्रपञ्चेन ।
 सन्ति ग्रन्थसहस्राणि प्रणीतानि बुधैरिह ।
 कोऽप्यस्य महिमा वेद्योऽभिज्ञैर्जयति सर्वतः ॥
 विधानपारिजातस्य स्तवकेऽस्मिंस्तृतीयके ।
 विवाहाभिधसंस्कारसत्पुष्यं समजायत ॥
 अनेन प्रीयतां देवो रमालालितपादुकः ।
 उपमानं न यस्यास्थमन्तो यो देशकालतः ॥
 इति श्रीमत्परमवेदिकश्रीनागदेवभट्टात्मजेन श्रीमदनन्तभट्टेन
 विरचिते विधानपारिजाताख्ये निबन्धे द्वितीयस्तवके
 विवाहविधानं समाप्तम् ।

वेदशास्त्रनिधिं वन्दे पितृन्नागीशसंज्ञितान् ।
 यत्कृपासृतसिक्तोऽहमभवं फलभाजनम् ॥
 अनन्तभट्टनामाहं काण्डशास्त्री सतां मुदे ।
 पाङ्क्तिकं स्वनिबन्धेऽस्मिन् संगृह्णामि यथामति ॥
 यस्य स्मरणमात्रेण कर्म सम्पूर्णतामियात् ।
 तं प्रणम्य महाविष्णुमाङ्क्तिकं कथयेऽधुना ॥
 तत्र ब्राह्मे मुहूर्त्तं चोत्थाय चिन्तयेदाम्बुजो हितमिति वचना-
 त्तम(हित)चिन्तनं विधातव्यम् । अत्र ब्राह्मो मुहूर्त्तः सूर्योदयात्
 शुकपात्थो मुहूर्त्तः ।

नाङ्क्तिकाः षट् च पञ्चाशत्प्रातस्त्रेकाधिकोऽरुणः ।
 उषःकालोऽष्टपञ्चाशच्छेषः सूर्योदयः स्मृतः ॥

इति गर्गीकृतः रात्रेस्तु पश्चिमे यामे* सुहृत्तो ब्राह्म उच्यते इति
मनूक्तो वा ब्राह्मः । तत्रोत्थाय आत्मचिन्तनं कार्यम् ।
तथाच कूर्मपुराणम् ।

ब्राह्मे सुहृत्ते उत्थाय धर्ममर्थञ्च चिन्तयेत् ।

कायक्षेत्रे तदुद्धूते ध्यायीत मनसेश्वरम् ॥ इति ।

विष्णुरपि ।

उत्थायोत्थाय बोधव्यं महद्भयमुपस्थितम् ।

मरणव्याधिशोकानां किमद्य निपतिष्यति ॥

इत्याद्यनिष्टं स्मरन्निष्टदेवतां स्मरेत् ।

तत्र व्यासः ।

प्रातः स्मरामि भवभीतिमहार्त्तिशान्त्यै

नारायणं गरुडवाहनमक्षनाभम् ।

ग्राहाभिभूतवरवारणमुक्तिहेतुं

चक्रायुधं तरुणवारिजपत्रनेत्रम् ॥

प्रातर्नमामि मनसा वचसा च मूर्ध्ना

पादारविन्दयुगलं परमस्य पुंसः ।

नारायणस्य नरकार्णवतारणस्य

पारायणप्रवणविप्रपरायणस्य ॥

* पश्चिमे यामे शेषार्धप्रहरे । तथाच निर्णयामृते सुमन्तुः ।

रात्रेश्च पश्चिमे यामे सुहृत्तो यन्मतीयकः ।

उ ब्राह्म इति विश्वातो विहितः सत्यबोधने ॥

प्रातर्भजामि भजतामभयङ्करं तम्
 प्राक् सर्वजन्मतपापभयापहृत्यै ।
 यो ग्राहवन्नापतिताङ्गिगजेन्द्रघोर-
 शोकप्रणाशमकरोद्भृतशङ्खचक्रः ॥

श्लोकत्रयमिदं पुण्यं प्रातः प्रातः पठेत्पुरः ।
 लोकत्रयगुरुस्तस्मै दद्यादात्मपदं हरिः ॥

पाराशरः ।

ब्रह्मा मुरारिस्त्रिपुरान्तकारी
 भानुः शशी भूमिसुतो बुधश्च ।
 गुरुश्च शुक्रः शनिराङ्गुकी(तू)तवः
 कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥
 गुरुर्वशिष्ठः क्रतुरङ्गिराश्च
 मनुः पुलस्त्यः पुलहः सगीतमः ।
 रैभ्यो मरीचिश्चरवणश्च दक्षः
 कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥
 सनत्कुमारश्च सनन्दनश्च
 सनातनोऽप्यासुरिपि(ङ्ग)प्यली च ।
 सप्तस्वराः सप्तरसातलानि
 कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥
 सप्तार्णवाः सप्तकुलाचलाश्च
 सप्तर्षयो हीपवराश्च सप्त ।
 भूरादिज्ञत्वा भुवनानि सप्त

कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥

पृथ्वी सगन्धा सरसास्तथापः

स्पर्शी च वायुर्ज्वलितश्च तेजः ।

नभः सशब्दं महता सहैव

कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥

इत्थं प्रभाते परमं पवित्रं

पठेत् स्मरे(द्वा)द्यः शृणुयाच्च (तद्वत्) तस्य ।

दुःखप्रनाश(स्त्रिह)स्त्रिरसुप्रभातं

भवेच्च नित्यं भगवत्प्रसादात् ॥

महाभारतमाख्यानं क्षितिं गाञ्च सरस्वतीम् ।

ब्राह्मणान् केशवश्चैव कीर्त्तयन्नावसीदति ॥

व्यासं विभीषणं भीष्मं यमं रामं दमं (नलम्) बलिम् ।

सप्तै(यच्चै)तान् संस्मरे(न्नित्यं)द्यस्तु दुःख(प्रं)प्रस्तस्य नश्यति ॥

पुण्यश्लोको नलो राजा पुण्यश्लोको युधिष्ठिरः ।

पुण्यश्लोका च वैदेही पुण्यश्लोको जनार्दनः ॥

कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च ।

ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कीर्त्तनं कलिनाशनम् ॥

अश्वत्थामा बलिव्यासो हनूमाञ्च विभीषणः ।

क्षपः परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविनः ।

सप्तैतान् संस्मरेन्नित्यं मार्कण्डेयमथाष्टमम् ॥

अहल्या द्रौपदी (सोता) कुन्ती तारा मन्दोदरी तथा ।

पञ्चैताः संस्मरे(रे)न्नित्यं महाहान्या न बाध्यते ॥

इत्यादि पठित्वा भूमिं प्रार्थयेत् ।

तत्र मन्त्रः ।

समुद्रवसने देवि पर्वतस्तनमण्डिते ।

विष्णुपत्नि नमस्तुभ्यं पादस्पर्शं क्षमस्व मे ॥ इति ।

अथ सूत्रपुरीषोत्सर्गः ।

तत्र पाराशरः ।

ततः प्रातः समुत्थाय कुर्याद्विष्णुसूत्रमेव च ।

नैर्ऋत्यां दिशीषुक्षेपः मतीत्याभ्यधिकं भुवः ॥

अन्तर्धाय तृषैर्भूमिं शिरः प्राहृत्य वाससा ।

वाचं नियम्य यत्नेन षीवनोच्छ्वासवर्जितः ॥

वेद्यसूत्रयोर्वाङ्मियमनं हारीतनाप्युक्तम् ।

उच्चारे मैथुने चैव प्रस्त्रावे दन्तधावने ।

ज्ञाने भोजनकाले च षट्सु मौनं समाचरेत् ॥ इति ।

तथा सङ्ग्रहे ।

कृत्वा यज्ञोपवीतम् पृष्ठतः कण्ठसम्बितम् ।

• इषुक्षेपं तद्विषेपयोग्यदेवं, तद्वेद्यपरिमाणमाह पितामहः ।

मध्यमेन तु चापेन प्रचिदितुं शक्यम् ।

इत्यानाद्यं शते सार्धं लघं कृत्वा विचक्षणः ॥ इति ।

+ पृष्ठतः पृष्ठे, पृष्ठसम्बितश्चाप निवीतकपं याज्ञम् आपृष्ठदेशावलम्बं यास्यधर्मोच्चिति

विद्यमपरिमितवचनात्, पृष्ठे निधाय संवीतमिति मनुवचनात् ।

विण्मूत्रन्तु गृही कुर्यात् कर्णस्थः प्रथमाश्रमी ।

विण्मूत्रे तु गृही कुर्याद्द्वयद्वा कर्णे समाहितः ॥

इति गृहिणोऽपि कर्णनिधानवचनमेकवस्त्रविषयम् ।

तदुक्तं शाङ्खायनगृह्ये ।

यद्येकवस्त्रो यज्ञोपवीतं कर्णे कृत्वा भवगुण्ठिती* मूत्र-
पुरीषोत्सर्गं कुर्यादिति ।

कर्णोऽत्र दक्षिणः । पवित्रं दक्षिणे कर्णे कृत्वा विण्मूत्रमुत्सृजेदिति
हारीतोक्तेः ।

मनुः ।

मूत्रोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्यादुदङ्मुखः ।

दक्षिणाभिमुखो रात्रौ सन्ध्योश्च यथा दिवा ॥ इति ।

यदपि मनुनेव ।

छायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः ।

यथासुखमुखः कुर्यात्प्राणबाधभयेषु च ॥

इत्युक्तं तदपि रात्रावहनि वा नीहाराद्यन्धकारजनितदिष्टोद्-
विषयं ज्ञेयम् ।

शङ्खः ।

मूत्रं पुरीषं नो कुर्यात् सोपानत्कः कथञ्चन ।

उत्सृज्य मृज्जले कुर्यात्प्रस्त्रावे मेहनं द्विजः ॥

तथा ।

तर्जनीं रौप्यसंयुक्तां ब्रह्मपन्थियुतां शिखाम् ।

भोजने मैथुने मूत्रे कुर्वन् कच्छेण शुध्यति ॥ इति सङ्ग्रहे ।

अत्र वर्ज्यदेशानाह मनुः ।

न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मानि न गोव्रजे ।

न फालकृष्टे न जले न चित्यां न च पर्वते ॥

न जीर्णदेवायतने न वल्मीके न शाहले ।

न ससत्त्वेषु गर्तेषु न गच्छन्नापि च स्थितः ॥

न नदीतीरमासाद्य न च पर्वतमस्तके ।

वायुग्निविप्रमादित्यमपः पश्यंस्तथैव गाम् ।

न कदाचन कुर्वीत विण्मूत्रस्य विसर्जनम् ॥ इति ।

वाद्यादौ विशेषः स्मृत्यन्तरे ।

दशहस्तं परित्यज्य मूत्रं कुर्याज्जलाशये ।

शतहस्तं पुरीषञ्च तीर्थे नद्यां चतुर्गुणम् ॥ इति ।

ततोऽपकृष्य विण्मूत्रं काष्ठलोद्भृष्टादिना ।

परिमृष्टगुदलिङ्गो गृहीतशिश्रुसोत्तिष्ठेत्* ।

इति विण्मूत्रोत्सर्गविधानम् ।

* उदसवासा उत्तिष्ठेद्दं विष्टमेहनः । इत्याङ्गिकतच्छे पाठः ।

अथ शौचम् ।

तत्र दक्षः ।

शौचे यत्रः सदा कार्यः शौचमूलो द्विजोत्तमः ।

शौचाचारविहीनस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः ॥

देवलः ।

धर्मविहृत्क्षिणं हस्तमधः शौचे न योजयेत् ।

तथैव वामहस्तेन नाभेरुर्ध्वं न शोधयेत् ॥

तत्र देवतागृहप्रस्तीकमूषकोत्करादि(वर्जितां) मृद्भिन्नां मृदमुद्धृतो-
दकं चादाय वाग्यत उदङ्मुखो दिवा शौचं कुर्यात् रात्रौ चेह-
त्त्रिणामुखः तदप्युदपात्रं मलमूत्रोत्सर्जनसमये हस्ते न धार्यम् ।

यदाह गौतमः ।

करस्थोदकपात्रस्तु विण्मूत्रं कुरुते यदि ।

तज्जलं मूत्रसदृशं सुरापानेन तत्समम् ॥ इति ।

मृत्संख्यादिकमाह शौनकाः ।

एका तु मृत्तिका लिङ्गे तिस्रः सव्यकरे मृदः ।

करद्वये मृद्वयं स्यान्मृत्प्रमाणमथोच्यते ॥

आर्द्रामलकमात्रा च मूत्रशौचे तु मृत्तिका ।

मूत्रात्तु द्विगु(णं)णा शुक्ले मैथुने त्रिगुणा भवेत् ॥

लिङ्गशौचमिदं प्रोक्तं गुदशौचमथोच्यते ।

पञ्चापाने मृदः क्षेप्याः करे वामे दश स्मृताः ॥

हस्तयोः सप्त दातव्याः पशून्ते सत्रागमनाम् ॥

अर्धप्रसृतिमात्रा स्यात्तदर्थस्तु ततः परम् ॥
 गुदशौचमिति प्रोक्तं पादशौचमथोच्यते ।
 एकैकं पादयोर्दद्यात्सुयोर्लिङ्गशौचवत् ॥
 एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।
 त्रिगुणं स्वाहनस्थानां यतीनां स्याच्चतुर्गुणम् ॥
 यहिवाविहितं शौचं तदर्थं निशि कीर्तितम् ।
 तदर्थमातुरे प्रोक्तमातुरस्यार्धमध्वनि ॥
 स्त्रीशूद्रयोरर्धमानं शौचं प्रोक्तं मनीषिभिः ।
 स्त्रीशूद्रादेरशक्तानां बालानां चोपनीतिनाम् ।
 गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यान्न संख्यया ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि ।

गृहीतशिश्रुषोत्याय मृद्गिरभ्युद्धृतैर्जलैः ।
 गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रितः ॥

अथ गन्धलेपक्षयकरं शौचं सर्ववर्णाश्रयिणां साधारणम् । मृत्-
 स्थानियमस्तु अदृष्टार्थं इति विज्ञानेश्वरः ।

लिङ्गशौचं पुरा कार्यं गुदशौचं ततः स्मृतम् ।
 इति वचनालिङ्गशौचानन्तरं गुदशौचं कर्तव्यम् ।
 गङ्गातोयेन कृत्स्नेन मृद्गैरेषु नगोपमैः ।
 आसृत्वोराचरन् शौचं भावदुष्टो न शुध्यति ॥

इति स्मृतेर्भावशुद्धिरप्यपेक्षिता ।

तथाच व्याघ्रपादः ।

शौचन्तु द्विविधं प्रोक्तं वाङ्मनाभ्यन्तरं तथा ।

मृज्जलाभ्यां स्मृतं वाचं भावशुद्धिस्तथान्तरम् ॥
 अथोक्तसंख्यानियमातिक्रमे प्रायश्चित्तमुक्तं स्मृतिरत्नावल्याम् ।
 गायत्र्यष्टशतञ्चैव प्राणायामत्रयं तथा ।
 प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं नियमातिक्रमे सति ॥ इति ।
 क्वचिद्विष्णुस्मरणमेवोक्तम् । अनुदकमूत्रकरणे तु सचेलं स्नानं
 व्याहृतिहोमश्चेति प्रायश्चित्तद्वयमिति प्रयोगपारिजाते उक्तम् ।
 तत आचमनात् प्राक् वामभागे गण्डूषान् क्षिपेत् । तदुक्त-
 माचारदीपे ।

मूत्रे पुरीषे भुक्तयन्ते रेतःप्रस्रवणे तथा ।

चतुरष्टद्विषड्द्वयष्टगण्डूषैः शुध्यते क्रमात् ॥

पुरतः सर्वदेवाश्च दक्षिणे पितरस्तथा ।

ऋषयः पृष्ठतः (सर्वे) तस्माद्दामे गण्डूषमुत्सृजेत् ॥ इति ।

इति शौचविधानम् ।

अथाचमनविधिः ।

तत्र योगीश्वरः ।

अन्तर्जानु* शुची देशे उपविष्ट उदसुखः ।

प्राग्वा ब्राह्मणे तीर्थेन द्विजो नित्यमुपसृशेत् ॥

* अन्तर्जानु जालुगोमंथे इत्यौ क्तवेति शेषः । तथाच हारौतः—अन्तर्वर्षोररत्नी क्त्वा
 चिरपो हार्दोश्च पिबेदिति । अरत्नी इत्यौ हार्दोर्दृढताः । वाशब्दादीशानाभिसुखय ईशानाभि-
 सुखो भूत्वाऽपः सश्रेणु यथाविधि । इति नरोच्यते ।

ऋनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च ।

प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् ॥

दक्षिणे त्वग्नितीर्थं तेन च प्रतिग्रहं कुर्यात् । दक्षिणहस्तमध्ये
प्राणस्याग्नेयं तीर्थम् । आग्नेयेन प्रतिगृह्णीयादिति वशिष्ठोक्तेः ।

संहताङ्गुलिना तोयं गृहीत्वा दक्षिणेन तु ।

मुक्त्वाङ्गुष्ठकनिष्ठे (तु) द्वे शेषेणाद्यममं चरेत् ॥

त्रैवमिति कर्त्तव्यता ।

आसने प्राङ्मुख उदङ्मुखो वीपविश्व प्रकृतिस्यं फेनबुद्बुदादि-
रहितमगुणमुदकं संहताङ्गुलिना दक्षिणकरेणादाय अङ्गुष्ठकनि-
ष्ठके मुक्त्वा शेषं वीक्षितं ब्राह्मेण प्राजापत्येन दैवेन वा तीर्थेन
त्रिसुर्वा* पिबेत् । न पैत्रेण ।

कायत्रैदशिकाभ्याश्च न पैत्रेण कदाचन ।

इति मनुक्तेः । ततः ।

त्रिः प्राश्यापो द्विरुन्मृज्य मुखमेतान्युपसृशेत् ।

एत्यादि वचनादपः पीत्वा हस्तौ प्रक्षाल्य ओष्ठावन्तः सङ्कोच्य
संहताङ्गुष्ठमूलेन अलोमकेन मुखं द्विः प्रमृज्य ततो हस्तौ प्रक्षाल्य
संहताङ्गुलिभिर्मुखं सक्तदवमृज्य हस्तौ प्रक्षाल्य पादौ शिरसाभ्यु-
बेज वा ।

ततः संहताभिस्त्रिरङ्गुलीभिरास्यमलोमकदेशे सृष्ट्वा हस्तौ
प्रक्षाल्य अङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्यां घ्राणं सृष्ट्वा अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां चक्षुषी

* चतुर्वेति भाष्यस्यापेक्षया विकल्पः । न च भूयस्सार्धं कल्पनामीरवापत्तेः । इति
ब्रह्मसूत्रम् ।

श्रोत्रे च स्पृशेत् । अङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां नाभिम् । तलेन हृदयम् ।
सर्वाङ्गुलिभिः शिरो बाहुमूले च स्पृशेत् । सर्वत्र मध्येहस्ताभ्या-
मपः स्पृशेत् ।

इदं मुख्याचमनम् । अत्राशक्ती तु त्रिरपः पीत्वा हस्तौ प्रक्षाल्य
मुखं प्रमृज्य खान्युपस्पृशेत् । अत्रशक्ती च त्रिः पीत्वा हस्तौ
प्रक्षाल्य श्रो(त्रं)त्रे स्पृशेत् ।

अथ पौराणाचमनम् । सङ्ग्रहे ।

केशवादित्रिभिः पीत्वा हाभ्यां प्रक्षालयेत्कारौ ।
हाभ्यामोष्ठौ च संमृज्य हाभ्यामुभयार्जयेत्ततः ॥
तथा त्वेकेन मूर्धानं ततः सङ्घर्षणादिभिः ।
जङ्घीष्ठनासाक्षिकर्णाभ्याभ्युरःस्कन्धकान् स्पृशेत् ।
एवमाचमनं कृत्वा साक्षात्पारायणो भवेत् ॥

अथाचमनधर्माः ।

अत्रिः ।

ताम्रपात्रस्थितैर्वापि तथा तोयाशयस्थितैः ।
कुर्वीताचमनं विप्रस्ततः खानि समालभेत् ।
तदल्लामे तु कुर्वीत पात्राधारोदकेन च* ॥

तथा ।

तावन्नोपस्पृशेद्दिप्रो यावद्दामेन न स्पृशेत् ।
वामे हि द्वादशादित्या वरुणस्त्रिदशेश्वरः ॥

* पात्रधारादकेन च इति पात्रपात्रोदकेन च इति च छ-ग-पुस्तकयोः पाठौ ।

वर्षन्ते सर्वदा यस्मात्तस्माद्दामेन संस्पृशेत् ।
शूद्राहृतैस्तु नाचामेनैकपाश्याहृतैरपि ।
तथैवाव्रतहस्तेन नापरिघातहस्ततः ॥

अव्रतोऽनुपनीतः ।

स्नानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनम् ।
प्रौढपादो न कुर्वीत स्वाध्यायं पिष्टतर्पणम् ॥

तल्लक्षणमाह हारीतः ।

आसनारूढपादस्तु जा(न्वीर्वा)नुनोर्जङ्घयोस्तथा ।
कृतावसक्थिको* यश्च प्रौढपादः स उच्यते ॥ इति ।

मनुः ।

कांस्येनायसपात्रेण त्रपुसीसकपिसलैः ।
आचान्तः शतकत्वोऽपि न कदाचन शुध्यति ॥
आर्द्रवासा जलान्तःस्थः शुष्कवस्त्रो वह्निःस्थितः ।
आचामेद्विपरीतश्लेदशुचित्वमवाप्नुयात् ॥
पादशेषं पीतशेषं शीचशेषञ्च यज्जलम् ।
तज्जलं रुधिरैस्तुष्यं पर्यग्निकरणं विना ॥

पर्यग्निकरणमपि सति सम्भवे द्रष्टम् ।

उदकपरिमाणमाह योगीश्वरः ।

हृत्कण्ठतालुगाभिस्तु यथासंख्यं द्विजातयः ।
शुधेरन् स्त्री च शूद्रश्च सकृत् स्पृष्टाभिरन्ततः ॥

* वस्त्रादिना कृतपृष्ठानुजहावम् ।

अन्ततः अन्तेन तालुना सृष्टाभिरित्यर्थः* ।

अथ शीचाचमनम् ।

पाराशरः ।

देव्याः पादैस्त्रिभिः पीत्वा अब्लिङ्गैर्नवधा सृशेत् ।

पुनर्व्याहृतिगायत्र्या शिरोमन्त्रैर्द्विधा सृशेत् ॥ इति ।

अब्लिङ्गैरापोहिष्ठा इत्यादिभिस्त्रिभिः श्रुतिपादैः ।

यः करोति प्रयत्नेन श्रौतमाचमनं द्विजः ।

अशुद्धात्मापि पापिष्ठः स पूतो नात्र संशयः ॥ इति ।

प्रकारान्तरेणापि । आश्वलायनः ।

दक्षिण उपवीयोपविश्य हस्तावनिष्ठ्य त्रिराचामेत् । द्विः

परिमृज्य सकृदुपसृश्य शिरश्चक्षुषी नासिके श्रोत्रे हृदय-

मालम्ब्य सव्यं पाणिपादं प्रोक्षति । यच्छिरश्चक्षुषी नासिके

श्रोत्रे हृदयमालभते तेन अथर्वङ्गिरसो ब्राह्मणा(नी)निति-

हासान् पुराणानि गाथा नाराशंसीः प्रीणातीति ।

सन्ध्यादौ ब्रह्मयज्ञे च होमे देवार्चने तथा ।

श्रौतमेतद्विजैः कार्यमिति बौधायनोऽब्रवीत् ॥

पौराणमथवा स्मार्त्तं श्रौतमाचमनं तथा ।

तत्तत्कर्मणि कुर्वीत यथेष्टं वा विधीयते ॥

अथाचमननिमित्तानि ।

तत्र हारीतः ।

* अन्ततः अष्टप्रान्ते इति कर्त्ताः । तदेव समीचीनं मन्यामहे ।

स्त्रीशूद्रोच्छिष्टाभिभाषणे मूत्रपुरीषोत्सर्गदर्शने देवतामभि-
गन्तुकाम आचामेत् ।

यमः ।

उत्तीर्थोदकमाचामेदवतीर्थे तथैव च । इति ।

बृहस्पतिः ।

अधोवायुसमुत्सर्गे आक्रन्दे क्रोधसम्भवे ।

माज्जारमूषकस्पर्शे ग्रहासेऽनृतभाषणे ।

निमित्तेष्वेषु सर्वेषु कर्म कुर्वन्नुपसृशेत् ॥ इति ।

ऋषिः ।

विप्रो विप्रेण संसृष्ट उच्छिष्टेन कदाचन ।

आचम्यैव तु शुद्धः स्यादापस्तम्बोऽब्रवीन्मुनिः ॥

मनुरपि ।

उच्छिष्टेन च संसृष्टो द्रव्यहस्तः कथञ्चन ।

अनिधायैव तद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् ॥

आचामेच्चर्वणे नित्यं मुक्ताः ताम्बूलचर्वणम् ।

ओष्ठौ विलोम(शौ)कौ स्पृष्ट्वा वासो विपरिधाय च ॥ इति ।

अथ द्विराचमननिमित्तानि ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

ज्वाला पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथोपसर्पणे ।

आचान्तः पुनराचामेद्वासो विपरिधाय च ॥

आचारदीपेऽपि यमः ।

भोजने हवने दाने उच्चारेऽथ प्रतिग्रहे ।
सन्ध्यात्रयाम्बुपानेषु पूर्वं पश्चाद्द्विराचमेत् ॥
उदकाभावे असामर्थ्ये च दक्षिणं कर्णं सृशेत् ।

तदाह वृहस्पतिः ।

निमित्तेष्वे(व)षु सर्बेषु दक्षिणं श्रवणं सृशेत् ।
आदित्या वसवो रुद्रा वायुरग्निश्च धर्मराट् ।
विप्रस्य दक्षिणे कर्णे नित्यं तिष्ठन्ति वै यतः ॥

अत्र हेतुमाह पराशरः ।

प्रभासादीनि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।

विप्रस्य दक्षिणे कर्णे वसन्तीति मनोर्मतम् ॥ इति ।

आचमनप्रसङ्गात् सपवित्राचमने विशेषः कथ्यते ।

मार्कण्डेयः ।

सपवित्रेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियाम् ।

नोच्छिष्टं तत्पवित्रन्तु भुक्तोच्छिष्टन्तु वर्जयेत् ॥

सपवित्रत्वं दक्षिणहस्तस्य ज्ञेयम् । सव्ये तु त्रिप्रभृतिकुशा धार्याः ।

तदाह कात्यायनः ।

सव्ये पाणौ कुशान् कृत्वा दक्षिणे सपवित्रकः । इति ।

गोभिलः ।

उभयत्र स्थितैर्दभैः समाचामति सौ द्विजः ।

सोमपानफलं (तस्य) सोऽपि भुङ्क्ता यज्ञफलं शर्मेत् ॥ इति ।

हारीतोऽत्र विशेषमाह ।

सव्यापसव्यौ कुर्वीत सपवित्रौ करो बुधः ।

प्रथिर्यस्य पवित्रस्य न तेनःसमं करेत् ॥ इति ।

तथा ।

प्रथमं लक्षयेत्पर्व द्वितीयस्तु क लक्षयेत् ।

इयोस्तु पर्वणोर्मध्ये पवित्रं धारयेद्बुधः ॥

तत्रक्षणात्माह कात्यायनः ।

अनन्तर्गभि(णं)तं* सायं कौशं द्विदलमेव च ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ॥

विशेषतः पवित्रलक्षणं स्मृत्यन्तरे ।

इयङ्गुलं मूलतः कुर्याद्ग्रन्थिरेकाङ्गुलस्तथा ।

चतुरङ्गुलमग्रं स्यात्पवित्रस्य च लक्षणम् ॥

प्रणवेन पवित्रग्रन्थिकरणसुतां तत्रैव ।

तारेण कुर्याद्ग्रन्थिस्तु पवित्रस्य विचक्षणः ।

तारः प्रणवः ।

हारोतः ।

स्नाने दाने जपे होमि स्नाध्याये पितृतर्पणे ।

अशून्यस्तु करं कुर्यात् सुवर्णरजतैः कुशैः ॥

चन्द्रिकायां यमः ।

करे कण्ठे शिखायाञ्च कर्णयोरुभयोरपि ।

पवित्रधारको यद्य न स पापेन लिप्यते ॥ इति ।

* अन्तर्गभि(णं)तं—तथाच श्रीमन्तः ।

अनन्तर्गभि(णं)तं यो तु कुशौ प्रादेशसन्निधौ ।

अनन्तर्गभि(णं)तं यो तो पवित्राभिधारको ॥

अनन्तर्गर्भितमित्युक्तपवित्रासम्भवे मनुः ।

द्वौ दर्भौ दक्षिणे हस्ते सव्ये त्रीनासने सक्तत् ।

उपवीते शिखायाञ्च पादयोस्तु सक्तत्सक्तत् ॥ इति ।

अथ प्रसङ्गात् कुशग्रहणविधिः कथ्यते । अष्टधा विभक्तस्याङ्गो
द्वितीये भागे शुचिर्भूत्वा पूर्वोत्तरामुखः सन्नोङ्गारेण कुशान् स्पृष्ट्वा ।

विरिञ्चिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गज ।

गुद सर्वाणि पापानि (मम) कुश स्वस्तिकरो भव ॥

इति मन्त्रमुक्त्वा दर्भान् सक्तच्छित्वा समुद्धरेत् । दर्भान् स्वय-
माहरेत् ।

सङ्ग्रहे ।

समित्पुष्पकुशादीनि* ब्राह्मणः स्वयमाहरेत् ।

शूद्राहृतैः क्रयक्रीतैः कर्म कुर्वन् व्रजत्यधः ॥

अत्र विशेषमाह कात्यायनः ।

मासे नभस्येऽमावास्या तस्यां दर्भोच्चयो मतः ।

अयातयामास्ते दर्भा नियोज्याः(च) स्युः पुनः पुनः ॥

शङ्कः ।

दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणो गौर्हुताशनः ।

अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः ॥

* चादिपदेन दूर्वादिसंयुक्तः । उत्तरार्द्धादिदं ज्ञायते । स्वस्य आहरणाश्रयो ब्राह्मण-
वृत्तियवैश्याहृतैः कर्मकरणे दांपी नेति । सचपुष्पादीनादी तु क्रयक्रीतदोषोऽपि न । स्व-
पुष्पादीनादा तु क्रयक्रीतमपीष्यते ॥ इति वचनात् ।

वर्ज्यमाह हारीतः ।

यथि दर्भाश्चितौ दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु ।
स्तरणासनपिण्डेषु षट् कुशान् परिवर्जयेत् ॥
ब्रह्मयज्ञे च ये दर्भा ये दर्भाः पितृत्तर्पणे ।
हता मूत्रपुरीषाभ्यां तेषां त्यागो विधीयते ॥

देवलः ।

अपूता गर्भिता चाग्रच्छेदिता नखैः ।
क्वाथिता अग्निदग्धाश्च कुशा वर्ज्याः प्रयत्नतः ॥

शुक्रः ।

कुशाः काशा उशीराश्च यवा दूर्वाश्च बल्लजाः ।
गोवालमुष्णौ कुन्दाश्च पूर्व्याभावे परः परः ॥

सग्रन्थिपवित्रलक्षणमाह प्रचेताः ।

द्विमूलमेकतः कुर्याद्द्वयोरग्रं तथैकतः ।
अलयं द्व्यङ्गुलं प्रोक्तं ग्रन्थिरेकाङ्गुली भवेत् ॥
पतुरङ्गुलमग्रं स्यात् पवित्रस्येति लक्षणम् ।
वक्रायुधं यथा विष्णोर्हरस्यापि त्रिशूलकम् ।
अप्यायुधं यथेन्द्रस्य एवं विप्रकरे कुशः ॥ इति ।

इत्याचमनविधानम् ।

अथ दन्तधावनविधिः ।

तत्र दक्षः ।

सुखे पर्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः ।

तदार्र्द्रकाष्ठं शुष्कं वा भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥

विष्णुः ।

कण्टकिचौरवृक्षोत्थं द्वादशाङ्गुलमव्रणम् ।

कनिष्ठिकावत् स्थूलं पूर्वार्द्धकृतकूर्चकम् ॥

जम्बूदुम्बरचूताश्च कदम्बो लोधचम्पकौ ।

बदरीति द्रुमाद्यैते प्रोक्ता दन्तप्रधावनेऽः ॥

अथ विशेषमाह शातातपः ।

उदुम्बरेण वाक्सिद्धिर्नदर्या मधुरस्वरः ।

कदम्बेन महालक्ष्मीराम्बेणारोग्यमेव च ॥

अपामार्गाद्विरोगत्वं स्त्रीवश्यञ्च प्रियङ्गुभिः ।

अपामार्गे सर्वसिद्धिर्ब्रह्मूके च दृढा मतिः ।

आरोग्यं कर्षिकारेण करञ्जेन रणे अयः ॥

● शोधकस्य काष्ठार्द्धं दन्तमात्रसम्पन्नाः कथयेदिति गौणप्रयोग इति आचार्याः ।

† पूर्वार्द्धं दक्षितायम् ।

‡ अरिंहपुराणे तु ।

अदिरञ्च कदम्बश्च करञ्जश्च तथा वटः ।

तिन्निङ्गी वैष्णवश्च आशनिम्बी तथैव च ॥

अपामार्गश्च बिल्वश्च अर्कश्चोदुम्बरस्तथा ।

एते प्रशस्ताः कथिता दन्तधावनकर्षणसु ॥ इति ।

गर्गः ।

दशाङ्गुलन्तु विप्राणां क्षत्रियाणां नवाङ्गुलम् ।
अष्टाङ्गुलन्तु वैश्याणां शूद्राणां सप्तसञ्चितम् ।
चतुरङ्गुलमनिन नारीणां विधिरुच्यते ॥

शाश्वलायनसु ।

वितस्तिमात्रमुद्दिष्टं दन्तकाष्ठं द्विजन्मनाम् ।
स्त्रीशूद्रयोस्तद्विषं स्यान्नातिशुष्कं न जन्तुमत् ॥ इति ।

तथाच परिमाणे विकल्पः ।

काष्ठग्रहणमन्त्रसु ।

आयुर्बलं यशो वर्चः प्रजाः पशुवसूनि च ।
ब्रह्म प्रज्ञाञ्च मेधाञ्च त्वं नो (दि)धेहि वनस्पते ॥

इति विष्णुक्तः ।

काष्ठ(भक्षण)चूर्वणमन्त्रसु ।

अन्नाद्याय व्यूहध्वम् सोमो राजानमागमत् ।
स मे मुखं प्रमार्क्षते यशसा च भगेन च ॥

इति कात्यायनोक्तः । ततस्तेन काष्ठेन जिह्वासुविष्य काष्ठं
प्रक्षाल्य नैर्ऋत्यां दिशि उत्सृजेत् ।

अत्र वर्ज्यकाष्ठानि ।

मार्कण्डेयः ।

कोविदारशमीतालश्लेषातकविभीतकान् ।
वर्जयेद्दन्तकाष्ठे च शुम्भुसंक्रमुकं तथा ॥

सुत्यर्थसारे ।

आसने शयने याने पादुके दन्तधावने ।
 पालाशाश्लथकौ वज्र्यौ सर्व्वकुम्भितकर्षसु ॥
 अलाभे दन्तकाष्ठानां निषिद्धायां तिथौ तथा* ।
 अषां द्वादशगण्डूषैर्विदध्याहन्तधावनम्† ॥
 यद्वा तृणपर्णोदकेन मध्यमानामिकाङ्गुष्ठानामन्यतमेन
 धावयेत् ।

अथ निषिद्धतिययः ।

चतुर्दशशुभमौदशपूर्णिमासंक्रमेषु च ।
 नन्दासु च नवम्याश्च दन्तकाष्ठं विवर्जयेत् ॥
 उत्पत्तौ च विपत्तौ च मैथुने दन्तधावने ।
 अभ्यङ्गे ह्युदधिस्राने तिथिस्तात्कालिकी स्मृता ॥
 तथा ।

श्राद्धे यज्ञे च नियमे तथा प्रोषितभर्तृका ।
 रजस्वला सूतिका च वर्जयेद्दन्तधावनम् ॥
 अत्रापवादः सङ्गहे ।

रजस्वला चतुर्थेऽङ्घ्रि सूतिका दशमेऽहनि ।
 मरीचिः ।

नाद्यादजीर्णवमथुश्वासकासज्वरादिभिः ।
 पुरोदयाद्रवेस्त्वद्यान्नोदितेऽस्तमिते रवौ ॥
 नाद्यान्न भक्षयेद्दन्तकाष्ठमिति शेषः ।

* प्रतिषिद्धदिने तथा इति बहुषु निबन्धेषु पाठः ।

† सुखशुद्धिर्धिधीयते इति आत्ताः पठन्ति ।

तीर्थप्राप्तौ वचनादन्यदापि भवति ।

यसः ।

श्राद्धे जन्मदिने, चैव विवाहेऽजीर्षदूषिते ।

व्रते चैवोपवासे च वर्जयेद्दन्तधावनम् ॥

इति दन्तधावनविधानम् ।

अथ केशप्रसाधनादिमाङ्गल्यविधिः ।

स्नाने ।

स्नातकस्य* ततः कुर्यात् पुमान् केशप्रसाधनम् ।

आदर्शाञ्च नमाङ्गल्यं† दूर्वाद्यास्त(म्, भनानि च ॥

ब्राह्मेऽपि ।

स्वमात्मानं घृते पश्येद्यदीच्छेच्चिरजीविताम् ।

प्रातःस्नानं ततः कुर्यात्क्षत्रपेष यथोदितम् ।

सन्ध्यां वापि तथा कुर्यादङ्गमुन्मुञ्च यत्नतः ॥ इति ।

* आचान्तस्य इति आङ्गिकतत्त्वे पाठः ।

† माङ्गल्यान्वाङ्ग नारदः—

श्रीकेऽङ्गिन्याङ्गान्यष्टौ ब्राह्मणां गौर्दुताग्रजः ।

चिरस्थं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः ॥

यतीनां दर्शनस्यैव स्पर्शनं भाषणं तथा ।

कूर्मस्यः पूजते जित्यं तथात् पश्येत नित्यम् ॥ इति ।

अथ यज्ञोपवीतविधिः ।

तत्र ।

उपवीतं सदा धार्यमिति कात्यायनोऽब्रवीत् ।

अनुरपि ।

सदोपवीतिना भावं सदा वक्ष्यिष्विन च ।

विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम् ॥

श्रुतः ।

चिह्नदूर्ध्वतद्धार्यं तन्तुत्रयमधोवृतम् ।

चिह्नं (चो)तूपवीतं स्वात्तस्त्रैको ग्रन्थिरिष्यते ॥

ऊर्ध्वतं दक्षिणं करमूर्ध्वं कृत्वा वलितमित्यर्थः* ।

वशिष्ठः ।

नाभेरूर्ध्वमनायुष्यमधो नाभेस्तपःक्षयः ।

तस्मान्नाभिसमं कुर्यादुपवीतं विचक्ष्यः ॥ इति ।

कात्यायनस्तु ।

पृष्ठवंशे च नाभ्याश्च धृतं यद्विन्दते कटिम् ।

तद्धार्यमुपवीतं स्यान्ना(तो)तिसम्बं न चोच्छ्रितम् ॥ इ

अथ विशेषमाह स एव ।

कार्पासमुपवीतं स्वादिप्रस्योर्ध्वतं चिह्नत् ।

अथ सूत्रमयं राज्ञो वैश्यास्त्राविकमुच्यते ॥ इति ।

* ऊर्ध्वतप्रकारमाह संयत्कारः—

करेण दक्षिणेगोहे नतेन विमुच्यते ।

वक्षितं प्राञ्जयेः सूत्रं प्राञ्जे ऊर्ध्वतं कृतम् ॥ इति ।

उत्सवभावे देवलः ।

कार्पासशौमनोवासशशवस्तुष्टादिभ्यम् ।

यथा(सदा)सम्भवतो धार्यमुपवीतं द्विजातिभिः ॥ इति ।

शुभा पतस्त्री पतस्त्री स्यादुभ्यं शुभा इत्यमरसिंहीतेः । वल्कं
वल्कलं वृक्षत्वक् तज्जन्वमित्यर्थः । अथभवत् इति सप्तम्यास्तसिला-
देशः मुख्यासम्भवे इत्यर्थः । तत्करणप्रकारस्तु ।

शुचौ देशे शुचिः सूत्रं संहताङ्गुलिमूलके ।

भावेद्य पञ्चवत्या तन्निगुणीकृत्य यजतः ॥

इत्यादिभोक्तः ।

आचारप्रदीपे ।

यज्ञोपवीतं कुरुते सूत्रेण नवताम्रवम् । इति ।

तस्तुदेवतास्तु ।

ॐ(अ)कारश्चाग्निनागी च सोमः पिबप्रजापती ।

वायुः सूर्यः सर्वदेवा इत्याहुः सर्वदेवताः ॥

भृगुः ।

यज्ञोपवीते हे धार्ये त्रीते स्मार्त्ते च कर्माणि ।

ब्रह्माभावे द्वितीयं स्वादेकाद्य प्रथमात्रमी ॥

तथा ।

उपवीतं वटोरेकं हे तथैतरयोः स्मृतेः । इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि ।

ब्रह्मचारिणः एकस्तु स्नानप्रभृति तद्वयम् ।

द्वितीयं चोत्तरोयं स्वाहस्राभावे द्वितीयकम् ॥

बलाभावे तृतीयकामिति पुनर्वचनम् ।

उपाप्ते तु प्रतिनिधौ मुख्योऽर्थो लभ्यते यदि ।

तत्र मुख्यमनादृत्य मीषेनैव समाप्यते ॥

इति न्यायस्य बाधार्थम् । तथाच उत्तरीयाभावदशायामेव
तस्मानुकल्पत्वं तन्नाभे तु पूर्वधृतयज्ञोपवीतमेव । तेनोत्तरीयमपि
तदा धार्यमेवेत्याशयः ।

तथा ।

धारयेन्नित्यमेतानि नवसंख्यानि वै द्विजः ।

तत्परिधानञ्च यज्ञोपवीतमिति* मन्त्रेण कार्यम् । अत्र पूर्वं
घशाञ्चाचमनं कार्यम् ।

मलापकर्षणज्ञाने गात्राभ्यङ्गे तथैव च ।

ब्रह्मसूत्रं पृथक् कुर्यादन्यथा नरकां व्रजेत् ॥

इति स्मृतेः । उक्तादन्यत्र कदापि नोत्तारयेत् । यद्युत्तारयेत्तदा
मन्त्रपूर्वकमन्यत् परिदध्यात् ।

मन्त्रन्यस्तोपवीतं यद्योद्धरेत्तत्कदाचन ।

मोहाद्विजस्तदुद्धृत्य पुनर्मन्त्रेण धारयेत् ॥

इति गालवोक्तेः । एवमन्यधृतमपि न दध्यात् । तदुक्तं संहृष्टे ।

उपानहौ च वासञ्च धृतमन्यैर्न धारयेत् ।

उपवीतमलाहारं स्रजं करकमेव च ॥

* यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं इत्यनेनोक्तं पुराणात् ।

आयुष्मन्तं प्रतिमुञ्च पृथं यज्ञोपवीतं वचनस्य तेजः ॥ इति ।

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।

असु प्रास्वेद्दिनष्टानि धृत्वा चान्यानि मन्त्रतः ॥ इति ॥

तथा देवसः ।

सावित्वा दशकृत्वोऽग्निर्मन्त्रिताभिस्तदुचयेत् ।

विच्छिन्नं वाप्यधोवातं भुक्त्वा निर्मितमुत्सृजेत् ॥

इति तत्प्रतिपत्तिः ।

इति यज्ञोपवीतविधानम् ।

अथ शिखाबन्धः ।

तत्र व्यासः ।

स्मृतोद्धारश्च गायत्रीं निबध्नीष्विच्छिन्नां ततः ।

पुनराचम्य हृदयं बाहू स्नात्वा च संस्पृशेत् ॥

तत्र बन्धनं शिरसो दक्षिणभागे कार्यम् ।

गायत्र्या तु शिखां बद्धा नैर्ऋत्यां ब्रह्मरन्ध्रतः ।

पश्चात्तु जूटिकां बद्धा ततः कर्णं समाचरेत् ॥

इति वचनात्* ।

• ब्रह्म शिखाबन्धमन्त्र—

ब्रह्मवाचीसहस्रादि शिखाचीप्रतानि च ।

विष्णोर्नामसहस्रेण शिखाबन्धं करोम्यहम् ॥

मन्त्रेण सकला देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।

सिद्धमवाप्सुता सखीः शिखावृत्तं करोम्यहम् ॥ इति ।

अथ प्राणायामः ।

तत्र बृहस्पतिः ।

बद्धासनं नियम्यासं श्रुत्वा (चार्वा)चर्णादिकं ततः ।

स सन्न्योहितदृष्टीनी प्राणायामं समभ्यसेत् ॥

प्रथमव्याहृतियुता सावित्रीं शिरसा सह ।

त्रिर्जपेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥

योगियाज्ञवल्काः ।

कुम्भकः पूरको रे(चः)चः प्राणायामस्त्रिलक्षणः ।

पूरकः पूरणं वायोः कुम्भकः स्वापनं क्वचित् ॥

वहिर्निःसारणं तस्य रेचकः परिकीर्तितः ।

दक्षिणे रेचयेद्वायुं वामेनापूरितोदरः ॥

कुम्भेन धारयेन्नित्यं प्राणायामं विदुर्बुधाः ।

अङ्गुष्ठेन पुटं प्राञ्चं नासाया दक्षिणं पुनः ॥

कनिष्ठानामिकाभ्याञ्च वामं प्राणस्य सहृहे ।

अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यान्तु ऋग्वेदि-सामगायनैः ।

अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु प्राञ्चं सर्वैरथर्वभिः ॥

शङ्खोऽत्र विशेषमाह ।

दक्षिणे रेचकं कुर्याद्दामेनापूर्य्य चोदरम् ।

कुम्भकेन जपं कुर्यात्प्राणायामस्य लक्षणम् ॥ इति ।

सप्त व्याहृतयः प्रोक्ताः प्राणायामे तु नित्यशः ।

भूर्भुवः स्वर्गहर्जनस्तपः सत्यं तथैव च ॥

प्रत्योद्धारसमायुक्तं तथा तद्वचिह्नः परम् ।

ओमापो ज्योतिरित्येतच्छिरः पञ्चाग्रयोजयेत् ।
 त्विरावर्त्तनयोगात्तु प्राणायामसु शब्दितः ॥
 अथ विशेषः स्मृत्यन्तरे ।
 ॐकारस्य ऋषिर्ब्रह्मा देवोऽग्निस्तस्य कथ्यते ।
 गायत्री च भवेच्छब्दो नियोगः सर्वकर्मसु ॥
 त्विरावन्तु प्रयोक्तव्य आरम्भे सर्वकर्मणाम् ।
 व्याहृतीनान्तु सर्वासामार्षश्चैव प्रजापतेः ॥
 गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च वृहती त्रिष्टुबेव च ।
 पंक्तिश्च जयती चैव छन्दांस्येतानि सप्त वै ॥
 अग्निर्वायुस्तथा सूर्यो वृहसतिरपांपतिः ।
 इन्द्रश्च विश्वेदेवाश्च देवताः समुदाहृताः ॥
 प्राणस्य यमने चैव विनियोग उदाहृतः ।
 सविता देवता यस्या मुखमग्नित्रयात्मकम् ॥
 विश्वामित्र ऋषिच्छब्दो गायत्री सा विशिष्यते ।
 जपहोमोपनयने विनियोगो विधीयते ॥
 ओमापो ज्योतिरित्येष मन्त्रो वै तैत्तिरीयके ।
 तस्य प्रजापतेरार्षं छन्दोहीनं यष्टुर्यतः ॥
 ब्रह्माग्निवायुसूर्याश्च देवताः समुदाहृताः ।
 प्राणस्य यमने चैव विनियोगः प्रकीर्तितः ॥ इति ।

व्यासः ।

नित्ये देवार्चने होमे सन्ध्यायां श्राद्धकर्माणि ।
 स्नाने दाने तथा ध्याने प्राणायामास्त्रयस्त्रयः ॥

आचारप्रदीपेऽपि ।

द्वौ द्वौ प्रातश्च मध्याह्ने त्रिस्त्रिः सन्ध्यात्रयेऽर्चने ।
वेङ्कदेवे भोजनान्ते प्राणायामासु षोडश ॥

एतत्फलमाह याज्ञवल्क्यः ।

यद्विप्रः कुरुते पापं मनसा कर्मणा गिरा ।
त्रिकालसन्ध्याकरणात्प्राणायामैर्ब्यपोहति ॥

मनुः ।

दहन्ते धायमानानां धातूनां हि यथा मलाः ।
तथेन्द्रियाणां दहन्ते दोषाः प्राणस्य संयमात् ॥
इति प्राणायामविधानम् ।

अथ प्रातःस्नानविधिः ।

तत्र योगियाज्ञवल्क्यः ।

प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वानप्रस्थगृहस्थयोः ।
यतेस्त्रिषवणं प्रोक्तं सकृच्च ब्रह्मचारिणः ॥

ब्रह्मचारिणः सकृत्स्नानमशक्तविषयम् ।

स्नायात्प्रातश्च मध्याह्ने ब्रह्मचारी तथा गृही ।

इति विष्णुक्तेः ।

मार्कण्डेयः ।

अस्नातस्य क्रियाः सर्वा भवन्तीहाफला यतः ।
प्रातः समाचरेत्स्नानं तच्च नित्यमिति स्मृतम् ॥

प्रातःस्नानगुणा उक्ताः स्कान्दे ।

गुणा दश स्नानपरस्य नित्यं
रूपञ्च तेजश्च बलञ्च शौर्यम् ।
आयुष्यमारोग्यमलीलुपत्वं
दुःस्वप्ननाशञ्च तपश्च मिधा ॥ इति ॥

दक्षः ।

अत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः ।
स्रवत्येव दिवा रात्रौ (सदा तस्य) प्रातःस्नानं विशोधनम् ।
प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टफलं हि तत् ॥

दृष्टं मलापकर्षादि अदृष्टं प्रत्यवायपरीहारादि ।

अशक्तस्य तु ।

सप्ताहं प्रातरस्नायी द्विजः शूद्रत्वमाप्नुयात् ।
तस्माच्छूद्रत्वशुद्ध्यर्थं रविवारे समाचरेत् ॥

कात्यायनः ।

यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः ।
दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गेहे चेतदमन्त्रवत् ॥
अथ सर्वथा मन्त्रनिषेधः किन्तु मन्त्रबाहुल्यनिषेधः ।
गृहेऽपि च द्विजातीनां मन्त्रवत्स्नानमिष्यते ।
विधिलोपं न ते कुर्युः सामर्थ्ये सति कर्हिचित् ॥

इति जैमिनिस्मृतेः ।

अल्पत्वाद्दोमकालस्य बहुत्वात्स्नानकर्माणाः ।
प्रातर्न तनुयात्स्नानं होमलोपो विगर्हितः ॥

इति कात्यायनोक्तिलिङ्गाच्च ।

वशिष्टः ।

प्रातः सङ्क्षेपतः स्नानं शौचार्यन्तु तदिष्यते ।

मन्त्रैस्तु विधिनिष्पाद्यं मध्याह्ने (तु) स्यात् सविस्तरम् ।

अत्र प्रातःशब्देन उदयात्प्राक्तनाद्यतस्तो नाद्य उच्यन्ते ।

अरुणकिरणप्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायात् ।

इति बौधायनोक्तेः ।

व्यासः ।

स्नानन्तु द्विविधं प्रोक्तं मुख्यगौणप्रभेदतः ।

तयोस्तु वारुणं मुख्यं तत्पुनः षड्विधं स्मृतम् ॥

जलनिष्पाद्यं वारुणम् ।

नित्यं नैमित्तिकं कास्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।

क्रियास्नानं तथा षष्ठं षोढा स्नानं प्रकीर्चितम् ॥

तत्र प्रातःस्नानं नित्यम् ।

प्रातः समाचरेत् स्नानं तच्च नित्यमिति स्मृतम् ।

इति मार्कण्डेयोक्तेः ।

चन्द्रसूर्योपरागादौ सूतकादौ च यत् स्नानं तन्नैमित्तिकम् ।

गृध्र(भास)वायसमाज्जारिखरोद्गस्नानशूकरान् ।

अनेध्यानि च संस्पृश्य सवासा जलमाविशेत् ॥

इत्याद्यपि नैमित्तिकमेव ।

पुण्येऽर्के जम्बूनक्षत्रे व्यतीपाते च वैधृती ।

अमायाश्च नदीस्नानं पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥

इत्याद्युक्तं स्नानं काम्यम् ।

धर्मक्रियां कर्तुं यत् पूर्वस्नानं तत् क्रियाङ्गम् ।

मलापकर्षणं नाम स्नानमभ्यङ्गपूर्वकम् ।

मलापकर्षणायैव प्रवृत्तिस्तत्र नान्यथा ॥

इत्याद्युक्तं स्नानं मलापकर्षणम् ।

प्रसङ्गादभ्यङ्गे निषिद्धास्तिथयः कथ्यन्ते ।

गर्गः ।

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां रविसंक्रमे ।

द्वादश्यां सप्तमीषष्ठोस्तैलस्पर्शं विवर्जयेत्* ॥

तथा ।

षष्ठ्यष्टमी पञ्चदशी पक्षद्वयचतुर्दशी ।

अत्र सन्निहितं पापं तैले मांसे चुरे भगे ॥

अत्र यथाक्रमं द्रष्टव्यम् ।

प्रचेतास्तु ।

सार्षपं गन्धतैलञ्च यत्तैलं पुष्पवासितम् ।

अन्यद्रव्ययुतं तैलं न दुष्यति कदाचन ॥

। बारविशेषेष्वपि अभ्यङ्गनिषेधो दृश्यते—तथाच ज्योतिषम् ।

सन्नापः कीर्तिरन्वायुर्धनं निधनमेव च ।

आरोग्यं सर्वकामान्तरभ्यङ्गे भास्करादिषु ॥

अस्य प्रतिप्रसवोऽपि तत्रैव ।

रवौ पुष्पं नरौ दृश्यां भूमिं भूमिजवासरं ।

शक्रे च गोमयं दद्यात्तैलदांषोपशान्तये ॥ इति ।

तैलाभ्यङ्गनिषेधे तु तिलतैलं निषिध्यते ।

अभ्यङ्गस्य निषेधे तु सार्षपादेरपीष्यते ॥

व्यासः ।

तथा दर्शे च सप्तम्यां संक्रान्तौ च रवेर्दिने ।

चन्द्रसूर्योपरागे च स्नानमामलकैस्त्वजेत् ।

यत्तु तौर्यादिषु स्नानं क्रियास्नानं तदीरितम् ॥

स्नानमात्रादयत्र फलं तत् क्रियास्नानमित्यर्थः ।

अथ गौणस्नानं विविच्यते ।

तत्र योगियाश्रवस्काः ।

मान्द्रं भीमं तथाग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च ।

वारुणं मानसञ्चैव सप्त स्नानान्यनुक्रमात् ॥

अत्र गौणमध्ये मुख्यस्य वारुणस्योपादानं दृष्टान्तार्थम् ।

सामर्थ्ये सति वारुणं मुख्यम् । एवमापदि इमानीत्यर्थः ।

जावालिरपि ।

असामर्थ्याच्छरीरस्य देशकालाद्यपेक्षया ।

मन्द्रस्नानादितः सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः ॥

आपोहिष्ठादिभिर्मान्द्रं मृदालम्बसः पार्थिवम् ।

आग्नेयं भस्मना[†] स्नानं वायव्यं रजसा गवामृ[‡] ॥

अग्निः सातपवर्षाभिः स्नानं तद्दिव्यमुच्यते ।

• मृदालम्बो गङ्गामृत्तिकातिलकरूपः ।

† भस्मना संस्कृतभस्मना इति ह्यन्दोनाङ्गिकः ।

‡ गारुजः(स्युत)कृतमिति आङ्गिकतत्त्वे पाठः । .

वारुणश्चावगाहश्च(श्च) मानसं विष्णुचिन्तनम् ॥ इति ।

अशिरस्कावगाहाशक्तौ जाबालिः ।

अशिरस्कं भवेत् ज्ञानं ज्ञानाशक्तौ तु कर्मिणाम् ।

आर्द्रेण वाससा वापि मार्जनं कापिलं विदुः* ॥

ऋचाभिमन्वितैस्तोयैः प्रोक्षयेन्मूर्ध्नि सर्वतः ।

अनुकल्पमिदं ज्ञानं सर्वपापहरं नृणाम् ॥

शत्रुं चापस्तु द्रुपदा चापोहिष्ठाघमर्षणम् ।

एतैस्तु पञ्चभिर्मन्त्रैर्गर्भमन्त्रज्ञानं तदुच्यते ॥ इति ।

अथ मन्त्राणां समुच्चयो विकल्पो वा शत्रुघातपेक्षया योज्यः ।

ज्ञानञ्च एकेन अनेकेन वा वाससा कार्यम् ।

एकेन वाससा ज्ञायाद्वाभ्यामनियमः स्मृतः ।

बहुभिश्च प्रतीषेधः ज्ञाने फलमभीप्सताम् ॥

इति विष्णुज्ञेः ।

नैकवासाः क्रियां कुर्यात् ज्ञानकर्म विना क्वचित् ।

इति च ।

अन्यथापि ।

असृश्यस्पर्शने चैव वार्त्तायां पुत्रजन्मनि ।

एतद्विवाससा कार्यमन्यत्रैकेन वाससा ॥ इति ।

तथा ।

* दैहिकं मार्जनं स्मृतम् इति आर्त्ताणां पाठः ।

† एभिश्चतुर्भिर्ऋचाभिमन्त्रज्ञानमुदाहृतम् । इति आर्त्ताणां पाठः स एव समीचीनः मन्त्राणां पञ्चसहस्रात्मन्त्रत्वात् ।

न नम्नो नान्यदीयेन नार्द्रेण न सूच्या ग्रथितेन न विकृतेन
च वाससा स्नायादित्याचारतिलके ।

जाबालिः ।

स्त्रोतसोऽभिमुखो मज्जेद्यत्रापः प्रवहन्ति वै ।
स्थावरेषु च सर्वेषु आदित्याभिमुखस्तथा ॥

सङ्ग्रहेऽपि ।

स्त्रोतसोऽभिमुखः स्नायान्मार्ज्जने चाघमर्षणे ।
अन्यत्रार्कमुखो रात्रौ प्राङ्मुखोऽर्कमुखोऽपि वा ।
सन्ध्यामुखस्तु सन्ध्यायां स्नानं कुर्वीत यत्नतः ॥ इति ।

आपस्तम्बः ।

प्रवाहाभिमुखं स्नानमृक्क्षामाथर्ववेदिनाम् ।
आदित्याभिमुखं स्नानं याजुषस्य सदैव हि ॥

अतएव सूर्याभिमुखो निमज्जेदिति वाजसनेयिस्नानसूत्रम् । तदपि
स्थावरविषयमिति केचित् । निमज्जनमात्रं सूर्याभिमुखं तदमन्त्रं
स्नानन्तु प्रवाहाभिमुखं तच्च समन्वकमित्यन्ये । आपस्तम्बानामपि
सूर्याभिमुखं स्नानम् ।

तथाच धर्मप्रश्ने द्वितीयाध्याये ।

शनैरपोऽभ्यवेयादनभिघ्नन्नभिमुख आदित्यमुदकमुपसृशे-
दिति सर्वत्रोदकस्पर्शनविधिरिति ।

यत्तु तत्रैव प्रथमाध्याये सशिरोऽवमज्जनमपु वर्जयेदस्तमिते च
स्नानमिति सशिरःस्नानं निषिद्धं तत् स्नातकविषयमित्युक्त्वलकार-
उक्तवान् ।

येत्तु ।

सिंहकर्कटयोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत कृतं चेन्निष्फलं भवेत्* ॥

इत्यत्रिवचनं तत्समुद्रगाव्यतिरिक्तसुद्रनदोविषयम् ।

गङ्गादिसरितः सर्वाः शु(भाः)द्धाः सर्वत्र सर्वदा ।

इति विशेषोक्तेः ।

अत्र विशेषो वामनपुराणे ।

निषिच्य ती(रं)रे कुशपिच्छुलानि

पूर्वोत्तराग्राणि मृदं न्यसेच्च ।

प्रक्षाल्य पादौ च मुखञ्च कण्ठे

यज्ञोपवीतञ्च जलं पिबेच्चिः ॥

कण्ठे यज्ञोपवीतमित्येतद्वचनं कण्ठात्रात्तार्थमित्येतदर्थम् । तथाच निवीतं कृत्वा प्रक्षालयेदित्यर्थः ।

कराभ्यां धारयेद्दर्भान् शिखाबन्धं विधाय च ।

प्राणायामांस्तथा कुर्यात् कालज्ञाने यथाविधि ॥ इति ।

कालज्ञानम् अथ ब्रह्मणो द्वितीये परार्धे इत्यादि ।

उत्तमन्तु नदीस्नानं तडागे मध्यमं स्मृतम् ।

कूपे स्नानन्तु सामान्यं भाण्डस्नानङ्कृतं वृथा ॥

आङ्गिकतत्त्वे तु ।

यव्यइयं यावथादि सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत वञ्चयित्वा समुद्रगाम् ॥ इति ।

वचनमिदमेतदपि दृश्यते । यव्यशब्दो मासपर्यायः ।

षट्त्रिः ।

स्नानं रजकतीर्थे च भोजनं गणिकागृहे ।
 ये कुर्वन्ति द्विजं मोहात्ते यान्ति निरयं परम् ॥
 नमो नारायणायेति सप्तवारं जपन् व्रजेत् ।
 नाभिमात्रे जले स्थित्वा कृत्वा केशान् द्विधा द्विजः ॥
 निरुध्य कर्णौ नासाञ्च त्रिःकृत्वो मज्जनं ततः ।
 स्नाने दक्षिणतः कार्या भलकास्तु प्रयत्नतः ॥
 सजीवपितृकैश्चैव मन्यैरुभयतः सदा ।
 हिराचम्याभिषेकस्तु कुर्यादष्टाक्षरेण तु* ।
 अन्तर्जले जपेन्मन्त्रस्त्रिकृत्वश्चाघमर्षणम् ॥

अमर्षणम् ऋतं च सत्यं चेति सूक्तम् ।

द्वुपदां वा विराहृत्य आयं गौरितिः वा ऋचम् ।
 प्राणायामं सशिरस्कं जलेऽन्तस्त्रिजपेत्तथा ।
 भावर्त्तयेद्वा प्रणवं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम् ॥ इति ।
 आघमर्षणे षट्पक्षा वाजसनेयिविषयाः । तत्सूत्रे तथाविधानात् ।
 आश्वलायनस्नानविधिस्तद्गृह्यपरिशिष्टे ।

* हिराचम्याभिषेकस्तु कार्थ्यो अष्टाक्षरेण तु । अत्रमेव पाठः समीचीनः, कर्तृपदस्य शान्तत्वात् । अथ नमो नारायणाय इत्यात्मकेन ।

द्वुपदादिव सुसुचानः स्त्रिः स्नास्त्री(तो) मलादिव ।

पूत पवित्रेष्वेवाज्यमापः सन्वन्तु मेनसः ॥ २०अ. २०न. यजुः ।

आय गौः षड्भिरक्रमीदसदम्भातर पुरः ।

पितर च प्रयन् स्वः ॥ २०अ. ६न. यजुः ।

प्रातः सह गोमयेन कुर्यान्मृदा मध्यन्दिने सायं शुवाभि-
रङ्गिः । न प्रातः ज्ञानात् प्राक् सन्ध्यामुपासीत । प्रातः
प्रातरुत्सृष्टं गोमयमन्तरिक्षस्थं संगृह्य भूमिष्ठं वीपर्यधत्
संत्यक्तं तीर्थमेत्य धीतपाणिपादमुख पाचम्य सन्ध्योक्तवदा-
न्नाभ्युक्षणादि सर्वं कृत्वा हिराचम्य संयतप्राणः सङ्कल्प्य
गोमयं वीक्षितमादाय सव्ये पाणौ कृत्वा व्यावृत्तिभिस्त्रिधा
विभज्य दक्षिणं भागं प्रणवेन दिक्षु विन्यस्य उत्तरं तीर्थे
क्षिप्वा मध्यमं मा नः स्तोत्रे* इत्युचाऽभिमन्त्र्य गन्धहारा-
मित्यनेन† मूर्धादिसर्वाङ्गमालिष्य प्राञ्जलिर्वरणं हिरण्य-
शृङ्गमिति ‡ हाभ्यांः प्रसन्नाजे वृहदर्चा इति सूक्तेन च§
प्रार्थ्य या प्रवत इत्येतया तीर्थमभिसृज्य अवगाह्य ज्ञातो वै

मा नः स्तोत्रे तुमये मा न चायुषि मा नो गोषु मा नो अत्रेषु गौरिषः ।

मा नो वीरान् रुद्र भामिनी वधीर्द्विषन्तः सदसि त्वा इवामहे ॥ १६७. १६म. यजुः ।

गन्धहारां दुराघर्षां नित्यपुष्टां करोविषीम् ।

ईश्वरीं मन्वंभूतानां त्वामिहोपश्रये श्रियम् ॥

हिरण्यशृङ्गोऽयं अस्य पादा मनोजवा अवर इन्द्र आसीत् ।

ईवा इदस्य हविरसमायन् श्रो अर्चन्तं प्रथमो अध्वतिष्ठत् ॥ १६७. २०म. यजुः ।

ईर्मानासः सिलिकमध्यमासः संशूरशासां दिव्यासो अत्याः ।

इंसा इव त्रेविंशो यतस्ते यदाचिषु दिव्यमउममन्त्राः ॥ ८७. २१म. यजुः ।

प्रसन्नाजे वृहदर्चागभीरं ब्रह्मप्रियं वरुषाय नृताव ।

वि यो जषाम ब्रमितेन अन्नोपक्षिरे इषिर्षो सूर्याय ॥ १६८. ८५म. १८८म. ।

हिराचम्य मार्जयेदम्बयो यन्त्यध्वभिरित्यष्टाभिः* आपो-
 हिष्ठेति नवभिः । अथ तीर्थमङ्गुष्ठेन द्रुमं मे गङ्गे इत्युचा-
 त्रिः प्रदक्षिणममलोच्य प्रकाशपृष्ठमग्नीऽघमर्षणसूक्तं† त्रि-
 रावर्त्थं निमज्ज्योऽज्ज्य आदित्यमालोक्य द्वादशकत्व आप्मुत्य
 पाणिभ्यां शङ्खमुद्रयोदकमादाय मूर्द्धिं मुखे बाह्वोरुरसि
 चात्मानं गायत्र्या अभिषिच्य त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्या-
 नितिः‡ द्वाभ्यां तरत्स मन्दी धावतीति§ सूक्तेन च पुनः
 पुनः स्नायात् मूर्द्धिं चाभिषिचेत् । तद्विष्णोः¶ अग्नेरक्षायो

- अन्वयो यन्त्यध्वभिर्जामयो अध्वरीयताम् । पृथ्वीर्नधुना पयः ॥ १ ॥
- असूर्या उपसूर्ये याभिर्वा सूर्यः सह । ता नो हिन्यन्वध्वरम् ॥ २ ॥
- अपी देवीरुपह्वये येष नावः पिबन्ति नः । सिन्धुभ्यः कर्त्स्नं हविः ॥ ३ ॥
- असुत्तरमृतमसु भेषजमपामुत प्रशस्ये । देवा भवतु वाजिनः ॥ ४ ॥
- असु मे सोमा अत्रवीदन्तविश्वानि भेषजा । अग्निं च विश्वशम्भुवमापय विश्वभेषजोः ॥ ५ ॥
- आपः पृथीत भेषजं वरुणं तन्वे मम । ज्योक् च सूर्यं दृशे ॥ ६ ॥
- इदमापः प्रवहत यत् किं च दुरितं मयि । यथाहर्माभिद्रोह यथा श्रेय उताशृतम् ॥ ७ ॥
- आपो अद्यान्वचारिषं रसेन समगर्वाह । पयस्त्रानघ आगहि तं मा संसृज वर्चसा ॥ ८ ॥

१म. २३स. १६—२३सृक् ।

- † अघमर्षणसूक्तम् सृतं च सत्त्वं चेत्यादिकम् ।
- ‡ त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान् देवस्य हृदो अवयासिसौष्टाः ।
 यजिष्ठो वक्रितमः शीघ्रचानो विश्वा देवांसि प्रसुमुग्धास्यत् ॥ १म. २१च. यजुः ।
 स त्वं नो अघेऽवसो भवोती नेदिष्ठो अस्या उपसीव्युष्टी ।
 अवयस्स नो वरुणं रराणो वीहि मृडीकं सुहवी न एधि ॥ ४म. २१च. यजुः ।
- § तरत् स मन्दी धावति धारा सुतस्यान्वसः । तरत् स मन्दी धावति ॥
- || तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततम् ॥ ८म. ५८सृ. १सृक् ।

अंहसो* यत्किञ्चेदं वरुणदैव्ये जनः† इत्येता ज(पितृ)पन्
स्त्रोतोऽभिमुखः सरिसु स्त्रायादन्यत्रादित्याभिमुख इति ।

पित्राद्युद्देश्यज्ञानविषये हृददाह्निके पैठीनृसिः ।

सिद्धतीर्थे प्रतिकृतिङ्गत्वा कुशमयीं नरः ।

मज्जयेत्तु यमुद्दिश्य सोऽष्टमांशं फलं लभेत् ॥

पितरं मातरं वापि भ्रातरं श्वशुरं गुरुम् ।

यमुद्दिश्य निमज्जेत् सोऽष्टमांशं लभेत् वै ॥

तत्र मन्त्रः ।

कुशोऽसि त्वं पवित्रोऽसि ब्रह्मणा निर्मितः पुरा ।

त्वयि स्नाते स च स्नातो यस्येदं ग्रन्थिबन्धनम् ॥ इति ॥

मृतपित्रादिविषये भृगुः ।

मातरं पितरं वापि भ्रातरं वा प्रमौतकम् ।

यमुद्दिश्य निमज्जेत् अष्टमांशं लभेत् सः ॥ इति ॥

वं स्नात्वा शालग्रामतीर्थेन स्नायात् ।

तदुक्तं स्कान्दे काशीखण्डे ।

पादोदकेन देवस्य इत्याकोटिसमन्विताः ।

शुध्यन्ति नात्र सन्देहस्तथा शङ्कोदकेन च ॥

यदत्यर्थं रहस्यन्तु पापमाचरितं (भवेत्) नृभिः ।

प्रायश्चित्तन्तु तस्यैकं शालग्रामशिलाजलम् ॥

* अपि रक्षा षो अंहसः प्रतिष्ठा देव रौषभः । तपिष्ठे रजरोदह ॥ ७म. १५सू. १२सू. ।

† यत्किञ्चेदं वरुण देव्ये जनेऽभिद्रोहं मनुष्याश्चरामसि ।

‡ अचिन्तो यत्तव धर्मानुजोषिम मा मत्तजादेमसो देव रौरिषः ॥

स ज्ञातः सर्वतीर्थेषु सर्वक्रतुषु दीक्षितः ।
शालग्रामशिलातोयैर्योऽभिषेकं समाचरेत् ॥

पाप्मे माघमाहात्म्ये ।

गङ्गा गोदावरी रेवा नद्यो मुक्तिप्रदाश्च याः ।
निवसन्ति सतीर्थास्ताः शालग्रामशिलाजले ॥
ये पिबन्ति नरा नित्यं शालग्रामशिलाजलम् ।
पञ्चगव्यसहस्रेषु प्राथितैः किं प्रयोजनम् ॥ इत्यादि ।

गौतमीयतन्त्रे स्नानप्रकरणे ।

शालग्रामशिलातोयं तुलसीदलमिश्रितम् ।
कृत्वा शङ्खं भ्रामयंस्त्रिनिक्षिपेन्निजमूर्धनि ॥
शालग्रामशिलातोयमपौत्वा यस्तु मस्तके ।
प्रक्षेपणं प्रकुरुते ब्रह्महा स निगद्यते ॥
विष्णुपादोदकात् पूर्वं विप्रपादोदकं पिबेत् ।
विरुद्धमाचरन्मोहादात्महा स निगद्यते ॥
पृथिव्यां यानि तीर्थानि तानि(तीर्थानि) सर्वाणि सागरे ।
ससागराणि तीर्थानि पादे विप्रस्य दक्षिणे ।
ततः सङ्क्षेपतो देवान्मनुष्यांस्तर्पयेत्पितॄन् ॥

अत्र विशेषो वायवीये ।

अमृतेन समा ज्ञेयाः पुरतः केशविन्दवः ।
सुराविन्दुसमा ज्ञेयाः पृष्ठतः केशविन्दवः ॥
पिबन्ति शिरसो देवाः पिबन्ति पितरो मुखात् ।
मध्वतः सर्वगन्धर्व्या अधस्तात्सर्वजन्तवः ॥

तस्मात्प्रायं न मृष्येत अश्वरेण करेण वा ।

केशान्दक्षिणतः कृत्वा जलमध्येन तर्पयेत् ॥ इति ।

पराशरः ।

नित्यं नैमित्तिकं कार्त्तं त्रिविधं ज्ञानमिष्यते ।

तर्पणन्तु भवेत्तस्य ह्यङ्गत्वेन प्रकीर्तितम् ॥०

सव्येन चोपवीतेन देवतानाञ्च तर्पणम् ।

पितृणामपसव्येन मनुष्याणां निवीतिना ॥

विष्णुः ।

स्नातश्चाद्र्द्रवासा देवर्षिपितृतर्पणमन्त्र एव कुर्वीत तर्पणे

चाशून्यं करं कुर्यात् ।

तथाच योगियात्रवस्त्राः ।

अनामिकाधृतं हेम तर्जन्त्या रौप्यधारणम् ।

कनिष्ठिकाधृतं खड्गं ततस्तर्पणमाचरेत् ॥ इति ।

ज्ञानाङ्गतर्पणप्रकारस्तु आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे ।

अथ साक्षताभिरग्निः प्राप्सुख उपवीती देवतीर्थेन व्याहृ-

तिभिर्व्यस्तसमस्ताभिर्ब्रह्मादीन् देवान् सकृत्सकृत्तर्पयित्वा

अथोदङ्मुखो निवीती सयवाभिरग्निः प्राजापत्येन तीर्थेन

ऋषींस्ताभिव्याहृतिभिर्द्विर्द्विस्तर्पयित्वा अथ दक्षिणामुखः

प्राचीनावीती पितृतीर्थेन सतिताभिरग्निर्व्याहृतिभिरेव

सोमः पितृमान् यमोऽङ्गिरा अङ्गिरस्वानग्निः क्रव्यवाहन-

इत्यादींस्त्रिस्त्रिस्तर्पयेत् । एतत् ज्ञानाङ्गतर्पणम् । अथ

तीरमेव दक्षिणामुखः प्राचीनावीती “वे वे चास्मान्जुवे

जाता”* इति वस्त्रं निष्पीड्य उपवीत्यप उपसृश्येति । इदं
तर्पणं येषां शाखिनां सूत्रे नास्ति तैरपि कार्यम् । पारक्य-
मविरोधि यदिति वचनात् सर्वापसंहारन्यायाच्च ।

अत्र कर्मणि जलेनैव जर्द्धपुण्ड्रं कार्यम् ।

तदाह विष्णुः ।

जलस्थेन हि कर्त्तव्यं जलेनैवोर्द्धपुण्ड्रकम् ।

यतः शून्यललाटेन कृतं तन्निष्फलं भवेत् ॥ इति ।

अथ यक्ष्मतर्पणमाह आश्वलायनः ।

स्नानाङ्गतर्पणं कृत्वा यक्ष्मणे जलमाहरेत् ।

तन्मन्त्रस्तु ।

यन्मया दूषितं तोयं शारीरमलसञ्चयात् ।

तद्दोषपरिहारार्थं यक्ष्माणं तर्पयाम्यहम् ॥ इति ।

अत्रोदकं वह्निः क्षिपेत् सदाचारात् प्रकरणाच्च ।

शङ्कोऽन्यथाह ।

आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं जगत्तृप्यत्विति क्रमात् ।

जलाञ्जलित्रयं दद्यादेतत्सङ्क्षेपतर्पणम् ॥

इदमशक्तस्य श्रेयं सङ्क्षेपशब्दश्रवणात् ।

अत्र विशेषमाह शौनकः ।

असृश्यस्पर्शने वान्ते अशुपाते क्षुरे भगे ।

स्नानं नैमित्तिकं कार्यं दैवपितृविवर्जितम् ॥

* अपुत्रा गोविधो मृताः । ते दृष्यन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनीदकम् ॥

उद्धृतैरुदकैः स्नातो न कुर्यादन्यदा पुनः ।

स्नानाङ्गं तर्पणं विद्वांस्रतोऽन्यत्र न ज्ञापयेत् ॥ इति ।

अत्र विशेषमाह देवलः ।

अलाभे देवखातानां सरितां सरसां तथा ।

उद्धृत्य चतुरः पिण्डान् पारक्ये स्नानमाचरेत् ॥

पारक्ये सर्व्वसत्त्वोद्देशेनानुत्सृष्टे ।

शुगुः ।

मार्गान्तरा नदीप्राप्तौ स्नानादि परपारतः ।

अर्वाक्तीरे सरस्वत्या एष मार्गगतो विधिः ॥

इदमपि अर्वाक्तीरे तीर्थविशेषाभावे द्रष्टव्यमिति त्रिस्थलीसिती ।

गृहे स्नानप्रकारमाह व्यासः ।

शीतास्त्वपो निषिचैव* मन्त्रसम्भारसंभृताः ।

गृहेऽपि शस्यते स्नानं तद्धीनमफलं भवेत् ॥

गृहे चेत्तदमन्त्रवदिति मन्त्रबाहुल्यनिषेधार्थमित्युक्तमेव ।

मन्त्रमाह कात्यायनः ।

इमं देवा असपत्नमापोहिष्ठा इति त्रयः† ।

* निषेच्येति इति चाङ्गिकतत्त्वे पाठः ।

† इमं देवा असपत्नं सुवध्वं महते अत्राय महते ज्यैष्ठ्याय महते ज्ञानराज्यावेन्द्रस्येन्द्रि-
णाव । इमममुष्य पुत्रममुष्यै पुत्रमस्यै विश्व एष वोऽमी राजा सीमीऽस्माकं ब्राह्मणानां
राजा । १०च. १८म. यजुः ।

आपोहिष्ठा मयोभुवला न कर्त्तुं दधातन ।

महंरषाव चक्षसे ॥ ११च. ५०म. यजुः ।

इदमापः# शक्रो देवीर्दुर्गपदादिवः एव च ॥

इति सप्त, सभारा मृगोमयादयः । इदम् नद्यादिसामायत्तस्य
त्रेयम् ।

यत्तु षट्त्रिंशन्मते ।

आपः स्वभावतो मेध्याः किं पुनर्वह्निसंयुताः ।

तेन सन्तः प्रशंसन्ति ज्ञानमुष्णेन वारिणा ॥

इत्येतस्य प्राधान्यकथनं तदातुरविवयम् । उष्णोदकं त्वातुरस्येति
विशेषस्मृतेः ।

ज्ञातस्य वह्नितप्तेन तथैव परवारिणा ।

शरीरशुद्धिर्भवति न तु ज्ञानफलं भवेत् ॥

इति शङ्केन निषिद्धतया तस्योक्तत्वात् ।

श्री वः शिवतमो रससस्य भाजयतेह नः ।

उग्रतीरिव मातरः ॥ ११अ. ५१म. यजुः ।

तस्या अपर ममाम श्री यस्य चयाय जिन्वय ।

आपो जगयथा च नः ॥ ११अ. ५२म. यजुः ।

इदमापः प्रवृत्तावक्षं च मलं च यत् ।

यथाभिदुद्रोहानृतं यत्र शीपे चभीरुचम् ।

आपो मा तस्यादेगसः पवमानस्य मुचतु ॥ ६अ. १०म. यजुः ।

शक्रो देवीर(भौ)भिष्टये आपो भवन्तु पीतये ।

शरीरभिसवनं नः ॥ १६अ. १२म. अथर्वणम् ।

दुर्गपदादिव मन्त्रोऽयं १८४ षष्ठे प्रदर्शितः ।

ज्ञानफलं वैधम् आयुर्वेदीयं तु भवत्येव ।

उष्णाब्जनाथः कायस्य परिवेषो वसावहः ।

तेनैव चीपमाह स वज्रगुत् केमचक्षुषां ॥ इति धर्मोक्तेः ।

अत्र विशेषमाह बृहस्पतिः ।

सृते जन्मनि संक्रान्तीं श्राद्धे जन्मदिने तथा ।

असृश्यस्पर्शने चैव न स्नायादुष्णवारिणा ॥ इति ।

तदेतत् सर्वमनातुरस्य नद्यादिसंज्ञाविषयम् ।

नद्याद्यभावे त्वाह यमः ।

नित्यं नैमित्तिकञ्चैव क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।

तीर्थाभावे तु कर्त्तव्यमुष्णोदकपरोदकैः ॥

परोदकैः शीतोदकैरित्यर्थः ।

तथा ।

गृहस्नाने न कुर्वीत मार्जनं चाघमर्षणम् ।

नान्तरा तर्पणं कुर्यात् पश्चादाचम्य शुध्यति ॥

गृहे स्नानं यदा कुर्यादस्त्रमूर्ध्नि परित्यजेत् ।

अधश्चाग्नेण सम्पीड्य पाराशर्यवचो यथा ॥

पतिमत्स्त्रीविषये व्यासः ।

कुलस्त्री सशिखं स्नायादुत्सवे सति तैलतः ।

वारे वा पैतृके कर्मण्यन्यदाकण्ठसंग्रवा ॥ इति ।

इति गृहस्नानविधानम् ।

अथ वस्त्रपरिधानविधिः ।

तत्र नाङ्गेभ्यस्तोयमुद्धरेदिति निषेधात् किञ्चित्कालं विलम्ब्य
गात्रसन्मार्जनं कार्यम् ।

शुष्कं शीर्षं कर्तव्यं तथा शुष्केण वाससा ।
 स्यातो नाङ्गानि संमृज्यात् पाणिना किन्तु वाससा ॥

इति विष्णुपुराणात् । •

करेण नोन्मृजेद्गात्रं स्नानवस्त्रेण वा पुनः ।
 शुनोच्छिष्टं भवेद्गात्रं पुनः स्नानेन शुध्यति ॥

इति च पारिजातोक्तेः ।

वस्त्रविषये मनुः ।

ब्राह्मणस्य सितं वस्त्रं नृपते रक्तमुख्यम् ।
 पीतं वैश्यस्य शूद्रस्य नीलं मलवदिष्यते ॥

रक्तं धातुरक्तमुख्यं निविडम्* । नीलं नीलीरक्तम् । मलवत
 क्कणम् ।

मिताक्षरायाम् ।

नीलीरक्तं यदा वस्त्रं विप्रः स्वाङ्गेषु धारयेत् ।
 तन्तुसप्ततिसंख्याके स षषेन्नरके ध्रुवम् ॥

स्कान्देऽपि ।

नीलीरक्तान्तु यद्वस्त्रं दूरतस्तद्विवर्जयेत् ।
 स्त्रीणां क्रीडार्थसंयोगे शयनीये न दुष्यति ॥
 मृते भर्त्तरि या नारी नीलीवस्त्रान्तु धारयेत् ।
 भर्त्ता तु नरकं याति सा नारी तदनन्तरम् ।
 कम्बले पट्टे च नीलीदोषो न विद्यते ॥

इति कम्बलादौ प्रतिप्रसवः ।

* चत्वाररक्तविशेषमिति आर्त्ताः ।

तथा ।

अधोतं कारुधोतञ्च पूर्व्येद्युधोतमेव च ।
असु यत्पीडितं वस्त्रं तत्थास्यं सर्व्वथा हिजैः ॥
अष्टहस्तं नवं श्वेतं सदृशं नान्यधारितम् ।
अहतं तद्विजानीयात् सर्व्वकर्म्मसु पावनम् ॥

योगीश्वरः ।

स्त्रात्वैवं वाससी धीते अक्लिन्ने परिधाय च ।
प्रक्षास्योरु मृदाद्विष हस्तौ प्रक्षास्येत्ततः ॥
ईषद्धीतं नवं श्वेतं सदृशं य(न्त्र)ञ्च धारितम् ।
अहतं* तद्विजानीयात् सर्व्वकर्म्मसु पावनम् ॥ इति ।

तथा ।

अहतं यन्त्रनिर्मुक्तमुक्तं वासः स्वयम्भुवा ।
शस्तं तन्माङ्गलीकेषु तावत्कालं न सर्व्वदा ॥ इति ।

इमः ।

एकवस्त्रो न भुञ्जीत न कुर्याद्देवतार्चनम् ।
न कुर्यात्पितृकर्माणि होमं दानं तथा जपम् ॥ इति ।

तथा ।

आजानुमूलं वस्त्रं स्यात्पञ्चकच्छन्तु धारयेत् ।
तथूनमधिकश्चैव सर्व्वकर्म्मसु गर्हितम् ॥
कुचिद्वये तथा पृष्ठे नाभौ द्वौ परिकीर्त्सितौ ।
वस्त्रस्य धारणं यच्च पञ्चकच्छन्तु तद्विदुः ॥

* आहतमिति आर्त्ताः पठन्ति ।

यद्वा ।

कक्षां नाभौ तथा पृष्ठे कच्छत्रयमुदाहृतम् ।

कच्छत्रयसमायुक्तो यो विप्रः स शुचिः स्मृतः ॥

एककच्छो द्विकच्छस्तु मुक्तकच्छस्तथैव च ।

एकवाक्सा अवासाश्च नमनः पञ्चविधः स्मृतः ॥

वस्तुतस्तु शुष्कवस्त्रत्वमेव कार्यम् ।

प्रागग्रमुदग्रं वा धीतं वासः प्रसारयेत् ।

पश्चिमाग्रं दक्षिणाग्रं पुनः प्रक्षालनाच्छुचि ॥

पश्चिमदक्षिणाग्रप्रसारणे पुनः प्रक्षालनविधानात्तथा न कार्यमिति

भावः । अत्राग्रं दशा वृक्षवत् ।

शुष्काभावे गौतमः ।

सप्तवाताहतं वस्त्रं शुष्कवस्त्रप्रतिपादितम् ।

आर्द्राश्चापि द्विजातोनामाहृतं गौतमादिभिः ॥

धीताधीतं तथा दग्धं सन्धितं रजकाहृतम् ।

शुक्रमूत्राद्यसंसृष्टमाविकं चातसौभवम् ।

पवित्रमिति विज्ञेयं सर्व्वकर्म्मस्वसंशयः ॥

इति पादौ । अतसौभवं क्षौमम् ।

नववस्त्रपरिधाने श्रीपतिः ।

मार्त्तण्डे च धनं (व्रणः) यशः शशधरे क्लेशः सदा भूमिजे

वस्त्रं (वस्त्रे) लाभकरं बुधे सुरगुरौ विद्यागमः सम्पदः ।

नानायोगरतिः प्रमोदवनिताशस्यादिलाभो भृगौ

दौनः (दैन्यं) शाश्वतरोगवांश्च मनुजो धृत्वाम्बरं सूर्य्यजे ॥

तथा ।

रोहिणीषु करपञ्चकेऽश्विभे

शुक्लरेऽपि च पुनर्वसुद्वये ।

रेवतीषु वसुदैवते च भेः*

नव्यवस्त्रपरिधानमिष्यते ॥ •

नववस्त्रपरिधानं स्वसूत्रोक्तमन्त्रेण कार्यम् । वासश्चोपानह्या-

पूर्वाणि चेन्मन्त्र इति कात्यायनोक्तेः ।

शाताप्तयोऽपि ।

परिधाय नवं वास उत्तरीयञ्च मन्त्रतः ।

द्विरा(च)चामेद्विजो वस्त्रे धीते विपरिधाय च ॥

द्वितीयवस्त्राभावे कात्यायनः ।

एकं चेत्पूर्वस्योत्तरवर्गेण प्रच्छादयेतेति ।

जातूकर्णः ।

अभावश्चेद्वितीयस्य वस्त्रचीरं तदा भवेत् ।

द्व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं वापि चतुरङ्गुलमेव वा ।

सूत्रं वस्त्राकृतिं कुर्यात्तेन स्यादुत्तरीयकम् ॥

इदमुत्तरीयं यज्ञोपवीतेन सह योज्यम् । अजिनं वासो वा दक्षि-

ण्यत उपनीय दक्षिणं बाहुमुद्धरते अवधत्ते सव्यमित्यापस्तम्बोक्तेः ।

अत्र विशेषः सङ्ग्रहे ।

* इलाचिवास्त्रातिविश्राजानुराधासु । वसुदैवते धनिष्ठायाम् । शुक्लरे उत्तरायणे उत्तर-
फल्गुनी उत्तराषाढा उत्तरभाद्रपदादिष्वत्यर्थः ।

उत्तरीयं योगपट्टं तर्ज्जान्यां रजतं तथा ।

न जोवत्पितृकैर्धार्म्यं ज्येष्ठो वा विद्यते यदि ॥ इति ।

जीवत्पित्रयजो नोत्तरीयं कुर्यादित्यत्रोत्तरीयं नोपरिवासोमात्रं
किन्तु सग्रन्थिपरिमण्डलं वस्त्रमुत्तरीयं कुर्यादिति जातूकर्णोक्तम् ।
अतएव तृतीयमुत्तरीयार्थे इति तृतीयमुपवीतं तत्स्थानापन्नमपि
निषिद्धम् । नववस्त्रमात्रं द्वितीयम् । तथा पादुकारोहणं चैव
इत्यादि वचनात्तदारोहणमपि न कार्यम् ।

स्त्रिया विशेषः सङ्ग्रहे ।

यत्र पुंसः सचेलं स्यात् स्नानं तत्र सुवासिनी ।

कुर्वीतैवाशिरःस्नानं शिरोरोगी जटी तथा ॥

रजोदोषनिमित्तादिस्नानं सशिरसं भवेत् ।

विधवायाः शिरःस्नानं सर्वदैव विधीयते ॥ इति ।

तथा ।

स्नानं कृत्वा चार्द्रवस्त्रं त्यजेन्नद्यामधो द्विजः ।

गृहस्नानमथो कृत्वा विसृजेदेतद्रूढतः ।

अज्ञानादन्यथा कुर्वन् पुनः स्नानेन शुध्यति ॥

ततस्तदार्द्रवस्त्रं चतुर्गुणीकृत्य दशायां धृत्वा निष्पीडयेत् मध्याह्ने
चेत्तर्पणाद्रूढम् ।

इति वस्त्रपरिधानविधानम् ।

अथ तिलकधारणविधिः ।

पाराशरमाधवीये ।

ऊर्ध्वपुण्ड्रविहीनस्य श्मशानसदृशं मुखम् ।

अवलोक्य मुखं तस्य ह्यादित्यमवलोकयेत् ॥ इति ।

स्नानं दानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् ।

भस्मीभवति तत्सर्व्वमूर्ध्वपुण्ड्रं विना कृतम् ॥

इति बृहन्नारदीयवचनेन तिलकाकरणे प्रत्यवायश्रवणात् तिलक-
वधिरावश्यकः ।

यत्तु ।

तिलकं सर्व्वदा कुर्याच्छ्रौते स्मार्त्ते च कर्मणि ।

कर्त्ता वाप्यथवा भोक्ता न कुर्याच्छ्रावकर्मणि ॥ इति ।

अतिर्य्यक्पुण्ड्रनिषेधपरम् ।

ऊर्ध्वञ्च तिलकं कुर्याद्देवे पित्रे च कर्मणि ।

निराशाः पितरो यान्ति दृष्ट्वा चैव त्रिपुण्ड्रकम् ॥

इति बृहत्पाराशरोक्तेः ।

तथा वासुदेवोपनिषदि ।

ॐ नमस्कृत्य भगवान्मारुतः सर्व्वेश्वरं वासुदेवं पप्रच्छ भग-
वन्नूर्ध्वपुण्ड्रविधिं द्रव्यमन्त्रस्थानादिसहितं मे ब्रूहीति नार-
देन पृष्टो भगवान् द्वितीयकण्डिकायां तद्विधिमाह ।

अथ गोपीचन्दनं नमस्कृत्य उच्यते ।

गोपीचन्दन पापघ्नं विष्णुदेहसमुद्भव ।

चक्राङ्कितं नमस्तुभ्यं धारणाभ्युक्तिदो भव ॥

इति प्रार्थ्य इमं मे गङ्गे* इति जलमादाय विष्णोः कमिति†
मर्हयेत् । ततः अतो देवा अबन्तु नः‡ इत्येताभिर्विष्णुगायत्र्या च
त्रिवारमभिमन्त्र्य ।

शङ्खचक्रगदापाणि द्वारकानिलयाच्युत ।

गोविन्द पुण्डरीकाक्ष रक्ष मां शरणागतम् ॥

इति मां ध्यात्वा गृहस्थो ललाटादिषु द्वादशस्थानेषु अनामि(क्या)-
काङ्गुल्या विष्णुगायत्र्या केशवादिभिर्द्वादशनामभिर्वा धारयेत् ।
ब्रह्मचारी वानप्रस्थो वा ललाटकण्ठहृदयबाहुमूलेषु यतिसु
तर्ज्ज्या शिरोललाटहृदयेषु धारयेदित्यादि ।

तथा तत्रैव चतुर्थकण्डिकायां भस्मधारणमुक्तम् ।

अथ रात्रावग्निहोत्रभस्मना अग्नेर्भस्मासीद्विष्णुस्त्रीणि
पदानीति§ त्रिभिर्मन्त्रैरुद्दलनं कुर्याद्दय एवं विधिना गोपी-
चन्दनं धारयेद्दयस्वेतदधीते स सर्वेभ्यः पापेभ्यः पूतो भव-
तीति ।

भारते दानधर्मो ।

* इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शतद्रु स्तीमे स च तापहत्या ।

असिका मरुहधे वितस्तायात्रीकीये शृणुत्या सुषोमया ॥

† विष्णोर्लोकं वीर्याणि प्रबोचं यः पार्थिवानि विसमे रजांसि ।

यो अस्त्रभायदुत्तरं सुधस्यं विचक्रमाणस्त्रिधीरगायः विष्णवे त्वा ॥ ५. १८. यजुः ।

‡ अतो देवा अबन्तु नः यतो विष्णुर्विचक्रामे ।

पृथिव्याः सप्तधामभिः ॥ १. २२. १५. ऋक् ।

§ त्रीणि पदानि अग्निर्गोः आविः सन्ति गुहा परः ।

कवी कृतस्य पत्न्याः अवाक् ऊर्वाभ्यः परि ॥ ८. ८. २२. ऋक् ।

माङ्गवोतीरसंभूतां मृदं मूर्ध्ना विभर्त्ति यः ।
 विभर्त्ति रूपं सांऽर्कस्य तमोनाशाय केवलम् ॥
 शीघ्रण्डेऽप्येवमेव पठितम् ।
 इन्द्रवारदौयेऽपि ।

जङ्घुपुण्ड्रं यः करोति तुलसीमूलमृत्त्रया ।
 तत्रैव नेत्रं तस्य स्यान्मूर्ध्नीन्दोर्बिभृयात्कलाम् ॥
 तत्संहितायामपि ।

जङ्घुपुण्ड्रं मृदा कार्यं विप्रेण ब्रह्मवादिना ।
 उद्धृतासीति मन्त्रेण* वैष्णवेन विशेषतः ॥ इति ।

साम्प्रकारविशेष उक्तः पाराशरमाधवोये ब्रह्माण्डे ।
 जङ्घुपुण्ड्रप्रमाणानि द्रव्याण्यङ्गुलिभेदतः ।
 वर्णानि मन्त्रान्देशांश्च प्रवक्ष्यामि फलानि च ॥
 पर्वताग्रे नदीतीरे मम क्षेत्रे विशेषतः ।
 सिन्धुतीरे च बल्मीके तुलसीमूलमाश्रिते ।
 मृद एतास्तु सङ्गाद्या वर्जयेदन्यमृत्तिकाः ॥
 श्यामं शान्तिकरं प्रोक्तं रक्तं वंश्यकरं तथा ।
 श्रीकरं पीतमित्याहुर्वैष्णवं श्वेतमुच्यते ॥
 अङ्गुष्ठः पुष्टिदः प्रोक्तो मध्यमायुष्करी भवेत् ।
 अनामिकाऽन्नदा नित्यं मुक्तिदा च प्रदेशिनी ॥

उद्धृतासि वराहेश कृष्णम गतवाहना ।

आरुह्य मम गार्गासि सख्यं पाप प्रमाचय ॥

एतैरङ्गुलिभेदैस्तु कारयेन्न नखैः सृशेत् ।
 दर्भपाणिः प्रकुर्वीत भ्रू(भ्रू)मध्यात्तु प्रदीपवत् ॥
 श्रीकामः पुष्टिकामस्तु यथेच्छं तिलकं चरेत् ।
 नासामूलं समारभ्य वंशपत्रनिभं शुभम् ।
 वंशकामोऽङ्घ्रिजः कुर्यात्तिलकं चन्दनादिना ॥

आदिशब्दाङ्गुलीयमृदो यथाकालं ज्ञेयाः ।

तदुक्तं पारिजाते ।

स्नात्वा पुण्ड्रं मृदा कुर्याद्भुत्वा चैव तु भस्मना ।
 देवानभ्यर्च्य गन्धेन जलमध्ये जलेन च ॥ इति ।

तथा ।

वर्त्तिदीपाकृतिं वापि वेणुपत्राकृतिं तथा ।
 पद्मस्य मुकुलाकारं तथैव कुमुदस्य च ॥
 मत्स्यकूर्माकृतिं वापि शङ्खाकारमतः परम् ।
 दशाङ्गुलप्रमाणं तदुत्तमोत्तममुच्यते ।
 नवाङ्गुलं मध्यमं स्यादष्टाङ्गुलमतः परम् ॥
 षट् सप्त पञ्चभिः पुण्ड्रं मध्यमं त्रिविधं स्मृतम् ।
 चतुस्त्रिद्व्यङ्गुलैः पुण्ड्रं कनिष्ठं त्रिविधं स्मृतम् ॥
 न पादुकस्थी नादर्शे न जले वावलोकयेत् ।
 न प्राहृतशिराः कुर्यात्तिलकं धर्मसाधनम् ॥

धर्मसाधनं कर्माङ्गम् ।

ललाटे केशवं विद्यान्नारायणमथोदरे ।
 माधवं हृदि विन्यस्य गोविन्दं कण्ठकूपके ॥

विष्णुश्च दक्षिणे कुक्षौ तद्भुजे* मधुसूदनम् ।
 त्रिविक्रमं कर्णमूले वामकुक्षौ तु वामनम् ॥
 श्रीधरश्च हृषीकेशं वामयोर्बाहुकर्णयोः ।
 पद्मनाभं पृष्ठदेशे ककुत्सामोदरं स्मरेत् ।
 तत्रक्षालिततोयश्च वासुदेवं शिरो न्यसेत् ॥ इति ६

ॐ केशवाय नम इत्या(द्य)दिरत्र प्रयोगः ।

आचारदीपित्त विशेषः ।

जङ्घुपुण्ड्रं द्विजस्योक्तं क्षत्रियस्य त्रिपुण्ड्रकम् ।
 षड्चन्द्रन्तु वैश्यस्य वर्तुलं शूद्रजातिषु ।
 यद्वा समस्तजातीनामूर्ध्वपुण्ड्रं परं स्मृतम् ॥ इति ।

तत्रैव ।

जङ्घुपुण्ड्रं मृदा कुर्यात्त्रिपुण्ड्रं भस्मना (सदा) तथा ।
 तिलकं वै द्विजः कुर्याच्चन्दनेन यदृच्छया ॥ इति ।
 षड्भङ्गे सूतके चैव विवाहे पुत्रजन्मनि ।
 माङ्गल्येषु च सर्बेषु न धार्यं गोपिचन्दनम् ॥

विवाहे देवविसर्जन(देवकोत्यापन)पर्यन्तम् ।

विज्ञानसूत्रे तु भस्मनोर्ध्वपुण्ड्रमुक्तम् ।

भूतिः स्मेति भस्म गृहीत्वा ललाटहृदयबाहुकण्ठेषु
 आदित्यः सोमो नम इत्यूर्ध्वायमालिष्येति ।
 वृत्तं वा चतुरस्रं वा बिन्दुमर्द्धेन्दुमेव वा ।

* तद्भुजे दक्षिणभुजे इत्यर्थः दक्षिणस्यैव प्रक्रान्तत्वात् ।

† ककुत् ककुदि विभक्तिभ्योप आर्षः यथाश्रुतकल्पने अर्घस्यासङ्गतेः । एवं शिर इत्यत्रापि ।

ललाटे यादृशं पुण्ड्रं लिखितं सितभस्मना ।
 तादृशं भुजयोर्मूर्ध्नि स्ननयोश्चान्तरे लिखेत् ॥
 इति पुरुषार्थप्रबोधयन्त्यक्ततोक्तम् । अतएव अग्निहोत्रान्त
 याग्निर्कैरुण्डपुण्ड्रं (क्रि)धियमाणं दृश्यते । ब्रह्मचारिभिर्विन्द
 कारश्च तेन यथाचारं व्यवस्थातव्यम् । येनास्य पितरो याता
 इति मनुवचनात् ।

शाखां शिखाञ्च पुण्ड्रञ्च समयाचारमेव च ।
 पूर्वैराचरितं कुर्यादन्यथा पतितो भवेत् ॥
 इति विष्णुक्तेषु ।

तथा ।

शङ्खचक्राद्यङ्गनस्तु तुलसीदलभक्षणम् ।
 यः कुर्यान्नियमं नित्यं स याति परमां गतिम् ॥ इति
 शङ्खः ।

नान्यं देवं नमस्कुर्यान्नान्यं देवं समर्चयेत् ।
 चक्राङ्कितः सदा तिष्ठेन्नङ्कतः पाण्डुनन्दन ॥ इति ।

स्कान्देऽपि काशीखण्डे ।

शङ्खचक्राङ्किततनुः शिरसा मञ्जरीधरः ।
 गोपौचन्दनलिप्ताङ्गो दृष्टसेत्तदघ्नं कुतः ॥
 शिखा यज्ञोपवीतञ्च त्रिपुण्ड्रञ्चैव नित्यकम् ।
 ब्राह्मणस्य तथैवेदं शङ्खचक्रादिधारणम् ॥ इति ।

• येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।

तेन यायात् सतां मार्गं तेन गच्छन्न रिष्यति ॥

आश्वलायनस्तु ।

शिवकेशवयोश्चिह्नं शूलचक्रादिकं द्विजः ।

न धारयेत मतिमान् वैदिके वर्त्मनि स्थितः ॥ इति ।

सर्वं सा(व)धारणमिति न्यायाद्वैदिकमात्रमार्गस्थितस्य निषेधा-
दिकतान्त्रिकोभयमार्गस्थितस्य भवत्येवेति सर्वमनवद्यम् । अत्र
वेचारविशेष आषाढमासविधाने द्रष्टव्यः ।

धारणप्रकारः सात्वतसंहितायाम् ।

चक्रं पद्मं दक्षिणे तु गदां शङ्खञ्च वामतः ।

अष्टाक्षराङ्गितां मुद्रां सर्वस्थानेषु धारयेत् ।

हृदि पद्मं ललाटे च गदां शिरसि धारयेत् ॥

प्रकाशसंहितायां विशेषः ।

कुक्षौ चत्वारि चक्राणि पार्श्वे हे दक्षिणे तथा ।

हृदि इयं तथा धार्यं स्तने हे दक्षिणे तथा ॥

चक्रे हे दक्षिणे बाहौ चक्रमेकं गले पुरः ।

तथा पश्चादरेदेकं हे पार्श्वे दक्षिणे तथा ॥

पृष्ठादधस्तथा चैकं धार्यमेवं सुदर्शनम् ।

शङ्खइयं वामपार्श्वे स्तने वामे इयं तथा ।

वामबाहौ इयं धार्यमेकमेव गले तथा ॥

एकं पार्श्वे तथा धार्यं तथा पश्चाद्गलस्य च ।

पृष्ठमूले तथा चैकं हृदये चैकमेव च ॥

धार्यमेकं पाञ्चजन्यं शङ्खस्थानविदो विदुः ।

हृदि चैकं स्तने चैकं बाहुमूले इयं तथा ॥

धार्थ्यं पद्मं दक्षभागे गदां वै वामतस्तथा ।

नारायणस्य मुद्रान्तु सर्वस्थानेषु धारयेत् ॥

इदं मुद्राधारणं वैष्णवविप्रयम् ।

उपवीतादिवद्धार्याः शङ्खचक्रगदादयः ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां वैष्णवत्वे न चान्यथा ॥

इति पञ्चरात्रोक्तेरिति दिक् ।

शैवेस्तु तिर्यक् पुण्ड्रमपि धार्थ्यम् । तदुक्तं स्कान्दे ।

अग्निहोत्राग्निजं भस्म अग्निकार्योद्भवं तथा ।

श्रीपासनात्ममुत्पन्नं लक्ष्मणोद्भवं तथा ॥

महारुद्राग्निजं भस्म रुद्रस्थानोद्भवं तथा ।

भस्मानि षड्विधान्याहुः सर्वपापहराणि च ॥

त्रैवर्णिकानां सर्वेषामग्निहोत्रसमुद्भवम् ।

अग्निकार्यात्ममुत्पन्नं तद्धार्यं ब्रह्मचारिणा ॥

आवसथ्याग्निसंभूतं गृहस्थैरेव धार्यते ।

शेषं भस्मत्रयञ्चैव सर्वैः सर्वत्र धार्यते ।

देवर्षिकृतहोमस्थं धार्थ्यं यत्नेन सर्वदा ॥

अगस्त्यः ।

प्रातस्तु सजलं भस्म मध्याह्ने चन्दनान्वितम् ।

सायन्तु केवलं भस्म शैवैर्धार्यं सदैव तु ॥ इति ।

कालाग्निरुद्रोपनिषदपि ।

अथ कालाग्निरुद्रं भगवन्तं सनत्कुमारः पप्रच्छ । अधीहि

भगवंस्त्रिपुण्ड्रकविधिं सतत्त्वं किंद्रव्यं किंस्थानं कति-

प्रमाणं का रेखा किं दैवतं के मन्त्राः काः शक्तयः कः
कर्त्ता किं फलमिति । तदु होवाच भगवान् षड्रव्यं
तदाग्नेयं भस्म सद्योजातादिपञ्चब्रह्ममन्त्रैः परिगृह्य
अग्निरिति भस्मे(त्यनेना)ति चाभ्यामभिमन्त्र्य मा नः
स्तोकेति* समुद्धृत्य त्र्यम्बकं यजामहे† इति शिरोललाट-
वक्षःस्कन्धेष्वभिमृश्य त्रिभिस्त्यायुषैः‡ त्र्यम्बकैश्च तिर्यक्-
तिस्रो रेखाः कुर्वीत । व्रतमेतच्छाश्वतं सर्व्ववेदेषु वेद-
वादिभिरुक्तं तत्समाचरेन्मुमुक्षुरपुनर्भवायेत्यादि ।

स्मृतिसङ्ग्रहे ।

भाले त्रिपुण्ड्रकं भाति गले रुद्राक्षमालिका ।

वक्त्रे षडक्षरां मन्त्रः§ स रुद्रो नात्र संशयः ॥

ये भस्मधारिणं दृष्ट्वा वाचा निन्दन्ति मानवाः ।

तेषां शूद्रेषु संभूतिरनुमेया विपश्चिता ॥

इति तिर्यक्पुण्ड्रधारणविधिः ।

* मा नः स्तोके तनयं मा न आयुषि मा ना गोषु मा नो अश्वेषु रौरिषः ।

मा नो वीरान् रुद्र भामिनां वर्धोर्हविषतः सदसि त्वा इवामहे ॥ १६अ. १६म. यजुः ।

† त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

ऊर्ध्वारुकमिव बभूवुव नमोऽस्त्योर्मुचोय मामृतात् ॥

‡ कश्यपस्य त्रायुष जमदग्नेस्त्यायुषं यद्वेवानां त्रायुष तन्मःस्तु त्रायुष मेवरूपैः ।

§ श्रीं नमः शिवाय । एवरूपः । तथाच—

श्रीहारादिसमायुक्तं नमस्कारान्तकीर्तितम् ।

स्त्रनाम सर्व्वसत्त्वानां मन्त्र इत्यभिधीयते ॥

अथ सन्ध्यावन्दनविधिः ।

तत्र व्यासः ।

प्रातःसन्ध्यां सनत्त्रां मध्याह्ने स्नानकर्म्मणि ।

सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामुपासीत यथाविधिः* ॥

सूर्योदयात् पूर्वं घटिकाद्वयं प्रातःसन्ध्याया मुख्यकालः । तथ

सायं सूर्यास्तमयात् पूर्वं घटिकाद्वयम् ।

अथाचम्य कुशैर्युक्ते आसने समुपस्थितः ।

करं सम्पुटकङ्कत्वा सन्ध्यां नित्यं समाचरेत् ॥

नत्वाथ पुण्डरीकाक्षमुपात्ताघप्रशान्तये ।

ब्रह्मावाप्त्यै वयं प्रातःसन्ध्यां वन्द्यामुपास्महे ॥ इति ।

सन्ध्यावन्दनप्रकारस्तु आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे ।

अथ सन्ध्यामुपासीत यावहारात्रयोः सन्धी यश्च पूर्वापराह्वयो-
स्तत्कालभवा देवता सन्ध्या तामुपासीत । वह्निर्यामात् प्राच्या-
मुदीच्यां वा दिशि अनिन्दितायामनल्पमुदकाशयमेत्य प्रातःशुचि-
र्भूतः पाणिपादमुखानि प्रक्षाल्य शुचौ देशे भूमिष्ठपादो (नयञ्चित)
सुपविष्ट आचामेत् प्रकृतिस्थमफेनबुद्बुदमुदकमीक्षितं दक्षिण-
पाणिनादाय कनिष्ठाङ्गुष्ठौ विश्लिष्टौ वितत्य तिस्रोऽन्तराङ्गुलीः
संहतोर्द्धाः कृत्वा ब्राह्मेण तीर्थेन हृदयप्रापि त्रिः पीत्वा पाणिं
प्रक्षाल्य स्पृष्टाभसा अङ्गुष्ठमूलेन आकुञ्चितोष्ठमास्यं द्विः प्रमृज्य
सकृच्च संहतमध्यमाङ्गुलिभिः पाणिं प्रक्षाल्य सव्यं पाणिं पादौ

* संवत्सु—प्रातःसन्ध्यां सनत्त्रामुपासीत यथाविधि ।

सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामर्द्धाकर्मितभास्कराम् ॥

शिरसाभ्युक्ष्य सृष्टाभ्रसा संहतमध्यमाङ्गुलित्रयेण चास्यमुपसृज्य
साङ्गुष्ठया प्रदेशिन्या घ्राणविनद्वयमनामिकया चक्षुःश्रोत्रे कनि-
ष्ठिकया नाभिं तलेन हृदयं सर्वाभिरङ्गुलिभिः शिरस्तदग्रैरसौ च
सृष्टेदित्येतदाचमनम् ।

एवं द्विराचम्य चात्मानमभ्युक्ष्य दर्भपवित्रपाणिः प्रथमममन्त्रकं
पञ्चदशमात्रिकं प्राणायामत्रयं कृत्वा समन्त्रं सकृत् कुर्यादायत-
प्राणः सप्रणवां सव्याहृतिकां सावित्रीं सशिरसं त्रिरावर्त्तयेदित्येष
समन्त्रः प्राणायामः ।

अथ कर्मं सङ्कल्प्य शुचौ पात्रे सव्ये पाणौ वा अप आधाय
स्थिरे तूदकाशये यावति कर्मं कुर्वीत तावत् उदकस्य विभागं
कल्पयित्वा तीर्थानि तत्रावाह्य* ता अपः सदभेण पाणिना
आदायादायात्तानं शिरसि मार्जयेदोपूर्वं अथ आपो हिष्ठेति
तिसृभिः । अथाचमनमुदकमादाय सूर्यश्चेति† पिवेदेतत् समन्त्र-
माचमनम् ।

अथ पुनराचम्य मार्जयेत् प्रणवव्याहृतिसावित्रीभिः(ऋक्स्य)-

* तीर्थावाहनमन्त्रो यथा—

गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति ।

नर्मदे सिन्धु कावेरि जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु ॥ इति ।

† सूर्यस्य सा मन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युऋतेभ्यः पापेभ्यो रक्षन्तां यद्रात्रा पापमकार्षं मनसा
वाचा हस्ताभ्यां पदभ्यामुदरेण शिखा अहम्भद्रबलुप्यतु इदमहमापो अमृतयोनी सूर्ये न्योतिषि
परमात्मनि जुहोमि स्वाहा ।

आपो हिष्ठेति सूक्तेन गायत्रीशिरसा चाभसात्मानं परिषिञ्चेदेत-
मार्जनम् ।

अथ गोकर्णवत् कृतेन पाणिना उदकमादाय नासिकाग्रे
धारयन् कृष्णघोरपुरुषाकृतिं पाप्मानमात्मानमन्तव्याप्य स्थितं
विचिन्त्य संयतप्राणोऽधमर्षणसूक्तं* द्रुपदामृचं† चावर्त्य दक्षिणेन
नासाविलेन शनैः प्राणं रेचयन् सर्व्वतस्त्वेनः संहृत्य कृष्णं स्वेन
वर्त्मना पाणिस्थ उदके पातितं ध्यात्वा तदुदकमवेक्षमाणो वामतो
भुवि तीव्रपातेन क्षिप्त्वा तं पाप्मानं वज्रहतं सहस्रधा दलितं भाव-
येदेष पाप्मव्यपोहः । एनमेके न कुर्वन्ति । मार्जनेनैव तस्य
व्यपोहितत्वात् । इति द्रुपदर्कपापशोधनी ।

अथाचम्य दर्भपाणिः पूर्णमुदकाञ्जलिमुद्धृत्य बलित्या पर्व्व-
ताना‡ बलित्यादित्याभिमुखः स्थित्वा प्रणवव्याहृतिपूर्व्वया सावित्या
त्रिनिवेदयन् क्षिपेत् । ये तु पुनः पाप्मव्यपोहं नेच्छन्ति तेऽना-
चम्यैव अर्घ्यमुत्क्षिपेयुरेतदेव अर्घ्यनिवेदनम् ।

असावादित्यो ब्रह्मेति प्रदक्षिणं परियन् परिषिञ्च्य अप उप-
सृश्य शुचौ देशे दर्भाभसोक्षितं दर्भानास्तीर्थं व्याहृतिभिरुपविश्य
प्राणायामत्रयं कृत्वा आत्मानं व्याहृतिभिरभ्युक्ष्य सावित्या ऋषि-
देवतच्छ्रदांस्यनुस्मृत्य तामेतां चतुरक्षरशो विभक्ता(मुचित-

* ऋत च मयं च इत्यादिकम् ।

† द्रुपदादिवेति मन्त्रोऽयं १८४ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

‡ बलित्या पर्व्वतानां छिद्रं विभक्तिं पृथिवि ।

प्रया भूमिं प्रवत्वति महा त्रिनोषि महिनि ॥ ५म. १८८. १८८६ ।

योजितैः)मधितपोजितैः षड्भिस्तदङ्गमन्त्रैर्यथाङ्गमात्मनि न्यस्य
आत्मानं तद्रूपं भावयेत् । यथा तत्सवितुर्हृदयाय नम इति हृदये ।
शिरस्यं शिरसे स्वाहा इति शिरसि । भर्गो देवस्य शिखायै वष-
डिति शिखायाम् । धोमहि कवचाय हुमित्युरसि । धियो यो
नो नेत्रत्रयाय वौषडिति नेत्रललाटेषु विन्यस्य अथ प्रचोदया-
दस्त्राय फडिति करतलैरस्त्रं प्राच्यादिदशदिक्षु न्यसेत् । एषो-
ऽङ्गन्यासः । एनमयेके नेच्छन्ति । स हि विधिरवैदिक इति ।

अथ मन्त्रदेवतां ध्यात्वा आगच्छ वरदे देवीत्वावाह्य तिष्ठ-
सर्वनष्टेषु नक्षत्रेषु आमण्डलदर्शनामन्त्रार्थमनुसन्धानः प्रणव-
व्याहृतिपूर्विकां सावित्रीं जपेत् । जपंश्चाक्षसूत्रेण अनामिकायः
मध्यमादारभ्य प्रदक्षिणं दशभिरङ्गुलिपर्व्वभिर्वा गणयेत् ।

आगच्छ वरदे देवि जपे मे सन्निधौ भव ।

गायन्तं त्रायसे यस्माद्गायत्री त्वं ततः स्मृता ॥

इत्यावाहनमन्त्रः । सवितुर्वरणीयं तेजो वयं ध्यायेमहि योऽस्माकं
श्रियः प्रेरयतीति मन्त्रार्थः ।

अथ देवताध्यानम् । या सन्ध्या सैव मन्त्रोक्ता देवता खलू-
पास्यैव एतां सर्व्वदैकरूपां ध्यायेदनुसन्ध्यमन्यान्यरूपां वा यदैक-
रूपामृग्यजुःसामत्रिपदां तिर्य्यगूर्द्धाधरदिक्षु षट्कुक्षिं पञ्चशिरस-
मग्निमुखीं विष्णुहृदयां ब्रह्मशिरस्कां रुद्रशिखां दण्डकमण्डल्वक्ष-
सूत्राभयाङ्गचतुर्भुजां शुभ्रवर्णां शुभ्राम्बरानुलेपनस्त्रगाभरणां शर-
ङ्गसहस्रप्रभां सर्व्वदेवमयीमिमां देवीं गायत्रीमेकामेव तिसृषु
सन्ध्यासु ध्यायेत् ।

अथ यदि भिन्नरूपां तां प्रातर्बालां बालादित्यमण्डलस्थां रक्त-
वर्णां रक्ताम्बरानुलेपनस्रगाभरणां चतुर्वक्त्रां दण्डकमण्डलस्रस्रसूत्रा-
भयाङ्कचतुर्भुजां हंसासन्नारूढामृग्वेदमुदाहरन्तीं भूर्लोकाधिष्ठात्रीं
गायत्रीं नाम देवतां ध्यायेत् ।

अथ मध्यन्दिने तां युवतिं युवादित्यमण्डलमध्यस्थां श्वेतवर्णां
श्वेताम्बरानुलेपनस्रगाभरणां पञ्चवक्त्रां त्रिनेत्रां चन्द्रशेखरां त्रिशूल-
खण्डखट्वाङ्गुडमरुकाङ्कचतुर्भुजां वृषभासन्नारूढां रुद्रदेवत्यां यजुर्वेद-
मुदाहरन्तीं भुवर्लोकाधिष्ठात्रीं सावित्रीं नाम देवतां ध्यायेत् ।

अथ सायं तां वृद्धां वृद्धादित्यमण्डलमध्यस्थां श्यामवर्णां
श्यामाम्बराभरणस्रगनुलेपनामेकवक्त्रां शङ्खचक्रगदापद्माङ्कचतुर्भुजां
गरुडासन्नारूढां विष्णुदेवत्यां सामवेदमुदाहरन्तीं स्वर्लोकाधिष्ठात्रीं
सरस्वतीं नाम देवतां ध्यात्वा आवाह्य जपित्वा अथ जातवेदसे
सुनवाम सोमःमित्युपस्थाय तच्छंयोःरावृणीमहे नमो ब्रह्मणे
नमोऽस्त्वग्नये इत्येताभिरुपस्थाय प्रदक्षिणं दिशः सन्ध्यां नत्वा अथ
सन्ध्यायै गायत्रैः सावित्रैः सरस्वत्यै सर्वाभ्यो देवताभ्यश्च नमस्कृत्य
• ततः ।

उत्त(रे)मे शिखरे देवी भूम्यां पर्वतमूर्धनि ।

ब्राह्मणेभ्योऽभ्यनुज्ञाता† गच्छ देवि यथासुखम् ॥

इति सन्ध्यां विसृज्य भद्रं वो अपि वातयमन इत्युक्त्वा शान्तिं

• जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो निदहाति वेदः ।

स नः पर्वदति दुर्गाय विन्ना नावेव सित्युं दुरितात्वायः ॥ १म. ६६४. १४४५ ।

† ब्राह्मणैः समनुज्ञाता इति बहुषु निबन्धेषु पाठः ।

विश्वरन्मो ब्रह्मणे इति प्रदक्षिणं परिक्रामन् नासत्त्वलोकादा-
 माताललोकादालोकालोकपर्वतादये सन्ति ब्राह्मणा देवास्तेभ्यो
 नमो नम इति नमस्कृत्य गुरुन् वृद्धांश्चोप(सं)मृञ्जीयात् ।

एवं सायमपि । विशेषस्तु सूर्येति मन्त्रे अग्निश्चेति ब्रूयात् ।
 अपंशार्धास्तमितार्कमण्डलादानक्षत्रदर्शनादासीत् ।

अथ मध्यन्दिने तु आपः पुनन्विति* मन्वाचमनं कृत्वा
 आह्वयया हंसवत्या वा† त्रिः सक्तद्वाघ्यमुत्क्षिप्य जर्षुवाङ्गुरुदक्षुख
 ‡ उदु त्वं जातवेदसंः‡ चित्रं देवानाऽमिति सूक्ताभ्यां तच्चक्षुणारित्ये-
 क्रया चादित्यमुपस्थाय जपमासीनो यथेष्टकालं कुर्यादित्येष
 सन्ध्याविधिव्याख्यात इति ।

अथ वाजसने(यौ)यिसन्ध्योच्यते ।

तत्र कात्यायनः । मृदा जरु करी च प्रक्षाय्य आचम्य त्रि-

* आपः पुनन्तु इतिर्वो पृथ्वी पूता पुनातु माम् ।

पुनन्तु ब्रह्मण्यतिर्ब्रह्मपूता पुनातु माम् ॥

यदुच्छिष्टमभोज्यं यथा दुश्चरित मम ।

सर्वं पुनन्तु मामापी असताश्च प्रतिग्रहं स्नाहा ॥

† आह्वयया आह्वयेन रजसा इत्यादिकया, हंसवत्या हंसः इक्षिपदित्यादिकाया ।

‡ उदु त्वं जातवेदसं इतिं कश्चिन्नि केतवः ।

इमे विश्वाय सूर्यं स्नाहा ॥ ७५. ४१म. यजुः ।

§ चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मन्त्रस्य वरुणस्याग्नेः ।

आप्रा यावाश्चिद्वी अक्षरिच सूर्ये आत्मा जगतस्तस्मात्तस्य स्नाहा ॥ ७५. ४१म. यजुः ।

¶ तच्चक्षुर्देवाहित पुरस्ताच्छुक्लसुशरत् । पथ्येन शरदः शतं जीवेन शरदः शतं शृण्वयाम
 शरदः शतं प्रव्वयाम शरदः शतमदीनाः क्षाम शरदः शतं भूयश्च शरदः शतान् ।

१६५. २४म. यजुः ।

रायम्यासून् पुष्पाण्यम्बुमिश्राण्यूर्ध्वं प्रक्षिप्य ऊर्ध्वबाहुद्वय*मुदृत्यं
चित्तं तच्चतुर्गायत्र्या च यथाशक्ति विभ्राडित्यनुवाक†पुरुषसूक्त-
शिवसङ्कल्पमण्डलब्राह्मणैरुपस्थाय प्रदक्षिणोक्त्य नमस्कृत्य उप-
विशेदिति ।

अत्र यद्यपि सूत्रकारेण सङ्केपतो मध्याङ्गसन्ध्या (उक्ता) प्रद-
र्शिता तथापि सर्वशाखाधिकरणन्यायेन ।

सन्ध्यात्रयञ्च कर्त्तव्यं ब्राह्मणेन विपश्चिता ।

अन्यथा नरकं याति सर्वक(र्मा)र्मकरोऽपि सन् ॥

इत्यादि स्मृत्या च त्रिकालीना मार्जनादिसर्वाङ्गोपवृंहिता सा
वाजसनेयिभिरपि कार्या । विरुद्धान्शस्तु त्याज्य एव । पारक्य‡-
मविरोधि यदिति वचनात् ।

अर्घ्यानन्तरं सन्ध्यातर्पणं कार्यम् । शौनकः ।

अर्घ्यान्ते वा जपान्ते वा प्रागासीनः कुशासने ।

सन्ध्यासु तर्पणं कार्यं स्मृत्वा ऋष्यादिकं ततः ॥

ऋषिर्व्यासः समुद्दिष्टो ब्रह्मा देवतमुच्यते ।

छन्दो गायत्रकञ्चं विनियोगस्तु तर्पणे ॥

प्रयोगस्तु । ॐ भूः पुरुषं तर्पयामि । ओमृग्वेदं त- । मण्डलम् ।

* उदृत्यं तमसस्परि स्तः पश्यन्त उत्तरम् ।

देवं देवता सूर्यमग्न्य न्योतिरुत्तमम् ॥ २०अ. २१म. यजुः ।

† विभ्राड् उदृत् पिबतु सौम्यं मध्यायुर्दधद्वयज्ञपतावविष्णुतम् ।

वातमृतां यो अर्भिरर्चति त्मना प्रजाः पुषीष पुरुधा विराजति ॥ ३३अ. ३०म. यजुः ।

‡ परोक्तमिति बहुषु निबन्धेषु पाठः ।

शिरस्यगर्भरूपिणम् । आत्मानम् । गायत्रीम् । वेदमातरम् ।
 सङ्कृतिम् । सन्ध्याम् । कुमारीम् । ब्राह्मीम् । उषसम् ।
 निर्मृजम् । सर्वसिद्धिकरीम् । सर्वमन्त्राधिपतींस्तर्पयामि ।
 आदौ प्रणवमुच्चार्य तर्पयौत तदन्तिके ।
 अनेन विधिना कुर्यात् सन्ध्यातर्पणमुत्तमम् ॥ इति ।

अथ सन्ध्यावन्दनविधिः ।

तत्र योगियाज्ञवल्काः ।

आपो हिष्ठति तिसृभिर्ऋग्भिस्तु प्रयतः शुचिः ।
 नवप्रणवयुक्ताभिर्जलं शिरसि निक्षिपेत् ॥

शौनकः ।

पूर्वोक्तेनैव विधिना प्रोक्षयेत्कुशवारिणा ।
 विप्रुषोऽष्टौ क्षिपेद्दूर्ध्वमधो यस्य क्षयाय (च) सः ॥ इति ।

व्यासस्तु ।

भूमौ मूर्द्धि तथाकाशे मूर्द्ध्वाकाशे तथा भुवि ।
 आकाशे भुवि मूर्द्धि स्यान्मन्त्रस्नानं विधीयते ॥

आकाशे हृदये । भूमौ पादयोः ।

अर्घ्यविषये ।

गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य रविं वीक्ष्य जलाश्रुणीन् ।
 द्वौ पादौ च समौ कृत्वा पार्श्वी उद्धृत्य निक्षिपेत् ॥

* गोशृङ्गपदं प्रादशमात्रपरिमितं रघुनन्दनः ।

मुक्तहस्तेन दातव्यं मुद्रां तत्र न कारयेत् ।
तज्जन्यङ्गुष्ठयोर्योगे राक्षसी मुद्रिका भवेत् ।
राक्षस्या मुद्रया दत्तं तत्तोयं रुधिरं भवेत् ॥

गोमृङ्गलक्षणम् ।

प्रादेशसु प्रदेशिन्या तालो मध्यमया भवेत् ।
गोश्च शृङ्गमनामिक्या वितस्तिस्तु कनिष्ठया ॥

शातातपः ।

जलेष्वर्घ्यं प्रदातव्यं जलाभावे शुचिस्थले ।
प्रातर्मध्याह्नयोः काले उत्थायार्घ्यं जले क्षिपेत् ।
उपविश्य तथा सायं स्थले चार्घ्यं विनिक्षिपेत् ॥

व्यासः ।

कराभ्यां तोयमादाय गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् ।
आदित्याभिमुखस्तिष्ठंस्त्रिरूर्ध्वं सन्ध्ययोः क्षिपेत् ।
मध्याह्ने सकृदेवेदं क्षेपणीयं द्विजातिभिः ॥

तत्र हेतुः स्कान्दे ।

त्रिंशत्कोट्योः महावीर्या मन्देहा नाम राक्षसाः ।
क्षणान्तिदारुणा घोराः सूर्यमिच्छन्ति खादितुम् ॥

तिसः कोट्योऽर्द्धकोटी च मन्देहा नाम राक्षसाः ।

उदयन्तं महसांशुमभियुध्यन्ति ते सदा ॥

गायत्र्या चाभिमन्त्रोर्ध्वं जलं त्रिःसन्ध्ययाः क्षिपेत् ।

तेन शास्यन्ति ते दैव्या वज्रीभूतेन वारिणा ॥

इति पुराणान्तरे एषां न्यूनमहात्मनपि दृश्यते ।

ततो देवगणाः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः ।
 उपासते सदा सभ्यां प्रक्षिपन्त्युदकाक्षलिम् ।
 दहन्ते तेन ते दैत्या बष्पीभूतेन वारिणा ॥
 ततः प्र(या)पाति भगवान् ब्राह्मणैरभिरक्षितः ।
 बालखिल्यादिभिश्चैव जगतः पालनोद्यतः ॥
 पञ्चाङ्गपेच्च सावित्रीं प्रादक्षिण्यविवर्त्तनम् ।
 कुर्याज्जलेन नासाञ्च चक्षुःश्रोत्रमुपसृशेत् ॥
 धीपस्थाने विशेषमाह कश्यपः ।

हस्ताभ्यां स्वस्तिकङ्कत्वा प्रातस्तिष्ठेद्द्विवाकरम् ।
 मध्याह्ने तु ऋजू बाहू सायं मुकुलितौ करौ ॥
 । मन्त्रविशेषमाह देवलः ।
 मित्तस्य चर्षणीस्तिस्त्रो* वसवस्वेति* चोदयेत् ।

मित्तस्य चर्षणीः धृतोऽवां देवस्य सामसि ।
 यज्ञ चित्रयवस्तमम् ॥ ११म. ६२च. यजुः ।
 देवस्य सवितोऽपतु सुपाणिः स्वर्गुरिः सुबाहुकत प्रज्ञा ।
 अथ्ययमाना इषिव्यामाशा दिश आपृथ ॥ ११म. ६२च. यजुः ।
 उत्थाय उच्यते भवोदु तिष्ठ धृषा त्वम् ।
 मित्तंतां त उच्छां परिददास्यभित्था एषा मार्भेदि ॥ ११च. ६४म. यजुः ।
 वसवस्वा ऋन्दन् गायत्रेण कन्दसाङ्गिरसत् ।
 बद्रास्वा ऋन्दन् वैष्टुभेन कन्दसाङ्गिरसत् ॥
 चादित्वास्वा ऋन्दन् जागतेन कन्दसाङ्गिरसत् ।
 विन्ने त्वा देवा वैश्वानरा चाऋन्दन्वानुष्टुभेन कन्दसाङ्गिरसत् ॥ ११च. ६४म. यजुः ।

इमं मेति चतुष्केण॥ सायं कुर्यादुपस्थितिम् ॥

व्यासस्तु ।

सन्ध्यात्रयेऽप्येकमेव ह्युपस्थानं प्रचक्षते ।

उदयमुदुत्यं चित्रं तच्चक्षुस्तिष्ठेद्दिवाकरम् ॥

कात्यायनस्तु । •

उच्चित्रमृगद्वयेनैव॥ मुपतिष्ठे(दनन्तरं)द्दिवाकरम् ।

सन्ध्याद्वयेऽप्युपस्थानमेतदाहुर्मनीषिणः ।

मध्ये त्वङ्ग उपर्यस्य विभ्रा(जा)ङ्गादीच्छया जपेत् ॥

अङ्गो दिनस्य मध्ये । अस्य उदुत्यं चित्रं देवानामित्यृगद्वयस्य उपरि
विभ्रा(जा)ङ्गादि इच्छया यथेच्छं जपेदित्यर्थः ।

अथ जपधर्माः ।

तत्र व्यासः ।

तंजोऽसीतिः३ जपेन्मन्त्रं गायत्र्यावाहने द्विजः ।

आवाह्यं तु जपेत्प्राज्ञो गायत्रीं तां महाफलाम् ॥

गायत्रेऽकपदीत्यादिः९ गायत्र्याः प्रार्थनं चरेत् ।

नमस्ते तुरीयायेति॥ नमस्कृत्य च तां जपेत् ॥

इमं मे वरुण शुभो हव मया च मृडय ।

त्वामवस्युराचक्षे ॥ २१अ. १म. यजुः । इत्यादिना मन्त्रचतुष्टयेन ।

उदयं तमसः इत्यादिना चित्रं देवानामित्यादिना च चक्षुस्तिष्ठेन ।

वेजोऽसि शुक्रममृतमायुषा आयुर्मे पाहि ।

देवस्य त्वा भवितुः प्रसवंऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूषो हस्ताभ्यामाददे ॥ २२अ. १म. यजुः ।

गायत्रस्यं कपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पदपदसि ।

। नमस्ते तुरीयाय दर्शिताय पदाय परीरजसे । सा पदी मा प्रापत् ॥

आगच्छ वरदे देवीत्यादिना अस्य विकल्पः । तेजोऽसीत्यादेर्वाज-
सनेयिशाखापठितत्वात्तद्विषयत्वं वा ।

गायत्रीध्यानं प्रकारान्तरेणाप्युक्तम् । •

मुक्ताविद्रुमहेमनीलधवलच्छायैर्मुखैः पञ्चभि-
र्युक्तामिन्दुनिबद्धरत्नमुकुरां तत्त्वात्मवर्णात्त्रिकाम् ।
गायत्रीं वरदाभयाङ्कुशकुशाङ्कुभ्रं कपालं गुणं
शङ्खं चक्रमथारविन्दयुगलं हस्तैर्वहन्तीं भजे ॥

जपप्रकारमाह व्यासः ।

प्रणवव्याहृतियुतां गायत्रीञ्च जपेत्ततः ।
समाहितमनास्तूष्णीं मनसा चापि चिन्तयेत् ॥
ध्यायेच्च मनसा मन्त्रं जिह्वोष्ठौ न च चालयेत् ।
न कम्पयेच्छिरो ग्रीवां दन्तान्नैव प्रकाशयेत् ॥
कृत्वोत्तानौ करौ प्रातः सायं मुकुलितौ (करौ) तु तौ ॥
मध्ये तिर्यक्करौ प्रोक्तौ जप एवमुदाहृतः ॥
विधियज्ञाज्जपो यज्ञो विशिष्टो दशभिर्मुखैः ।
उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ।
विना शब्दं जपो यस्तु चलज्जिह्वाद्विजच्छदः ।
उपांशुं तं जपं प्राहुर्मनसा मानसं बुधाः ॥
पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत्सावित्रीमार्कदर्शनात् ।
पश्चिमान्तु समासीनः सम्यगर्चविभावनात्* ॥

* मार्कदर्शनात्, अर्चविभावनात्—इत्यमेतदसमसम् । उभयप चाद्योमे पश्चमी, चा-सृज-
अर्च इति गुणश्च ।

मध्याङ्गे तु ।

तिष्ठन्नेदीचमाणोऽर्कं जपं कुर्यात्समाहितः ।

अन्यथा प्राप्नुयः कुर्यात्समासीनः कुशासने ॥

आसनान्याह व्यासः ।

कौशेयं कम्बलञ्चैव अजिनं पट्टमेव वा ।

दारुजं बलपत्रञ्च आसनं परिकल्पयेत् ॥

कृष्णाजिने ज्ञानसिद्धिर्मीचञ्चैव्याघ्रचर्मणि ।

गजा(वशा)जिने व्याधिनाशः सर्वं वै चित्रकम्बले* ।

नादीक्षितस्योपविशेत् कृष्णसाराजिने गृह्ये ॥

इति निषेधाद्दीक्षितविषयं कृष्णाजिनम् ।

आत्मशय्यासनं वस्त्रं जायापत्यं कमण्डलुः ।

शुचीन्यात्मन एतानि न परेषां कदाचन ॥

पादेन पादमाक्रम्य जपं नैव तु कारयेत् ।

शिरः प्राहृत्य वस्त्रेण ध्यानं नैकं प्रशस्यते ॥

न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो द्विजः ।

न च वाक्चपलञ्चैव जपन् सिद्धिमवाप्नुयात् ॥

* वैशम्पायनसु —

सर्वसिद्धौ व्याघ्रचर्मं ज्ञानसिद्धौ मृगाजिनम् ।

वस्त्रासनं रोगहरं वैद्यञ्चौविवर्द्धनम् ।

कौशेयं पुट्टिदं प्रोक्तं कम्बलं दुःखमोचनम् ॥

वस्त्रमाविकं न तु कार्पासमयम् ।

आसने कार्पासमये जपो भवति निष्फलः ।

इति ब्रह्मजामले कार्पासमयवस्त्रासने दोषश्रवणात् ।

मनःसन्तोषणं शौचं मौनं मन्त्रार्थचिन्तनम् ।
 अथग्रत्वमनिर्व्वेदो जप(सम्पत्ति)संसिद्धिहेतवः ॥
 स्वस्तिकासन(मा)प्रासीनो जपसिद्धिमवाप्नुयात् ।
 जानूर्ध्वोरन्तरे सम्यक् कृत्वा पादतले उभे ॥
 ऋजुकायः समासीनः स्वस्तिकासनमुच्यते ।
 पद्मासनसमासीनः सर्व्वसिद्धिमवाप्नुयात् ॥
 उत्तानौ चरणौ कृत्वा ऊरुसंस्थौ प्रयत्नतः ।
 ऊर्ध्वोर्मध्ये तयोत्तानौ पाणौ कृत्वा ततो दृशौ ।
 नासाग्रे दिव्यसेहृष्टिं पद्मासनमिदं स्मृतम् ॥

प्रासनान्तराणि तु अन्यगौरवभीत्याच नोक्तानि ।

दक्षेणाच्छाद्य स्वकरं दक्षिणं यः सदा जपेत् ।
 तस्य तत्फलं जप्यं तद्धौममफलं भवेत् ॥
 जपकाले त्वक्षमालां गुरोरपि न दर्शयेत् ।
 उन्नद्धिते तथा मेरौ पतिते वाक्षसूत्रके ॥
 प्राणायामत्रयङ्गत्वा घृतप्राशनमाचरेत् ।
 घञ्जले शुष्कवस्त्रेण स्थले चैवार्द्रवाससा ।
 जपो होमस्तथा दानं तत्सर्व्वं निष्फलं भवेत् ॥

अथ जपमालाप्रकारः ।

पाप्मे ।

अरिष्टं पञ्चजीवच्च शङ्खं पद्मं तथा मणिम् ।
 कुशप्रन्विच्च रुद्राक्षमुत्तमं चोत्तरोत्तरम् ॥
 अङ्गुलीजपसंख्यानमेकमेकं वरानने ।

पर्वभिर्दशसंख्यातं पत्रजीवफलैर्दश ॥
 शतं वै शङ्खमणिभिः प्रबालैश्च सहस्रकम् ।
 मौक्तिकैर्दशसाहस्रं सौवर्णैर्लक्षमुच्यते ॥
 कुशग्रन्थ्या कोटिगुणं तुलस्यानन्तकं फलम् ।
 अक्षुषा-समरन्ध्रा च परिपूर्णा दृढा नवा ॥
 निश्चला ग्रथिताऽव्यङ्गा अन्योऽन्यं घृष्टिवर्जिता ।
 सशब्दा चञ्चला या तु त्रुटिता ग्रथिता तु या ॥
 भिन्नसूत्रेण ग्रथिता पाषण्डस्य पुरातनी ।
 माला दुःखप्रदायिन्यो ग्रथिता निन्द्यतन्तुभिः ॥

पाषण्डस्य तत्सम्बन्धिनी ।

अक्षास्थिमात्रा मणयः श्रेष्ठाः स्युर्जपकर्म्मणि ।
 अष्टोत्तरशतं संख्या मणीनां श्रेयसी भवेत् ॥
 तदर्धसंख्या कथिता मध्यमा चाधमा पुनः ।
 सप्तविंशतिसंख्याता ततो नैवाधमा भवेत् ॥
 तर्ज्जन्या न सृष्टेत्सूत्रं न क(थे)म्येन विधूनयेत् ।
 अङ्गुष्ठस्य तु मध्यस्थं परिवर्त्तं समाचरेत् ॥
 मध्यमाकर्षणं तस्याः सर्वसिद्धिप्रदायकम् ।
 नान्याङ्गुलिभिराकर्षेन्न नखैश्च तथा सृष्टेत् ॥
 अभावे त्वक्षमालायाः कुशग्रन्थ्याय पाणिना ।
 जप एवं हि कर्त्तव्य एकाग्रमनसा सदा ॥

पाणिमाला चेत्यम् ।

अनामिकाया मध्ये च मध्याधःप्रक्रमेण च ।

तर्जन्यादिगतान्ते च अक्षमाला करे स्थिता ॥

अस्यार्थः । अनामिकामध्यरेखामादिं कृत्वा तदधःक्रमेण प्रदक्षिणावर्त्ततर्जन्या आदिरेखा अन्ते कार्या श्रेयं करे स्थिता माला इत्यर्थः ।

यमः ।

सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ।

गायत्रीन्तु जपेन्नित्यं सर्व्वकल्पघनाशिनोम् ॥

पर्व्वभिस्तु जपेद्देवीमन्यत्रानियमः स्मृतः ।

गायत्र्या वेदवीजत्वाद्देदः पर्व्वसु गीयते ॥

मध्यमादिपर्व्वद्वयं जपकाले तु वर्ज्जयेत् ।

ए(तं)नं मेरुं विजानीयादर्पितं ब्रह्मणा स्वयम्* ॥

अङ्गुष्ठाग्रेण यज्जप्तं यज्जप्तं मेरुलङ्घनात् ।

असंख्यातन्तु यज्जप्तं तत्सर्व्वं निष्फलं भवेत् ॥

आश्रमविशेषे जपविशेषमाह मनुः ।

ब्रह्मचारौ गृहस्थश्च शतमष्टोत्तरं जपेत् ।

वानप्रस्थो यतिश्चैव द्विसहस्राधिकं जपेत् ॥

गृहस्थस्य संख्यान्तरमुक्तं यमेन ।

अष्टोत्तरशतं कुर्याच्चतुःपञ्चाशिकापि वा ।

सप्तविंशतिका कार्या ततो नैवाधमा (भवेत्) मता ॥

दशावरामिति कार्यान्तरासक्तविषयम् ।

याज्ञवल्क्योऽत्र विशेषमाह ।

* लङ्घित चिदशैरपि इति तन्सारे पाठः ।

सर्वेषाञ्चैव पापानां सहारे समुपस्थिते ।
 दशसाहस्रिकोऽभ्यासो गायत्र्याः शोधनं परम् ॥
 मन्त्रसिद्धिकामस्य चतुर्विंशतिलक्षजप उक्तः शारदातिलके ।
 तत्त्वलक्षः विधानेन भिक्षाशी विजितेन्द्रियः ।
 व्याहृतित्रयसंयुक्तां गायत्रीं दीक्षितो जपेत् ॥ इति ।

तथा ।

गृहे त्वेकगुणं ज्ञेयं नद्यान्तु द्विगुणं स्मृतम् ।
 गवां गोष्ठे दशगुणमन्यगारे दशाधिकम् ॥
 सिद्धिद्वेषेषु सर्वेषु देवतायाश्च सन्निधौ ।
 सहस्रशतकोटीनां मनसं विष्णुसन्निधौ ॥

काम्यविशेषेषाङ्गुलिविशेषः ।

तत्र वशिष्ठः ।

अङ्गुष्ठं मोक्षदं विद्यासर्जनी शत्रुनाशनी ।
 मध्यमा धनसिद्धयै स्याच्छान्तिकर्मस्यनामिका ।
 कनिष्ठाकर्षणे ज्ञेया ज(प)यकर्मणि सिद्धिदा ॥
 कूर्मचक्रे दीपं दत्त्वा जपे सर्वसिद्धिरिति‡ कूर्मचक्रमुच्यते ।

● तत्त्वं चतुर्विंशतिसंख्या, चतुर्विंशतितत्त्वानि इति कपिलोक्तेः ।

† सहस्रकोटिगुणितमिति निबन्धान्तरेषु पाठः, स एव समीचीनः कोटीनामिति वृथा चगन्वयापत्तेः ।

‡ तत्सारेऽपि—

दीपस्थानं समाश्रित्य कृतं कर्म फलप्रदम् ।

दीप्यते पुरुषो यत्र दीपस्थानं तदुच्यते ॥

वर्तुलं नवकोष्ठं तत्कृत्वा कूर्माकृतिं लिखेत् ।
 स्वरयुग्मक्रमेणैव ऐन्द्रायष्टसु दिक्षु च ॥
 कादीन् वर्गान् तमीशान्यां* तथा मध्ये स्थलाधिपम् ।
 तन्नामाद्यक्षरं यच्च कूर्मास्यं तच्च दीपकम् ॥
 तत्पार्श्वकोष्ठौ हस्तौ द्वौ अधोऽधः कुक्षिपादकौ ।
 शेषं कोष्ठं भवेत्पुच्छं मुखे सिद्धिरनुत्तमा ॥
 करस्थाने महाक्लेशः कुक्षौ दुःखमवाप्नुयात् ।
 पटोर्हानिस्तथा पुच्छे पीडा स्याद्वन्धनादिभिः ॥
 मोक्षार्थी वदने कुर्याद्दक्षिणे त्वाभिचारिकः ।
 श्रीकामः पश्चिमे कुर्यादुत्तरे शान्तिदं भवेत् ॥
 ईशान्ये शत्रुनाशः स्यादाग्नेये शत्रु(दायकः)वर्धनम् ।
 नैऋत्ये शत्रुभीतिः स्यादायव्ये तु पलायनम् ॥
 ग्रामे देवे वने वापि यत्र कुत्रावलोकयेत् ।
 दीपस्थाने जपः कार्यः सर्वसिद्धिमभौषुभिः ॥
 कूर्मचक्रमविज्ञाय† यः कुर्याज्जपयज्ञकम् ।
 तस्य (जाप्य)यज्ञफलं नास्ति सर्वानर्थाय कल्पते ॥ इति ।

होमस्तु ।

* लक्ष्मीशे इति तन्सारः ।

† कूर्मचक्रस्य अनावश्यकत्वमुक्तं कतिपयस्थलेषु । यथा—

कश्चिन्ने प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे ।

सङ्गाकाले च काश्चाच्च दीपस्थानं न चिन्तयेत् ॥ इति ।

क्षीरौदनतिला दूर्वा क्षीरद्रुमसमिद्धरैः ।
 पृथक्साहस्रत्रितयं जुहुयान्मन्त्रसिद्धये ॥
 तत्त्वसंख्यासहस्राणि मन्त्रविष्णुहुयात्तिलैः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो दीर्घमायुः स विन्दति ॥
 अरुणाज्यैस्त्रिमध्वक्त्रैर्जुहुयाद्युतं ततः ।
 महालक्ष्मीर्भवेत्तस्य षण्मासान्नात्र संशयः ॥
 बहुना किमिहोक्तेन यथावत्साधुसाधिता ।
 द्विजन्मनामियं विद्या सिद्धा कामदुघा मता ॥ इति ।

अल्पजपे तु शौनकः ।

प्रातर्विप्रः शुचिः स्नातो हविष्ठाशी जितेन्द्रियः ।
 अष्टोत्तरसहस्रं वा शतमष्टोत्तरन्तु वा ॥
 होमांश्च जपयन्नांश्च नित्यं कुर्वीत वै तथा ।
 सर्वकर्मसमृद्धयर्थं परं ब्रह्मेदमुच्यते ॥
 एषैव प्रतिलोमोक्ता पाठाच्छतुर्विनाशनी ।
 कपिलाज्येन यः कुर्याद्दोममष्टोत्तरं शतम् ।
 तस्य कामाः प्रसिध्यन्ति षण्मासादेव जुह्वतः ॥

इत्युक्तप्रकारेण यथाशक्ति जपं कृत्वा गायत्रीध्यानं षडङ्गन्यासश्च
 विधाय उत्तमे शिखरे जातेति गायत्रीं विसर्ज्य ब्रह्मार्पणं कार्यम् ।
 योगी ।

करे नीरं समादाय देवा गात्विति* मन्वतः ।

• देवा गातुविदो गातु विस्वा गातुमित ।

मगधस्यत इम देव यज्ञ स्वाहा वाते धाः ॥ ऋ. २१म. यजुः ।

निवेदयेज्जपं प्रातः प्रयोगस्तत्र कथ्यते ॥

प्रातः सन्ध्याङ्गभूतेन गायत्र्यासु जपेन च ।

साष्टेन शतसंख्येन ब्रह्मा मे प्रीयतां रविः ॥ इति ।

मुख्यकाले सन्ध्यावन्दनाकरणे प्रायश्चित्तमुच्यते ।

तत्र व्यासः ।

आदित्योऽभ्युदिकाद्यस्य सन्ध्यापास्तिमकुर्वतः ।

ज्ञात्वा प्राणांस्त्रिरायम्य गायत्यष्टशतं जपेत् ॥

पारिजाते तु ।

कालातिक्रमणे चैव चतुर्थार्घ्यं प्रदापयेत् ।

इत्युक्तम् । सङ्गवपर्यन्तं* प्रातःसन्ध्याया गौणकालः । आ-

प्रदोषावसानं सायंसन्ध्यायाः । इति मण्डनः ।

उदयास्तमयादूर्ध्वं यावत्स्याद्दृष्टिकात्रयम् ।

तावत्सन्ध्यामुपासौत प्रायश्चित्तमतः परम् ॥

इति स्कान्दे विशेष उक्तः ।

मध्याह्ने तु दक्षः ।

अर्धर्चयामादासायं सन्ध्या माध्याह्निकीष्यते ।

अर्घ्यप्रदानतः पूर्वमुदयास्तमयेऽपि वा ।

गायत्यष्टशतं जप्यं प्रायश्चित्तं द्विजातिभिः ॥ इति ।

गौणकालेऽप्यसम्भवे यमः ।

* सङ्गवपर्यन्तं पञ्चमषष्ठसुहृत्तात्मकः कालः ।

प्रातःकालो मुहूर्तास्त्रीन् सङ्गवक्षावदेव तु ।

इति वचनात् ।

दिवोदितानि कर्माणि प्रमादादकृतानि चेत्* ।

शर्व्वर्याः प्रथमे यामे तानि कुर्याद्यथाक्रमम् ॥

अत्र मुख्यकालानुरोधात् सायंसन्ध्योपासनं पूर्वं कृत्वा आगन्तूना
मन्ते निवेश इति न्यायेन अतोत्कालं कर्म पश्चात्कार्यमिति
न्यायतः प्राप्तं तस्य निषेधार्थं यथाक्रममिति वचनमिति ।

मदनपारिजाते ।

दिवोदितानि कर्माणि प्राप्नुवन्त्युत्तराणि च ।

दिवोदितानि कृत्वैव विदध्यादुत्तराणि तु ॥

इति सप्तोक्तेय ।

अवगाहं ब्रह्मयज्ञं सौरजप्यञ्च वर्जयेत् । इति ।

ज्ञानं सन्ध्यां त्यजन् विप्रः सप्ताहाच्छूद्रतां व्रजेत् ।

तस्मात्ज्ञानञ्च सन्ध्याञ्च सूतकेऽपि न सन्त्यजेत् ॥

सूतके मृतके चैव सन्ध्याकर्म समाचरेत् ।

मनसोच्चारयेन्नान् प्राणायाममृते द्विजः ॥

प्राणायाममन्त्रा मनसापि नोच्चार्या इत्यर्थः ।

पैठीनसिस्तु ।

सूतके सावितृपञ्चलिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं कृत्वा सूर्यं ध्यायन्

नमस्कुर्यादित्यर्थप्रदानान्तां सन्ध्यामाह ।

अन्ये तु ।

उच्चार्य वाचा गायत्रीं दद्यादर्घ्याञ्जलीनपि ।

अष्टाविंशतिकृत्वोऽत्र गायत्रीं मनसा जपेत् ॥ इति ।

* स्वकालं न कृतानि चेत् । इत्याञ्जकतत्त्वं पाठः ।

इति गायत्रीजपमप्याहुः । अत्र यथाचारं व्यवस्थेयम् ।

आहभोजिनोऽत्र विशेषः सङ्ग्रहे ।

दशस्रत्वः पिबेदाद्यो गायत्र्या आहमुग्दिजः ।

ततः सन्ध्यामुपासीत शुध्यते तदनन्तरम् ॥

गोभिलः ।

सन्ध्या येन न विज्ञाता सन्ध्या नैवाप्युपासिता ।

जीवमानो भवेच्छूद्रो मृतः सा चाभिजायते ॥

अत्र जपात् पूर्वं पश्चाद्वा उभयत्र वा मुद्रा दर्शनोयाः । ताद्योक्ताः
गायत्रौ हृदये चतुर्विंशतिः । सन्मुखं सम्पुटं विततं विस्तोर्णं
द्विमुखं त्रिमुखं चतुर्मुखं पञ्चमुखं षड्मुखं अधोमुखं व्यापका-
ञ्चलिकं शकटं यमपाशं ग्रन्थितं सन्मुखोन्मुखं विलम्बं मुष्टिकं मौक्त्यं
कूर्मं वराहकं सिंहाक्रान्तं महाक्रान्तं मुद्गरं पञ्चवाख्याः ।

तत्र ।

सन्मुखं संहतौ हस्तावुत्तानी कुञ्चिताङ्गुली ।

सम्पुटं पद्मकोशाभौ तावेकान्योऽन्यसंहतौ ॥

विततं सन्मुखौ हस्तावुत्तानावायताङ्गुली ।

विस्तोर्णं संहतौ पाणौ मिथोमुक्ताङ्गुलिद्वयौ ॥

सन्मुखासक्तयोः पाण्योः कनिष्ठाद्वययोगतः ।

शेषाङ्गुलीनां वैरल्याद्विमुखद्विमुखादयः ॥

सन्मुखेति । सन्मुखासक्तपाण्योः कनिष्ठाद्वययोगेन शेषाङ्गुलीनां
विरलत्वेन च अङ्गुष्ठद्वयमारभ्य अनामिकास्तं यावत् द्विमुखत्रि-
मुखचतुर्मुखपञ्चमुखा मुद्राः स्युः ।

शेषाङ्गुलीनां संयोगात् पूर्वयोगविनाशतः ।
 तिर्यक्संयुज्यमानाग्रौ संयुक्ताङ्गुलिमण्डली ।
 हस्तौ षण्मुखमित्युक्तौ मुद्रा मुद्राविशारदैः ॥

अत्र पूर्वयोगविनाशत इत्यत्र पूर्वयोगः कनिष्ठाद्वययोगस्तद्दिनाग्ने-
 नेत्यर्थः । शेषं सुगमम् ।

आकुञ्चिताग्रौ संयुक्तौ न्युञ्जी हस्तावधोमुखौ ।
 उत्तानौ तादृशावेव व्यापकाञ्जलिकं करौ ॥
 अधोमुखौ बद्धमुष्टौ बद्धाग्राङ्गुष्ठकौ करौ ।
 शकटं नाम कथितमिति ॥
 बद्धमुष्टिकयोः पाण्योरुत्ताना वामतर्ज्जनी ।
 कुञ्चिताग्रान्यया युक्ता तर्ज्जन्या न्युञ्जवक्रया ।
 यमपाशमिति प्रोक्तम् ॥

अस्यार्थः । बद्धमुष्टिकयोः पाण्योर्या उत्ताना कुञ्चिताग्रा वाम-
 तर्ज्जनी सा अन्यया दक्षिणतर्ज्जन्या न्युञ्जवक्रया युक्ता यमपाश-
 मुद्रेति ।

उत्तानसन्धिसंलीनबद्धाङ्गुलिदली करौ ।
 समुपोद्घाटितौ दोर्घावङ्गुष्ठौ ग्रन्थमुच्यते ॥
 ग्रन्थं ग्रन्थितमुद्रेत्यर्थः । उत्तानानि सन्धिसंलीनानि बद्धानि
 अङ्गुलिदलानि ययोस्तौ तयोक्तौ । शेषं स्पष्टम् ।
 कु(स)ञ्चितोद्घाटितोर्घाङ्गुलिर्वामस्तादृशा दक्षिणेन तु ।
 अधोमुखेन संयुक्तः सम्मुखोन्मुख उच्यते ॥

उत्तानौ नतकोटी च* विलम्बः कथितः करौ ।

मष्टौ चान्योऽन्यसंयुक्तावुत्तानौ ऋष्टिको भवेत् ॥

मीनसु सम्मुखीभूतौ युक्तानाम† कनिष्ठिकौ ।

जड्वसंयुक्तवक्रायशेषाङ्गुलिदलौ करौ ॥

युक्ते संयुक्ते अनामिकाकनिष्ठिके ययोस्ती तयोक्ती तावन्योऽन्यं सम्मुखीभूतौ । तथा जड्वसंयुक्तानि वक्रायाणि शेषाङ्गुलिदलानि ययोः करयोस्ती मीनां नाम मुद्रा ।

अधोमुखः करौ वामस्तादृशा दक्षिणेन तु ।

पृष्ठदेशं समाक्रान्तः कूर्णो नामाभिधेयते ॥

जड्वमध्ये वामभुजो दक्षकक्षाश्रये करे ।

वाराहो नाम कथितः ॥

दक्षकक्षाश्रये करे सति उक्तलक्षणो वामभुजो वाराहो नाम मुद्रा ।

तथातथाङ्गुलीः‡ सिंहाक्रान्तः कर्णाश्रितौ करौ ।

किञ्चिदाकुञ्चिताग्रौ चेन्महाक्रान्तं ततः परम् ॥

तावेव कुञ्चिताग्रौ महाक्रान्तं नाम मुद्रा ।

किञ्चिदूर्ध्वगतौ पाणौ मुद्गरौ वामतर्जनी ।

अस्यार्थः । किञ्चिदूर्ध्वगतयोः पाण्योर्या वामतर्जनी दक्षिणहस्तेन गृहीता चेत् सा मुद्गरमुद्रा ।

* उत्तानोन्नतकोटी च इति ग-पुस्तके पाठः ।

† अनाम अनामिका ।

‡ तथा तथा तादृशः पूर्वोक्तस्या अङ्गुलयो ययोस्ती ।

अधोमुखः स्थिती मूर्ध्नि पल्लवो दक्षिणः करः ।

अस्यार्थः । उत्तलक्षणवामतर्ज्ज्या मूर्ध्नि अधोमुखः स्थिती
दक्षिणः करः पल्लवो नाम मुद्रेति ।

न जातु दर्शयेन्मुद्रां महाजनसमागमि ।

देवास्तस्य न पश्यन्ति विफलञ्च कृतं भवेत् ॥ इति ।

तस्माद्द्रव्यस्येव मुद्रा दर्शनोयाः ।

अत्रावसरे गायत्रीतर्पणमुक्तं शौनकेन ।

अर्घ्यान्ते वा जपान्ते वा प्रागासोनः कुशासने ।

सन्ध्यासु तर्पणं (कार्थ्यं) कुर्यात् स्मृत्वा ऋष्यादिकं ततः ॥

ऋषिर्व्यासः समुद्दिष्टो ब्रह्मा देवतमुच्यते ।

छन्दां गायत्रकश्चैव विनियोगसु तर्पणे ॥

मंबित्प्रोतियोगाय गायत्रीतर्पणमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य ॐ भूः
पुरुषऋग्वेदं तर्पयामि । ॐ भुवः पुरुषयजुर्वेदं तर्पयामि । ॐ
स्वः पुरुषसामवेदं तर्पयामि । ॐ महः पुरुष अथर्ववेदं तर्पयामि ।
ॐ जनः पुरुष इतिहासपुराणं तर्पयामि । ॐ तपः पुरुषसर्वा-
ग्रामं तर्पयामि । ॐ सत्यं पुरुषसत्यलोकं तर्पयामि । ॐ भू-
र्भुवः स्वः पुरुषमण्डलान्तर्गतं तर्पयामि । ॐ भूरेकपदां गायत्रीं तर्पयामि ।
ॐ भुवः द्विपदां गायत्रीं तर्पयामि । ॐ स्वस्त्रिपदां
गायत्रीं तर्पयामि । ॐ भूर्भुवः स्वस्तुष्यदां त्र्यायत्रीं तर्पयामि ।
अधोमुखसं तर्पयामि । ॐ गायत्रीं तर्पयामि । ॐ सावित्रीं
तर्पयामि । ॐ सरस्वतीं तर्पयामि । ॐ वेदमातरं तर्पयामि ।
ॐ पृथिवीं तर्पयामि । ॐ जयां तर्पयामि । ॐ कौशिकीं तर्प-

ॐ साङ्गतिं तर्पयामि । ॐ सर्वापराजितां तर्पयामि ।
 अमूर्त्तिं तर्पयामि । ओमनन्तमूर्त्तिं तर्पयामि ।
 मन्त्रैरेभिस्तु यो नित्यं चतुर्विंशतिसन्धितैः ।
 गायत्रीं तर्पयेत्तेन तर्पितं स्यात् (स)चराचरम् ॥
 अनेन विधिना कुर्यात्प्रातःकाले च तर्पणम् ।
 मध्याह्ने चैव सायाह्ने मन्त्रैरेतैश्च तर्पणम् ॥
 इति गायत्रीकल्पे प्रातःसन्ध्याविधिः ।

अथ अभिवादनम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

सन्ध्याञ्च विधिवत्कृत्वा सन्ध्ययोरुभयोरपि ।
 ततोऽभिवादयेद्ब्रह्मणसाव्रह्ममिति ब्रुवन् ॥

यमः ।

अवाच्यो दौक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो भवेत् ।
 भो भवत्पूर्वकं त्वेनमभिभाषेत धर्मवित् ॥

मनुः ।

विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यं क्षत्रियाणान्तु वीर्यतः ।
 धनधान्येन वैश्यानां शूद्राणान्त्वेव जन्मतः ॥

आपस्तम्बः ।

आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने ।
 अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतः ॥

शण्डिलिः ।

प्रत्यभिवादेऽशूद्रे इति ।

प्रत्यभिवादे टेः पुतो भवति न तु शूद्रे इति सूत्रार्थः* ।

तथाचायं प्रयोगः । • आयुष्मान् भव सौम्य देवदत्तेत्यादि ।

यो न वेत्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् ।

नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥

वृहस्पतिः ।

जपयज्ञजलस्यञ्च समित्पुष्पकुशानलान् ।

उदपात्रार्घ्यम(क्षा)ध्वाज्यं वहन्तं नाभिवादयेत् ॥

पाषण्डं पतितं ब्राह्म्यं महापातकिनं शठम् ।

सोपानत्कं कृतघ्नञ्च नाभिवादेत्कादाचन ॥

मनुः ।

यस्य देशं न जानाति स्थानं त्रिपूरुषं कुलम् ।

कन्यादानं नमस्कारं श्राद्धं तस्मै विवर्जयेत् ॥

वृहन्नारदीये ।

सभायां यज्ञशालायां देवतायतनेष्वपि ।

प्रत्येकन्तु नमस्कारो हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥

तस्मात् सभास्थेभ्यः सकृदेव नमस्कुर्यादिति भावः ।

* स्त्रियामपि निषेध इति कात्यायनवचनात् स्त्रियामपि प्रत्यभिवादनवाक्ये न पुतः । गोविन्दराजस्तु ब्राह्मणस्य नास्ति शर्मोपपदं नित्यं प्रागभिधाय प्रत्यभिवादनवाक्ये आयुष्मान् भव सौम्य भद्र इति वदन् निरुपपदसोपपदोदाहरणानभिज्ञत्वमेव निजं ज्ञापयति । धरणीधरोऽपि आयुष्मान् भव सौम्येति सम्बुद्धिविभक्त्यन्तं मनुवचनं पश्यन्नपि असम्बुद्धिप्रथमैकवचनान्तम् अनुकशर्मो इत्युदाहरन् विचक्षणैरुपेक्षणीय एव ।

कन्यायास्तु यमोक्तो विशेषः ।

प्यायानपि कनीयांसं सन्ध्यायामभिवादयेत् ।

विना पुत्रञ्च शिष्यञ्च दौहित्रं दुहितुः पतिम् ॥

अन्तरे तु ।

सर्वेऽपि वा नमस्कार्याः सर्वावस्थासु सर्वदा । इति ॥

अथो विशेषो ब्रह्मचारिविधाने द्रष्टव्यः ।

अथ प्रातर्होमः ।

तत्र दक्षः ।

सन्ध्याकर्मभावसाने तु स्वयं होमो विधीयते ॥

स्वयं होमे फलं यच्च तदन्येनार्द्धमुच्यते ॥

अतृत्यर्थसारे ।

यजमानः प्रधानं स्यात्पत्नी पुत्रञ्च कन्यका ।

ऋत्विक् शिष्यो गुरुभ्राता भागिनियः सुतापतिः ॥

एतेरेव हुतं यत्तु तद्भुतं स्वयमेव हि ।

पत्नी कन्या च जुहुयाद्दिना पर्युत्क्षणक्रियाम् ॥ इत्यादि ।

यजमानस्य तत्पत्न्या वा असन्निधाने अन्येन होतव्यम् । त्याग-

कर्त्ता यजमानपत्नी वा उन्मादप्रसवादावन्योऽपि ।

तथा ।

नोपवासी प्रवासे स्यात्पत्नी धारयते व्रतम् ।

सर्वदा यजमानो वा त्यजेत्तद्दिष्टुखः शुचिः ॥

अथदि पञ्चहोमः कार्यः ।

मरीचिः ।

पक्षहोमं प्रकुर्वीत प्रवसन्नग्निमान् यदि ।
पञ्चयज्ञविधानन्तु लौकिकेऽग्नी विधीयते ॥

वृहस्पतिः ।

प्रस्यं धान्यचतुःषष्टिराहुतेः परिकीर्तितम् ।
तिलानान्तु तदद्वं स्यात्तदद्वं स्यादष्टतस्य तु ॥

कात्यायनः ।

पाण्याहुतिर्द्वादशपर्व्यपूरिका
ष्टतादिना चेत् सुवपूरमात्रिका । इत्यादि ।

अथ नलिकादिना अग्निधमनम् ।

न मुखेनेत्यादि मदनपारिजाते ।

गोभिलः ।

अग्निहोत्रस्य होमार्थं शुद्धिस्तात्कालिकी भवेत् ।
पञ्चयज्ञान्न कुर्वीत ह्यशुद्धः पुनरव सः ॥

जातूकर्ष्यः ।

सूतके च समुत्पन्ने स्मार्त्तं कर्म कथं भवेत् ।
पिण्डं यज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेत् ॥

वृहस्पतिः ।

सूतके मृतके चैव अशक्तौ आद्यभोजने ।
प्रवासादिनिमित्तेषु दापयेन्न तु हावयेत् ॥ इति ।
रात्रेस्तु षोडशे भागे ग्रहनक्षत्रभूषिते ।
कालम्बनुदितं ज्ञात्वा होमं कुर्याद्विचक्षणः ॥

इति कात्यायनवचनं वाजसनेयिविषयम् । उपयमनप्रभृत्यौपा-
सनस्य परिचरणमस्तमितानुदितयोरिति तद्वृत्तात् । उदितहोमस्तु
आश्वलायनापस्तम्बादीनाम् । तत्सूत्रे तथा विधानात् । अत्र
यद्द्रव्यं सायं तदेव प्रातः । एवं कर्त्तापि ।

अत्र मुख्यकालासम्भवे गौणकालमाह मण्डनः ।*

स्वकालादुत्तरो गौणः कालः पूर्वस्य कर्मणः ।

यद्वागामिक्रियामुख्यकालस्याप्यन्तरालवत् ।

गौणकालत्वमिच्छन्ति केचित्प्राक्तनकर्मणि ॥ इति ।

अस्यार्थ उक्तो मदनपारिजाते । स्वकालाद्यत्काले कर्म विहितं
तस्मान्मुख्यकालादुत्तरो यः काल उत्तरकर्मकालावधिकः स पूर्व-
कर्मणो गौणकालः । यद्वा आगामिकर्मणो यो मुख्यकाल-
स्तस्यापि पूर्वकर्मणि केचिद्गौणकालत्वमिच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः ।
अन्तरालवदिति । यथा पूर्वोत्तरकर्मणोर्मध्यकालस्तद्दयमपी-
त्यर्थः । उत्तरकर्मकाले पूर्वोत्तरकर्मणोः समावेशे यद्देति पक्षः ।
तदसमावेशे तु अन्तराल एव गौणः इति व्यवस्था ज्ञेया । स च
गौणे यथा शक्नुयात्तथा कुर्यादित्युपबन्धादिति न्यायाद्विहिताङ्ग-
भावे तत्सदृशप्रतिनिधिग्रहणस्याचितत्वादावश्यकेषु नित्यनैमित्तिक-
केष्वेव मुख्यकालासम्भवे अङ्गं न तु काम्येऽपीति ।

नन्वेवं दर्शनाद्वादेरमावास्यादिविहितकालातिक्रमे गौणकाल-

* मलमासतत्त्वे तु एवं व्याख्यातम् । यद्देति पक्षान्तरम् । प्राक्तनकार्ये मध्यकालवत्
आगामिक्रियामुख्यकालस्यापि गौणकालत्वं तत्र सायसभ्याया राशिः प्रातःसम्बन्धकालश्च गौण-
काल इति ।

कर्त्तव्यता स्यादिति चेत् । अत्रोच्यते । कालोद्देशेन कर्म विधी-
यते न कर्मणि कालः । तस्यानुपादेयत्वात् । तथाच कालो
निमित्तम् । निमित्तभूतकालाभावे चाधिकाराभावादप्यकाले
कृतं कर्म अकृतमेवेति न तत्र गौणकालग्रहणम् । यानि तु
मुख्यकालासम्भवे गौणे कार्याणीति वाचनिकानि तान्येव गौणे
कार्याणि ।

यथा कथञ्चित्कर्त्तव्यं नित्यं कर्म विजानता ।

न प्राप्तस्य विलोपोऽस्ति पैतृकस्य विशेषतः ॥

दिवोदितानि कर्माणि प्रमादादकृतानि रात्र्याः प्रथमप्रहरे
कार्याणीति । पैतृकं नाम आर्द्धिकश्राद्धम् ।

श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने कदाचित्सूतकादिना ।

सूतकान्ते तु तत्कार्यं पुनस्तदहरेव च ॥

इति क्षयाहं प्रकृत्योक्तेः । दर्शश्राद्धादौ वचनाभावात् गौणकाल-
कर्त्तव्यतेति सर्व्वं समञ्जसमित्यलं विस्तरेण । अत्र प्रायश्चित्तादि-
सर्व्वविशेष श्रीपासनविधाने द्रष्टव्यः ।

श्रीपासनानन्तरं ब्रह्मयज्ञकालः । पश्चाद्वा प्रातराहुतेरिति
कात्यायनोक्तेः । अत्रासम्भवे तर्पणात् पूर्वं कार्य्यः ।

अत्रावसरे देवतानिर्मात्योहासनमुक्तं नारदीये ।

अपसारितनिर्मात्यं तरणेः किरणात् पुरा ।

पूजकस्तु ततः कुर्यादासनादिकमात्मनः ॥

अविवाहितकन्या च अस्नाता च सरस्वती ।

देवता च सनिर्मात्या हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥ इति ।

किरणात् किरणोदयादित्यर्थः ।

मरीचिः ।

विदध्याद्देवतापूजां प्रातर्होमादनन्तरम् ।

स्थण्डिले प्रतिमायां वा वज्रौ वा हृदयेऽपि वा ॥

इति प्रातर्होमविधानम् ।

अथ नित्यदानम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः ।

याचितेनापि दातव्यं अद्यापूतन्तु शक्तितः ॥

अहन्यहनि यत्किञ्चिद्दीयतेऽनुपकारिणे ।

अनुद्दिश्य फलं तस्य ब्राह्मणाय तु नित्यकम् ॥ इति ।

हेमाद्रौ ।

गत्वा यद्दीयते दानं तदनन्तफलं स्मृतम् ।

सहस्रगुणमाह्वय याचिते तु तदर्धकम् ॥ इति ।

ग्रामादर्धतरो ग्रामो ह्यर्धिभ्यः किं न दीयते ।

इच्छानुरूपो विभवः कदा कस्य भविष्यति ॥

अन्नाताशी मलं भुङ्क्ते ह्यजपी पूयशोणितम् ।

अहुत्वाग्निं क्रिमिं भुङ्क्ते ह्यदत्त्वा वि(श)षमश्रुते ॥

देवस्वाह याज्ञवल्क्यः ।

गोभूतिलहिरण्यादि पात्रे दातव्यमर्चितम् ।

नापात्रे विदुषा किञ्चिदात्मनः श्रेय इच्छता ॥

अथ नापात्र इत्यनेन द्रव्यादिसन्निधौ पात्रे असन्निहिते तदुद्देशेन
त्यागं तस्मै प्रतिश्रवणं वा कृत्वा अर्पयेन्न त्वपात्रे देयमिति सूचि-
तम् । प्रतिश्रुत्यापि* तत्र* पापं ज्ञात्वा न तस्मै दद्यात् ।
अपात्रे दाननिषेधात् । अनधिकारिणा च न तद्ग्राह्यम् ।

विद्यातपोभ्यां हीनेन न तु ग्राह्यः प्रतिग्रहः ।

गृह्णन् प्रदातारमधो नयत्यात्मानमेव च ॥

इति स्मृतेः । अत्रेतिकर्तव्यविशेषस्तुर्थस्तवके (ज्ञेयः) वक्ष्यते ।

अत्र साध्वी स्त्री भर्तृकृत(पुण्यमर्द्ध)पुण्यार्द्धं लभते तदुक्तं हेमा-
द्रिणा ।

यद्देवेभ्यो यच्च पित्रादिकेभ्यः

कुर्याद्भर्ताभ्यर्चनं सत्क्रियाञ्च ।

तस्यार्द्धं सा तत्फलं नान्यचित्ता

नारौ भुङ्क्ते भर्तृशुश्रूषयैव ॥

या वञ्चयन्ति भर्तारं योनिदूषाञ्च याः स्त्रियः ।

योनिदोषात् पुण्यफलं नाप्नुन्ति निरयङ्गमाः ॥

अनान्नायमला वेदा ब्राह्मणस्याव्रतं मलम् ।

कौतूहलं मलं साध्व्या मलं दानस्य कीर्तनम् ॥

इति नित्यदानविधानम् ।

अथ मङ्गलावेक्षणम् ।

तत्र दक्षः ।

देवपूजां ततः कृत्वा गुरुमङ्गलवेक्षणम् ।

रोचनं चन्दनं हेम मृदङ्गं दर्पणं मणिम् ॥

तथा ।

गुरुनर्गीष सूर्यश्च प्रातः पश्येत्सदा बुधः । इति ।

भारते ।

वृद्धो ज्ञातिर्यथामित्रं दरिद्रो यो भवेदपि ।

गृहे वासयितव्यास्ते धनमायुष्य(मेव च)मिच्छता ॥

गृहे पारावता धन्याः शुकाश्च सहस्रारिकाः ।

गृहेष्वेते न पापास्तु तथा वै तैलपायिकाः ॥

उद्दीपकाश्च गृध्राश्च कपोता भ्रमरास्तथा ।

अमङ्गल्यानि चैतानि तथाक्रोशो महात्मनाम् ॥

कात्यायनः ।

श्रोत्रियं सुभगामग्निं गामग्निचितमेव च ।

प्रातरुत्थाय यः पश्येदापद्भ्यः स प्रमुच्यते ॥

श्रोत्रियलक्षणमुक्तं भारते ।

जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते ।

विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रिय उच्यते ॥

याज्ञवल्क्यः ।

स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति ।

एकदेशमुपाध्याय ऋत्विग्यज्ञकदुच्यते ॥

नारदः ।

लोकेऽस्मिन्मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः ।

हिरण्यं सर्पिरीदित्य आपो राजा तथाष्टमः ॥

एतानि सततं पश्येन्नमस्येदर्चयेद्बुधः ।

प्रदक्षिणानि कुर्वीत यस्तस्यायुर्न हीयते ॥

इति मङ्गलावेक्षणविधानम् ।

इति श्रीमन्नागदेवभट्टात्मजश्रीमदनन्तभट्टविरचिते

विधानपारिजाते आङ्गिकविधौ दिनप्रथम-

भागकृत्यविधानं समाप्तम् ।

अथ द्वितीये भागे अध्ययनं कार्यम् ।

तत्र दक्षः ।

द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते ।

समित्पुष्पकुशादीनां स कालः समुदाहृतः ॥

वेदाभ्यासोऽनेकधा भवति ।

वेदस्वोकरणं पूर्वं विचारोऽध्यसनं पुनः ।

तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा* ॥ इति ।

* तत्राप्यादौ परम्परागतो वेदः पठनीयः । तथाच वशिष्ठः—

पारम्पर्यागतो येषां वेदः सपरिवृंहणः ।

प्रथमं तमधीयीत तच्छास्त्रं कर्म चाचरेत् ॥

यः स्वशास्त्रां परित्यज्य परशास्त्रां समाशयेत् ।

स शूद्रवर्जित्कार्यः सर्वकर्मसु साधुभिः ॥ इति ।

तत्र तावदृथादिकमुच्यते ।

ऋग्वेदस्य अग्निर्ऋषिरग्निर्देवता गायत्री छन्दः अध्ययनादौ
विनियोगः । यजुर्वेदस्य वायुर्ऋषिर्वायुर्देवता त्रिष्टुप् छन्दः अध्य-
यनादौ विनियोगः । सामवेदस्य आदित्य ऋषिरादित्यो देवता
जगतौ छन्दः अध्ययनादौ विनियोगः । अध्ययनञ्च

गुरुञ्चैवाप्युपासीत स्वाध्यायार्थं समाहितः ।

आहृतस्याप्यधीयीत लब्धश्चास्मै निवेदयेत् ॥

इति विधिना कर्तव्यम् । अधीत्य च वेदार्थोऽवगन्तव्यः †

अधीत्य विधिवद्देवं वेदार्थं न विचारयेत् ।

स सान्वयः शूद्रसमः पात्रतां न प्रपद्यते ॥

इति स्मृतेः ।

कृतज्ञाद्रोहिमेधाविशुचिक(ल्पा)त्यानसूयकाः ।

अध्याप्या धर्मतः साधुशक्तान्यज्ञानः*वित्तदा* ॥

कल्प आधिव्याधिरहितः । शक्तो गुरुशुश्रूषायाम् । स्पष्टमन्यत् †
एते कृतज्ञत्वादयो धर्मा व्यस्ताः समस्ता वा यथासम्भवं वदि-
तव्याः ।

वेदाभ्यासरतं क्षान्तं महायज्ञक्रियापरम् ।

न स्पृशन्तोऽह पापानि महापातकजान्यपि ॥

मनुः ।

* अन्यज्ञानं ज्ञानान्तरम् ।

† मनुस्तु — आचार्यपुत्रः शुश्रूषांनदो धार्मिकः युधिः ।

आप्तः शक्तोऽर्थदः साधुः स्तोऽध्याप्या दत्त धर्मतः ॥

न निन्दाताडने कुर्यात् पुत्रं शिष्यश्च ताडयेत् ।
अधोभागे शरीरस्य नीतमाङ्गे न वक्षसि ॥ इत्यादि ।

अथानध्यायाः ।

तत्र उशनाः ।

अयने विषुवे चैव शयने बोधने तथा ।

अनध्यायं प्रकुर्वीत मन्वादिषु युगादिषु ॥

ब्रह्मं प्रेतैष्वनध्यायः शिष्यत्विङ्गुरुबन्धुषु ।

सपाकर्म्मणि चोत्सर्गे स्वशाखाश्रीत्रिये (मृते) तथा ॥

चतुर्दश्यां पञ्चदश्यामष्टम्यां राहुसूतके* ।

ऋतुसन्धिषु† भुक्त्वा च श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च‡ ॥

इदमेकीद्दिष्टव्यतिरिक्तविषयम् । महैकीद्दिष्टे ब्रह्मं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म
इति विशेषोक्तेः । पशुमण्डूकादिभिरन्तरागमने अहोरात्रमन-
ध्यायः§ । देशे शुचावात्मनि चेति सप्तत्रिंशदनध्याया याज्ञ-
वल्क्योक्तास्तात्कालिकाः ।

तथा ।

* राहुसूतके यत्प्रधानध्यायकीर्त्तनं तदयस्तालविषयमिति कश्चित् ।

† ऋतुसन्धिषु ऋतुसन्धिगतासु प्रतिपत्सु इति विशानेश्वरः ।

‡ श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च इत्येतत् पार्वणविषयम् । एकीद्दिष्टभोजनादौ मन्वादिभि-
स्यहोक्तेः । इति गोपीनाथः ।

§ पशुमण्डूकमकुलश्राद्धिमाज्जारमूषकैः ।

कृतेऽनरे त्वहोरात्रं शक्रपाते तथोच्यते ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनात् । शक्रपातोच्छ्रयकालस्तु शान्तिनक्षत्रपञ्चम्यां तदुत्थापनं विजयदशम्यां
तदवगोपनमिति ।

रात्री यामइयादर्वाग्यदि पश्येन्नयोदशीम् ।

प्रदोषः स तु विज्ञेयश्चतुर्थी पूर्वयामगा ।

सप्तमी सार्धयामस्था प्रदोषोऽधीतिवर्जितः ॥ इति ।

अत्रत्यो विशेषो ब्रह्मचारिप्रकरणे द्रष्टव्यः ।

इति श्रीविधानपारिजाते आह्निकविधौ

द्वितीयभागकृत्यविधानं समाप्तम् ।

अथ धनार्जनविधिः ।

तत्र दक्षः ।

द्वितीये च तथा भागे पोष्यवर्गार्थसाधनम् ।

पोष्यवर्गस्तु ।

माता पिता गुरुभार्या प्रजा दीनः समाश्रितः ।

अभ्यागतोऽतिथिश्चाम्निः पोष्यवर्ग उदाहृतः ॥

योगीश्वरः ।

उपेयादीश्वरश्चैव योगक्षेमार्थसिद्धये ।

ईश्वरमभिषेकादिगुणबुक्तमन्त्रं वा श्रीमन्तम् । अलम्बलाभो योगः

लम्बस्य रक्षणं क्षेमः ।

मनुः ।

सप्तवित्तागमा धर्मा दायो लाभः क्रयो जयः ।

प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च ॥

दायो(ऽ)न्यायागतं धनं लाभो निधिदर्शनं प्रयोगो हृद्यर्थं धन-

प्रदानम् । कर्मयोगः कृथादिः । इदन्तु विप्रादेर्यथायोग्यं
ज्ञेयम् ।

तथाहि ।

अध्यापनमव्ययन यजनं याजनं तथा ।

दानं प्रतिग्रहश्चैव षट्कर्मण्यग्रजन्मनः ॥

षष्ठान्तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका ।

याजनाध्यापने चैव विशुद्धाश्च प्रतिग्रहः ॥

प्रधानं क्षत्रिये कर्म प्रजानां परिपालनम् ।

कुसीदकृषिबाणिल्यपाशुपाख्यं विशः स्मृतम् ॥

कुसीदो वृद्धिजीवनम् ।

शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तथाऽजीवन् बणिग्भवेत् ।

शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेद्विजातिहितमावहन् ॥

मनुः ।

अद्रोहेण च भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः ।

या वृत्तिस्तां समास्थाय विप्रो जीवेदनापदि ॥

ऋतामृताभ्यां जीवे(त)त्तु मृतेन प्रमृतेन वा ।

सत्यामृताभ्यां जीवेत* न श्वहत्या कदाचन ॥

ऋतमुच्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम् ।

मृतन्तु याचितं भैक्षं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥

सत्यामृतन्तु बाणिल्यं तेन चैवापि जीव्यते ।

सेवा श्वहृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

* सत्यामृताख्याया वापि इति मनुसंहितायां पाठः ।

तथा ।

कुसूलकुम्भीधान्यो वा त्र्यहिकोऽश्वस्तनोऽपि वा* ।

कुसूलः कोष्ठकं कुम्भी उट्टिका ताभ्यां धरिमितं धान्यं यस्य स त्र्यहिकः । त्र्यहपर्याप्तं धान्यं यस्य स त्र्यहिकः । नास्ति श्वस्तनं धान्यं यस्य सोऽश्वस्तनः ।

कुसूलधान्यादिसङ्ग्रहोपायमाह याज्ञवल्करः ।

जीवेहापि शिलोञ्छेन श्रेयानिषां परः परः ।

शाल्यादेर्निपतितपरित्यक्तवस्त्ररीग्रहणं शिलम् । एकैकस्य त्यक्तकण-
स्योपादानमुञ्छः । एषां कुसूलधान्यादीनां मध्ये परः पर उत्त-
रोत्तरः श्रेयान् प्रशस्यतर इत्यर्थः । एतच्चातिसंयतं यायावरं
प्रत्युच्यते न शालीनं प्रति ।

एतद्विध्यमुक्तं वशिष्ठेन ।

द्विविधो हि गृहस्थो यायावरः शालीनश्चेति । तच्चासंयतो

यायावरः । शालीनस्तु प्रेष्यचतुष्पदधनधान्यादियुक्तः ।

शालीनस्यापि चातुर्विध्यमुक्तं मनुना ।

षट्कर्म्मको भवत्येषां त्रिभिरन्यः प्रवर्त्तते ।

दाभ्यामेकचतुर्थस्तु ब्रह्मसन्नेन जीवति† ॥

* मनुसंहितायान्तु वचनमिदं किञ्चित्परिवर्त्तितं दृश्यते—

कुसूलधान्यको वा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा ।

त्र्यहैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा ॥

† एषां गृहस्थानां मध्ये एकः (यो बहुपौषः) ऋतामृतादिपञ्चकं कुसूदस्य आशयेत् ।

अश्वस्तनोऽल्पपौषः त्रिभयांजनाध्यापनप्रतिग्रहेः दाभ्यां याजनाध्यापनाभ्यां ब्रह्मसन्नेन अध्यापनेन
वृत्ति कुसूकः ।

अत्र षट्कर्मणि याजनाध्यापनप्रतिग्रहकृषिवाणिज्यपाशुधाख्यानानि ।

शेषं सुगमम् ।

कूर्मपुराणे ।

देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च दद्याद्भागन्तु विंशकम् ।

त्रिंशद्भागन्तु विप्राणां कृषिङ्गत्वा न दोषभाक् ॥

कृषिप्रकारो वृद्धपाराशरे द्रष्टव्यः ।

अथापदि प्रतिग्रहवृत्तिः ।

चतुर्विंशतिमते ।

सीदंश्चेत्प्रतिगृह्णीयाद्भाग्येभ्यस्ततो नृपात् ।

ततस्तु वैश्यशूद्रेभ्यः शङ्खस्य वचनं यथा ॥

असीदतस्तु ।

विद्यमाने धने यस्तु प्रतिग्रहरुचिर्द्विजः ।

रौरवं नरकं प्राप्य तत्रैव परिपच्यते ॥

इति व्यासीक्तमाकलनीयम् ।

याज्ञवल्क्योऽपि ।

राजान्तेवासियाज्येभ्यः सीदन्निच्छेदनं शुधा ।

दम्भिर्हैतुकपाषण्डिवकहृत्तीक्ष्ण वर्जयेत् ॥

युक्तिबलेन सर्वत्र संशयकारी हैतुकः । राजाऽत्र न्यायपरो न तु

राजमात्रम् ।

यो राज्ञः प्रतिगृह्णाति लुब्धस्योच्छास्त्रवर्तिनः ।

स पर्यायेण यातीमान्नरकानेकविंशतिम् ॥

इत्यन्यायपरराजप्रतिग्रहे निन्दाश्रवणात् ।

अथैतस्मिन्पि ।

प्रतिग्रहे सूनिक्रिध्वजिवेश्यानराधिपाः ।

दुष्टा दशगुणं पूर्वात्पूर्वादेते यथाक्रमम् ॥

ध्वजी प्राणिहिंसापरः । चक्रो तैलिकः । ध्वजी सुराविक्रयी । वेश्या
क्रीडी ।

अथैतस्मिन्पि ।

अराजन्यप्रसूतस्य राष्ट्रः स्वच्छन्दवर्तिनः ।

घोरः प्रतिग्रहस्तस्य मध्वास्वादो विषोपमः ॥

तथैव राजमहिषी राजामात्याः पुरोहिताः ।

पापेनार्थेन संयुक्ताः सर्वे ते राजधर्मिणः ॥

अथैतस्मिन्पि ।

वेदविक्रयिणश्चैव वेदानाश्चैव दूषकाः ।

वेदानां लेखकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥

अथैतस्मिन्पि ।

एधोदकं मूलफलमन्नमभ्युद्यतञ्च यत् ।

सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्मध्वयाभयदक्षिणाम् ॥

सर्वतः शूद्रादपि । अभयदक्षिणान्तु स्नेच्छादेरपीति श्लोकार्थः ।

अथ विशेषो विष्णुपुराणे ।

स प्रोक्ष्य विप्रो गृह्णीयाच्छूद्रान् गृहमागतम् ।

अभ्युद्यतमभिसुखमुपनीतमिति संधातिथिः । अयाचितोपनीतमिति कृतकः ।

अत्र शूद्रात्रमामात्रम् ।

नाद्याच्छूद्रस्य पक्वान्नं विधानमश्विनो* द्विजः ।

आददीताममेतंस्मादहस्तावेकरात्रिकम् ॥

इति मनूक्तेः ।

तथा ।

आममांसं मधु घृतं धानाः क्षीरमथोदितम् ।

गुडं तक्रञ्च सङ्घाञ्च निवृत्तेनापि शूद्रतः ॥

याज्ञवल्क्योऽपि ।

कुशाः शाकं पयो मत्स्या गन्धाः पुष्पं दधि क्षितिः ।

मांसं शय्यासनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च ॥

चकाराद्गृहादि ।

अयाचिताहृतं प्राञ्चमपि दुष्कृतकर्म्मणः ।

अन्यत्र कुलटाषण्डपतितेभ्यस्तथा द्विषः ॥

इति विशेषोक्तेः कुलटादेः प्रत्याख्येयमेव । अयमुपदेशः प्रतिग्रह-
प्रवृत्तस्यैव न तु निवृत्तस्येति विज्ञानेश्वरः ।

* अश्विनः श्राद्धादिपञ्चमशूद्रस्य इति कुल्लूकः । मेधातिथिसु श्राद्धशब्देन 'पाक-
यज्ञादिक्रिया शूद्रस्य विहिता लभ्यते तत्क्रियामनुष्ठायिनः । अश्विन इति वा पाठः अश्विनावत-
इति तदर्थः । एवं व्याचक्षौ ।

अथ आपहृत्तिः ।

तत्र वृहस्पतिः ।

अजोवन् कर्मणा खेन विप्रः चात्तं समाश्रयेत् ।

वैश्यकर्मायवा कुर्याद्द्वोनकर्मः विवर्जयेत् ॥

कौर्म्ये ।

कुसीदं कृषिबाण्ये प्रकुर्वीत स्वयङ्मतम् ।

कषेरभावे बाण्यं तदभावे कुसीदकम् ॥

कुसीदो वृद्धिजोवनम् ।

वृद्धिमाह याज्ञवल्काः ।

अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि सबन्धके ।

वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुःपञ्चकमन्यथा ॥ इति ।

अशीतिभागः अशीतितमो भागः । अन्यथा बन्धकरहिते प्रयोगे

वर्णक्रमाद्वित्रिचतुःपञ्चकं शतं धर्म्यं भवति । अयं भावः । ब्राह्मणे

अधमर्णे द्विकं शतं द्वौ भागौ अस्मिञ्छते वृद्धिर्दीयते इति द्विकं

शतम् । तदस्मिन् वृद्ध्यायलाभशुक्लापदा दोयते इति सूत्रेण

कन् । एवं क्षत्रियादौ त्रिकादिशतं प्रतिमासं श्रेयम् ।

अत्र विशेषान्तरमाह स एव ।

कान्तारगासु दशकं सामुद्रा विंशकं शतम् ।

दशुर्वा स्वकृतां वृद्धिं सर्वे सर्वासु जातिषु ॥

मनुः ।

* द्वोनकर्मं मूद्रकर्मं सेनादिस्पृशित्वर्थः ।

नातिसांवत्सरीं वृद्धिं नाभीष्टान्तु पुनर्हरेत् ।
 चक्रवृद्धिः कालिका वा कारिका कायिका च या ॥
 वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः प्रतिमासन्तु कालिका ।
 इच्छाकृता कारिका स्यात् कायिका कायकर्मणि ॥
 हीनजातिं परिशीणामृणार्थं कर्म कारयेत् ।
 ब्राह्मणस्तु परिशीणः शनैर्दाप्यो यथोदयम् ॥

मनुः ।

वानस्पत्यं फलं मूलं दार्व्यग्न्यर्थं तथैव च ।
 वृणञ्च गोभ्यो प्रासार्थमस्तेयं मनुरब्रवीत् ॥

यत्तु भारते लिखितम् । अपृष्ट्वा फलं गृह्णतो हस्तकर्त्तनम्
 तत्प्रकारान्तरेण निर्व्वाहे सति तथा न कार्यमित्येतदर्थमित्यव
 धेयम् ।

अङ्गिराः ।

व्याधितस्य दरिद्रस्य कुटुम्बात्प्रच्युतस्य च ।
 अध्वानं वा प्रवृत्तस्य भिक्षाचर्यं विधीयते ॥

देवलः ।

याजनं योनिसम्बन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम् ।
 कृत्वा सद्यः पतत्येव पतितेन न संशयः ॥

उशनाः ।

पतिताद्यनमादत्ते भुङ्क्ते वा ब्राह्मणो यदि ।
 कृत्वा तस्य समुत्सर्गमतिक्रष्टं समाचरेत् ॥

इति योगक्षेमविधानम् ।

अथ चतुर्थभागकृत्यम् ।

तत्र रूपः ।

चतुर्थे तु तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत् ।

तिष्ठत्यकुशादीनि स्नानञ्चाकृत्रिमे जले ॥

स्नानादिति विधः ।

नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च ।

स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्तप्रस्रवणेषु च ॥

मग्नपूतैर्जलैः स्नानं प्राहुः स्नानफलप्रदम् ।

न ह्यथा वारिमग्नाणां यादसामिव तत्समम् ॥

विधः ।

ब्राह्मणैः स्नातुमायातैः सह गच्छन्ति देवताः ।

पितरश्चापि गच्छन्ति वायुभूता जलार्थिनः ।

गत्वोदकान्तं विविक्तं स्थापयेत्तान् पृथक् क्षिती ॥

तान् मृदादिसम्भारान् ।

त्रिधा कृत्वा मृदं तान्तु गोमयञ्च विचक्षणः ।

मृदेकया शिरः क्षाल्यं हाभ्यां नाभेरथोपरि ॥

अधश्च तिसृभिः (कार्थ्यः) क्षाल्यं षड्भिः पादौ तथैव च ।

प्रक्षाल्य सर्व्वकायञ्च हिराचम्य यथाविधि ।

मग्नान्यस्तोपवीतं यत्रोद्धरेत्तत्कदाचन ॥

विधुः कण्ठस्यमेव उपवीतं क्षालनीयमित्युक्तम् ।

तत्र विधिषो हृद्दाहिके ।

तैत्रा मैत्राः कठाः काष्ठा ये च वाजसनेयिनः ।
 कण्ठादुत्तार्य सूत्रन्तु कुर्वीरन् चालनं द्विजाः ॥
 बहृचाः सामगाश्चैव ये चान्ये याजुषा अपि ।
 कण्ठादुत्तार्य सूत्रन्तु पुनः संस्कारमाप्नुयुः ॥

तथा ।

तूष्णीमेवावगाहेत यदि स्यादशुचिर्मरः ।
 आचम्य विधिवत्पश्चात्ततः स्नानं समाचरेत् ॥

यमः ।

सपवित्रं करङ्गत्वा आचम्य प्राप्नुस्वः स्थितः ।
 प्राणायामत्रयं कुर्यात्कालज्ञानमतः परम् ॥ इति ।

गङ्गाव्यतिरिक्तस्थले विशेषमाह वामनपुराणम् ।

तीर्थे तु कल्पयेद्द्विद्वान्मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ।
 नमो नारायणायेति मूलमन्त्र उदाहृतः ॥
 चतुर्हस्तप्रमाणन्तु चतुरस्रं समन्ततः ।
 प्रकल्पयावाहयेद्गङ्गामेभिर्मन्त्रैर्विचक्षणः ॥
 विष्णो. पादप्रसृतासि वैष्णवो विष्णुदैवते* ।
 पा(त्रा)हि नस्त्वेनसस्तस्मादाजन्ममरणान्तिकात् ॥
 तिस्रः कोट्योऽर्धको(टि)टी च तीर्थानां वायुरब्रवीत् ।
 दिवि भुव्यन्तरिक्षे च तानि ते सन्ति जाह्नवि ॥
 नन्दिनोत्येव ते नाम देवेषु नसिनीति च ।

* विष्णुपूजिता इति बहुषु निबन्धेषु पाठः ।

दक्षा पृथ्वी च विहगा विश्वकाया शिवाऽसृता* ॥
 विद्याधरी सुप्रसन्ना तथा लोकप्रसादिनी ।
 क्षेमा च जाङ्गवी चैव शान्ता शान्तिप्रदायिनी ॥
 एतानि पुण्यनामानि स्नानकाले प्रकीर्तयेत् ।
 भवेत्सन्निहिता तत्र गङ्गा त्रिपथगामिनी ॥ इति ।

प्रकारान्तरमपि ।

नन्दिनी नलिनी सीता मालती च महापगा ।
 विष्णुपादाब्जसम्भूता गङ्गा त्रिपथगामिनी ॥
 भागीरथी भोगवती जाङ्गवी त्रिदशेश्वरी ।
 द्वादशैतानि नामानि यत्र तत्र जलाशये ।
 स्नानोद्यतः पठेच्चित्यं तत्र तत्र वसाम्यहम् ॥ इति ।

गङ्गायान्तु तोर्यान्तरं न स्मर्त्तव्यमित्युक्तं स्कान्दे ।
 गङ्गानदीं समासाद्य नान्यां स्नाने नदीं स्मरेत् ।
 यदि स्मरेत्तदा सद्यस्तथ्यं पुण्यं विनश्यति ॥
 स्नानकालेऽन्यतीर्थेषु जप्यते जाङ्गवा जनैः ।
 विना विष्णुपदीं क्वान्यत्समर्थमघशोधने ॥ इति ।

अथ मध्याह्नस्नानविधिः ।

आश्वलायनपरिशिष्टे ।

अथ मध्यन्दिने तोर्यमित्य धौतपादपाणिमुखो द्विराचम्य प्रायत
 प्राणः शुचौ देशे खनित्रेण भूमिं गायत्र्यस्त्रेण खनित्वा उपरि मृद

* इन्द्रा पृथ्वी च सुभगा विश्वकाया शिवा (त्रि सिता । पाठोऽयं स्मार्त्तमन्त्रतः ।

चतुरङ्गुलमुदास्य अधस्तान्मृदं खनित्वा गायत्र्या आदाय गर्त्त-
मुदासितया मृदा परिपूर्य मृदमुपात्तां शुची (देशे) तीरे निधाय
गायत्र्या प्रोक्ष्य हस्ताद्यङ्गमनुलिप्य आश्वामुत्थ क्षालयित्वा आदित्यं
निरीक्ष्य तं ध्यायन् स्नायादेतन्मङ्गलस्नानं प्राहुः ।

अथ तीरे द्विराचम्य तृतीय*मस्त्रेणादाय सव्ये पाणौ कृत्वा
व्याहृतिभिस्त्रेधा विभज्य दक्षिणभागमस्त्रेण दशसु दिक्षु विक्षिप्य
उत्तरं तीर्थे क्षिप्त्वा तृतीयं गायत्र्याऽभिमन्त्रितमादित्याय दर्शयित्वा
तेन मू(र्षुः)र्द्धिं आपादाहायत्र्या प्रणवेन वा सर्वाङ्गमनुलिप्य सु-
मित्वा न आप ओषधयः सन्तु इति सकृदङ्गिरात्मानमभिषिच्य
दुर्मित्वास्तस्मै सन्तु योऽस्मान् हेष्टि यं च वयं द्विष इति मृदमङ्गिः
क्षालयेत् । अथ वरुणप्रार्थनादिना तर्पणान्तेनोक्तेन विधिना
स्नायात् । नात्र प्राग्ब्रह्मयज्ञतर्पणादस्त्रं निष्पीडयेत् अपुत्रादयो
ह्यन्ते तर्प्या इत्येष स्नानविधिः । तदेतदसम्भवे अङ्गिरेव कुर्याद्भौमा-
दिषु । न च गृहे मृदा स्नायात् न शीतोदकेन । शीतोष्णोदकेन
गृहे स्नायान्मन्त्रविधिञ्च वर्जयेत् । वहिर्वा शुची देशे सर्वं पश्चात्
कुर्यादिति । अत्र

न प्रातर्मृत्तिकास्नानं मध्याह्ने न च गोमयैः ।

इति निषेधाद्गोमयस्नानं नोक्तं तदाश्रयलायनविषयम् । कात्या-
यनानान्तु मध्याह्नेऽपि तत्सूत्रे गोमयस्नानमुक्तम् । तेषां प्रातः-
स्नानं सङ्केपेण भवति अनुदितहोमित्वात् ।

* मृदमङ्गित्यर्थः प्रकृतत्वात् ।

तथाच छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः ।

अल्पत्वाद्दोमकालस्य बहुत्वात्स्नानकर्म्मणः ।

प्रातर्न तनुयात् स्नानं होमलोपो विंगर्हितः ।

प्रातः सङ्क्षेपतः स्नानं मध्याह्ने तु सविस्तरम् ॥ इति ।

अतश्च अथातो नित्यस्नानं नद्यादावित्येष स्नानविधिरित्यन्तकण्डि-
कोक्तसर्वाङ्गोपवृंहितं स्नानं मध्याह्ने एव तेषां भवति ।

यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः ।

इति कात्यायनवचनन्तु प्रधानभूतस्नानपरमनाहिताग्निपरं वेति
ज्ञेयम् । प्रातर्न तनुयात् स्नानमिति तदुक्तेः ।

कात्यायनमर्षणे मन्त्रमाह याज्ञवल्क्यः ।

जम्बूका नाम गायत्री वेदे वाजसनेयके ।

अन्तर्जले सङ्गज्जप्ता ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

इदमाप इमं मन्त्रं मुक्त्वा ह्येनो विमुञ्चति ।

तद्विष्णोरिति मन्त्रेण स्नायादप्सु पुनः पुनः ।

गायत्री वैष्णवी ह्येषा प्राजापत्यर्षिका स्मृता ॥

अशक्नौ सङ्क्षेपस्नानविधिमाह योगी याज्ञवल्क्यः ।

एष विस्तरतः प्रोक्तः स्नानस्य विधिरुत्तमः ।

असामर्थ्यान्न कुर्याच्चैतन्नायं विधिरुच्यते ॥

* इदमापः प्रवृत्त यत्किञ्च दुरितं मयि ।

यदाहमभिदुद्रोहं यदा श्रेय उतामृतम् ॥

† तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सुरयः ।

दिवीव चक्षुगततम् ॥

स्नानमन्तर्जले चैव मार्जनाचमने तथा ।

जलाभिमन्त्रणञ्चैव तीर्थस्य परिकल्पनम् ॥

अघमर्षणसूक्तेन चिरादृत्तेन नित्यशः ।

स्नानाचरणमित्येतदुपदिष्टं महात्मभिः ॥ इति ।

अत्र विशेषमाह स एव ।

मृदा स्नानं न कुर्वीत रात्रौ सन्ध्यागृहेषु च ।

नैमित्तिके तथा स्नाने तथा भौमार्कवारयोः ॥

तथा ।

भानौ भौमे त्रयोदश्यां नन्दाभृगुमघ/सु च ।

मृदा स्नानं पिण्डदानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

पिण्डदानमत्र काम्यं नित्यन्तु क्षयाहश्राद्धादि भवत्येव ।

आदित्येऽहनि जन्मर्चे तथा जन्मतिथावपि ।

शोभनेऽस्य दिने चैव न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

शोभनदिनेषु श्राद्धमपि न कार्यम् ।

ये वा भद्रं दूषयन्ति स्वधाभिरिति श्रुतेः ।

इति पारिजाते । स्नानाङ्गतर्पणादि पूर्ववत् । मध्याह्नसन्ध्या-

वन्दने विशेषः पूर्वमेवोक्तः ।

अथ मध्याह्नसन्ध्यातर्पणप्रयोगः ।

सावित्याः कश्यपस्त्रिष्टुप् मध्याह्नसन्ध्यातर्पणे विनियोगः ।

ॐ भुवः पुरुषं तर्पयामि ॐ यजुर्वेदं ॐ मण्डलं ॐ रुद्र-
रूपिणं श्रीमन्तरात्मानं ॐ सावित्रीं ॐ वेदमातरं ॐ साङ्गतिं
ॐ सन्ध्यां ॐ युवतिं ॐ रौद्रीं श्रीमुषसं ॐ निमृजं ॐ सर्वार्थ-

सिद्धिकरीं ॐ सर्वमन्त्राधिपतिं ॐ भूर्भुवः स्वः पुरुषम् । एवं
नमयित्वा उपस्थानादि सर्वं समाप्य

मध्याह्नसन्ध्याह्नत्वेन गायत्र्या जपितेन च ।

यथासंख्येन जप्तेन रुद्रो मे प्रीयतामिति ॥

इति विशिष्टोक्तेन मन्त्रेषु जपं निवेद्य मुद्रादि च प्रदर्श्य ब्रह्मयज्ञं
कुर्यात् । तत्र श्रुतिः शातपथी ।

अथ ब्रह्मयज्ञः स्वाध्यायो वै ब्रह्मयज्ञ इत्यादिः ।

योगी ।

प्रदक्षिणं समाहृत्य नमस्कृत्योपविश्य च ।

दर्भेषु दर्भपाणिः स्यात्प्राप्तुखस्तु कृताञ्जलिः ।

स्वाध्यायश्च यथाशक्ति ब्रह्मयज्ञार्थमारभेत् ॥

अत्र कर्मादौ पवित्रादिप्राप्तावपि दर्भपाणिरिति पुनर्वचनं पवि-
त्रोपग्रहव्यतिरिक्तदर्भप्राप्त्यर्थम् ।

ब्रह्मयज्ञे च ये दर्भास्तेषां त्यागी विधीयते ।

इति तेषां त्यागश्च श्रूयते न तु पवित्रादेः ।

योगी ।

आदावारभ्य वेदन्तु स्यात्त्वोघर्युपरि क्रमात् ।

यदधोतेऽन्वहं शक्त्या स स्वाध्याय इति स्मृतः ॥ इति ।

अस्यायमर्थः । स्यात्वा सन्ध्यादिकं स्मृत्वा ओङ्कारव्याहृतिगायत्रो-
पूर्वकं मन्त्रब्राह्मणात्मकं वेदं प्रणवाद्यन्तं यथाशक्ति पठित्वा प्रति-
दिनमेवमेव उपर्युपर्यध्ययनेन समाप्य अन्यवेदमारभ्य एवमेव
समापयेदिति ।

ऋषिच्छन्दोदेवतानि विनियोगं तथैव च ।
अविदित्वा जपेद्यसु महानर्थमवाप्नुयात् ॥

आश्रमलायनः ।

ब्रह्मयज्ञप्रवृत्त्यर्थं स्वगृहोक्तविधानतः ।
स्वाध्यायं प्रणवाद्यन्तं कुर्यादेवं द्विजः सदा ।
तदन्ते तर्पयेदग्निदेवतर्षिपितृंस्तथा ॥

शौनकोऽत्र विशेषमाह ।

ग्रामात्प्राच्यामुदीच्यां वा प्रागुदीच्यामथापि वा ।
निष्क्रम्य तत्र नादेये* तडागस्थेऽपि वाभसि ॥
स्नात्वा यज्ञोपवीतौ च भूत्वाचम्योदकं तथा ।
पवित्रे लक्षणैर्युक्ते कृत्वाऽच्छिन्ने सुतारके ॥
तयोरेकैकमेकैकं पाणिना धारयेत् पृथक् ।
एवं पवित्रवन्तौ द्वौ पाणी कृत्वा द्वयोरथ ॥
सव्यस्य पाणेरङ्गुष्ठप्रदेशिन्योस्तु मध्यतः ।
दक्षिणस्याङ्गुली(र्व्य)र्न्यस्य चतस्रोऽङ्गुष्ठवर्जिताः ॥
तथा सव्यकराङ्गुष्ठं दक्षिणाङ्गुष्ठवेष्टितम् ।
कुर्वीत चैवं सम्बद्धौ पाणी दक्षिणजानुनि ॥
निधाय स्वस्य हृदये पश्यन् केवलमम्बरम् ।
सम्मीलिताक्षियुग्मो वा निरुध्य मनसो गतिम् ॥

* नादेये नदीसम्बन्धिनि ।

योगाधिरुद्धमात्मानङ्गत्वानग्न्यमग्नास्ततः ।
 यावन्तं मन्त्रमध्येतुं शक्यं स्वाध्यायमात्मनः ॥
 तावन्तमनुवाकं वा सूक्तं वर्गमथापि वा ।
 सङ्कल्प्य मनसा पूर्वमिदमध्ये च इत्यथ ॥
 समस्ता व्याहृतोः पूर्वं जपन् प्रणवपूर्वकम् ।
 सावित्रीञ्च जपेत्पञ्चः* पूर्वमर्षश्चस्ततः ॥
 पञ्चाक्षमस्तामित्येवं जपित्वा त्रिः समाहितः ।
 ततो यावत्प्रतिज्ञातमध्यायं सूक्तमेव वा ॥
 ऋचं वाक्यं ततोऽवश्यमधीयीत स्वशक्तितः ।
 पञ्चादौ नम इत्याद्यां करोमीत्यन्तसंयुताम् ॥
 ऋचं जपित्वा पञ्चादौमित्येवं समुदीरयेत्(यन्) ।
 यद्द्यादतिथिभ्यः सा ब्रह्मयज्ञस्य दक्षिणा ॥ इति ।
 माध्याह्निकात्पूर्वमेव तर्पणञ्चाग्रवेदिनाम् ।
 अन्येषांस्तु स्वर्गद्योक्तं पञ्चाहा पूर्वमेव वा ॥

इति स्मृत्यन्तरम् ।

जप्यानाह आश्वलायनः ।

ऋचो यजूषि सामानि अथर्वीङ्गिरसो ब्राह्मणानि वास्या(स्या)
 नाराशंसोरितिहासपुराणानीति ।

ऋग्विधाने ।

* पञ्चः पादयोः पादं पादमित्यर्थः ।

अग्निमौले जपेत्सूक्तं* पापघ्नं श्रीकरं परम् ।
पारायणफलं तस्य वेदानां वै सहस्रकम् ॥ इति ।†

यमः ।

ओङ्कारं व्याहृतोस्तिस्त्रो मायत्रीं त्रिपदां तथा ।
मनसैकमनुस्मृत्य वेदादिकमुपक्रमेत् ॥
स्वरव(र्म्)र्णलयोपेतं भाषास्थानक्रियान्वितम् ।
वेदमेवं पठेद्यस्तु स्वाध्यायफलमश्नुते ॥

मनुः ।

वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके ।
मानुरोधोऽस्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥
तथा ब्रह्मयज्ञे पुरुषसूक्तस्य फलातिशय उक्तः मात्स्ये ।
ब्रह्मयज्ञे जपेत् सूक्तं पौरुषं† चिन्तयन् हरिम् ।
स सर्वान् जपते वेदान् साङ्गोपाङ्गान् द्विजोत्तमः ॥ इति ।
एवमुक्तविधिना ब्रह्मयज्ञं कृत्वा स्वस्वशाखोक्तमार्गेण देवर्षिपितृ-
तर्पणं कुर्यात् ।

अथ तर्पणधर्मा उच्यन्ते ।

स्मृत्यर्थसारे ।

वामहस्ते तिलान् दत्त्वा जलमध्ये तु तर्पयेत् ।
तिलान् संस्थाप्य तर्पयेदिति शेषः ।

* अग्निमौले पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् ।

‡ होतारं, रवधातमम् ॥

† सहस्रशीर्षेणादिकं षोडशशतम् ।

स्नानशास्त्रेणैवापि पात्रे रोमकूपे* न कुत्रचित् ।

असंस्कृतप्रमीतानां स्थले दद्याज्जलाञ्जलिम् ॥

दालभ्यः ।

ब्रह्मयज्ञो जपो होमो देवर्षिपितृकर्म च ।

अनाङ्गुल्य कृतं सर्वं न भवेत्सिद्धिकारकम् ॥ इति ।

तेन तर्पणप्रयोगे ओङ्कारः प्रयोक्तव्यः ।

हारीतः ।

आर्द्रवासा जले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम् ।

शुष्कवासाः स्थले कुर्यादिति वेदविदो विदुः ॥

तर्पणजलप्रक्षेपस्तु जले कार्यः ।

यत्तु कार्णाजिनिराह ।

देवानाञ्च पितॄणाञ्च जले दद्याज्जलाञ्जलिम् । इति ।

तदशुचिस्थलविषयम् ।

तथाच विष्णुः ।

यत्राशुचिस्थलञ्च स्यादुदके देवतापितॄन् ।

तर्पयेत्तु यथाकाममसु सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥

सव्येन देवकार्याणि वामेन पितृतर्पणम् ।

निर्वीतेन मनुष्याणां तर्पणस्तु विधीयते ॥

वामेन अपसव्येनेत्यर्थः ।

* रोमकूपेषु दाषातिशय उक्तो देवत्वेन ।

रोमसंस्थान् तिलान् कृत्वा यस्तु सन्नर्पयेत् पितॄन् ।

पितरसर्पिताक्षेपेन हविरेण मन्त्रेण च ॥ इति ।

यत्तु ।

एकैकमञ्जलिं देवा द्वौ द्वौ तु सनकादयः ।
अर्हन्ति पितरस्त्रींस्त्रीन् स्त्रियस्वेकैकमञ्जलिम् ॥

इति व्यासवचनम् ।

अन्वारब्धेन* सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु ।

इति योगिवचनम् ।

तथा ।

उभाभ्यामपि पाणिभ्यामुदकं यः प्रयच्छति ।

स मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाक्शिराः ॥

इति व्याघ्रपादवचनञ्च तच्छास्त्रादिविषयमिति मदनपारिजाते
उक्तम् । युक्तमेतत् ।

आद्ये विवाहकाले च पाणिनैकेन दीयते ।

तर्पणे तूभयेनैव विधिरेष पुरातनः ॥

इति कार्ष्णाजिन्युक्तेः । यद्वा येषां शाखायां विशिष्य एकहस्तेन
तर्पणमुक्तं तद्विषयमिति ज्ञेयम् ।

मात्स्ये ।

उभयोर्हस्तयोः कृत्वा सलिलैः पूर्णमञ्जलिम् ।

देवानाञ्च पितॄणाञ्च शुचिस्तर्पणमाचरेत् ॥

प्रागग्रैस्तर्पयेद्देवानुदगग्रैस्तु मानुषान् ।

तानेव द्विगुणीकृत्य तर्पयेत्प्रयतः पितॄन् ॥

* पञ्चाङ्गपेनेत्यर्थः ।

प्राचीनावीत्यादिलक्षणमुक्तं भारद्वाजेन ।

उत्क्षिप्ते वामबाहौ तु दक्षिणस्तन्धमाश्रितम् ।

प्राचीनावीतिमित्वाहुस्तत्पित्रोश्चैव कर्मसु ॥

कण्ठावलम्बितश्चैव ब्रह्मसूत्रं यदा भवेत् ।

तन्निवोतमिति ख्यातं शस्तं कर्मणि मानुषे ।

यथास्थानस्थितं सव्यं दैवे कर्मणि शस्यते ॥

इवर्षिदिश्यपितृतर्पणं जीवत्पितृकस्यापि भवति ।

जीवत्पितृकोऽप्येतानन्यांश्चेतर इति कात्यायनोक्तेः ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात्तर्पणमिति निषेधसु पितृतर्पणमात्रविषयः ।

तस्यापसव्यप्रकारमाह भृगुः ।

अपसव्यं द्विजापराणां पित्रे सर्वत्र कौर्त्तितम् ।

आप्रकोष्ठाद्यकर्त्तव्यं मातापित्रोस्तु जीवतोः ॥ इति ।

आप्रकोष्ठात् प्रकोष्ठपर्यन्तम् ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात्तिलैः कृष्णैश्च तर्पणम् ।

इति कृष्णतिलनिषेधात्तत्तर्पणे शुक्लतिला एव आद्याः । अतिसमेव

तर्पणमिति केचित् ।

पराशरः ।

शुक्लैस्तु तर्पयेद्देवान्मनुष्याञ्छ्वलैस्त्रिलैः ।

पितृन्सन्तर्पयेत्कृष्णैस्तर्पणे सर्वदा द्विजः ॥

कौर्म्ये तु ।

देवान् ब्रह्मन्तर्पणीश्चैव तर्पयेदक्षतोदकैः ।

पितृं स्त्रिलैश्च सन्तर्पेदिति धर्मविदो विदुः ॥ इति ।

तथाच देवर्षितर्पणं यवैर्वा शुक्लतिलैर्वेति विकल्पः ।

बाहुं पूर्णं तिलैः कृत्वा जलस्यस्तर्पयेत्पितृन् ।

स्थलस्थेन न कर्त्तव्यं पितृणां प्रीतिमिच्छता ॥

इति पराशरः ।

यत्तु ।

रोमसंस्थैस्त्रिलैर्नैव तर्पयेन्मतिमान् पितृन् । इति ।

तत्तु स्थलतर्पणविषयम् ।

योगी ।

आवाह्य पूर्ववन्मन्त्रैरास्तीर्थं च कुशाब्जुभान् ।

प्रागग्रेषु सुरान् सम्यग्दक्षिणाग्रेषु वै पितृन् ॥

अत्र आवाहनमन्त्रा विश्वेदेवाः स आगतेत्याद्या देवर्षिपितृ-

लिङ्गका आद्याः । कुशास्तरणमपि स्थलतर्पणविषयम् । जले

असम्भवात् ।

यमः ।

द्वौ हस्तौ युग्मतः कृत्वा पूरयेदुदकाञ्जलिम् ।

गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य जलमध्ये जलं क्षिपेत् ॥

प्रादेशमात्रमुद्धृत्य सलिलं प्राङ्मुखः सुरान् ।

उदङ्गनुष्ठांस्तर्पेत पितृन्दक्षिणतस्तथा ॥

सुरर्षिकर्म कुर्वाणः सव्यं जानु निपातयेत् ।

पितृणां कर्म कुर्वाणो वामजानु निपातयेत् ॥

पाणिनैकगुणं प्रोक्तं दर्भैः शतगुणं भवेत् ।

तर्पणं खड्गपात्रेण ह्यच्ययायोपकल्पते ॥

दक्षः ।

कुशाग्रैस्तर्पयेद्देवान्मनुष्यान् कुशमध्यतः ।
पितृनय समूलाग्रैस्तर्पणस्तु यथाक्रमम् ॥
खड्गमौक्तिकहस्तेन कर्त्तव्यं पितृतर्पणम् ।
मणिकाञ्चनदर्भैर्वा न शून्येन कदाचन ॥ •

इति शातातपक्वनादशून्यो हस्तः खड्गादिमुद्रिकया कर्त्तव्यः । न
तु खड्गादिपात्रग्रहणेन । अन्यथा चर्हन्ति पितरस्त्रींस्त्रीनित्यञ्जलि-
विधायकवाक्यबाधापत्तेः ।

अतएवाक्तं योगिना ।

अनामिकां धृतं हेम तर्ज्यां रौप्यमेव च ।

कफि च्छकाधृतं खड्गं तेन पूतो भवेन्नरः ॥ इति ।

यद्वा शिष्टाचाररक्षार्थं यस्मिन् सूक्ष्मपात्रे धृतं अञ्जलिभङ्गो न
भवति तद्वाङ्ममित्यवधेयम् ।

तथाच छागलेयः ।

लघुपात्रं करे कृत्वा सौवर्णं खड्गं वा ।

राजतं ताम्रजं वापि तेन सन्तर्पयेत्पितृन् ॥

तथा ।

जलान्ते तिलदर्भादीन् योऽनुष्ठानाय याचते ।

नानुष्ठानफलं तस्य दातुरेव हि तत्फलम् ॥

जलान्ते निषेधादन्यत्र तद्ग्रहणे न दोषः ।

देवातिथ्यर्चनकाले गुरुभृत्यादिहस्तसे ।

सर्व्वतः प्रतिगृह्णीयादित्युक्तत्वात् ।

तिलापवादमाह मरीचिः ।

सप्तम्यां रविवारे च गृहे जन्मदिने तथा ।
भृत्यपुत्रकलत्रार्थी न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

अन्यत्रापि ।

पक्षयोर्भयो राजन् सप्तम्यां निशि सन्ध्ययोः ।
विद्यापुत्रकलत्रार्थी तिलान् पञ्चसु वर्जयेत् ॥

तथा ।

सप्तम्यां रविवारे च जन्मर्क्षदिवसे तथा ।
गृहे निषिद्धं सतिलं तर्पणं तद्दृष्टिर्भवेत् ॥

बौधायनः ।

विवाहे चोपनयने चौले सति यथाक्रमम् ।
वर्षमर्द्धं तदर्धे च नेत्राहुस्तिलतर्पणम् ॥

एतस्मिन् क्वचिदपवादमाह वशिष्ठः ।

उपरागे पितुः श्राद्धे अमायाश्चैव संक्रमे ।
निषिद्धेऽपि हि सर्वत्र तिलैस्तर्पणमाचरेत् ॥

कात्यायनः ।

मघायुगादिभरणीतीर्थपर्वविशेषतः ।
तिथिवारनिषेधेऽपि तिलैस्तर्पणमाचरेत् ॥

तथा ।

तीर्थे तिथिविशेषे च गथायां प्रेतपक्षके ।
निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम् ॥

इति त्रिस्थलीसेतौ ।

सङ्ग्रहे तु ।

कठाः काण्वाश्च जाकाला ये च वाजसनेयिनः ।

सतिलं तर्पणं कुर्युर्निषिद्धेषु दिनेष्वपि ॥

उद्धृतोदकतर्पणे तु विशेषस्तत्रैव ।

यद्युद्धृतं निषिद्धेत्तु तिलान् सन्धिभ्रयेज्जले ।

अतोऽन्यथा तु सव्येन तिला पाद्या विचक्षणैः ॥

अन्यथा अनुद्धृतोदकतर्पणे ।

मार्ज्जमं तर्पणं श्राद्धं न कुर्याद्दारिधारया ।

कुर्याच्चेद्दारिधाराभिस्तस्मिन् निष्फलं भवेत् ॥

हेमरूप्यमयं पात्रं ताम्रं कांस्यसमुद्भवम् ।

पितृणां तर्पणे शस्तं मृन्मयन्तु परित्यजेत् ॥

षट्त्रिंशदङ्गुलं पात्रमुत्तमं परिकीर्तितम् ।

मध्यमन्तु त्रिभामोऽङ्गुलं कनिष्ठं द्वादशाङ्गुलम् ॥

इति शिवरहस्ये ।

तर्पणस्यावश्यकतामाह कात्यायनः ।

छायां यथेच्छंश्चरदातपार्श्वः

पयः पिपासुः क्षुधितो यथावम् ।

बासो जनिर्ची जननी च बासं

योषित्पुमांसं पुरुषश्च योषाम् ॥

तथा सर्वाणि भूतानि स्त्रावराणि चराणि च ।

विप्रादुदकमिच्छन्ति सर्वाभ्युदयकृद्भिः सः ॥
पतितसत्र्यासिजौवत्पितृकस्तु देवर्षिदिव्यपितृतर्पणं कृत्वा स्वपितृ-
पित्रादिभ्योऽपि तर्पयेत्तदाह लोगाक्षिः ।

दृष्टौ तीर्थे च सत्र्यस्ते ताते च पतिते सति ।

येभ्य एव पिता दद्यात्सेभ्यो दद्यात् स्वयं सुतः ॥

अविभक्तैरपि भ्रातृभिर्ब्रह्मयज्ञतर्पणे कार्य्ये ।

भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्त्तते ।

विभागे सति धर्मस्तु भवेत्तेषां पृथक् पृथक् ॥

होमायदानरहितं न भोक्तव्यं कदाचन ।

अविभक्तेषु संसृष्टेष्वेकेनापि कृतकृतम् ॥

पृथगप्येकपाकानां ब्रह्मयज्ञो द्वि(जाति)जन्मनाम् ।

अग्निहोत्रं सुरार्चा च सन्ध्या तर्पणमेव च ।

जपस्तपस्तीर्थयात्रा कार्य्यमेव पृथक् पृथक् ॥

इत्याश्वलायनोक्तेः । अग्निहोत्रमत्र श्रीपासनम् अग्निहोत्रस्य
निषिद्धत्वात् ।

तर्पणक्रममाह वंशिष्ठः ।

देवानां तर्पणं पूर्वमृषीणां तदनन्तरम् ।

ततो दिव्यपितृणाञ्च स्वकीयानां ततः परम् ॥

व्यासः ।

पूर्वं पित्रादयस्तर्प्यास्ततो मात्रादयोऽपि च ।

ततो मातामहाश्चैव मातामहस्ततः परम् ॥

हेमाद्रौ ।

पितृमातृमातामहपितृव्यभ्रातरः सुताः ।
 पितृस्वसा मातुलाश्च तद्गिन्यश्च यामयः ॥
 भार्यापितृव्यपुत्राश्च भ्रातृपुत्रास्तथैव च ।
 दुहिता शशुरश्चैव भानुका गुरवस्तथा ॥
 आचार्यः सुहृदः श्या(शा)ला उपाध्यायश्च पीषकः ।
 स्वामिनश्च सखायश्च मातापित्रोश्च बान्धवाः ॥
 आत्मनो बान्धवाश्चैव ज्ञाताज्ञाता यथाक्रमम् ।
 तर्पणे च गयाश्राद्धे तीर्थे महालये क्रमः* ॥ इति ।

सद्गृहे तु ।

ताताम्बात्रितयं सपत्नजननी मातामहादिवयं
 स(स्त्रि)स्त्रीस्त्रीतनयादितातजननीस्वभ्रातरः सस्त्रियः ।
 ताताम्बात्मभगिन्यपत्यधवयुग्जायापितासद्गुरुः
 शिष्यामाः पितरो महालयविधौ तीर्थे तथा तर्पणे ॥ इति ।

अर्हन्ति पितरस्त्रींस्त्रीन् स्त्रिय एकैकमञ्जलिम् ।

इत्युक्तं तत्र विशेषमाह शालङ्कायनः ।

मातृमुख्यास्तु यास्मिन्नस्तासां दद्याज्जलाञ्जलीन् ।
 त्रींस्त्रींश्चैव तथान्यासां दद्यादेकैकमञ्जलिम् ।
 सपत्न्याचार्यपत्नीनां द्वौ द्वौ दद्याज्जलाञ्जलीन् ॥

सपत्नी सपत्नमाता आचार्यः प्रसिद्धः पत्नी आत्मनः ।

स्वस्य मानरि जीवत्यां सप(त्नी)द्वजननी मृता ।
 तर्पयेत्केवलामेकां पुत्रिणीं वाप्यपुत्रिणीम् ॥

* तीर्थे चैव महालये । अथमेव पाठः समीचीनः ।

तथा ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पित्रोरेव हि पार्वणम् ।

पितृव्यभ्रातृमातृणामेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

इति हेमाद्रौ जातृकर्णोक्तेरयं विशेषः । मातामहत्
मातृवर्गस्य तर्पणं कार्यमिति केचित् । तन्न ।

अन्तर्मातामहान् कृत्वा मातृणां यः प्रयच्छति ।

स मूढो नरकं याति यावदाभूतसंग्रहम् ॥

इति हेमाद्रौ तन्निषेधात् । न चैतदन्यविषयम् ।

पितृभ्यस्तर्पणं कुर्यात्ततो मातृभ्य एव च ।

ततो माताम(हानाञ्च)हेभ्यश्च क्रम एष हि तर्पणे
इति हारौतोक्तेः । तर्पण इत्युपलक्षणात् पिण्डदानादात्
मेव ज्ञेयम् ।

प्रयोगक्रममाह यमः ।

सम्बन्धं प्रथमं ब्रूयान्नामगोत्रमतः परम् ।

आह्वेषु तर्पणे चैव विधिरेष सनातनः ॥

वशिष्टः ।

सम्बन्धमनुकीर्त्त्यैव नामगोत्रमनन्तरम् ।

वस्त्रादिरूपं (सङ्गीर्त्त्यं) सञ्चित्य स्वधाकारेण तर्पयेत्
योगी तु ।

दृष्यत्विति समुच्चार्थं दृष्यतामित्यथापि वा ।

विधिज्ञः प्रक्षिपेत्तोयं देवादौनामशेषतः ॥

अमुं तर्पयामीति वा प्रयोगः ।

नामान्ते तर्पयामीति ह्यादावोमिति च भुवन् ।

इति कात्यायनोक्तेः । तथाच यथासूत्रं प्रयोगव्यवस्था द्रष्टव्या ।

यमतर्पणसु काम्यं दिनविशेष एव ।

तदाह वृद्धमनुः ।

यां काञ्चित्सक्तिं प्राप्य कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

यमुनासु विशेषेण नियतो नियतेन्द्रियः ॥

यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।

वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥

श्री(डु)दुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने ।

वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥

इत्येतैर्नाममन्त्रैस्तु प्रणवादिनमोऽन्तकैः ।

तर्पयित्वा यमं देवं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ इति ।

स्नान्दे तु ।

कृष्णपक्षे त्रयोदश्यामङ्गारकदिनं यदि ।

तदा स्नात्वा शुभे तोये तर्पयेद्(यमुनामपि)यमनामभिः ॥

इत्युक्तम् । यमतर्पणं वाजसनेयिनां नित्यं न तु काम्यम् । तत्-

पूत्रे नित्यत्वेन विधानादिति केचित् ।

सर्वतर्पणान्ते ब्रह्मवैवर्ते विशेष उक्तः ।

यत्रकचनसंस्थानां क्षुत्तृणोपहृतात्मनाम् ।

तेषां हि दत्तमक्षयमिदमसु तिलोदकम् ॥

सङ्ग्रहे तु ।

आब्रह्मस्तम्बघर्थन्तः* देवर्षिपितृमानवाः ।
 तृप्यन्तु पितरः सर्वे मातृमातामहादयः ॥
 अतीतकुलकोटीनां समहीपनिवासिनाम् ।
 आब्रह्मभुवनाल्लोकादिदमस्तु तिलोदकम् ॥
 एवमुक्तविधिना• सन्तर्प्य वस्त्रं चतुर्गुणीकृत्य स्थले अपसव्येनैव
 पी(निष्पी)डयेत् ।

तदाह पराशरः ।

एवं हि तर्पणं कृत्वा सर्वेषां विधिवद्विजः ।
 निष्पीडयेत्स्नानवस्त्रं तिलदर्भसमन्वितम् ॥
 न पूर्वं तर्पणाद्वस्त्रं न चान्भसि न पादयोः ।
 शिलास्वधोदशं नैव द्विगुणं त्रिगुणं न वा ।
 एतेषु पीडयन् वस्त्रं राक्षसीं कुरुते क्रियाम् ॥

यत्तु ।

द्वादश्यां पञ्चदश्याञ्च संक्रमे आश्रवासरे ।
 वस्त्रं निष्पीडयेन्नैव न च क्षारेण योजयेत् ॥ इति ।
 तत् समन्वनिष्पीडननिषेधपरम् ।

तन्मन्त्रस्तु ।

ए(ये)के चास्मत्कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणी मृताः ।
 ते (तृप्यन्तु) गृह्णन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकम् ॥ इति ।
 अथ आद्याङ्गतर्पणे विशेषः कथ्यते ।

प्रयोगपारिजाते ।

* आब्रह्मभुवनाल्लोका इत्यस्मत्तर्पणपद्धतौ पाठः ।

दर्शं तिलोदकं पूर्वं पश्चाद्दद्यान्महालये ।
मातापित्रोः क्षये पूर्वं न पश्चात्तु परेऽहनि ।
वर्षे(र्गे)कस्य क्षयो येषामन्येषास्तु विवर्जयेत् ॥

!श्वातातपः ।

पूर्वं तिलोदकं दत्त्वा ह्यामश्राद्धं समाचरेत् ।
प्रत्यङ्गे न भवेत्पूर्वं परेऽहनि तिलोदकम् ॥

हारीतोऽपि क्षयाहं प्रकृत्याह ।

ततः परेऽह्नि कुर्वीत तर्पणं पुरुषः सुधीः ।
तच्छेषैस्त्रिलदभैस्तु प्रातः स्नात्वा सुधासमम् ॥

गार्ग्यः ।

परेद्युः श्राद्धकर्मार्थी यो न तर्पयते पितॄन् ॥
अहृताः पितरस्तस्य शापं दत्त्वा व्रजन्ति ते ॥
स्नात्वा तोरं समासाद्य उपविश्य कुशासने ।
सन्तर्पयेत्पितॄन् पूर्वान् स्नात्वा वस्त्रञ्च धारयेत् ॥

इदन्तु श्राद्धे देवताभूतपितृविषयम् । तेन नित्यतर्पणं बहुदैवत्यं
श्राद्धदिने यथाकालं भवत्येव । अतएव

निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात् क्षयाहे तिलतर्पणम् ।

इति वचनं युज्यते नित्यतर्पणविषयत्वेन । अन्यथा क्षयाहे तर्पणमेव
नास्तीति कुत्र प्रतिप्रसवः स्यादित्युक्तं प्रयोगरत्ने नारायणभट्टैः ।
महालयश्राद्धे तु देवर्षिपितृतर्पणं कृत्वा श्राद्धं कुर्यात् । श्राद्धान-
न्तरन्तु आ(ह्ने)इदेवताभूतपितृनेव तर्पयेत् । क्षयाहे तु नित्य-
तर्पणं पूर्वमेव कार्यम् । श्राद्धाङ्गभूततर्पणं द्वितीयदिने सन्ध्या-

वन्दनात् पूर्वमेव कार्यं तथैव शिष्टाचारात् ।

तथा ।

पञ्चश्राद्धन्तु निवर्त्य तर्पणं स्याद्दिने दिने ।

सङ्गमहालये दद्यात्परेऽहनि तिलोदकम् ॥

जीवमानः पिता यस्य माता यदि विपद्यते ।

मातुः श्राद्धं सुतः कुर्याच्च कुर्याच्छ्राद्धतर्पणम् ॥

इति सङ्गहे । श्राद्धतर्पणं श्राद्धाङ्गतर्पणमित्यर्थः ।

वृद्धिश्राद्धादौ तु नास्त्येव ।

वृद्धिश्राद्धे सपिण्डे च प्रेतश्राद्धे तथैव च ।

मासानुमासिके चैव न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

इति गार्गीक्तेः । तीर्थप्राप्ती तु स्वशास्त्रीकृततर्पणं कृत्वा देवा यक्षा-

स्तथा नागा इत्यादिः पुराणोक्तमन्त्रैर्देवान् सन्तर्प्य सनकश्च सनन्दश्च

इति मन्त्रेण च ऋषीन् सन्तर्प्य अग्निष्वात्तास्तथा सौम्या इत्यादिः

पितृतर्पणं कुर्यादिति त्रिस्थलीसेतावुक्तम् ।

तर्पणफलमाह शङ्खः ।

देवा यक्षास्तथा नागा गन्धर्वांसुरसोऽसुराः ।

क्रूराः सर्पाः सुपर्णाश्च तरवो ज(नि)म्बनाः खगाः ॥

विद्याधरा जलाधारास्तथैवाकाशगामिनः ।

निराहाराश्च ये जीवाः पापे धर्मो रताश्च ये ।

तेषाम्प्रायनाद्यैतद्दीयते सलिल मया ॥

सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः ।

कपिलश्चासुरिश्चैव वीरुः पञ्चत्रिंशत्तथा ।

सर्वे ते वृत्तिमावान् महत्तैनाम्बुना सदा ॥

एवं यः सर्वभूतानि तर्पयेदन्वहं द्विजः ।

स गच्छेत्परमं स्थानं तेजोरूपं निरामयम् ॥ इति ।

अकरणे निन्दोक्ता कात्यायनेन ।

अतर्पिता देहाद्गुधिरं पिबन्तीति ।

तर्पणानन्तरं जले देवतार्चनमाह योगी याज्ञवल्क्यः ।

निष्पीथ स्नानवस्त्रान् प्राचम्य विधिवत्ततः ।

देवानामर्चनं कुर्याद्ब्रह्मादीनाममक्षरः ॥

ब्रह्मवैष्णवरीद्वैस्तु सावित्रैर्मन्त्रवारुणैः ।

तस्मिन्निरेव मन्त्रैस्तु अर्चयेत्सुसमाहितः ॥

अप्सुग्नी हृदये सूर्ये स्थण्डिले प्रतिमास्तु च ।

षट्श्वेतेषु हरेः सम्यगर्चनं मुनिभिः स्मृतम् ॥ इति ।

तस्मिन्ना मन्त्रा ब्रह्म जज्ञानमित्यादयः ।

अत्रावसरे नवग्रहपूजां केचिदिच्छन्ति । ततः सूर्याभिर्घ्न्यं
दद्यात् ।

तदुक्तं नृसिंहपुराणे ।

ततोऽर्घ्यं भानवे दद्यात्तिलपुष्पसमन्वितम् ।

उत्थाप्य मूर्ध्निपर्यन्तं गायत्रीमन्त्रसुश्रवन् ॥ इति ।

योगी ।

ततोऽवलोकयेदर्कं हंसः शुचिर्दृष्ट्युत्थाः* ।

* हंसः शुचिर्बहुरन्तरिक्षसंज्ञीता वेदिवदतिथिर्दूरीचसत् ।

शुचिर्बहुरन्तरिक्षसंज्ञीता गीता अक्षया अद्रिजा अतं अहत् ॥

स्वयंभूरित्युपस्थाय सूर्यस्येति प्रदक्षिणम् ।

आवृत्य च नमस्कुर्याद्दिशो दिग्देवता अपि ॥

तत्प्रयोगस्तु ॐ प्राच्ये दिशि नमः ॐ इन्द्राय नम इत्यादिकरूपो
ज्ञेयः । एवमुक्तविधिना स्नानादि कृत्वा कलसमुत्तमोदकेनापूर्य्य
पात्रहस्तो गृहं व्रजेत् ।

तदुक्तं मात्स्ये ।

जलदेवं नमस्कृत्य ततो गच्छेद्गृहं बुधः ।

पौरुषेण तु सूक्तेन ततो विष्णुं समर्चयेत् ॥ इति ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते

मध्याह्नस्नानादिविधानम् ।

अथ गृहे देवतार्चनविधिः ।

तत्र ।

विधाय देवतापूजां प्रातर्हीमादनन्तरम् ।

पूर्वार्ह एव कुर्वीत देवतानां समर्चनम् ॥

— इति मरीचिवचनात् पूर्वार्हो देवतार्चनस्य मुख्यः कालः ।

पौरुषेण तु सूक्तेन ततो विष्णुं समर्चयेत् ।

वैश्वदेवं ततः कुर्याद्दलिकर्म तथैव च ॥

इति कूर्मपुराणोक्तो मध्याह्नकालो गौणः ।

• स्वयंभूरसि त्रेहो रश्मिर्वर्चोदा असि वर्चो मे दीहि ।

सूर्यसाहस्रमन्वावर्ते ॥ २७. २६म. यजुः ।

नारदीये तु ।

प्रातर्मध्यन्दिने सायं विष्णुपूजां समाचरेत् ।
 यथा सन्ध्या स्मृता नित्या देवपूजा तथा बुधैः ॥
 अशक्तौ विस्तरेणैव प्रातः सम्पूज्य केशवम् ।
 मध्याह्ने चैव सायञ्च पुष्पाञ्जलिमपि क्षिपेत् ॥ इति ।

पूज्यदेवताश्च निगमे दर्शिताः ।

ब्रह्माणं विष्णुमीशानं सूर्यमग्निं गणाधिपम् ।
 दुर्गां सरस्वतीं लक्ष्मीं गौरीं वा नित्यमर्चयेत् ॥

पाञ्चेऽपि ।

आदित्यं गणनाथञ्च देवीं रुद्रं यथाक्रमम् ।
 नारायणं विशुद्धाख्यमन्ते च कुलदेवताः ॥

कौर्म्ये ।

न विष्णुमाराधनादन्यद्विद्यते कर्म वैदिकम् ।
 तस्मादनादिमध्यान्तं विष्णुमाराधयेन्नरः ।
 तस्मिन्नाराधिते देवे सर्वमाराधितं भवेत् ॥ इति ।

पञ्चायतनस्थापनक्रम उक्त आचारदीपे ।

शम्भौ मध्यगते हरीनहरभूदेव्यो हरौ शङ्करे-
 भास्येनागसुता रवौ हरगणेशाजाम्बिकाः स्थापिताः ।
 देव्यां विष्णुहरैकदन्तरवयो लम्बोदरेऽजेश्वरे-
 नार्थ्याः शङ्करभागतोऽतिशुभदा व्यस्तासु ते हानिदाः ॥

प्रधानस्य शङ्करभागतः । इनः सूर्यः । आर्या शक्तिः । ऐशा-
 न्यादिक्रमेणेत्यर्थः । शेषं प्रसिद्धम् ।

न्यासमाह योगी ।

अङ्गुष्ठे चैव गोविन्दं तर्ज्जान्याच्च महीधरम् ।
 मध्यमायां हृषीकेशमनामिकां त्रिविक्रमम् ॥
 कनिष्ठायां न्यसेद्विष्णुं करमध्ये च माधवम् ।
 हस्तन्यासो मया प्रोक्तो द्विजानां पावनः परः ॥
 अग्नौ हुतश्चैन्दवश्च देवतार्चनमेव च ।
 हस्तन्यासप्रसादेन सर्व्वं भवति चाक्षयम् ॥

शारदातिलके ।

भूतशुद्धिं तथा प्राणप्रतिष्ठां मातृकास्ततः ।
 सन्ध्यादौ तु सकृत्कृत्वा न कर्त्तव्याः पुनः पुनः ॥ इत्युक्तम् ।

अथ अङ्गन्यासः ।

करयोः पादयोर्जान्घ्रिः कक्षयोर्नाभौ हृदि क्रमात् ।
 कण्ठे बाह्वोर्मुखे नेत्रे मूर्ध्नि वामादितो न्यसेत् ॥

अयं प्रत्यृचं पुंसूक्तन्यासः । षडङ्गन्यास इत्येके ।

षडङ्गन्यास इत्येके त्र्यङ्गः षडृच उत्तरं ।
 यथात्मनि तथा देवे न्यासश्च परिकल्पयेत् ॥
 ओङ्कारपूर्व्वकैर्मन्त्रैः षोडशग्भिः पृथक् पृथक् ।
 न्यासेन तु भवेत्सोऽपि स्वयमेव जनार्दनः ॥
 आवाहनासनं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकम् ।
 ज्ञानं वस्त्रोपवीतेन गन्धमाल्यादिभिः क्रमात्* ॥

* वस्त्रोपवीते च गन्धमाल्यादि च क्रमात् । अयमेव समीचीनः पाठः, द्वितीयान्तपदयो-
 रनन्वयात् ।

धूपं दीपञ्च नैवेद्यं नमस्कारं प्रदक्षिणम् ।
 षोडशोद्वासनं कुर्यादेष नारायणो विधिः* ॥
 स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम् ।
 अर्घ्यं स्नाने तथा वस्त्रे उपवीतोपहारयोः ॥ इति ।

आगमदीक्षावतस्तु तदागमोक्तप्रकारेण न्यासान् कृत्वा वैदिक-
 तान्त्रिकमिश्रमार्गेण पूजा कार्या । तदुक्तमेकादशस्कन्धे ।

वैदिकं तान्त्रिकं मिश्रं त्रिविधं तत्र मिश्रकम् ।
 उत्तमं सर्व्वपूजानां विष्णुभक्तस्य माधव ॥ इति ।

अत्रोपयुक्तं लिख्यते ।

प्रक्षाल्य पादावाचम्य देवतायतनं विशेत् ।
 समासीनस्तु सङ्कल्प्य पात्रासादनमाचरेत् ।
 आराधकः स्वस्य पुरः शङ्कस्थापनमाचरेत् ॥
 यः शङ्कं भुवि संस्थाप्य पूजयेत् पुरुषोत्तमम् ।
 तस्य पूजां न गृह्णाति तस्मात्पौठं प्रकल्पयेत् ॥
 शङ्कोदकं सदा पुण्यमतिप्रियतमं हरिः ।
 उद्वरिष्या जलङ्गाद्यं नाप्सु शङ्कं निमज्जयेत् ॥
 शङ्कस्य पृष्ठसंलग्नं पयः पापकरं ध्रुवम् ।
 तेन न स्नापयेद्देवं पूजनात्पापसम्भवः ॥
 सव्छाद्य सितवस्त्रेषु लिङ्गं संशोधितैर्जलैः ।
 सुवर्णताम्ररजतपात्रस्थैः शङ्कसंस्थितैः ।
 यद्वा नूतनमृत्पात्रसंस्थितैः स्नापयेच्छिवम् ॥

* षोडश्या तत्संख्याया पुरुषसूक्तोक्तया ऋचा इत्यर्थः ।

इत्यादित्यपुराणे पूर्वाध्याये उक्तम् ।

नारदीये ।

आत्मनो दक्षिणे भागे तुलस्यादि निधापयेत् ।

घृतदीपञ्च तत्रैव तैलस्य तु विपर्ययः ॥

वामभागे जलैः पूर्णं शङ्खमेव निधापयेत् ।

यथा देहे तथा देवे मन्त्रन्यासं समाचरेत् ॥

न्यासनिषेधः स्थावरपरः ।

चलाचलेति द्विविधा प्रतिष्ठा जीवमन्दिरम् ।

उद्वासावाहने न स्तः स्थिरायामुद्भवार्चने ।

अस्थिरायां विकल्पः स्यात् स्थण्डिले तु भवेद्द्वयम् ॥

इति भागवतोक्तेः ।

तथा ।

द्विजानामेष नान्येषां शालग्रामशिलार्चनम् ।

स्त्रीणाञ्चैवाथ शूद्राणां विप्रहस्तेन पूजनम् ॥

स्त्रीणामनुपनीतानां शूद्राणाञ्च जनेश्वर ।

स्पर्शने नाधिकारोऽस्ति विष्णौ वा शङ्करेऽपि वा ॥

इति बृहन्नारदीये ।

कौर्म्येऽपि ।

ब्राह्मण्यपि हरं विष्णुं न स्पृशेच्छ्रेय इच्छती ।

सनाथा मृतनाथा वा तस्या नास्तौह निष्कृतिः ॥ इति ।

लिङ्गस्पर्शनिषेधोऽपीदानीन्तनप्रतिष्ठितलिङ्गविषयः ।

तथाहि नारदीये ।

यदा प्रतिष्ठितं लिङ्गं मन्त्रविद्भिर्यथाविधि ।
ततः प्रभृति शूद्रश्च योषिञ्चापि न संस्पृशेत् ॥
दीक्षितानां द्विजान्येषां स्त्रोणामपि तथैव च ।
लिङ्गे स्वगुरुणा दत्ते पूजा नान्यत्र सा स्मृता ॥

इति नन्दिपुराणोक्तेः स्त्रीशूद्राणां पार्थिवलिङ्गादिपूजाधिकारो
ज्ञेयः ।

यत्तु ।

जपस्तपस्तीर्थयात्रा प्रव्रज्या मन्त्रसाधनम् ।
देवताराधनञ्चैव स्त्रीशूद्रपतनानि षट् ॥ इति ।

तत् शालग्रामादिविषयमिति सर्व्वमनवद्यम् ।

निर्म्माल्यादासनं प्रातः कार्यमित्युक्तं नारदपञ्चरात्रे ।

यः प्रातरुत्थाय विधाय नित्यं
निर्म्माल्यमीशस्य निराकरोति ।
न तस्य दुःखं न दरिद्रता च
नाकालमृत्युर्न च रोगमात्रम् ॥

क्रियासारे ।

मध्यमानामिकामध्ये पुष्पं संगृह्य पूजयेत् ।
अङ्गुष्ठतर्ज्जन्यग्राभ्यां निर्म्माल्यमपनोदयेत् ॥

ग्राह्यपुष्पाणि नृसिंहपुराणे ।

पुष्पैररण्यसंभूतैः पत्रैर्वा गिरिसन्धैः ।
अपर्य्युषितनिम्बिद्रैः प्रोक्षितैर्जन्तुवर्जितैः ॥
आत्मारामोद्भवैर्वापि पुष्पैः संपूजयेच्चरिम् ।

शमीपुष्पं विखपुष्पं चम्पकं तगरं तथा ॥
 करवीरं तथा श्वेतं पाटलं कुशपुष्पकम् ।
 वनमालाऽप्यशोकश्च सेवती कुञ्जमालती ॥
 त्रिसन्ध्यश्च तथा श्वेतं कुन्दश्च शतप(पा)त्रकम् ।
 मल्लिका चैव जातो च सर्वपुष्पाद्विशिष्यते ॥

प्रयोगपारिजाते व्यासः ।

प्रतिमापटयन्त्राणां नित्यज्ञानं न कारयेत् ।
 कारयेत्पूर्वदिक्से यदि वा मलधारणम् ॥

तथा ।

जातीपुष्पसहस्रेण दद्यान्मालां सुशीभनाम् ।
 विष्णवे विधिवद्गत्या तस्य पुष्पमनन्तकम् ॥
 अपामार्गं भृङ्गराजं शमोपत्रश्च खादिरम् ।
 दूर्वा च कुशपत्रश्च दमनं मरुकां तथा ॥
 ततः श्रेष्ठं विखपत्रं ततस्तु तुलसी वरा ।
 एतेषाञ्च यथालाभं पत्रैरभ्यर्चयेद्हरिम् ॥
 पुष्पेषु कलिका वर्ज्या ग्राह्यां कमलचम्पकम् ।
 स्नातेन तुलसी ग्राह्या नान्यथा राजवल्लभा ॥
 अस्नात्वा तुलसीं ह्रिस्वा देवार्थे पितृकर्मणि ।
 तत्सर्वं निष्कलं याति पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

इति पात्रे ।

अथ वज्रपुष्पाणि विष्णुधर्मोत्तरे ।

उग्रगन्धोन्मगन्धीनि कुसुमानि न दापयेत् ।

अन्यायतनजातानि कण्टकौनि तथैव च ॥
 रत्नान्यकालजातानि चैत्यवृक्षोद्भवानि च ।
 श्मशानजातपुष्पाणां दानं देवे विवर्जयेत् ॥
 क्रकराख्यस्य पुष्पाणि तथा धुस्तू(धत्तू)रकस्य च ।
 कृष्णञ्च कुटजञ्चार्कं नैव देयं जनार्दने ॥

शिवस्य वर्धपुष्पाणि प्रसाददीपिकायाम् ।

जपा बभ्रुकसिन्दूरं तथा चैसन्धिके शुभे ।
 मदन्ती केतकी यूथी मालती कुटजानि च ॥
 वर्वरी सर्जपत्री च तथाच कुमुदहयम् ।
 आनीतं नार्पयेच्छ(भोः)भौ प्रमादादपि दोषकृत् ॥

स्कान्दे तु ग्राह्यान्युक्तानि ।

वाहृतं कर्णिकारञ्च करवीरं तिलस्य च ।
 विल्वपत्रञ्च कङ्गारमर्कं मन्दारमेव च ॥
 नीलोत्पलञ्च रक्तञ्च कमलं पद्मसंज्ञकम् ।
 कदम्बञ्च कुसुम्भञ्च अशोकं वक्रुलं तथा ।
 एवमादीनि पुष्पाणि विशिष्टानि शिवार्चने ॥

काशीखण्डे ।

कस्तूरिकाया द्वौ भागौ द्वौ भागौ कुङ्कुमस्य च ।
 चन्दनस्य त्रयो भागाः शशिनस्त्वेक एव हि ।
 यच्चकर्म इत्येष समस्तसुरवृक्षभः ॥

गारुडे ।

कर्पूरं चन्दनं दर्भं कुङ्कुमञ्च समांशकम् ।

सर्वगन्धमिति प्रोक्तं समस्तामरवल्गुभम् ॥

देवीपुराणे विशेषः ।

शिवं विवर्जयेत्कुन्दमुत्तमं च ह(रिः)रौ सदा ।

देवीना(म)श्चार्कमन्दारावादित्ये तगरं तथा ॥

आचारदीपेऽपि ।

अक्षतैर्नाश्चयेद्विष्णुं न तुलस्या गणेश्वरम् ।

दूर्वाभिर्नाश्चयेद्गुर्गां न केतक्या महेश्वरम् ॥

जलं पर्युषितं त्याज्यं पत्राणि कुसुमानि च ।

तुलस्यगस्त्यविल्वानि गङ्गावारि न दुष्यति ।

न निर्माल्यं हेमपुष्पमर्पयेदपितं सदा ॥ इति ।

तथा ।

वस्त्रानीतं करानीतं स्वयं पतितमेव च ।

एरण्डपत्रैरानीतं तस्य पूजा च निष्फला ॥

योऽश्चयेद्विधिवद्भक्त्या परानीतैश्च साधनैः ।

पूजाफलार्धमेवास्य न समग्रफलं लभेत् ॥

शौनकोऽपि ।

उत्तमा वनजा पूजा क्रयक्रीता तु मध्यमा ।

अधमा याचिता पूजा चौर्येणैव तु निष्फला ॥

चौर्यदोषः शूद्रस्य न द्विजस्य । तदुक्तं मिताक्षरायां याज्ञ-

वल्केन ।

ग्रासेच्छया गोप्रचारो भूमौराजवशेन वा ।

द्विजस्तृणैधपुष्पाणि सर्वतः स्वदाहरेत् ॥

दृणं वा यदि वा काष्ठं पुष्पं वा यदि वा फलम् ।

अनापृच्छन् हि गृह्णानः शूद्रो वै दण्डमर्हति ॥ इति ।

तुलसीग्रहणे निषिद्धदिवसादि कालनिर्णये ।

भा(नु)नौ भार्गवभौमे च व्यतीपाते च वैष्टौ ।

संक्रान्त्यां पक्षयोरन्ते द्वादश्यां निशि सन्ध्ययोः ।

तुलसीं ये विचिन्वन्ति ते छिन्दन्ति हरिः शिरः ॥

वैष्णवस्य तु विशेषः स्कान्दे ।

न च्छिन्यात्तुलसीं विप्रो द्वादश्यां वैष्णवः क्वचित् ।

अन्येष्वपि निषिद्धेषु चिनुयात्तुलसीं सदा ॥ इति ।

गारुडेऽपि ।

भानुवारं विना दूर्वां तुलसीं द्वादशीं विना । इति ।

तुलसीग्रहणमन्त्रसु ।

तुलस्यमृतजन्मा(नामा)सि सदा त्वं केशवप्रिये ।

केशवार्थे विचिन्वानि(चिनोमि त्वां) वरदा भव शोभने ॥

अथ विष्वादीनामनिर्मात्यत्वदिनसंख्योच्यते । दृहदाङ्गिके ।

विष्वापामार्गजातीतुलसिश(स)मिशताकेतकीभृङ्गदूर्वा-

मन्दाम्भोजाहिदर्भा मुनितिलतगरब्रह्मकङ्कारमल्लयः ।

चम्पा(पञ्चा)श्वारातिकु(न्ती)म्भोदमनमरुवका

विष्वतोऽहानि शस्ता#-

स्त्रिंशत्३० त्रयो३ का१ य६ रो६ शो११ दधि४ निधि८ वसु८ भू१-

भू१ यमा२ भूय एवम् ॥

* अस्वार्थः । मन्दी मन्दारः । शता शतावरी । अहिर्नागकेशरः । सुनिरगणः ।

भारते दानधर्मो ।

हरिचन्दनकस्तूरीकर्पूरैः केसरान्वितम् ।
 गन्धं दद्यात्प्रयत्नेन दुष्टगन्धान् विवर्जयेत् ॥
 गन्धेन देवास्तृप्यन्ति दर्शनादयत्तराक्षसाः ।
 नागाः समुपभोगेन त्रिभिरेतैस्तु मानुषाः ॥
 अथ ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि धूपदानविधेः फलम् ।
 निर्यासाः सारिणश्चैव कृत्रिमाश्चैव ते त्रयः ॥
 निर्यासाः शङ्खकीवर्ज्या देवानां दयितास्तु ते ।
 गुग्गुलुः प्रवरस्तेषां सर्वेषामिति निश्चयः ॥
 अगुरुः सारिणां श्रेष्ठो यत्तराक्षसभोगिनाम् ।
 दैत्यानां शङ्खकीयश्च काङ्कितो यश्च तद्विधः ॥
 अथ सर्जरसादीनां गन्धैः पार्थिवदारवैः ।
 फलितो रससंयुक्तैर्मनुष्याणां विधीयते ॥
 दीपदाने प्रवक्ष्यामि फलयोगमनुत्तमम् ।
 यथा येन यदा चैव प्रदेयो यादृशा च सः ॥
 ज्योतिस्तेजः प्रकाशश्चाप्यूर्ध्वगञ्चापि वर्धयते ।
 प्रदानं तेजसां यस्मात्तेजो वर्धयते नृणाम् ॥
 अन्धं तमस्तमिस्रश्च दक्षिणायनमेव च ।
 विनाशयति तत्सर्व्वं तमसश्चैव भेषजम् ॥

अन्धारातिः करवीरः । कुम्भी पाटला । विल्वमारुह्य अङ्घ्रिपर्य्यक्तं गणयित्वा दधमारुह्य
 पुनस्त्रिंशदादि गणयन्तु । एतद्दिनात्तरं पर्य्येषितानीत्यर्थ इति पदार्थादर्शः ।

आलोकदानाञ्चक्षुषान् प्रभायुक्तो भवेन्नरः ।
 दीपान्दत्त्वा दीपहिं(स्ये)स्यान्न हरिन्नोपनाशयेत् ॥
 दीपहर्त्ता भवेदन्धस्तमोगतिरसुप्रभः ।
 हविषा प्रथमः कल्पो द्वितीयश्चीषधीरसैः ॥ इत्यादि ।

तथा ।

ज्ञाने धूपे तथा दीपे नैवेद्ये भूषणे तथा ।
 घण्टानादं प्रकुर्वीत तथा नीराजनेऽपि च ॥
 वनस्पतोति मन्त्रेण* देवपादे च धूपयेत् ।
 धूपयेद्व्यजनेनैव न करेण न वाससा ॥
 तुलसीरहितं पुष्पं हृदि शल्यं ममार्पितम् ।
 तुलसीमञ्जरी ग्राह्या तदभावे तु पल्लवः ॥
 तदभावे तु पत्रं स्यात्तदभावे तु काष्ठकम् ।
 तदभावे तु मूलं स्यात्तदभावे तु मृत्तिका ।
 मृत्तिकाया अभावे तु तुलसीशब्द उच्यते ॥
 स्वयं निर्वापितं दीपमाजिघ्रन्ति सुरारयः ।
 तस्मान्निर्वापयेद्दीपं देवानां घ्राणतुष्टये ॥
 पूजाकाले तु नैवेद्यं न चेत्युष्यादिनैव तु ।
 कल्पनीयं यथा चोक्तं हरिणैवाञ्जुनाय वै ॥
 पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
 तदहं भक्त्युपहृतमग्न्यामि प्रयतात्मनः ॥ इति गौतमः

* वनस्पतिरसो(दिष्ठी)त्पन्नो मन्वाढाः सुमनीहरः ।

मवा निवेदिता भक्त्वा धूपीऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥

वशिष्टः ।

उपादेयानि शाकानि भक्ष्याणि च फलानि च ।
 सुपक्वानि सुहृद्यानि पवित्राणि निवेदयेत् ॥
 कदली कारवल्ली च पटोली वृहतीद्वयम् ।
 कुष्माण्डं कुटजञ्चैव उर्वारुद्वयमेव च ॥
 पनसं नारिकेलञ्च धात्री च बदरीफलम् ।
 कपित्थं चुद्रवन्ताकमास्त्रमान्नातकं तथा ॥

अपवित्राणि तु स एवाह ।

कोद्रवाणि कुलित्यानि निष्पावञ्च मसूरकम् ।
 कृष्णानि यावकल्पानि मूलकं तिलपिष्टकम् ।
 एतानि वर्जयेद्वित्यं हरिर्नैवेद्यवेदने ॥

पञ्चरात्रे ।

पाकसंस्थान्द्विर्भाण्डान् वारिभिः क्षालितान् वह्निः ।
 तद्भस्मभिश्चतुर्दिक्षु कृत्वोर्द्धाकारपुण्ड्रकान् ॥
 देवस्य दक्षिणे पार्श्वे नीत्वा फलकभूमिषु ।
 सुवर्णादिषु पात्रेषु परिस्थाप्यार्पयेद्धरेः ॥
 न पिबेच्छुद्धतोयञ्च न च भूमौ विनिक्षिपेत् ।
 न सम्प्रोक्षेत नैवेद्यं भुक्त्वा वै वाघवान् भवेत् ॥
 तस्मात् कुम्भोद्धृतैव नैवेद्यं प्रोक्षयेद्बुधः ।
 ततः प्राणाद्याहुतयोः* दातव्याः परमात्मनि ॥

* प्राणाद्याहुतयो यथा--प्राणाय साहा, अपानाय साहा, समानाय साहा, उदानाय साहा, व्यानाय साहा इति ।

मूलमन्त्रं जपेद्य ततो नारायणात्मकम् ।
 अष्टोत्तरशतञ्चैव अष्टाविंशतिमेव वा ॥
 ज्ञाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम् ।
 धूपे दीपे च पाद्ये च ताम्बूले दन्तधावने ॥
 घण्टानादं विना धूपं न विद्वान् दातुमर्हति ।
 दीपोपचारं नैवेद्यं घण्टास्वनसमन्वितम् ॥
 चतुरष्टाङ्गुलोत्सेधं दीपवर्तिसमन्वितम् ।
 उच्चैरादाय हस्ताभ्यामापादतलमस्तकम् ।
 त्रिः परिभ्रास्य देवेशं वहिरेनं ततः क्षिपेत् ॥
 नीराजने महाविष्णोर्मखं सूर्य(शत)समप्रभम् ।
 ये पश्यन्ति महाभागास्तेषां पुण्यमनन्तकम् ॥
 कोट्यो वै ब्रह्महत्यानाममम्यागमकोटयः ।
 दहत्यालोकमात्रेण विष्णोरारात्रिकं(रत्रिकं) सदा ॥ इति ।

तत्रैव ।

आवाहनश्चासनञ्च सान्निध्यं सन्निरोधनम् ।
 अर्घ्यश्चाचमनञ्चैव गन्धपुष्पविभूषणम् ।
 दद्यादेकोपचारास्तु सर्वेभ्यश्च पृथक् पृथक् ॥
 सदाकरणसंस्थेभ्यः स्वाहान्तैः स्वस्वनामकैः ।
 धूपदीपादिकं तेषां तत्सर्वं विष्णुना सह ॥ इति

अथ विष्णुशक्तयः ।

विमलात्क(र्पि)र्णणी ज्ञाना क्रियायोगा तथैव च ।
 प्रज्ञो सत्या तथेशानाऽनुग्रहा विष्णुशक्तयः ॥

अथ शिवस्य ।

वामा ज्येष्ठा तथा गौरी कला कलविकर्षिका ।

विकरिष्वाङ्ग्या प्रोक्ता बलाबलविकर्षिका ।

मनोमनीति सम्प्रोक्ताः शैवपीठस्य शक्तयः ॥

अथ गणेशस्य ।

तीव्राख्योज्ज्वलिनो नन्दा भोगदा कामरूपिणी ।

उग्रा तेजोवती सत्या नवमी विघ्ननाशिनी ॥

अथ सूर्यस्य ।

सूक्ष्मा जया च भद्रा च विभूतिर्विमला तथा ।

अमोघा वैद्युती चेति नवमा सर्वतोमुखी ॥

अथ दुर्गायाः ।

विभूतिरुन्नतिः काम्निः सृष्टिः कीर्त्तिश्च सन्नतिः ।

व्यष्टिरुत्कृष्टिर्कृष्टिश्च दुर्गाशक्त्य उदाहृताः ॥

तथा द्वादश्यां हरेः स्नानोपचारो न कार्य इत्युक्तं नृसिंहपरि-
चर्यायाम् ।

जन्मप्रभृति यत्किञ्चित् सुकृतम्तु पुरार्जितम् ।

नश्यति द्वादशदिने हरेर्निर्मात्यलङ्घनात् ॥

इति पाद्मोक्तेः । न चैतत् निर्मात्यलङ्घनविषयं तस्य सर्वदेवसम्ब-
न्धिनः सर्वदा निषिद्धत्वेन हरिद्वादशोपदयोर्वैयर्थ्यापत्तेः ।

स्नानं यो हरये दद्याद्द्वादश्यां वैष्णवा दिवा ।

पञ्चपूजाफलं तस्य वाष्कलेयापगच्छति ॥

इति पञ्चरात्रे सष्टमभिधानात् । दिवानिषेधाद्वाचावभिषेको

द्वादश्यामिति गम्यते । दमनकपवित्रारोपणद्वादश्यासु रात्रावधि
नाभिषेक्तः ।

दमनद्वादशी चैव पवित्रारोपणी तथा ।

न स्नानं हरये दद्याद्द्राक्षावपि कदाचन ॥

इति स्मृतेः । कार्तिकद्वादश्यां प्रातःस्नानमुक्तं निर्णयामृते ।

प्रातरुत्थाय मतिमान् विष्णोः स्नानं प्रकल्पयेत् ।

दध्ना क्षीरेण मधुना तथा मन्धोदकेन च ॥ इति ॥

नैवेद्यपात्रमुक्तं स्कान्दे ।

सौवर्णं (हैरखं) राजतं ताम्रं कांस्यं पालाशपत्रकम् ।

नैवेद्यायास्तपत्रं वा पात्रं विष्णोरतिप्रियम् ॥

भक्ष्यं भोज्यञ्च लेह्यञ्च क्षीरं चोष्यं पेयं गुणान्वितम् ।

दद्याच्छ्रीहरये नित्यं यदुत्प्रियमथात्मनः ॥

प्रक्षिप्य तुलसीं प्राञ्च्य सप्तकत्वोऽभिमन्त्रयेत् ।

नैवेद्यं शङ्खतोयेन प्रोक्षयेन्न कदाचन ॥

पानीयञ्चामृतीकृत्य परेशाय निवेदयेत् ।

ततो जवनिका कार्या मुहूर्त्तमनवेक्षणात् ॥

आसीनो जपतीति नित्यपूजाप्रकरणे बौधायनाक्तेः ।

गण्डूषार्थं जलं दत्त्वा दद्यादाचमनं ततः ।

हस्तवासं सकर्पूरं मुकुटं भूषणानि च ॥

कर्पूरैलादिसंयुक्तं ताम्बूलञ्च निवेदयेत् ।

प्रदशयेदथादर्शं कल्पयेच्छत्रचामरे ॥

महानौराजनञ्चैव पुष्पाञ्जलिमथ क्षिपेत् ।

प्रदक्षिणनमस्कारान् कुर्याद्वै भक्तिपूर्वकम् ॥
 पदात्पदान्तरं गच्छेत्कारौ चलनवर्जितौ ।
 वाचा स्तोत्रं मनीष्यानं चतुरङ्गं प्रदक्षिणम् ॥
 उरसा शिरसा दृष्ट्या मनसा वचसा तथा ।
 पद्भ्यां कराभ्यां जानुभ्यां प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः ॥

यत्तु ।

रत्नं सृष्ट्वा गुदं सृष्ट्वा लिङ्गं सृष्ट्वा तथैव हि ।
 स्त्रीणां वक्षःस्थलं सृष्ट्वा सा भूमिर्नश्यति ध्रुवम् ॥ इति ।
 तन्नमस्कारव्यतिरिक्तविषयम् । नमस्कारे उरसेति विधानात् ।
 एकां चण्ड्यां रवौ सप्त तिस्रो दद्याद्दिनायके ।
 चतस्रः केशवे दद्याच्छिवे चार्धप्रदक्षिणम् ॥
 अर्धप्रदक्षिणमपि देवालये न गृहे तत्र वृषचण्डायभावात् ।
 ततो देवं सुवीत ।

जितं ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन ।
 नमस्तेऽस्तु हृषीकेश महापुरुष पूर्वज ॥
 नमो हिरण्यगर्भाय प्रधानाव्यक्तरूपिणे ।
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय शुद्धज्ञानस्वभाविने ॥
 देवानां दानवानाञ्च सामान्यमधिदैवतम् ।
 सर्वदा चरणद्वन्द्वं व्रजामि शरणं तव ॥
 इत्यादि ऋषिधानोक्तं स्तोत्रं प्रथमस्तवके पुरुषसूक्तविधाने
 द्रष्टव्यम् ।
 एवं भगवन्तं प्रपूज्य ब्रह्मादीन् पूजयेत् ।

मुख्ये पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा गणेशायर्चनं भवेत् ।

गणेश एव मुख्यसेत्तत्र सूर्यक्रमाद्भवेत् ॥

इत्याचारदोषोक्तेः ।

तत्र मन्त्रः ।

रमाब्रह्मादयो देवाः सनकाद्याः शुकादयः ।

श्रीनृसिंहप्रसादोऽयं सङ्घे गृह्यन्तु शाश्वताः ॥ इति ।

गणेशस्य तु वक्रतुण्डाय । सूर्यस्य तु चण्डाशवे । शक्त्यास्तु

उच्छिष्टचण्डाल्यै इति दद्यात्

अथ पूजापराधाः ।

स्कान्दे ।

नाङ्गुष्ठैर्मर्दयेद्देवं नाधःपुष्पैः समर्चयेत् ।

कराग्रैर्न क्षिपेत्तोयं वज्रपातसमं भवेत् ॥

शालग्रामशिलातोयमपीत्वा यस्तु मस्तके ।

प्रक्षेपणं प्रकु(रते)र्ष्वीत ब्रह्महा स निगद्यते ॥

गारुडे ।

पादोदकं पिबेन्नित्यं नैवेद्यं भक्तयेद्धरेः ।

शेषास्तु मस्तके धार्या इति वेदानुशासनम् ॥

पादोदकस्वरूपन्तु ।

उदकं चन्दनं चक्रं शङ्खं तुलसीदलम् ।

घण्टा सूतं शिला ताम्रं नवभिस्तरणीदकम् ॥ इति ।

पावनं विष्णुनैवेद्यं सुरसिद्धिर्षिभिः स्मृतम् ।

अन्यदेवस्य नैवेद्यं भुक्त्वा चान्द्रायणचरित् ॥

स्कान्दे ।

विष्णुमूर्ध्नि स्थितं पुष्पं शिरसा यो वह्नेन्नरः ।

अपर्युषितपापः स्याद्यावद्युगचतुष्टयम् ॥

तीर्थग्रहणप्रकारस्तु ।

वस्त्रं चतुर्गुणीकृत्य प्रसार्य चामके करे ।

दक्षिणेन करेणाय शङ्खोदकमथाददेत् ।

प्रक्षिप्य मस्तके विद्वांस्तौर्थं ग्राह्यं त्रिवृत्ततः ॥

देवदेव जगन्नाथ शङ्खचक्रगदाधर ।

देहि देव ममानुष्ठां तव तीर्थनिषेवणे ॥

लब्धानुष्ठां ततस्तौर्थे पठेन्नन्त्रमिमं (ततः) बुधः ।

शालग्रामशिलावारि पापहारि निषेच्यताम् ॥

अकालमृत्युहरणं सर्व्वव्याधिविनाशनम् ।

सर्व्वपापोपशमनं विष्णुपादोदकं शुभम् ॥

विष्णोः पादोदकं पीतं कोटिजन्माघनाशनम् ।

तदेवाष्टगुणं पापं भूमौ बिन्दुनिपातनात् ॥

स्नाने चाचमने चैव भोजनादौ तथैव च ।

तथैव भोजनस्यान्ते शालग्रामजलं पिबेत् ॥ इति ।

आदित्यपुराणे तु ।

अग्राह्यं शिवनिर्मात्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् ।

शालग्रामस्य सम्पर्कात्सर्व्वं याति पवित्रताम् ॥

इति विशेषोक्तनिषेधस्तु केवलपरोऽवगन्तव्यः । शिवैकभक्तस्य तु

प्राप्तमपि भवति ।

निर्म्मास्यं धारयेद् भक्त्या शिरसा- पार्वतीपतेः ।

राजसूयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति निश्चितम् ॥

इति वचनात् ।

अत्र भक्त्येति वदता लोभादिना न ग्राह्य मिति सूचितम् ।

यद्वा निषेधोऽयं महास्थान परः ।

कूपे सर्वं विनिक्षिपेदिति पाद्मोक्तेः ॥

अन्यत्रापि—

वाणलिङ्गे स्वयंभूते चन्द्रकाम्ने हृदिस्थिते ।

सौवर्णे च मारकते शम्भोर्नैवेद्यभक्षणम् ॥

इति ॥

अथ वाराहोक्ताः पूजापराधाः ।

द्वात्रिंशत्तत्रमुख्यास्ते वाराहैविष्णुनोदिताः ॥

तिर्थकपुण्ड्रधरो भूत्वा ह्यकृत्वा देवतार्चनम् ।

याचितैः पत्रपुष्पौघै र्यः करोति ममार्चनम् ॥

अप्रक्षालितपादोयः प्रविशेन्मम मन्दिरम् ।

मम दृष्टे रभिमुखं ताम्बूलं चर्चयेच्च यः ॥

कौ (कु) सुभ्रशाकं मर्त्यो यो भक्षयेन्मम सेवकः ।

उरुवृकपलाशस्यै * पुष्पैः कुर्यान्ममार्चनम् ॥

* एरुपवस्यैः ।

ममार्चा मासुरे काले यः करोति विमूढधीः ।
 अश्वैणवस्य पक्कान्नं यो मद्यं विनिवेदयेत् ॥
 नीलीरञ्जितवस्त्रं यन्मर्त्यो मद्यं निवेदयेत् ।
 नवमञ्जालितं वस्त्रं जीर्णं यन्मे निवेदयेत् ॥
 अश्वैणवेषु पश्यत्सु मत्पूजां विदधाति यः ।
 वातमूत्रनिरोधेन मत्पूजां विदधाति यः ॥
 दिनान्तरितपक्कान्नं यो मद्यं विनिवेदयेत् ।
 अमीनी घर्म्मलिप्ताङ्गे मत्पूजां विदधाति यः ॥
 नखोदकेन स्रपनं कुरुते मम मानवः ।
 कृत्वा वातमनाचम्य तथा प्राहृतकम्बलः ॥
 पीठासनोपविष्टस्तु पूजयेद्वा निरासनः ।
 मृन्मये धूपदहनं दीपं च कुरुतेऽर्चने ॥
 मत्पूजको न कुरुते तां तु पूजां वदामि ते ।
 मत्पूजकः शिवदेषी मद्भक्तश्च शिवोद्यमः ॥
 भूताष्टम्यो न कुरुते नत्तां वा हरिवासरम् ।
 परस्य परिधानं यत् परिधायार्चयेच्च माम् ॥
 अपूजयित्वा विघ्नेशं सन्भाष्य च कपालिनम् ।
 वृद्धैः यत् कर्म क्रियते त्रिकालार्चनविघ्नज्ञात् ॥
 अश्वकारे सृश्रेष्ठां च सन्भाष्य च रजस्त्रलाम् ।
 वामहस्तेन मां कृत्वा स्नापयेद् यदि मूढधीः ॥
 महापराधान् जानीहि द्वात्रिंश (अश्वमापितान्) ।
 अश्वणानिमान् ॥

अन्येऽपि—

अङ्गलम्नं च जीर्णं च वस्त्रं देवे न चार्पयेत् ।
 मृन्मये भिन्नपात्रे वा पाषाणे लोहकाष्ठजे ॥
 पङ्कवे करभूम्योस्तु न नैवेद्यं समर्पयेत् ।
 यानैर्वापादुकैर्वापि गमनं भगवद्गृहे ॥
 देवोत्सवाद्यसेवाच्च अप्रणामस्तदग्रतः ।
 उच्छिष्टे चैर्वाशौचे भगवद्दन्दादिकम् ॥
 शक्ती गौणोपचारश्च अनिवेदितभक्षणम् ।
 तत्तत्कालोद्भवानां च फलादीनामनर्पणम् ॥
 इति अगस्त्योक्तापराधाः ॥

अथ गृहिकर्तृकपूजायां पूज्यदेवतान्त्रियमो

भविष्य पुराणे—

गृहे लिङ्गद्वयं नार्च्यं गणेशकृतयं तथा ।
 शक्तित्रयं तथा नार्च्यं शालग्रामद्वयं तथा ॥
 द्वौ शङ्खौ नार्चयेच्चैव भग्नांच्छ्रुतिमां तथा ।
 नार्चयेच्च तथा मत्स्यकूर्मादिदशकं तथा ॥
 हेचक्रे द्वारकायास्तु नार्च्यं सूर्यद्वयं तथा ।
 शालग्रामाः समाः पूज्या विषमा न कदाचन ॥
 विषमेयु त्रयं शस्तं समेयु द्वितयं नहि ।
 एतेषां पूजनान्नित्यमुद्देगं प्राप्नुयाद् गृही ॥

तथा रक्ता रुक्षा वक्राऽतिस्थूला शालग्रामशिला न पूज्या

इत्यपि पुराणे । अत्र गृहीत्युपादानाद् ब्रह्मचारिवत्यादे र्न-
दोष इति गम्यते ।

शालग्रामलक्षणं सुक्तं स्वान्दे—

शालग्रामशिलायास्तु प्रतिष्ठा नैव विद्यते ।
महापूजां तु कृत्वादीं पूजयेत्तां ततो बुधः ॥
खण्डितं स्फुटितं भग्नं पार्श्वतश्च विभेदितम् ।
शालग्रामसमुद्भूतं शैलं दोषावहं नहि ॥
चक्रं वा केवलं तत्र पद्मेन सह संयुतम् ।
केवला वनमाला वा हरिर्लक्ष्मणा सह स्थितः ॥

अत्रापि दोषाभावो यत्यादिपरः ।

द्वारदेशे च समे चक्रे दृश्येते नान्तरीयके ।
वासुदेवः स विज्ञेयः शुक्लाभश्चातिशोभनः ॥
द्वी चक्रावेकलग्नी तु पूर्वभागश्च पुष्कलः ।
सङ्कर्षणः सविज्ञेयो रक्ताभश्च स्वतेजसा ॥
प्रद्युम्नः सूक्ष्मचक्रः* सु पीतदीप्तिस्तथैवच ।
शुषिरे (सुस्थिर) च्छिद्रवहुलं दीर्घाकारं तु तद् भवेत् ॥
अनिरुद्धस्तु नीलाभो वर्तुलश्चातिशोभनः ।
रेखा(त्र)द्वयं तु यद्द्वारि पृष्ठं पद्मेन लान्छितम् ॥

* प्रद्युम्नः सूक्ष्मचक्रः स्याच्छिद्रं दीर्घं विचित्रितम् ।

सु (पि) स्थिरान्तं र्बहिष्छिद्रं पीत इष्टप्रदायकः ।

पादं श्लोकोऽयमेव रूपां दृश्यते ।

मानावर्णं मनन्तं स्यान्नागभोगेन चिह्नितम् ।
 अनेकमूर्त्तिसंयुक्तं सर्वकामफलप्रदम् ॥
 विदिक्षु दिक्षु सर्वासु यस्योर्ध्वं दृश्यते मुखम् ।
 स देवदेवोविज्ञेयः पुराणः पुरुषोत्तमः ॥
 अर्धचन्द्राकृतिर्देवो हृषीकेश उदाहृतः ।
 तमार्त्तं लभते स्वर्गं विषयांश्च समीहितान् ॥
 श्रीधरं तु तथा देवं चिह्नितं वनमालया ।
 कदम्बकुसुमाकाररेखापञ्चकसंयुतम् ॥
 मत्स्यरूपं तु देवेशं दीर्घाकारं तु तद् भवेत् ।
 विन्दुद्वयसमायुक्तं कांस्यवर्णं सुशोभनम् ॥
 वामपार्श्वे स्थिते चक्रे शुभ्रवर्णे च विन्दुके ।
 लक्ष्मीनृसिंहो विख्यातो भुक्तिमुक्तिफलप्रदः ॥
 कपिलो नारसिंहोऽथ पृथुचक्रे सुशोभने ।
 ब्रह्मचार्यधिकारी स्यान्नान्यस्तस्य प्रपूजने ॥
 नरसिंहस्त्रिविन्दुः स्यात् कपिलः पञ्चविन्दुकः ।
 ब्रह्मचर्येण पूज्यः स्यादन्यथा सर्वविघ्नदः ॥
 स्थूलं चक्रद्वयं मध्ये गुडलाक्षासवर्णकः ।
 द्वारोपरि तथा रेखा पूजकस्य सुशोभना ॥
 स्फुटितं विषमं चक्रं नारसिंहं तु कापिलम् ।
 सम्पूज्य मुक्तिमाप्नोति संग्रामे विजयी भवेत् ॥
 त्रिविक्रमं तथा देवं श्यामवर्णं महाद्युतिम् ।
 वामपार्श्वे तथा चक्रे रेखाचैव तु दक्षिणे ॥

प्रदक्षिणावर्त्तकता वनमालाविभूषिता ।
 सा शिला कृष्णसंज्ञा स्याद् धनधान्यसुखप्रदा ॥
 स्थूलो दामोदरोऽज्ञेयः सूक्ष्मचक्रो भवेत्तु यः ।
 चक्रे च मध्यदेशस्थे पूजितः सुखदायकः ॥
 चतस्रो यत्र दृश्यन्ते रेखाः पार्श्वे समीपगाः ।
 द्वे चक्रे मध्यदेशे तु सा शिला तु चतुर्मुखी ॥
 तत्राप्यामलकीतुल्या सूक्ष्मा चातीव या भवेत् ।
 तस्या मेव सदा ब्रह्मच्छ्रिया सह वसाम्यहम् ॥
 यथा यथा शिला सूक्ष्मा तथैव च महत् फलम् ।
 तस्मात्तां पूजयेन्नित्यं धर्मकामार्थसिद्धये ॥

इत्यादि ।

द्वारकायां चक्रतीर्थे चक्राङ्कं नेत्रमुत्तमम् ।
 समुत्पन्नं मुने साक्षात् कृष्णदृष्ट्यावलोकितम् ॥
 तस्माच्चक्राङ्कमिथुनं पूज्यं भक्त्या द्विजैः सदा ।
 भिन्नं चेदर्थनाशाय स्थूलं बुद्धिविनाशनम् ॥
 दीर्घं चायुर्हरं ज्ञेयं रुद्धं बुद्धिविनाशकम् ।
 शुक्लवर्णं शुभं चक्रं वृत्तचक्रं तथैव च ॥

(स्कान्देऽपि) प्रतिमामूर्त्तिं लक्षणाद्यपि काशीखण्डादी—
 ज्ञेयम् । अन्यगौरवभियान्नातोद्धृतम् ॥

तथा—

पूज्य पूजकयोर्मध्ये पूर्वमित्यभिधीयते ।
 नैशानं पूजकापेक्षं पूज्यापेक्षं तु तद् भवेत् ॥

देवस्य मुखमारभ्य दिशं प्राचीं प्रकल्पयेत् ।
 तदादिपरिचाराणा मङ्गाद्यावरणं क्रमात् ॥
 इदं मागमोक्तपूजाविषयम् ।
 यस्मिन् विष्वान् विषुवत्युदेति
 प्राचीति तां वेदविदो वदन्ति ।
 मध्यं पुनः पूजक पूजयोश्च
 सदागमज्ञाः प्रवदन्ति पूर्वम् ॥
 इति सङ्ग्रहोक्तेः ।

तथा—

अकुर्वन् देवतापूजां भुञ्जीयाद्वाङ्मणो यदि ।
 आससङ्ग्राहोऽपिण्डानश्राति यममन्दिरे ॥
 न विष्णुाराधनादन्यं द्विद्यते कर्म वैदिकम् ।
 तस्मादनादिमध्यान्तं नित्यं माराधयेत्परिम् ॥
 इति कूर्मपुराणोक्ते रित्यलमतिमङ्गलम् ।
 इति श्रीमदनन्त भट्टविरचिते विधानपारिजाते
 देवतार्चन विधानम् ॥

अथ पञ्च महायज्ञाः ।

तत्र क्रमः ।

पञ्च सूना गृहस्थस्य वर्तन्तेऽहरहः सदा ।
 कण्ठनी पेषणो चुल्ली जलकुम्भ उपस्करः ॥
 एतानि वांहयन् विप्रो वाध्यते वा मुहुर्मुहुः ।
 एतेषां पावनार्थाय पञ्चयज्ञाः प्रकीर्त्तिताः ॥
 हिंसा स्थानं सूना । उपस्करो मार्जनादिः ।

कात्यायनोऽपि—

देवभूत पितृब्रह्म मनुथाना मनुक्रमात् ।
 महासत्राणि जानीयात्तएवहि महामखाः ॥

एतेच—

पञ्चयज्ञविधानं तु गृही नित्यं न हापयेत् ।
 इति शङ्खवचनान्नित्या एव । न तु फलश्रवणात् काम्याः ।
 न वा कण्ठन्यादिनिमित्तश्रवणाद्भैमित्तिकाः ।
 तदुक्तं मिताक्षरायाम् ।
 यद्देषां फलश्रवणं तत् पावनत्व-
 स्थापनार्थं न काम्यत्वप्रतिपादनायेति ।
 एव मेषां नित्यत्वेऽपि
 सायं प्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्योवलिकर्मच ।
 अज्ञतापि सतत मन्यथा किल्बिषी भवेत् ॥
 इति कात्यायन वचना द्वैश्वदेवाख्यं कर्म पुरुषार्थं मिव

नत्वन्नसंस्कारकम् । अतएव प्रवसतोऽप्यावश्यकं मिदं मित्याह
परिशिष्टकारः ।

प्रवसेदाहिताग्निश्चेत् कदाचित् कालपर्ययात् ।

यस्मिन्नग्नी भवेत् पाको वैश्वदेवस्तु तत्र वै ॥

अनुरप्येव मेवाह ।

वैश्वदेवेतु निर्वृत्ते यद्यन्योऽतिथिराव्रजेत् ।

तस्मात् अन्नं यथाशक्तिं प्रदद्यान्न वलिं हरेत् ॥

यद्यन्नसंस्कारः स्यात्तर्हि वलिं नाम वैश्वदेवं न कुर्यादिति ।

अत्र वलिहरणं निषेधा दन्नसंस्काराभावो वैश्वदेशस्य अवगम्यते
इति तद्दीकापि ।

केचित्तु सायं प्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयादित्याश्वलायन-
वचनात् पुरुषार्थकत्वं मन्नसंस्कारकत्वं चेत्युभयात्मकत्वं मन्यन्ते ।
अत्र सायं शब्देन रात्रिः कथ्यते, प्रातः शब्देन दिनमिति ज्ञेयम् ।
धर्मप्रश्नेऽप्येव मेव । यस्याग्नी न क्रियते यस्य चाग्रं न दीयते न तद्
भोक्तव्यमिति । यस्येति कर्मणिषष्ठौ यदन्नमित्यर्थः । अग्रं भिक्षा ।

सङ्ग्रहेऽपि—

भ्रातृणामविभक्तानां पृथक् पाको भवेद् यदि ।

वैश्वदेवादिकं आद्यं कुर्युः स्तोऽपि पृथक् पृथक् ॥

तथा—

अविभक्तेन पुत्रेण पितृमेधो मृतेऽहनि ।

स्थानान्तरे पृथक् कार्यो दशश्रावणं तथैव च ॥

इति ।

अथान्यविशेषं मदनपारिजाते जमदग्निराह—

वैश्वदेवं तथा रात्रौ कुर्याद्वलि (हृतिं) हृतिं तथा ।

महतः पञ्च यज्ञांसु दिवैवेत्याह धर्मवित् ॥

इति ।

अस्यार्थः ।, येषां तु शाखिनां ब्रह्मयज्ञ व्यतिरिक्त महा-
यज्ञानां वैश्वदेवे वलिहरणे चान्तर्भाव स्तेषां वाजसनेयादीनां
दिवैव वैश्वदेवाख्यं कर्म न रात्रौ । येषां तु स्वशाखायां काल-
हयेऽपि तद्विधान मस्ति नास्ति वा तेषां माश्वलायनादीनां
कालहयेऽपि भवतीति निर्णय इति तत्रैव व्याख्यातम् ।

हविष्येषु यवामुख्या स्तदनु ब्रह्मयः स्मृताः ।

इत्यादि हविष्यं ज्ञेयम् ।

पञ्चयज्ञलक्षणं माह मनुः—

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमो दैवो वलिभौतो नृत्यज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥

अध्यापन मध्ययनस्यायुपलक्षवान् । तर्पणं नित्यश्राद्धम् ।

अत्र विकल्पं माह कात्यायनः—

श्राद्धं वा पितृयज्ञः स्यात् पित्रोर्बलिरथापिवा ।

इति ।

पितृभ्यः स्वधा नम इति यो वलिः स पितृवलिः ।

मनुः—

दद्यादहरहः श्राद्धं मन्त्राद्येवोदकेन वा ।

पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीति मावहन् ।

पितृणुद्दिश्य विप्रांसु भोगयेद्विप्रसेवकः ॥

इति ॥

शक्तितोऽत्रव्यवस्थेयम् ।

अत्रविशेष माह व्यासः—

ब्रह्मचर्यादिनियमो विश्वेदेवा स्तथैवच ।

नित्यश्राद्धे त्यजेदेतान् भोग्यमन्नं प्रकल्पयेत् ॥

याज्ञवल्क्योऽपि—

नित्यश्राद्धं दैवहीनं नियमादिविचर्जितम् ।

दक्षिणारहितं चैव दाढभोक्तृव्रतोज्झितम् ॥

अत्र दक्षिणानिषेधो यथोक्त दक्षिणापरः । न तु तत्
सामान्य परः ।

दत्त्वातु दक्षिणां शक्त्या नमस्कारैर्विसर्जयेत् ।

इति नित्यश्राद्ध प्रकरणे व्यासोक्तेः । इदं श्राद्धं षड्देवतम् ।

तत्तु षट् पुरुषं श्रेयं दक्षिणापिण्डवर्जितम् ।

इति व्यासोक्तेः । इदं यत्र अमावस्याश्राद्धादौ षडपि देवता इष्टा
स्तत्र न भवति । यत्र साम्बत्सरिकादौ नेष्टा स्तत्र भवति ।

नित्यश्राद्धं नकुर्वीत प्रसङ्गाद् यत्रसिध्यति ।

इति चमत्कारखण्डोक्तेः ।

तथा कालविशेषे काम्यश्राद्धमप्युक्तं हेमाद्रौ—

अयनद्वितये श्राद्धं विषुवद्वितये तथा ।

मन्वादौ च युगादौ च पिण्डनिर्वपणादृते ॥

सर्वसंक्रान्तिष्वपि तथा ।

इत्यादि स्मृतिवशाद् युगादि मन्वादि संक्रान्त्यमा पूर्णिमा
वैश्वति महालयाष्टकापुत्रेषु काम्यादिश्राद्धान्यप्यनुसंधेयानि । अथ
वैश्वदेवधर्माः । तत्र व्यासः—

जुहुयात् सर्पिषाभ्यक्तं तैलं क्षारं विवर्जयेत् ।

दध्यक्तं पयसाक्तं वा तदभावेऽभसापिवा ।

स्मृत्यर्थसारे—

अलाभे येन केनापि फलं शाकोदकादिभिः ।

पयोदधिघृतैः कुर्याद् वैश्वदेवं सुवेण तु ।

हस्तेनान्नादिभिः कुर्याद् दक्षि रञ्जलिना ततः ॥

कात्यायनः—

पाण्याऽऽहुतिर्द्वादशपर्वं पूरिका घृतादिना चेत् सुव मात्र पूरिका ।
देवेन तोरणेन च ह्यते हविः स्वप्नारिणि स्वर्चिषि तच्च पावके ॥

उत्तानेन तु हस्तेन अङ्गुष्ठाग्रेण पीडितम् ।

संहताङ्गुलिपाणिस्तु वाग्यतो जुहुयाद्धविः ।

कोद्रवं चनकं माषं मसूरं च कुलित्यकम् ।

क्षारं च लवणं सर्वं वैश्वदेवे विवर्जयेत् ॥

आपस्तम्बीयेऽपि—

न क्षारलवणहोमो विद्यते तथा पराङ्गसंसृष्टस्येति ।

क्षारलवणं पराङ्गसंसृष्टेन हविषा न होतव्यमिति मदन-
पारिजाते व्याख्यातम् ।

लवणं पुराणे ।

तिल मुद्गाहते शैब्यं शस्ये गोधूमकोद्रवौ ।

(चोनकं) वेणुकं देवधान्यं च चणकञ्च तथैवहि ।

स्विन्नधान्यं सर्वशाका एष क्षारगणः स्मृतः ॥

आश्वलायनगृह्य परिशिष्टे अत्र विशेष उक्तः* । स एष देवयज्ञो ऽहरहर्गोदानसम्मितः सर्वाभोष्टप्रदस्तस्मादेन महरहः कुर्वीत तमेन वैश्वदेव हुतशेषेण पृथगन्नेन वा कुर्यान्नाशेषेण वैश्वदेवं कुर्यादिति । स एव पञ्चायतनरूप इत्यर्थः । तत्रकरणत्वात् । इदं तु शाक्तविषयं । वैष्णवानां तु—

विष्णोर्निवेदिताग्नेन यष्टव्यं देवतान्तरम् ।

पितृभ्यश्चापि तद्देयं तदानन्त्याय कल्पते ॥

पितृशेषं तु यो दद्याद्हरये परमात्मने ।

रितोदाः पितरस्तस्य भवन्ति क्लेशभागिनः ॥

इति पञ्चरात्रोक्ते नैवेद्यशेषेणैव पञ्च महायज्ञाः स्युः शेषनिवेदने दोषश्रवणात् ।

यदि पूर्वं ब्रह्मयज्ञो न कृतस्तर्ह्यत्र मनुष्ययज्ञात् पूर्वमेव कर्त्तव्यः ।

य(स्तु)श्च श्रुतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञस्तु स स्मृतः ।

सचार्थाक् तर्पणात् कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः ।

वैश्वदेवावसानेवा नान्यत्रेत्यमिति स्मृतिः ॥

इति कात्यायनोक्तेः । स च प्रत्यहं सक्रदेव स्यात् ।

न हन्तति न होमं च स्वाध्यायं पितृतर्पणम् ।

नैकः श्राद्धयं कुर्यात् समानेऽहनि कुत्रचित् ॥

इति मरुत्युक्तेः । हन्तति मनुष्ययज्ञः । होमो देवयज्ञः । स
च येषां द्विवारं नोक्तं स्तोषामिव निषिद्धः ।
तर्पणं सपि तीर्थं त्रिशेषं प्राप्नोति भवत्येव ।

ऊततर्पणकोविप्रसौथे सन्तर्पयेत् पितॄन् ।

इति स्कान्दाक्तेः ।

अयं वैश्वदेवः श्राद्धे साग्नेः पूर्वं निरग्नेः पश्चाद् भवति । तदुक्तं
कालनिर्णयदोषिकायाम्—

(देव) भिन्नान्नेनैव तु वैश्वदेवश्राद्धं चरेत् साग्निः पश्चाद् भूत
मखादि अनग्निज्जन स्वःनौकते वीक्षरं ।

इत्युक्तेर्विकारस्य चात्स्वरुत तत् प्राक् कालेनाचरेदिति । अनु
वैश्वदेवानन्तरं श्राद्धं चरेदित्यर्थः ।

हेमाद्रावपि—

पश्चान्तं कर्म निर्वर्त्तय वैश्वदेवं च साग्निः ।

पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात् ततोऽन्वाहार्यकं बुधः ।

इति ।

तथा—

वैश्वदेवाहुतीरग्ना वर्ध्याग् ब्राह्मणभोजनात् ।

पितॄन् सन्तर्प्य विधिवद्दत्तं दद्याद्विधानतः ॥

इति ।

अग्नी अन्नोकरणे हस्ते ब्राह्मणभोजनात् पूर्वं वैश्वदेवः कार्यं
इत्यर्थः ।

यद्वा—

वैश्वदेवं तथा कृत्वा पश्चाद् ब्राह्मणवाचनम् ।

इति ।

अनेन विक्रान्तरं स्वस्तिवाचनात् पूर्वं कर्त्तव्यं इति गम्यते ।

पितृर्धं निर्वपेत् पाकं वैश्वदेवार्थं मेवच ।

वैश्वदेवं न पितृर्धं न दार्शं वैश्वदेविकम् ।

इति पृथक् पाकोक्तेः । वाजसनेयिनामुभयार्थं मेक एव पाकः ।

उद्धृत्य घृताक्त मन्त्रं पृच्छति अग्नी करिष्ये इति सूत्रव्याख्याने
कर्काचार्येण तथा व्याख्यातत्वात् ।

साम्नेरपि क्वचिदस्ते भवति —

आहात् प्रागेव कुर्वीत वैश्वदेवं तु साम्निकः ।

एकादशाहिकं मुञ्जा तत्र ह्यस्तेविधीयते ॥

इति शालङ्कायनोक्तेः । निरग्निविषये षट्त्रिंशन्मतम् ।

(प्रा)पति वा सरिको होमः आहादौ क्रियते यदि ।

देवा हव्यं न गृह्णन्ति कव्यानि पितरस्तथा ॥

इति ।

पैठिनसिरपि—

पितृपाकं समुद्धृत्य वैश्वदेवं करोति यः ।

आसुरं तद् भवेच्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठति ॥

आहमेषेतेतदपि स एवाह ।

आहं निर्वर्त्य विधिवद् वैश्वदेवादिकं ततः ।
 कुर्याद्भिक्षां ततो दद्यादन्तकारादिकं ततः ॥

इति ।

यतोऽनाच्छाहं तत इति निवन्धकारै र्थाख्यातम् । तस्मा देका-
 दशाहश्राद्धे अन्ते भिन्नपाकेन वैश्वदेवोभवति ।

एकोद्दिष्टे तु शेषं तु ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत् ।

इति देवलेन तदन्नस्योत्सर्गविधानात् ।

सम्प्राप्ते पार्वण श्राद्धे एकोद्दिष्टे तथैवच ।

अयतो वैश्वदेवः स्यात् पयादेकादशे ऽहनि ॥

इति वैश्वदेव विधानाच्चेति सर्व्व मनवद्यम् ।

वैष्णवाना मत्र विशेष उक्तः पञ्चरात्रे—

साम्ने (सु) स्तद्रहितस्यापि वैष्णवस्य विशेषतः ।

श्राद्धनैवेद्यशेषेषु वैश्वदेवादिपूर्व्वकम् ॥

आदिशब्दा इलिहरणम् ।

बृहत् पाराशरे पञ्चमाध्याये—

वैश्वदेवं कदाकार्य्यं श्राद्धे च समुपस्थिते ।

पाकशुद्धार्थं नैवेद्यत् पूर्णमेव विधीयते ।

वैश्वदेवोऽयतश्चैव साम्नेर्हीनाग्निकस्यच ।

कर्त्तव्यः पाकशुद्धार्थं भुक्तोच्छिष्टं तु वर्ज्ययेत् ॥

कठ कात्यादेरपि विशेषो धर्मानुशासने—

निर्व्वर्त्य श्राद्धयज्ञं वै वैश्वदेवं विधायच ।

ततो गृहवसि देयः कठ कात्यादिकान् विना ॥

इति ।

स्थालीपाकदिने विशेषमाह देवलः ।

अज्ञ(ते)त्वा वैश्वदे(वेतु)वन्तु स्थालीपाकाः प्रकीर्त्तिताः ।

अन्यत्र पितृयज्ञात्तु सोऽपराङ्गे विधीयते ॥

पितृयज्ञः पिण्डपितृयज्ञः । स्थालीपाका इति बहुवचनं स्थाली-
पाक साध्य कर्मोपलक्षकम् । नित्यश्राद्धं पितृयज्ञ इत्याश्वलाय-
नादिविषयम् । वाजसनेयिनां तु पित्रोवलिः पितृयज्ञः । अपरपक्षे
श्राद्धं कुर्वीत इति सुत्रव्याख्यानं कुर्वता कर्काचार्येण श्राद्धशब्दस्य
राजसूयवत् स (सु) मुदायनामधेयत्वं पूर्वपक्षित्वा असावेतत्ते
इति मन्त्रवर्णादिना पिण्डदाने पितॄणां देवतात्वावगमात् पिण्ड-
दानस्यैव नामधेयत्व मित्युक्तत्वात् । अङ्ग-प्रधानचिन्तायाः प्रयो-
जनं तु प्रधानाकरणे नामकरण मिति तन्मते ब्राह्मणभोजनस्याङ्ग-
त्वात् । गयादौ तथा दृष्टत्वाच्च । इत्यसं प्रपञ्चेन ।

अथ मनुष्य यज्ञः—

अचिन्तित मनाङ्गतं वैश्वदेवेष्ववस्थितम् ।

अतिथिं तं विजानीयान्नैकग्रामनिवासिनम् ॥

चक्षु ईद्यान्नोदद्याद्वाचं दद्याच्च सूत्रताम् ।

अनुव्रजेदुपासीत स यज्ञः पञ्चदक्षिणः ॥

इति दानधर्मः । इत्यादिलक्षणोपेताय अनापृष्टगोत्रकुलाय
आसनादिना अर्चयित्वा अन्नं परिविष्य उदसुखः सनकादीन्
ध्यायन् इदमन्नं सनकादि--मनुष्येभ्योऽहं ददे इत्युक्त्वा दद्यात् ।
अन्नदानासामर्थ्ये कार्णाजिनिः ।

भिक्षां वा पुष्कलां दद्यादन्तकार मथापिवा ।

इति ।

मनुः—

घासमार्षं भवेद् भिक्षा अयं घासचतुष्टयम् ।

अयं चतुर्गुणीकृत्य इन्तकारोऽभिधीयते ॥

ब्राह्मणाभावे कात्यायनः—

अप्यु (भ्यु) दृत्य यथाशक्ति किञ्चिदन्नं यथाविधि ।

पितृभ्योऽथ मनुष्येभ्यो दद्यादहरहर्हिजः ॥

उदृत्य पात्रेनिष्पेदित्यर्थः । तदभावे गवादी दद्यात् । यदा
वैश्वदेवात् प्रागतिथि रागच्छति तदा व्यासः—

अज्ञते वैश्वदेवेतु भिक्षुके गृहमागते ।

उदृत्य वैश्वदेवार्थं भिक्षां दत्त्वा विसर्जयेत् ॥

भिक्षुरपि तेनैव दर्शितः—

ब्रह्मचारी यतिसैव विद्यार्थी गुरुपोषकः ।

अध्वगः क्षीणवृत्तिस्य षड्भेते भिक्षुकाः स्मृताः ॥

इति पञ्चमहायज्ञा यथाकाले यदि अज्ञता स्तदाह यमः—

दिवोदितानि कर्माणि प्रमादादज्ञतानि चेत् ।

शर्व्वर्थाः प्रथमे यामे तानि सर्व्वानि कारयेत् ।

ब्रह्मचार्यवगाहं च क्षीरं च परिवर्जयेत् ॥

एवं स स ग्राह्योक्त प्रकारेण वैश्वदेवः साम्ने भवति । निरग्ने-
रपि पृष्टोदिति विधानेन स ग्राह्योक्त एव । तदुक्तं कात्यायन
गृह्य परिशिष्टे ।

अथातो धर्मजिज्ञासा ।

केशवन्तादूर्ध्वं मपन्नोक्तं सप्तमि रमन्मिकः प्रवासी
ब्रह्मचारी विधुरोवा अन्वमिरितिः प्रामादग्नि माहृत्य पृष्टो-
दिवोऽत्यधिष्ठाप्य त्रिभिश्च सावित्रैः प्रज्वाल्य “तां सवितुं सत्
सवितुः विंशानि देव सवितः” इति पूर्ववदद्यते हुत्वा पाकं
पचेत् । तत्र स्वशाखोक्तं वैश्वदेवं कुर्यात् न वृथापाको भवति न
वृथापाकं पचेत् न वृथापाकं मन्त्रोया तत्रैव पिण्डपितृयज्ञ पचा-
द्याप्रयणानि कुर्यादिति । आश्रयसायनोऽपि—

शेखादयो नैवच तत् सतांस विंशानि नोद्याम इमे च मन्वाः ।

नारोपणं वाप्यवरोपणं वा व्युत्पत्तिरेवं विधुरानसस्य ॥

इति ।

अथ यदि चासखादिना पृष्टोदिवि विधानं न करोति तदा
शाकल वैश्वदेवः कार्यः । तदुक्तं व्यासस्मृती ।

अमन्मिकसु यो विप्र आदायात्तं घृतप्लुतम् ।

शाकलोक्तं विधानेन शुश्रुयात्तौक्तिकोऽनले ॥

• अन्वमि इवसा मय मखा इन्वमि प्रथमो जातवेदाः । अतु सूर्यस्य पुत्र-
जाच रमो ननु यावा पृथिवी चाततव्य ॥ ११५. १०८. यतुः ।

† पृष्टोदिवि चाप्यग्निः पृथिव्यां नेता सिन्धुनां इवमः सियानाम् । समानुषी
रभिविभो विभाति वैश्वानरो वातधानो वरेच ॥ ७५. ५५. २५५५ ।

‡ तत् सवितुं वरेष्वां भर्तुं इवस्य चीमदि । चिबीयोमः प्रचीदवात् ॥

§ विंशानि देव सवितुं रितानि पराहव । वदभद्रं तत्र आहव ॥ ५५. ५२५. ५५५५ ।

व्यस्ताभिः* व्यहति (ती) भित्तु समस्ताभिः† स्ततः परम् ।

षड्भिर्देवकृतस्येतौत्यादि मन्त्रै र्यथाक्रमम् ॥

प्राजापत्यं खिष्टकृतं हुत्वैवं द्वादशाहु (तिः) तीः ।

देवकृतस्येति षण्मन्त्रास्तु— ।

ॐ देव कृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । मनुष्यकृतस्यैनसो-
ऽवयजनमसि स्वाहा । पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा ।
आत्मकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । अन्यकृतस्यैनसोऽवयजन-
मसि स्वाहा । एनस एनसोऽवयजनमसि स्वाहा । अग्नये नम-
मेति सर्वत्रत्यागः ।

ॐकारपूर्वः स्वाहान्त स्यागः शिष्टविधानतः ।

भुवि दर्भान् समास्तोर्य वलिकर्म समाचरेत् ॥

विश्वेभ्यो देभ्य इति सर्वमूतेभ्य एवच ।

भूतानां पतये चेति नमस्कारेण शास्त्रवित् ॥

दद्याद्दलित्रयंचाये पितृभ्यश्च स्वधानमः ।

पात्रनिर्णेजनं वारि वायव्यां दिशि निक्षिपेत् ॥

एद्दृ य षोडशग्रासमात्र मन्त्रं हृतोक्षितम् ।

इद मन्त्रं मनुष्येभ्यो हन्तेत्युक्त्वा समुत्सृजेत् ॥

गोत्रनाम स्वधाकारैः पितृभ्यश्चापि शक्तितः ।

षड्भ्योऽन्नमन्त्रं दद्यात् पितृयज्ञविधानतः ॥

* भूः स्वाहा भुवः स्वाहा स्वः स्वाहा एवं रूपाभिः ।

† भूर्भुवः स्वः स्वाहा एवरूपाभिः ।

ततोऽन्यदन्नमादाय निर्गत्य भवनाद्वहिः ।
काकेभ्यः श्वपचेभ्यश्च प्रक्षिपेद् ग्रास मेवच ॥
उपविश्य गृहहारि तिष्ठेद् यावन्मुहूर्त्तकम् ।
अप्रमत्तोऽतिथिं लिप्सु भावशुद्धः परीक्षकः ॥

इति ।

सञ्जूद्रस्यापि वैश्वदेव उक्तो याज्ञवल्क्यान ।
भार्यारतिः शुचि भृत्यभर्ता आहक्रियापरः ।
नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्नहापयेत् ॥

इति ।

न हापयेदनुतिष्ठेत् । नमस्कारेण मन्त्रेणेति । देवेभ्योनमः ।
भूतेभ्योनमः । पितृभ्योनमः । मनुष्येभ्योनम इति नमस्कारान्तेन
मन्त्रेण । यद्वा—

देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एवच ।

नमः स्वाहायै स्वधायै नित्यमेव नमोनमः ॥

इति वायुपुराणोक्तेन (वा) शूद्रस्य पञ्च महायज्ञा भवन्ति ।
ते च आमद्रव्येण कार्याः पक्वेन निषिद्धत्वात् ।

पाकाभावे प्रवासेच तण्डुला नोषधी स्तथा ।

पयोदधिघृतं वापि कन्दमूल फलानि वा ॥

इति स्मृत्युक्तानुकल्पद्रव्येण पञ्च महायज्ञान् कृत्वा तद्रव्यं
विप्रकुले प्रवेशयितव्य मिति शास्त्ररहस्यम् ।

आद्ये तु “आमिनेव तु शूद्रस्य” इत्यादि नियमादामिनेव आद्यं
कर्त्तव्यम् । विवाहेतु—

विवाहमात्रं संस्कारं शूद्रोऽपि लभते सदा ।

इति विवाहेतरसंस्कारनिषेधपराद्वाङ्मवचनात् शिष्टसमा-
चाराच्च लौकिकेऽग्नौ ब्राह्मणशरा नाम मन्त्रे घृतादिना होमो
भवतीति गम्यते । स्नात्वे प्रभासखण्डे शूद्रस्य निषिद्धं कुतम्—

न दर्भानुचरेच्छूद्रो न पिवेत् कापिलं पयः ।

मध्यपत्रे न भुञ्जीत ब्रह्महृद्यस्य भामिनि ॥

नोच्चरेद्देवमन्द्राच्च पुरोडाशं न भक्षयेत् ।

न शिखां नोपवीतं च नोच्चरेत् संस्क्रतां गिरम् ॥

न पठेद्देवचनं त्रिषवं नहि सेवयेत् ।

नमस्कारेषु मन्त्रेण क्रियासिद्धिर्भवेदुभ्रुवम् ॥

निषिद्धाचरणं कुर्वन् पितृभिः सह मज्जति ।

इति ।

न शिखा मित्येतदसच्छूद्रविषयम् । सच्छूद्रे तु परिचर्या
शूद्रस्य नियताहुति रनियताः केशवेशा इति वशिष्ठस्मरणाद्
विकल्पेन शिखा भवतीति गम्यते ।

मनुः—

शूद्रानां मासिकं कार्यं वपनं न्यायवर्तिनाम् ।

अर्थवच्छौच-कल्पश्च द्विजोच्छिष्टस्य भोजनम् ॥

अर्थोवेश्य स्तदच्छौचे सूतकादौ कल्पः प्रकारः । शेषं सप्तम् ।

अग्यश्च—

देवार्चां पुरतः कृत्वा ब्राह्मणानां द्विजोत्तम ।

नीतस्य मेव शूद्रेण तद्याग्यैश्च द्विजातिभिः ॥

तथा —

स्त्रीभिः शूद्रेषु चोत्सवं कृत्वा ब्राह्मण मघतः ।
पुराणं वेतिहास (ब) च चोत्सवं च दिने दिने ।

तथा—

अमा सत्यं दमः शौचं दानमिन्द्रियनिग्रहः ।
अहिंसा गुह्यश्रूषा तीर्थानुगमनं दया ॥
आर्जवं लोभशून्यत्वं देवब्राह्मणपूजनम् ।
अनभ्यसूयाच तथा धर्मः सामान्य उच्यते ॥

इति विष्णुतथा साधारणधर्माः शूद्रेणाप्यनुष्ठेया इत्यलं बहु-
प्रपञ्चेति प्रकृत मास्वीयते ।

एवं कृतवैश्वदेवो गोघ्रासं दद्यात् ।

तदाह ऋष्यशृङ्गः—

गवां घ्रासं च कुर्वीत नित्यमेव समाहितः ।
गवां कण्डूयनं स्पर्शं घ्रासं मास्त्रिकं भवच ॥

तत्र मन्त्रो यथा—

सौरभेय्यः सर्व्वहिताः पवित्राः पापनाशनाः ।
प्रतिगृह्णन्तु मे घ्रासं गाव स्त्रैलोक्यमातरः ॥

इतिमन्त्रेण संपूज्य गोघ्रासं दद्यात् ।

ततो वह्निःकाकवसिः ।

मनुः—

शुनाश्च पतितानां च श्लेषां पापरोगिणाम् ।
वायसानां (क) क्रिमिणां च शनकैर्निश्चिपेद् शुचिः ॥

तन्मन्त्रसु —

ऐन्द्रवारुणवायव्या याम्या वै नैर्ऋता स्तथा ।
वायसाः प्रतिगृह्णन्तु भूमौ पिण्डं मयार्पितम् ॥
वायसेभ्योनम इति नमस्कुर्यात् । इति वायसवलिः ।

तथा —

द्वौ श्वानौ श्याम श्वलौ वैवस्वत कुलोद्भवौ ।
ताभ्यां पिण्डं प्रदास्यामि रक्षतां पथि मां सदा ॥

श्वभ्योनमः । इति श्ववलिः ।

तथा —

पिपोलिकाकोट पतङ्गकाश वुभुक्षिताः कर्मनिवहव (भ्राः) वाः ।
प्रयान्तु ते त्वसि मिदं मयात्रं तेभ्यो (पि) विष्टुष्टं सुखिनो भवन्तु ।
क्लिमिकोट पतङ्गेभ्योनम इति तद्वलिर्देयः ।

तथा —

प्रवासं गच्छतीयस्य गृहेकर्त्ता न विद्यते ।
पञ्चानां महता मे(ष)तैः स यज्ञैः सह गच्छति ॥
इत्यत्रिम्भरणात् प्रवासेऽप्येते यथाशक्ति कर्त्तव्या एव । तत्रापि
वैश्वदेवकल्पो निषिद्धः ।

शुक्लीहोमो ब्राह्मदान ममृतौ गमनं तथा ।
असंख्यातं तु यज्जप्तं तत् सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

तथा —

न पश्येद् भूवलिं वीर दत्त्वा ग्रहवलीन् द्विजः ।
स्वयं तच्चो(नैवो)दरेणोहात् यदि तच्छ्रीर्विनश्यति ॥

शालवः—

वैश्वदेवं दिवा नक्तं न भवेत्तेत् पृथक् पृथक् ।
प्रातरेव हिरावृत्त्या कर्त्तव्यं स्मृतिशासनात् ॥

तथा—

दिवा वा यदि वा रात्रौ क्रियते वैश्वदेविकम् ।
हिरावृत्त्या तदा कुर्यादिति वेदविदोविदुः ॥

एतच्च यच्छाखायां सायं प्रात वैश्वदेवोविहितं स्मदिषयम् ।

अन्येषां सकृदेव भवतीत्युक्तमेव ।

शौनकः—

वैश्वदेवं तथा श्राद्धं ब्रह्मयज्ञं च सूतके ।
न कुर्यात् स्वयमन्येन कारयेन्नच सर्वथा ॥

स्मृत्यर्थं सारेऽपि—

कुर्यात् पञ्च महायज्ञान्नित्यदा सूतकं विना ।
इति ।

तथा—

आत्मार्थं पचनं यस्य रत्नार्थं यस्य मैथुनम् ।
हृत्पार्थं यस्य चाधोतं निष्फलं तस्य जौवितम् ॥

तथा—

अन्नाताशो मलं भुङ्क्ते त्वजपो पूयशोणितम् ।
अहुत्वाशो क्रिमिं भुङ्क्ते अनर्च्यं रुधिरं तथा ।
इत्यादि ।

ततस्तदीया बालज्येष्ठ गृह्या यथाई मश्रुयुः । अन्येऽपि

तत् कालं समागता भोजनीयाः । भोजन काले समागतान्
सखि सम्बन्धि वान्धवान् भोजयेदिति वशिष्टोक्तेः । एवं पञ्च
महायज्ञा अहरहः कार्याः ।

अत्राभावे केनचिदाकाष्ठाद्देवेभ्यः पितृभ्यो मनुष्येभ्य षोड-
पादादिति कात्यायनोक्तेः ।

विना सूतकं पञ्चमहायज्ञाकरणे प्रायश्चित्तं मुक्तं स्मृतौ ।

स्वकर्महानौ पतनं मध्येनैवत्वनापदि ।

स्वकर्महानौ नास्ति क्वान्मासेन पतनं स्मृतम् ॥

द्वादशाब्दव्रतेनैव तस्य शुद्धिस्तु नान्यथा ।

तन्निरीक्ष्यार्कमोक्षेत् स्यर्शं स्नानं सचेतकम् ॥

वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।

स्नातकव्रतलोपेच प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥

इत्यस्य मतिं प्रपञ्चेन ।

इति श्रीमदनन्त भट्टविरचिते विधानपारिजाते

षास्त्रिकविधौ वैश्वदेव विधानम् ॥

—

अथ भोजन विधानम् ॥

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

सन्भोज्यातिथि भृत्यांश्च दम्पत्योः शेष भोजनम् ।

वालसु(स्व)वासिनौ वृद्ध गर्भिण्यातुर कन्यकाः ॥

दम्पत्योरपि मध्ये पूर्व्वं गृहपतिः श्रेष्ठान्न भक्षीया सतः पत्नीति ।

भारतेदानधर्मै—

भृत्यातिथिषु यो भुङ्क्ते भुक्तवत्सु नरः सदा ।

अमृतं केवलं भुङ्क्ते इति विद्वि युधिष्ठिर ॥

अभुक्तवत्सु नाश्राति ब्राह्मणेषु च यो नरः ।

अभोजनेन तेनाद्य जितः स्वर्गोभवत्युत ॥

देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च संश्रितेभ्य स्तथैवच ।

अवशिष्टानि यो भुङ्क्ते तमाहुर्विघ्नसाशिनम् ।

इति ।

देवलः—

आहारं तु रहः कुर्यान्निर्हारं चैव सर्व्वदा ।

गुप्ताभ्यां लक्ष्म्यपितः स्यात् प्राकाशे हीयते श्रिया ॥

रह एकान्ते । निर्हारः पुरीषाद्युत्सर्गः स्त्रीसंसर्गश्च ।

मैथुनं सततं गुप्त माहारं च सदाचरेत् ।

इति दान धर्मोक्तेः ।

व्यासश्च—

पश्चाद्ग्रीं भोजनं कुर्यात् प्राप्नुष्वो मौन मास्थितः ।

हस्तौ पादौ तथैवास्य मेषा पञ्चार्द्रतास्मृता ॥

आचारदीपे—

सास्यतोवरुणः कान्तिः* । शुक्लतोऽग्निः श्रियं हरेत् ।

भुञ्जतोमृत्यु रायुष्यं तस्मान्मौनं त्रिषु स्मृतम् ॥

मनुः—

आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणा मुखः ।

श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्तेऽद्युदमुखः ॥

एतत् काम्यं नित्यविधिस्तु —

प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत तथोत्तर मुखोऽपि वा ।

इति ।

अनायुष्यं त्वेवं मुखस्य भोजनं मातु रित्युपदिशतीत्यापस्तम्ब
स्मरणा ज्जीवन्मातृकस्य दक्षिणामुख भोजननिषेधः । आचार-
दीपेऽपि—

पुत्रवान् स्वगृहे नित्यं नाश्रीया दुत्तरामुखः ।

सोमवारे तथात्यन्तं वर्जयेत्तु सदा बुधः ॥

भोजनकाल माह मनुः—

सायं प्रातर्हिजातीना मशनं श्रुति चोदितम् ।

नाम्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्र समोविधिः ॥

भारते दानधर्मो—

* सा (तु) तस्य वरुण सेजः इत्याहिक तस्य पाठः । स एव समीचीनतया
प्रतिभाति स्यतु भविष्यत् काल विहितत्वेन प्रकृतानुपयोगात् ।

सायं प्रातर्मगुण्याणां भोजनं देवनिर्मितम् ।

नान्तरा भोजनं दृष्टं सुपवासं विधिर्हि सः ॥

अतस्तु सायमाशयं प्रातराशयं यो नरः ।

सदोपवासो भवति यो न भुङ्क्ते ऽन्तरा (नरः) क्वचित् ॥

अत्र प्रातः शब्दः पञ्चधाविभक्तं दिनस्य द्वितीयभागवाचकः ।

तथा—

ततो भोजनं वेलायां कृत्वाचारं सदात्मवान् ।

पोष्यवर्गं सहोपेतो भोजनं कारयेद्बुधः ॥

मातापिता गुरुभार्या पुत्रोदास स्तथैव च ।

अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः पोष्यवर्गां प्रमो नव ॥

ब्रह्मपुराणे—

अनु (उप) लिप्ते समे स्थाने शुचौ शुद्धासनान्विते ।

मण्डलं गोमयेन स्यादथवा गौरमृत्स्रया ॥

मण्डलमाह व्यासः—

चतुरस्रं त्रिकोणञ्च वर्तुलं चार्धं चन्द्रकम् ।

कर्त्तव्यं मानुपूर्व्येण ब्राह्मणादिषु* मण्डलम् ॥

शब्दः—

आदित्या वसवोरुद्रा ब्रह्मा विष्णु स्तथैव च ।

मण्डलं तूपजीवन्ति तस्मात् कुर्वन्ति मण्डलम् ॥

* आदिपदेन अतिथिवैश्या गृह्याणां परियहः । ततश्च ब्राह्मणस्य चतुरस्रं अर्धं यत्र त्रिकोणं वैश्यास्य वर्तुलं उद्रस्य अर्धचन्द्राभं मण्डलं विहितं इति विहितव्यम् ।

यातुधानाः पिशाचाश्च असुरा राक्षसा स्थाया ।
हरन्ति रसमन्नस्य मण्डलेन विवर्जितम् ॥

आसन माह मनुः—

श्रीपर्णी च शमी शल्लो कदम्बोवाहण स्थाया ।
पञ्चासतोपविष्टसु स्नानहोमादिकं चरेत् ॥

वर्ज्यं मुक्तं प्रचेतसा —

गोशकन् मृन्मयं भिन्नं तथा पालाश पैपलम् ।
लोहवह्नं तथै(सदै)वार्कं वर्जयेदासनं बुधः ॥

तथा—

मधु पक्वं भोजनान्ते सन्ध्यादौ नित्यकर्म्मणि ।
आसनस्थः सदाचामे दन्यत्र कुक्कुटायनः ॥
यसु भोजनवेलाया मासनस्थ उपमृशेत् ।
ब्राह्मणो भोजनात् पूर्वं तमाहुः पंक्ति दूषकम् ॥
इत्यादि स्मृते रासनस्थस्य आचमन निषेधः ।

पैठीनसिः—

एकएवतु योभुङ्क्ते विमले कांस्य भाजने ।
चत्वारि तस्य वर्द्धन्ते आयुः प्रज्ञा यशोवलम् ॥
भिन्ने भोजन निषेधा दभिन्नं कांस्य पात्रं ज्ञेयम् ।
सौवर्णे राजते चैव पात्रे भोजन माचरेत् ।
इति स्मृतिः । सौवर्णादिक मपि विभवे सति कार्यम् ।
ताम्न पात्रे न भुञ्जीत भिन्नकांस्ये मलाचिते ।
इति वृह मनुक्ते स्ताम्नपात्रनिषेधः ।

स्वीयपात्रे सर्वदा भोज्यम् ।

परपात्रेषु भुञ्जानः प्राजापत्यं चरेद्विजः ।

इति स्मृतेः ।

पात्रपरिमाणं माह योगी—

पञ्चाशतः पला दूर्ध्वं महा भाजनमिष्यते ।

नातिदीर्घं नातिह्रस्वं रत्नि मात्र प्रमाणकम् ॥

ग्रन्थान्तरेतु—

पलविंशतिं भारभ्यः पतजर्द्धं यथेच्छया ।

इदमेव गृहस्थानां न यति-ब्रह्मचारिणाम् ॥

इत्यल्पं प्रमाणं मध्युक्तं । तत् समस्तांस्तु पात्राणि निधेयानि
न तन्मध्ये ।

लघ्वीयांस्यपि पात्राणि भूमौ स्थाप्यानि भारत ।

पयः शाकादिभुक्त्यर्थं न महाभाजनोपरि ।

सव्ये पार्श्वे च पानीयपात्रं दद्याद्विचक्षणः ॥

पाचारदीपे—

दक्षिणं तु परित्यज्य वामे नीरनिधापनात् ।

अभोज्यं तद् भवेदन्नं पानीयं सुरयासमम् ॥

तथा—

ताम्बूलाभ्यक्षनं चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् ।

यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत् ॥

इति व्याघ्रपादुक्ते र्यत्वादेः कांस्यपात्रनिषेधः ।

अत्र प्रसङ्गाद्विधवा धर्माः कथ्यन्ते ।

स्नाने--

पत्नी मृतेऽपि या योषिद्वैधस्य पालयेद् यतिः ।
 सा पुनः प्राप्य भर्तारं स्वर्गलोकान् समश्नुते ॥
 एकाहारः सदा कार्थ्यो न द्वितीयः कथञ्चन ।
 त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा पञ्चव्रत मथापिवा ॥
 यवान्नेन फलाहारैः शाकाहारैः पयोव्रतैः ।
 प्राण यात्रां प्रकुर्वीति यावत् प्राणः स्वयं व्रजेत् ॥
 वैशाखे कार्तिके माघे विशेषनियमं चरेत् ।
 स्नानं दानं तीर्थयात्रां विष्णोर्नामग्रहं पुनः ॥
 नाधिरोहे दनड्राहं प्राणैः कण्ठगतैरपि ।
 कञ्चुकं न परि (रो) दध्या हासो न विकृतं वसेत् ॥
 विधवा कवरी वधो भर्तृवन्धाय जायते ।
 शिरसोवपनं तस्मात् कार्यं विधवया सदा ॥
 पर्यङ्क शायिनी नारी विधवा पातयेत् पतिन् ।
 तस्मात् भ्रूशयनं कार्यं पति सौख्य समीहया ॥
 नैवाङ्गोदत्तनं कार्यं स्त्रिया विधवया क्वचित् ।
 गन्धद्रव्यस्य सम्भोगो नैवकार्यं स्त्रया पुनः ॥
 यद् यदिष्टतमं लोके यच्च पत्युः समीहितम् ।
 तत्तद् गुणवते देयं पति प्रीणन काम्यया ।
 तर्पणं प्रत्यहं कार्यम् भर्तुः कुशतिलोदकैः ।
 तत्पितु स्तत्पितुष्वैव तस्मात्त्रादिभ्य एवच ॥

तर्पणं तु पुत्र पौत्राभावे ज्ञेयम् ।

आद्यं च तर्पणं चैव न कुर्यात् पुत्रिणी सदा ।

इति भृगूक्तेः—

विष्णोस्तु पूजनं कार्यं पति वृद्ध्या न चान्यथा ।

पति मेव सदा ध्याये द्विष्टारूपधरं परम् ।

अपृष्टा तु सुतान् किञ्चिन्न कुर्याद् भर्तृ तत्परा ॥

इति ।

पुत्रायभावे हरिवंशे पुण्यकव्रत कल्पे विशेष उक्तः—

मृग्यं चित्रगं वापि कृत्वा भर्तारं मात्मनः ।

तदाज्ञया स्नानदान व्रतादीनाचरेत् सदा ॥

इति ।

अथ प्रकृत मनुस्त्रियते । कांस्य पात्राभावे यमः ।

रश्मा कुटज मध्वाम्र जम्बू पनस चम्पकाः ।

पद्मोदुम्बर पालाश ब्रह्मपत्रं पवित्रकम्* ॥

अत्रिः—

बटार्काश्लथ पत्रेषु कुम्भी तिन्दुक पत्रयोः ।

श्रीकामो नैव भुञ्जीत कोविदार करञ्जयोः ॥

करे स्वर्परके चैव शिलायां ताम्र भाजने ।

भिन्नकांस्ये च वस्त्रे च न भुञ्जीत तथा ऽऽयसे ॥

आसने पाद मारोप्य यो भुङ्क्ते ब्राह्मणः क्वचित् ।

मुखेन धर्मितं चाद्यं तुष्यं गोमांसमद्यणैः ॥

* पात्र मिति शेषः । तथाच रश्मादि पत्रेषु भोजने न कोऽपि दोष इति भावः ।

दक्षः—

भोजनं हवनं दानं सुपहारः प्रतिग्रहः ।

वहिर्जानु न कार्याणि तद्ददाचमनं जपम् ॥

नाश्रीयाद् भार्यया सार्द्धं नाकाशे न तथोत्थितः ।

शयानः प्रौढं पादस्य कृत्वा चैवावसक्थिकम् ॥

आकाशे यन्वादी । पादारोपित पादः प्रौढपादः ।

सङ्गहेऽत्र विशेष उक्तः—

मात्रा सहोपनीते स्याद् द्विवाहे भार्यया सह ।

अन्यत्र सह भुञ्जानः समः स्यात् पशुभिः सह ॥

प्रयोग पारिजाते गर्गः—

रभापत्रपलाशेषु यः कुर्यात् पारणं क्वचित् ।

सप्तजन्मतं पुण्यं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

यस्तु मिताक्षरायाम्—

पलाशपत्रभोजी च अहीरात्रेण शुध्यति ।

इति यो नित्यनिषेध उक्तः स वक्षी पलाश विषयः । इति

मदनपारिजाते व्याख्यातम् ।

पलाशपत्रभोजी यः सोऽनन्तं फल मश्नुते ।

इति विशेषोक्तेः ।

यमः—

शाकादि पुरतः स्थाप्यं भक्ष्यं भोज्यञ्च वामतः ।

अन्नं मध्ये प्रतिष्ठाप्यं दक्षिणे घृतपायसे ॥

पात्रं धृत्वा तु वामेन यावद् भवति भोजनम् ।

पाणिना दक्षिणेनैव पर्युष्य परिषेचयेत् ॥
 अङ्गुष्ठं स्पर्शनी चैव मध्यमा चैव सर्वदा ।
 तिस्रो ह्ये(द्वा)काङ्गुली चैव प्रशस्ता पात्रधारणे ॥

भारते—

आज्याहुतिं विना चैव यत् किञ्चित् परिविष्यते ।
 दुराचारैश्च यद् भुक्तं तं भागं रक्षसां विदुः ॥

मार्कण्डेयो ऽत्र विशेष माह—

न्यस्तपात्रस्तु भुञ्जीत पञ्च ग्रासान् महामुने ।
 शेषं मुष्टृत्य भोक्तव्यं श्रूयता मत्र कारणम् ॥
 इति ।

उष्टृत्य यन्मादौ स्थापयित्वेत्यर्थः ।

यन्मन्त्रं सङ्गृहे—

कांस्यस्य काष्ठकस्यापि वंशस्यापि तथैव (च) हि ।
 यन्त्रिका तु त्रिकोणा वै कर्त्तव्या पात्रधारणे ॥

षट् त्रिंशन्मते—

ओदने परमाग्नेच घृतपात्रं स्थितं यदि ।
 एतदाज्यं भवेद्रक्तं तदन्नं मांसमुच्यते ॥

ब्राह्मे—

सैन्धवं लवणं चैव तथा मानससम्भवम् ।
 सामुद्रं भूमिजं चैव प्रत्यक्षे चैव दुष्यतः ॥

तस्मादिदं द्रव्यान्तरं युक्तं परिषेच्यम् (विष्यम्) ।

आहादि भोजने पात्राभावे विशेष उक्तो ब्राह्मे ।

पञ्चयासां सु भुञ्जीत क्वचिद्देश्मनि सङ्घटे ।
पात्रमुद्धृत्य शेषं तु भक्षयेत् पितृकादृते ॥

गर्गः—

सत्यं चेति च वै प्रातः वारिणा परिषेचयेत् ।
सायंकाले तथैवस्यादृतं चेत्यादितः क्रमात् ॥

आपस्तम्बः—

कौशं तु विभूयान्नित्यं पवित्रं दक्षिणे करे ।
भुञ्जानसु विशेषेण गृहीतान्न विशुद्धये ।
भोजनं वर्ज्यं प्रोक्तं पवित्रं ग्रन्थि वर्जितम् ॥

इति ।

तथा—

उद्धृत्य किञ्चिदन्नायं धर्मराजाय वै वलिम् ।
दत्त्वा च चित्रगुप्ताय भूतेभ्यश्च तथैवच ॥
अन्नेनैव घृताग्नेन नमस्कारेण वै भुवि ।
तिस्र एवाहुतीर्दद्याद् भोजनादौ च दक्षिणे ॥

इति भविष्य पुराणे । भोजनादा वस्त्रेणेत्युक्ते भोजनादन्यत्र-
फलाहारादौ न चि(पवि) त्वाहुतिरिति गम्यते ।

केचित्तु—

भूपतये भुवनपतये भूतानां पतये नमः ।

एवं वलित्वयं दद्याद् भोजनादौ विशेषतः ॥

इत्याहुः । अन्नाचारतो व्यवस्था । पितृकार्ये तु—

पितृणा मन्त्र उत्सृष्टे वलिं कुर्वन्ति ये द्विजाः ।

आसुरं तद् भवेच्छाद्यं पितॄणां नोपतिष्ठति ॥

यत्तु—

स्पर्शनास्ते स्पृशेदन्नं संकल्पान्ते वलिं हरेत् ।

होमस्तु मधुवातान्ते होमान्ते चोदकं पिबेत् ॥

इति ।

तद्वैश्वदेविकद्विजविषयम् । पितॄद्विजस्य वलिदान निषेधात् ।
इति श्राद्ध कल्पे । सूतकेऽपि वलिदानापोशान प्राणाहुति पाच-
धारणादयो भुजिनियमा भवन्तीति स्मृत्यर्थसारे स्पष्टं मुक्तम् ।

अन्यत्रापि—

नित्यस्नानं च शौचं च भोजनं नियमान्वितम् ।

अस्पृश्य स्पर्शने स्नानं कुर्यादेवच सूतकी ॥

अन्यत्रानधिकारा तर्पण देवार्चादयो न भवन्ति ।

मनुः—

दत्त्वा तु चित्रगुप्ताय हस्तं प्रक्षालयेद्विजः ।

अक्षालितकरो भु (ङ्क्ते) क्त्वा रौरवं नरकं व्रजेत् ॥

चन्द्रिकायां दक्षः—

भोजनादौ वलिं मुक्तं समुद्धृत्य च भोजनम् ।

अमुद्धृत्यच यो भुङ्क्ते प्राणायामाष्टकं चरेत् ॥

उक्त्वा ऽमृतोपस्तरणमसि स्वाहान्त मेवच ।

आपोशानं तदित्याहुर्भोजनादौ पिबेज्जलम् ॥

आपोशानं मन्त्रत्वा तु यो भुङ्क्ते द्विजसत्तमः ।

अभोक्ष्यं तद् भवेदन्नं भुक्त्वा दोषं मवाप्नुयात् ॥

तद्दोषपरिहारार्थं प्राणायामान् समाचरेत् ।
 आपोशनार्थं यत्तोयं धृतं चेन्निःसृतं भवेत् ॥
 हस्तं प्रक्षाल्य तोयेन पुनर्वै धारयेज्जलम् ।
 आपोशनं करे कृत्वा यद्याशीर्वचनं पठेत् ॥
 अभोज्यं तद् भवेदन्नं दाता भोक्ता च किल्बिषी ।
 यो यस्यान्नं समश्नाति स तस्याश्नाति किल्बिषम् ॥
 तद्दोष परिहारार्थं मन्त्र मेत मुदीरयेत् ।
 अन्नं ब्रह्मा रसोविष्णु भोक्ता देवो महेश्वरः ।
 एवं ध्यात्वा द्विजो भुङ्क्ते ह्यन्न दोषैर्नलिप्यते ॥
 प्राणाहुतीरदत्त्वा (रहुत्वा) तु यश्चान्नं परिमर्हयेत् ।
 मर्हितं भोजयेद् यस्तु प्राजापत्यं ततश्चरेत् ॥

चित्राहुतिदानानन्तरं हस्तं प्रक्षाल्य पंक्ति दोषसम्भावनायां
 जलधारादिना पंक्तिं भिन्द्यादित्युक्तं पारिजाते

वृद्ध मगुना ।

एकपंक्त्युपविष्टानां दुष्कृतं यद्दुरात्मनाम् ।
 सर्वेषां तत् समं तावद् यावत् पंक्तिर्नभिद्यते ॥
 अग्निना भस्मना चैव स्तम्बेन सलिलेन वा ।
 हारेणैवच मार्गेण पंक्तिभेदो बुधैः स्मृतः ॥

स्तम्बेनेति क्वचित् पाठः ।

याज्ञवल्क्याः—

आपोशानेनोपरिष्ठादधस्तादशनं तथा ।
 अन्न (न्न) यममृतं चैव कार्यं मन्त्रं द्विजम्भना ॥

दक्षः—

शब्देनापोशनं पीत्वा शब्देन घृतपायसम् ।
 शब्देनापः पयः पीत्वा सुरापानसमं भवेत् ॥
 आर्द्रामलक मात्रं (तु) वा यद्वा वदर मात्रकम् ।
 प्राणाहुति प्रमाणं स्यात् सृष्टान्नस्य तद् भवेत् ॥
 घृतहोनं तु यो भुङ्क्ते नर स्वाहुति पञ्चकम् ।
 पश्चाद् घृतेन यो भुङ्क्ते हिजशान्द्रायणं चरेत् ॥
 घृताभावेतु गव्येन संस्कुर्वीत जलेन वा ।

गव्येन दुग्धादिनेत्वर्थः ।

पराशरः—

मुखे चान्नस्य निक्षेपो मन्त्रैः प्राणादि पञ्चभिः* ।
 भोजनं तद्धि विज्ञेयं तत्रैव नियमाः स्मृताः ।
 पात्रालम्ब स्तथा मीनं तदूर्ध्वं मपि चेच्छ्रया ॥

शौनकः—

स्वाहान्ताः प्रणवाद्याश्च नाम्ना मन्त्रास्तु वायवः ।
 जिह्वया च असेदन्नं दशनेन न संस्पृशेत् ॥
 तथैव षष्ठीं दद्यात्तु सचैतन्ये सुखात्मनि ।
 तर्जनी मध्यमाङ्गुष्ठ लम्बा प्राणाहुति भवेत् ॥
 मध्यमानामिकाङ्गुष्ठै रपाने जुहुया (श्रविः) दुधः ।
 कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठै व्यनितु जुहुया दुधः ॥

* प्राणाय स्वाहा । अपानाय स्वाहा । समानाय स्वाहा । उदानाय स्वाहा । व्यानाय स्वाहा । एवंपैः ।

कनिष्ठा तर्जन्यङ्गुष्ठै रुदानाय हुनेद्विविः ।
 सर्वाङ्गुलिभिरादाय समानस्याहुति भवेत् ॥
 तथैव षष्ठीं जुहुयात् सचैतन्ये सुखात्मनि ।

इति ।

केचिद्ब्राह्मणे स्वाहेति सप्तमीमाहुः । अक्षायां प्राणे निविष्टो-
 ऽमृतं जुहोमीति तैत्तिरीयारण्यके तथोक्तत्वादिति । इदं च
 प्राणान्नि होत्रमिति ज्ञेयम् । तदुक्तं शतपथ ब्राह्मणे ।

ते पुरुषमाविशत स्वस्य मुखमेवाहवनीयं कुर्वन्ते जिह्वां
 समिध मन्त्र मेव शुक्रामाहुतिं ते पुरुषं तर्पयतः स य एवं विद्वा
 नग्राति अग्निहोत्र मेवास्य हुतं भवतीति ।

शुत्यन्तरेऽपि—

स य इदं मविद्धानग्निहोत्रं जुहोति यथाङ्गारानपोद्वा भस्मानि
 जुहुयात्तादृक् तत् स्यात् । अथ य एतदेवं विद्धानग्निहोत्रं
 जुहोति तस्य सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मसु हुतं भवतीति ।

गोभिल सूत्रे—

पञ्चपासान् गृह्णीयात् प्राणाय स्वाहेति गार्हपत्य मेव तेन
 जुहोति । अपानाय स्वाहेत्यन्वाहार्यं पचन मेव तेन जुहोति ।
 व्यानाय स्वाहेत्याहवनीय मेव तेन जुहोति । रुदानाय स्वाहेति
 सभ्य मेव तेन जुहोति । समानाय स्वाहेत्यावसथ्य मेव तेन
 जुहोतीति ।

सामोपनिषद्यपि—

तद् यद् भक्तं प्रथमं मागच्छेदित्वादि ।

नात्रोच्छिष्ट दोषः प्रत्याहुति ।

तदाह मनुः—

मधुपर्कच सोमेच अप्सु प्राणाहुतीषु च ।
आस्य होमेषु सर्वेषु नोच्छिष्टं मनुरब्रवीत् ॥

तथा स्मृति सङ्ग्रहे—

एवं पश्चाहुतीर्हुत्वा ब्रह्मयन्त्रिं विसृज्य च ।
प्रक्षाल्य वामहस्तं तु पश्चाद् भोजन माचरेत् ॥
तर्जन्यां तु स्थिते रौप्ये ब्रह्मयन्त्री च मूर्धनि ।
कनिष्ठिक्यां स्थिते खड्गे नैव भोजन माचरेत् ॥
अन्यथा भोजनं कूर्त्वं प्राणायाम शतं चरेत् ।
यद् यद् भुङ्क्ते तदन्नं तु किञ्चिद् वै स्थापयेत् पृथक् ॥
यद् यद् यस्त्रेषितं चान्नं गृहीत्वा भोजनं चरेत् ।
अनिधाय पृथक् चान्नं गायत्र्यात्वभिमन्त्रितम् ।
पुनरन्नं न गृह्णीयाद् यदि भुञ्जीत दोष भाक् ॥
पंक्ति भेदेन यो भुङ्क्ते परकीये स्वकेऽपि वा ।
तदन्नं मांसमित्याहुः क्षयरोगीच जायते ॥

सर्वाभि रङ्गुलीभिः सम मन्त्रीया दिति वशिष्ठोक्तेः समुदिता-
ङ्गुलीभिर्भुञ्जीत ।

तथा—

जलपात्रं तु निक्षिप्य मणिवन्धे च दक्षिणे ।
विप्रो भोजनकाले तु पिवेद्दामेन पाणिना ॥

अन्यत्र तु—

धारया नोदकं पेयं पीत्वा दोष मवाप्नुयात् ।
जलपात्रेण तत् पेय मिति शातातपोऽब्रवीत् ॥
एक पंक्त्युपविष्टानां विप्राणां सह भोजने ।
यद्येकोऽपि त्यजेत् पात्रं नाश्नीयुरितरेऽप्यनु ॥
भुक्षानेषु तु विप्रेषु योऽप्ये पात्रं विमुञ्चति ।
स मूढो नरकं याति ब्रह्महा च निगद्यते ॥

मर्यादाकरणे दोषो न इत्युक्त मेव प्राक् ।

एक पंक्त्युपविष्टाना मन्योन्यं स्पृशते यदि ।
तदन्न मत्यजन् भुक्त्वा गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥
भवेदुच्छिष्ट संस्पर्शो भोक्तु र्वा भाजनस्य वा ।
अन्नं तदेव भोक्तव्यं न त्याज्यं भाजने स्थितम् ॥
अन्यदन्नं न भोक्तव्यं यदि भुञ्जीत किल्बिषी ।
स्नात्वा ततो जपेद्देवीं* शतमष्टोत्तरं द्विजः ॥

वृद्ध शातातपसु—

यदा भोजनकाले तु अशुचि भवति द्विजः ।
भूमौ निक्षिप्य तं यासं स्नात्वा शुद्धि मवाप्नुयात् ॥
अशित्वा सर्वं मेवापि त्रिरात्रेण विशुध्यति ।
अज्ञानाद् भोजनं कुर्वन् गायत्र्यष्ट शतं जपेत् ॥

इत्याह । मदनपारिजाते मार्कण्डेयः ।

यसु पाणितले भुङ्क्ते यः सशब्दं समश्रुतेः* ।
अङ्गुलिं चोद्धरेद् यसु गोमांसाशनवत् स्मृतम् ॥

विष्णुपुराणे—

अश्रीयात्तन्मनाभूत्वा पूर्वं तु मधुरं रसम् ।
लवणास्त्रौ तथा मध्ये कटुतिक्तादिकान् ततः ॥
प्राग् द्रवद्रव्य मश्रीयान्मध्ये तु कठिनाशनः ।
अन्ते पुनर्द्रवाशी च वलारोग्ये न मुञ्चति ॥
नोच्छिष्टोष्ठत मादद्याद् तथा गव्यं विशेषतः ।
जठरं पूरयेदर्द्धं मसैर्भागं (जलस्य च) जलैस्तथा ।
वायोः सञ्चारणार्थाय चतुर्थं मवशेषयेत् ॥

आपस्तम्बः—

अष्टौ यासा मुने भैक्षं षोडशारण्यवासिनः ।
द्वात्रिंशत्सु गृहस्थस्य ह्यमितं ब्रह्मचारिणः ॥

पुलस्त्यः—

भोजनं तु न निःशेषं कुर्यात् प्राज्ञः कथञ्चन ।
अन्यत्र दधिसक्ताज्य पल्लव क्षीर मध्वपाम् ॥
पल्लवं मांसम् ।

अनिन्द्यं भक्षयेन्नित्यं वाग्यतोऽन्न मकुत्सयन् ।

इत्यादि स्मृते रनिन्द्यान्नं भोक्तव्यम् । तच्च न निन्द्यात् । अन्नं
न निन्द्यात् तद्धृत मिति तैत्तिरीय श्रुतेः ।

* समश्रुते इत्यत्र स्वादिगणोयस्य अश्रुतात् आभासकत्वं यद्यपि नियतम् ।

तथाप्यत्र प्रकरणादुपसर्गसंयोगाद्वा भोजनं यत्नं वैदितव्यम् ।

अत्र वर्ज्यं माह याज्ञवल्करः—

अनर्चितं हृथा मांसं केश कीट समन्वितम् ।

शुक्तं पर्युषितोच्छिष्टं स्पृष्टं खपच कामतः ॥

उदक्यास्पृष्टसंबुष्टं पर्यायान्नं च वर्जयेत् ।

गोघ्नान्तं शकुनोच्छिष्टं पदास्पृष्टं च कामतः ॥

अनर्चितं मुत्तमायभवन्नादत्तं यदन्नं तत् ।

हृथामांसं—

प्राणाल्यये तथा आद्ये प्रोक्षितं द्विज काम्यया ।

देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न दोष भाक् ॥

इत्युक्त प्रकारेण असम्पादितं मांसं ।

केश कीट समन्वित मन्त्रं । शुक्तं यत् स्वय मननं सत्काल-
परिवासादिना अस्तीभवति तदित्यर्थः । पर्युषितं रात्रान्तरितं ।

उच्छिष्टं भुक्तोच्छिष्टं । उदक्या रजस्वला तथा स्पृष्टम् । संबुष्टं
को भुङ्क्ते इत्यादि यदाषुष्य दीयते । पर्यायान्नं अन्यसम्बन्धि अन्य-
व्यपदेशेन यद्दीयते इत्यर्थः । अन्यत् स्पृष्टम् ।

पर्युषिते प्रतिप्रसव माह स एव ।

अन्नं पर्युषितं भोज्यं स्नेहाक्तं चिरसंस्थितम् ।

अस्नेहा अपि गोधूम यव गोरसविक्रियाः ॥

गोधूम विकारो मण्डकः । यवविकारः सक्तुः ।

ग्रहः—

अपूपाः सक्तवो धाना स्तक्रं दधि घृतं मधु ।

एतत् पश्येषु भोक्तव्यं भाण्डलेपो नचेद् भवेत् ॥

तथा—

आभीर भाण्डसंस्थानि पयोदधिघृतानि च ।
तावत् पूतं हि तद् भाण्डं यावत्तत्र तिष्ठति ॥
कलिङ्गं च पटोलं च हस्ताकं सन्धितानि च ।
उपोदकी रक्तशाक मीतान् वै वर्जयेद्विजः ॥

नारदीयेऽपि—

हस्ताकं च कलिङ्गं च दग्धं मन्त्रं मसूरिका ।
उदरे यस्य तिष्ठन्ति तस्य दूरतरोहरिः ॥
शाक मूलफलेक्षूणि दन्तच्छेदैर्न भक्षयेत् ।
लवणं व्यञ्जनञ्चैव घृतं तैलं तथैव च ॥
लेह्यं पेयञ्च विविधं हस्तदन्तं न भक्षयेत् ।

अतो लवणादि दर्व्या देयम् ।

अपक्वं स्नेह पक्वं च नतु दर्व्या कदाचन ।

इत्युक्ते रपक्वं स्नेह पक्वं हस्तेनैव देये । केचित्तु हस्ताकनिषेधः
श्वेत हस्ताक पर इत्याहुः ।

वर्जयेच्छ्वेतहस्ताक मलावुं वर्तुलं तथा ।

हस्ताकं लशुनं चैव भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

इति विशेषोक्तेः । तस्य निवन्धे ष्वनुपलम्भा दुपेक्ष्यम् । राग-
मूलत्वात् । उपलम्भे वा श्वेतत्व विशेषणं दोषाधिक्याय । नत्व-
तर प्रतिप्रसवाय । प्रायश्चित्ताधिक्य कथनादिति ज्ञेयम् ।

तथा—

रात्रौ दधि न भोक्तव्यं दिवा च नवनीतकम् ।

पय एकशफं हेयं तथा क्रामेलकाविकम् * ।
इति स्कान्दे । तथा तिथिविशेष वज्ज्यान्याह ।

वृहस्पतिः—

कुष्माण्डं तरुणीं चैव मूलकं वृहतीं तथा ।
श्रीफलं न्न कलिङ्गं च धात्रीं प्रतिपदादिषु ॥
वर्जयेत् सप्तमी याव दन्यथा कच्छ माचरेत् ।
सप्तम्यां रविवारे च दिवारात्रौ तथैवच ॥
धात्रीफलं नरोऽश्रीयादलक्ष्मीको भवे(न्नरः)दध्रुवम् ।
विप्राणां भोजने काले यदि दीपोविनश्यति ॥
पाणिभ्यां पात्र मालभ्य गायत्रीं मनसा स्मरेत् ।
पश्चाच्च दीपकं दृष्ट्वा तच्छेषं भुञ्जते द्विजाः ॥
अन्यदन्नं न भोक्तव्यं भुक्त्वा कच्छं समाचरेत् ।
मक्षिका सन्तता धारा वेद सम्बन्धि विन्दवः † ।
सुरते स्त्रीमुखं चैव पवित्रं मगुरव्रवीत् ॥

अन्यत्र—

प्राणान्तये तथा श्राद्धे प्रोक्षितं द्विजकाम्यया ।
देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न दोषभाक् ॥
इति यदुक्तं तस्यायमर्थः । अन्नाभावेन यदि प्राणनाशस्तदा
मांस भक्षणे न दोषः । सर्व (तः) या आत्मानं गोपायीतेति श्रुतेः ।
तथा श्राद्धे निमन्त्रितो मांसमश्रीयात् ।

* क्रामेलक उहः अविमेष लक्ष्मि ।

† वेदाध्यायिनः मुखनिःसृता स्फुटकारकणाः ।

यथा विधि नियुक्तं तु यो मांसं नास्ति मानवः ।

स प्रेत्य पशुतां याति सम्भवा नेकविंशतिम् * ॥

इति मनुक्तेः । तथा प्रोक्षणाख्य श्रौतसंस्कार संस्कारमांस-
भक्षणे न दोषः । विहितत्वात् । अभक्षणे यागासिद्धेश्च ।

तथा अतिप्यर्चनार्थं सम्पादितं यन्मांसं द्विजप्रार्थनया तद्-
भक्षणे न दोषः । अत्र यद्यपि दोषाभाव उक्तस्तथापि यागाद-
न्यत्र मांसं वर्ज्यम् । तथाहि—

अक्षता (गोपशुश्रुव) श्राद्धे मांसं तथा मधु ।

देवराज्ञ सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेत् ॥

इति बृहन्नारदीयोक्तेः । अक्षता कृतविवाहा अनुपभुक्ता युगा-
न्तरवन्न विवाह्येत्यर्थः ।

शौचं च पात्र शुद्धिश्च श्राद्धाच्च परमा यदि ।

अनन्तं तृप्तिस्तच्छ्राद्धे एतत् खलु निरामिषम् ॥

इति बृहत् पाराशरोक्तेश्च ।

क्षिप्त्वा कूपे यथा किञ्चिद्बाल(मा)भ्रातृं तदिच्छति ।

पतत्यज्ञानतः सोऽपि मांसेन श्राद्धकृतया ॥

इति निगमोक्तेः ।

न दद्यादामिषं श्राद्धे न चाद्यादन्नमन्तस्त्ववित् ।

मुन्यन्नैः स्यात् परा प्रीति (र्यथा) स्तथा न पशुहिंसया ॥

* सम्भवान् जन्मानि । तथाच तेन एकविंशति जन्मसु पशुयोनी,

सत्यतश्च मित्यर्थः ।

इति भागवतोक्तेः ।

सर्वान् कामानवाप्नोति ह्यमेधफलं तथा ।
गृहेऽपि निवसन् विप्रोमुनि मांसविवर्जनात् ॥

इति याज्ञवल्क्योक्तेश्च ।

प्रोक्षितवभ्युक्षितं मांसं तथा ब्राह्मण काम्यया ।
अल्पदोष मिदं ज्ञेयं विपरीते तु लिप्यते ॥

इति दानधर्मो अल्पदोष श्रुतेश्च ।

ननु—

पितृणां मांसिकं श्राद्धं मन्वाहार्यं विदुर्वुधाः ।
तदामिषेण कर्त्तव्यं प्रशस्तेन प्रयत्नतः ॥

तथा—

कालशकं महाशक्काः खड्गलोहालिषं मधु ।
आनन्थायैव कल्पन्ते मुन्यन्नानि च सर्वथा ॥

इति मनु याज्ञवल्क्यादि स्मृतौ श्राद्धे मांसविधानाद्विधिनिषे-
धानां देशभेदेन व्यवस्था कुतो नाङ्गीक्रियते इति चेन्न । मांस-
निषेधकवाक्ये कलावितिवद्देश भेद ग्रहणा भावात् । तत् कल्प-
नायां तु यावति देशे मांसवर्जनं दृश्यते । तद्देशवाचक पदाभावा
दनेक पद कल्पनेनैकवाक्य भेदा पक्षिः प्रसज्येत ।

देशाचाराः परिग्राह्यास्तत्तद्देशीयजैर्नरैः ।

अन्यथा पतितो ज्ञेयः सर्वधर्मो वहिष्कृतः ॥

इति बृहन्नारदीय वचनवलात्पि देशाचारतोव्यवस्था । इदं
वचनं तत्तद्देश सदाचाराणामिव व्यवस्थापकं । न दुराचारस्य ।

यस्मिन् देवे य आचारः पारम्पर्यक्रमागतः ।
श्रुति स्मृत्यविरुद्धश्च त मनुष्ठातु मर्हति ॥
इति देवलोक्तेः । कलौ पञ्च विवर्जयेदिति निरवकाश प्रमाण
विरोधाच्च । इत्यलं समक्तानुप्रसक्तेन ।

प्रकृत मुच्यते । याज्ञवल्क्यः—

परपाकरुचिर्नस्या दनिन्द्यामन्वणादृते ।

षट्त्रिंशन्मतेऽपि—

दुराचारस्य विप्रस्य निषिद्धाचरणस्य च ।

अन्नं भुक्त्वा द्विजः कुर्याद्दिन मेक मभोजनम् ।

लिखितः—

परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च ।

अपचस्य च भुक्त्वा न द्विज चान्द्रायणं चरेत् ॥

चान्द्रायण मभ्यासविषयम् । अन्नभ्यासेतु चिरात्त्रमभोजन मिव ।

तत्राप्यपि स एवाह—

गृहीत्वान्निं समारोप्य पञ्चयज्ञान् निर्वपेत् ।

परपाकनिवृत्तोऽसौ मुनिभिः परिकीर्तितः ॥

पञ्चयज्ञान् स्वयं कृत्वा परान् मुपजीवति ।

सततं प्रातरुत्याय परपाक रतस्तु सः ॥

गृहस्थधर्मं वृत्तो यो ददाति परिवर्जितः * ।

ऋषिभिर्धर्मतत्त्वज्ञैरपचः स प्रकीर्तितः ॥

* ददातिदानं तेन परिवर्जितः शून्यः अदाता इत्यर्थः ।

इत्यादित्य पुराणे एकादशाध्याये ।

तस्मादहरहर्देय मन्त्र मेव विचक्षणैः ।

अपरोक्षैव सर्वेभ्य इति स्वायम्भुः शासनात् ॥

ग्राम मन्त्रं गृहस्थाय पक्कं नैव कदाचन ।

दातव्यं हि निषिद्धं तदृते श्राद्धं शिवोऽब्रवीत् ॥

इति शातातपः ।

वनस्पति गते सोमे परान्नं ये तु भुञ्जते ।

तेषां मासं कृतं पुण्यं दातार मधि गच्छति ॥

उपासते ये गृहस्थाः परपाकं मवुद्धयः ।

तेन ते प्रेत्य पशुतां व्रजन्त्यन्ना (घ) दद्यायिनाम् ॥

इति मनु वचनं लोभेन ग्रामाद् ग्रामान्तरं गत्वा परान्नं भुञ्जती
दोष विशेषावेदक मित्याकलनीयम् ।

अभोज्यान्ना नाह यास्यवल्काः ।

कदर्थं बह्वचौराणां क्लीवरङ्गावतारिणाम् ।

वैनाभिश्च वाहुष्य गणिका गण(जीविनाम्) दीक्षिणाम् ॥

चिकित्सकातुर क्रुद्धं पुंश्चलीमत्तविहिषाम् ।

क्रूरोय पतितव्रात्य दाम्भिकोच्छिष्ट भोजिनाम् ॥

अवीरास्त्री स्वर्णकार स्त्रीजित ग्रामयाजिनाम् ।

* स्वायम्भु इति कन्दोऽनुरोधाहीर्षस्त्रौ । अपिमाषं मषं कुर्यात्कन्दोभङ्गे
अजेद गिरम् । इति वचनात् ।

शस्त्रविक्रय कर्मार तन्तुवाय खलुत्तिनाम् ॥
 नृशंस राज रजक कृतन्न वधजीविनाम् ।
 चैलधाव सुराजीव सहोपपति वेश्मनाम् ॥
 पिशुनानृत्तिनोश्चैव तथा चक्रिक वन्दिनाम् ।
 एषा मन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिण स्तथा ॥

इति ।

अस्यार्थः—

कदर्योऽतिलुब्धः । वधो निगडादिना । चीरो ब्राह्मण
 हेमव्यतिरिक्त द्रव्यापहारो । क्लीवो नपंसकः । रङ्गाव-
 तारी नटादिः । वैणो वेणुच्छेदनजीवो । अभिशस्तः पतनीय
 कर्मणाऽभियुक्तः । वार्हुण्यो निषिद्ध हृद्यपजीवी । गणिका पण्य-
 स्त्री । गणदीप्तो बहुयाजकः । चिकित्सको भिषग्वृत्त्युपजीवी ।
 आतुरो महारोगाभिभूतः । पुंश्ली व्यभिचारिणी ।

मत्तो विद्यादिना गर्वितः । विद्धिद् शत्रुः । क्रूरोऽभ्यन्तरा-
 धिककोपः । उग्रो वागादिना उद्देजकः । पतितो ब्रह्महादिः ।
 ब्राह्म्यः पतित सावित्रीकः । दान्धिको वञ्चकः । अवीरा स्त्री पति-
 पुत्ररहिता स्वतन्त्रेत्यन्ये । ग्रामयाजी ग्रामशान्त्यादि कर्त्ता ।
 कर्मारो लोहकारः । तन्तुवायः सूची शिल्पोपजीवी । खलुत्ती
 खभिर्वृत्तं जीवनमस्यास्तीति । नीचसेवको वा । नृशंसो निर्हयः ।
 रजको वस्त्ररङ्गकत् । चैलधावः वस्त्रनिर्णेजकः । सहोपपति
 वेश्मा सह सहितमुपपतिना जारेण वेश्म गृहं यस्याः सा तथा ।
 पिशुनः परदोष वक्ता । चक्रिक स्तैलिकः । वन्दी जन्मस्तावकः ।

सोमविक्रयी यज्ञे सोमलताविक्रेता । कदर्थत्वादिदोष-दुष्टाना
मेषां द्विजाना मन्त्रं न भोक्तव्य मिति समूहार्थः ।

तथा—

अग्निहीन द्विजातेश्च नात्र मद्यादनापदि ।

इति ।

अग्निहीनः सत्यप्यधिकारे अत्रैतस्मार्त्ताग्नि रहितः ।

शूद्रस्यान्नं न भोक्तव्य मिति वचनात् शूद्रस्य अभोज्यान्नत्वे
प्राप्ते प्रतिप्रसव माह ।

शूद्रेषु दासगोपाल कुल मित्रार्द्धसौरिणः ।

भोज्यान्ना नापितश्चैव यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥

दासा गर्भदासादयः । अर्द्धसोरी सोरोपलक्षित कृषिफलार्द्ध
प्राप्ती । शेषं प्रसिद्धम् ।

सङ्ग्रहे—

गृह्यन्नं चारनालश्च कोद्रवान्नं मसूरिका ।

कांस्यपात्रं च तैलं च मन्त्र वीर्यहराणि षट् ॥

गणान्नं गणिकान्नं च तथान्नं ग्रामयाजकात् ।

सूतकान्नं तथा भुक्त्वा द्विज चान्द्रायणं चरेत् ॥

शूद्रं सृष्ट्वा च इष्ट्वाच तदन्नं तन्निमन्त्रणम् ।

प्रेषितान्नं च पक्वान्नं शूद्रान्नं षड्विधं स्मृतम् ॥

भुञ्जानेषु तु विप्रेषु प्रमादात् स्रवते गुदम् ।

उच्छिष्ट मशुचित्वं च तस्य शौचं कथं भवेत् ॥

पूर्वं कृत्वा तु तच्छौचं पश्चात् स्नानं समाचरेत् ।

अहोरात्रोषितः स्नात्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
बृहत् पाराशरे ।

ब्राह्मणान्नं ददच्छूद्रः शूद्रान्नं ब्राह्मणोददत् ।
द्वावप्येतावभोज्यान्नी चरेतां ती शशिव्रतम्* ॥
विप्रेणामन्वितोविप्रः शूद्राङ्गतस्तु योऽश्रुते ।
आमन्त्रयित्वाभोक्तारौ शुध्येता मैन्दवेन † ॥
वार्त्ताकाङ्गुञ्जनं जग्ध्वाऽहोरात्रोपोषणाच्छुचिः ।
गणिका गणयोरन्नं यदन्नं बहुयाजके ॥
सीमन्तोन्नयने भुक्त्वा द्विजसाम्द्रायणं चरेत् ।
भुङ्क्ते शय्याऽऽसनस्थोयः पिवेद्वापि द्विजोत्तमः ॥
अभक्ष्येण हि तत्तुल्यं चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ।
पासनारूढं पादः सन् वस्त्रस्यार्धं पटे कृतम् ॥
मुखेन धमितं भुक्त्वा द्विजसाम्द्रायणं चरेत् ।
उद्धृत्य वामहस्तेन यत् किञ्चित् पिवते नरः ॥
सुरापानेन तत्तुल्यं पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको मामिके तथा ॥
आब्दिके पाद कच्छः स्या देकाह मपराब्दिके ।
ज्ञान मन्येषु कुर्वीत प्राणायामं जपं तथा ॥

* शशिव्रतं चान्द्रायणम् ।

† ऐन्दवेन चान्द्रायणम् ।

उच्छिष्टोच्छिष्ट संसृष्टो ब्राह्मणस्तु कदाचन ।
कुर्वीत तत्क्षणे स्नान माचामेन विशुध्यति ॥

इदं तु क्षत्रियादिसृष्ट ब्राह्मणविषयम् ।

ब्राह्मण स्पर्शे तु—

उच्छिष्टोब्राह्मणः सृष्ट उच्छिष्टेनाग्रजम्भना ।
आचम्यैवतु शुद्धः स्याद्विष्णुनामानुकीर्त्ततात् ॥
भुक्तानाचम्य कुर्याद्वि विष्णुत्वे केहनिष्कृतिः ।
नक्तोपवासी ह्याद्ये तु द्वितीये द्विगुणं चरेत् ॥

आद्ये मूत्रे । तत्रैव—

यज्ञोपवीतेन विना भोजनं कुरुतेद्विजः ।
अथ मूत्रपुरीषे वा रेतः सेचनमेववा ॥
त्रिरात्रोपोषितोविप्रः पादकच्छेण भूमिपः ।
अहोरात्रोषितो वैश्यः शुद्धि रेषाप्रकीर्त्तिता ॥
विप्रः क्षुत्कृत्य निष्ठोव्य कृत्वावाऽनृतभाषणम् ।
वचनं पतितैः कृत्वा दक्षिणं श्रवणं सृशेत् ॥
आज्यपात्रे स्थितं तक्रं मधुमिश्रं तु(यत् कृतम्)यद् घृतम् ।
ताम्रपात्रे स्थितं गव्यं त्रिषु सर्पिः सुरासमम् ॥

पारिजाते भृगुः—

गव्यं ताम्रेण संयुक्तं कांस्ये चैवेक्षु गोर (सः) सौ ।
संकांस्यं नारिकेलाम्बु मद्य तुल्यं घृतं विना ॥
आर्द्रकं सगुडं मद्यं दधि सन्मिश्रितो गुडः ।
नारिकेलाम्बु सन्मिश्र मैक्षवं वदरं तथा ॥

अनुः—

ताम्रे गव्यं भुजौ * मद्य—समं च परिवेषणे ।
दोहे पाके तथा होमे ताम्रे गव्यं न दुष्यति ॥

गर्गः—

मूला ऽपूपफलेष्वादि दन्तच्छेदं न भक्षयेत् ।
यास शेषं न चाश्रोयात् पीतशेषं पिवेन्नच ॥
अन्यथा कुरुते यस्तु जपेद्देवो शतं † ततः ।
यत्थन्नं यति पात्रस्थं यतिना प्रेरितं च यत् ।
दम्पत्योर्भुक्तशेषं च भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥
अर्कदिपर्वरात्रौ ‡ च चतुर्दश्यष्टमौ दिवा ।
एकादश्या महोरात्रं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥
अत्र सर्वत्र चान्द्रायणं प्रायश्चित्तकथनं मभ्यासविषयम् ।

अनभ्यासे तु अहोरात्रं मभोजनम् ।

एषु सर्वेषु जातेषु अहोरात्रं मभोजनम् ।

इति विशेषोक्तेः । ऋग्विधानेतु—

पर्वणो र्कवारिच रात्रौ भुङ्क्तेऽङ्गिजो यदि ।

त्वे संमन्त्रं जपेद् भोक्त्वा दशवारं विशु (ध्यति) ह्ये ॥

* भुजि भोजनक्रिया तस्मिन् ।

† देवोश्चत मष्टोत्तर गायत्रीशतमित्यर्थः ।

‡ अर्कस्य इ पर्वणो पूर्णिमा अमा च तयो रात्रिभोजने चान्द्रायणं मनुर्ये मित्यर्थः ।

§ त्वं सुपुत्रं शवसोऽष्टवन् कामकातयः । न त्वामिन्द्राति रित्यति ।

अष्टम्यां च चतुर्दश्यां यदि भुङ्क्ते दिवा द्विजः ।

दशवारं जपेन्मन्त्रं मभि स्व वृष्टि * मेवच ॥

एकादश्यां यदा भुङ्क्ते स्वेच्छया व्याधि वर्जितः ।

त्वं सोमेति † (सोमासो) वैमूक्तं जपेत्पापात् प्रमु(च्यते)क्तये ॥

इदं प्रायश्चित्तं मवैश्वर्यं विषयम् । वैश्वर्यस्य तु एकादशी-
भोजने प्रायश्चित्तविशेषं श्रवणादितिदिक् ।

यद्यप्यत्र—

कुष्माण्डं तरुणीं चैव मूलकं वृहतीं तथा ।

इति वृहस्पतिना तिथिविशेषे मूलक भक्षण
निषेध उक्तस्तथापि ब्राह्मणस्य सर्वदा मूलक भक्षणनिषेध उक्तो
दक्षस्मृतौ अन्तिमाध्याये—

पितृणां देवतानां च मूलकं नैवदापयेत् ।

ददन्नरकं माप्नोति भोक्ताच ब्राह्मणस्तथा ॥

ब्राह्मणोमूलकं भक्षंश्चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ।

अन्यथा याति नरकं पातित्यं चैवविन्दति ॥

वरं भुक्तममेध्यं च पिवेद्वा गर्हितं क्वचित् ।

* मभि स्ववृष्टि मदी अस्य युध्यतां रधीरिव प्रवणे ससुकृतयः ।

† इन्द्रो यद्वज्री धृषमाणो अन्वसा भिनदलस्य परिधीरिव त्रितः ॥

—इति १म. ५२सू. ५४श्लो ।

† लघुसोमप्रविक्रितोमनीषात्परजिष्ठमनुनेषिपत्याम् ।

तव प्रचीतो पितरो न इन्द्रो देवेषु रवो मभजन्तधीराः ॥

—इति १८अ. ५२म. यजुः ।

वर्जनीयं सदाविप्रैर्मूलकं मदिरासमम् ॥
 पितृणां वल्लभा येच अन्ये ते वरमूलकाः ।
 स्वयं जाताः पवित्राश्च भक्षन्ति वनवासिनः ॥
 लोहितं वा सितं वापि मूलकं मदिरासमम् ।
 देवानां वल्लभा येस्यु रन्ये ते वनमूलकाः ॥
 मूलकं तु नरो भुङ्क्ते दुष्टोद्धारं दिनेदिने ।
 न तस्य नरकोत्तारी यावदाभूत संप्रवम् ॥
 इति ।

उग्रनाः—

सुरकर्म्मणि वान्तेच ज्ञानमात्रेण शुध्यति ।
 इति ।

चन्द्रिकायां जीवत् पिढकादे विशेष उक्तः ।

कनीयान् सपिताचैव सु (भु) ज्ञा त्राधिक भोजनम् ।
 प्राणान्नि होत्रादन्यत्र न स मौनं समाचरेत् ॥
 भोजनं तु न निःशेषं कुर्यात् प्राज्ञः कथञ्चन ।
 अन्यत्र दध्नः क्षीराद्वा घृतात् मत्तुभ्य एवच ॥
 भुक्त्वा पोत्वातु यः कश्चिच्छून्यं पात्रं विमुञ्चति ।
 सुधार्तः सपिपासात्ता भवेज्जन्मनि जन्मनि ॥
 भुङ्क्तेच्छिष्टात् समादाय सर्व्वस्मात् किञ्चिदेवतु ।
 उच्छिष्ट भागत्रयेभ्यः सोदकं निर्व्वपेद् भुवि ॥

तन्मन्त्री यथा—

यच्च हवन संस्त्रानां सुसृणोपहृतात्मनाम् ।

दुर्गतीनां मयादत्त मक्षय्य सुपतिष्ठतु ॥
 रौरवेऽपुण्यनिलये पञ्चाश्वुदनिवासिनाम् ।
 अर्थिना मुदकं दत्त मक्षय्य सुपतिष्ठतु ॥

व्यासः—

अर्घं पीत्वातु गण्डूष मर्द्धं त्याज्यं महीतले ।
 रसातलगता नागा स्तेन प्रीणन्ति नित्यशः ॥
 य(दु) द्युत्तिष्ठेदनाचान्तो भुक्तवानासनाद्विजः ।
 सद्यः स्नानं प्रकुर्वीत नान्यथा प्रयतो भवेत् ॥
 उच्छिष्टोच्छिष्ट संस्पृष्टः शुना शूद्रेण वाद्विजः ।
 उपोष्य रजनी मेकां पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
 गण्डूषकरणात् पूर्वं हस्तं प्रक्षालये द्विजः ।
 इ (न्तं) तं दैवं च पित्रं च ह्यात्माचैवोपपातकैः ॥
 यो वै गण्डूषसमये तर्जन्या वक्तु शोधनम् ।
 कुर्वीत यदि मूढात्मा रौरवं नरकं व्रजेत् ॥
 आचम्यच ततः कुर्याद्दन्तकाष्ठस्य भक्षणम् ।
 भोजने दन्तलग्नानि निर्हृत्याचमनं चरेत् ॥
 अर्घं पञ्च तथा सप्त त्रीणि त्रीणि तथैवच ।
 आचामिञ्चुलुकान् प्राञ्चो मुखशुद्धिं यदीच्छति ॥ इति ।

गीतमः—

आचान्तोऽप्यशुचि स्तावद् यावत् पात्रं नचोचरेत् ।
 उच्यते ऽप्यशुचि स्तावद् यावद् भूर्न प्रमार्जिता ॥
 इति ।

ब्रह्मपुराणे—

भोजनान्ते हिराचम्य तज्जले नैत्र मार्जनम् ।

कार्यं चक्षुर्विद्वदर्थं भार्गवादींश्च संस्मरेत् ॥

सदुक्तं भारते आरख्यक पर्वणि ।

शर्यातिं च सुकन्यां च भार्गवं चाश्विनी (सरः) नरः ।

भोजनान्ते स्मरेद् यस्तु तस्य चक्षुर्न नश्यति ॥

आहार परिणामार्थं मन्यानपि स्मरेत् ।

अगस्थं कुम्भकर्णं च शनिं च वडवानलम् ।

अन्नस्य परिणामार्थं स्मरे (द्रामं) ज्ञीमं च पञ्चमम् ।

इति । मार्कण्डेयः—

भूयोऽप्याचम्य कर्त्तव्यं ताम्बूलस्य च भक्षणम् (चूर्णम्) ।

श्रवणं चेतिहासस्य तथा रामायणस्य च ॥

इति ।

ताम्बूल भक्षणे विशेष माह गर्गः—

प्रातःकाले फलाधिक्यं चूर्णाधिक्यं तु मध्यतः ।

निशि पर्णाधिकं खादेत्तस्य लक्ष्मीर्विवर्धते ॥

फलं पूगोफलम्—

पर्णमूले भवेद्दयाधिः पर्णये पापसम्भवः ।

चूर्णपर्णं हरत्यायुः शिरा बुद्धिं विनाशयेत् ।

तस्मादेतान् परित्यज्य ताम्बूलं भक्षयेत् सदा ॥

अनिधाय मुखे पर्णं पूगं खादति योनरः ।

मस्रजम्बदरि (द्री) द्रःस्या दन्ते नैव स्मरेद्दरिम् ॥

पञ्च सप्ताष्टप (पा) त्राणि दश द्वादश वापिवा ।
 दद्यात् स्वयं च गृह्णीयाद् भक्षणे' बीटकस्य तु ॥
 तर्जन्या चूर्णं मादाय ताम्बूलं न तु भक्षयेत् ।
 यदि वा भक्षयेन्मूढो नरकं प्रतिपद्यते ॥
 मध्यमाङ्गुलिनादाय चूर्णं पर्णविलेपयेत् ।
 अङ्गुष्ठायुगेण वा तद्दन्वया दोष माप्नुयात् ॥
 मृताशौचे तथा श्राद्धे मातापितृर्मृतेऽहनि ।
 उपवासे च ताम्बूलं दिवारङ्गौ विवर्जयेत् ॥
 यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च रजस्वला ।
 ताम्बूल चर्ञ्चणं तेषां तुल्यं गोमांसभक्षणेः ॥

इति । आयुर्वेदे—

भुक्त्वा वह्निं सुपस्पृश्य शनैः सप्तपदीं व्रजेत् ।
 शयोत वामभागेन यतो रोगैर्न पीड्यते ॥
 भुक्तोपविशतः स्थौल्यं वलमुत्तानशायिनः ।
 आरोग्यं वामकुक्षौ तु मृत्युं धावति धावतः ॥

इत्याह्निके भोजन विधौ पञ्चमभाग कृत्यम् ।

अथ भोजनानन्तर कृत्य माह दक्षः ।

इतिहास पुराणाद्यैः षष्ठं सप्तमकौ नयेत् ।

अष्टमं लोकयात्रातु वह्निः सन्ध्या ततः पुनः ॥

याज्ञवल्क्योऽपि—

अहः शेषं समासीत शिष्टैरिष्टैश्च वन्धुभिः ।

इति ।

इत्यनन्ताङ्गिक विधी षष्ठ सप्तम भागऋत्यम् ।

अथ सायंसन्ध्या निरूप्यते ।

भविष्योत्तरे—

शौचं कृत्वा यथान्याय मर्द्दास्तमित भास्करे ।

वह्निः सन्ध्यामुपासीत आसीन स्वधवा गृहे ॥

शातातपः—

अनृतं मद्यगन्धं च दिवा मैद्युन भिवच ।

पुनाति वृषलस्यान्नं वह्निः सन्ध्यामुपासिता ॥

यमः—

रवेरस्तमयात् पूर्वं घटिकैका यदा भवेत् ।

सायं सन्ध्यामुपास्याथ कुर्याद्दोमञ्च पूर्ववत् ॥

अथ मेव दीपदानसमयः —

रवे रस्सं समारभ्य यावत्तस्यो (सूर्यो) दयो भवेत् ।

यस्य तिष्ठेद् गृहे दीप स्तस्य नास्ति दरिद्रता ॥

आयुर्दः प्राञ्जुखो दीपो धनदः स्यादुदञ्जुखः ।

प्रत्यञ्जुखो दुःखदोऽसौ हानिदोदक्षिणामुखः ॥

इति सङ्गहे । सन्ध्याध्यानादिकं पूर्वमेवोक्तम् ।

अथ सायंसन्ध्यातर्पणं मुच्यते ।

सरस्वत्या वशिष्ठ ऋषि विष्णुर्देवता जगतीच्छन्दः सायंसन्ध्या

तर्पणे विनियोगः ।

ॐ स्वः पुरुषं तर्पयामि ।

मासवेदं तर्पयामि ।

मण्डलं तर्पयामि ।
 विश्वरूपिणं तर्पयामि ।
 परमात्मानं तर्पयामि ।
 सरस्वतीं तर्पयामि ।
 वेदमातरं तर्पयामि ।
 साङ्गतिं तर्पयामि ।
 वृक्षां तर्पयामि ।
 वैष्णवीं तर्पयामि ।
 उषसं तर्पयामि ।
 निर्मृजीं तर्पयामि ।
 सर्वाथसिद्धिकरीं तर्पयामि ।
 सर्वमन्त्राधिपतिं तर्पयामि ।
 ॐ भूर्भुवः स्वः पुरुषं तर्पयामि ।

एवं तर्पणं कृत्वा सूर्योपस्थानादि कार्यम् ।

अत्र विशेष माह व्यासः —

जपेदारुण मन्त्रांस्तु इमं मे वरुणादिकान्* ।

* इमं मे वरुणं यथा हव मया च सृज्य । त्वा मयस्य गवके ॥ १ ॥

तत् त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमान सदाशक्ते यजमानो हविभिः ।

अहेड मानो वरुणोह वांभ्यु कः ५ । मान आयुः प्रमीधीः ॥ २ ॥

त्वं नो अघे वरुणस्य विद्वान् देवस्य हेडो अवयासिरीषाः ।

यजिषो वदितमः शंशुचानो विद्या हेषांसि प्रमुमुग्धाकत् ॥ ३ ॥

स त्वे नो अघेऽवमी भवती नैदित्री अस्या उषसो व्युठी ।

अनयत्त नो वरु ५ वरुणो नोहि मृडौव ५ मृडौ नएधि ॥ ४ ॥ ०१८ । यजुः ।

चतुर्मन्त्रान् विशेषज्ञः सन्ध्याफलं मवाप्नुयात् ॥

गौतमः—

दर्भहीना तु यासन्ध्या सन्ध्याहेन तु योजपः ।

जलहीनं तु यद्दानं तत् सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

जप मध्ये गुरु र्याति यतिर्वा ब्राह्मणोत्तमः ।

तस्य पूजां समाध्याथ जपश्रेष्ठं समापयेत् ॥

यथाकाले सन्ध्याया अकरणे पारिजातविशेष माह

गौतमः—

सन्ध्याकाले त्वतिक्रान्ते स्नात्वाचम्य यथाविधि ॥

जपेदष्टशतं देवीं* ततः सन्ध्यां समाचरेत् ।

यमस्तु—

प्राणायामं चयं प्रातः सङ्गवे द्विगुणं चरेत् ।

मध्याह्ने त्रिगुणं प्रोक्तं मपराह्णे चतुर्गुणम् ।

सायाह्णे पञ्चगुणकं सन्ध्यातिक्रमणे भवेत् ॥

वशिष्ठस्तु—

कालातिक्रमणे चैव त्रिसन्ध्य मपि सर्वदा ।

चतुर्थ्यां प्रकुर्वीत भानोर्व्याहृति सम्पुटम् ॥

सर्वथाऽतिक्रमे जमदग्निः—

एकाहं चात्यतिक्रमस्य सन्ध्यावन्दनकर्म च ।

अहोरात्रोषितो भूत्वा गायत्र्या (चा) द्यायुतं जपेत् ॥

द्विरात्रे द्विगुणं प्रोक्तं त्रिरात्रे त्रिगुणं स्मृतम् ।
त्रिरात्रात् परत श्वेत् स्याच्छूद्र एव नसंशयः ॥
यः सन्ध्यां कालतः प्राप्ता मालस्यादति वर्त्तते ।
सूर्यं हत्वामवाप्नोति मन्देहेषु (स) च जायते ॥

मन्देहा राक्षसाः * —

राष्ट्रक्षोभे नृपक्षोभे रोगार्त्तौ भय आगते ।
देवान्निद्रिज वेदानां कार्ये महति संस्थिते ॥
सन्ध्याहानौ न दोषोऽस्ति यत स्नात् पुण्य साधनम् ।

इत्यादि । तथा—

दिवोदितानि कर्माणि प्राप्नुवन्त्युत्तराणि च ।
दिवोदितानि कृत्वैव विदध्यादुत्तराणि तु ॥

* ते च सर्वदा नवादितं सूर्यं स्नादितुं मिच्छन्तः अस्य समन्ताद् भ्रमन्ति ।
यतन्ते च सर्वात्मना तस्य नाशाय । यदा पुनर्ब्राह्मणाः सूर्याय अर्घ्यं ददन्ति
तदैव ते तद्धारिणा वञ्चनं गतेन दग्धाविनश्यन्ति । पुनर्दिवसान्तरे जायन्ते
एवं प्रत्यहं सुत्पद्यमानान्ते द्विजाघ्नतोयेन नश्यन्ति ।

—इति पौराणिकीवार्ता ।

रागायणेहापि—

तत्र शैलनिभाभीमा मन्देहानाम राक्षसाः ।
शैल शृङ्गेषु लम्बन्ते नामा रूपा भयावहाः ।
ते पतन्ति जले नित्यं सूर्यस्योदयनं प्रति ।
अभितप्तस्य सूर्येणा लम्बन्तेषु पुनः पुनः ।
निहता ब्रह्म तेजोभि रङ्गवहनि राक्षसाः ॥

इति ।

अन्योऽपि विशेषः प्रातःसन्ध्याप्रकरणे कृष्टव्य इति दिक् ।
कृत्वविधाने तु—

यदा दीध्येति* मन्त्रेण सप्तवारं जपेद् यदि ।
अकाले कुर्वतः कर्म काले काले † कृतानि तु ॥
भवन्तीति शेषः ।

आद्यभोजिनां तु गर्गः—

दश कृत्वः पिवेदापो गायत्र्या आद्यभुग्घृजः ।
ततः सन्ध्यामुपासीत शुध्यते तदनन्तरम् ॥
ततः आद्यादिकृद् भवेदिति क्वचित् पाठः ।

महाभारते तु—

जलाभावे महामार्गे बन्धने त्वशुचावपि ।
उभयोः सन्ध्योः काले रजसाचार्यं मुत्क्षिपेत् ॥
ते तथैव महाराज दंशिता रणमूर्धनि ‡ ।
सन्ध्यागतं सहस्रांशु मादित्य सुपतस्त्रिरे ॥

इति ।

अथ सायं होम विधानम् ।

तस्य कालादिकं पूर्वमेवोक्तं ।

* यदादीध्यं न दविषाण्यंभिः परायदभ्योऽवहीये सन्धिभ्यः ।

न्युप्ताश्च बन्धवो वाचमक्रतः एमीदेवा निष्कृतं जारिणीव ॥

—इति १०म. १४म. ५ सूक् ।

† काले काले इत्यत्र यथा काल मिति पाठः साधुः ।

‡ दंशिता बन्धसन्नदाः । रणमूर्धनि युद्धक्षेत्रे ।

उपस्थाने विशेष उच्यते—

जपेदान्नेयमन्त्रां सु सायं होमादनन्तरम् ।
 स्वयं होमः प्रकर्त्तव्यः पत्रा पुत्रादिकैरपि ।
 स्वयं होमस्य नियमो यजनीयेऽह्नि कीर्त्तते ॥
 इदं मपि यजमानस्य सन्निधाने देशान्तरगतस्य नेतिज्ञेयम् ।
 सदा समस्य होमं तु कुर्यात् सायं विचक्षणः ।
 पृथक् कर्त्तुमशक्तिश्चेद्दत्ताहस्य विवर्जनात् ॥
 इत्यादि ।

गालवः—

भस्माभिधारणं कार्यं वृहत्सामेत्यूचाः* द्विजैः ।
 ललाटे हृदये बाह्वोर्यद्वा सर्वाङ्गलेपनम् ॥
 अत्रावसरे रात्रिभोजनं कार्यं । तद्विधिसु पूर्वमेवोक्तः ।
 आद्यादि दिने निषिद्धं द्वितीय भोजनम् ।
 आद्याहे पर्वकाले च रविवारे तथैवच ।
 रात्रिभुक्तिर्न कर्त्तव्या सर्वदा द्विजसत्तमैः ॥
 इति स्मृतेः । इत्यनन्ताङ्गिके अष्टमभागकृत्यम् ।

अथ शयनविधानम् ।

तत्र याज्ञवल्करः ।

* “त्वा मिहि इवामहे सातौ वाजस्य कारवः ।

त्वां उभे ष्विन्द्र सप्ततिं नरस्त्रां काष्ठास्त्रवतः ॥”

इति ।

उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां हुत्वाग्नीं स्नानुपास्य च ।
 मृत्यैः परिवृतोभुक्त्वा नाति त्व(स्या)प्तोऽथ संविशेत् ॥
 संविशेत् स्वपेत् । चकारेण वैश्वदेवादिकं समुच्चिनोति ।
 अत्र च पाकान्तरं मुक्तं विष्णुपुराणे ।
 पुनः पाकं मुपादाय सायमप्यवनीपते ।
 वैश्वदेवनिमित्तं वै सायं पद्म्या बलिं हरेत् ।

पद्म्याच—

स्त्रीभिर्भर्तृवचः कार्यं मेषधर्मैः परः स्त्रियाः ।
 इति स्मृते राज्ञाकारिण्या अदुष्टया भवितव्यम् । यदि भर्तु-
 राज्ञां न सम्पादयति तदा अधिवेत्तव्या । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन ।
 सुरापी व्याधिता धूर्ता वन्ध्यार्थघ्नप्रियंवदा ।
 स्त्रीप्रसूयाधिवेत्तव्या पुरुषहेषिणी तथा ॥

अत्रावधि माह मनुः—

वन्ध्याऽष्टमेऽधिवेद्याब्दे नवमे तु मृतप्रजा ।
 एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्वप्रियवादिनी ॥
 इति ।

व्यासः—

शुची देशे विविक्ते तु गोमयेनोपलेपिते ।
 प्रागुदक् प्रवणे चैव संविशेत्तु सदा बुधः ॥

सहस्रे—

जलं देवगृहं चैव शयनं च द्विजालयम् ।
 निर्निक्तपादः प्रविशेन्नानिर्निक्तः कदाचन ॥

निर्णिक्तपादः प्रक्षालित चरणः ।

भविष्ये—

उपानही वेणुदंष्ट्र मम्बुपात्रं तथैवच ।
ताम्बूलादीनि सर्वाणि समीपे स्थापयेद् गृही ॥
यानि कानि च पुष्पाणि यत् किञ्चिदमुलीपनम् ।
अलक्ष्मी परिहारार्थं नित्यं कुरु युधिष्ठिर ॥
माङ्गल्यं पूर्णकुम्भं तु शिरः स्थाने निधापयेत् ।
वैदिकैर्गारुडैर्मन्त्रै रक्षां कृत्वा स्वपेत्ततः ।

गारुड मन्त्रा हारीतेन प्रदर्शिताः ।

नर्मदायै नमः प्रात नर्मदायै नमोनिशि ।
नमोऽस्तु नर्मदे तुभ्यं पा (त्रा) हि मां विषसर्पतः ॥
सर्पापसर्प भद्रं ते दूरं गच्छ महाविष ।
जनमेजयं यज्ञान्ते आस्तीकवचनं स्मर ॥
आस्तीकवचनं स्मृत्वा यः सर्पे न निवर्त्तते ।
शतधाभिव्यते मुष्टिं शिंशं वृक्षफलं यथा ॥

इति ।

मार्कण्डेयः—

शून्यालये श्मशाने च एकवृत्ते चतुष्पथे ।
महादेव गृहे चापि मृतवेश्मनि न स्वपेत् ॥

पराशरः—

प्राच्यां दिशि शिरः शस्तं याम्नायामथ वा नृप ।

सदैव * स्वपतः पुंसो विपरीतं तु रोगदम् ।

सङ्गहेतु—

खण्डहे प्राक्शिरः कुर्याच्छ्वाशुरे† दक्षिणामु(खः)खम् ।

प्रत्यङ्गु(खः)खं प्रवासेच न कदाचि दुदङ्गु(खः)खम् ॥

माता वा भगिनी वापि स्नुषा वाऽन्यस्त्रियोऽपि वा ।

एतासां सन्निधौ चैव न स्वपेच्च कदाचन ।

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ‡ ॥

स्मृत्यन्तरे—

निद्रासमयमासाद्य ताम्बूलं बदनास्यजेत् ।

शिरसः पुष्पमालां च भार्यां च शयनास्यजेत् ॥

प्रश्नां हरति ताम्बूलं मायुर्हरति (पुण्ड्रकम्) पुष्पकम् ।

सर्पाद् भयं च पुष्पेभ्यः प्रमदा वलनाश्रिनी ॥

इति ।

रतिरहस्ये—

पर्यङ्गे सुविशाले च अभग्ने पुष्पमण्डिते ।

आस्तृते शयनं कुर्यात् च खट्वायां कदाचन ॥

दीपे जाञ्चल्यमाने तु स्त्रियासङ्गं समाचरेत् ।

* सदैव इत्यत्र स्यादैव इति प्रासादं इति च न च पुस्तकयोः पाठौ ।

† चाशुरे चाशुरात्मये इत्यर्थः ।

‡ मनुरपि । मात्रा स्वप्ता दुर्दृशा वा न विचिन्तामनी भवेत् ।

वल्लवानिन्द्रियामो विद्वांसमपि कर्षति ॥ इति ।

दीपे नष्टे तु यः सङ्गं करोति मनुजः स्त्रिया ।

सप्तजन्मदरिद्रत्वं लभते नात्र संशयः ॥

दी(र्घ)पश्यासनच्छाया कार्पासाहन्तधावनम् ।

अजाखुररजःस्पर्शः शक्रस्यापि त्रियं हरेत् ॥

सङ्घहेऽपि—

अजारजः खुररजस्तथा सम्मार्जनीरजः ।

दीपमञ्चकयोश्छाया शक्रस्यापि त्रियं हरेत् ।

अन्यस्य पर्यङ्के न स्वपेत् ।

आत्मशय्यासनं वस्त्रं जायाऽपत्यं कमण्डलुः ।

आत्मनः शुद्धिं रेतानि परेषामशुचिर्भवेत् * ॥

पादौ प्रक्षालयेत् पूर्वं पश्चात् स्नापं समाचरेत् ।

अनाद्रं हस्तचरणौ दोर्घमायु रवाप्नुयात् ॥

मात्स्येऽनविशेषउक्तः—

रात्रिसूक्तं जपेत् स्मृत्वा देवांश्च सुखशायिनः ।

नमस्कृत्याव्ययं विष्णुं समाधिस्यः स्वपेन्निशि ॥

रात्रि सूक्तं शतपथब्राह्मणेऽभिहितं । चित्रावसो स्वस्ति ते
पारमशीय त्रिरेतञ्जपति रात्रिर्वैचित्रावसु रित्यादि ।

ऋग्वेदेऽपि रात्रिर्व्यस्य दित्यादिकम् † ।

* शुचीन्वात्मन एतानि न परेषां कदाचन ।

† इति पाठोयुक्तः । शुचिरित्यस्य अशुचिरित्यस्य च अन्वयापत्तेः ॥

† रात्रौ व्यस्यदायतौ पुरुता देव्य चभिः ।

विना चधि त्रियोऽधित ॥ १ ॥

सुखशायिनस्तु—

अगस्तिर्माधवश्चैव मुचुकुन्दो महामुनिः ।

कपिलो मुनिरास्तीकः पञ्चैते सुखशायिनः ॥

इति गोभिलोक्ताः ।

दक्षः—

प्रदोष पश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् ।

यामद्वयं शयानस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

इति ।

गुर्वप्रा अमर्त्या निवतो देव्युदतः ।

न्योतिषा वाधते तमः ॥ १ ॥

निरु स्वसारमस्कृतीषसं देव्यायती ।

अपेदु हासते तमः ॥ २ ॥

सा नो अद्य यस्या नि ते यामन्नविच्छि ।

इच्छे न वसति वयः ॥ ४ ॥

नि यामासो अविचत नि पदनी नि पक्षिषः ।

नि श्येनास शिर्दधिगः ॥ ५ ॥

यावया इक्यं इकं यवय स्तेन मूर्ख्यं ।

अथा नः सुतरा भव ॥ ६ ॥

उप मा पेपिशतमः कृष्णं व्यक्तमस्थित ।

उष ऋषेव यातय ॥ ७ ॥

उप ते गा इवाकरं ह्यौष्ठ दुहितर्दिवः ।

रात्रि स्तोत्रं न जिम्युषे ॥ ८ ॥

—इति १०म. १२०त. ऋग्वेदः ।

अत्र प्रदोषशब्दीरात्रेः प्रथमयामवाचकः ।
स्मृत्यादौ तथोक्तेः ।

अथ स्त्र्यभिगमन विधिः ।

यस्मात्तस्मात् स्त्रियः सेव्या इति याज्ञवल्क्यस्मरणात्
पुत्रोत्पादनार्थं स्त्रियः सेव्याः । तद्विशेष माह स एव ।

षोडशर्तुर्निशाः स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् ।
ब्रह्मचार्येव पर्व्यास्याद्यासतस्तसु वर्जयेत् ॥

रजोदर्शनदिनमारभ्य षोडश रात्रय ऋतु गर्भाधानयोग्यः
कालः । तत्र स्त्रियं ब्रह्मचार्येव उपेयात् । तत्राद्यासतस्त्रोरात्रीः
पर्व्याणिव वर्जयेदित्यर्थः ।

पर्व्यास्याह गगः—

चतुर्दशशुक्ली चैव अमावस्या च पूर्णिमा ।

चत्वार्यंतानि पर्व्याणि मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् * ।

मनुसु—

तासा मापञ्चतः सर्व्यानिन्दितैकादशीतथा ।

त्रयोदशी च शेषाः स्युः प्रशस्तादशरात्रयः ॥

इति ।

याज्ञवल्क्यः—

एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां मघां मूलञ्च वर्जयेत् ।

* मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीदित्यत्र रवि संक्रान्तिरेव च । इति पाठो बहुषु
निबन्धेषु दृश्यते ।

सुख्य * इन्दौ सक्तत् पुत्रं लक्ष्णं जनयेत् पुमान् ॥
सक्तदित्युक्ते रेकस्यां रात्रावेकवार मेव गमन मिति नियम्यते ।
सामामिति विशेषणं ।

पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्रीभवत्यधिकेस्त्रियाः ।
इति वचना च्छोणिताधिक्ये पुरुषाकारा स्व्येव भवतीति हेतो
रल्पभोजनादिना स्त्रियाः सामता सम्पाद्या इत्येतदर्थम् । पुंसः
एकाधिक्ये पुमान् । शुक्रशोणितयोः समत्वे नपुंसकं ।
द्विधा बीजोत्सर्गं युगल मित्येतदर्थं चेतिस्येयम् ।
अत्र तु संविशेदित्यस्य नियमविधित्वेऽपि ।

ऋतु स्रातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।
घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥

तथा—

ऋतुस्रातां तु यो भार्यां स्वस्यः सन्निधौ नोपगच्छति ।
घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥

अत्र सन्निधौ स्वस्य इत्यादि विशेषणवलात् समर्थः सन्निहितः
सन् यदि ऋतौ नोपगच्छति तदादोषो नत्वसन्निधानादा † विति
स्येयम् । अजातपुत्रस्वेवाय ऋतुगमननियम इति मदन पारि-
जात कृतम् ।

* सुख्य इत्यत्र शक्त इति पाठो निबन्धेषु दृश्यते स एव साधीयान् अर्थे
प्रशक्ते इन्दौ चन्द्रग्रहावित्यर्थः । सुख्य इति पाठे तु सुख्यदेव इत्यर्थः ।
† अदिपदेन अग्रत्वादि परिच्छेदः ।

ऋतौ स्त्रीविषये यमोऽपि—

ऋतु-ज्ञाता तु या नारी भर्तारं नोपगच्छति ।

तां ग्राममध्ये विख्याप्य भ्रूषणीं च विवासयेत् ॥

इति ।

अनृतावपि स्त्रीकामनायां प्रतिषिद्धवर्जं मुपेयादेव । सर्वत्र
वा प्रतिषिद्धवर्जमिति गौतमोक्तेः ।

यथा कामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ।

इति याज्ञवल्क्योक्तेः । यथा कामो वा काम (मा) (नो)
विजनि (तोः) सम्भवाम (वेम) इति वचनादिति कात्यायनोक्तेः ।
ऋतौ गच्छेदिति नियमे सत्येव नियमान्तरमिदं मिति वा शब्दार्थः ।

अत्र च—

ऋतुज्ञातां स्त्रियं गच्छेन्नातुरां न रजस्वलाम् ।

वातिवालां न कुपितां नाप्रशस्तां न गर्भिणीम् ॥

इत्यादिविशेषोद्द्रष्टव्यः ।

गर्भिण्यां विशेष माह चाश्वलायनः—

वपनं मैथुनं तीर्थं वर्जयेद् गर्भिणीपतिः ।

आद्यं च सप्तमान् मासा दूर्ध्वचान्यच्च वेदवित् ॥

इति ।

अचान्यो विशेषः प्रथमं स्ववके गर्भाधानं प्रकरणे द्रष्टव्यः ।

अत्र गर्भाधानप्रसङ्गा दष्टाचत्वारिंशत् संस्कारा लिख्यन्ते—

गर्भाधानं मद्योद्धि पुंसवनकं सीमन्तजात-क्रिया

नामाद्यादम चीलकोपनयने वेदव्रतान्यप्युत ॥

चत्वारि स्तपनं विवाहकरणं पञ्चापि यज्ञा अथौ
 संस्थाः सप्तच सप्त सप्त गदिता खिंशद्दश्याप्यत्रतु ॥
 एवं चानशनेन वेदपठनं कर्णे जपस्वोमिति
 प्राणोत्क्रान्ति रथौर्द्धदेहिक मतः संव्यू (वू) इमं भक्षणः ।
 अस्यां संचयनं ततः परमपि आह्वानि सापिण्डकं
 चत्वारिंशदिति * स्मृतौ निगदिताः संस्कारकाद्यष्ट च ॥

इत्येतौ मामकौ सङ्ग्रहश्लोकौ । एकविंशतिः संस्थासु अष्टका
 पार्वण्य आहं आवणी आग्रहायणी प्रौष्ठपदी चैत्री चाश्वयुजीति
 सप्त पाकयज्ञसंस्थाः ।

अग्न्याधेयान्निहोत्र दर्शपूर्णमासाग्रयण चातुर्मास्य निरुद्ध पशु-
 वन्ध सौत्रामणीति सप्त इविर्यज्ञसंस्थाः ।

- * गीतनेन तु चत्वारिंशद्वेव संस्कारा अष्टौ गुणाश्च ब्राह्मण्य उतचो दर्शिताः ।
 चत्वारिंशत् संस्कारा गुण संहिता अष्टाचत्वारिंशदित्येके । तेषु नर्भधान
 पुंसवन सोमसोमयन जातकर्मणामकरवाग्नाश्रम चोद्धोपनयनानि ।
 चत्वारि वेदव्रतानि स्नान मुवाहः पञ्च यज्ञाः अष्टकान्वटका पार्वण्ययाह
 आग्रहायण्ययाहणी चैत्राश्वयुजीति सप्तपाकयज्ञ संस्थाः । अग्न्याधेयान्नि-
 होत्रदर्शपूर्णमासाग्रयणानि चातुर्मास्य निरुद्ध पशुवन्ध सौत्रामणीति सप्त
 इविर्यज्ञसंस्था, अष्टौमोऽप्यष्टौम सक्त्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्र
 चातोर्धाम इति सप्त सोमसंस्था इत्येते चत्वारिंशत् । अष्टौ गुणास्तु दवा
 चान्यनस्या श्रीचानायास मङ्गलाऽकार्पण्याऽपृष्टाऽहपाः । यद्येते संस्कारा
 गुणाश्च न सन्ति । न स ब्राह्मणः सायुज्यं लभति, यस्य पुनः संस्काराणा-
 मिकर्तव्योऽपि अष्टावाग्नाश्रमश्च न सायुज्यं सात्वीक्यं च लभते । इति ।

षण्मिष्टोमात्यग्निष्टोक्च षोडशी वाजपे(यी)या (द्वि)होराचा-
मोऽयमिति सप्त सोमसंख्याः ।

यमः—

षष्टाचत्वारिंशदति संस्कारा विहिता द्विजे ।
यएतैः संस्क्रतो विप्रो ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥
इति ।

मनुः—

वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैर्निषेकादिर्द्विजन्मनाम् ।
कार्यः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्यचेहच ॥
इति ।

एतेषु कतिपय संस्कारा मन्त्रवर्जं शूद्रस्यापि यथायोम्यं भवन्ति ।

श्रीतं द्विजातयः कुर्युः स्मार्त्तं शूद्रः समाचरेत् ।

इति पाद्मोक्तेः । प्रकृतमनुसरामः ।

हावेतावशुची स्यातां दम्पती शयनं गती ।

शयनादुत्थिता नारी शुचिः स्यादशुचिः पुमान् ॥

इत्यापस्तम्बोक्ताशुचित्वनिरासार्थं

एका लिङ्गे करे सव्ये तिस्रो हे हस्तयोर्द्वयोः ।

मूत्रशौचं समाख्यातं शुक्रेतु द्विगुणं भवेत् ॥

इति शातातपोक्तं शौचं कर्त्तव्यम् ।

इदं मन्वृतुकाल विषयम् । ऋतु कालगमनेतु—

दुःस्वप्ने मैथुने वान्ते विरक्ते क्षुरकर्मणि ।

चित्तियूपश्मशानास्यां स्पर्शने स्नानमाचरेत् ॥

इति पराशरोक्तं ज्ञानं कार्यम् । क्वचिदनृतावपि
ज्ञानमाह स्मृतिः—

षष्ट्यां च चतुर्दश्यां दिवा पर्वणि मैथुनम् ।
कृत्वा सचेलं ज्ञात्वा तु वारुणीभिश्च मार्जयेत् ॥
इति ।

शयनसमये दुःस्वप्न दर्शने जप माह गर्गः—

रामं स्कन्दं हनुमन्तं वैनतेयं हकीदरम् ।
शयने यः स्मरेन्नित्यं दुःस्वप्नस्तस्य नश्यति ॥
इत्यनन्ताश्रिते शयनविधानम् ।

अथ यमनियमादिकं मुच्यते ।

ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।
अनपाकृत्य तान्येव मोक्षमिच्छन् ब्रजत्यधः ॥
इति मनूक्ते मूर्तिप्राप्तये आत्मोपासनां कुर्यात् ।

स्कान्दे—

यमैश्च नियमैश्चैव आसनेः प्राण संयमैः ।
प्रत्याहारेण ध्यानेन धारणाभिः समाधिना ॥
अष्टाङ्गेन प्रयोगेण उपास्यात्मा विमुच्यते ।
आनेनैव सहेतानि नित्यकर्माणि कुर्वतः ॥
निवृत्त फल सङ्गस्य मुक्तिस्तस्य करिस्थिता ।
अहिंसा सत्यं मस्तेयं ब्रह्मचर्यं क्षमा धृतिः ॥

दयाऽऽर्जुवं मिताहारः शौचं चेति यमादयः ।
 शौचं मिथ्या तपः शौचं स्वाध्यायोपस्यनिग्रहौ ।
 व्रतोपवासौ मौनं च ज्ञानं च नियमा दमः ॥

इति व्यासोक्ता यमादयः ।

जानूबीरन्तरे सम्यक् कृत्वा पादतले उभे ।
 ऋशुकायः समासौनः स्वस्तिकं तत् प्रचक्षते ॥

इत्यादिक मासनं ।

प्राणायामः प्रागुक्तः ।

इन्द्रियाणां प्रचरतां विष (मि) येषु स्वभावतः ।
 वलादाहरणं तेषां प्रत्याहारः स उच्यते ॥

इति प्रत्याहार उक्तः ।

ध्यानं तु—

ध्यानं मान्मस्वरूपस्य वेदनं मनसा भवेत् ।
 तदेव हि (गुणं) विधं प्रोक्तं सगुणं निर्गुणं तथा ॥
 भ्रुवो (रूपरि) रूर्ध्वं मनः कृत्वा हृन्मध्ये चिन्तयेच्छिवम् ।
 पञ्चवक्त्रं दशभुजं त्रिनेत्रं क्षितिसुन्दरम् ॥
 कर्पूरगौरं चन्द्रार्चं शेषरं सुविभूषितम् ।
 नीलग्रीवं नागहारं व्याघ्रचर्माम्बरं विभुम् ।
 कामण्डलुच सुचाहि पाश शूलधरं (विभुम्) हरम् ॥

इत्यादि सगुणं ।

निर्गुणं तु—

अहं मेव परं ब्रह्म परमात्माह मन्वयः ।

एवं तद्देहना तच्च निर्गुणं ध्यानं मुच्यते ॥

इति ।

निर्गुणोपासनात्तु ज्ञानिन एव ।

काम क्रोधादि युक्तस्य विषयासक्तचेतसः ।

अहं ब्रह्मेति यज्ज्ञानं मात्मनाशायं केवलम् ।

इति ब्रह्मवैवर्तीकैः ।

धारणात्—

यमादिगुणयुक्तस्य मनसास्थितिरात्मनि ।

धारणा प्रोच्यते सन्निर्योगशास्त्रार्थकोविदैः ।

इति ।

समाधिसु—

समाधिः समता तावज्जीवात्मपरमात्मनोः ।

परात्मनिस्थितिः प्रोक्तः समाधिः प्रत्यगात्मनः ॥

इति ।

इत्यनन्ताश्रिते यमादिसप्तविधानम् ।

अथ रुद्रजप विधानम् ।

सर्वेष्वेवहि धर्मेषु रुद्राध्यायजपः परः ।

रुद्राध्या (नी)यी विमुच्येत जन्मसंसारसागरात् ॥

सिद्धार्थं रुद्रजपं स्वया शिवतियत्रयम् ।

वाराणस्यां च मरुतं मुक्तिं रेवा चतुर्विधा ॥

रुद्रजापी शिवः साक्षाद्गुद्र एव न संशयः ।
 तस्मात् सर्वं परित्यज्य रुद्रजापी भवेत् सदा ॥
 ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यति स्तथा ।
 रुद्रजापेन परमां गतिं गच्छन्ति नान्यतः ॥
 रोगाद्युपशमार्थाय परमाभ्युदयाप्तये ।
 मनोरथफलप्राप्त्यै रुद्रजापी भवेन्नरः ॥

इति स्कान्दे । जावालोपनिषदि ।

यः शत रुद्रियमधीते सोऽग्निपूतो भवति ब्रह्महत्यातः पूतो भवतीति ।

तत्रैव—

किं जप्येनामृतत्वं नोब्रूहीति शतरुद्रियकेषेति । शतरुद्रियं
 (कं) च रुद्राध्याय एव । चरमाया मिष्टिकायां शतरुद्रियं शुद्धो-
 तोत्यादि ब्राह्मणवाक्ये तस्यैव विनियोगात् ।

शतपथब्राह्मणेऽपि—

अथातः शतरुद्रियं जुहोतीति चयने तस्यैव विनियोगाच्च ।

रुद्राध्यायस्तु साक्षाद् भगवद्वाचकः । अमृतस्यैव नामधेयान्ये-
 तानीति जावालोपनिषदुक्तेः ।

“यावज्जीवं प्रणवमथवाऽऽवर्त्तयेद्द्रौद्रियं वा याशुर्वेद्य” मित्वा
 दिना यावज्जीवं तज्जपविधानादवश्यं तज्जपादि कार्यम् ।

मदनमहार्णवेऽपि—

यद्यपि चरमेष्टिकाया मेकादशमी रुद्रानुवाकैर्हीमो विहित
 स्तथापि रुद्राध्यायी सुच्यते सर्वं पातकैरिति ।

तथा—

रुद्राणां जपहोमार्चनविधिं व्याख्यास्याम इति वीधायनादि-
वाक्यैर्जपहोमार्चन कर्मण्यपि विनियोगाद्गुद्राध्यायस्य जपादिषु
अङ्गत्वमस्तीति ।

शिवगीतायां च—

यसु रुद्रं जपेन्नित्यं ध्यायमानो ममाकृतिम् ।
षडक्षरं वा प्रणवं निष्कामो विजितेन्द्रियः ।
स च तेनैव देहेन शिवः सञ्जायते ध्रुवम् ॥
इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि—

सूरापः स्वर्णहारो च रुद्रजापी जलेस्थितः ।
सहस्रशीर्षाजापीच * मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥
इति ।

अङ्गिराः—

नमकां† चमकं‡ चैव पौरुषं सूक्त § मेवच ।

* सहस्रशीर्षा इति मन्त्राद्य प्रतीक । मन्त्रोद्यथा --

सहस्रशीर्षापुरुषः सहसाजः सहस्रपात् ।

स भूमिः पृथ्वी (सञ्चतो) इत्या अत्यतिष्ठद्गङ्गात्तम् ॥

—इति १० म. १० म्. १ श्लो. ।

† नमक रुद्राध्यायम् ।

‡ चमकं "वाजयन्ते प्रसवसमि- इत्यादिकं मेकादशानुवाकात्मकम् ॥

§ पौंडरीकं सहस्रशीर्षेत्यादिकं यज्ञं न यज्ञमित्यन्तं । तच्च प्रथमखण्डस्य
१४४। १४६ पृष्ठयोः प्रदर्शितम् ।

नित्यं त्रयं प्रयुञ्जानो ब्रह्मलोके महीयते ॥
 रुद्राध्यायी वसेद् यत्र ग्रामेवा नगरेऽपि वा ।
 न तत्र क्षुत्पिपासाद्या दुर्भिक्षं व्याधयोऽपि च ॥
 ब्रह्माद्या सु सुराः सर्वे साध्याश्चैव विशेषतः ।
 सततं हि समायान्ति वीक्षितुं रुद्रजापिनम् ॥

वायुपुराणे—

अनपत्यादिदोषेषु शाकिन्यादि ग्रहेषु च ।
 सर्वज्वरविनाशाय रुद्रो जाप्यो न संशयः ॥
 सृष्ट्वा ऽश्वत्थं जपेद् यस्तु रुद्रैकादशिनीं शुचिः ।
 तथा सन्तान गोपालविद्यां चैव जपेन्नरः ॥
 अनपत्यत्वनाशार्थं स्वस्वलाभार्थं सिद्धये ।
 सर्ववर्णैश्च कर्त्तव्यो रुद्रजापः प्रयत्नतः ॥

इति ।

बृहत् पाराशरे—

रुद्राः पञ्चविधाः प्रोक्ता दैशिकैरुत्तरोत्तरम् ।
 साङ्गस्वाद्यौरूपकास्थः प्रथमो रुद्रउच्यते ॥
 एकादशगुणै स्तद्दुद्रुद्रीसंज्ञोद्वितीयकः ।
 एकादशभि रैताभि स्तृतीयो लघुरुद्रकः ॥
 लघु कादशभिः प्रोक्तो महारुद्रश्चतुर्थकः ।
 पञ्चमः स्यान् महारुद्रै रेकादशभि रन्तिमः ।
 षतिरुद्रः समाख्यातः सर्वेभ्योऽप्युत्तमोत्तमः ॥

इति ।

अङ्गान्युक्तानि जावालेन—

शिवसङ्कल्पकं * (हृदयं) हृत्स्यात् सूक्तं स्यात् पौरुषं शिरः ।
 प्राहुर्नारायणं चैव शिखां तस्योत्तराभिधाम् ॥
 आशुः शिशानः † कवचं नेत्रं विभ्राड्वहत् ‡ स्मृतम् ।
 शतरुद्रिय मस्त्रं स्यात् षडङ्गक्रमईरितः ॥
 पूर्वमङ्गानि संजप्य रुद्राध्यायं ततो जपेत् ।
 तदन्ते स(त्य)स मन्त्रांश्च वयं सोम § महच्छिरः ।
 उग्रश्चेति ॥ यजुर्मन्त्रं जटामाहुर्जपेदिति ॥

* यज्जायतो दूरमुदंति देवं तद् समस्य तर्षवेति । दूरङ्गम
 ज्योतिषा ज्योति रेक तन्मं मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ।

--इति ३४. १. यजुः ।

† आशुः शिशानो वषभा न भीमो घनाघनः क्षीभणवर्षणीनाम् ।
 मकन्दनो ऽनिनिष एकवीरः शत संना अजयत् साकसिन्दुः ॥

इति १३. ३३. यजुः ।

‡ विभ्राड्वहत् पिबत् सोम्य मध्वायुर्दंभशरपता वविकृतम् ।
 वातजुतो यो अभिरक्षति क्कना पजाः पपांष पुरुधाविराजति ॥

--इति ३३ ३०. यजुः ।

§ वयं सोम वने तव मन मन्त्रं विभ्रतः ।
 प्रजापतः सर्वमहि ॥

--इति ३५ ३३. यजुः ।

। उग्रश्च भीमश्च भ्रान्तश्च भुविश्च ।

सामहंश्याभि युगवाच निनिष स्वाहा ॥

अत्र शतरुद्रियं नाम त्वमग्ने रुद्रो असुर इत्यादि वयं स्वाम
पतयोरयीना मित्यन्तं मन्त्रजातमिति महार्णवकारः ।

वाजसनेयिनां तु षोडशर्षेः प्रथमानुवाकः शतरुद्रियं ।

शिवसङ्कल्पमित्याद्यनुवाक पाठ सामानाधिकरण्यात् । शत-
रुद्रियत्वधर्मस्य वेदत्वादिवद् व्याप्यवृत्तित्वात् शिष्ट समा-
चाराच्च ।

अत्र नेत्रजपादि वाजसनेयिविषयः । आपस्तम्बादीनामनुक्त-
त्वात् । चमकपाठ प्रकारमाह वीधायनः । नमस्ते रुद्रमन्त्रवे
इत्याद्येकादशानुवाकानां मन्त्रे एकमेकं चमकानुवाकं पठेद्
यावदेकादशाहतीति ।

अयं प्रकार स्तौत्तिरोयाणा मेव । वाजसनेयिनां तु चमका-
ध्याये नवानुवाका इति क्त्वा यथासंख्याभावात् । अतस्तै रेका-
दशवारं रुद्राध्यायं जपित्वा अन्ते चमकाध्यायः पठनीय इति
गम्यते । यद्वा शाखान्तराधिकरण न्यायेन तेषामपि यथासंख्य
सम्भवः सम्पादनीयः । तद् यथा आद्या अष्टावनुवाकाः । नवमे
ऽनुवाके अथ नाम ग्राहं जुहोति वाजाय स्वाहा इत्युपक्रम्य
प्रजानां त्वाधिपत्यायेति शतपथे मन्त्रद्वयस्य एकहोमाङ्गत्व मुक्तं
तथा अथ कल्यान् जुहोति आयुर्यज्ञेन इत्यस्य मन्त्रस्य द्वितीय
होमाङ्गत्व मुक्तम् । तथा अथाहस्तोमश्च यजुश्च इति मन्त्रस्य

इन्द्र देवीर्विशो मरुतोऽनुवर्त्मानोऽभवन् इन्द्र देवीर्विशो मरुतोऽनुवर्त्मानोऽभवन् ।

एवमिमं यजमानं देवीश्च विशोमान् यो यानुवर्त्मानो भवन् ॥

—इति १७अ. ८६म. यज्ञ. ।

द्वितीय होमाङ्गत्व मुक्तम् । तेनैवं ज्ञायते अन्त्यानुवाके त्रयो विभागा इत्येवं यथा सम्भव इति ।

यदा अन्त्यानुवाक स्त्रिरावर्त्तनीयः । अ(ग्र)अन्त्यासादिक मथातः पञ्चाङ्गरुद्राणां न्यासपूर्वक मित्यापस्तम्बाद्युक्त मनुसन्धे- यम् । अन्यगौरवभीत्यानाञ्चलिख्यते ।

एव मुक्तप्रकारेण रुद्रजपं कृत्वा होमः कार्य इत्युक्तं शान्तातपेन —

एवं रुद्रजपं कृत्वा पश्चाद्द्वोमं समाचरेत् ।

तिलैः सवित्स्वपत्रैश्च दशांशो होम इष्यते ॥

तत्र मन्त्रविभागो बहुधा दृश्यते । तत्र तैत्तिरीये त्रेधा विभक्तं । जुहोति त्रय इमेलोका इति त्रेधाविभाग उक्तः । तथा तिस्र उत्तरा आहुती जुहोति षट् सम्यद्यन्ते इमे लोका इति षोढा विभागोऽपि ।

वाजसनेयकेऽपि स वै जानुदन्ते प्रथमं स्वाहाकरोति अथ नाभि- दन्ते अथ मुखदन्ते * इति ।

अस्मिन् पक्षे मन्त्रविभाग प्रकारस्तु नमस्ते रुद्र मन्यवे इत्यारभ्य नमः सभाभ्यः सभापतिभ्यश्च वोनम इत्यन्त एकोमन्त्रः † । सवा

* स्वाहा करोतीति प्रथमं सभिसम्बन्धते ।

† नमस्ते रुद्र मन्यवे उतीत इष्यते नम ।

वाजसनेयके नमः ॥ १ ॥

नम सभाभ्य सभापतिभ्यश्च वी नम ।

अस्मिन् पक्षे चतुर्थत्वारिंशन् मन्त्राणां एकमन्त्रत्व कथ्यनीयम् ।

आशीत्यांच स्वाहाकरोति प्रथमे चानुवाके इति श्रुतेः । तथा नमो अश्वेभ्य इत्यारभ्य नमः पार्थ्याय च इत्यन्तोः द्वितीयो मन्त्रः । तथा ; नमः प्रतरणाय च १ इत्यारभ्य जम्भे दध्न इत्यन्त स्तृतीयो मन्त्रः । अत्र अविच्छिन्नानामनुवाकानां मन्त्रत्वं ज्ञेयं गवांशतं दक्षिणा इतिवत् ।

यथा प्रत्यनुवाकत्रयमेकैको मन्त्रः । तथा षोढा पक्षोऽपि । त्रि (त्रिः) क्तत्वः प्रत्यवरोहतीत्युक्त्वा त्रिरिति ऊर्ध्वारोहति तत्षट् तस्योक्तो वन्धु रिति शतपथे उक्तः ।

अत्रपक्षे पूर्वोक्ता स्त्रयो मन्त्राः । नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो येदिवी-
त्वादि प्रत्यवरोह संज्ञका स्त्रयो मन्त्रा इत्येवं षड् भवन्ति ।

तैत्तिरीयाणां प्रकारस्तु महार्णवादी ज्ञेयः ।

तथा षोडशधापक्षोऽपि वीधायनोक्तः ।

नमस्ते रुद्र मन्यवे इत्येताननुवाकां स्त्रेधाविभज्य अथवा

नमो अश्वेभ्योऽश्वपतिभ्यश्च वां नमः । १६५. ७म.

नमः पार्थ्यायचावायांश्च । १६५. ४२म. यजुः ।

अस्मिन् पक्षे सप्त सप्तति मन्त्राणामेकमन्त्रत्व वेदितव्यम् ।

नमः प्रतरणाय चोत्तरणाय च । १६५. २म. यजुः ।

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां येऽनरिच्छे येदिवि येषा वर्षमिषवः ।

तेभ्योऽदश प्राचीर्दश दक्षिणा दशपत्नीचौ दशोद्दोचौ दशोदाः ।

तेभ्यो नमो अस्तु ते नोऽवन्त ते नो मृडयन्त

ते य दिषां यश्च नो हेष्टि तमेषां जम्भे दध्न ॥

— इति १६५. ६५ यजुः ।

प्रथमा दुपक्रम्य अनुवाक त्रयमेकोमन्त्रः । चतुर्थमारभ्य षष्ठान्तो
द्वितीयः । सप्तममारभ्य आवर्त्तनावधि स्तुतीयः ।

ततो दशावता (र्त्ता) नादश मन्त्राः । प्रत्यवरोहाणि त्रीणी
त्येवं षोडश भवन्तीति । तथा सप्तदशधापञ्चोऽपि । तत्र प्रथमानु-
वाक एकोमन्त्रः । तदुत्तर मनुवाकद्वयं द्वितीयः । शेषं पूर्ववत् ।

अथ अष्टाचत्वारिंशत्पञ्चो(ऽपि) वीधायनोक्तः । यथा प्रथमानु-
वाके षोडशमन्त्राः द्वितीय द्वितीय चतुर्थ पञ्चमानुवाका चत्वारो
मन्त्राः । ततः षष्ठानुवाके नमः स्तुत्याय इत्यारभ्य नमोवृक्षेभ्यो
हरिकेशेभ्य इत्यन्त * एकोमन्त्रः । ततो नमः स्ताराय एतावानेक
मन्त्रः । ततो नमः श(स)म्भवाय च इत्यादिः शिवतरायच इत्यन्त
एकमन्त्रः† । ततो नमः पार्याय इत्यारभ्य ‡ धनुष्कृद्भ्यश्च वीनम
इत्यन्त एकोमन्त्रः । ततो नमो वः किरिकेभ्यो देवानां हृदयेभ्य-
इत्यादय चत्वारो मन्त्राः § । अत्र देवानां हृदयेभ्य इत्यस्य विशेष-

* नमः स्तुत्याय च पथ्याय च । १६अ. ३७म. यजुः ।

नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः । १६अ. ४०म. यजुः ।

† नमः सम्भवाय च मयोभवाय च । १६अ. ४१म. यजुः ।

मन्त्रोऽयं कदाध्यायनोपलभ्यते ।

‡ नमः पार्याय च पर्वणश्याय च । १६अ. ४६म. यजुः ।

नम इषुक्कृद्भ्यो धनुष्कृद्भ्यश्च वीनमः । १६अ. ४६म. यजुः ।

§ नमो वः किरिकेभ्यो देवानां हृदयेभ्यः १६अ. ४६म. यजुः ।

नमो विष्णोर्णकेभ्यः ॥ १६ ॥ नमो विचिन्वत्केभ्यः ॥ १७ ॥

नमः आनिर्हतेभ्यः ॥ १८ ॥

षणस्य उत्तरेषु यजुःश्वनुषङ्गः कर्त्तव्यः । ततोद्रापे अश्वसः* इत्या-
रभ्य य एतावन्तश्च इत्यन्ताः सप्तदश मन्वाः । ततः प्रत्यवरोहाणि
त्रीणि यजुषोत्येव मष्टाचत्वारिंशन्मन्त्रविभागो ज्ञेयः ।

अथ षष्ट्युत्तर शतात्मको विभागः प्रदर्श्यते । तत्र प्रथमानुवाके
षोडश । ततो नमो हिरण्य वाहवे† इत्यारभ्य नमः श्वभ्यः श्वपति
भ्यश्च वानम इत्यन्ता उभयतो-नमस्काराः पञ्चचत्वारिंशत् ।

ततो नमो भवायचरुद्रायच इत्यारभ्य आनिर्हतेभ्य इत्यन्ता
अन्यतरतो नमस्कारा नवसप्ततिः । ततो द्राप इत्यादिः पूर्व्ववद्
विंशति रित्ययं प्रतिमन्त्रविभागः ।

एवं षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि अथ त्रिंशदथ पञ्चत्रिंश
दित्यादि शतपथ श्रुतिप्रमाणकाः सपादचतुःशताशीत्यधिकशत-
इत्यादि पक्षा अवगन्तव्याः । ते चास्माभिः शतरुद्रियाध्याये प्रप-
ञ्चिताः । अन्यगौरवभयादिहनोक्ताः ।

एते त्रेधाविभागादि पक्षाः शक्तिफलतारतम्येन योज्याः ।
ग्रहणाग्रहणवत् । तैत्तिरोयाणां प्रतिमन्त्र विभागे एकोनसप्त-
त्युत्तरशत विभागः प्रसिद्ध एव इत्युपरम्यते ।

* द्रापे अश्वसम्पत्ते दरिद्रं द्रौलं लोहितं । आसां प्रजानां मेषां पशूनां
मांसं मांसोद् मो च नः किञ्च नाममः । १६अ. ४७म. यजुः ।

य एतावन्तश्च भूयंसश्च दिशो रुद्रा वितस्थिरे ।

तेषां सप्त योजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥

† नमो हिरण्यवाहवे सेनान्ये दिशां च पतये नमः । १६अ. १७म. यजुः ।

नमः श्वभ्यः श्वपतिभ्यश्च वानमः । १६अ. २८म. यजुः ।

एभिः प्रकारै र्यदिहोम मेव चिकीर्षति तदा होम एव प्रधान-
भूतः कर्त्तव्यः । जपाद्यङ्गत्वेन होमचिकीर्षा चे तदा दशांशशतां-
शादिभेदेन होमः कार्यः । तत्र त्रेधाविभागपक्ष माश्रित्य एका-
दशावस्थात्मकजपरुद्रहोमे तिस्र आहुतयोभवन्ति ।

चमकाध्यायेन अन्ते वसोर्धाराः कार्याः । सम्पूर्णं होम पक्षे तु
प्रति रूपकं तिस्रस्तिस्र आहुतय इति मिलिता स्वयस्त्रिंशत् ।
प्रति रूपकं चमकानुवाकाना मेकादशाहु (तिः)तयः ।

वसोर्धारा त्वाज्येनैव अन्ते सर्वत्र चमकाध्यायेन कार्या ।

वसोर्धारात्वाज्येनैवोदुश्वर्यासुचेत्यादि श्रुतेः । एवं षोढा-
विभागादि पक्षेऽपि आहुति संख्या ज्ञेया । अन्यगौरवभयान्नीच्यते ।

शतांश पक्षस्तु लघुरुद्रा (देव) दावेव । तत्रैव तत् सम्भवात् ।
तथाहि लघुरुद्रे एकविंशत्युत्तरं शतं रूपका भवन्ति तेन शतांश
होमपक्षः सम्भवति । तत्र शतरूपाणा मेक-रूपहोमः ।

तत्रापि त्रेधादि पक्षाः संयोज्याः । अवशिष्टैक विंशतिरूपाणा-
मर्थे नमस्ते रुद्रइत्यनेन मन्त्रेण * एकाहुतिः । एवं महारुद्रादौ
योज्यम् । अन्येतु यथाभिलषितरुद्रजपानन्तरं नमः सम्भवायेति †
मूलमन्त्रेणैव होममिच्छन्ति । तदाह वीधायनः । मूलमन्त्रेण
वा होमं कुर्यादिति । तत् प्रकारस्तु हेमाद्रौ मूलागमिऽभिहितः ।

* ३८१ पृष्ठं प्रदर्शितम् ।

† नमः सम्भवाय इति । मन्त्रांशु ३८५ पृष्ठं प्रदर्शितः ।

ततो होमं प्रकुर्वीत नमः शश्विति मन्त्रतः ।

रुद्रैकादशो जाप्या त्रयस्त्रिंशत्तथाहुतिः ।

रुद्रे शतत्रयं प्रोक्तं षष्ट्या त्र्यधिकमाधिकम् ।

रुद्रे लघुरुद्रे इत्यर्थः ।

चत्वारश्च महारुद्रे सहस्राः समवर्जिताः ।

चत्वारिंशत् सहस्राश्च कर्त्तव्या चतुरस्रराः ।

जनाश्च सप्तसप्तत्या (स्य) त्यति रुद्र इति स्थितिः ॥

मूलमन्त्रन्यासादिकं प्रथमं स्तवके रुद्रज्ञानविधानेद्रष्टव्यम् ।

अथापरश्चतुःषष्टिविभागः स च हेमाद्रौ शान्तिकाण्डे रुद्रस्व-
ज्ञानेऽभिहिता । अविद्वत्त्वाद्दोमेऽपि भवति ।

तथाहि—

सुखासनोपविष्टाना माचार्यो रुद्रजापकः ।

अभिषिञ्चेत्ततश्चैषा मर्कपत्र पुटाम्बुना ।

अच्छिद्राण्यनूनानि ज्ञानार्थं तान्युपाहरेत् ॥

चतुःष(ष्टि) ऋचेनैव रुद्रेणैकादशेन तु ।

शतानि सप्तवर्णानां चतुर्भिरधिकानि तु ॥

वर्णानां मन्त्राणामित्यर्थः । तेषां चतुःषष्टि संख्याना मेका-
दश कृत्वः पठितानामियं संख्या निष्पद्यते । यद्यपि प्रायो रुद्रा-
ध्यायस्य यशुष्ठा-दृक्त्वं नास्ति तथापि काण्वशाखायां चतुःषष्टि
कण्डिका पाठोपलब्धे स्तदभिप्राय मृग्वचन मिति द्रष्टव्यम् ।

तत् प्रकारं तु अनुवाकेऽध्याये समान्नातः । यथा । नमस्ते

इति षोडश । नमो हिरण्यवाहवे । नम उष्णीषिषेः । नम
स्तत्रभ्यः § । नमो ज्येष्ठाय ॥ । नमः सुत्याय । नमः पार्याय ।
इति पञ्च पञ्च । द्वापे अश्वसोऽष्टादश ¶ । अष्टानुवाकेषु चतुः
षष्टिरिति ।

अथ सम्पूर्णं रुद्राध्यायेन एकाहुति पक्षोऽप्यभिहितः ।

परशुराम पक्षतौ रुद्रजामले—

प्रसृतिं हविषापूर्य रुद्राध्याय मधीत्यच ।

जुहुयादाहुतिं चैकां सर्वकामसमृद्धये ॥

इति ।

हवि रत्न तिलादि कठिनद्रव्यम् । प्रसृति पूरण व्यपदेशात् ।
एतेषु सर्वेषु मन्त्रविभागपक्षेषु शक्तितारतम्येन योजितेष्वपि षड्यु-
त्तरशतविभागः पक्षः श्रेष्ठतम इति गम्यते । श्रुत्युक्तत्वात् ।
तथाहि । प्रथमानुवाके षोडशमन्त्राणां होमाङ्गत्वं प्रथमे चानुवाके
इति श्रुत्युक्तं । ततो नमोहिरण्यवाहवे इत्यारभ्य नम आनिर्हतेभ्य
इत्यन्तेषु प्रति कण्डिकं चत्वारश्चत्वारो मन्त्राः ।

नमो हिरण्यवाहवे सेनान्ये दिशां च पतये नम इत्येवं रूपा

* मन्त्रोऽयं ३८१ पृष्ठं दर्शितः ।

† नमो हिरण्यवाहवे इति । मन्त्रोऽयं ३८६ पृष्ठं दर्शितः ।

‡ नम उष्णीषिणे गिरिचराय क्लृप्ताना पतये नमः— १६५. ३२म.

§ नम क्षत्रभ्यां रथकारभ्यो नो नमः— १६५. ३१म.

॥ नमो ज्येष्ठाय च कनिष्ठाय च— १६५. ३२म.

¶ द्वापे अश्वस इति । मन्त्रोऽयं ३८४ पृष्ठं दर्शितः ।

उभयतो नमस्काराः पञ्चचत्वारिंशत् । ततो नमो भवाय च इत्या-
रभ्य अन्यतरतो नमस्कारा नवसप्ततिः ।

अथ इन्द्रिभ्यो जुहोति नमोऽमुष्मै च इत्युपक्रम्य नमो हिरण्य-
वाहवे सेनान्ये दिशां च पतये नम इति श्रुत्यैव मन्त्रविभागस्य
दर्शितत्वात् ।

इन्द्रित्वं चात्र वाच्याभिप्रायेण मुक्तानां परमा गति रितिवत् ।
नतु वाचकाभिप्रायेण तेषां बहुत्वदर्शनात् ।
तथाच हिरण्यवाहवे सेनान्ये इत्येकं नाम । दिशां च पतये
इति द्वितीयम् । एवमुत्तरत्र द्रष्टव्यम् ।

तथा नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्य इत्येकं नाम । नमस्तारायेति
द्वितीयम् । ततोऽन्यानुवाके विंशति मन्त्राः ।

अथोत्तराणि जपति द्रापे अन्धसस्यते इत्युपक्रम्य सदैतानि
यजूंषि भवन्तीत्युक्त्वा दशैतानि दशावतानान् जुहोतीत्युक्त्वा त्रीणि
यजूंषि भवन्तीति श्रुत्या एवं मन्त्रविभाग कथनादित्यलं प्रपञ्चेन ।

अथ रुद्राध्यायस्य प्रति मन्त्रं प्रयोगः कथ्यते—

नमकाश्रित मन्त्राणां प्रयोगः फल गोचरः ।

नमस्ते रुद्र इत्यस्याः पुरस्वरणं सिद्धये ॥

प्राजापत्यं चरित्वैकं जपेन्मन्त्रं ममुं ततः ।

एकादश सहस्राणि शुद्धकाले निरन्तरम् ॥

प्रदक्षिणं नमस्कारौ कुर्यादीशस्य मन्त्रतः ।

मन्त्रतः अनेनैव मन्त्रेण प्रदक्षिणं नमस्कारौ यथाशक्ति कार्या ।

हविष्यं मन्त्रं भुञ्जीत ब्रह्मचारी ह्यधः स्वपेत् ।

पुरश्चरणं सिद्धस्य दक्षिणामूर्तिं सन्निधौ ॥
 एकादशं सहस्राणां जपात् सर्वाधिनाशनम् ।
 अथ लक्षजपात् सप्तजन्म पापं प्रणश्यति ॥
 ततः स्वगृह्यं विधिना स्थापयित्वा हुताशनम् ।
 पायसं स्थापयित्वाञ्च युक्तं तज्जुहुयाद्दिविः ।
 दशांशं संख्यया पश्चात् साक्षाद्देवं स पश्यति ॥

अपयात इत्यस्य * ।

दिना (दि) नि द्वादशैवामुं चरुभोजी जपेन्ननुम् ।
 विनियोक्तं भवेद् योग्यः सर्वकामार्थं सिद्धये ॥

जपसंख्या पूर्ववत् ।

अनेन सिद्धमन्त्रेण यद् यत् कामयतेद्विजः ।
 तत्तत् कामं मवाप्नोति जपादयुतं संख्यकात् ॥
 इति ।

अथ यातं रुद्र इत्यस्य † ।

वासरत्रितयं यावन्निरन्तरं जपान्नरः ।
 नित्यकर्माविरोधेन पुरश्चरणवान् भवेत् ।
 ततः प्रयोगयोग्यः स्याद् यदा गो शान्तिं कामना ॥

जपहोमादि पूर्ववत् ।

* अपयात इत्यस्य मन्त्रो रुद्राध्यायं नोपलभ्यते ।

† या ते रुद्रजिवातनृघोराऽपापकाशिनो ।

तयानन्तवाशनस्यार्गाविरजन्नाभिवाकशोहि ॥

अथ यामिषु मित्यस्य * शिवेन वचसा † इत्यस्य च ऋग्द्वय
मेको मन्त्रः ।

निरन्तरं जपेन्मन्त्रं दिनाना मेकविंशतिम् ।
पुरश्चरणं मेवं स्यात् प्रयोगार्हं स्ततो भवेत् ॥
अकाल मरणाद्वाङ् नाशमायाति (वैयदा) चेत्तदा ।
महीपतिः शान्तिं कर्म कारयेद्यजन्मना ।
ऋग्भ्या माभ्यां तिलत्रौहिगोधूमयवकल्पितम् ।
हविः प्रजुहुयाल्लक्षं वासरेष्वेकविंशतौ ॥
अकाल मरणाज्जातं साध्वसं नाशमृच्छति ॥

अध्यवोचदित्यस्य ‡ —

अर्धकच्छं चरित्वाथ वासरान् पञ्च संयतः ।
शाकमूलयवान्नाशी दिवातिष्ठेन्निरन्तरम् ॥
जपन् पुरश्चरणवान् प्रयोगार्हस्ततो भवेत् ।
रक्षापुरःसरं राजा कामयन् चिरजीवनम् ॥
कारयेद्विधिना कर्म वक्ष्यमाणं द्विजन्मना ।
खेत सर्षपदूर्वाग्र यवै स्तण्डुलमिश्रितैः ॥

* यामिषु गिरिशक्त इति विभर्ष्यसवे ।

श्रियां गिरिच तां कृत्वा मा हिष्मीः पुरुष जगत् ॥ ४४८॥

† शिवेन वचसा त्वा गिरिशक्ता वदामसि ।

यथामः सर्वमिज्जगदयत्त ए मुमना अमत् ॥ ५ ॥ ऋक् न १३० ।

‡ अध्यवोच दधिवक्त्रा प्रथमं दे योभिषक् ।

अहींय सर्वाज् जन्मयन् सर्वाय यातुभान्यः । १३० ॥ ६५० ॥

होमं चाष्टसहस्रं स्यात् पञ्चाहःसु निरन्तरम् ।
 अथान्यो गर्भरोगस्य नाशाय प्रोच्यतेविधिः ॥
 सहस्रकृत्वो मनुना शतकृत्वोऽथवा पुनः ।
 अभिमन्त्रा फलं सम्यङ् नारङ्गं पयसिचिपेत् ॥
 क्वाथयित्वा ततः स्वाम्नी होमः कार्योविधानतः ।
 त(तः)त्र संख्या भवेदष्टौ सहस्राणि शतानि च ।
 शेषं पिबेत् पयो गर्भरोग एवं प्रशास्यति ।

असौ यस्ताम्न * इति मन्त्रद्वय प्रयोगः—

कृच्छ्रं मेकं चरेत् पूर्वं ततः षोडशवासरान् ।
 निरन्तरं जपेन्मन्त्रं नित्यकर्मविरोधतः ॥
 अनावृष्टिभये घोरे समुत्पन्ने समन्ततः ।
 पञ्चविप्रानथाह्वय कारयेद्वृष्टि साधनम् ॥
 हवि (षि) षा पायसं तत्र तण्डुलांश्च तिलान् यवान् ।
 वैत(स्यः)सीः समिधश्चापि जुहुयात्सप्तसंख्यया ॥
 एकादशदिनैः साध्यं मखिलं कर्मवृष्टिदम् ।
 पञ्चानां तु जपेदेकं चत्वारो जुहुयुर्द्विजाः ॥

* असौ य ताम्नी अरुण उत वधुः सुमङ्गलः ।

अथ चिन्तां कदा अभितो दिक्षु श्रिताः सहस्रशो हंड इमहे ॥ ७म.

असौ योऽवसर्पति नीलशीवो विलोहितः ।

उतंनं गोपा अहमं अहमं अहमं अहमं ।

उतंनं विद्या भूतानि सदृष्टौ वृद्धयति नः— ८म १अ.

अथ नमो असु नीलग्रीवायेति मन्त्रस्य * प्रयोगः—

आलये पश्चिमद्वारे महेशस्य समीपतः ।

जपित्वा दिवसान् सप्त सततं संयतस्ततः ॥

सहस्रं जुहुयादर्कपुष्पैर्दशदिनावधि ।

पुरस्सरणमेव स्यात् प्रयुञ्जीत ततो मनुम् ।

पुत्रकामः पुरीहन्तु † आलये वाद्य गोष्ठके ॥

शमी समिद्धि रक्ताभि ‡ देध्याज्यमधुना भृशम् ॥

एकादश सहस्राणि त्रीण्यहान्यथपञ्चवा ।

अष्टौ सहस्राण्यर्घं § वा शतान्यष्टाणि वैशितुः ॥

पङ्केरुहाणि शिरसि विन्यसे तदभावतः ॥

शमी पत्राणि तावन्ति ॥ पुत्रकामः शिवेऽर्पयेत् ।

शतं द्विजान् भोजयित्वा पुत्रं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥

अथ प्रमुञ्च ॥ धन्वने इत्यादि (तिसृणां) त्रयाणां प्रयोगः—

* नमो अस्तु नीलग्रीवाय सहस्राण्यय मीढुषि ।

अथो यं अस्य सत्वानांऽहं तेभ्योऽकरं नमः ।

—न १ अ. ऽकरं ।

† पुरीहन्तु स्त्रिपुरदाहकस्य शिवस्येत्यर्थः ।

‡ अक्ताभि र्मिश्रिताभिः ।

§ अर्घं अस्वारि सहस्राणि ।

॥ तावन्ति उक्त संख्याना मन्वतमरुपाणि ।

० प्रमुञ्च धन्वनं स्व मुभयो रारिं यो ज्योम् ।

याथ ते हस्त इववः परा ता भगवो वप ॥ १० ॥

कृच्छ्रं मेकं चरित्वादी जपेच्च नववासरान् ।
 एवं कृते भवेत् सिद्धिः पुरश्चरण कर्मणः ।
 महीपते रायुधानि मन्त्रयित्वा त्वचेनतु ॥
 कुशकण्टकहोमस्तु लक्षसंख्योऽथ शक्तितः ।
 विद्देषोविलयं याति शिवस्यैव प्रसादतः ॥

अथ याते हेति रिति त्वचप्रयोगः *—

पुरश्चरणमासां स्यात् पूर्वोक्ताना मृचामिव ।
 एकादश सहस्राणां दीपानां दानमीश्वरे ॥
 कृत्वा (ऽसतो) ततो रिपो गच्छेत् सेनानीः पार्थिवंविना ।
 दृष्टाज्वालां प्रदीपानां शत्रुसेना विनश्यति ॥
 यद्वा शत्रु सहस्राणि अभिमन्त्र्य रिपोः पुरे ।
 देवालये ऽथवा देवारामे वापि चतुष्पथे ॥

अथतस्य धनुस्त्वः सहस्रात्तु ज्ञानेषुधे ।

निर्जीर्य शल्यानां मुखा शिवो नः सुमना भव ॥ ११ ॥

विज्य धनुः कपर्दिनी विज्यन्त्या वाचवाः उत ।

अनेज्जस्यंभव आभुरस्य निवर्द्धिः ॥ न १२. १२२२

● याते हेति मीट्टुष्टम इधे वभ्रव ते धनुः ।

तयाऽद्यान् विज्यतस्व मयस्त्रया परिभ्रज ॥ १३ ॥

नमस्ते अस्त्रायुधायाऽनातताय धृष्टवे ।

उभाभ्या मुत ते नमो वाहुभ्यां तव धन्वने ॥ १४ ॥

परि ते धन्वनी हेति रक्षान् इत्यक्तु विज्यतः ।

अथो य इवधि ननाऽरे अस्त्रनिधेदितम् ॥ १४ ॥ १३.

खार्ति शालासु चान्येषु नगराङ्गेषु निक्षिपेत् ।
नश्येद्वर्षत्रयात् सापूर्व्याध्यादिभि रूपद्रवैः ॥

इति प्रथमानुवाक प्रयोगः ।

अथ द्वितीयानु वाकस्य । *

अथ श्रीकामना यस्य स श्वेत कमलैः शुभैः ।

अयुतं जुहुयादहो श्रीमान् भवति मानवः ॥

अथ तृतीयस्य † —

अथानेनानुवाकेन वक्ष्ये कर्माभिचारिकम् ।

परराष्ट्रे रोगमिच्छन् राजा वै कारयेत् क्रियाम् ।

वराह मेषमांसानि जुहुयात्सप्तसंख्यया ॥

अथ चतुर्थस्य ‡ —

चतुर्थेनानुवाकेन मेहशान्तिरथोच्यते ।

मेहवान् खानले होमं कुर्यात् क्षौद्रेण सर्पिषा ॥

प्रति मन्त्र नमस्कारं मन्त्रविच्छेद ईरितः ।

संख्या नवसहस्राणि होमान् मेहो विनश्यति ॥

* द्वितीयानुवाकस्य नमो हिरण्यवाहवे सेनान्धे दिशां च पतयेनमः । इत्यादिः
नमः कृत्स्नीताय धावते सत्वनां पतये नमः । इत्यन्तस्य त्रयोदश मन्त्रात्मकस्य ।

† तृतीयस्य अनुवाकस्येति शेषः । स च नमः सहमानाय निव्याधिन
अव्याधिनीनां पतये नमः इत्यादिः नमो अन्नेभ्योऽन्नपतिभ्यश्च वो नम
इत्यन्तश्च सप्तदश मन्त्रात्मकः ।

‡ चतुर्थस्य । नम आव्याधिनीत्यो विधिध्यन्तीभ्यश्च वीनमः । इत्यादिः
नमः अन्नैः अन्नपतिभ्यश्च वीनमः । इत्यन्तस्य सप्तदश मन्त्रात्मकस्य ।

मेहः प्रमेहरोगः—

अन्येषामपि कुष्ठादिरोगानां शास्तयेऽपि वा ।

अथ पञ्चम षष्ठयोः * —

अनुवाकद्वयस्यास्य पुरश्चरणसिद्धये ।

त्रिरात्रं चरुभोजीस्याज्जपेदथ निरन्तरम् ॥

एकादशदिनान्येवं पुरश्चरणयुग्ं भवेत् ।

अथ राज्यरमा वृद्धिं कामो राजासु कारयेत् ॥

मन्त्रसिद्धेर्द्विजैः कर्मं वक्ष्यमाणावृद्धितम् ।

यावदेकादशावृत्तिं रनयोरनुवाकयोः ॥

तावदेव सपर्यास्यात् पूर्वोक्तासु दिने दिने ।

एकादश प्रतिदिनं भोजयेच्च द्विजानपि ॥

पूर्वोक्ता कमलादिना लिङ्गपूजेत्यर्थः ।

एवं कृते राज्यलक्ष्मो निष्पत्स्यूहं विवर्धते ।

अथ सप्तमस्य † —

एकोपवासं कुर्वीत तत षाष्टशतं जपेत् ।

* पञ्चमषष्ठयोः । पञ्चमं नमो भवाय च कटाय च । इत्यादीनि

नमः सोतस्याय च दीप्याय च इत्यन्तानि चतुर्दश यज्ञपि मन्त्रि ।

षष्ठं च नमो ज्ञायाय च कनिष्ठाय च इत्यादीनि

नमः श्रुताय च श्रुतसेनाय च इत्यन्तानि चतुर्दश यज्ञपि मन्त्रि ।

† सप्तमस्य । नमः दन्द्भ्याय चाहमन्ध्याय इत्यादि

नमो वाङ्मयाय च वाङ्मयाय च इत्यन्तानि त्रीणि मन्त्रात्मकानि ।

३८४ ।

पुरस्वरण मेदं स्यात् प्रयोगार्हस्ततो भवेत् ॥
 चातुर्वर्ष्यं (र्ष)स्य वश्यं यः कामयेतात्मनो द्विजः ।
 उदुम्बर चलत्पत्र न्यग्रोधप्रक्षभूरुहान् ॥

चलत्पत्रोऽश्वात्थः ।

समिधो दधिमध्वाज्य संयुक्ताजुहुयादसौ ।
 अयुतं होम संख्यास्त्रादश्व मेव समश्रुते ॥
 मेधाकाम सु जुहुयात् सहस्राणां तु पञ्चकम् ।
 कपिलाज्यं हविः प्रोक्त मेवं मेधा समश्रुते ॥

पर

अथ द्रापे इत्यस्य * —

कृत्वोपवास मेकाहं जपेन्नान्त्र मथायुतम् ।
 पुरस्वरण मेवं स्यादथ चेन्नकामना ॥
 आर्द्रायां जुहुयादाज्यं कापिलं प्रयतोऽयुतम् ।
 धनं बहु भवेत्तस्य महेशस्य प्रसादतः ॥
 ज्वरे जातेऽस्य शान्त्यर्थं शिरसो भुवि रोगिणः ।
 जुहुयात् पञ्चसाहस्रीं दूर्वाणां ज्वर शान्तये ॥
 दूर्वाहोमे दूर्वा त्रयं होतव्य मिति परिभाषाया मुक्तम् ।
 अभिचारस्य शान्त्यर्थं वैकैकं तत्तदुद्भवाः ।
 समिधोजुहुया होम संख्यात्वत्रायुतं भवेत् ॥

* द्रापे अश्वसस्यते दग्धि नीललोहित ।

एषः पुरुषाणां गेषा पश्यतां मामं मांसो मां एषा किचनसमत् ।

महाजनकृतद्रोह शान्थर्यं होम माचरेत् ।

तिलाना(तुषाना)ज्येनसन्निग्रहोमसंख्यापिचायुतम् ॥

अथ यातेरुद्र शिवा तनूः शिवेत्यस्य * —

अष्टौ शतानि कुर्वीत प्राणायामां स्ततः परम् ।

सहस्राणि जपेत् पञ्च पुरश्चरण सिद्धये ॥

कन्यार्थी लभते कन्यां हुत्वा लाजान् घृतप्लुतान् ।

अपामार्गसमिद्धोमै रत्नस्यो नाशयेद्बुधः ॥

सर्वकल्मषनाशाय जुहुयाच्च तिलाहुतीः ।

अहोरात्र मुपोथैव पुत्रकामः शुचिव्रतः ॥

पायसं जुहुयादग्ना वष्टोत्तर शताहुतीः ।

ऋतुस्नातां ततो भार्यां शुचिवस्त्रामलङ्कृताम् ॥

भोजयेद्बुधेषं तु जपन्नष्टशतं बुधः ।

ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु पुत्रं प्राप्नोति मानवः ॥

अथ मानो महान्त मित्यस्य † —

उपवासत्रयं कृत्वा जपेत् पञ्चसहस्रकम् ।

पुरश्चरण सिद्धः स्यात् प्रयुञ्जीताय कर्मणि ॥

* या ते रुद्र शिवा तनूः शिवा विद्याहंभोजी ।

शिवा रुद्रस्य भंषजा तथा नो रुद्र जीवसं ॥

— इति १० अ. २ म.

† मानो महान्त मृत मागो यभंक मान उचनमृत मान उचितम् ।

मा नो नधा पितर मात मातर प्रिया मान सन्तो रुद्र वीरिषः ।

— इति १० अ. ५ म.

स्त्रीपत्नीवालहृद्धानां शान्तिमिच्छन्निदं चरेत् ।
प्रति संवत्सरं त्वार्द्रानक्षत्रे स्यादुपक्रमः ।
यवानां तिल मिश्राणां जुहुयादयुताहुतीः ॥

अथ मानःस्तोके इत्यस्य * —

कृच्छ्रं मेकं चरित्वादी पात्र औदुम्बरे घृतम् ।
निधाय कापिलं तस्य कुर्याच्चैवाभिमन्त्रणम् ॥
सहस्र संख्यया तेन स्वाग्नी वा मथितेऽपिवा ।
जुहुयादष्टसाहस्रीं तथा व्याहृतिभिः शतम् ॥
एवं कृते सर्वकाम माप्नोत्येव न संशयः ॥

अथ आरात्ते इत्यस्य † —

लक्ष्मणायुष्कामना यस्य जुहुयात् सोऽयुताहुतीः ।
मध्वक्ते स्तण्डुलैः शुक्लैर्वर्द्धते तस्य मायुषी ‡ ॥
दिनत्रय मुपोष्य प्राक् सिद्धमन्त्रस्य चोच्यते ॥

इति ।

* माने स्तोके तस्य मान आथपि मानो गोषु मानो अश्वेषु रौरिषः ।
वीरान् मानो रुद्र भामितो वधो हंतिमन्तो नमसा विधमते ।

—इति १० अ. ६ म.

† आरात्ते गोध उत पुरुषे च त्र्यम्बोराय सन्न मखं ते अम् ।
रक्षाच नो अधिच देव वृक्षाभा च नः शर्म यच्छ द्विवहा ।

—इति १० अ. ७ म.

‡ मानस्योः आथयते । इन्द्रिया लोकमाता मानोर्गात्र तनया
वसा इति काण्व ।

अथ मोदुष्टमेत्यस्य * —

एकरा(त्रे) त्रंजपेत् पञ्च सहस्राणि सुसंयतः ।
पुरश्चरणसिद्धः स्यात् प्रयोगार्हं स्तुतो भवेत् ॥
अर्थनाशभये प्राप्ते तथैव प्राणसङ्कटे ।
तस्करादिभये चैव जुहुयात् सर्पिषाहुतीः ।
पञ्चैवतु सहस्राणि भयेभ्योमुच्यते भृशम् ॥

अथ सहस्राणीत्यस्य † —

कृच्छ्रं मेकं चरित्वादौ जपेत् पञ्चसहस्रकम् ।
सचिवादि प्रधानानां पुरुषाणां मुपद्रवे ॥
तच्छान्तये महीपालः कारये द्युताहुतीः ।
समिधस्तत्र शाल्मल्यो विकङ्कतभवा अपि ॥
ब्रीहयश्च यवाद्यापि होमद्रव्यं तिला अपि ।
यदि मारणकामः स्याज्जपेच्छत सहस्रकम् ॥
ततो वल्मीकं संभूतं मृदोलिङ्गं प्रकल्प्य च ।
मन्त्रेणानेनाभिषिञ्चेद् यावच्छीर्णं भवेत्तत् ।
एवं कृते भवेन्नृत्युर्विहिषो नात्र संशयः ॥

* मोदुष्टम शिवतन त्रिवो न सुमनाभव । परमे तस्य आयुषं
निधाय कृत्ति वसान आचर पिनाक विभटाग्रहि ।

—इति १०अ. १०म.

† सहस्राणि सहस्रज्ञो बाहो भव हंतय ।

तासा मोजानो भगवः पराचीना मुखा कृधि ॥

—इति १०अ. १२म.

अयं प्रकारो वाजसनेयिनामपि साधारणो यजुर्मन्त्रार्थामुक्तः ।
गौरवभीते रच नलिखितः ।

अथात्रसर्वत्रदक्षिण्यत्ता निरूप्यते । सापि महार्णवे

दक्षिणाद्युत्तमा मध्याऽधमाचेति त्रिधामता ।

तत्र सौवर्णनिष्काणां दशसाहस्रिकोत्तमा ॥

तदर्द्धं मध्यमा प्रोक्ता तृतीया त्रि सहस्रिका ।

उत्तमा त्रिंशती सास्या द्विशती मध्यमा मता ॥

शतमात्राऽधमा ज्ञेया प्रकारोऽन्यस्य कथ्यते ।

उत्तमातु चतुः षष्टि स्रदर्द्धं मध्यमा स्मृता ॥

चतुर्विंशति रन्त्यास्या दद्यान्वो विधिरुच्यते ।

सहस्रं दक्षिणादेया दशपूरुष कर्त्तृके ॥

शतानि पञ्च देयानि ऋत्विक् पञ्चक कर्त्तृके ।

अथैककर्त्तृके देयं शतत्रय मिति स्थितिः ॥

सर्वत्रद्विगुणां दद्यादाचार्यायतु दक्षिणाम् ।

वहुपूरुषनिष्याद्य उत्तमा प्रतिपूरुषम् ॥

अथैककर्त्तृके कर्त्तुरेकस्यैवोत्तमामता ।

राज्ञां तत्सदृशानां च दक्षिणाकथितोत्तमा ॥

अन्येषां मध्यमाऽऽन्त्या वा दक्षिणादाननिर्णयः ।

अ (सु) मुक्त दक्षिणाकेषु प्रयोगेष्वियमोरिता ॥

विभवे सति यो मोहा ऋकुर्याद्विधिविस्तरम् ।

नैव तत् फलमाप्नोति प्रलोभाक्रान्त मानसः ॥

इति दक्षिण्यत्ता ।

तत्रैव —

अत्र न्यूनातिरिक्तोक्तिं प्रत्यवाय जिहीर्षया ।

स्तौमि स्वाम्बेरमाधीश चर्मनिर्मित वाससम् ॥

जय जय महाभैरव महाभीमभूत भूतिभूषित मूलकुण्डलि
कुण्डलालङ्कृत अतिघनविलसित तडिदुपमित चक्षु दुर्लभ-
करवाल निखिलनिगमोपगूयमानसुरवरकरपरिचयविरचित चतुर
चरण शृङ्गारकमल कलितकपाल सरसिजासन विस्तारित समस्त-
व्यस्तजगद्विस्तारसंहारसम्भारसम्पन्नगुण निरवधिकपरिमाणनीहार
परीवार मरीचिविरिञ्चिध्यापार पात्रीजललीन ललितजटाजूटाभि-
राम हर दुरितहर अपरदिगङ्गनासंभोगसराग पतङ्ग भङ्ग्यालिङ्गि-
तोत्तमाङ्ग भ्रूमध्यनयन मदनदमन मत्तमधुकर हुङ्गार सङ्गाय
मत्तभृङ्ग संराव किङ्किनी कण्ठित ललित पदाहतिक्लिन्नमही-
मण्डलाधाराण्डजपति प्रस्तूयमान ताण्डवाङ्गुल्यर फूत्कारोत्-
कर्षध्वस्त दैत्यदानवसङ्घातान्तरान्तरित शान्तान्तःकरण अनवरत-
धाराधरध्वानगम्भीरवर्वरगलगवय फूत्कार निरस्त गङ्गर गुहा-
राजी विराजमान धराधराधीशकन्यका कान्ति संक्रान्त निज
कलेवरैकदेश अखिलजगदधीश नमस्ते नमस्ते नमस्ते ।

एवमन्यदपि स्तोत्रं स्तोतव्यम् । अत्र बुद्धोमादौ येऽन्ये
विशेषा आगमोक्ता स्ते यन्यान्तरतोऽवसेयाः । इत्युपरम्यते ।

इति विधानपारिजाते बुद्धाध्यायविधानं समाप्तम् ।

अथः उपक्रान्त उपसंक्रियते ॥

आचारः प्रथमो धर्मः श्रुत्युक्तः स्मार्त्त एव च ।
 तस्मादस्मिन् समायुक्तो नित्यं स्यादात्मवान् द्विजः ॥
 विहिताकरणं ह्यत्र निषिद्धाचरणं तथा ।
 नाना नरकदं पंसां हीनयोनी च जन्मदम् ॥
 आचाराद्विच्युतो विप्रो न वेद फल मश्रुते ।
 आचारिणस्तु संयुक्तः सम्पूर्णं फलभाम् भवेत् ॥
 सर्वलक्षणं हीनोऽपि सम्यगा (समुदा)चारवाचरः ।
 अश्वधानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥
 अक्रोधनः सत्यवादी भूताना मप्यहिंसकः ।
 अजिह्वश्च वदान्यश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥
 अहन्यहनि विप्राणां कर्म नित्यमिहोदितम् ।
 अज्ञा निर्वर्त्यते यस्मादाह्निकं तद्विदुर्वुधाः ॥
 अनन्ताह्निकं नामेदं मनन्तार्थं प्रकाशकम् ।
 अनन्तेन कृतं यस्मादनन्तस्य प्रसादतः ॥
 नागदेव तनूजोऽयं भद्रोऽनन्तो महामतिः ।
 आह्निकाद्युतं वेकेन द्विजवृक्षानवर्द्धयत् ॥
 सन्ति अन्ये सहस्राणि आह्निकस्य विधी वुधाः ।
 कोऽप्यस्य महिमा वेद्योऽभिन्नैर्जयति सर्वतः ॥

न पाण्डित्याभिमानेन न च वित्तस्य लिप्सया ।
रचितं त्वान्निकं किन्तु विदुषां परितुष्टये ॥
अनेन ग्रन्थदीपेन स्वसन्देहात्मकं तमः ।
अपास्य कर्म कुर्वन्तु निर्भया ज्ञानिसंसदि ।
वचन प्रसूनमाला वासुदेवे समर्पिता ।
भट्टानन्तेन विदुषा नानानिर्णय चित्रिता ॥

इति श्रीमद्द्वैदिकोत्तम नागदेव भट्टसूनुना प्रथम शाखिना
श्रीमदनन्तभट्टेन विरचिते विधानपारिजात समाह्वये
निबन्धे दृतीयस्तवके आह्निकप्रकरणं समाप्तम् ।

ॐ गणेशाय नमः ।

मत्वा लक्ष्मीपतिं कृष्णं तथा ब्रह्मादिकान् सुरान् ।
गणेशं विघ्नहर्तारं वन्दे हैमवतीसुतम् ॥
चतुर्दशसु विद्यासु निष्णाताः शुच मानसाः ।
अपरोक्ष ब्रह्मतत्त्वा जयन्ति गुरवो मम ॥
वन्दे श्रीपितृचरणान् भट्टनागेश संज्ञितान् ।
यत् प्रसादादहं प्राज्ञः सञ्जातो जङ्घीरपि ॥
श्रीमाननन्तभट्टोऽहं काण्वशाखी सतां मुदे ।
कालस्य निर्णयं वक्ष्ये स्मृतिवाक्यानुसारतः ॥
कला काष्ठासुहृत्तादि कालेनावर्त्तयन् जगत् ।
सर्वं नियमयत्येको हृदये स्थात् स मे हरिः ॥

उक्तानां कर्मणां काले कर्त्तव्यत्वात् कालः प्रस्तूयते ।
स च षोढा अष्टोऽयममृतुर्मासः पक्षो दिवसश्चे(द्)ति । तत्र
षष्टः षष्टि भेदः । तदाह गार्ग्यः—

प्रभवो विभवः शुक्लः प्रमोदोऽथ प्रजापतिः ।
अङ्गिराः श्रीमुखो भावो युवा धार्तृशर स्तथा ॥
बहुधान्यः प्रमाथी च विक्रमोऽथ वृषस्तथा ।
चित्रभानुः सुभानुश्च तारणः पार्थिवोऽथयः ॥
सर्वजित् सर्वधारीश्च विरोधी विक्रतिः खुरः ।
नन्दनो विजयश्चैव जयो मन्मथ दुर्मुखो ॥

हेमलम्बी विलम्बीच * विकारी शार्ङ्गरी भ्रुवः ।
 शुभकृच्छोभनः क्रोधी विश्वावसु पराभवौ ॥
 भ्रुवङ्गः कौलकः सौम्यः साधारण विरोधकृत् ।
 परिधावी प्रमादी च आन (न्दी)न्दो राक्षसी नलः ॥
 पिङ्गलः कालयुक्तश्च सिद्धार्थी रौद्रदुर्मती ॥
 दुन्दुभीरुधिरोद्गारी रक्ता(ची)क्षः क्रोधनः क्षयः ॥

इति ।

अयनं सौरर्तुं चयात्मकं । “सौरर्तुं चितयं प्रदिष्टमयन” मिति
 दीपिकोक्तेः । तत् द्विविधं दक्षिण सुत्तरं चेति । तत्र कर्क-
 संक्रान्तिर्दक्षिणं मकरसंक्रान्तिरुत्तरं । अनयो विनियोग माह
 सत्यव्रतः—

देवताराम वाप्यादि प्रतिष्ठोदेषु खे रवी ।
 दक्षिणाशामुखे कुर्वन् तत्फल मवाप्नुयात् ॥

वैखानसः—

मातृभैरव वाराह नरसिंहद्विविक्रमाः ।
 महिषासुर हन्त्री च स्थाप्या वै दक्षिणायने ॥

वै शब्दो ऽप्यर्थे न तु दक्षिणायनएवेतिनियमः । पूर्व वचने
 दक्षिणायने निविद्याया देवप्रतिष्ठाया देवान्तरे प्रतिप्रसव माचात् ।

ऋतु मासद्वयात्मकः स च षोडश वसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्वेगन्त-
 शिशिरभेदात् । मूलमासे तु मासद्वयात्मक एकोमास स्तेन मास-

* हेमलम्बी विलम्बीऽथ इति निर्णयसिन्धौ पाठः ।

इयाम्कत्वमस्याऽविह्व मिति । स द्वेधा चान्द्रः सौरश्च । चैत्रारभो
वसन्तादिचान्द्रः, मीनारभोमिषारभो वा सौरः, मीनमिषयो मेष-
हृषयोर्वा वसन्त इति वीधायनोक्तेः । अनयोर्विनियोग माह
त्रिकाण्डमण्डनेः—

श्रीतस्मार्त्तक्रियाः सर्वाः कुर्याच्चान्द्रमसर्त्तुषु ।

तदभावेतु सौरसुष्विति ज्योतिर्विदाभ्यतम् ॥

मासा चैत्राद्या चतुर्धा भिद्यन्ते । तदाह माधवाचार्यः—

मासास्तु सावनः सौरचान्द्रो नाक्षत्र इत्यमी ।

दर्शान्तः पूर्णिमान्तो वा चान्द्रोऽसौ विप्रवैश्ययोः ।

सौरो रात्रः सावनश्च यज्ञे ज्योतिषिके परः * ॥

इति ।

दर्शान्तचान्द्रो मासो विन्ध्यस्य दक्षिणेभागे इतरस्तु उत्तरेभागे
व्यवह्रियते । संक्रान्त्यादि संक्रान्त्यवधिः सौरोमासः त्रिंशद्दिनः
सावनः । नाक्षत्र परिवर्त्तनेन नाक्षत्रः ।

एतेषां व्यवस्था माह गर्गः—

सौरो मासोविवाहादौ यज्ञादौ सावनः स्मृतः ।

आब्दिके पितृकृत्येच चान्द्रोमासः प्रशस्यते ॥

आयुर्दायविभागश्च प्रायश्चित्त क्रिया तथा ।

सावनेनैवकर्त्तव्या शत्रूणां चाप्युपासना ॥

इति ।

* विप्रश्च दर्शान्तः वैश्यश्च पूर्णिमान्तः इत्यर्थः । परो नाक्षत्रः ।

विष्णु धर्म—

नक्षत्रसत्राण्ययनानि चेन्दो मर्सेन कुर्याद् भगणात्मकेन ।
इति ।

ब्राह्मे—

तिथि कृत्येषु कृष्णादिं व्रते शुक्लादिमेव च ।
विवाहादौ च सौरादिं मासं कृत्ये विनिर्दिशेत् ॥

मलमासादिक माह माधवाचार्यः—

चान्द्रोऽधिमासोऽसंक्रान्तः सोऽन्तर्भवति चोत्तरे * ।
असंक्रान्तावेकवर्षे द्वौ चेत् संसर्प आदिमः † ॥
अधमासो द्विसंक्रान्तः सचाहस्यति संज्ञकः ।
त्रय स्वाग्या विवाहादौ संसर्पाहस्यतो उभौ ॥
शुद्धौ श्रौते तथा स्मार्त्ते ‡ मलमासो विविच्यते ।
काम्यारम्भं तत् समाप्तिं मलमासे विवर्जयेत् ॥
प्रारम्भं मलमासात् प्राक् कृच्छ्रं सत्रादिकं तु यत् ।
तत् समाप्यं सावनस्य मासस्थानति सङ्घनात् § ॥

* सः अधिमासः उत्तरे प्रकृते मासि अन्तर्भवतीत्यर्थः ।

† अर्थादन्तिमोऽधिमास इति भावः ।

‡ तथाच अधिमास संसर्पाहस्यतिषु विधेव विवाहादि महत्त्वकार्याणि न
कार्यानि श्रौतस्मार्त्तं कर्माणि तु संसर्पाहस्यतोः कार्याणीत्यर्थः ।

§ तथाच यत्र नवतिदिन साध्यं कर्म प्रारम्भं तत्र तथाविध सावन
मासानुरोधेन मलमासेऽपि तत् समापनं कार्यमित्यर्थः ।

आरभस्व समाप्तेषु मध्ये स्याच्चेन् मलिक्नुचः ।
 प्रवृत्तमखिलं काम्यं तदानुष्ठेय मेव तु ॥
 कारीर्यादि तु यत् काम्यं तस्यारभ समापने ।
 कार्ये कालविलम्बस्य प्रतीक्षाया असम्भवात् * ॥
 अनन्य गतिकं नित्यमग्नि होत्रादि (कारयेत्) न त्यजेत् ।
 गत्यन्तर युतं नित्यं सोम यागादि वर्जयेत् † ॥
 अगति ग्रहण ज्ञानं जातेष्टि गति संयुता ‡ ।
 इयं नैमित्तिकं तस्य व्यवस्था नित्यवन् मता ॥
 शुद्ध मास चृतानां तु मलिने प्रथमाब्धिकम् ।

- * कारीरी नाम यागविशेषः । अथग्रहणं गृह्यतां प्रस्थानां उच्यते मन्त्रैः वनं तत् फलम् । अतस्तत्र कालप्रतीक्षा न सम्भवति ।
- † अग्निहोत्रादे रानन्य गतिकत्वं महारहः कर्तव्यत्वात् । तदपरोक्ष्याच्च संमयागादे रानन्य गत्यन्तरयुतत्वं बोध्यम् ।
- ‡ अगतीति अनन्यगतिकमित्यर्थः । ग्रहणं ज्ञानस्य अनन्यगतिकत्वं च मलिक्नुचे ग्रहणे सति तद्विहितस्य ज्ञानस्य ग्रहणमात्रे कर्तव्यत्वात् बोध्यम् । “वेदान्तं वादम कपालं गिर्वपेत् पूर्वं जाते इति विहितताया जातेष्टेः पुत्र जननानन्तरकाले प्राप्तत्वेऽपि जातेष्टि जातकर्तृ स्तन्य-पानानां क्रमेण विहितत्वात् तदानीं तत् करणं च कदाचित् वास-विपत्तिं जडापि स्यात् । अतः सदा ब्रह्माया मन्त्रीचापगमेऽपि तदा-चरणात् तस्याः अगतिकत्वं मिति भावः । तथाच अनन्यगतिकं नैमित्तिकं मन्त्रमासंऽपि कार्यं गत्यन्तरयुतं तु नैत्यर्थः ।

मलमास मृतानां तु मले स्यादाब्दिकान्तरम् * ॥

इति ।

जावालोऽपि—

द्वादशाह सपिण्डान्तं कर्म यद्दण जन्मोः ।
 सीमन्ते पुंसवे आह्वे हावेती जातकर्म च ॥
 रोमे शान्ति रत्नभ्येच योगे आह्वं व्रतानि च ।
 प्रायश्चित्तनिमित्तस्य वशात् पूर्वे परत्र च ॥
 अश्लोदकुम्भ मन्वादि महालय युगादिषु ।
 आह्वं दर्शेऽप्यहरहः आह्व मूलादि मासिकम् ॥
 मलिन्नुचान्यमासेषु मृतानां आह्व माब्दिकम् ।
 आह्वं तु पूर्वदृष्टेषु तीर्थेष्वेव युगादिषु ॥
 मन्वादिषु च यद्दानं दानं दैनन्दिनं च यत् ।
 तिल गोभूद्धिरस्थानां सन्ध्योपासनयोः क्रिया ॥
 पर्वहोम साययणं साम्ने रिष्टिश्च पर्वणि ।
 नित्याग्नि होत्र होमश्च देवतातिथि पूजनम् ॥
 स्नानं च स्नानविधिनाप्यभस्त्रापेय वर्ज्जम् ।
 तर्पणं च निमित्तस्य नित्यत्वा दुभयत्रच ॥

इति ।

-
- पूर्वाब्दे एव चैवादी मृतानां पराब्दे चैवादी मलमासत्वे मलमास एव प्रथमाब्दिकं स्यादित्यर्थः ।
 मलमास चैवादी मृतस्य प्रत्याब्दिक आह्वं पुनश्चैवादी मलमासत्वे मलमास एव कर्तव्यं न तु एव चैवं इत्यर्थः ।

मास्ये तु—

अनिन्दु रिन्दुपूर्णाच्च हरिवारो बुधाष्टमी ।

माधिमासे परित्याज्याः सीमन्ताच्चाग्ने शिशोः ॥

इति ।

अनिन्दु रमावस्था । यद्यप्यत्र सर्वं वार्षिकं श्राद्धं मलमासे शुद्धमासेच कर्त्तव्यमित्युक्तं । तथा माधव हेमाद्र्यादि मतात् प्रथमाब्दिकं त्रयोदशे मलमासे । द्वितीयाद्याब्दिकं तु शुद्धमास्येव कार्यम् ।

असंक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यं माब्दिकं प्रथमं द्विजैः ।

तथैव मासिकं श्राद्धं सपिण्डीकरणं तथा ॥

इति हारीतोक्तेः ।

वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।

मलमासे न तत् कार्यं व्याघ्रस्य वचनं यथा ॥

इति सत्यव्रतीयं वचनं द्वितीयादिवार्षिकविषयम् ।

षाब्दिकं प्रथमं यत् स्यात्तत् कुर्वीत मलिन्दुचे ।

त्रयोदशेच संप्राप्ते न कुर्वीत् पुनराब्दिकम् ॥

इति यमस्मृतः ।

निर्णयामृते तु । मलमासे श्राद्धदिनस्य वन्ध्यत्वनिरासार्थं पितृहेशेन ब्राह्मणान् भोजयित्वा शुद्धमासे सपिण्डिकं श्राद्धं कर्त्तव्यम् ।

पिण्डवर्जं असंक्रान्तौ संक्रान्तौ पिण्डसंयुतम् ।

प्रति संवत्सरं श्राद्धं मेवम् मासद्वयेऽपि च ॥

मलमास मृतानां तु मले स्यादाब्दिकान्तरम् * ॥

इति ।

जावालोऽपि—

द्वादशाह सपिण्डान्तं कर्म ग्रहण जन्मनोः ।
 सीमन्ते पुंसवे आह्वे हावेती जातकर्म च ॥
 रोमे शान्ति रत्नभ्येच योगे आह्वं व्रतानि च ।
 प्रायश्चित्तनिमित्तस्य वशात् पूर्वे परत्र च ॥
 अश्वोदकुम्भ मन्वादि महालय युगादिषु ।
 आह्वं दर्शेऽप्यहरहः आह्व मूलादि मासिकम् ॥
 मलिक्नुचान्यमासेषु मृतानां आह्व माब्दिकम् ।
 आह्वं तु पूर्वदृष्टेषु तीर्थेष्वेव युगादिषु ॥
 मन्वादिषु च यद्दानं दानं दैनन्दिनं च यत् ।
 तिल गोभूहिरण्यानां सन्ध्योपासनयोः क्रिया ॥
 पर्वहोम आग्रयणं साम्ने रिष्टिश्च पर्वणि ।
 नित्याग्नि होत्र होमश्च देवतातिथि पूजनम् ॥
 स्नानं च स्नानविधिनाप्यभक्ष्यापेय वर्जनम् ।
 तर्पणं च निमित्तस्य नित्यत्वा दुभयत्रच ॥

इति ।

-
- * पूर्वाब्दे शुद्ध चैत्रादी मृतानां पराब्दे चैत्रादि मलमासत्वे मलमास एक प्रथमाब्दिकं स्यादित्यर्थः ।
 मलमास चैत्रादी षटस्य प्रत्याब्दिक आह्वं पुनश्चैत्रादि मलमासत्वे मलमासे एव कर्तव्यं न तु शुद्ध चैत्रे इत्यर्थः ।

मास्ये तु—

अनिन्दु रिन्दुपूर्णाच्च हरिवारो बुधाष्टमी ।

नाधिमासे परित्याज्याः सौमन्ताद्वाग्ने शिशोः ॥

इति ।

अनिन्दु रमावस्था । यद्यप्यत्र सर्वे वार्षिक श्राद्धं मलमासे शुद्ध मासेच कर्त्तव्यमित्युक्तं । तथा माधव हेमाद्र्यादि मतात् प्रथमाब्दिकं त्रयोदशे मलमासे । द्वितीयाद्याब्दिकं तु शुद्ध-मास्येव कार्यम् ।

असंक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः ।

तथैव मासिकं श्राद्धं सपिण्डीकरणं तथा ॥

इति हारीतोक्तेः ।

वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।

मलमासे न तत् कार्यं ध्यान्नस्य वचनं यथा ॥

इति सत्यव्रतीयं वचनं द्वितीयादिवार्षिकविषयम् ।

आब्दिकं प्रथमं यत् स्यात्तत् कुर्वीत मलिन्मुचे ।

त्रयोदशेच संप्राप्ते न कुर्यात् पुनराब्दिकम् ॥

इति यमस्मृतैः ।

निर्णयामृते तु । मलमासे श्राद्धदिनस्य वन्ध्यत्वनिरासार्थं पितृहेशेन ब्राह्मणान् भोजयित्वा शुद्धमासे सपिण्डिकं श्राद्धं कर्त्तव्यम् ।

पिण्डवर्जं असंक्रान्तौ संक्रान्तौ पिण्डसंयुतम् ।

प्रति संवत्सरं श्राद्धं नैवम् मामहयेऽपि च ॥

इति वृषपाराशर स्मृता वृक्तम् । अत्र देशाचारतो व्यवस्था
ज्ञेया । क्षयमासे मृतस्य तु यस्यास्तिथेः पूर्वार्धे मृतः सैवतिथिः
क्षयमासात् पूर्वमांसस्थाग्राह्या । उत्तरार्धेचेन्मृतस्तदा उत्तर-
मासस्था ।

तिथ्यर्धे प्रथमे पूर्वी द्वितीयेऽर्धे तदुत्तरः ।

मासाविति बुधैश्चिन्त्यौ क्षयमासस्य मध्यगौ ॥

इति हेमाद्रेः ।

मलमास व्रत मुक्तं हेमाद्रौ पात्रे ।

अधिमासे तु संप्राप्ते गुडमर्पिर्युतानि च ॥

त्रयस्त्रिंशदपूपानि दातव्यानि दिने दिने ।

साज्यानि गुड मिश्राणि अधिमासे नृपोत्तम ।

अधिमासे तु संप्राप्ते त्रयस्त्रिंशत्तु देवताः ॥

उद्दिश्यापूपदानेन पृथ्वीदान फलं लभेत् ।

एकस्मिन् वाहनि तथा भक्ति शक्त्याद्यभावतः ॥

त्रयस्त्रिंशदपूपान्नं कांस्य पात्रे निधाय च ।

सष्टतं सहिरण्यं च ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥

तत्र मन्त्राः—

विष्णुरूपी सहस्रांशुः सर्वं पाप प्रणाशनः ।

अपूपान्न प्रदानेन मम पापं व्यपोहतु ॥

नारायण जगद्बीज भास्करप्रतिरूपक ।

व्रतेनानेन पुत्रांश्च सम्पदं चाभिवर्धय ॥

यस्य हस्ते गदाचक्रे गरुडो यस्य वाहनम् ।

शङ्खः करतले यस्य स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥
 कलाकाष्ठादिरूपेण निमेष घटिकादिना ।
 यो वक्ष्यति भूतानि तस्मै कालात्मने नमः ॥
 कुरुक्षेत्रं मयं देशः कालः पर्व्वं द्विजोहरिः ।
 पृथ्वीसममिदं दानं गृहाण पुरुषोत्तम ॥
 मलानां च विशुद्धयर्थं पापप्रशमनाय च ।
 पुत्रपौत्राभि वृद्धयर्थं तवदास्यामि भास्कर ॥
 इति ।

अथ पक्षः—

स च द्वेधा शुक्लः कृष्णश्चेति ।
 देवेमुख्यः शुक्लपक्षः कृष्णः पित्रेषु विशिष्यते ।
 इति माधवाचार्योक्तेः ।

अथ तिथिः—

सा च द्वेधा शुद्धा विद्वाचेति ।
 तदाह माधवाचार्यः—
 शुद्धाविद्धा * तिथिः शुद्धा हीना तिथ्यान्वयाहनि ।
 उदये पूर्वया तिथ्या विध्यते त्रिसुहृत्तकैः ॥

* तिथिः प्रथमतो द्विविधा शुद्धा विद्वाच । तत्र मृत्योर्दयमारभ्य मृत्यास्त
 पर्यन्त कालवसे चहनि चान्यथा पूर्वया उत्तरया वा तिथ्यारहिता
 तिथिः शुद्धेत्यर्थः । इदमपि तावन्मात्र साध्यं कर्त्तव्यं । एतेन मृत्यो-
 दय मारभ्य द्वितीय मृत्योर्दय पर्यन्ता सर्वत्र कर्त्तव्यं शुद्धेति कैमुतिक
 न्यायं न मन्वितम् ।

सायं तूत्तरया तद्व्यूनयासु न विध्यते ।
 वेध्याऽपि त्रिमुहूर्त्तैव न न्यूना वेध मर्हति ॥
 शुद्धायां नास्ति सन्देहो देवे पित्रेषु च कर्मणि ।
 उपवासैकभक्तं नक्तं चायाचितव्रतम् ॥
 दानं च षड्विधं देवं क्रमादत्रविविच्यते ।
 एकोद्दिष्टं पार्वणं च पित्रं द्विविधं मीर्यते ।

अथ प्रतिपन्निर्णीयते—

शुक्लपक्षे दर्शविद्या कृष्णविद्या द्वितीयया ।
 उपोष्या प्रतिपञ्चुक्ते मुख्या स्या दापराह्निकी ॥
 तदभावेतु सायाह्नव्यापिनी परिगृह्यताम् ।
 प्रातः सङ्गव मध्याह्नापराह्णाः सायमित्यसौ ॥
 अ.त)चाह्नः पञ्चधा भागो मुख्योद्दित्रादि भागतः ।
 अभावेऽपि प्रतिपदः सङ्गल्पः प्रातरिष्यते ॥
 तिथिस्त्रियामतोऽर्वाक् चे * तिथ्यन्ते पारणं भवेत् ।
 यामत्रयोर्द्विगामिन्यां प्रातरेवहि पारणम् ।
 वल्युक्तवच्च पूर्वेषु रूपवासवदाचरेत् ॥
 मुख्य तिथ्यन्तराये तु † तिथि शेषोऽपि गृह्यताम् ।
 शुद्धायिकातु कृष्णापि पूर्वा संपूर्तिं सभवात् ॥

* समाप्यते इति शेषः ।

† पूर्व विद्येव तिथि मूल्या । तस्या मन्तराये विद्ये सति । विद्येन
 पूर्वविद्यायां विहित कर्मकरणे उत्तरविद्याया मपि तत् कर्तव्य
 मिति भावः ।

अहीतव्यात्वेकभक्ते मध्याह्न व्यापिनी तिथिः ।
 परेद्युरेव पूर्वेषु रेव व्याप्तिर्दिनद्वये # ॥
 नोभयत्रोभयत्रांशे साम्यं वैषम्यं मित्यमी ।
 षट्पक्षास्तेषु † चेकैकव्याप्तौ सैवात्र गृह्यताम् ॥
 दिनद्वयेऽपि तद्गताप्तौ अथ्याप्तौ चैकदेशतः ।
 समव्याप्तौ च पूर्वैव वैषम्ये त्वधिकेष्टताम् ॥
 अन्याङ्गस्यैकभक्तस्य कालस्वप्नानुसारतः ।
 उपवासप्रतिनिधेस्तिथिः स्यादुपवासवत् ॥
 प्रदोषव्यापिनी नक्ते तिथि व्याप्तिर्दिनद्वये ।
 अथ्याप्तिर्वायवांशेन व्याप्तिः स्यात् सर्वयोत्तरा ॥
 सौरनक्ते तु सायाह्न व्यापिनी ‡ न प्रदोषगा ।
 अयाचिते तु तिथयः स्वीकार्या उपवासवत् ॥
 सोदय चि मुहूर्त्तायां § कुर्याद्दानं व्रतानि च ।
 उभयत्र तथात्वेतु पूर्वेषु स्तदनुष्ठितिः ॥

परेद्युरेव तद् व्याप्तिः पूर्वेषु वा दिनद्वये । इत्याकरं पाठः ।
 पूर्वेषुरेव मध्याह्नव्याप्ति रित्यंशः पक्षः । उपरेद्युरेव तथैवपरः ।
 दिनद्वयेऽपि मध्याह्नव्याप्ति रित्यंशः । नैककिकन्नपि दिने मध्याह्नव्याप्ति
 रित्यपरः । ककिकन्नपि दिने न सम्पूर्णं मध्याह्न व्याप्तिः किन्तुभयत्रैव
 अत्रत कदापि रित्यंशः पक्षः । अयं च पक्षाऽत्रस्य साम्यं वैषम्याभ्यां
 द्विधा भिद्यते इत्यमी षट् पक्षाः ।
 मुखेति शेषः । प्रदोषव्याप्ति न्तु तवानुक्तम् इति भावः ।
 उदयेन मुहूर्त्ता यस्या मिति विवक्षितः ।

परत्रैव तथात्वञ्चेत् पूर्वा ग्राह्यातिथिज्ञये ।
 तिथेः साम्येच वृद्धौ च गृह्यतां तिथिरुत्तरा * ।
 अस्यर्शं (अप्राप्ते) चैकदेशस्य व्याप्ती पूर्व्वेवगृह्यताम् ॥
 एकंःद्विष्टे तु मध्याह्न युक्ता स्या देकभक्तवत् ।
 एकदेश समव्याप्ती क्षये पूर्व्व्याऽन्यथोत्तरा ॥
 कुतपाद्यपराह्नान्तव्याप्ति राब्दिक उत्तमा ।
 तदभावेऽपराह्नस्य व्यापिका गृह्यतां तिथिः ॥
 क्षये पूर्व्वोत्तरा वृद्धौ व्याप्तिष्वेदपराह्नयोः ।
 न ग्राह्यौ तिथिगौ वृद्धिज्ञया वृद्धतिथेस्तु तौ ॥
 साम्ये तूर्द्धतिथे ग्राह्या परविद्धैव वृद्धिवत् ।
 नस्युशेदपराह्नौ चेत् पूर्वास्यात् कुतपोवृथा ॥
 वैषम्येनैकदेशस्य व्याप्ती ग्राह्या महत्त्वतः ।
 साम्येन चेत् क्षये पूर्वा परास्याहृदिसाम्ययोः ॥
 वृद्धिसाम्य क्षया ग्राह्यतिथिगा नोर्द्धगा इह ।
 पूर्व्वेद्यु रसती प्रातः परेद्यु स्त्रिमुहूर्त्तगा ॥
 सा द्वितीया परोपोथा पूर्व्वविद्धा ततोऽपरा † ।

* यदा तु पूर्व्वेद्युः सोदय त्रिमुहूर्त्तमस्पृष्टः परेद्युःरेव सोदय त्रिमुहूर्त्तं व्याप्नोति तदा ग्राह्यतिथेर्दृष्टिज्ञय साम्यानुरोधेन निर्णयः । तत्र ग्राह्यतिथेः क्षये पूर्वा साम्यं वृद्धौ चोत्तरेति वक्तव्यार्थः ।

† प्रातः मुहूर्त्तत्रयात्मके । अपरा भिन्ना पूर्व्वेद्युस्त्रिमुहूर्त्तं व्यापिनी परेद्युः सप्तव्यापिनी सर्वथा असती वेत्तव्यः । अयमर्थः । यद्यपि द्वितीया कक्षा पूर्वा गृह्या परा इति सामान्यतो निर्णयः तथापि पूर्व्वेद्युः स्त्रिमुहूर्त्त-

सञ्चारणीयः सामान्यान्तिथिषु प्रतिपन्नयः ॥

अथ द्वितीया—

रक्षाद्वितीया पूर्वास्यादुत्तरास्याद्ब्रतान्तरे ।
परिऽन्नि नास्ति चेत् पूर्वविद्याऽप्यसु ब्रतान्तरे ।
सुहर्त्तं मात्र सत्त्वेऽपि दिने गौरीव्रतं परे * ॥
शुद्धाधिक्याया मध्येवं गणयोग † प्रशंसनात् ।

अथ चतुर्थी—

चतुर्थी तु परोपीष्या गणनाथ व्रतस्तु ।
मध्याह्नव्यापिनी पूज्या तद्भाग चतुर्थ्यपि ॥
पर्य्युरेव मध्याह्न व्याप्ती विघ्नस्य सोत्तरा ।
अन्यथा पूर्वविद्यैव माद्वयोग ‡ प्रशंसनात् ॥
पूर्वेऽप्युरेव तद्ग्राप्ती पूर्वा सूर्य प्रिया तिथिः ।

- व्यापित्व एव कृत्वा पूर्वा नीचेत् परैव । यदि परदिनेऽपि चि सुहर्त्तं-
शुना नास्ति वा तदापि पूर्वैव । एवं परदिने चि सुहर्त्तं व्यापित्व
एव यत्ना परा, यदि परदिने ततो शुना नास्ति वा तदापि पूर्वैव ।
* परे दिने इत्यर्थः । सुहर्त्तमात्रेति पूर्वविद्या विषय मिति केचित् ।
परदिने सुहर्त्तं मात्र सत्त्वेऽपीत्यर्थे । ते तु यदि चि सुहर्त्तं मात्रेति
मतान्तरं न तु यत्नकस्तु मत्तं । तन्मते चिसुहर्त्तादर एवेति । शुद्धाधि-
क्याया मिति तु पूर्वदिने षट्शुद्धाद्योत्तरं प्रवृत्तविषयं । तदा तस्याः
कृत्वाऽपि विविध विद्याभावेन पूर्वावत् शुद्धादिति भावः ।
† गौरी गणपति स्तुतिश्चि चतुर्थीति यावत् ।
‡ माता मातृदेवताका द्वितीया ।

नोचेत् सर्पस्य पञ्चम्या योगोऽत्यन्तं प्रशस्यते ॥
गौर्याः शुद्धजयाप्यसु नागविद्या निषिध्यते ।

अथ पञ्चमी—

सर्वत्र पञ्चमी पूर्वा याज्ञा स्कन्दव्रते परा * ।

अथ षष्ठी—

नागविद्या स्कन्दषष्ठी सा निषिद्धा व्रतान्तरे ।
उत्तरस्या अलाभे तु नागविद्यापि गृह्यताम् ।
विना द्वादश नाडीभिर्नागवेधो न दोषकृत् ॥

अथ सप्तमी—

सप्तमी पूर्वविद्यैव व्रतेषु निखिलेष्वपि ।
अलाभे पूर्वविद्यायाः परविद्यापि गृह्यताम् ॥

अथ अष्टमी—

व्रतमात्रेऽष्टमी कृष्णा पूर्वा शुक्लाष्टमी परा ।
दूर्वाष्टमी च शुक्लापि पूर्वविद्याविधीयते ॥
पञ्चदशेऽप्युत्तरयुक् † शिवशक्ति महोत्सवे ।

- * माधव नव मतेतु ईमाद्रि मतेतु कृष्णा पूर्वा सितापरा ।
कृष्णापूर्वयुता सिता परयुता स्यात् पञ्चमीति दीपिकोक्तेः ।
वस्तुतस्तु माधवोक्तिरुपवासविषया । प्रतिपत्पञ्चमी चैव
सावित्री भूतपूर्विमा । नवमी दशमी चैव नोपोष्याः परसंयुताः ।
इति ब्रह्मवैवर्तवचनात् ।
- † पञ्चदशेऽप्युत्तरयुक् इत्याकरे पाठः ।

ज्येष्ठा योगे तु पूर्वैव * प्राज्ञा ज्येष्ठावर्ततिथिः ॥
 मध्याह्नादूर्ध्वं वृक्षश्चेत् परेषुः सा प्रशस्यते ।
 ज्येष्ठर्क्षं भानुवाराभ्यां युक्ताष्टम्यतिदुर्लभा ॥
 जयन्त्याख्यं व्रतं भिन्नं कृष्णजम्बाष्टमीव्रतात् ।
 शुद्धा च सप्तमीविद्येत्येवं जम्बाष्टमी द्विधा ॥
 सप्तमी चेन्निशीयात् प्राग्विद्या शुद्धाऽन्यथा भवेत् ।
 शुद्धायां नास्ति सन्देहो विद्या च त्रिविधेष्यते ॥
 निशीथ योगः पूर्वेषुः परेषुर्वा द्वयोक्त ।
 पूर्वैव प्रथमे पक्षे परैवोत्तरपक्षयोः ॥
 अष्टमी रोहिणीयुक्ता जयन्ती सा चतुर्विधा ।
 शुद्धा शुद्धाधिकेत्येवं विद्या विद्याधिकेति च † ॥
 शुद्धायामपि विद्यायां न सम्भाव्योत्तरा तिथिः ।
 शुद्धाधिकायां योगश्चे देकस्मिन् वा दिनद्वये ॥
 नैकयोगेऽस्ति सन्देहो द्वियोगे प्रथमं दिनम् ।
 सदा निशीथे पश्चादेत्युत्तमो मध्यमोऽधमः ॥
 योग स्त्रिधापि पूर्वेषुः सम्पूर्णत्वा दुपोषणम् ।

* ज्येष्ठर्क्षयोगे पूर्वापि इत्याकरे पाठः ।

† या पूर्वदिने सप्तमीयोगः समाप्तमती तत्रैव समाप्यते सा अष्टमी गृह्या ।

या तु पूर्वदिने सम्पूर्णा सती परदिनेऽपीषन्निःसरति सा शुद्धाधिका ।

या पुनः सप्तमीयुक्तापि पूर्वदिने एव समाप्यते सा विद्या ।

या तु पूर्वदिने सप्तमीविद्यामती परदिनेऽपि निःसरति सा विद्याधिका ।

इति ।

विद्याधिकाया मध्येकदिन योगे स गृह्यताम् ॥
 इयोर्योगस्त्रिधाभिन्नो निशीथे वृत्तिभेदतः ।
 तद्वृत्तिर्द्दिन एकस्मिन्नुभयो नौभयो रिति ॥
 एकस्मिन्नेतद्दिनं स्यात् पक्षयोरन्ययोः प(रा)रम् ।
 बुधे सोमे जयन्ती चेदारे सातिफलप्रदा ॥
 तिथ्युच्यते इयोरन्ते उत्तमं पारणं भवेत् ।
 एकस्यान्ते मध्यसंख्यादुक्तवान्तेऽधमं स्मृतम् ॥
 यस्मिन् वर्षे जयन्त्याख्यो योगो जन्माष्टमी तदा ।
 अन्तर्भूता जयन्त्यां स्वा दृश्ययोग प्रशस्तितः ।
 नोपवासद्वयं कार्यमुपोष्यं तु परं दिनम् ॥

अथ नवमी—

नवमी पूर्वविद्यैव पक्षयोरुभयोरपि * ।
 न कुर्यान्नवमीं चैव दशम्येतां कदाचन ॥

अथ दशमी—

कृष्णा पूर्वोत्तरा शुक्ला दशम्येवं व्यवस्थिता ।

अथ एकादशी—

समत्कुमारसंहितायाम्—

एकादशी सदोपोष्या पक्षयोः शुक्ल कृष्णयोः ।
 तस्यां तु भोजनं कुर्वन् रौरवं नरकं व्रजेत् ॥

* मध्याह्नोरान्ननवमी पुनर्वसुसमन्विता ।

याद्या नैवाष्टमीयुक्ता समक्षपि वैश्वैः ॥

इति कर्मलाकरः ।

वरं स्वमाह्वगमनं वरं गोमांसभक्षणम् ।
 वरं हत्या सुरापानं नात्र मेकादशीदिने ॥
 साय मायन्तयो रहोः सायं प्रातश्च मध्यमे ।
 उपवास फलं प्रेषु जंघाद् भक्तचतुष्टयम् ॥

अथ मुपवासी नित्यः काम्यश्च—

नित्यं सदा यावदायु र्न कदाचि दतिक्रमेत् ॥
 उपेत्या (इत्युक्त्वा)तिक्रमे दोष श्रुते रत्याग चोदनात् ।
 फलाश्रुतेर्वीक्षयाच तन्नित्य मिति कीर्तितम् ॥
 द्वादशी न प्रमोक्तव्या यावदायुः सुवृत्तिभिः ।
 एकादश्या मुपवसेन्न कदाचिदतिक्रमेत् ॥
 परमापद मापन्नो हर्षे वा समुपस्थिते ।
 सूतके मृतकेचैव न त्वजेद्वादशीव्रतम् ॥
 पक्षे पक्षेच कर्त्तव्य मेकादश्यामुपोषणम् ।
 उपवासे स्वशक्ताना मशीतेर्ह्य जीविनाम् ॥
 एकभक्तादिकं कार्यं माह वीधायनो मुनिः ।
 एक भक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।
 उपवासेन दानेन न निर्द्वादशिको भवेत् ।
 पयोमूलं फलं वापि वृत्तिं कुर्वीत मानवः ॥
 असामर्थ्ये शरीरस्य व्रतेच समुपस्थिते ।
 कारयेद्दण्डपत्नीं वा पुत्रं वा विनयान्वितम् ।
 भ्रातरं भगिनीं शिष्यं कारयेद्वाङ्मनादिकः ।
 एषामभाव एवायं ब्राह्मणं विनियोजयेत् ॥

पितृ मातृ स्वसृ भ्रातृ गुर्वर्थे च विशेषतः ।
 उपवासं प्रकुर्वीणः पुण्यं शतगुणं लभेत् ॥
 दक्षिणानात्र दातव्या शुश्रूषा विहिता हि सा ।
 नारी च पतिमुद्दिष्य एकादश्यामुपोषिता ।
 यज्ञजं फलमाप्नोति प्राहुरेवं विपश्चितः ।
 उपवासफलं तस्याः पतिः प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
 राज्यस्य क्षत्रियस्यार्थं एकादश्यामुपोषितः ।
 पुरोधः क्षत्रियस्यार्थं फलं प्राप्नोति निश्चितम् ॥
 पितामहादीनुद्दिष्य एकादश्यामुपोषणे ।
 कृते ते तु स्वयं विप्राः समयं फलमाप्नुयुः ॥

ते पितामहादयः—

कर्त्तादशगुणं पुण्यं प्राप्नोत्यत्र न संशयः ।
 एकादश्या महोरात्रं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरित् ॥
 इत्याद्यस्य नित्यत्वावबोधकम् ।
 एकादशी समं किञ्चित् पापत्राणं न विद्यते ।
 स्वर्गं मोक्षं प्रदाह्येषा राज्यं पुत्रं प्रदायिनी ॥
 सुकलत्रप्रदाह्येषा शरीरारोग्यदायिनी ।
 अनायासेन राजेन्द्रं प्राप्यते वैष्णवं पदम् ॥
 इत्यादि काम्यत्वावबोधकम् ।

काम्ये नैक भक्तादि प्रतिनिधिः—

काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिके हि सः ।
 काम्येऽप्युपक्रमादूर्ध्वं केचित् प्रतिनिधिं विदुः ॥

इति वचनात् ।

अथ दिनत्रयेतिकर्तव्यता लिख्यते ।

ब्रह्मवैवर्ते—

प्राप्ते हरिदिने सम्यग् विधाय नियमं निशि ।

दशम्या उपवासस्य प्रकुर्याद्भक्तधावनम् ॥

अक्षारलवणाः सर्वे हविष्यान्ननिषेविणः ।

अवनीतल्पशयनाः प्रियासङ्गविवर्जिताः ॥

इदमक्षारादिक मन्यस्य विहित प्रतिषिद्धस्योपलक्षणं काम्ये
तदुपसंहारस्य आवश्यकत्वात् ।

उपवासफलं प्रेषु र्जह्याद् भक्तचतुष्टयम् ।

इत्यत्र फलपदश्रवणेन काम्यविषयतायाः स्पष्टीकरणाच्च ।

एतद् व्रतारम्भमन्त्रो विष्णुधर्मोत्तरे—

शरीर मन्तः करणोपघातं वाचस्य विष्णुर्भगवानशेषम् ।

शमं नयत्वस्तु ममेह शर्म पायादनन्तो हृदि सन्निविष्टः ॥

अन्तः शुद्धिं वह्निः शुद्धिं शुद्धो धर्ममयोऽच्युतः ।

स करोतु ममैतस्मिन् शुचिरेवास्मि सर्वदा ।

वाङ्मोपघाताननघो वीद्वांस्य * भगवानजः ।

शमं नयत्वनन्तात्मा विष्णुचेतसि संस्थितः ॥

इति ।

* वाङ्मोपघातनिलयान्मोहाय । इत्येकादशीतच्छे पाठः ।

एकादश्यां सङ्कल्पमन्त्रीवक्ष्यते—

उपवास निर्वचनं विष्णुधर्मोत्तरे ।

उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सह ।

उपवासः सविज्ञेयः सर्वभोगविवर्जितः ॥

पापेभ्यो व्रताङ्गनिषेधरूपेभ्यः । तानिच ।

असत्य भाषणं द्यूतं दिवा स्वप्नं च मैथुनम् ।

एकादश्यां न कुर्वीत उपवास परो नरः ॥

इत्यादीनि ।

गुणै र्व्रताङ्गत्वेन विहितैर्जप ध्यानार्चनादिभिः ।

ते च विष्णुधर्मोत्तरे—

तज्जप्य जपनं ध्यानं तत् कथा श्रवणादिकम् ।

तदर्चनं च तस्यैव कीर्तन स्मरणादिकम् ॥

एकादश्यां विशेषेण मोक्षार्थं भोजनद्वयम् ।

रात्री जागरणं चैव दिवाच हरिकीर्तनम् ॥

उपवासकृतमिते गुणाः प्रोक्तामनीषिभिः ।

इति ।

सर्वभोगाः भोजनताम्बूल स्रग्भनितासङ्गादयः तैर्वर्जित स्युस्तः
वासः अहोरात्र मवस्थान मित्यर्थः ।

भोगास्तु विष्णुरहस्ये—

स्मृत्यालीकन गन्धादिखादनं परिकीर्तनम् ।

अन्नस्य वर्जयेत्सर्वं प्रासानां चाभिकाङ्क्षम् ॥

गात्राभ्यङ्गं शिरोऽभ्यङ्गं ताम्बूलं चानुलेपनम् ।

असक्तज्वलपानं च दिवास्त्रापं च मैथुनम् ।
व्रतस्थोवर्जयेत् सर्वं यच्चान्यच्च विनाङ्गतम् ॥

हारीतः—

पतित पाषण्डि नास्तिकसंभाषण मन्वृतास्त्रीलादिकं उप-
वासादिषु वर्जयेत् ।

कूर्मपुराणे ।

वह्निर्ग्रामान्धजान् सूतिं पतितं च रजस्वलाम् ।
नसृष्टे आभिभाषेत नेक्षेत व्रतवासरे ॥
उपवासे तथा श्राद्धे न खादेदन्तधावनम् ।
श्राद्धोपवासदिवसे खादित्वा दन्तधावनम् ।
गायत्र्याः शतसंपूत मन्वुप्राश्य विशुध्यति ॥

केचित्तु—

तृण पर्णैः सदा कुर्यादमामेकादशीं विना ।
तयोरपिहि कुर्वीत जम्बूद्वान्प्रपन्नवैः ॥

इत्याहुः ।

स्त्रीणां सम्प्रेक्षणात् स्वर्गास्ताभिः सङ्घयनादपि ।
भिद्यते ब्रह्मचर्यं च स्वदारेष्वनुसङ्गमात् ॥

इति च ।

ब्राह्मे—

एकादश्यां नरो भक्त्या निराहारः समाहितः ।
नानापुष्पैर्मुनिश्रेष्ठ विचित्रं पुष्पमण्डपम् ।
कृत्वा चावरणं पश्चात्प्रागरं कारयेन्नियि ॥

सम्पूज्य विधिवद्दिष्णुं अक्षया सुसमाहितः ।
 प्रातः स्नात्वा हरिं पूज्य उपवासं समर्पयेत् ।
 अन्नान् तिमिरान्धस्येति मन्त्रेण * ॥
 द्वादश्यां पारणं कुर्याद्दर्शयित्वाद्युपोदकीम्† ।
 इति ।

आधवाचार्योऽपि—

जयन्तीव्रतवन्नित्यं काम्यं चैकादशीव्रतम् ।
 अक्षयोदयवेधोऽत्रवेधः सूर्योदये तथा ‡ ॥
 उत्तौ द्वौ दशमीवेधौ वैष्णव स्नानयोः क्रमात् ।
 कला काष्ठादि वेधोऽपि ग्राह्योऽत्र त्रिमुहूर्त्तवत् ॥
 वैखानसाद्यागमोक्तदीक्षां प्राप्तोदिवैष्णवः § ।
 विद्या त्वाज्या वैष्णवेन शुद्धाप्याधिक्यसंभवे ॥
 एकादशी द्वादशी वा ऽधिकाचेत्स्वज्यतां दिनम् ।
 पूर्वं ग्राह्यं तूत्तरं स्यादिति वैष्णवनिर्णयः ॥

* अन्नान् तिमिरान्धस्येति मन्त्रेण केशव ।

प्रसीद सुसुखो गाय शान्दृष्टिप्रदो भव ॥

† उपोदकी पूतिका द्वादश्यां तदभक्षण निवेधात् ।

‡ उदयात् प्राक् चतस्री नाडिका अक्षयोदयः । तत्र दशमी प्रवेशे
 ऽक्षयोदय वेधः सूर्योदये तत् प्रवेशे सूर्योदयवेध इति विवेकः ।

§ आदिना नारद पञ्चरात्रादि परिग्रहः । तेनाप्रसिद्धवैष्णवोऽपि
 भागवतः यद्यपि स स्नान एव तथापि तेन अक्षयोदयविज्ञापि
 स्वर्ग्या त्वाज्या इति वेदितव्यम् ।

तत्त्ववादिनस्तु—

एकादशी यदा शुद्धा द्वादशेवातिरिच्यते ।

उपवासद्वयं कृत्वा द्वादश्या मेव पारयेत् ॥

कला वा घटिका वापि परेषुर्द्वादशी यदि ।

द्वादश द्वादशी र्हन्ति । पूर्वेषुः पारणे कृते * ॥

इति पद्मपुराणोक्तेरित्याहुः ।

उदये नवमी किञ्चित् सकला दशमी यदि ।

तदा परदिनं ग्राह्यं मिति वैष्णव सञ्चतिः ॥

परमापद मापन्नो हर्षे वा समुपस्थिते ।

नैकादशीं त्वजेदयस्तु यस्य दीक्षास्ति वैष्णवी ॥

समात्मा सर्वजीवेषु निजाचारा दविभ्रुतः ।

विष्णुर्पिताखिलाचारः स हि वैष्णव उच्यते ।

यथा शुक्ला तथा कृष्णा ज्ञुपोष्या वैष्णवैः सदा ॥

इति पद्मपुराणोक्तस्मार्त्तनिर्णय उच्यते ।

एकादशी द्वादशी चेत्युभयं वर्धते यदा ।

तदा पूर्वदिनं त्याज्यं स्मार्त्तैर्ग्राह्यं परं दिनम् ॥

एकादशी मात्र वृद्धौ गृह्णियत्वोर्ध्ववस्थितिः ।

उपोष्या गृह्णिभिः पूर्वा यतिभि स्तूतरातिथिः ।

द्वादशी मात्र वृद्धीतु शुद्धा विद्धे व्यवस्थिते ॥

शुद्धा पूर्वोत्तरा विद्धा स्मार्त्तनिर्णय ईदृशः ।

द्वादशी मात्र वृद्धी तु स्मार्त्तैः पूर्वैवकार्यैर्त्यर्थः ॥

* वयोदग्धां तु पारणमिन्वेकादशीतत्त्वं पाठः ।

यत्तु हेमाद्रौ—

बहुवाक्य विरोधेन सन्देहो जायते यदा ।

द्वादशी तु तदा प्राज्ञा त्रयोदश्यां तु पारणम् ।

इति मार्कण्डेय वचनं ।

तथा—

सन्दिग्धेषु च वाक्येषु द्वादशीं समुपोषयेत् ।

पारणाच्च त्रयोदश्या माज्ञेयं मामकी मुने ॥

इति पद्मपुराण वचनं च । तद्वैष्णवविषय मिति मन्तव्यम्

विवादिषु च सर्वेषु द्वादश्यां समुपोषणम् ।

वैष्णवसु तदा कुर्यात् त्रयोदश्यां तु पारयेत् ॥

इति पुराण समुच्चयोक्तेः ।

यत्तु—

एकादश्यां न भुञ्जीत पञ्चयोरुभयोरपि ।

वनस्थ यति धर्मोऽयं शुक्ला मेव सदागृही ॥

इति देवलवचनम् ।

शयनी वीधनी चैव याकृष्णैकादशी भवेत् ।

सैवीपास्या * गृहस्थेन नान्याकृष्णाकदाचन ॥

इति पाद्मवचनम् ।

तथा—

विधवाया वनस्थस्य यतं सैकादशीद्वये ।

* सैवीपोष्या इति वदुषु निबन्धेषु पाठः ।

उपवासी गृहस्थस्य शुक्याया मेव पुत्रिणः ।

इति सुमन्तु वचनं च ।

पुत्रवद् गृहस्थस्य कृष्णैकादश्युपवासं निषेधति ।

तदवैष्णवविषयम्—

पुत्रवांसं गृहस्थस्य वन्धुयुक्तं स्तथैव च ।

उभयोः पक्षयोश्चैव व्रतं कुर्याच्च वैष्णवः ।

इति नारदीतेः ।

उपवासनिषेधेऽपि भोजनं न कार्यम् ।

तदुक्तं वायव्यसंहितायाम्—

उपवासनिषेधे तु * किञ्चिद् भक्ष्यं प्रकल्पयेत् ।

न दुष्यत्युपवासेन उपवासफलं लभेत् ॥

भक्ष्यमपि तत्रैवोक्तम्—

नक्तं हविष्यान्न मनोदनं वा फलं तिलाः क्षीरमथाम्बु चाज्यम् ।

यत् पञ्चगव्यं यदि वायु वायुः प्रशस्त मन्त्रोत्तरमुत्तरं च । †

अत्र एकादशी व्रतोपयुक्तं किञ्चिदुच्यते ।

माधवीये कात्यायनः—

अष्ट वर्षाधिको मर्त्योऽप्यग्रीतिन्यूनवत्सरः ।

* उपवासे निषिद्धे तु इति कात्यायनमाधवीये पाठः ।

† उपवासाममर्थं तु एकभक्तादीनि कथ्यान्त ।

तथा च कृतिः—

उपवासं त्वज्ज्ञाना मर्जते ब्रह्मजीविनाम् ।

एकभक्तादिकं कार्यं माह वीश्रवणो मुनिः । इति ।

एकादशी सुपवसेत् पक्षयोरुभयोरपि ।

ब्राह्मणः क्षत्रियोवैश्यः शूद्राश्चापि तथास्त्रियः ॥

इति ।

यत्तु—

पत्नी जीवति या नारी उपवासव्रतं चरेत् ।

आयुष्यं हरति भर्तुर्नरकं चैवगच्छति ॥

इति विष्णु वचनं तत्तु भर्तुर्ननुष्णाविषयम् ।

भार्या पत्यु मतेनैव व्रतादीनाचरेत् सदा ॥

इति कात्यायनोक्तेः ।

एकादशी व्रताकरणे प्रायश्चित्तमाह कात्यायनः ।

अर्के पर्वहये रात्रौ चतुर्दश्याष्टमी दिवा ॥

एकादश्यामहोरात्रं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।

अथ दशम्यादिनियमाः ।

कूर्म पुराणे—

कांस्यं मांसं मसूरांश्च चनकान् कोरदूषकान् ।

शाकं मधु पराश्रं च त्यजेदुपवसन् स्त्रियम् * ॥

शाकं माषं मसूरांश्च पुनर्भोजन मैथुने ।

द्यूतमत्यम्बुपानं च दशम्यां वैष्णवस्त्यजेत् ॥

हेमाद्रौ देवलः—

असक्तज्वलपानाच्च सक्तताम्बूलचर्चणात् ।

* अशुभोपवसन्निति तद्दिने भोजनासम्भवात् सामीप्यात् पूर्वापरदिनयो र्बन्धनं ।

उपवासः प्रणश्येत दिवास्वापाञ्च मैथुनात् ।
अशक्तौ चाम्बुपानेन नोपवासः प्रणश्यति ॥

विष्णुरहस्येऽपि—

गान्धाभ्यङ्गं शिरोऽभ्यङ्गं ताम्बूलं चानुलेपनम् ।
व्रतस्थो वर्जयेत् सर्वं यच्चान्यच्च निराकृतम् * ॥

एषु संजातेषु प्रायश्चित्तमुक्तं सङ्ग्रहे—

स्नेन हिंसकयोः सख्यं कृत्वा स्नेह्यं च हिंसनम् ।
प्रायश्चित्तं व्रती कुर्यात्क्षपेन्नाम शतत्रयम् ॥
मिथ्यावादे दिवास्वापे बहुशोऽम्बुनिषेवणे ।
अष्टाक्षरं † व्रतीजम् शतमष्टोत्तरं शुचिः ॥

पैठीनसिरपि—

ताम्बूलचूर्वणे स्त्रीसंभोगे मांसनिषेवणे ।
व्रतलोपो नचेत् कुर्यात् कृष्णनामजपं हृदि ॥

इति ।

उपवासे तथा श्राद्धे न कुर्याद्दन्तधावनम् ।
दन्तानां काष्ठसंयोगी दहत्यासप्तमं कुलम् ‡ ।
दृष्ट्वा पर्णैः सदा कुर्यादमामेकादशीं विना ॥

इति दृष्ट्यादेरपि निषेधः ।

* निराकृतं दीपजनकत्वेन मुनिभिर्निषिद्धम् ।

† ॐ नमो नारायणाय इत्यात्मकम् मन्त्रमिति शेषः ।

‡ इति मम कृतानि च । इति माधवीये पाठः ।

प्रमादादन्तकाष्ठ भक्षणे प्रायश्चित्तमुक्तं विष्णुरहस्ये—

आहोपवासदिवसे खादित्वा दन्तधावनम् ॥

गायत्र्याः शतसंपूत मन्त्रु प्राश्य विशुध्यति ।

वर्जयेत् पारणे मांसं व्रताहेऽप्यौषधं सदा ॥

इति ।

एकादश्यां आहप्राप्तौ माधवीये कात्यायनः ।

उपवासो यदानित्यः आहं नैमित्तिकं भवेत् ॥

उपवासं तदाकुर्यादाघ्राय पितृसेवितम् ।

मातापित्रोः क्षयेप्राप्ते भवेदेकादशी यदि ।

अभ्यर्च्य पितृदेवांश्चाजिघ्रेतपितृसेवितम् ।

इति हेमाद्रि निवन्धेच ।

अत्र वैष्णवानां विशेष उक्तोऽसिंहपरिचर्यायां विष्णुभक्ति
चन्द्रोदये च पद्मपुराणे ।

एकादश्यां यदा राम आहं नैमित्तिकं भवेत् ।

तद्दिनं तु परित्यज्य द्वादश्यां आह माचरेत् ॥

न चात्र कासलोपः शङ्क्यः । तदादिवाभिसम्बन्धा तदन्त-
मपकर्षेऽद्यादिति तदन्तापकर्षः । मांसन्या(स)यसिद्धत्वादिति ।

स्मृति चन्द्रिकायामपि—

अन्नाश्रितानि पापानि तद्भोक्तुर्दातुरेव च ।

मज्जन्ति पितरस्तस्य नरके शाश्वतीः समाः ।

एकादश्यां ततो नैव आहं कुर्वीत वैष्णवः ॥

इति ।

अथैकादश्यां व्रतसङ्कल्पो माध्वीये ।

गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं * वारिपूर्णं मुदञ्जुखः ॥

उपवासं तु गृह्णीयाद् यदा वार्येव धारयेत् ॥

तत्र मन्त्रः—

एकादश्यां निराहारः स्थित्वाह मपरेऽहनि ।

भोक्ष्यामि पुण्डरीकाक्ष शरणं मे भवाच्युत ॥

इति ।

केचिद्दशम्यां दन्तधावनं कृत्वा दैवाग्ने त्वमुंमन्त्रं पठन्ति ।

अज्ञानतिमिराम्बुस्य व्रतेनानेन केचिव ।

प्रसी(सा)द सुमुखो भूत्वा ज्ञानदृष्टिं प्रदोभव ॥

इति ।

द्वादश्यां वर्ज्यान्याह वृहस्पतिः—

दिवानिद्रां परात्रं च पुनर्भोजनं मैथुने ।

क्षौद्रं कांस्थामिषे तैलं द्वादश्यामष्टवर्जयेत् ॥

ब्रह्माण्डपुराणेऽपि --

पुनर्भोजनं मध्यायो भार आयासं मैथुने ।

उपवासफलं हन्युर्दिवानिद्राच पञ्चमी ॥

विष्णुधर्म--

असम्भाष्यान् हि सम्भाष्य तुलस्यतसिकादलम् ।

आमलक्याः फलं वापि पारणे प्राश्य शुध्यति ॥

* औदुम्बरं तासम् ।

पारणे पारणासमये—

एकादशीव्रतं सूतकेऽप्यनुष्ठेयमित्याह विष्णुः—

सूतके सूतके वापि नत्याज्यं द्वादशी व्रतम् ॥
 त्यजन् वै नरकं याति यावदाभूतसंप्लवम् * ।
 तत्र त्यक्तं दानादि तु सूतकान्ते देयम् ।
 सूतकान्ते नरः स्नात्वा पूजयित्वा जनार्दनम् ।
 दानं दत्त्वाविधानेन व्रतस्य फल मश्नुते ॥
 इति मात्स्योक्तेः ।

एतद्रजस्वलायापि कार्यम्—

एकादश्यां न भुञ्जीत नारी दृष्टे रजस्यपि ।
 इति पाद्मोक्तेः ।

एते नियमाः काम्यव्रते नियताः नित्यव्रते तु यथाशक्ति कार्याः ।

इति विज्ञाय कुर्वीतावश्यं मेकादशी व्रतम् ।
 विशेष नियमाशक्तोऽहोरात्रं भुजिवर्जितः ॥
 इति ब्रह्मवैवर्तयोक्तेः ।

द्वादश्यां यदि अवनर्चं भवति तदा द्वादश्यामुपवासः कार्यः ।

शुक्ला वा यदि वा कृष्णा द्वादशी अवनान्विता ।
 तयो(रप्यु)रिवोपवासश्च त्रयोदश्यां तु पारणम् ।

इति नार(दोक्तेः) दीये

उपवासइयाशक्तौ द्वादशीं समुपोषयेत् ।

इति च ।

* भूतानां संप्लवोक्तत्पर्यन्तमप्यनुष्ठेयमित्याह ।

अथाष्टौ महाद्वादश्याः ।

तत्र शुद्धाधिकैकादशी युता द्वादशी उन्मीलनी संज्ञा ।
द्वादश्येव शुद्धाधिका वर्धमाना वक्षुली । वासरत्रयस्य सर्शिनी
त्रिसृशा । अग्रे पर्वणः सम्पूर्णाधिकत्वे पक्षवर्धनी । पुष्यर्चयुता
जया । अक्षय्यर्चयुता विजया । पुनर्वसुयुता जयन्ती । रोहिणी-
युता पापनाशनी । अत्र विशेष वचनानि कालनिर्णयदीपिका
विवरणादौ द्रष्टव्यानि । विष्णुप्रीति कामः पापक्षयमुक्तिकामः
एता अष्टौ महाद्वादशी रूपवसेत् ।

एकादशी मुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत् ।

इति विष्णुरहस्योक्तेः । अशक्ती द्वादशी मेव ।

एव मेकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ।

पूर्ववासरजं पुष्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥

इति तत्रैवोक्तेः ।

अथाष्ट महाद्वादशीषु श्रवण द्वादश्युपवास एवकार्यः सोऽपि
द्वादशी श्रवणयो मध्याह्न योगे सत्येव ।

शुक्ला वा यदि वा कृष्णा द्वादशी श्रवणान्विता ।

प्रातरारभ्य मध्याह्न व्यापित्वे समुपोष्यते ॥

इति विष्णुरहस्योक्तेः । अतएव माधवाचार्योऽपि अन्यद्वादश्याः
मुपवास मनुक्त्वाऽऽह ।

श्रवणेन युताचेत् स्याद्द्वादशी मा हि वैष्णवैः ।

ज्ञानं बोधोपवर्जितास्यादिति वेदविदाम्मतम् ॥ इति ।

यदा द्वादश्या तदा विशेषोऽभिहितो हेमाद्रौ मात्स्ये -

यदा भवति स्वल्पापि द्वादशी पारणादिने ।

उषः काले इयं कुर्यात् प्रातर्माध्याह्निकं तदा ॥

नारदीयेऽपि--

अल्पाया मथविप्रेन्द्र द्वादश्यामरुणोदये ।

स्नानार्चनक्रियाः कार्या दान होमादि संयुताः ।

इति ।

द्वादश्यातिक्रमे दोष माह विष्णुधर्मोत्तरे ।

द्वादशी तु कला मात्रा तस्यामेव तु पारयेत् ॥

द्वादश द्वादशी हन्ति द्वादशी यदि लक्षिता ।

अत्र वैष्णवानां विशेषो नृसिंहपरिचर्यायां विष्णुभक्ति चन्द्र
दयेच । द्वादशी श्राद्धं त्रयोदशी श्राद्ध मपि कला मात्र द्वादश
सेव कार्यम् । तथाहि एकादश्यां यदा राम इत्युपक्रम्योक्तम् ।

द्वादशो चेत् कला मात्रा निशीथा दूर्ध्वं मेवहि ।

आपराह्णाः क्रियाः सर्वाः कर्त्तव्याः शम्भुशासनात् ।

इति ।

सङ्कटेऽपि माधवीये देवलः--

सङ्कटे विषमे प्राप्ते द्वादश्यां पारयेत् कथम् ।

अङ्गित् पारणं कुर्यात् पुनर्भुक्तं न दोषकत् ॥

अशिताऽनशितायस्मा दापोविद्विरीरिताः ।

अभसा केवलेनैव करिष्ये व्रतपारणम् ॥

इति ।

अत्र विशेष उक्तो विष्णुधर्मोत्तरे—

द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवासरसंज्ञितः ।
तमतिक्रम्य कुर्वीत पारणं विष्णु तत्परः ॥

इति ।

मदन रत्ने—

यदा भूयसी द्वादशी तदापि प्रातर्मुहूर्त्तत्रये पारणं कार्यम् ।
सर्वेषामुपवासानां प्रातरेवहि पारणम् ॥
कुर्वीत मतिमात्रित्यं विना धारणं पारणम् ॥

इति गर्गीकोः ।

प्रमादा देकदश्युपवासातिक्रमे अपरार्कंवाराहे ।
एकादशी विप्लुता चेद् द्वादशी परतः स्थिता ।
उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छत् परमं पदम् ॥

इति ।

एव मेकादशीं निर्णय व्रतान्तरे निर्णय माह

माधवाचार्यः—

उपवास व्रतादन्यव्रते मार्धे मुहूर्त्तकैः ।
सप्तभिर्दशमीविद्धा मेता मेकादशीं त्यजेत् ॥
द्वादशी पूर्वविद्यैव निखिलेषु व्रतेष्वपि ।
शुक्ल त्रयोदशी पूर्वा परा कृष्ण त्रयोदशी * ॥

* परदिने विमुक्तान्तांशं कृष्णत्रयोदश्यापि पूर्वेव सर्वकर्मसु याच्या ।
परदिने मार्गशीर्षे शुक्ल त्रयोदशी परविहं चेत्यर्थः ।

अलाभे सापि पूर्वैव पराऽनङ्ग त्रयोदशी ।
 या शुक्ला गृह्यते पूर्वा गृह्यतां साऽपराह्निकी * ।
 चतुर्दश्युत्तरा शुक्ला पूर्वा कृष्णाचतुर्दशी † ।
 उदये द्विमुहूर्त्तापि याद्या नक्तव्रते तिथिः ॥
 शुक्लापि रात्रि युक्ता स्या चैत्रश्रावण मासयोः ‡ ।
 शुक्लासर्वापि पूर्वैव यदिस्यादापराह्निकी § ॥
 प्रदोषे वा निशीथे वा द्वयोर्वा यास्ति सा भवेत् ।
 शिवरात्रिव्रते तत्र द्वयोः सप्ता प्रशस्यते ।
 तदभावे निशीथैक व्यापिनी परिगृह्यते ।
 तस्याश्वासभवे याद्या प्रदोषव्यापिनीतिथिः ।
 पूर्वविद्यैव सावित्रीव्रते पञ्चदशी तिथिः ॥ ।
 नाद्योऽष्टादश भूतस्य स्युश्चेन्नच परेऽहनि ।

-
- * या शुक्ला त्रयोदशी पूर्वा याद्यत्वेनोक्ता सा न सायाह्न मात्र व्यापिनी
 क्विन् अपराह्निकीत्यर्थः ।
 † उपवासभिन्नविषय मिदं । द्विमुहूर्त्तापि इत्यपिना त्रिमुहूर्त्तादि
 परियहः ।
 ‡ दमनक पवित्रोपवासी निर्णय माह । शुक्लापीति पूर्वैवेत्यर्थः ।
 § इद्र देवत्योपवासे निर्णय माह । शुक्ला नवापीति अपिना
 कृष्णा परियहः । यदित्यादित्यनेन अपराह्णे ऽलाभे परापीति
 त्रुचितम् ।
 † पञ्चदशी चात्र शुक्ला कृष्णा च । वेदिति पूर्वैवान्वयि । यद्यपि
 पूर्वदिने चतुर्दश्या अष्टादश नाद्यः सन्ति तथापि पूर्वविद्यैवेत्यर्थः ।

व्रतान्तराणि सर्वाणि परेऽहमेव सर्वदा * ॥
इति द्वादश्यादि निर्णयः ।

अथ अमावास्यानिर्णयः ।

सा च व्रतादौ परविद्या याद्या ।

भूतविद्या न कर्त्तव्या अमावस्या च पूर्णिमा ।
वर्जयित्वा मुनिश्रेष्ठ सावित्रीव्रतमुत्तमम् ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्त वचनात् ।

अत्र योगविशेषे फलविशेषमाह शातातपः ।

अमावास्या भवेदारे यदा भूमिसुतस्य वै ॥
जाह्नवीस्नानमात्रेण गोसहस्रफलं लभेत् ।
अमावस्येन्दुवारेण रविवारेण सप्तमी ।
चतुर्थी भौमवारेण विषुवत् सदृशं फलम् ॥

व्यासोऽपि —

सिनीवाली कुङ्कुर्वापि यदा सोमदिने भवेत् ।
गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानं वै मौनिना कृतम् ॥

इति ।

आद्ये तु अमावास्या त्रेधाविभक्तदिनस्य द्वितीयांश व्यापिनो
याद्या ।

पिण्डान्वाहार्यकं आद्यं क्षीमे राजनि शस्यते ।

* सर्वाणि उपवासानि सर्वदा तादृशेषु सति अस्ति निर्णयः ।

वासरस्य तृतीयेऽग्रे नातिसन्ध्यासमीपतः * ॥

इति कात्यायनोक्तेः ।

दर्शं च पौर्णमासं च पितुः साम्बत्सरं दिनम् ।

पूर्वविद्ध मकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥

इति नारदीयेनिन्दनाच्च ।

दर्शं श्राद्धं तु यत् प्रोक्तं पार्वणं तत् प्रकीर्तितम् ।

अपराह्णे पितॄणां च तत्र दानं प्रशस्यते ॥

इति शातातपोक्तेश्च ।

दिनद्वये तस्याः सखे या सर्वापराह्वय्यापिनी साग्राह्या ।

अपराह्वयस्यापिन्यमाशस्या यदा भवेत् ।

तत्राल्पत्व महत्त्वाभ्यां निर्णयः पितृ कर्मणि ॥

अस्याऽपराह्णे त्याज्यास्याद् ग्राह्यास्याद् याधिका भवेत् ।

इति माधवीयस्मृते निर्णेतव्या ।

दिनद्वयेऽपराह्वय्यास्यभावे अंशतोव्याप्तौ च

तिथिद्वये पूर्वाग्राह्या इति हेमाद्रिः ।

यदा चतुर्दशीयामं तुरीय मनु पूरयेत् ।

- पिण्डान्वाह्यार्थक मिति । ततः प्रभृति पितरः पिण्डमंज्रां तु लेभिरे" इति वचनात् पिण्डानां पितॄणां अन्वाह्यं मासिक तृप्तिजनकं यत् तथा । तथाच मनुः । पिण्डानां मासिकं श्राद्धं मन्वाह्यं विदुर्वधाः । राजनि चन्द्रं शस्यते इत्यनेन क्वचिच्चन्द्र चयाभावेऽपि श्राद्धं सूचितं । तृतीयेऽग्रे त्रिधाविभक्तस्य दिनस्य तृतीयभागे । नातिसन्ध्या समीपत इति । सन्ध्यासमीपं सुहर्षं

अमावास्या क्षीयमाणा तदैव त्राह भिष्यते * ॥

इति कात्यायनोक्तेः ।

क्षीयमाणा परदिने अपराह व्यापिनी नचेदित्यर्थः ।

आपद्यपि वर्जनीय इत्यर्थः । तेन राक्षसी वलाया मपि मुहूर्त-
इय मनुशातं अतिशब्द स्वरसात् । अतएव हारीतः—विमुह
र्तापि कर्तव्या पूर्वा दर्शाच वृष्टौ । इति । तेन पूर्वदिने मुहूर्ततय
माच लाभे परदिने वासरतृतीयांशलाभे च पूर्वदिन एव याहम् ।
* चतुर्दशी याममिति । चतुर्दशी सम्बन्धि दिन याम मित्यर्थः तद्दि-
नस्य अमावस्या सम्बन्धेऽपि चतुर्दशीनिर्देशः अधिकेनव्यपदेशा
भवतीति न्यायात् । तेन चतुर्दशी सम्बन्धिदिनस्य चतुर्थं प्रहरं
कृत्वा किञ्चिद्ग्रहं वा अमावस्या अनुपूरयेत् व्याप्नोति प्रहरतय
व्यापिनी किञ्चिदधिकप्रहरतय व्यापिनी वा चतुर्दशीत्ववगम्यते ।
ततश्च उभयवासरौ तृतीयांश सम्बन्धि पञ्चधाविभक्तापराक्षीये-
कादश्च हादश्च मुहूर्तयोः “व्रतापवास नियमे घटिकैकावदा भवेत् ।
सातिथिः सकला श्रेया पितृर्षे चापराह्निकौ । इति भविष्य
पुराणात् मुहूर्तांशुनदर्शनाभे वैधम् । नत्वेकदिनमात्रे तज्जामि ।
अत्र वासरस्य तृतीयांशे इत्यनेनैव वैधानुदयात् । एव वैधे पूर्व-
दिन चतुर्दश्यपेक्षया परदिने अमावास्या क्षीयमाणा न्यूनकाल
व्यापिनी न तु पूर्वापरदिवसीय यावच्चतुर्दश्यपेक्षया अनुपस्थितः ।
एव सन्नितावहेमानयोरपि तदैव पूर्वदिन एव । यत्र तु पूर्वा-
परदिने वासर तृतीयांशोय मुहूर्तापराह्णे मुहूर्तानि दर्शनाभ
क्षणापि पूर्वदिने याह वासर तृतीयांश अन्वययति शब्द स्वरसात्
विमुहूर्तापीत्यनुरंधाय ॥ इति आर्ताः ।

वासरस्य तृतीयेऽंशे नातिसन्ध्यासमीपतः * ॥

इति कात्यायनोक्तेः ।

दर्शं च पौर्णमासं च पितुः साम्बत्सरं दिनम् ।

पूर्वविद्ध मकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥

इति नारदीयेनिन्दनाच्च ।

दर्शं श्राद्धं तु यत् प्रोक्तं पार्वणं तत् प्रकीर्तितम् ।

अपराह्णे पितॄणां च तत्र दानं प्रशस्यते ॥

इति शातातपोक्तेश्च ।

दिनइये तस्याः सत्त्वे या सर्वापराह्वय्यापिनी सायाह्या ।

अपराह्वय्यापिन्यमाशस्या यदा भवेत् ।

तत्राल्पत्व महत्त्वाभ्यां निर्णयः पितृ कर्मणि ॥

अस्याऽपराह्णे त्याज्यास्याद् याह्यास्याद् याधिका भवेत् ।

इति माधवीयस्मृते निर्णेतव्या ।

दिनइयेऽपराह्वय्यास्यभावे अंशतोव्याप्तौ च

तिथिद्वये पूर्वायाह्या इति हेमाद्रिः ।

यदा चतुर्दशीयामं तुरीय मनु पूरयेत् ।

पिच्छान्वाहार्यं न मिति । ततः प्रभृति पितरः पिच्छमंशां तु
लेभिरि" इति वचनात् पिच्छानां पितॄणां अन्वाहार्यं मासिक
दक्षिणमकं यत् तथा । तथाच मनुः । पिच्छानां मासिकं श्राद्ध
मन्वाहार्यं विदुर्बुधाः । राजनि चन्द्रं ग्रस्यते इत्यनेन क्वचिच्चन्द्र
अभावेऽपि श्राद्धं सूचितं । तृतीयेऽंशे तिथाविभक्तस्य दिनस्य
तृतीयभागे । नातिसन्ध्या समीपत इति । सन्ध्यासमीपं मुहूर्तं

अमावास्या चीयमाणा तदैव श्राद्धं भिष्यते ॥

इति कात्यायनोक्तेः ।

चीयमाणा परदिने अपराह व्यापिनी नचेदित्यर्थः ।

आपद्यपि वर्जनीय इत्यर्थः । तेन राक्षसी वेलाया अपि मुहूर्त-
इय मनुष्यातं अतिशब्दं स्वरसात् । अतएव शरीतः—विमुह-
र्तापि कर्त्तव्या पूर्वा दर्शाच्च वदुषीः । इति । तेन पूर्वदिने मुहूर्तवय
मात्र लाभे परदिने वासरदृतीयांशालाभे च पूर्वदिन एव श्राद्धम् ।

- चतुर्दशी शान्तिसिद्धिः । चतुर्दशी सन्ध्यादिनं याम् नित्यर्थः तद्दि-
नस्य अमावस्या सन्ध्याऽपि चतुर्दशीनिर्देशः अधिकेनव्यपदेशा
भवन्तीति न्यायात् । तेन चतुर्दशी सन्ध्यादिनस्य चतुर्थं प्रहरं
कृत्वा किञ्चिच्छूनं वा अमावस्या अनुपूरयेत् व्याप्नोति प्रहरतव
व्यापिनी किञ्चिदधिकप्रहरतव व्यापिनी वा चतुर्दशीत्ववगम्यते ।
ततश्च उभयवासरीय द्वितीयांश सन्ध्यादि पञ्चधाविभक्तापराक्षीये-
कादश द्वादश मुहूर्तयः "व्रतापवास नियमे घटिकैकावदा भवेत् ।
सात्तियिः सकला ज्ञेया पितृर्धे चापराक्षिकी । इति भविष्य
पुराणात् मुहूर्तांशुनदर्शनाभि र्हेधम् । नत्वेकदिनमात्रे तन्नाभि ।
अथ वासरस्य द्वितीयांशे इत्यनेनैव हेधानुदशात् । एव हेधे पूर्व-
दिन चतुर्दशपेक्षया परदिने अमावास्या चीयमाणा न्यूनकाल
व्यापिनी न तु पूर्वापरदिवसीय यावच्चतुर्दशपेक्षया अनुपस्थितेः ।
एवं सन्ध्यावर्धमानयोरपि तदैव पूर्वदिन एव । यत्र तु पूर्वा-
परदिने वासर द्वितीयांशोय मुखापराहं मुहूर्तो न दर्शनाभ
सचापि पूर्वदिने श्राद्धं वासर द्वितीयांशं चन्द्रचयाति शब्द स्वरसात्
विमुहूर्तापीचनुरंधाच्च ॥ इति व्याप्ताः ।

तथाच वीधायनः—

चतुर्दश्यां चतुर्यामि ऽप्यमावस्या न दृश्यते ।

श्लोभूते प्रतिपञ्चेत् स्याद्भूते कथ्यादिका क्रिया ॥

इति ।

वर्द्धमानत्वेतु परायाज्ञा ।

परेऽहनि तृतीयेऽंशे घटिकाचेंऽप्यमा यदि ।

तत्रैव पितृयज्ञः स्यादन्यथा प्रथमेऽहनि ॥

इति स्मृतेः ।

पिण्डपितृयज्ञसु कात्यायने र्यागदिनात् पूर्वेषुः कार्यः ।

पूर्वाङ्गत्वात् पिण्डपितृयज्ञ इति तत् सूत्रात् ।

व्याख्यातं चैतत् कर्काचार्यैः । पूर्वं एव दर्शात् पिण्डपितृ-
यज्ञो न पश्चात् । कुतः अङ्गत्वात् । तथाच श्रुतिः । तस्मात्
पूर्वेषुः पितृभ्यः क्रियते उत्तर महर्देवान् यजते इति । पूर्वेषुः
पितृभ्यो यज्ञं निपुणीय प्रातर्देवेभ्यः प्रतनुते इति च । तेन तस्मिन्
अङ्गमेव पिण्डपितृयज्ञः । तदुक्तम् । अङ्गं वा समभिध्याहारा-
दिति । तेन कर्काचार्यमते चतुर्दशोयुक्तदर्शे पिण्डपितृयज्ञः
कार्य इति । श्रीमदनन्तभाषेतु परेषुरित्युक्तम् । अथ हेधा-
प्याचारोदृश्यते । आपस्तम्बादीनां परदिने त्रिमुहूर्त्तमपिदर्श-
सस्ये तत्रैव पिण्डपितृयज्ञो भवति । अमावास्यायां यदहश्चन्द्रं
न पश्यति तदहः पिण्डपितृयज्ञं कुरुते इत्यापस्तम्ब सूत्रात् ।
बद्धदत्तादिभि स्तथा तद्ग्राह्यानाञ्च । यदैवैष न पुरस्तात् पश्चाद्
दृश्ये अथ पितृभ्योददातीति शतपथश्रुतेः । आश्वलायनाना

अपि शेष पर्वणि पिण्डपितृयज्ञः स्यात् । अमावास्याया मपराह्णे
पिण्डपितृयज्ञ इत्याम्बलायन सूत्रात् । नारायणहस्तिकान्नि
स्तथा व्याख्यातत्वाच्च ।

यत्तु—

पञ्चान्तं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साम्निजः ।

पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽम्बाहार्यकं बुधः ।

इति क्रमविधायक लोकादि वचनं विरुद्धमिव दृश्यते । तत्तु
अपूर्णं दर्शविषयं कात्यायनविषयं वेति सर्वमनवद्यम् ।

पञ्चान्तं कर्म अन्वाधानं । वैश्वदेवः पञ्चमहायज्ञान्तःपाती
। लिहरणान्तः । पिण्डयज्ञः पिण्ड पितृयज्ञः । अनु पिण्डपितृ-
। यज्ञस्य पञ्चादाह्रियते इत्याम्बाहार्यकं दर्शश्राद्धमिति माधवा-
शार्थे रिदं व्याख्यातम् । ननु चतुर्दशोयुक्तं दर्शं पिण्डपितृयज्ञ
दर्शश्राद्धे कात्यायनैः कर्त्तव्ये इत्युक्तं । तन्नोपपद्यते । तद्दे
। त्तेजोनाम ब्राह्मणं योऽस्य शक्नोति व्रतं चरितुं स मामि मासि
पेदभ्यो दद्यात् । यदहरेष पुरस्ताच्चन्द्रमा नोदेति तदहर्ददाति
एष वै सोमो राजा देवानामन्नं यच्चन्द्रमा स्रदेताः सन्निं चीयते
र(त)चीये देवाना मन्ने पितृभ्यो ददातीति ।

यदेवैष न पुरस्ताच्च पञ्चाहृदशे अथ पितृभ्यो ददाति इत्यादि
एतपद्य श्रुतौ एष चन्द्रमा यदहः पुरस्तात् पञ्चाच्च न दृश्यते तदहः
पितृभ्यो ददातीति कात्यायन श्रुत्यर्थविरोध इति चेत् । न एत-
च्छ्रुते रस्रच्छदर्शविषयत्वात् ।

चतुर्दशी चतुर्यामा अमावास्या न दृश्यते ।

खोभूते प्रतिपद्येत् स्यात् पूर्वां तत्रैव कारयेत् ॥
 चतुर्दशी यदा पूर्णा द्वितीया क्षयगामिनी ।
 चरुशिष्टि रमायां स्याद् भूते कथ्यादिकाक्रिया ॥
 पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं क्षीणे राजनि शस्यते ।
 वासरस्य तृतीयेऽंशे नातिसन्ध्यासमीपतः ॥
 इति बोधायन कात्यायनस्मृतिभि स्तथा
 व्यवस्थापनात् ॥

यत्तु—

यदा चतुर्दशी यामं तुरीयमनुपूरयेत् ।
 अमावास्या क्षीयमाणा तदैव श्राद्धमिष्यते ।

इति कात्यायन वचनं । तदपि न विरुद्धम् । अमा-
 वास्याया चतुर्दशी चतुर्थयामपूरणं कादाचित्कं । तदपि
 प्रतिपदि चन्द्रदर्शनक्षमं ज्ञेयम् । अन्यथा एतत् स्मृतीनां निर्वि-
 षयत्वेन अप्रामाण्यापत्तेः । माधवाचार्योऽपि एव मेवाह ।
 तथाहि एतेषां वचनाना मयमर्थः । अह्नि चतुर्दशी सम्पूर्णा अस्त-
 मयादर्व्याक् अमावस्या स्वल्पास्ति तत एव अपराह्नव्यास्यभावात्
 श्राद्धाय अन्वाधानाय वा पूर्वोक्तरीत्या यद्यपि निमित्तभावं न
 भजते । तथापि प्रतिपदि द्वितीयायां सत्यां चन्द्रस्य दृश्यमान-
 त्वात् तद्दर्शने चेष्टे निषिद्धत्वात् प्रतिपद्युताया अमावास्याया
 मिष्टिः स्वल्पामावास्योपेतायां केवलायां वा चतुर्दश्या अन्वाधान
 श्राद्धादिकं कर्त्तव्यमिति ।

चन्द्रदर्शने इष्टिं निषेधति वशिष्ठः—

आदित्येऽस्त्रमिते चन्द्रः प्रतीच्या मुदियाद् यदि ।

प्रतिपद्यतिपत्तिः स्यात् पञ्चदश्यां तदा यजेत् ॥

अतिपत्तिरिष्टि निवृत्तिः । प्रमादात्तत्र यागे कृते प्रायश्चित्त

माह कात्यायनः—

यजनीयेऽङ्घ्रि सोमसेत् प्रतीच्यां दिशि दृश्यते ।

तत्र व्याहृतिभिर्हुत्वा दण्डं दद्याद्विजातये ॥

इति ।

यदहः पञ्चाञ्चन्द्रमा अभ्युदेति तदह्यर्जन्निमां लोका-
नभ्युदेतीति शतपथ ब्राह्मणम् । एष वै सुमना नामेष्टिर्यं मघे
जानं पञ्चाञ्चन्द्रमा अभ्युदेति अस्मिन्नेवास्मै लोकेर्धुक् भवतीति
तैत्तिरीय ब्राह्मणं च । यत्तु चन्द्रदर्शनदिने इष्टिं विदधाति
तद्दीधायन कात्यायनश्चतिरिक्त शास्त्रविषयम् । एतदेव वीधाय-
नादिमतं मुपोद्भवति तैत्तिरीय श्रुतिः । यस्मिन्नहनि पुरस्तात्
पश्चात् सोमो न दृश्यते तदह्यर्जित इति । शतपथ श्रुतिरपि
यागदिने चन्द्रदर्शनं मनर्थं साधनमित्याह । अद्य अमावस्येति
मन्थमान उपवसति अथैष पञ्चाहृदशे ह्येदिव्यः स्यात् स यजमानस्य
पशून्भ्यवेक्षते तदपशव्यं स्यादिति । अस्यार्थः । कर्त्ता अद्य
अमावस्येति मत्वा व्रतं गृहीत्वा द्वितीयेऽङ्घ्रि यागं करोति तद्दिने
पश्चिमायां दिशि एष चन्द्रमा यदि दृश्यते स चन्द्रमा दिवि भवः
श्लेष यजमानस्य पशून्भ्यवेक्षते स्यादितु मिच्छति ।

तस्मात्तद्दिने यजनं मपशुहितं स्यादिति ।

इन्दुक्षयकाल माह कात्यायनः—

अष्टमेऽंशे चतुर्दश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः ।

अमावस्याष्टमांशे च पुनः किल भवेदणुः ॥

इति ।

चतुर्दश्या अष्टमे प्रहरे इन्दुक्षय प्रारम्भः । अमावास्यायः
सप्तमे प्रहरे तत् समाधिः । अष्टमे प्रहरे पुनरणु भवतीत्यर्थः ।

वेदभाष्यकारोऽपि चन्द्रदर्शनदिने यागं निषिद्धवान् । तथाहि
सर्वथा यागदिने चन्द्रदर्शनं निषिद्धम् ।

द्वितीया त्रिमुहूर्त्ताचेत् प्रतिपञ्चापराह्निकी ।

अन्वाधानं चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनात् ॥

इति बोधायनोक्तेः । अत्र त्रिमुहूर्त्तव्यापित्वं मुपलक्षणं चन्द्र
दर्शनस्यैव हेतुत्वात् । तेन एकमुहूर्त्तदिमुहूर्त्तं सदभावेऽपि
प्रतिपदि यदि चन्द्रदर्शनं तदा यागः पूर्वेषुः चतुर्दश्या मन्वाधानं
पिण्डपितृयज्ञो दर्शनाद्यं च भवतीति परमार्थः ।

इदमेव अभिप्रेत्योक्तं कात्यायनेन—

यजनीयेऽग्निं सोमं शेषारुण्यां दिशिदृश्यते ।

तत्र व्याहृतिभिर्हुत्वा दण्डं दद्याद्विजातये ॥

इति ।

हेमाद्रावतविशेष उक्तः—

यज्ञकालस्तिथिद्वये षट्कलो यदि लभ्यते ।

पर्वं तत्रोत्तरं प्राज्ञं हीने पूर्वं उपक्रमेत् ॥

कालात् मुहूर्त्तं न तु घटिका इति तत्रैवोक्तम् ।

वर्द्धमाना ममावस्थां लभेच्छेदपरेऽहनि ।

यामां स्त्रीमधिकान् वापि पितृयज्ञस्ततो भवेत् ॥

इति ।

तस्मादत्यन्तापचये सत्येव चतुर्दश्या मन्वाधानादि कार्यं नान्य-
येति निर्णीतम् । निर्णयोऽयं साम्ने ज्ञेयः । निरम्निकादि-
भिसु अमावस्या कुतपकालव्यापिनी परा ग्राह्या ।

भूतविद्याप्यमावास्या प्रतिपन्निश्रितापिवा ।

पित्रे कर्मणि विद्विर्ग्राह्याकुतपकालिकी ॥

इत्युक्त्वा --

सिनीवाली द्विजेः कार्या साम्निकैः पितृकर्मणि ।

स्त्रीभिः शूद्रैः कुडुः कार्या तथैवानम्निकै द्विजैः ॥

इति लोगाक्षिणा विशेषोक्तेः । अथ साम्निरीपासनाम्नि
रपीति मदनपारिजाते उक्तम् ।

सिनीवाल्यादिलक्षण माह व्यासः—

दृष्टचन्द्रा सिनीवाली नष्टचन्द्रा कुडुः स्मृता ।

कुतपसु—

अज्ञो मुहूर्त्ता विज्ञेया दश पञ्च च सर्वदा ।

तत्राष्टमो मुहूर्त्तीयः स कालः कुतपः स्मृतः ॥

तुलापुरुषादिदान पितृ देव प्रीत्यर्थोपवासादौ पराग्राह्येति
पूर्वमेवोक्तम् भूतविद्या न कर्त्तव्या इत्यादिना ।

दर्शं च मासिक वार्षिक त्राह्यं प्राप्ती कालादर्शं विशेष उक्तः ।

दर्शस्य चोदकुम्भस्य दर्शं मासिकयोरपि ।

नित्यस्य चाब्दिकस्यापि दार्शिकाब्दिकयोरपि ॥

इत्युक्त्वा—

संपाते देवता भेदाच्छाहयुग्मं समाचरेत् ।

इति ।

अत्र क्रमो निर्णयदीपे उक्तः—

नष्टचन्द्रे यदा काले क्षयाहर्दिवसो भवेत् ।

दैवदेवं क्षयश्राद्धं कुर्यात् प्राग्दर्श-कर्मणः ॥

धर्मसूत्रे हत्तावपि—

दर्शं प्रत्याब्दिकं श्राद्धं कुर्याद्दर्शं ततः परम् ।

इति ।

एतदनुपनीतेनापि कार्यम् ।

अमावस्याष्टमी कृष्णा पक्ष पञ्चदशीषु च ।

एतच्चानुपनीतोऽपि कुर्यात् पर्वसु पर्वसु ॥

भार्याविरहितोऽप्येतत् प्रवासस्थोऽपि नित्यशः ।

शूद्रोऽप्यमन्त्रवत् कुर्यादनेन विधिना बुधः ॥

इति मत्स्यपुराणात् । इदममाश्राद्धं षड्दैवतम् ।

नित्यश्राद्धं तथादर्शं षड्दैवत्यं समाचरेत् ।

इति हारोतीकोत्तेः । अथ श्रौताग्निः स्मार्त्ताग्निश्च अग्नी

अग्नीकरणं कुर्यात् । विच्छिन्नाग्निंकादिश्च द्विजपाणौ ।

साग्निरग्ना वनग्निस्तु द्विजपाणावथाप्सुवा ।

कुर्यादग्नीक्रियां नित्यं लौकिकेनेति निश्चितम् ॥

इति वाक्यमुदाहृत्य । यस्तु अस्वीकृतान्नितया समुच्छिन्ना-

म्नितया भार्याविधुरतया वा अग्निरहितं स्तस्य द्विजपाणी जले
वा होमो भवतीति हेमाद्रिव्याख्यानात् ।

इदं श्राद्धं नित्यम् ।

अमावास्या व्यतीपात पीर्णमासष्टकासु च ।

द्विजः श्राद्धं मकुर्वीतः प्रायश्चित्तीयते हि सः ॥

इति गर्ग स्मृतेः । प्रायश्चित्तसुक्तमृत्विधाने—

न्युषुवाचं जपेन्नम्रं शतवारं दिने दिने । *

अमाश्राद्धं यदा नास्ति तदा सम्पूर्णं (मेति तत्) तां व्रजेत् ॥

इदं श्राद्धं द्विजातिभि रत्नेनैव कार्यम् ।

अमाश्राद्धं क्षयाहं च अत्नेनैव समाचरेत् ।

इति हारीतोक्तेः ।

अन्ना(तद)सम्भवे तु आमहेमभ्यामपि कार्यं नित्यत्वात् ।

इति श्रीमदनन्तभट्टकृते विधानपारिजाते

(पञ्चदश) तिथिनिर्णयः ।

अथ नक्तम् ।

तच्च दिवानशनपूर्वं रात्रिभोजनरूपम् । तच्च प्रयोषव्यापिनी
तिथि र्याह्या ।

* न्युषुवाचं प्रसङ्गे भवामहे मिरश्रद्धाय सदने विवक्षतः ।

नृ चिदि रत्नं ससतामिवाविदन्नदृष्टिद्रं विचोदीषु अस्यते ।

प्रदोष व्यापिनी चाद्या ति थिर्नक्तव्रते सदा * ।
 इति वक्तोक्तेः । प्रदोषस्तु—
 त्रिमुहूर्त्तः प्रदोषः स्याद् भानावस्तं गते सति ।
 नक्तं तत्र तु कर्त्तव्य मिति शास्त्र विनिश्चयः ॥
 इति व्यासोक्तेः । तत्रापि प्राद्यं त्रिदण्डं वर्ज्यम् ।
 तत्र चत्वारि कर्माणि सन्ध्यायां परिवर्जयेत् ।
 आहारं मैथुनं निद्रां स्वाध्यायं च चतुर्थकम् ॥
 इति मार्कण्डेयेन भोजन निषेधात् ।
 सायं सन्ध्या त्रिघटिका ह्यस्तादुपरि भास्वतः ।
 इति स्कान्दे दण्डत्रयस्य सन्ध्यात्वात् । सायंकाले नक्तं तु
 दिनद्वये प्रदोषास्पर्शं ग्राह्यम् ।
 अतथात्वे परत्रस्यादस्तादर्वाग् यतोहि सा ।
 इति जावात्पुक्तेः ।
 प्रदोष व्यापिनी न स्याद्दिवानक्तं विधीयते ।
 (आत्मानो द्विगुणोच्छ्रया) आत्मनोद्विगुणोच्छ्रया
 मन्दीभवति भास्करे ।
 तन्नक्तं नक्तमित्याहुर्न नक्तं निशि भोजनम् ।
 इति स्कान्दात् । यत्यादीनामिदं मेव ।

* एकादश्यां तु यन्नक्तं ततोदय व्यापिनी तिथिर्याद्या तदुक्तं स्कन्दपुराणे—
 प्रदोषव्यापिनी याद्या सदानक्तव्रते तिथिः ।
 उदयस्या सदा याद्या हरिनक्तव्रते पुनः ॥

यतिश्च विधवा चैव कुर्यात्तत् सदिवाकरम् ।
 इति माधवीय स्मृतेः । इति तिथिनक्तम् ।
 यस्मिन्नस्तमिवाद् भानु स्तन्नक्षत्र सुपोषणे ।
 मुख्यं तस्यासम्भवेतु ग्रहीतव्यं निशीथयुक् ॥
 उपवासे यदृक्षं स्यात्तद्वि नक्तैकभक्तयोः * ।
 उदये त्रिमुहूर्त्तस्थं नक्षत्रं व्रतदानयोः ॥
 दिनद्वयतथात्वेतु पूर्वं स्याद्वलवत्त्वतः † ।
 श्रवणं तूत्तरं ‡ ग्राह्यमुपाकरण कर्मणि ॥
 पित्रेण तु तिथिवत् सर्वो नक्षत्रस्य विनिर्णयः ।
 पूर्वः § स्यादुपवासादा वृत्तरो व्रतदानयोः ॥
 योगः श्राद्धे कर्मकालव्याप्तसु परिगृह्यताम् ।
 करणं ॥ यद्दिने तत्तु ग्राह्यं रात्रौ यदा तदा ॥
 दिनद्वयैकभक्ताभ्या सुपवासः प्रसिध्यति ।

* तथाच नात्र तिथिवत् मध्याह्न प्रदीप व्याप्तः। निर्णय इति भावः ।

† सम्पूर्णद्वारात् व्यापित्वाहलवत्त्व बोध्यम् ।

‡ उत्तरं धनिष्ठायुतम् ।

§ योगे निर्णय माह । पूर्वः पूर्वदिन सम्बन्धी चादिना नक्तैकभक्त परिगृह्यः ।

॥ करणस्य तिथ्यैमित्वाहिनद्वय व्याप्तसम्भवेन मन्दं ऋभावात् यद्दिने करणं तद्दिने एवोपवासः । यदा तु सायमारभ्य प्रहण करणं परेद्युः सूर्योदयान् प्रागेव परिसमाप्यते तदा पूर्वान्तरयो द्विनयो रैकभक्ताभ्यामुपवाससिद्धि रिति तान्पर्यम् ।

वारेषु संशयाभावाद् यद्दोषं यथास्थितम् ॥
इति ।

अथ सङ्गान्ति निर्णयः ।

स एवाह —

आसन्ननाथः संक्रान्तेः पुण्याः स्नानादिकर्मसु ।
चरे(षु)तु विंशतिः पूर्वा मकरे विंशतिः परा ॥
वर्त्तमाने तुला मेषे नाथ स्तूभयती दश ।
वृषभादौ स्थिरे पुण्याः प्राक् पश्चादपि षोडश ।
मिथुनादौ द्विस्वभावे उत्तराः षष्टिनाडिकाः ।
अहः संक्रमणे रात्रा वनुष्ठान निषेधतः ॥
उक्तौ कालौ व्यवस्थाप्यौ तद्वलात् पूर्वपश्चिमौ * ।
रात्रौ संक्रमणे भानो दिर्नाहं स्नानदानयोः ॥
अर्धरात्रादधस्तस्मिन् मध्याह्नस्योपरिक्रिया ।
उर्ध्वं संक्रमणे चोर्ध्वं मुदयात् प्रहरद्वयम् † ॥
पूर्णे च दर्शरात्रे तु यदा संक्रमते रविः ।
प्राहुर्दिनद्वयं पुष्यं मुक्ता मकर कर्कटी ।
कर्कटे मकरे रात्रावप्याचारा दनुष्ठितिः ‡ ॥

* उक्तौ पूर्वपश्चिमौ कालौ व्यवस्थाप्यौ तद्वलात् अर्धरात्रेऽनुष्ठेयत्वेनाश्रयणीयौ ।

† अर्धरात्रात् परतः संक्रमणे परदिने उदयादुर्ध्वं प्रहरद्वयं नित्यर्थः ।

‡ अनुष्ठितिः शिष्टाचारानुसारेणानुष्ठानमित्यर्थः । तत्र रात्रा वयम
संक्रमे रात्रावैव पूर्वापर भावेन स्नानादि क्रियेति प्राच्यशिष्टाचारः ।

चरेष्विति । मेष कर्कतुला मकरेष्वित्यर्थः । एव मुत्तरचापि ।
मेषादि चतुर्षु राशित्रिकेषु प्रथमा चत्वारो मेषादयश्चरसंज्ञाः * ।
मध्यमा वृषभादयः स्थिरसंज्ञाः । चवमा मिथुनाद्या द्विस्रभावाः ।
तेषु सर्वेषु यथोक्तया विंशत्यादि संख्यया पुण्यकालावधि रभिधीयते
इत्यर्थः ।

संक्रान्तिषु कार्यविशेषा हेमाद्री —

मेषे गौर्वस्त्रधान्यं च घृतधेनु स्तयैव च ।
ससुवर्णं ह्यदानं वेश्मनां दानमेव च ॥
गोरसा दीपमालाच वस्त्राणि वाहनानि च ।
काष्ठमम्बु तथा स्थानं मेषादिषु यथाक्रमम् ॥
आद्यसंक्रमणे भानोः प्रशस्तं पृथिवीपते ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरात् ।

अथप्रसङ्गात् सर्वमन्वादिनिर्णय उच्यते ।

कालनिर्णय दीपिकायाम्—

तिथ्यग्नी न तिथि स्तिथ्याग्ने कृष्णेभोऽग्नौ यद्दः ।
तिथ्यर्कौ न शिवोऽग्नीऽमातिथी मन्वाद्योमधोः ॥
अस्यार्थः । तिथिः पञ्चदशी पूर्णिमा अग्नि स्तृतीया नेति

रात्रौ कर्कटसंक्रान्ती पूर्वमेव दिनं मकरसंक्रान्ती तु परं मेव दिनं
वाच्यमिति दाक्षिणात्यं त्रिष्टाचारः । तथाचं त्रिष्टाचाराबुद्धयं
प्रमाणमिति भावः ।

* चरस्थिर इत्यादि नामभेदा मेषादृशाऽग्नी क्रमज्ञः प्रदिशः ।
इत्यर्थः ।

वैशाखे नास्तीत्यर्थः । आशा दशमी । कृष्णेभः कृष्णाष्टमी ।
अनल सृतीया । ग्रहो नवमी । अर्को हादशी नेति मार्गशीर्षे
नास्तीत्यर्थः । शिव एकादशी । अश्वः सप्तमी । अमा अमावास्या
मधोसैत्रादारभ्य क्रमेणैता मन्वाद्य इत्यर्थः । एतामन्वाद्यः
शुक्लपक्षस्थाः पौर्वाहिका ग्राह्याः ।

कृष्णपक्षस्था आपराहिकाः—

पूर्वाह्ने तु सदा ग्राह्याः शुक्लामनुयुगाद्यः ।
दैवे कर्मणि पित्रेऽपि कृष्णे चैवापराहिकाः ॥
इति गरुडपुराणात् ।

तृतीया माधवे शुक्ला नवम्यूर्जे चयोदशी ।
कृष्णा नभस्ये माघेऽमा कृता (दे) एते युगाद्यः ॥
हे शुक्ले हे तथा कृष्णे युगादी कवयो विदुः ।
कृतं श्राद्धं विधानेन मन्वादिषु युगादिषु ॥
हायनानि द्विसाहस्रं पितॄणां तृप्तिदं भवेत् ।
इति ।

हायनानि वर्षाणि । हायनोऽस्त्री शरत् समा इत्यभिधानात् ।
मन्वादि श्राद्धं मलमासे सति मासद्वयेऽपि कार्यम् ।
मन्वादिकं तैर्थिकं च कुर्यान्मासद्वयेऽपि च ।
इति स्मृतिचन्द्रिकोक्तेः । इदं श्राद्धं मपिण्डकं । तदुक्तं
कालादर्शे—

विषुवायन संक्रान्ति मन्वादिषु युगादिषु ।
विहाय पिण्डनिर्वापं सर्वं श्राद्धं समाचरेत् ॥

इति वचनात् । इदं श्राद्धं नित्यं । अकरणे प्रायश्चित्त श्रवणात् ।

तदुक्तमृगविधाने—

त्वं भुवः प्रतिमन्त्रं * च शतवारं जले जपेत् ।

मन्वाद्यो यदा न्यूनाः कुरुते नैव वापि यः ॥

इति ।

एवं यत्र यत्र प्रायश्चित्तवीक्षादि दर्शनं तानि षष्ठवति
श्राद्धानि नित्यानीति ज्ञेयम् ।

तानिच—

अमामनुयुगक्रान्ति धृति पातमहालयाः ।

आन्वष्टक्यं च पूर्वेषुः षष्ठवत्यः प्रकीर्त्सिताः ॥

इति वचनसिद्धानि । चकारादष्टकाग्रहणम् ।

अथ ग्रहण विधानम् ।

भार्गवार्चनदीपिकायां मेधातिथिः ।

आरनालं पयस्तक्रं दधिस्रैहाण्य पाचितम् ।

मणिकस्थोदकं † चैव न दुष्ये द्राहु सूतके ।

इति ।

मन्वर्थं मुक्तावस्थामपि—

अन्नं पक्वमिहत्याण्यं स्नानं सवसनं ग्रहे ।

* त्वं भुवः प्रतिमानं पृथिव्या ऋष्यवीरस्य इदं तः पतिर्भूः ।

विश्वं मायां अन्तरिक्षं महित्वा मय्य महां गक्तिरम्यस्त्वावाम् ।

१ म. ५० म. १२ मन् ।

† मणिक मरिचक जाला इति यस्मै शाम्बीतिः ।

वारि तक्रारनाशादि तिलदर्भं नदुष्यति ॥
 ग्रहे ग्रहणे इत्यर्थः । जले त्वदोषो गाङ्ग विषयः ।
 ग्रहोषितं जलं पीत्वा पादकण्ठं समाचरेत् ॥
 इति मन्वर्थं मुक्तावल्यां चतुर्विंशतिमतवचनेन
 अन्यजलपाने प्रायश्चित्तोक्तेः ।
 वर्ज्यं पर्युषितं पुष्यं वर्ज्यं पर्युषितं जलम् ।
 न वर्ज्यं तुलसीपत्रं न वर्ज्यं जाङ्गवीजलम् ॥
 इति नारदोक्तेषु ।

निर्षयदीपे—

तत्र सर्वोऽपि वर्णः सूतकी भवति ।

तथाच वृक्षवशिष्ठः—

सर्वेषां मेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने ।

सचेलं च भवेत् स्नानं शृतं मन्त्रं विवर्जयेत् ॥

इति ।

शृतं पञ्चम् । अपक्वे तु दोषो नास्ति ।

दधिदुग्धाज्यमासेषु लवणे सारचे तथा ।

ग्रहणार्थाक् * क्षिपेद्दर्भं ततो भुक्तं न दुष्यति ।

ग्रहणे कालविशेषे तीर्थविशेषोऽभिहितो देवी पुराणे ॥

मार्गे तु ग्रहणे पुष्यं देविकायां महामुने ।

पीषे तु नर्षदा पुष्या माघे सन्निहिता शुभा ॥

फाल्गुने वरुणा पुष्या चैत्रे पुष्या सरस्वती ।

* ग्रहणार्थाक् ग्रहणान् पूर्वमित्यर्थः ।

वेशाखे चन्द्रभानाच ज्येष्ठे पुष्याच कौशिकी ॥
 आषाढे तापिका पुष्या सिन्धुर्वे आवणे तथा ।
 भाद्रे वै गण्डकी पुष्या आश्विने सरयू स्तथा ।
 कार्तिके ग्रहणं श्रेष्ठं गङ्गाय(या)मुन सङ्गमे ॥

नक्षत्रविशेषे ग्रहणे फलं माह गर्गः—

ज्येष्ठे ब्राह्मं तथा मैत्रं प्राग्वैश्वं वासवं तथा ।
 वैशाखं वैश्वदेवं च पुरुङ्गतस्य मण्डलम् ॥
 मण्डले ऽस्मिन् समुत्पन्ने ग्रहणे जगतां शुभे ।
 आनन्दः सर्वभूतानां भवत्येव विशेषतः ॥
 तिथ्य माजपदं चैव याम्यं भाग्यं च पैटकम् ।
 ऐन्द्राग्नि मग्निदेवं च सप्तैते ज्ञानलोगणाः ॥
 आनले मण्डले दृष्टं ग्रहणं सोमसूर्ययोः ।
 राक्ष्णां भयकरं विद्यात् प्रजानां बहुविन्नकत् ॥
 आहिवुध्नं तथा पीणं मील माप्यं च शाहरम् ।
 वाहणं सर्पदेवत्यं वाहणं मण्डलं स्मृतम् ॥
 एतस्मिन्नुपरागे स्यान् मण्डले सोमसूर्ययोः ।
 दुर्भिक्षं भयनाशौचं प्रजानामिति निश्चयः ॥
 ऋचाश्चि चार्थमादीनि चत्वारि च पुनर्वसु ।
 सौम्यं चैवाश्विदेवत्यं वायव्यं मण्डलं स्मृतम् ॥
 समरं च भयं चैव दुर्भिक्षं कुर्वतेऽचिरात् ।
 व्याधिं शस्त्रादि कोपः स्वामण्डलेऽस्मिन्नुपगवे ॥

इति ।

एतेषु मण्डलेषु ग्रहणे राशा तत्तद्देवतापूजाजपहोमादिरूपा
शान्तिः कार्या—इत्युक्तं काश्यपेन ।

आग्नेयीं कारयेच्छान्तिं शान्तिं कुर्याच्च वारुणीम् ।
वायव्यां (कारयेच्छान्तिं) शान्तिमिच्छेत माहेन्द्रीं तत्र कारयेत् ॥
जन्म राशादिषु ग्रहणफलमुक्तं गर्भेण—

जन्मसप्ताष्ट रिप्फाद्दशमस्थे दिवाकरे ।

दृ(ष्टे)ष्टोरिष्टप्रदोराहुर्जन्मर्क्षे निधनेऽपिच ॥

दिवाकरे इत्यत्र निशाकरे इति क्वचित् पाठः । रिप्फो
द्वादशोराशिः । अहो नवमः । जन्मर्क्षं जन्म तारा । निधनं
सप्तमी तारा ।

तथा—

शाखात्तृतीयोऽष्टमगच्चतुर्थ ।

स्तथायसंख्यः शुभदः स्वराशिः ।

धर्मान्धधी सप्तमगच्च मध्यः

पूज्यो द्विषट्द्वादशगस्तथायः ॥

आय एकादशराशिः धर्मानवमः । अन्धोद्वादशः । धीः
पञ्चमः । द्वि द्वितीयः । षट् षष्ठः । आयो जन्मराशिः ।

अत्र आयस्य उत्तमत्व मधमत्वं च द्रष्टव्यम् । वचनात् ।

तथा—

होरायां गृह्यते यस्य नक्षत्रे वा निशाकरः ।

प्राण सन्देह माप्नोति यदा मरणं वृच्छति ॥

होरायां जन्मसम्भे ।

तथा—

अभिभवति सैहिकेय चन्द्रार्कौ यस्य जन्म नक्षत्रे ।

तस्यान्तकारिज भयं विद्यादुषं मनस्तापम् ॥

अन्तको मृत्युररि रमिचः तज्जन्मं भयमित्यर्थः ।

तथा—

येषां (यस्य)चिजन्म नक्षत्रे * अस्येते शशिभास्करौ ।

तज्जा तेषां भवेत् पीडा ये नराः शान्तिवर्जिताः ॥

श्वोतिर्निवन्धेऽपि—

संक्रान्तिरथवा येषां जन्मत्रितयेऽथवाऽहिसंस्पर्शः ।

बहुरोगमृत्युजननो दानाहुतयो अपच कर्त्तव्याः ॥

जन्मत्रितये जन्मदशमैकोनविंशतारासु । अहीराहुः । जन्म-
राशी ग्रहणे * तद्दोष निवर्हणाय शान्तिरुदिता हेमाद्री शान्ति-
काण्डे मत्स्यपुराणे ।

यस्य राशिं समासाद्य भवेद् ग्रहणं सम्भवः ।

तस्य ज्ञानं प्रवक्ष्यामि मन्त्रीषधिसमन्वितम् ॥

चन्द्रोपरागे संप्राप्ते कृत्वा ब्राह्मणं वाचनम् ।

सम्पूज्य चतुरोविप्रान् युक्तं मास्थानुलेपनैः ॥

पूर्वमेवोपरागस्य समानीयौषधादिकम् ।

स्थापयेच्चतुरः कुम्भानग्रतः सागराणि च ॥

गजाश्वरथ्या वल्मीकं सङ्गमाद्गुदं गोकुलात् ।

* जन्मनक्षत्रं तन् पूर्वोक्तं च चिजन्मं नक्षत्रं मिति निर्णयमिह ।

राजद्वारप्रदेशाच्च मृद आनीय निक्षिपेत् ॥
 पञ्चगव्यं पञ्चरत्नं पञ्चत्वक् पञ्चपल्लवम् ।
 रोचनं पद्मकं शङ्खं कुङ्कुमं रक्तचन्दनम् ॥
 शुक्लि स्फटिक तीर्थाम्बु सितसर्षपगुग्गुलून् ।
 म (धु) धूकं देवदारुञ्च विष्णुक्रान्तां शतावरीम् ॥
 वलांच सहदेवीं च निशाद्वितय मेव च ।
 गजदन्तं कुङ्कुमं च तथैवोशीरचन्द्रमम् ॥
 एतत् सर्वं विनिक्षिप्य कुम्भेष्ववाहयेत् सुरान् ।
 सर्वे समुद्राः सरित स्तीर्थानि जलदा नदाः ॥
 आयान्तु यजमानस्य दुरितघ्नकारकाः ।
 योऽसौ वषधरो देव आदित्यानां प्रभुर्मतः ॥
 सहस्र नयन चन्द्र * ग्रह पीडां व्यपोहतु ।
 मुखं यः सर्वदेवानां सप्तार्चि रमितद्युतिः ॥
 चन्द्रोपरागसंभूतामग्निः पीडां व्यपोहतु ।
 यः कर्मसाक्षी लोकानां धर्मी महिषवाहनः ॥
 यमचन्द्रोपरागोत्यां ग्रहपीडां व्यपोहतु ।
 रक्षोगणाधिपः साक्षात्तीलाञ्जन समप्रभः ॥
 खड्गहस्तोऽतिभीमश्च ग्रहपीडां व्यपोहतु ।
 नागपाशधरो देवः सदा मकरवाहनः ॥
 स जलाधिपति चन्द्रग्रहपीडां व्यपोहतु ।

* चन्द्र इत्यत्र शक्रः इति निबन्धगमिन्सौ पाठः ।

प्राणरूपोहि लोकानां सदा कृष्णमृगप्रियः ॥
 वायु चन्द्रोपरागोत्यां ग्रहपीडां व्यपोहतु ।
 योऽसौ निधिपति देवः स्वप्नशूलगदाधरः ॥
 चन्द्रोपराग कलुषं धनदो मे व्यपोहतु ।
 योऽसाविन्दुधरो देवः पिनाकी वृषवाहनः ॥
 चन्द्रोपराग पापानि स नाशयतु शङ्करः ।
 त्रैलोक्ये यानि भूतानि स्वावराणि चराणि च ॥
 ब्रह्मविष्णुर्कं ब्रह्मस्य दहन्तु मम पातकम् ।
 विद्वान्तःस्थानि भूतानि पवित्राणीतराणि च ॥
 तानि सर्वाणि चन्द्रोपग्रहदोषं दहन्तु मे ॥
 एवमावाहयेद्देवान्मन्त्रै रीभिश्च वारुणैः ।
 वारुणै रिमन्त्रे वरुण इत्यादिभिः * ॥
 एतानेव तथा मन्त्रान् स्वर्णपट्टे विलिखयेत् ।
 ताम्रपट्टेऽथवाल्लिख्य नववस्त्रेऽथवा पुनः ॥
 मस्तके यजमानस्य निदध्युस्तेद्विजोत्तमाः ।
 कलशान् द्रव्य संयुक्तान् नामारूपविभूषितान् ॥
 गृहीत्वा स्नापयेद् गूढं भद्रपीठोपरिस्थितम् ॥

गूढं ग्रहणं दर्शनं यथा न भवति तथा । छत्रादिना कृत-
 व्यवधानमित्यर्थः ।

पूर्वोक्तेरेव मन्त्रैस्तु यजमाने द्विजोत्तमाः ।

* इमं मे वरुण श्रुति इव मन्त्रात् मृडय । त्वा मवस्य वारुणके ।

अभिषेकं ततः कुर्युर्मन्त्रैर्वाहण सूक्तकैः ॥
 ततः शुक्ताम्बरधरः शुक्ल माख्यानुलेपनः ।
 आचार्यं वरयेत् पश्चात् स्वर्णपट्टं निवेदयेत् ॥
 अत्र केवलं पूजनं । कर्मादौ वरणस्य कृतत्वात् ।
 आचार्यं दक्षिणां दद्याद् गोदानं च स्वशक्तितः ॥
 पूजयेद्दक्ष गोदाने ब्राह्मणानपि शक्तितः ।
 होमं चापि प्रकुर्वीत तिलैर्व्याहृतिभिस्तथा ॥
 निहृत्ते ग्रहणे सर्वं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ।
 दानं च शक्तितो दद्याद् यदीच्छेद्वित मात्मनः ॥
 सूर्यग्रहे सदा सूर्य नाम मन्त्रांश्च * कीर्त्तयेत् ।
 पूर्वोक्तश्लोकेषु चन्द्रपदस्थाने सूर्य पदं प्रक्षिपेदित्यर्थः ।
 अनेन विधिना यस्तु ग्रहणे स्नानमाचरेत् ।
 न तस्य ग्रहणे दोषः कदाचिदपि जायते ॥

इति ।

पृथ्वीचन्द्रोदये तु प्रकारान्तरेण शान्तिरुक्ता पुराण समुच्चये —
 सूर्यस्य संक्रमो वापि ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ।
 यस्य त्रिजम्ब नक्षत्रे तस्य रोगोऽथवा मृतिः ॥
 तस्य दानं च होमं च देवार्चनजपौ तथा ।
 उपरागाभिषेकं च कुर्याच्छान्ति भविष्यति ॥
 स्वर्णेन वायु पिष्टेन कृत्वा सर्पस्य चाकृतिम् ।

* नाममन्त्र च इति खपुस्तके पाठः ।

ब्राह्मणाय ददेत्सस्य न रोगादिषु तत् कृतः ॥
सर्पस्य तदाकारस्य राहोरित्यर्थः ।

अद्भुतसागरी भार्गवः—

यस्य राज्यस्य नक्षत्रे स्वर्भानुरपरज्यते ।
राज्यभङ्गं सुहृन्नाशं मरणं चात्र निर्दिशेत् ॥
राज्यस्य नक्षत्रे राज्याभिषेक नक्षत्रे यस्मिन्नक्षत्रे राज्ये
अभिषिक्तस्तस्मिन्नित्यर्थः ।

ज्योतिःसागरेऽपि—

सौवर्णं कारयेन्नागं पत्नीनाथ (तदर्घतः ।) पत्नार्घतः ।
तदर्घेन तदर्घेन फणायां मौक्तिकं न्यसेत् ॥
ताम्रपात्रे निधाय च दृतपूर्णे विशेषतः ।
कांस्ये वा कान्तिलोहे वा न्यस्य दद्यात् सदक्षिणम् ॥
चन्द्रग्रहे तु रजसस्य विम्बं दद्यात् सदक्षिणम् ।
नागं रक्तमयं सूर्यग्रहे विम्बं च हेमजम् ।
तुरङ्गरथगोभूमि तिलसर्पिषु काञ्चनम् ॥
इति ।

कालविवेकेऽपि—

सुवर्णं निर्मितं नागं सतिलं कांस्यभाजनम् ।
सदक्षिणं सवस्त्रं च ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥

तद्दानमन्वो यथा—

तप्तोमयमहाभीमसोमसूर्यविमर्दन ।

हेम नाग प्रदानेन * मम शान्ति प्रदो भव ॥
 विधुस्तुद नमस्तुभ्यं सिंहिकानन्दन प्रभो ।
 दानेनानेन नागस्य रक्ष मां वेधजादु भयात् ॥
 एवमन्या अपि शान्तयः सन्ति विस्तरभयात्त्रोद्भूताः ।
 * अत्र अगुष्ठेयक्रामो दर्शितो माधवीये ॥
 यस्यमाने भवेत् ज्ञानं यस्ते होमो विधीयते ।
 मुच्यमाने भवेद्दानं मुक्ते ज्ञानं विधीयते † ॥
 चतुर्विंशति मतेऽपि —

मुक्ती यस्तु न कुर्वीत ज्ञानं यद्विष्य स्रुतके ।
 स स्रुतको भवेत्तावद् यावत् स्यादपरोग्रहः ॥
 इदं ज्ञान ममन्त्रक मिति रत्नावली कारः ।

व्यासः—

इन्द्रो लक्षगुणं पुष्यं रवेर्दशगुणं ततः ॥
 गङ्गा तीये तु संप्राप्ते इन्द्रोः कोटीरवेर्दश ‡ ॥
 गवां कोटि सहस्रस्य § यत् फलं लभते नरः ।

* हेम तारा प्रदानेन इति निर्वचयसिन्धी पाठः ।

† होम दानव देवार्चन मपि ज्ञान इय मध्ये कार्यम् । तदुक्तं
 ब्रह्मवैवर्ते । ज्ञानं सा दुपरागादौ मध्ये होमः सुरार्चनम् ।
 इति ।

‡ मन्तेतर महानदी तीयेषु लक्षगुणदशलक्षगुणत्वं ब्रह्मातीयेषु कोटि-
 गुण दशकोटिगुणत्वं मित्यर्थः ।

§ कोटि प्रदानस्य इति माधवीये पाठः ।

तत् फलं समवाप्नोति * ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥ :

गङ्गाया (अभावे) असम्भवे शङ्कः—

वापीकूपतडागेषु गिरिप्रस्रवणेषु च ।

नद्यां नदे देवखाते सरसीषूद्रताम्बुनि ।

उष्णोदकेन वा स्नायाद् ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

अत्र तारतम्य माह मार्कण्डेयः—

शीत मुष्णोदकात् पुण्यं मपारक्यं परोदकात् ।

भूमिष्ठ मुद्रतात् पुण्यं ततः प्रस्रवणोदकम् ॥

ततोऽपि सारसं पुण्यं तत पुण्यं नदीजलम् ।

तीर्थतोयं ततः पुण्यं सहानद्यम्बु पावनम् ।

तत स्ततोऽपि गङ्गाम्बु पुण्यं पुण्यं स्ततोऽम्बुधिः ॥

इति ।

अम्बुधिस्रान मपि पर्वण्येव । तदुक्तं भारते—

अश्वत्थवारिधी सेव्यी न स्रष्टव्यी कदाचन ।

अश्वत्थं मन्द्वारे तु सागरं पर्वणि स्पृशेत् ॥

इति ।

उष्णोदक मातुरस्यैव—

उष्णोदकेन वै स्नान मातुरस्य सदा भवेत् ।

इति स्मृते ।

ग्रहणे तीर्थान्भवे यत्र क्वापि जले स्नायादेव ।

* तत् फलं ज्ञात्री खाने इति साधवीर्य पाठः ।

सर्वं गाङ्गसमं तोयं सर्वं ब्रह्मसमा हिजाः ।
 सर्वं स्वर्णसमं दानं राहुग्रस्ते दिवाकरे * ।
 इति विष्णुक्तेः । अत्र स्नानोत्तरं तर्पणं आद्ये अपि कार्यं ।

तदाह ऋष्यशृङ्गः—

चन्द्रसूर्यग्रहे यस्तु स्नानं विधिवदाचरेत् ।
 तेनैव सकला पृथ्वी दत्ताविप्रस्य वै करे ॥
 सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं श्राद्धं वै राहुदर्शने ।
 अकुर्व्याण सु नास्तिक्यात् पङ्के गौरिवसीदति ॥
 इति ।

विष्णुः—

राहुदर्शनदत्तं हि श्राद्धं माचन्द्रतारकम् ।
 गुणवत् सर्वकामीयं पितृणां मुपतिष्ठते ॥
 इति ।

आचन्द्रतारकं प्रलयपर्यन्तं । तच्च ग्रामेन हेम्ना वा कार्यं न
 पक्वानेन ।

आषयनम्नौ तीर्थे च (ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः) ।

चन्द्रसूर्यग्रहेतथा ।

ग्रामश्राद्धं प्रकुर्वीत हेमश्राद्धं मथापिवा † ।

इति हेमाद्रौ श्रातातपोक्तेः । अपरार्कसु हिजानां पाका-

* ग्रहणे चन्द्रसूर्योर्बो रिति माधवीये पाठः ।

† ग्रामश्राद्धं हिमोदद्यात् श्रद्धोदद्यात् सदैव हि ।

इति माधवीये पाठः ।

भावे एव आमन्त्राहमित्याह ।

पाकाभावे द्विजातीनामामन्त्राहं विधीयते ।

इति सुमन्वृत्तः ।

तथा—

सैहिकेयो यदा राहुं असते पर्वसन्धिषु ।

गजच्छायातु साप्रोक्ता तस्यां आहं प्रकल्पयेत् ।

घृतेन भोजयेद्विप्रान् घृतं भूमौ समुत्सृजेत् ॥

इति वायवीयोक्तेः ।

विज्ञानेश्वरोऽप्याह—

ग्रहण आहो भोक्तुर्दोषो दातुस्त्वभ्युदय इति ।

सूतके मृतके भुक्ते गृहीते शशिभास्करे ॥

छायायां हस्तिनस्यैव नभूयः पुरुषोभवेत् ।

इत्यापस्तम्बेन भोजननिषेधाच्च । अयं च निषेधः आह भोज-
नस्य हस्तिच्छायासाहचर्यात् । अत्र देशाचारतो व्यवस्थाद्रष्टव्या ।
अत्र ग्रहण निमित्तकआहोनेव अमा संक्रान्त्यादि आह सिद्धिः ।
दार्शिकालभ्ययो रपीति कालादर्शोक्तेः ।

अत्र अशौच सङ्गावेऽपि स्नान आहोदि कार्यं मेव—

सूतके मृतकेचैव न दोषो राहु दर्शने ।

तावदेव भवेच्छुद्धि र्यावन् मुक्ति न दृश्यते ॥

इति माधवीये ह्य वशिष्ठोक्तेः ।

स्नानं कर्म परित्यागो राहोरन्यत्र सूतके ।

इति व्याघ्र पादोक्तेः । इयं च शुद्धि रविशेषान् मन्मदीया-

पुरश्चरणादि सर्वस्मार्त्तकर्म विषया । रजस्वलाया अप्यत्र स्नानाद्य-
धिकारः ।

न सूतकादिदोषोऽस्ति ग्रहे होमजपादिषु ।

ग्रस्ते स्नाया दुदक्यापि तीर्थादुद्धृत वारिणा ।

इति सूर्योदय निवन्धोक्तेः ।

स्नाने नैमित्तिके प्राप्ते नारी यदि रजस्वला ।

पात्रान्तरित तोयेन स्नानं कृत्वा व्रतं चरेत् ॥

इति मिताक्षरोक्तः स्नानविधिर्द्रष्टव्यः ।

ग्रहणे रात्रा वपि स्नान आद्यादि कार्यम्—

ग्रहणोद्वाहसंक्रान्ति यात्रार्त्ति प्रसवेषु च ।

दानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि तदिष्यते ॥

इत्यपरार्के व्यासोक्तेः ।

चन्द्रग्रहे तथारात्रौ स्नानं दानं प्रशस्यते ।

इति देवलस्मृतेश्च । यदाच ज्योतिःशास्त्रगम्यो दिने चन्द्र-

ग्रहो रात्रौ च सूर्यग्रहस्तदा स्नानादिकं न कार्यम् ।

सूर्यग्रहोयदारात्रौ दिनेचन्द्रग्रहस्तथा ।

तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्याद्दानं न च क्वचित् ॥

इति षट्त्रिंशत्तमोक्तेः ।

ग्रहणदिने आद्यप्राप्तौ तु प्रयोगपारिजाते गोभिलः—

दर्शं रविग्रहेपित्रोः प्रत्याब्धिकमुपस्थितम् ।

अन्नेनासम्भवे हेम्ना कुर्यादामेन वा सुतः ॥

इति ।

अथ दर्शरविपिष्टसुतशब्दाः प्रदर्शनार्थाः । न्यायसाम्यात् ।
तेन चन्द्रग्रहणेऽपि सपिण्डादि वार्षिकं श्राद्धं मन्वादिना तद्दिने
एव कार्यं मिति मदन पारिजाते व्याख्यातम् ।

यत्तु—

आमश्राद्धं प्रकुर्वीत मास संवत्सरादृते ।

अग्नेनैवाद्भिकं कुर्याच्चेन्नावाऽमेन न क्वचित् ॥

इति मरौचि लोगाक्षिवचनं । तद् ग्रहण दिनातिरिक्तविषय
मितिनिर्णयामृतोक्तिः ।

यानि तु—

ग्रहणात्तु द्वितीयेऽह्नि रजोदोषात्तु पञ्चमे ।

ग्रस्तोदये यदा चन्द्रे प्रत्यब्दं समुपस्थितम् ॥

तद्दिने चोपवासः स्यात् प्रत्यब्दं तु परेऽहनि ।

ग्रस्तावेवास्तमानं तु रवीन्दू प्राप्नुतोयदि ॥

प्रत्यब्दं तु तदा कार्यं परेऽहन्येव सर्वदा ।

चन्द्र सूर्योपरागेच तथा श्राद्धं परेऽहनि ॥

इत्यादीनि वचनानि । तानि महानिवन्धेषु काव्यनुपल-
म्भादमूलानि समूलत्वे वा देशाचारतो व्यवस्थेयानि ।

कौर्म्ये—

स्व-स्वष्ट देवतामन्त्रजपं कुर्यात् प्रयत्नतः ।

चन्द्रसूर्योपरागेतु मालिन्य मजपाद् भवेत् ॥

इत्यतो जप्तव्यम् ।

अत्र प्रसङ्गादीक्षाकालः कथ्यते ।
 ग्रहणादि सप्तदिन पर्यन्तं दीक्षां कुर्यात् ॥
 मन्त्राद्यारम्भणं कुर्याद् ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
 ग्रहणाद्वापि देवेशि कालः सप्तदिनावधिः ॥
 इति शिवार्चनचन्द्रिकोक्तेः ।

रत्नसागरेऽपि—

सत्तीर्थेऽर्कं विधुग्रामे तन्तुदामनपर्वणोः * ।
 मन्त्रदीक्षां प्रकुर्वाणो मासर्चादीन् शोधयेत् ॥

अत्रापि † ग्रहोमुख्यः—

सूर्यग्रहणकाले तु नान्य दन्वे पितं भवेत् ।
 सूर्यग्रहण कालेन समो नान्यः कदाचन ॥
 न मासतिथि वारादि शोधनं सूर्य पर्वणि ।

इति ।

अथ ग्रहणा वेधे भोजननिषेधः प्रस्तयते ।

तत्र चन्द्रोपरागे यस्मिन् यामे ग्रहणं भवति तस्मात् पूर्वं प्रहर-
 यं न भुञ्जीत । सूर्यग्रहेतु प्रहरचतुष्टयं न भुञ्जीत ।
 सूर्यग्रहेतुनाश्रीयात् पूर्वं यामचतुष्टयम् ॥

* तन्तुपर्व परमेश्वरीपत्नीतदान तिथिः श्रावणी द्वादशी ।

दामनपर्व दमन भङ्गनतिथिर्षैतयक्रवत्तुदशी ।

† अत्र एष सप्तोर्णादिषु मन्त्रे ग्रहो ग्रहण मूर्त्यर्थे तिथिषुः मुख्यः सर्वप्रथमः ।

चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीन् बालवृद्धातुर्गैर्विना ।

इति माधवीये वृद्धपाराशरस्मृतेः ।

तथा—

ग्रहणं तु भवेदिन्दोः प्रथमा दधि यामतः ।

भुञ्जीतावर्त्तनात् पूर्वं पश्चिमे प्रथमादधः ॥

रवेस्त्वावर्त्तनादूर्ध्वमर्वागैव निशीयतः ।

चतुर्थप्रहरे चेत् स्याच्चतुर्थप्रहरा दधः * ॥

इति मार्कण्डेयोक्तेश्च । अधिरत्र ऊर्ध्वार्थकः । ननु चन्द्रग्रहणे यामचतुष्टयनिषेध उचितो न तु सूर्यग्रहे । सूर्योदयात् प्राग् भोजनाप्राप्तेः । नैवं । वचनस्यास्य प्रथमप्रहरे सूर्यग्रहे सति पूर्वद्युः पूर्वरत्रे भोजन निषेध परत्वात् ।

चन्द्रग्रहे विशेष मांह वृद्ध वषिष्ठः—

ग्रस्तोदये विधोः पूर्वं नाह भोजन माचरेत् ।

इति ।

द्वयोर्ग्रस्तास्ते तु व्यासः—

अमुक्तयो रस्तगयो रद्या दृष्टापरेऽहनि ।

इति ।

- * रात्रीं प्रथम यामा दृष्टं चन्द्रग्रहणं तु आवर्त्तमान् मभ्याह्नात् पूर्वं भुञ्जीत । रात्रि पश्चिम यामेर्षत् रात्रि प्रथम यामादवाम् भुञ्जीत । अह्न लृताय प्रहरे चन्द्रविग्रह लदा पूर्वदिनम्याहंराचात् प्राग् भुञ्जीत अह्न चतुर्थ प्रहरे रविग्रहे रात्रि चतुर्थ प्रहरा दधी भुञ्जीत । इति माधवाचार्यः ।

विष्णुधर्मोऽपि—

अहोरात्रं न भोक्तव्यं चन्द्रसूर्यग्रहोयदा ।

मुक्तिं दृष्ट्वाऽनुभोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततः परम् ॥

अत्र अहोरात्र निषेधः सूर्यग्रस्तास्ते । एतदनाहिताग्नि विषयम् । अपराह्णे व्रतोपायनीय मन्त्रीत इति कात्यायनोक्ते-
व्रतस्यश्रौतत्वेन विहितस्य प्रावक्ष्यात् । अङ्गिर्व्रतं कुर्यादिति
निर्णयदीपकत् । बालवृद्धातुराणां तु ग्रहण यामात् पूर्वमेकयामो
निषिद्धः ।

सायाह्णे ग्रहणं चेत् स्यादपराह्णे न भोजनम् ।

अपराह्णे न मध्याह्णे मध्याह्णे न तु सङ्गवे ।

भुञ्जीत सङ्गवे चेत् स्यान्न पूर्वं भोजन क्रिया ॥

इति मार्कण्डेयोक्तेः । सङ्गहे ।

निद्रायां जायते व्याधिर्मूत्रे दारिद्र्य माप्नुयात् ।

पुरीषे कृ (क्रि) मियोनिः स्यान् मैथुने ग्रामशूकरः ॥

अभ्यङ्गेच भवेत् कुष्ठो भोजनेस्यादधोगतिः ।

वन्धनेच भवेत् सर्पो वधेच नरकं व्रजेत् ॥

पत्रं दारुदणं पुष्पं शाकं नैवेह (भक्षयेत्) तक्षयेत् ॥

इति ।

वेधकाले ग्रहण समये वा भोजने प्रायश्चित्तमुक्तं माधवीये

कात्यायनेन—

चन्द्रसूर्यग्रहे भुक्त्वा प्राजापत्येन शुध्यति ।

तस्मिन्नेवदिने भुक्त्वा त्रिरात्रेणैव शुध्यति ॥ •

इति ।

तथा एकरात्रं त्रिरात्रं वा उपोष्य श्रेयोऽर्थिभि र्ग्रहणं स्नानं
कार्यं मित्युक्तं लिङ्ग पुराणे ।

एकरात्रं मुपोष्यैव स्नात्वा दत्त्वाच शक्तिः ।

कञ्चुकादिव सर्पस्य निष्कृतिः पापकोष(श)तः ॥

त्रिरात्रं समुपोष्यैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

स्नात्वा दत्त्वाच विधिवद्ग्रहणा सह मोदते ॥

इदं च पुत्रवदतिरिक्तविषयम् ।

आदित्येऽहनि संक्रान्ती चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ।

पारणं चोपवासं च न कुर्यात् पुत्रवान् गृही ॥

इति जैमिनि स्मृतः । यदातु रवेर्ग्रस्तास्त स्तदा पुत्रिणः
प्रहरद्वयं हित्वा बालादिवद् भोजनं नतूपवासः ।

सायाह्ने सङ्गवेऽग्नीयाच्छारदे सङ्गवादधः ।

मध्याह्ने परतोऽग्नीयात्त्रोपवासो रविग्रहे ॥

इति हेमाद्रुक्तेः । शारदोऽपराह्नः ।

माधवाचार्यस्तु पुत्रिणोऽप्युपवासं मन्यते ।

अहोरात्रं न भोक्तव्यं चन्द्रसूर्यग्रहोपदा ।

इति पूर्वोक्तनिषेधस्य तेनापि पालनीयत्वात् । उपवास-
निषेधस्तु व्रतरूपोपवास परः किञ्चिद्ग्रहणपरोवेति ज्ञेयं ।

उपवामनिषेधेत् किञ्चिद् भक्ष्यं प्रकल्पयेत् ।

इति वशिष्ठोक्तेः ।

ग्रहणे गभिण्याविशेषोऽभिहितो ब्रह्मसिद्धान्ते—

सर्वैः पटस्थितं वीक्ष्यं खस्थं तैलाम्बुदर्पणैः ।

ग्रहणं गुर्विणी जातु न पश्येत पटं विना ।

तथा मङ्गल कालेषु वेध विशेषो हेमाद्रौ—

त्रयोदश्यादितो वर्ज्यं दिनानां नवकं ध्रुवम् ।

माङ्गल्येषु समस्तेषु ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

प्रकारान्तरं चोक्तं तत्रैव—

द्वादश्यादि स्मृतीयान्तो वेध इन्दुग्रहेऽस्मृतः ।

एकादश्यादिकः सौरे चतुर्थ्यन्तः प्रकीर्तितः ॥

इदं सम्पूर्णं प्रासेद्रष्टव्यं । तत्रहं खण्डग्रहेतयोरिति तत्रैवोक्तेः ।

तथा—

नित्येनैमित्तिके जाप्ये होमे यज्ञ क्रियासु च ।

उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे ग्रहवेधो न विद्यते ।

इति ।

इदमपि प्रारब्धनित्यकर्म्मविषयम् ।

अन्यच्च—

ग्रहणोत्थानभं त्याज्यं मङ्गलेषु ऋतुत्रयम् ।

यावच्च रविणा भुक्त्वा मुक्तं भं दग्धकाष्ठवत् ॥

ग्रहणं प्रसङ्गात् कुरुक्षेत्रे दाने विधिरुच्यते—

अभ्युत्थारणं पूर्वं तु राजाधिराज मन्त्रतः ।

कौवेरीं स्वर्णं प्रतिमां दद्यात् सूर्यग्रहेवुधः ॥

मन्त्रो यथा—

उत्तराशापते देव कुबेर नरवाहन ।
निधीनां शङ्ख पद्मानां पते श्रीकण्ठवल्गुभ ॥
अदाना (द्यौ) घैष यत् प्राप्तं दारिद्र्यं ममदुःखदम् ।
तत् सर्वं त्वात्मदानेन पापमाशुविनाशय ॥ इति ।

फलं तु—

त्रयोदशगुणा वृद्धिस्तयोदश दिनावधिः ।
इ(ह)त्येकगुञ्जामित हेम वृद्धिः क्षेत्रे कुरुणां दिवसैस्त्रिचन्द्रैः ।
सूर्योपरागे ददतां मराणां वृद्धिं स्तथा निक्षिपतां ध्रुवं स्यात् ॥
रसाग्नियुग्मेन्दु ख नन्द वृद्धा
नागाब्धि वृद्धि प्रमिता मणाः स्युः ।
वस्त्रिन्दुशरैर्दशतोलकैश्च ।
माघे महेन्द्रैर्दश रत्तिकादिः ।

इति ।

अथ तत्प्रतियहं प्रायश्चित्तं मृच्यते—

तथा चारुण स्मृतौ—

प्रतियाही कुरुक्षेत्रे न भूयः पुरुषो भवेत् ।
तथापि मनसः शुद्धैः प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
तप्त कृच्छ्रद्वयं कुर्यात् दैन्द्रेण समन्वितम् ।
मन्त्रेण वा यजेताथ जपेहा लक्ष मन्त्रकम् ।

जपोऽत्र गायत्र्याः प्राधान्यात् ।

तथा—

वापीकूपतडागादि खननैर्विसृजेन्नम् ।

ब्राह्मणस्य विवाहादिक्रियायै सर्वमुत्सृजेत् ॥

इति ।

एतच्च प्रायश्चित्तं धनोत्सर्गानन्तरं कार्यम् ।

यद् गर्हितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् ॥

तस्योत्सर्गेण शुध्यन्ति दानेन तपसैवच ।

इति मनुस्मृते रिति दिक् ।

अत्र केचित् साक्षाद् ग्रहण दर्शने स्नानादि कार्यं नान्यथा ।

स्नानं दानं तपः श्राद्ध मनस्तं राहुदर्शने ।

चन्द्र सूर्योपरागितु यावद्दर्शनगोचरः ॥

इति जावालस्मृतौ चाक्षुषज्ञानस्यैव प्रयोजकत्वोक्तेरित्याहुः ।

निर्णयामृतेऽपि—

तेन मेघाच्छादने अन्धादीनां च स्नानश्राद्धादीं नाधिकार

इति ।

तदेतत्तुच्छं । यदि चाक्षुष ज्ञानं निमित्तं स्यात्तदा

सूर्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहस्तथा ।

तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्याद्दानं च न क्वचित् ॥

इति वाक्यं व्यर्थं स्यात् । चाक्षुषज्ञानाभावेन प्राप्यभावात् ।
प्राप्तिपूर्वकत्वान्निषेधस्य । किञ्च ।

नेक्षेतीद्यन्त मादित्य मस्तं यान्तमपि क्वचित् ।

नीपरक्तं नवारिस्थं नमध्यं नभसोगतम् ॥

इति मनुवचनं बाध्येत । अन्धस्य पूर्वकाल वेधइव याव-
दर्शनं भोजननिषेधापत्तिश्च ।

किंच—

जन्ममध्ये अश्वीभूतस्य यावच्चक्षुः प्राप्ते रूपवास प्रसङ्गश्च ।
 राहुदर्शने इत्येतन्निमित्तमात्रं । संक्रान्तौ छायादितिवत् ।
 तस्माद्दर्शनं वाक्यानां यस्तास्त विषयत्वात् ज्ञानस्य चार्थतः प्राप्ते
 ग्रहणज्ञानमात्रं निमित्तं । तेन मेधायाच्छादने अम्बादेव
 ज्ञानादि भवत्येवेति सर्वमनवद्यम् ।

इति ग्रहण निर्णयः ।

अथ प्रसङ्गात् समुद्रज्ञान विधानम् ।

तत्राश्वलायनः—

समुद्रे पर्वसु छाया दमायां च विशेषतः ।
 पापैर्विमुच्यते सर्वे रमायां ज्ञानमाचरन् ॥

भारतेऽपि—

अश्वत्य सागरो सेव्यो नम्रष्टव्यो कदाचन ।
 अश्वत्यं मन्द्वारेतु सागरं पर्वणि सृजेत् ॥
 न कालनियमः सेतो समुद्र ज्ञानकर्म्मणि ॥

इति ।

तद्विधिस्तु—

पिप्पलाद समुत्पन्ने कृत्ये लोक भयङ्करे ।
 पाषाणं ते मया दत्त माहारार्यं प्रकल्पयताम् ॥
 इति मन्त्रेण समुद्रे पाषाणं प्रक्षिप्य
 विश्वाची च घृताचीच विश्वयोनिं विगां पते ।

सान्निध्यं कुरु(भो देवि) मे देव सागरे लवणाश्रसि ॥
इति प्रार्थ्यं ।

नमस्ते विश्वगुप्ताय नमोविष्णो अपाम्पते ।

नमो जलधि रूपाय नदीनां पतये नमः * ॥

अग्निय योनि रनिलस्य देहो रेतोधाविष्णुरमृतस्य नाभिः ।

एतद् ब्रुवन् पाण्डव सत्यवाक्यं ततोऽवगाहेत पतिं नदीनाम् ॥

इति भारतीकान् मन्वान् पठित्वा विधिवत् स्नात्वा समुद्राय
अर्घ्यं दद्यात् ।

तत्र मन्त्रः—

सर्वरत्नोद्भवः श्रीमान् सर्वरत्नाकरोयतः ।

सर्वरत्न प्रधानस्त्वं गृह्णाणार्घ्यं महोदधे ॥

इत्यर्घ्यं दत्त्वा तर्पयेत् ।

तन्मन्त्राः स्नान्दे—

पिप्पलादं विकण्वं च कृतान्तं जीवकेश्वरम् ।

वशिष्टं वामदेवं च पराशर सुमापतिम् ॥

वाल्मीकिं नारदं चैव वालखिल्यांस्तथैव च ।

* अतः परं ।

समस्तजगदाधार ऋषयश्चकगदाधर ।

देवदेहि ममानुजां तव तीर्थनिषेवणं ।

वितस्वात्मक भोजान नमो निष्कमसःपतिम् ।

सान्निध्यं कुरु देवेश सागरं लवणाश्रसि ।

एतन्कीकदग निर्गम सिन्धु भूमिक दृश्यते ।

नलं नीलं गवाक्षं च गवयं गन्धमादनम् ॥
 जाम्बवन्तं हनूमन्तं सुशीवं चाङ्गदं तथा ।
 मैन्दं च द्विविदं चैव ऋषभं शरभं तथा ॥
 रामं च लक्ष्णं चैव सीतां चैव यशस्विनीम् ।
 एतांस्तु तर्पयेद्विद्वा नब्धि (जल)मध्ये विशेषतः ॥
 आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं यत् किञ्चित् सचराचरम् ।
 मया दत्तेन तोयेन तृप्तिं मेवाभिगच्छतु ॥

इति ।

इति समुद्र-स्नानविधानम् ।

इति श्रीमत् परमवैदिक नागदेवभट्टसूनुना
 श्रीमदनन्तभट्टेनविरचिते
 विधानपारिजाते तिथिनिर्णयः समाप्तः ।

सान्निध्यं कुरु(भो देवि) मे देव सागरे लवणाभसि ॥
इति प्रार्थ्यं ।

नमस्ते विश्वगुप्ताय नमोविष्णो अपाम्यते ।

नमो जलधि रूपाय नदीनां पतये नमः * ॥

अग्निश्च योनि रनिलश्च देहो रेतोधाविष्णुरमृतस्य नाभिः ।

एतद् ब्रुवन् पाण्डव सत्यवाक्यं ततोऽवगाहेत पतिं नदीनाम् ॥

इति भारतीकान् मन्त्रान् पठित्वा विधिवत् स्नात्वा समुद्राय
अर्घ्यं दद्यात् ।

तत्र मन्त्रः—

सर्वरत्नोद्भवः श्रीमान् सर्वरत्नाकरोयतः ।

सर्वरत्न प्रधानस्त्वं गृहाणार्घ्यं महोदधे ॥

इत्यर्घ्यं दत्त्वा तर्पयेत् ।

तन्मन्त्राः स्कान्दे—

पिप्पलादं विकण्ठं च कृतान्तं जीवकेश्वरम् ।

वशिष्टं वामदेवं च पराशर मुमापतिम् ॥

वाल्मीकिं नारदं चैव वालखिल्यांस्तथैव च ।

* अतः परं ।

समस्तत्रगदाधार इन्द्रवक्रगदाधर ।

देवदेहि ममानुजां तव तीर्थनिषेवणं ।

वितत्त्वात्पुत्रं भोगान् नमो विष्णुमसःपतिम् ।

सान्निध्यं कुरु देवेश सागरे लवणाभसि ।

एतन्क्रीकदम निर्णयं सिन्धु भूमिकं दृश्यते ।

नलं नीलं गवाक्षं च गवयं गन्धमादनम् ॥
 जाम्बवन्तं हनूमन्तं सुग्रीवं चाङ्गदं तथा ।
 मैन्दं च द्विविदं चैव ऋषभं शरभं तथा ॥
 रामं च लक्ष्णं चैव सीतां चैव यशस्विनीम् ।
 एतांस्तु तर्पयेद्विद्वा नब्धि (जल)मध्ये विशेषतः ॥
 आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं यत् किञ्चित् सचराचरम् ।
 मया दत्तेन तोयेन हृत्ति मेवाभिगच्छतु ॥

इति ।

इति समुद्र-स्नानविधानम् ।

इति श्रीमत् परमवैदिक नागदेवभट्टसूनुना
 श्रीमदनन्तभट्टेनविरचिते
 विधानपारिजाते तिथिनिर्णयः समाप्तः ।

—

यस्य हस्ते गदाचक्रं गरुडो यस्य वाहनम् ।
लक्ष्मीर्यस्याङ्गसंस्थाना स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥

अथ मास विधानानि उच्यन्ते ।

तत्र चैत्र शुक्ल प्रतिपदि संवत्सरारम्भ उक्तः ।
सा चोदय व्यापिनी याञ्छा ।

चैत्रे मासि जगद्ब्रह्मा ससर्ज प्रथमेऽहनि ।
शुक्लपक्षे समयं तु तदा सूर्योदये सति ॥
इति हेमाद्रौ ब्रह्मपुराणात् ।

दिनद्वये तद्ग्राप्ती अग्र्याप्ती वा पूर्व्वेव ।
चैत्रे सितप्रतिपदि यो वारोऽर्कोदये स वर्षेशः ।
उदय द्वितये पूर्वे नोदय युगलेऽपि पूर्वः स्यात् ॥
इति ज्योतिर्निवन्धोक्तेः । यदा तु चैत्रो मलमासो भवति
तदा तत्र देवकार्यस्य निषिद्धत्वात् शुद्धेमासि संवत्सरारम्भ इति
केचित् । निष्कर्षस्तु ।

शुक्लादेर्मलमासस्य सोऽन्तर्भवति चोत्तरे ।

इति वचना द्वाभिमवर्षान्तः पातित्वेन मलमासमारभ्यैव नव-
वर्षारम्भः शुक्लास्तादाविव कार्य इतिवयं साधु प्रतीमः ।

अत्र तैलाभ्यङ्गो नित्यः—

वक्त्ररादौ वसन्तादौ वलिराज्ये तथैव च ।
तैलाभ्यङ्गं मकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥
इति वृहद्विशिष्टोक्तेः ।

भविष्ये च—

चैत्रे मासि महावाहो पुण्या प्रतिपदा परा ।
तस्यां वै निम्बपत्राणि प्राश्य संशृणुयात्तियम् ॥
शकं वक्त्ररभूपमन्त्रिणां रसधान्येश्वर मीघ पालिनाम् ।
श्रवणात् पठनाच्च वै नृणां शुभतां यात्यशुभं सहत्रिया ॥
इति ।

अस्यां प्रतिपदि नवराचारश्च उक्तो मार्कण्डेयपुराणे—

शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी ।
वसन्तकाले सा प्रोक्ता कार्या सर्वैः शुभार्थिभिः ॥
इति ।

तिथिरत्र परविद्या याद्या ।

अमायुता न कर्त्तव्या प्रतिपञ्चण्डिकार्त्तने ।
मुहूर्त्तं मात्रा कर्त्तव्या द्वितीयादिगुणान्विता ॥
इति देवीपुराणात् ।
तिस्रोद्येनाः पराः प्रोक्ता स्थिययः कुरुनन्दन ।
कार्तिकाश्वयुजोर्मासोश्चैत्रे मासि च भारत ॥
इति ब्राह्मोक्तेय ।

पराः परयुताः ।

अन्योऽत्र विशेषः शारद नवरात्रे वक्ष्यते ।

अत्र प्रपादानं मुक्तं मपरार्कं भविष्य पुराणे—

अतीते फाल्गुने मासि प्राप्ते चेन्न महोत्सवे ।

पुण्येऽत्र विप्रकथिते प्रपादानं * समाचरेत् ।

तत शोक्षर्जयेद्दिहान् मन्त्रेणानेन मानवः ॥

मन्त्रो यथा—

प्रपेयं सर्वसामान्याद् भूतेभ्यः प्रतिपादिता ।

अस्याः प्रदानात् पितरं सृष्यन्तुच पितामहाः ॥

इति ।

अनिवार्यं ततो देयं जलं मासचतुष्टयम् ।

प्रपादात्तु मयज्ञेन विशेषाधर्ममीषुना ॥

प्रत्यहं धर्मघटको वस्त्रसंवेष्टितामनः ।

ब्राह्मणस्य गृहे देयः शीतामलजलः शुचिः ॥

तत्र मन्त्रः—

एष धर्मघटोदत्तो ब्रह्मविष्णुधिवात्मकः ।

अस्य प्रदानात् सफला मम सन्तु मनोरथाः ॥

अनेन विधिना यस्तु धर्मकुम्भं प्रयच्छति ।

प्रपादानफलं सोऽपि प्राप्नोतीह न संशयः ॥

इति ।

प्रपा दानैतिकसंख्यता विशेषचतुर्थस्तवके द्रष्टव्यः ।

* प्रपा पानीयं ब्राह्मिका जलसन्निधि यस्याः प्रसिद्धिः ।

चैत्रशुक्लतृतीयायां गौरीमीश्वरयुतां सम्पूज्य दोषोत्सवं कुर्यात् ।

तृतीयायां यजेद्देवीं शङ्करिण्य समन्विताम् ।

कुङ्कुमागुरु कर्पूर मणिवस्त्रैः सुगन्धकैः ॥

स्नानान्ध धूपदीपैश्च दमनेन विशेषतः ।

आ(न्दो)दोलयेत्ततो वत्स यावन्माधवमासकम् ॥

इति निर्णयामृते देवीपुराणोक्तेः ।

इयं तिथिः परविद्याप्राज्ञा—

सुहृत्समात्र सत्त्वेऽपिदिने गौरीव्रतं परे ।

इति माधवोक्तेः ।

चैत्र शुक्लतृतीयायां * मत्स्य जयन्ती ज्ञेया ।

चैत्र शुक्ल तृतीयायां भगवान् मीनरूपधृक् ।

इति मत्स्यपुराण वचनात् ।

अत्रैव प्रसङ्गात् दशावतार जयन्त्यो निर्णीयन्ते ।

पुराण समुच्चये—

मत्स्योऽभूत्तुभुग्दिने मधुसिते कूर्मोविधौ माधवे ।

वाराहो गिरिजासुते नभसि यद्गूते सिते माधवे ॥

सिंहो भाद्रपदे सिते हरितियो श्रीवामनो माधवे

रामो गौरितिथा वतः पर मभूद्रामो नवम्यां मधौ ॥

कृष्णोऽष्टम्यां नभसि च परे चाग्निने यद्गम्यां ।

बुधः कल्किर्नभसि समभूच्छुक्लपङ्गां क्रमेण ॥

* शुक्ल तृतीयेन इति निर्णयमिन्धो पाठः ।

कालविशेषोऽपि तत्रैव —

अङ्गोमध्ये वामनो रामरामौ मत्स्यः क्रोड्वापराङ्गे विभागे ।
कूर्मः सिंहो बुधकल्की च सायं कृष्णोरात्री कालसाम्ये च पूर्वा ।
इति ।

इतभुग् दिनं तृतीया । मधुसिते चैत्रशुक्लपक्षे । गिरिजासुतश्चतुर्थी ।
भूतं चतुर्दशी । हरितिथिर्द्वादशी । गौरितिथि स्तृतीया ।
स्यष्टमन्यत् ।

यत्तु—

आषाढे शुक्लपक्षे तु एकादश्यां महातिथौ ।
जयन्ती मत्स्यनाम्नीति तस्यां कार्यं सुपोषणम् ॥
इति वराह वचनं विरुद्धं भासते तत् कल्पभेदेन व्यवस्थाप-
नीयम् । एता जयन्त्य स्तुतदुपासकानां नित्याः । अन्येषां तु
काम्या इति हेमाद्रिः ।

ब्रह्मणो यो दिनस्यादिः कल्पादिः सा प्रकीर्तिता ।
वैशाखस्य तृतीया या कृष्णा या फाल्गुनस्य च ॥
पञ्चमी चैत्रमासस्य तथैवान्या तथा परा ।
शुक्ला त्रयोदशी माघे कार्तिकस्य तु सप्तमी ॥
नवमी मार्गशीर्षस्य सप्तैताः संस्मराम्यहम् ।
कल्पानामादयो ज्ञेया दत्तस्वाक्षय कारिकाः ॥
इति ।

अत्र सर्वो निर्णयो मन्वादि वज्रज्ञेयः ।

चैत्र शुक्लनवमी श्रीरामनवमी । सा च मध्याह्न योगिनी प्राज्ञा ।

चैत्र (शुक्ला तु) शुक्ला च नवमी पुनर्वसुयुता यदि ।
सैव मध्याह्नयोगेन महापुण्यतमा भवेत् ॥

इति स्कान्दोक्तः ।

दिनद्वये मध्याह्नव्याप्तौ तदभावे वा निर्णयमाह

माधवाचार्यः—

नवमी चाष्टमी विहा त्याज्या विष्णुपरायणैः ।

उपोषणं नवम्यां च दशम्यां चैव पारणम् ॥

नक्षत्र योगे तु—

पुनर्वसुक्षसंयोगः स्वल्पोऽपि यदि दृश्यते ।

चैव शुक्लनवम्यां तु सा तिथिः सर्वकामदा ॥

इति स्मरणान्मध्याह्नयोगाभावेऽपि ऋक्षयुक्तैर्बोपोथा ।

योगस्य अति प्राशस्त्यात् । पारणं तु उभयान्ते एकान्ते वा स्यात्

इति । इदं च व्रतं संयोग पृथक्कन्यायेन काम्यं नित्यं च ।

उपोषणं जागरणं पितृणुद्दिश्य तर्पणम् ।

तस्मिन् दिने तु कर्त्तव्यं ब्रह्मप्राप्ति मभीप्सुभिः ॥

यः श्रीरामनवम्यां तु भुङ्क्ते मोहाहिमूढधीः ।

कुम्भी पाकेषु घोरिषु पच्यते नात्र संशयः ॥

इति हेमाद्रुक्तः ।

केचिदिदं श्रीरामोपासकाना मेव नित्यं नखन्येषामित्याहुः ।

प्रत्यवाय श्रवणस्य व्रतमात्रे सत्त्वात् सर्वव्रतस्य नित्यत्वं प्रसङ्गादि-

त्यनिष्टं अपि वदन्ति ।

जन्माष्टमी तु वीष्णाप्रत्यवायादि श्रवणाश्रित्यैवेति सर्वं समञ्जसम् ।

व्रत प्रकारस्तु अगस्तिसंहितायां द्रष्टव्यः ।

तत् प्रयोगस्तु—

यथाशक्ति सुवर्णेन सीतासमित रघुनाथ प्रतिमां भरत शत्रुघ्न
लक्ष्मण प्रतिमाश्च निर्माय पञ्चामृतेन संस्नाप्य संपूज्य दण्डवत्
प्रणिपत्यच अशोक कुसुमैर्युक्त मर्घ्यं दद्यात् ।

तत्र मन्त्रः—

दशानन वधार्थाय धर्मसंस्थापनाय च ।

राक्षसानां विनाशाय दैत्यानां निधनाय च ॥

परित्राणाय साधूनां जातो रामः स्वयं हरिः ।

गृहाणार्घ्यं मया दत्तं भ्रातृभिः सहितोऽनघ ॥

पुष्पाञ्जलिं पुनर्हस्वा यामि यामि प्रपूजयेत् ।

ततो रात्रौ जागरणं कृत्वा प्रातःकृत्यं विधाय साङ्घेनपाय-
सेन मूलमन्त्रेण शतमष्टोत्तरं कृत्वा प्रतिमा (चतुष्टय) माचार्याय
निवेद्यच ब्राह्मणैःसह भुञ्जीत । इति ।

ननु रामनवम्यादेर्नित्यत्वपक्षे मलमासेऽपि कर्तव्यतास्याहरि-
वासरवदितिचेन्न ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोःरभयोरपि ।

इत्यादि निषेधस्य मलमासेऽपि पातनीयत्वादिह तथात्वाभावात् ।

उत्तरे देवकार्याणि पितृकार्याणि चोभयोः ।

इति स्मृतेषु शुद्धमासे एव जयन्त्युपवास इति सिद्धम् । एवं
जन्माष्टम्यादौ ज्ञेयम् ।

इति रामनवमीव्रतविधानम् ।

चैत्र शुक्लैकादश्यां हरिर्दोसोत्सव उक्तो ब्राह्मे—

चैत्रमासस्य शुक्लाया मेकादश्यां तु वैष्णवैः ।

आन्दोलनीयो देवेशः सलक्ष्मीको महोत्सवैः ॥

इत्यादि ।

चैत्र शुक्ल द्वादश्यां हरिर्दमनोत्सव उक्तो

रामार्चनचन्द्रिकायाम्—

द्वादश्यां चैत्रमासस्य शुक्लायां दमनोत्सवः ।

वौधायनादिभिः प्रोक्तः कर्त्तव्यः प्रतिवत्सरम् ॥

इति ।

एतदकरणे प्रत्यवाय उक्तः पाद्ये—

उर्ज्ज्वलं मधौ दोलां श्रावणे तन्तु पूजनम् ।

चैत्रे च दमनारोप मकुर्वाणोव्रजत्यधः ॥

इति ।

शिवस्य तु—

शिवाय च चतुर्दश्या मर्पयेद्दमनं बुधः ।

इति विशेषः । अत्र च द्वादशीमतन्वीकृत्य पारशदिनं याज्ञ

मित्युक्तं तत्रैव—

पारशाङ्गे न लभ्येत द्वादशी घटिकापि चेत् ।

तदा त्रयोदशी याज्ञा पवित्र दमनार्पणे ॥

इति ।

गौचकासोऽप्युक्तं सूत्रैव—

हरिर्न दमनारोपः स्वान्मधौ विप्लवो यदि ।

वैशाखे श्रावणे वापि तत्तियौ स्यात्तदर्पणम् ॥

इति ।

अन्यच्च —

उपाकर्मोत्सर्जनं च पवित्रदमनार्पणम् ।

ईशानस्य वलिर्विष्णोः शयनं परिवर्त्तनम् ।

कुर्याच्छुक्रस्य च गुरोर्मौल्येऽपीति विनिर्णयः * ॥

इति ज्योतिर्निवन्धे शुक्रास्तादावपि कार्यमित्युक्तम् । मल-
मासेतु इदं न भवत्येव ।

उपाकर्मोत्सर्जनं च पवित्र दमनार्पणम् ।

इति वर्ज्येषु परिगणनात् । एतत् प्रयोगस्तु । स्वयमार-
माहमनक मानीय देवाग्ने नूतन वस्त्रोपरि अवस्थाप्य तत्र काम-
देवरती आवाह्य पूजयित्वा क्लीं कामदेवाय नमः क्लींरत्यै नम
इति यथाशक्ति अभिमन्त्र्य तत्तन्मूलमन्त्रेण विष्ण्वादिभ्यः समर्पयेत् ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते

विधान पारिजाते

चैत्रमास कर्त्तव्यानि ।

* आवाह्यविधि शुक्राक्षे कर्त्तव्यमिति नारदः । इति पाठान्तरम् ।

अथ वैशाखमासविधानानि ।

वृषीचन्द्रोदये विष्णुः—

तुला मकर मेषेषु प्रातः स्नानं विधीयते ।

इविषं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनम् ॥

इति सौरमास उक्तः ।

अथत् पञ्चदशमपि उक्तं तत्रैव—

मधुमासस्य शुक्लाया मीनादश्यानुपोषितः ।

पञ्चदश्यां च भो वीर मेषसंक्रामणे तु वा ॥

वैशाख स्नान नियमं ब्राह्मणानां मनुष्या ।

मधुसूदन मभ्यर्च्य कुर्यात् सङ्कल्प पूर्वकम् ॥

तत्र मन्वोयथा—

वैशाखं सकलं मासं मेषसंक्रामणे रवेः ।

प्रातः सनियमः स्नास्ये प्रीयतां मधुसूदनः ॥

मधुसूनुः प्रसादेन ब्राह्मणानां मनुष्यात् ।

निर्विघ्नं मस्तु मे पुण्यं वैशाखस्नानं (मन्वहं) सम्भवम् ॥

माधवे मेषगे भानौ सुरारौ मधुसूदन ।

प्रातःस्नानेन मे नाथ फलदो भव पापहन् ॥

इति ।

अदि तीर्थे स्नानं तदा तत्राम याद्यम् । तदन्नानि विप्रैषी

मादहे—

यदा न प्रायते नाम तस्य तीर्थस्य भो दिवाः ।

त(त्रे)देत्युच्चारणं कार्यं विष्णुतीर्थमिदं त्विति ।
तीर्थस्य देवता विष्णुः सर्वत्रापि न संशयः ॥
इति ।

अन्यच्च—

तुलसी कृष्णगौराख्या तथाभ्यर्च्य मधुद्विषम् ।
विशेषेण तु वैशाखे नरो नारायणो भवेत् ॥
माधवं सकलं मासं तुलस्या योऽर्चयेन्नरः ।
त्रिसन्ध्यं मधुहन्तारं तस्य नास्ति पुनर्भवः ॥
कण्डू (य) य्य पृष्ठतो गां तु स्नात्वा पिप्पल सेचनम् ।
कृत्वा गोविन्दमभ्यर्च्य न दुर्गति मवाप्नुयात् ॥

तथा—

एकभक्तमथोनक्त मयाचित मतन्द्रितः ।
माधवे मासि यः कुर्यान्नभते सर्वमीप्सितम् ॥
वैशाखे विधिना स्नानं देवनद्यादिके वह्निः ।
हविष्यं ब्रह्मचर्यं च भूशय्या नियमस्थितिः ॥
व्रतं दानं दमो देवि मधुसूदनपूजनम् ।
अपि जन्मसहस्रोत्थं पापं दहति दारुणम् ॥
एवं सम्पूर्णस्नानाशक्तौ त्र्यहं वा स्नायात् ।

तदुक्तं पाद्ये—

त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां वैशाख्यां वा दिनत्रयम् ।
एवं सम्यग् विधानेन नारी पुरुष एव वा * ।

* नारी वा पुरुषोऽपि वा इति निर्णयसिद्धौ पाठः ।

प्रातः स्नातः सनियमः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इति ।

यदि मलमासो वैशाखे स्नादा मासद्वयेऽपि स्नातव्यम् नित्य-
त्वादिति * ।

अन्यो विशेष उक्तोऽपरार्के वामनपुराणे —

गन्धाद्य मास्थानि तथा वैशाखे सुरभीणि च ।

फलानि पानकादीनि मधूनि सुरभीणि च ॥

देयानि द्विजमुख्येभ्यो मधुसूदनतुष्टये ।

प्रत्यहं दिनमेकं वा शक्त्यभावेन मानवैः ॥

इति ।

एवं स्नात्वा अन्ते उद्यापनं कार्यम् । तच्च पात्रे द्रष्टव्यम् ।

यथोक्तकरणाशक्तौ तु तत्रैवोक्तम्—

वैशाख्यां विधिवत् स्नात्वा भोजयेद्वाह्यणान् दश ।

पञ्च त्रीन् वा यथाशक्ति मुच्यते सर्वपातकैः ॥

इति ।

वैशाखे शुक्लद्वितीया अक्षय्ये तृतीया उच्यते । सा च
पूर्वाह्ण व्यापिनी प्राच्या दिनद्वये तद् व्याप्तौ परैव ; तदुक्तं निर्णया-
मृते नारदीये—

वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीया रोहिणी युता ।

दुर्लभा बुधवारिण सोमेनापि युता तथा ॥

* कात्यायनः मलमासं समाप्तनिर्णयार्थं कथयति ।

पूर्वविद्या न कर्त्तव्या परविद्या प्रशस्यते ॥
इति ।

इयं युगादिरपि । सा चोक्ता रत्नमालायाम्—
माघे पञ्चदशी कृष्णा नभस्ये च त्रयोदशी ।
तृतीया माघवे शुक्ला नवम्यूर्ध्वे युगादयः ॥
इति ।

अत्र आद्यं मुक्तं मास्ये—
कृतं आद्यं विधानेन सन्वादिषु युगादिषु ।
हायनानि द्विसाहस्रं पितॄणां तृप्तिदं भवेत् ॥
इति ।

आद्येऽपि पूर्वाह्न व्यापिन्येव प्राज्ञा—
पूर्वाह्ने तु सदा कार्याः शुक्ला मनु युगादयः ।
दिवे कर्मणि पित्रेऽपि कृष्णाश्चैवापराह्निकाः ॥
इति प्राज्ञोक्तेः ।
हे शुक्ले हे तथा कृष्णे युगादौ कवयो विदुः ।
शुक्ले पीर्वाह्निके प्राज्ञे कृष्णे चैवापराह्निके ॥
इति हेमाद्रौ नारदीयोक्तेषु ।

स्मृत्यर्थं सारेऽपि—
युगादि सन्वादि आद्येषु शुक्लपक्षे उदयव्यापिनी कृष्णपक्षे
अपराह्नव्यापिनी तिथि प्राज्ञा । इति ।

दिवोदासीये गोभिलः—
वैशाखस्य तृतीयां यः पूर्वविद्यां करोति चि ।

इत्थं देवा न गृह्णन्ति कथंच पितर स्तथा ॥

इति ।

दिग्द्वये तद् व्याप्तौ परैवेति हेमाद्र्यादयः ।

यत्तु कालादर्शे । अमाश्राव मापराङ्गिक मित्युक्ता

एष मन्वन्तरादीनां युगादीनां विनिर्णयः ।

इत्युक्ता च हे शुक्ले इत्यादि वचनं तु विष्णुपूजनविषय मित्युक्तम् ।

तत् पूर्वोक्तानेकमतविरोधाद् गोभिलेन कथं च पितर स्तथा ।

इत्याहत्य निषेधा दुपेक्षणीयम् ।

अत्र दानविशेषो भविष्ये—

उदकुम्भान् सकनकान् सान्नान् सर्वरसैः सह ।

यवगोधूमचणकान् सक्तून् दधीदनं तथा ।

पैषिकं सर्वं मेवात्र शस्यं दाने प्रशस्यते ॥

इति ।

उदकुम्भदानमन्त्रस्तु—

एष धर्मघटोदत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः ।

अस्य प्रदानात् तृप्यन्तु पितरोऽपि पितामहाः ॥

गन्धोदकतिलैर्मित्रं सान्नं कुम्भं जलान्वितम् ।

पितृभ्यः सम्प्रदास्यामि अन्नय्य सुपतिष्ठतु ॥

इति ।

अत्र च पिण्डरहितं श्राद्धं कुर्यात्—

अयनद्वितये श्राद्धं विषुवद्वितये तथा ।

मन्वाद्दौ च युगाद्दौ च पिण्डनिर्वपणाहृतं ॥

इति हेमाद्रौ पुलस्त्योक्तेः । अत्र रात्रिभोजने प्रायश्चित्त मुक्त
मृग्विधाने—

रात्रौ भुङ्क्ते वत्सरे तु मन्वादिषु युगादिषु ।
अभिस्रवणं मन्त्रं * च जपेदशन पावकम् ।
इति ।

अत्र मलमासे मासद्वयेऽपीदं कार्यम् ।
यौगादिकं मासिकं च श्राद्धं चापरपक्षिकम् ।
मन्वादिकं तैथिकं च कुर्यान्मासद्वयेऽपि च ॥

इति स्मृति चन्द्रिकोक्तेः । अपरपक्षः कृष्णपक्षः । न तु महा-
लयः । अस्य तत्र निषेधादिति तत्रोक्तम् । अत्र श्राद्धाकरणे
प्रायश्चित्त मुक्त मृग्विधाने—

न यस्य द्यावामन्त्रं † च शतवारं तदा जपेत् ।

* अभि स्ववृष्टिं मदी अस्य युध्यतो रधीरिव प्रवणे ससुखतयः ।
इन्द्रो यदत्रो ह्यमानो अन्वसा भिनहनस्य पविधीर् विवतितः ॥
--इति १म. ५२म. ५४क।

† न यस्य द्यावा पृथिवी नधन्व नानरित्त नाद्रयः सोमो अन्वा ।
यदस्य मन्त्रं रधिनीयमानः शृणाति वीदु कत्रति स्थिराणि ॥
--इति १०म. ८८म. ६४क।

न यस्य द्यावापृथिवी अनुशची नमिन्ध्वो रजसो अन्व मानसः ।
नोत स्ववृष्टिं मदी अस्य युध्यत एको अन्ववृक्तपेविचमानसक ।
--इति १म ५२म १५क।

युगादयो यदा तूनाः कुरुते नैववापि यः ॥

इति ।

सम्पूर्णा भवन्तीति शेषः—

इयमेव द्वितीया परशुराम जयन्ती । सा च प्रदोष व्यापिनी याद्या ।

वैशाखस्य सितेपक्षे द्वितीयायां पुनर्वसौ ।

निशायाः प्रथमे यामे जातो रामः कुठारभृत् ॥

इति रामार्चन चन्द्रिकोक्तेः । दिनद्वये तद्व्याप्ती अंशतो व्याप्ती
अव्याप्ती(वा) च परैव ।

शुक्लाद्वितीया वैशाखे शुद्धोपोष्या दिनद्वये ।

निशायाः पूर्वयामे चेदुत्तरान्यत्र पूर्विका ॥

इति ।

तथा वैशाख शुक्ल सप्तम्यां गङ्गोत्पत्तिरुक्ता ब्राह्मि—

वैशाख शुक्ल सप्तम्यां जङ्गुना जाङ्गवी पुरा ।

क्रोधात् पीता पुनस्त्यक्ता कर्णरन्ध्रात् दक्षिणात् ।

तां तत्र पूजयेद्देवीं गङ्गां गगन मीखलाम् ॥

इति ।

इयं च मध्याह्नव्यापिनी याद्या । शिष्टाचारात् । वैशाख-
शुक्ल चतुर्दशी नृसिंह जयन्ती । सा च प्रदोष व्यापिनी याद्या ।
तदुक्तं हेमाद्रौ नृसिंहपुराणे—

वैशाखे शुक्लपक्षे तु चतुर्दश्यां निशामुखे ।

मज्जन्म सम्भवं पुण्यं व्रतं पाप प्रणाशनम् ।

वर्षेवर्षे तु कर्त्तव्यं मम मन्तुष्टिकारकम् ॥

इति ।

स्नाने च—

वैशाखस्य चतुर्दश्यां सोमवारेऽनिलर्चने ।

अवतारो नृसिंहस्य प्रदोष समये द्विजाती ।

इति ।

अनिलर्चं स्नातीनक्षत्रं । दिनद्वये तद्व्याप्ती अंशतो व्याप्ती
च परा प्राज्ञा । विषमव्याप्ती तु अधिकव्याप्तिमती प्राज्ञा ।
दिनद्वयेऽपि व्याप्ती परेति (परदिने गौणकालव्याप्तेः सत्त्वात् पूर्व-
दिने च तदभावात्) निर्घेतव्या ।

इयमेव योगविशेषे अतिप्रशस्ता । तदुक्तं नृसिंहपुराणे—

स्नाती नक्षत्र योगे च शनिवारे तु महत्तम् ।

सिद्धयोगस्य संयोगे वनिजेकरचेतया ।

पुंसां सौभाग्य योगेन लभ्यते दैवयोगतः ॥

तथा—

एभिर्योगैर्विनापिस्नान् महिनं पापनाशनम् ।

सर्वेषा मेष वर्णाणा मधिकारोऽस्ति महते ।

महत्तं तु विशेषेण कर्त्तव्यं मत् परायणेः ॥

इति ।

तथा—

विज्ञाय महिनं यस्तु लक्षयेत् पापक्षयरः ।

स याति नरकं घोरं भावश्चन्द्रदिवाकरौ ॥

इति ।

एतदपि नित्यं काम्यं च संयोगपृथक्त्वन्यायात् । प्रयोगसु
नृसिंहपुराणोक्तः । मध्याह्ने तिलामलकैः स्नात्वा

नृसिंह देवदेवेश तवजन्मदिने शुभे ।

उपवासं करिष्यामि सर्वभोगविवर्जितः ॥

इति मन्त्रेण सङ्कल्पं कृत्वा आचार्यं वृत्वा सायंकाले श्रीलक्ष्मी
रहित नृसिंहस्य यथाशक्ति स्वर्णनिर्मितां प्रतिमां कलशोपरि
तिष्ठाय षोडशोपचारैः सम्पूज्य रात्रौ जागरणं कृत्वा प्रातः-
ब्रानादि विधाय पुनर्देवं सम्पूज्य—

नृसिंहाच्युत देवेश लक्ष्मीकान्त जगत्पते ।

अनेनार्घ्याप्रदानेन सफलाः स्यु र्मनोरथाः ॥

इति मन्त्रेण आचार्याय प्रतिमां दत्त्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा
व्ययं पारणं कुर्यादिति संक्षेपः ।

वैशाखपौर्णमास्यां विशेषमाह अपरार्कं जावालिः—

मृतान्न मुदकुम्भं च वैशाख्यां च विशेषतः ।

निर्दिश्य धर्मराजाय गोदान फल माप्नुयात् ॥

सुवर्णतिलयुक्तैः सु ब्राह्मणान् सप्त पञ्च वा ।

तर्पयेदुदपात्रैः सु ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

इति ।

मन्त्रसु एष धर्मघटोदत्त इति अक्षय्यतृतीयाप्रकरणे अभिहितः ।

विष्णुरपि—

तिस्रान् कृष्णाजिने कृष्णान् हिरण्यं मधुसर्पिषी ।

ददाति यसु विप्राय सर्वं तरति दुष्कृतम् ॥

इति ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते
वैशाखविधानानि समाप्तानि ॥

अथ अष्टमासविधानानि ।

तत्र गावहे हरेर्जलक्रीडा उक्ता—

घनागमे प्रकुर्वन्ति जलस्य वै जनार्दनम् ।
वे जना नृपशार्दूल न ते यान्ति पुनर्भवम् ॥
स्वर्षपात्रे ऽथवा रीष्ये ताम्ने वा मृगभेऽपि वा ।
तोयस्य योऽर्चयेद्विष्णुं शालग्रामशिलोद्भवम् ॥
प्रतिमां वा महाभाग तस्य पुण्यं मनस्तकम् ॥

इति ।

तत्र शुक्लतृतीयायां रक्षाव्रतमुक्तं माधवीये भविष्ये—

भद्रे कुर्वन् यत्नेन रक्षास्यं व्रतमुत्तमम् ।

ज्येष्ठ शुक्लतृतीयायां स्नातानियमतत्परा ॥

इत्यादि ।

साच पूर्वविद्या कार्या इत्युक्तं प्राक् ।

ज्येष्ठ शुक्लदशमी दशहरा ।

तदुक्तं हेमाद्रौ ब्राह्मे—

ज्येष्ठेमासि सितेपक्षे दशमी हस्तसंयुता ।

हरते दशपापानि तस्माद्दशहरा स्मृता ॥

इति ।

वाराहेऽपि—

दशम्यां शुक्लपक्षे तु ज्येष्ठेमासि कुजेऽहनि ।

भवतीर्णा यतः स्वर्गा हस्तर्क्षे च सरिहरा ।

हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा स्मृता ॥

इति ।

अत्रान्योविशेषः काशीखण्डे उक्तः । विस्तरभीत्या नात्र-
लिखितः । यदि ज्येष्ठोमखमासो भवति तदा तत्रैव दशहरा
कार्या न तु शुभे ।

दशहरासु नोत्सवस्तुर्षपि युगादिषु ।

इति हेमाद्रौ ऋष्यशृङ्गोक्तेः । गङ्गाया अशुभवे तीर्थास्तरे-
ऽपि इदं कार्यम् ।

यां काञ्चित् सरितं प्राप्य स्नात्वा दद्यात्तिस्रोदकम् ।

मुच्यते दशभिः पापैः स महापातकोपमैः ॥

इति स्कान्दोक्तेः ।

अस्यां तिथौ सेतुबन्धरामेश्वर नमस्कारादि विशेषपूजा कार्या
इत्युक्तं स्कान्दे सेतु माहात्म्ये ।

ज्येष्ठेमासि सिते पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः ।

गरानन्दे व्यतीपाते कन्याचन्द्रे वृषेरवौ ॥

दशयोगे सेतुमध्ये लिङ्गरूपधरं हरम् ।

रामो वै स्थापयामास शिवलिङ्गं मनुत्तमम् ॥

तस्मिन् दिने तमीशानं नत्वा स्यान् मोक्षभाजनम् ।

इति ।

ज्येष्ठ शुक्लैकादशी निर्जला । तत्र निर्जलमुपोष्य उदकुम्भं
विप्राय दत्त्वा मुच्यते इति निर्णयामृते उक्तम् । ज्येष्ठ पौर्णमास्यां
सावित्रीव्रतमुक्तं भविष्ये—

ज्येष्ठेमासि सितेपक्षे पौर्णमास्यां तयाव्रतम् ।

चीर्णं पुरा महाभक्त्या कथितं ते मया नृप ।

इत्यादि ।

इदं ज्येष्ठामावस्यायामप्युक्तं निर्णयामृते भविष्ये—

अमायां ज्येष्ठ मासस्य वटमूले महासती ।

त्रिरात्रोपोषिता नारी विधिनाऽनेन पूजयेत् ॥

इदं व्रतं दक्षिणात्याः पूर्णिमायां पाश्चात्या अमाया माचरन्ति ।

अत्रापि पूर्णिमामावास्ये पूर्वविद्धे ग्राह्ये ।

वृहत्तपा तथा रश्मा सावित्री वटपैटकी ।

कृष्णाष्टमीचभूताच कर्त्तव्यासम्मुखीतिथिः ॥

इति स्कान्दोक्तेः ।

भूतविद्यासिनीवाली न तु तत्र व्रतं चरेत् ।
 वर्जयित्वा तु सावित्रीव्रतं भोः शिखिवाहन ॥
 इति वचनाच्च । यदा तु परदिने अष्टादशघटिकायापिनी
 तदा परैव ग्राह्या ।

पूर्वविद्वैव सावित्रीव्रते पञ्चदशी तिथिः ।
 नाथोऽष्टादश भूतस्य परतसेत् परेऽहनि ॥

इति साधवाचार्योक्तेः ।

अथ विशेष आदित्यपुराणे उक्तः—

ज्येष्ठेमासि तिलान् दद्यात् पौर्णमास्यां विशेषतः ।
 अश्वमेधस्य यत् पुण्यं तत् प्राप्नोति न संशयः ॥

इति ।

इयंमन्वादिरपि । सा च पौर्वाह्निकी ग्राह्या इत्युक्तं प्राक् ।

इति विधानपारिजाते ज्येष्ठमासविधानानि ।

अथ आषाढमासविधानानि ।

—००—

आषाढ शुक्लदशमी पौर्णमासी च मन्वादिः । सा च पूर्वाह्न-
 यापिनी ग्राह्या इत्युक्तं । आषाढ शुक्लैकादश्यां (वातपू) गृह चक्रादि-
 धारणं मुक्तं रामार्चनचन्द्रिकायां नृसिंहपरिचर्यायां च भविष्ये—

शयन्यां चैव बोधिन्यां चक्रतीर्थे तथैव च ।

शङ्खचक्रविधानेन वज्रि पूतो भवेन्नरः ॥

ऋग्वेदे मत्तमाष्टके तृतीयाध्यायेऽपि—

पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते प्रभुर्गात्राणि पर्येषि विष्णतः ।

अतप्त तनु र्म तदामो अमृते श्रुतास इहहन्त स्यात् समाशत ॥

म ८. सू ८३. ऋक् १ ।

तथा —

तपोष्यवित्तं विततं दिवस्यदे शोचन्तो अस्य तन्तवो व्यस्त्रिरन् ।

अवस्थस्य पवीतार माशवो दिवस्यष्ट मधि तिष्ठन्ति चेतसा ॥

म ८. सू ८३. ऋक् २ ।

तथा तत्रैवाष्टके चतुर्थाध्याये—

चमूषच्छेनः शकुनो विभ्रत्वा गोविन्दुर्द्रुस आयुधानि विभ्रत् ।

अपा मूर्च्छिं सचमानः समुद्रं तुरीयं धाम महिषो विवक्ति ॥

म ८. सू ८३. ऋक् १८ ।

तथा परोमात्रयेति सूक्तपरिशिष्टेऽपि—

चक्रं विभर्त्तिवपुषाभितप्तं वलं देवाना ममृतस्य विष्णोः ।

स याति नाकं दुरिता विधूय विगन्ति यद् यतयो वीतरागाः ॥

देवासो य (च) त्यवितेनवाहुना सुदर्शनप्रयताः स्वर्गं मायन् ।

ये लाञ्छिता मानवा लोकसृष्टिं वितन्वन्ति ब्राह्मणास्ताहहन्ति ।

इति ।

यजुर्वेदेऽपि—

येन देवाः पवित्रेषु आत्मानं पुनते सदा ।

तेन पवित्रेषु सहस्रधारेषु पावमान्यः पुनस्तु मा ॥

इति ।

तैत्तिरीयारण्यके—

अरण्ये पवित्रं विततं पुराणं येन पूतस्तरति दुष्कृतानि ।

तेन पवित्रेषु शुद्धेन पूता अतिपाप्मानमरातिं तरिष्य ॥

इति ।

काण्वशाखायामपि—

पवित्रेषु पुनोहि मा शुक्लेण देवदीयत ।

अग्ने कृत्वा क्रतुं रनुयस्ते पवित्रं मर्चिष्यन्ते विततमन्तरा ॥

ब्रह्म तेन पुनातु मा ॥

इति ।

अथर्ववेदेऽपि—

सहोवाच याज्ञवल्क्यः स्तस्मात् पुमानात्महिताय हरिं भजेत् ।

सुश्लोकमीले वर्णाश्रमिना सन्धत्ते ।

इति ।

सामवेदेऽपि—

प्रते विष्णो अज चक्रे * ।

पाञ्चोऽपि—

अग्निहोत्रं यथा नित्यं वेदस्माध्ययनं यथा ।

ब्राह्मणस्य तथैवेदं तप्तचक्रादिधारणम् ॥

इति ।

* मन्त्रोऽयं सामवेदे नोपलभ्यते ।

विष्णुभक्तिचन्द्रोदयेऽपि ब्राह्मे नारदः—

विष्णुनामाङ्कितां मुद्रा मष्टाक्षर समन्विताम् ।

शङ्खचक्रायुधैर्युक्तां स्वर्णरौप्यमयीं तथा ॥

धत्ते भागवतो यस्तु कलिकाले विशेषतः ।

प्रज्ञादस्य समो ज्ञेयो ह्यन्यथा कलि वक्ष्यते ॥

शङ्खचक्राङ्कितो भक्त्या श्राद्धं यः कुरुते द्विजः ।

विधिहीनं तु सम्पूर्णं पितृणां तु गया समम् ॥

यथाग्निर्दहते कक्षं वायुना प्रेरितोभृशम् ।

तथा दहन्ति पापानि दृष्टाकृष्णायुधानि वै ॥

शङ्खाङ्किततनुर्विप्रो भुङ्क्ते यस्य तु वेश्मनि ।

तदन्नं स्वय मश्नाति पितृभिः सह केशवः ॥

कृष्णायुधाङ्कितं दृष्ट्वा सम्मानं न करोति यः ।

द्वादशाब्दार्जितं पुण्यं वाष्कलेयापगच्छति ॥

कृष्णायुधाङ्कितोयस्तु श्मशाने म्रियते यदि ।

प्रयागे या गति स्तस्य सागतिर्नियताध्रुवम् ॥

कृष्णायुधैः कलौ नित्यं मण्डितोयस्य विग्रहः ।

तत्राश्रयं प्रकुर्वन्ति विबुधा वासवादयः ॥

यः करोति हरेः पूजां कृष्णशस्त्राङ्कितोनरः ।

तस्यापराधसाहस्रं नित्यं हरति केशवः ॥

कृत्वा काष्ठमयं विम्बं कृष्णशस्त्रैस्तु चिह्नितम् ।

तेनाह्वयति चात्मानं तत् समो नास्ति वैष्णवः ॥

पाषण्डपतितैर्ब्राह्मैर्नास्ति कालाप तत्परैः ।

न लिप्यते क्लिप्तैः कृष्णशस्त्राङ्कितोनरः ॥

इत्यादि ।

धारकामाहात्म्ये ऽपिवायव्ये—

अग्निनैवतु सन्तप्तं चक्रमादाय वैष्णवः ।
 धारयेत् सर्ववर्णानां हरिसालोक्यसिद्धये ॥
 कृत्वा धातुमयो मुद्रां तापयित्वा स्वकां तनुम् ।
 चिह्नयेद् वैष्णवो यस्तु न याति परमां गतिम् ॥
 नवप्रश्न पञ्चरात्रे शुक्रमाहेश्वरसंवादेऽपि—
 सौवर्णं राजतं कांस्यं ताम्रं काष्ठमयं तु वा ।
 चक्रं कृत्वा तु मेधावी धारयीत विचक्षणः ॥

नारदीय पञ्चरात्रेऽपि—

द्वादशारं तु षट्कोणं बलपत्र (संयुतम्) समन्वितम् ।
 हरेः सुदर्शनं तप्तं धारयीत विचक्षणः ॥

पाप्मेऽपि—

उपवीतादिवहार्थाः शङ्खचक्रगदादयः ।
 ब्राह्मणस्य विशेषेण वैष्णवस्य विशेषतः ॥
 उपवीतं शिखावन्ध चक्रलाञ्छन मेवच ।
 चक्रलाञ्छन हीनस्य विप्रस्य विफलाक्रिया ॥
 चक्राङ्किताय दातव्यं हृद्यं कव्यं द्विजोत्तमैः ।
 तस्माच्चक्राङ्कितस्त्रिष्टेत् पवित्रं तरति श्रुतैः ॥

वाराहच—

शङ्खचक्राङ्कनं कुर्यादात्मनो बाहुमूलयोः ।

कलत्रापत्न्य भृत्येषु पञ्चादिषु विशेषतः ॥
 दक्षिणे तु भुजे विप्रो विभृत्याङ्गै सुदर्शनम् ।
 सव्ये तु शङ्खं विभृत्यादिति ब्रह्मविदोविदुः ॥
 चक्रादि धारणं पुंसां हरिसम्बन्धवेदनम् ।
 पातिव्रत्यनिमित्तं हि यथा वलयभूषणम् ॥
 तप्तं वै विधिवत् कृत्वा पञ्चायुधविधानतः ।
 तत्तन्मन्त्रेषु मन्त्रज्ञः प्रतिष्ठाप्य पृथक् पृथक् ॥

गौतमीतन्त्रेऽपि—

सलाटे च गदाधार्या मूर्द्धि चापं शरं तथा ।
 मन्दकं चैव हृत्मध्ये शङ्खचक्रं भुजहये ॥

इति ।

निन्दने निषेधश्च ब्राह्मे—

तप्तचक्राङ्कितं दृष्ट्वा ये निन्दन्ति नराधमाः ।
 अवलोक्य मुखं तेषामादित्य मवलोकयेत् ॥

इत्यादि ।

काशीखण्डेऽपि—

अन्येऽपि ये ऽहरिहराङ्गधरा धरायां
 ते दूरतः पुनरहो परिवर्जनीयाः ।

इत्यादि ।

तत्रैव ध्रुवास्थाने—

शङ्खचक्राङ्किततनुः शिरसा मङ्गरौधरः ।

गोपीचन्द्रनक्षिताङ्गी दृष्ट्वेत्तद्वचं कुतः ॥ इति ।

भारतेऽपि—

नाम्यदेवं नमस्कुर्यान्नाम्यदेवं निरीक्षयेत् ।
 चक्राङ्कितः सदातिष्ठेन्नरकः पाण्डुमन्दन ॥
 भीष्मपर्वण्यपि देवाग्रप्रति ब्रह्मवचनम् ।
 स एष शाश्वतोदिव्यः सर्वभूतमयोहरिः ॥
 वासुदेव इति प्रोक्तो यं मां पृच्छसि भारत ।
 ब्राह्मणैः क्षत्रियै र्वैश्यैः शूद्रैश्च कृतसन्धैः ।
 वेद्यते ऽभ्यर्च्यते चैव नित्यभक्तैः स्वकर्माभिः ॥

इति ।

कृतसन्धैः कृतहरिचिह्नैरित्यर्थः । देवो भूत्वा देवान्
 यजेतेति श्रुतेः ।

क्षत्रियंशेऽपि—

चक्राङ्किताः प्रवेष्टव्या यावदागमनं मम ।
 नामुद्रिताः प्रवेष्टव्या यावदागमनं मम ॥

इति ।

एवं श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासागमादिसिद्धत्वाच्चक्राङ्कनं कर्त्त-
 व्यमिति । ननु पवित्रं ते इत्यादि श्रुति स्मृत्युद्गाधारणे
 प्रमाणत्वेनोदाहृता । तन्नोपपद्यते । वेदभाष्यकृतानामधवाचार्येण
 अन्यथा व्याख्यातत्वात् । तथाच तद्भाष्यम् । पवित्रं ते इति
 पञ्चमं सूत्रं । चाङ्गिरसस्य पवित्रस्य चार्वं जागतं पवमानसीम-
 देवताकं । तथाचानुक्रान्तं । पवित्रं ते इत्यभिष्टवे चाद्ये ऋषी
 वक्राङ्के । सूत्रितं च । पवित्रं ते विततं ब्रह्मण्यस्यते इति हे ।

वियत् पवित्रं धिषणा अतन्वत इति च । तत्र प्रथमा । पवित्रं ते इति । हे ब्रह्मणस्यते मन्त्रस्य स्वामिन् सोम ते पवित्रं शोधकं अङ्गं विततं सर्वत्र विस्तृतम् । स प्रभुः प्रभविता त्वं गात्राणि पा(गा)तु रङ्गानि पर्येषि परितोगच्छसि विश्वतः सर्वतः तव तत् पवित्रं । अतप्ततनूः पयोव्रतादिना असन्तप्तगात्रः अतएव आमः अपरिपक्वः नाश्रुते नव्याप्नोति । श्रुतास इत् श्रुताएव परिपक्वा एव वहन्तो यागं निर्वहन्तः तत् पवित्रं समाशत व्याप्नुवन्ति ।

तपोः शत्रूनां तापकस्य सोमस्य पवित्रं शोधकमङ्गं तेजो वा दिवस्पदे द्युलोकस्य उच्छ्रिते स्थाने विततं विस्तृतं । तृतीयस्या-मितोदिवि सोम आसीदिति हि ब्राह्मणम् । अस्य तन्ववः अशवः शोचन्तोदीप्यमानाः व्यस्थिरन् विविधं तिष्ठन्ति । पृथिव्यां हविर्धाने वा । अस्य सोमस्य आशवः शोत्रगामिनो रसा भवन्ति रक्षन्ति ।

कं पवीतारं पावयितारं यजमानं । होमद्वारा

पश्चात् हुताः । दिवोद्युलोकस्य पृष्ठं पृष्ठसदृशं मुन्नतदेशं चेतसा बुद्ध्या देवगमनेच्छावत्या अधितिष्ठन्ति आश्रयन्ते इति ।

तथा चमूषच्छेन इति एकोनविंशी सोमावापे विनियुक्ता । चमूषदिति चमन्ति भक्षयन्ति अत्र इति चम्बधमसा स्तेषु सीद-तीति चमूषत् । यद्वा । चम्बौ अधिश्रयणफलके । तयो वर्त्त-मानः । तथा श्येनः शंसनीयः शकुनः शक्तः सामर्थ्यकारी विभृत्वा हरतेरातोमनिव्रित्वादिना क्वनिप् । पात्रेषु विह-रणशोलः । हृषहोर्भ इतिभत्वं । गोविन्दुः यजमानानां गवांलभकः । विन्दुरिच्छुरित्यनेन उपत्ययान्तत्वेन निपातः ।

इसो इवणशीलः । आयुधानि स्फुर कपालादीनि विभ्रत् धारयन्
 अपामूर्निं प्रेरकं समुद्रं अन्तरिक्षनाम एतत् । अन्तरिक्षलोकं सच-
 मानः सेवमानः महिषो महान् य एवंविधः सोमः स तुरीयं
 चतुर्थं धाम चान्द्रमसस्वानं विवक्ति सेवते । सूर्यलोकस्योपरि
 चन्द्रलोको विद्यते । यमः पृथिव्या अधिपतिः स मावतु इत्या-
 दिभिः चन्द्रमानस्रत्नाणामधिपतिः स मावतु इत्यन्तैर्मन्त्रैर्ज्ञायत
 इति ।

तथा—

चरणं पवित्रमिति । विष्णोर्ब्राह्मणस्य वा स्तुतिरियम् ।

पवित्रेणेति यस्ते पवित्रमिति च सौत्रामणीयागे विनि-
 यु(क्ता)क्ते । स होवाच इत्यादयस्तु पठ्यमानतया नोपलभ्यन्ते ।
 अतो नोक्तार्थं प्रमाणं । पृथ्वीचन्द्रोदयनिबन्धे तस्माद्धारण निषेधाच्च ।

तथा—

यस्तु मन्तस शङ्कारिलिङ्गचिह्नतनुर्नरः ।

स सर्वयातनाभोगो चण्डालोजन्मकोटिषु ॥

द्विजं तु तस शङ्कारिचक्राङ्कित तनुं नरः ।

चंभाष्य रौरवं याति यावदिन्द्रासतुर्हस ॥

इति बृहदारदीयोक्तः ।

शङ्खचक्राद्यङ्कनं च नृत्यगीतादिकं वृथा ।

एकजातेरयं धर्मी न जातु स्याद्विजन्मनः ॥

शङ्खचक्रगटां यन् कुर्यात्तप्तायसेन वा ।

स शुद्धवह्निष्कार्यः सर्वस्माद्धिजकर्म्मणः ॥

यथा स्मशानमं काष्ठ मर्हं सर्वकर्म्मसु ।

तथा चक्राद्धितो विघ्नः सर्वकर्म्मसु गर्हितः ॥

इति विष्णुस्मृत्यायनादि वचनात् ।

स्वशरीरेऽन्य(हे) देहे वा भवेदधिकिणी दिजः ।

इति मनुस्मृतेः ।

नाङ्गनात् प्रदहेषेहं दहेचेत् कामकारतः ।

नाधिकुर्वीत दग्धाङ्गः श्रौतस्मार्त्तेषु कर्म्मसु ॥

इति वीधायनवचनात् ।

शैवान् पाशुपतान् जैमान् लोकायतिकनास्तिकान् ।

तप्तचक्रधरान् दृष्ट्वा सवासा जलमाविशेत् ॥

इति स्मृतिसंग्रहवचनाच्च । तस्माद्धिधानाभावात् निषिद्धत्वाच्च

तस्माद्धनं न धार्यम् । यदि तु पुराण वचनानि आकरस्वतया

उपलभ्यन्ते । तदापि शुद्धमात्र विषय मेतत् ।

एकजातेरयं धर्मी न जातु स्वाद्धिजन्मनः ।

इति विष्णुस्मृत्या तथा व्यवस्थापनात् ।

तस्माच्चेतत् शुद्धविषय मेवं प्राप्तेऽभिधीयते ।

वैदिके धार्यमाणत्वात्तत्परियहदार्यतः ।

प्रत्यञ्ज्युतिमूलत्वात्तस्माद्वाः सप्रमाणकाः ॥

लिङ्गादचविधिः कल्पगोप्तृदाम श्रुतीयथा ।

निषेधवचनं त्वन्न वृत्तिकायसचक्रमम् ।

अदीक्षाविषयं यद्देत्सेव मत्प्रव्यवस्थितिः ॥

तथाहि—

वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीलेषु तद्विदाम् ।

साधारणैव साधूना मामन सुष्टिरेव च ॥

इति मनुस्मृत्या धर्मसमयः प्रमाणम् । वेदाद्येत्यादि
श्रुत्या च सदाचारस्य प्रामाण्यकथनात् । वेदविभिर्बहुभिः सस्य
धार्यमाणत्वात् । न च तेषां भ्रान्त्या तद्धारणं मिति वाच्यम् ।
माध्य रामानुजीय विष्णुस्वामि सम्प्रदायिना मनेकेषां भ्रान्ति
कल्पनस्य अन्यायत्वात् । काचित्कस्य होलाकाद्याचारस्य यदा
सदाचारत्वं तदा किमुतास्तु सर्वदेशानुगतस्य सदाचारत्वं वक्तव्य
मिति । किञ्च यद्येते अशिष्टत्वेनाभिमतता सादा एभिर्वेदिकानां
विवाहभोजनाद्यविगीतव्यवहारो मिथो न स्यात् ।

ननु—

यस्मिन् देशे यः साधारः पारम्पर्यक्रमगतः ।

श्रुतिस्मृत्यविरुद्धस्य सदाचारः स उच्यते ॥

इति स्मृत्या सदाचारस्य निर्वचनात् प्रकृतस्य तस्मात्स्य उदा-
हृतस्मृति विरुद्धत्वात् कथं सदाचारत्वमिति चेत् । इत्य-
मवेहि । यत्रविधिंविना निवेधमात्रं तस्यैव असदाचारत्वं कल
(नि) अभ्युत्थादिषत् । यत्र तु इयमपि अस्ति । तत्र विकल्पो
अह्यायह्यादिवत् । फलातिशय तदभाव कामस्येव ।

यदा—

श्रुतिहेतुं तु यत्र सात्तत्र धर्मावुमी स्मृती ।

स्मृतिहेतु विषयः कल्पनीयः पृथक् पृथक् ॥

इति वचना त्रिषेधस्य मृदायसादि निर्मित तप्ताङ्क विषयत्व
मिति साधुः पन्थाः ।

चक्रविम्बं मृदा कृत्वा तथा तप्तायसेन वा ।
तदङ्कधारणान् मर्त्योन्नरकं प्रतिपद्यते ॥
सौवर्णं राजतं ताम्रं चक्रं कांस्यमयं तथा ।
द्विजातिर्धारयेन्नित्यं सर्वकर्म्मसु पाव (वाच)नम् ।
इति नारदीय पञ्चरात्रोक्तेः ।

तथा—

चक्रादिकं सदाधार्यं दीक्षितैर्वेणावागमे ।
विष्णुभक्तैर्विशेषेण द्विजैर्वेदार्थं तत्परैः ॥
अदीक्षितो धारयेद् यः पतत्येव न संग्रयः ।

इति त्रैलोक्य मोहन पञ्चरात्रोक्तेषु ।

न चात्र तप्तायसेनेति पूर्वोक्त श्लोके तप्तपदवैयर्थ्यं । आयसेन
इत्येतावतैव अर्थसिद्धेरिति वाच्यम् । तप्तपदस्य शुद्धपर्यायत्वेन
शुद्धलोहनिर्मितमपि चक्रं न धार्यम् इत्येतदर्थपरत्वात् । तप्तायसं
शुद्धलोह मिति विष्णुकोषोक्तेः ।

यदुक्तम्—

शङ्खचक्राद्यङ्गनं च नृत्यगोतादिकं वृथा ।
एकजाते रयं धर्मो न जातु स्याद्विजन्मनः ॥

इति ।

चक्रादिधारणं वर्जनीयं (द्विजैः) नृत्यं वृथा हरिभक्ति रहितं
जनतोषकदिति स्कान्दे मार्गशीर्षमास माहात्म्य प्रकरणोक्तेः ।

चक्रादिकं सदाधार्यं दीक्षितैर्वेद्यावागमि ।

विष्णुभक्तैर्विशेषेष द्विजैर्वेदार्थं तत् परैः ॥

इति पूर्वोक्तविशेषोक्तेषु ।

नचैषां वचनानां निवन्धादावनुपलब्धादव्यवस्थापकत्वमिति वाच्यम् । पुरुषदोषोऽयं न प्रमाणं दोषाः । अन्यथा भारतादि समस्त पुराणस्य निवन्धादावनुदाहृतत्वात्तस्यापि अप्रामाण्यं प्रसज्येत इत्यलं प्रपञ्चेन ।

यद्वा । एकजातेः एकस्मादेव पितुर्जातिर्जन्म यस्य स एकजातिः विशुद्ध मातापितृक स्तस्यैवायं धर्मो न द्विजन्मनो दाभ्यां पितृभ्यां जन्म यस्य स द्विजन्मा कुण्डगोलकादि स्तस्य मायं धर्म इति वाक्यार्थः । जाति शब्दस्य जन्मार्थत्वञ्च “तत् सिद्धिजाति सारूप्य” मिति मीमांसा सूत्रव्याख्यानं चमिर्वे त्राद्यस्य इत्यु-दाहरणं वाक्यादौ दृष्टम् ।

विष्णुदीक्षाधिकारसु शुद्धस्यैव नाम्बन्धा । यत्र यथा षष्ठ-मूकपतितादिविवर्जनादिति कर्म पुराणोक्तेः । प्रमाणं तु पवित्रं ते इति श्रुतिरुक्तैव । यदुक्तं तेषां कर्मान्तरे विनियुक्तत्वेन भाष्यादौ तत् परत्वानुपलब्धिरिति । तदपि न साम्प्रतम् ।

उ च्छा दिवि दक्षिणावन्तो चसु (सु) र्वं चम्बदाः सह । ते सूर्येण इत्यादि मन्त्रस्य अन्यत्र विनियुक्तस्यापि सिद्धादव्यवधानादि विधायकत्वं यथा मीमांसकै रङ्गीकृतं तथाऽप्यपीति न कोऽपि दोषः ।

तदुक्तं राणके । ये अश्वदाः सह ते सूर्येण इत्यादि मन्त्र-
लिङ्गाक्षिप्ताश्वदान फलविधे रङ्गीकारादिति ।

यद्वा । धन्व इव प्रपा मित्यादि मन्त्राणां तत्तत् कर्मणि
विनियुक्तानां मपि प्रपाप्रवर्त्तनादि विध्याक्षेपकत्वं स्मृत्यधिकरणे
अङ्गीकृतम् ।

यथा वा—

आयाहोन्द्र पथिभिरोलितेभि र्यज्ञमिमं नो भागधेयं शुषस्व ।
तृप्तां जहुर्मातुलस्येव योषा भागस्ते पैदृष्वसेयी वपाम् * इत्या-
दीनां ब्राह्मणेन तत्तत् कर्मणि विनियुक्तानामपि मातुल-
कन्याविवाहविध्याक्षेपकत्वं मङ्गीकृतं माधवाचार्येण पाराशर
स्मृतिटीकायाम् ।

यथा वा । देवांस्य याभि र्यजते ददाति च इति मन्त्रस्य याज्या-
त्वेन विनियुक्तस्यापि याभिरिति यागकरणत्वेनाभिधानाद्दानेच
सामर्थ्येन कर्मकारकतया अन्वयाद् गोद्रव्यक यागदानविधाय-
यत्व मविरुद्धमिति न्यायसुधायासुपपादितम् ।

यथा वा—

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा ईशीर्षे सप्त हस्तानो षष्ठ ।
क्षत्वारि वाक् परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा येमनीषिणः ।
उतस्वः पश्यन्नददर्शं वाचं उतत्वः शृण्वन् न शृणोत्येनाम् । इत्यादि

* यथा मातुलस्य योषा दृष्टिता भागिनेयस्य भावः भग्ननीया भागिनेयेन
परिषेत्तु यंग्या । यथा च पैदृष्वसेयो पीनस्य भागः । तथायं ते
वपास्यां भाग इत्यर्थः ।

मन्त्राणां मन्त्र कर्मसु विनियुक्तानामपि व्याकरणाध्ययन विधि-
कल्पकत्वं भगवता एतच्छलिना महाभाष्ये अभ्युपगतम् ।

यथा वा—

विधिशक्तिर्न मन्त्रस्य नियोगेन अपनीयते । स्वतोविधास्यति
श्लेषे नियोगात् स्मारयिष्यति । इति तन्त्रवार्तिके भट्टाचार्येणापि
विधायकत्व मङ्गीकृतम् । तथा अत्रापि पवित्रं ते इत्यादि श्रुतीनां
विशिष्टफल प्रापकस्य तस्माद्धारणस्य विकल्पकत्वे न किञ्चित्
सुद्रोपद्रवशङ्का इत्युपरम्यते ।

अथवायं मन्त्रार्थः । तत्र

सर्वेवेदा यत् पदसामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्ददन्ति ।

इति कठश्रुत्या ।

वेदैश्च सर्वैरह मेववेद्यः—

इत्यादि स्मृत्याच “तत्तु समन्वयात्” इति ब्रह्मसूत्रेण च
सर्वेषां शब्दानां परब्रह्मभूते विष्णो समन्वयकथनात् श्रुत्यादे-
स्तत्तत् परत्व मभ्यर्हितम् । तदयं पवित्रं ते इति मन्त्रार्थः ।
हे ब्रह्मणस्पते वेदस्य चतुर्मुखस्य वा स्वामिन् विष्णो ते तव पवित्रं
पवित्रयति भूतानोति पविवद् वञ्चवत् चायतं रक्षति सुजनमिति
वा पवित्रं यच्चक्रं विततं तेजोभिर्व्याप्तं विस्तृतं वा वर्त्तते । तेन
चक्रेण प्रभुः सर्वोत्तमस्त्वं गात्राणि अस्माकं शरीराणि पर्येषि
पवित्रयसि । किं पञ्चगव्यादि प्राशनवत् कतिपयाङ्गानि पवित्री-
करोषि नेत्याह विश्वत इति । विश्वतः सर्वतः सर्वाण्यङ्गानि
पवित्रयसीत्यर्थः । परिपूर्वं इण् गतावितिधातुः पावनार्थं वर्त्तते ।

पवित्र शब्दस्य विष्णुचक्रवाचकत्वं तु काण्वशाखायां शतपथे सौत्रा-
मणी प्रकरणे दृष्टम् ।

यत्ते पवित्र मिति । तद्यथा विष्णोचक्रं तथा पवित्रमसीत्येवैतदाह ।

अभिधानेच—

पवित्रं चरणं नेमि रथाङ्गं च सुदर्शनम् ।

सहस्रारं प्राक्ततन्नं लोकहारं महीजसम् ।

नामानि विष्णुचक्रस्य पर्यायेण निबोध मे ॥

इति ।

तथा—

पवित्रं चरणं चक्रं लोकहारं सुदर्शनम् ।

पर्यायवाचकाच्चेते चक्रस्य परमात्मनः ॥

इति ।

तथा—

सुदर्शनेच दर्भेच पवित्रं शण सूत्रके ।

इति विश्वकोशेऽपि दृष्टम् ।

एवं पूर्वार्धेन चक्रसुतिमुक्त्वा उत्तरार्धेन चक्रधारण रक्षितानां
निन्दापूर्वकं तद्धारिणां श्रीविष्णुप्राप्तिरुच्यते ।

अतस्तनुरिति । अतस्मा श्रीविष्णुचक्रेण असंस्कृता तनुर्यस्य स
पुमान् आमः शाखोक्तचक्रसंस्काराभावादपरिपक्वः सन् तत् प्रसिद्धं
विष्णुस्थं ब्रह्म न अश्नुते न प्राप्नोति । अथ ये वहन्तः विष्णुचक्रं
भक्त्या धारयन्तः शाखोक्तविधिना ते श्रुतासद्भूत् । आपाक्वे इति
धातोर्निष्ठान्तस्य रूप मितत् । तथाच शाखोक्त संस्कारेण परिपक्वाः

निर्मलान्तःकरणाः सन्त एव तत् विश्वाख्यं परंब्रह्म समागत प्राप्नु-
वन्ति । तच्छब्दस्य भगवदाचकत्वं “तदिति वा एतस्य महतो
भूतस्य नाम भवतीति । तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति ।

ॐ तत् सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।

इत्यादि त्रुतिसिद्धम् ।

महाभूतं तु भगवानेव । एकोविशुर्महद्भूतमितिदान—

धर्मोक्तेः । तपोः । यथार्थं ज्ञानवतः । तप आलोचने इति
धातोरुप्रत्ययान्तस्य रूपम् । यदा । तपोः शत्रुसन्तापकस्य विशोः ।
तप सन्तापे इति धातोरूपं । यत् पवित्रं चक्रं दिवस्यदे क्रीडादि
गुणविशिष्टे वैकुण्ठादिस्थाने विततं व्याप्तं वर्त्तते । अस्य चक्रस्य
तन्त(यः)वः रश्मयः शोचन्तो दीप्यमाना व्यम्भिरम् । भक्तेषु विविध-
फल दाहत्वेन तिष्ठन्तीत्यर्थः । तथा अस्य पवित्रस्य आशवः
शीघ्रगामिनः व्यापिनो वा । अशूङ् व्याप्तावितिधातोरुप्रत्यया-
न्तस्य रूपमेतत् । तन्तवो रश्मयः पवीतारं तापादि संस्कारेषु
आत्मानं पवित्रीकुर्व्वाणं सञ्जनं वा अवन्ति रक्षन्ति । पवीतार-
मिति पूञ् पवने इति धातोस्तृण प्रत्ययान्तस्य रूपं । न केवल
भवन्ति किन्तु चेत (सा) सि सम्यग् ज्ञानदानेन दिव सृष्टं वैकु-
ण्ठादिस्थानं अधितिष्ठन्ति । पवीतारं वैकुण्ठादावधिष्ठापयन्ती-
त्यर्थः । अधिशूङ् स्यासां कर्म इति सूत्रेषु अत्र द्वितीया
विभक्ति र्ज्ञेया ।

चमूषदिति । चम्बां संसार सेनायां दुर्गमत्वेन सीदतीति
चमूषत् । तथापि श्वेतः शंसनीयः उत्तमो जीववर्गः गोविन्दः

गोविन्दस्य । ऋकारान्तत्वं छान्दसं । आयुधानि शङ्खचक्रादीनि
विभृत्वा विभ्राणः द्रुमः द्रवणशीलः ज्ञानेनार्द्र इत्यर्थः । अपा-
मूर्च्छिं अप्शब्दः कर्मवाचो प्रसिद्धः आरब्ध कर्मणामुत्कटभोगं
सचमानः सेवमानोऽपि महिषो महान् अव्यभिचरितभक्त्या महत्त्वं
प्राप्तः सन् समुद्रं क्षीरसागर लक्षणं तुरीयं धाम चतुर्थं स्थानं
विवक्ति सेवते । मुक्तो भवतीत्यर्थः । क्षीरसागरस्य चतुर्थस्थानत्वं
मोक्षधर्मादौ स्पष्टम् ।

गत्यां चतुर्थ्यां गच्छन्ति नारायण परायणाः ।

इति श्वेतद्वीपमाहात्म्ये ।

येन देवा इति । हे पावमान्यः देवताविशेषाः । येन पवित्रेण
चक्रेण देवा ब्रह्मादयः आत्मानं सदा पुनर्ते पवित्रीकुर्वन्ति तेन
पवित्रेण सहस्रसंख्यधारावता मां भवत्यः पुनस्तु इति वाक्यार्थः
पवित्रेणेति । दीप्यत् देदीप्यमान हे देव अग्ने क्रतून् अनु ।
ज्योतिष्टोमादि क्रतुफल प्राप्स्यथं (थं) क्रत्वा क्रतुना संकल्पित-
फलदात्रा शुक्लेण शुद्धेन पवित्रेण मां पुनीहि ।

यत्त इति । हे अग्ने ते तव अर्चिषि ज्वाला (मन्तरा) मध्ये
विततं यत् पवित्रं वर्त्तते । तेन पवित्रेण ब्रह्म वेदो भगवान् वा
मां पुनातु ।

चरण मिति । पवित्रयतीति पवित्रं विततं विस्तृतं पुराणं
पुरातनं यच्चरणं चक्रं वर्त्तते । येन च सज्जनो दुष्कृतानि तरति
शुद्धेन तेन पवित्रेण अरातिं अनर्थकारित्वेन शत्रुभूतं पाप्मानं
पापरूप मनादि अज्ञानं अतितरेम अतिक्रान्तावभूविम ।

चरुषं पवित्रमिति । नात्र पुनरुक्तिः । गोवलीवर्ह न्यायात् ।
सकीचकै र्मारुतपूर्णरन्ध्रै रिति वत् । एव मन्या अपि श्रुतय उक्तार्थे
प्रमाणत्वेनोच्यते । ग्रन्थगौरव भयान्नात्र उच्यन्ते । अत्र कश्चिद्
यदाह । भवतु तप्तचक्रादिधारणं श्रुतिस्मृत्यादि प्रमाण सिद्धं ।
तथापि वेदभ्रष्ट विप्राधिकारिकम् ।

तथाच स्कान्दे यज्ञवैभवखण्डे द्वात्रिंशाध्याये गौतमशापं
पुरस्कृत्य उक्तम् ।

पाञ्चरात्रे चक्रपाले तथा कालामुखेऽपि च ।
शाक्ते च दोक्षितायूयं भवेत् ब्राह्मणाधमाः ।
वीधे चाङ्गिरसे चैव तथा पाशुपतेऽपि च ॥

तथा तत्रैव—

आयुधैः शङ्खचक्राद्यै स्तदीयै रङ्गिताजनाः ।
अग्नितामै र्महामोहाद् भवेयु र्चांसयोर्द्वयोः ॥
इति ।

शाम्बपुराणेऽपि—

पाञ्चरात्रं भागवतं तन्मन्त्रं वैखानसाभिधम् ।
वेदभ्रष्टान् समुद्दिश्य कमलापति रक्तवान् ॥
इति ।

सूतसंहितायां च—

अत्यन्तस्खलितानां हि द्विजानां वेदमार्गतः ।
पाञ्चरात्रादयो मार्गाः कालेनैवोपकारकाः ॥

हेमाद्रौ प्रायश्चित्तकाण्डे पाप्नेऽपि—

शृणु राम महाबाहो लिङ्गचक्रादिधारणम् ।

शूद्रधर्मरतानां हि तेषां नास्ति पुनर्भवः ॥

विप्रस्यैतद्विगर्हत्वात् प्रायश्चित्त मुदीरितम् ।

इत्यादिवहुवचनदर्शनात् शङ्खचक्रादिधारणं वेदभ्रष्ट द्विज-
विषय मिति यत् केषाञ्चिन् मतम् । तदत्यन्तग्रन्थानवलीकन
जनितज्ञान विजृम्भणमात्रम् । एषां वचनानां नारदीय पञ्च-
रात्रव्यतिरिक्तागम विषयत्वात् । तथाहि पाप्ने पातालखण्डे
एकसप्तत्यध्याये गौतमशाप प्रस्तावे ।

गौतमेनाभिशासासु डिजा उद्विम्बमानसाः ।

कश्चित् काल मतिक्रम्य तेषु केचित्त मन्वयुः ॥

भूयसा प्रणिपातेन गौतमं तेऽभ्यपूजयन् ।

शुश्रूषायां स्थिता विप्रामनोवाक् काय कर्मभिः ॥

गौतमं प्रीणयामासुः शापस्यान्तमभीषवः ।

अथ प्रीतमनास्तेषां गौतमो मुनिसत्तमः ॥

उवाच मुनयः किं वो ददामि मुनिपुङ्गवाः ।

मत्तोवर मभीषध्वम् युष्माकं यदभीषितम् ॥

मुनय उचुः—

नास्माक मभिवाञ्छास्ति वरेषु मुनिसत्तम ।

शापदग्धाः श्रुति भ्रष्टा स्मस्मात् शापं निवर्त्तय ॥

गौतम उवाच—

अनृतं नोक्तपूर्वं मे यूयं महत्तिभाविताः ।

तन्मार्गं प्रवेशेऽपि वेदमार्गं प्रवर्त्तकाः ॥
 भविष्यथ यथापूर्वं मत्तः संश्रुत हिजाः ।
 वेदानां सारमुद्धृत्य यत्तन्मं हरिरुक्तवान् ॥
 श्वेतद्वीपे नारदाय मोक्षकामाय धीमते ।
 वेदाविरुद्धं तत्तन्मं सर्ववेदार्थं हंहितम् ॥
 तत्तन्मदीक्षां प्राप्तानां शङ्खचक्राङ्क धारिषाम् ।
 युष्माकं वेदमार्गोऽपि न नश्यति ममाश्रया ॥
 वेदशास्त्रार्थं वेत्तापि यो ज्ञानेन न संस्कृतः ।
 न स वेदफलं धत्ते यथा गौर्भारवाङ्कः ॥
 सर्ववेद मयं तन्मं नारदे पाञ्चरात्रकम् ।
 अन्यानि यानि तन्त्राणि हरिणाच हरेण (वा)च ।
 कृतानि ऋषिभिश्चापि मोहनानि न संशयः ॥
 तत्र ये विहिता धर्मा विरुद्धा वेदवादिनाम् ।
 अत स्तत्र न निष्ठास्तु युष्माकं मत् प्रसादतः ॥
 इति ।

ब्रह्माण्डेऽपि षोडशध्याये—

नारायण प्रसीतं यत्तन्मं वेदोपवृंहितम् ।
 तदेव वैदिकैर्ग्राह्यं नान्यद् गौतमशापतः ॥

भारतेऽपि नारदीये मोक्षधर्म—

पाञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः परः ।
 सर्वेषुच नृपत्रेष्ठ ज्ञानेष्वेतद्विशिष्यते ॥
 यथागमं यथाज्ञानं निष्ठा नारायणः प्रभुः ।

न चैन मिव जानन्ति तमोभूता विशांपते ॥

तथा—

वेद मिकं सांख्ययोगं योगारण्यक मिवच ।
परस्वराङ्गान्येतानि पञ्चरात्रं च कथ्यते ॥
पञ्चरात्रविदो ये तु यथाक्रमपरामृप ।
एकान्तभावोपगता स्तं हरिं प्रविशन्ति ते ।
यशः कान्तिर्धनं धर्मो नारायण परात्मकः ॥
इति नारदीय पञ्चरात्रस्य वेदात्मकत्वमुक्तम् ।

पाप्मे माघ माहात्म्येऽपि

विप्राणामवैष्णवत्वे निन्दनमुक्तम्—
अवैष्णवोऽहोविप्रो हतं श्राद्धमदक्षिणम् ।

तथा—

शुपाकमिव नेचेत लोके विप्रमवैष्णवम् ।
इति ।

शैवादेर्निन्दापि मिताश्वरायाम्—

शैवान् पाशुपतान् स्पृष्ट्वा लोकायतिक नास्तिकान् ।
विकर्मस्थान् द्विजाङ्गूद्रान् सवासा जलमाविशेत् ॥

स्नान्दे—

हरे यथावयोर्भेदं न करोति महामतिः ।
शिवभक्तः स विज्ञेयो महापाशुपतस्य सः ॥

ब्रह्मवैवर्ते—

कर्म्मसंस्त्रागिर्णं विप्रं ब्रह्माहमितिवादिनम् ।

वर्षं ब्रह्मोभय भ्रष्टं विकर्मसं त्वजेवरम् ॥
इत्यादिना ।

अथिहसंहितायामपि—

सर्गादौ ब्राह्मणाः सृष्टा वैश्वत्सेन चोदिताः ।
इतरेऽपि त्रयो वर्षा ब्रह्मणा विष्णुसेविना ॥
तस्माच्च वैश्वत्सविप्राः प्रकृत्याद्विजसत्तमाः ।
अवैश्वत्सं विप्राणां महापातक सन्धितम् ॥
इत्यादिना ।

वैश्वत्सशब्दोऽत्र संस्कारविशिष्ट वाचकः । यूपाहवनी-
यादिशब्दवत्—

वैश्वानसाद्यागमोक्तदीक्षां प्राप्तो हि वैश्वत्सः ।
इति कालनिर्णये माधवाचार्योक्तेः ।
वैश्वत्सं द्विविधं प्रोक्तं वाङ्ममाभ्यन्तरं तथा ।
यज्ञचक्रादिभिर्वाङ्म मान्तरं वीतरागता ॥
इति पाप्मोक्तेषु ।

तस्माच्छ्रुति स्मृत्यागमादि सर्व्वप्रमाण सिद्धत्वाद्वाङ्मस्यैः
यज्ञचक्रादि धारणं सर्वथा कर्त्तव्यमिति सिद्धम् ॥

तत् प्रकारसु पाञ्चरात्रेऽभिहितः—

शयन्यां चैव बोधिन्यां दीक्षाकाले विशेषतः ।
तप्तयज्ञादिकं धार्यं विधानेन समन्वितम् ॥
सुपुष्य शोभिते रम्ये वितानध्वजशोभिते ।

मण्डपे ह्यर्चयेद्देवं धूपै दीपैर्निवेदनैः ॥
 आराधनं ततः कुर्याच्चक्रस्य परमात्मनः ।
 स्वर्णेन कारयेच्चक्रं शङ्खं रौप्येण कारयेत् ॥
 षट्कोणैश्च समायुक्तं षडक्षर समन्वितम् ।
 मध्ये प्रणवसंयुक्तं वाङ्मे वसुदलैर्युतम् ॥
 मूलमन्त्रेण संयुक्तमितच्चक्रमिहोच्यते ।
 मध्ये तद्बीजं संयुक्तं शङ्खं कुर्याद्विचक्षणः ॥
 स्नाप्य * पञ्चामृतैः शुद्धै रर्च्यं तत् पुरतोहरेः ।
 ध्यात्वा सुदर्शनं तस्मिन् सहस्रारं महीजसम् ॥
 कोटिसूर्यसमप्रख्यं तेजसा भुवनत्रये ।
 षडक्षरेण मन्त्रेण † पूजयित्वाविधानतः ॥
 जपं कुर्यात्ततः पञ्चाच्छतसाहस्रसंख्यया ।
 षट् सहस्रं तु वा जप्त्वा पञ्चाक्षोमं समाचरेत् ॥
 इषुमात्रं चतुर्दिक्षु गोमयेन सवारिणा ।
 उपलिप्य स्थण्डिलं तु चतुरस्रं सुशोभनम् ॥
 तन्मध्येऽग्निं प्रतिष्ठाप्य स्वष्ट्योक्तविधानतः ।
 आग्न्य संस्कारपूर्वं तु इधाधानं समाचरेत् ॥
 आधारा वाज्यभागौ तु हुत्वा होमं (समा) चरेत् सुधीः ।

* स्नापयति चार्धं । समासं एव स्थण्डिलविधानात् ।

† सुदर्शननायकम् एव रूपम् ।

अग्न आयुषीति त्वचं * इन्द्रो ब्रह्मत्वचं † तथा ॥
 प्रजापते नेति ‡ त्वचं विश्वे देवा स इत्यृचम् § ।
 त्वया वयं सध्न्येति ॥ जुहुयात् प्रत्यृचं तथा ॥

* अग्न आयुषि पवस आसुवीर्जसिधं च नः ।

आरं वाधस्व दृष्टुनाम् । ३८

पुनन् मा देवजनाः पुनन् मनसा धियः ।

पुनन् विद्या भूतानि ज्ञातवन्दः पुनोहि माम् ॥ ३९

पवित्रेषु पुनोहि मा युक्तेषु देव दीयत ।

अग्ने क्रत्वा क्रतुर्परतु ॥ -इति ४०म. १८श. यजुः ।

† इन्द्रो ब्रह्मेन्द्र ऋषिर्ब्रह्मः पुरु पुरुहूतः ।

महान् महोभिः शचीभिः ॥ ७

स क्षम्यः स इव्यः सत्यः सत्वा तु विकृषिः ।

एकयित् सन्नभि भृतिः ॥ ८

तमर्केभि क्षं मामभि क्षं गायत्रे यर्षणयः ।

इन्द्र वईन्ति क्षितयः ॥ ९सृक्. म८. मृ१६ ।

‡ प्रजापते नत्वदेताव्यन्वीं विद्या ज्ञातानि परितावभुव ।

यत कामानं जग्मसन्नो अम्न वय स्याम पतयो रयीषाम् ॥

-इति १०म. १७१तु. १०सृक् ।

§ विश्वं देवाम आगत यणुता म इम इवम् ।

एत वरिं निषीदत ।

उपयाम गृहीतोऽसि विश्वेभ्यस्त्वादिवेभ्यः ।

एष ते यीनि विश्वेभ्यस्त्वादिवेभ्यः ॥ ७श. ३४म. यजुः ।

त्वया वय सध्न्य कोता सव प्रथान्यश्याम वाजान् ।

उभा जमा मृदया मत्य ताने ऽनृदया क्व च्यक्रयाक ॥

पश्चात् वेणवैः सूक्त मन्त्रैर्विष्णुप्रथाशकैः ।
 पवित्रं त इति * इत्यामृग्भ्यां होमं समाचरेत् ॥
 विश्वोरराट् मसि † च ये देवा इति च त्रिभिः ‡ ।
 एव माण्ड्येन होतव्यं मन्त्रैः प्रणवपूर्वकैः ॥
 पश्चात् सुदर्शनं तस्मिन् शङ्खं वाम्नी विनिक्षिपेत् ।
 दक्षिणं च भुजं पूर्वं चक्रेण प्रतपेत्ततः ॥
 वामं संप्रतपेत् पश्चाच्छङ्खेनैव द्विजोत्तमः ।
 शीतोदके विनिक्षिप्य पूजयेत् सुसमाहितः ॥

- * पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते प्रभुर्गामासि पर्येषि विभ्रतः ।
 अतप्रतनूर्गतदामो अमृते यतास इहहन्त सत् समावृत ॥
 तपोऽपवित्रं वितत दिवस्पदे शीचनी अस्म तनवो व्यस्त्रिणम् ।
 अवन्वस्व पवीतार माववो दिवस्पृष्ट मधितिष्ठन्ति तेजसा ॥
 —इति ८म. ८२तु. २२७क.

- † विश्वोरराट् मसि विश्वोःश्रुत्वाः ।
 विश्वोः श्रुत्वाः । विश्वोर्भुवोऽसि ।
 वेणव मसि विश्वे त्वा ॥ ५च. २१म. वज्रुः ।
 ‡ ये देवा देवानां यज्ञिया यज्ञिवानां सवत्सरीष सुप भानमासते ।
 अहतादो इविषो यज्ञे अस्मिन् स्वयं पिबन्तु मधुनी वृतस्य ॥ १२ ।
 ये देवा देवेशधि देवत्व मायन् ये ब्रह्मणः पुर एतारी अस्व ।
 येभ्यो न ऋते पवते धाम किञ्चन न ते दिवो न पृथिव्या अचिञ्चु ॥ १४ ।
 प्राणदा अपानदा व्यानदा वर्धोदा वरिवोदाः ।
 अन्वाः ॥ अन्वत्तपन् इतवः पावको अन्वत्त विषो भव ॥

ततः खिष्टकृतं हुत्वा होम शेषं समापयेत् ।
 एवं यो विभ्रयाद् भक्त्या शङ्खचक्रादि वैष्णवः ॥
 संसाररोगात् सम्पुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति ॥
 इति ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते
 शङ्खचक्रादिधारणविधानं समाप्तम् ॥

अथ आषाढ शुक्लद्वादश्यां विशेषो भविष्ये—

आभा कासु सिते पक्षे मैत्रश्रवण रेवती ।
 सङ्गमे नैव भोक्तव्यं हादय हादयीर्हरेत् ॥
 अस्यार्थः । आषाढ भाद्रपद कार्तिक हादयीषु अनुराधा
 श्रवणा रेवतीभिः क्रमेषु योगे सति तत्र पारणं न कुर्यादिति ।

अत्रविशेषोविष्णुधर्म—

मैत्राक्षपादे स्वपितृविष्णुः
 पौष्पाक्षपादे प्रतिबोधमेति ।
 श्रुतेषु मध्ये परिवर्त्तमेति
 सुप्ति प्रबोध परिवर्त्तनमेव वर्ज्यम् । इति ।

अत्रैव विष्णुशयनोक्तव उक्तो हेमाद्री ब्राह्मे—

एकादश्यां तु शुक्लाया माषाढे भगवान् हरिः ।

भुजङ्ग शयने श्येते क्षीरार्णवजले सदा ॥

इति ।

स्कान्देतु द्वादश्यामुक्तः—

आभाकाद्येषु मासेषु म्रियुने माधवस्य च ।

द्वादश्यां शुक्लपक्षे च प्रस्वापावर्त्तनोक्तवः ॥

तथा—

द्वादश्यां सन्धिसमये नक्षत्राणामसम्भवे ।

आभाका सितपक्षेषु शयनावर्त्तनादिकम् ॥

इति ।

वाराहेच—

द्वादशीति पारणाहोपलक्ष(णम्) कम् ।

पारणाहे पूर्वरात्रे घण्टादीन् वादयन् मुहुः ॥

इति विष्णुधर्मोक्तेः ।

अत्र एकादशीद्वादश्यादौर्देशभेदेन व्यवस्थाद्द्रष्टव्या ।

अयमुत्सवो मलमासे सति न कार्यः ।

ईशानस्य बलिं विष्णोः शयनं परिवर्जयेत् ॥

इति कालादर्शोक्तेः ।

यत्तु—

एकादश्यां तु गृह्णीयात् संक्रान्ती कर्कटस्य च ।

आषाढ्यां वा नरो भक्त्या चातुर्मास्यव्रतक्रियाम् ॥

इति ब्रह्मवैवर्तवचनं चातुर्मास्य व्रतविधायकं । तत् मन्त्र-
शास्त्रेऽपि द्रष्टव्यम् ।

मियुनस्यो यदाभानु रमावस्वा इयं सृशेत् ।

द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपितृकर्कटे ॥

इति हेमाद्रौ मोहचूडोक्तेः ।

अत्रैव चातुर्मास्यव्रतारम्भ उक्तो महाभारते—

आषाढस्य सितेपक्षे एकादश्या मुपोषितः ।

चातुर्मास्य व्रतं कुर्याद् यत् किञ्चिन्नियतो नरः ॥

इति ।

वसन्तित्यत्वमुक्तं तत्रैव—

वार्षिकांश्चतुरो मासान् वाहयेत् केनचिन्नरः ।

व्रतेन मोचेदाप्नोति किञ्चिद्वं वक्षरोद्भवम् ।

असम्भवे तुलार्केऽपि कर्त्तव्यं तत् प्रयत्नतः ॥

इति ।

इदं शुक्रास्तादावपि आरम्भं पूर्वं चेत् कार्यम् ।

न शैशवं न मीषं च शुक्रगुर्वीर्नवा तिथेः ।

स्वच्छत्वं चिन्तयेदाही चातुर्मास्य विधौ नरः ॥

इति ह्यगार्योक्तेः ।

प्रथमारम्भसु न भवत्येव—

आरम्भे दूषणं नास्ति अनारम्भे तु दूषणम् ।

इति विष्णुस्मृतेः ।

अशौचेऽपि एवमेव—

अशुचिर्वा शुचिर्वापि यदि स्त्री यदि वा पुमान् ।
व्रतमेतन्नरः कृत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इति स्नान्दोक्तेः । एतच्च प्रतिवत्सरं कार्यम् ।
प्रतिवर्षं च यः कुर्याद्देवं वै संस्मरन् हरिम् ।
देहान्ते ऽतिप्रदीप्तेन विमानेनार्कवर्चसा ।
मोदते विष्णुलोकेऽसौ यावदाभूत संग्रवम् ॥

इति हेमाद्रौ भविष्योक्तेः ।

इदं विष्णुभक्तैरपि कार्यम् । नित्यत्वात् ।

शिवे वा भक्तिसंयुक्तो भानौ वा गणनायके ।
कृत्वा व्रतसिद्धं ब्रह्मन् यथोक्त फलभाग् भवेत् ॥

इति ब्रह्मवैवर्तवचनम् ।

अथ हरिशयनोत्सवः ।

देवं संपूज्य विधि (ना) वद् यांनमारोप्य भक्तितः ।

जलाशयं ततो नीत्वा कुर्याद्दे शयनं हरेः ॥

सुत्वा पुरुषसूक्तेन अश्वस्वपार इत्यपि ।

शेष पर्यङ्कवर्षेऽस्मिन् फणामणि विभूषिते ॥

श्वेतद्वीपान्तरे देव कुब्ज निद्रां जगत्पते ।

इति मन्त्रेण तं देवं स्नापयित्वा प्रपूज्य च ।

श्वेतद्वीपे भोगिनाथे योगनाथे स्थिते त्वयि ॥

चातुर्मास्य व्रतेऽनुष्ठां देहि लक्ष्मीपते मम ।

सद्भागुष्मां गृहहस्त इमं मन्त्रं सुदीरयेत् ॥
इति रामार्चनचन्द्रिकायाम् ।

व्रतग्रहणप्रकारस्तु हेमाद्रौ भविष्ये—

महापूजां ततः कुर्याद्देवदेवस्य चक्रिषः ।
जाती कुसुममालाभिर्मन्त्रेणानेन पूजयेत् ॥

मन्त्रस्तु—

त्वयि सुप्ते जगन्नाथ जगत् सुप्तं भवेदिदम् ।
विवुद्धे च विवुध्येत प्रसन्नो मे भवाच्युत ॥
एवं तां प्रतिमां विष्णोः पूजयित्वा स्वयं नरः ।
प्रभाषेताग्रतोविष्णांः कृताञ्जलिपुटस्तथा ॥
चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि ।
इमं करिष्ये नियमं निर्विघ्नं कुरु केशव ॥
इदं व्रतं मया देव गृहीतं पुरतस्तव ।
निर्विघ्नां सिद्धिमाप्नोतु प्रसादात्तव केशव ॥
गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव पञ्चत्वं यदि मे भवेत् ।
तदेदं पूर्णतां यातु त्वत् प्रसादाद्द्रुमापते ॥
गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव यद्यपूर्वंघ्नं म्रिये ।
तस्ये भवतु सम्पूर्णं त्वत्प्रसादात्तज्जगाम् ॥

इति ।

अथ व्रतविशेष उक्तो भार्गवार्चनचन्द्रिकायां भविष्ये—

श्रावणे वर्जयेच्छाकं दधिभाद्रपदे तथा ।
दुग्धमाश्लयुजे मासि कार्तिके दिदसं त्यजेत् ॥ इति ।

स्नान्देऽपि—

चत्वार्षेयानि नित्यानि चतुराश्रमवर्त्ति (वर्षि) नाम् ।
 प्रथमे मासि कर्त्तव्यं नित्यं शाकव्रतं नरैः ॥
 द्वितीये मासि कर्त्तव्यं दधिव्रतमनुत्तमम् ।
 पयोव्रतं तृतीये तु चतुर्थे तु निशामय ॥
 द्विदलं बहुबीजं च हन्ताकं चैव वर्जयेत् ।
 नित्यान्येतानि विप्रेन्द्र व्रतान्याहु र्मनीषिणः ॥
 जम्बीरं राजमाषांश्च मूलकं रक्तमूलकम् ।
 कुष्माण्डमिच्छुहण्डं च चातुर्मास्ये त्यजेद्दुधः ॥
 विशेषाद्दरीं धात्रीं कुष्माण्डं तिमि (नी)र्डीं त्यजेत् ।
 जीर्णं धात्रीफलं ग्राह्यं तच्च कायस्य शोधनम् * ॥

तीर्थं सौख्येऽपि—

वार्षिकांश्चतुरोमासान् प्रसुप्ते वै जनार्द्धिने ।
 मच्चखट्वादि शयनं वर्जयेद् भक्तिमात्सरः ॥
 अनृतौ वर्जयेद् भार्ग्यां मांसं मधु परीदनम् ।
 पटोलं मूलकं चैव हन्ताकं च न भक्षयेत् ॥
 अभर्षं वर्जयेद्दूरान् मसूरं सितसर्षपम् ।
 राजमाषान् कुलित्यांश्च आशुधान्यं च वर्जयेत् ॥
 शाकं दधि पयो माषाञ्छ्रावणादिषु (वर्जयेत्) संख्यजेत् ।
 अत्र शक्यते अशितु मनेनेति शाक इति व्युत्पत्ती सूपादे-

* कश्चित् कायशोधनम् इति निबन्धसिन्धी पाठः ।

रपि त्यागापत्ते र्योगरुढत्वेन * शाकस्य दशविधत्वं ज्ञेयम् ।

तदाह कोशकारः—

मूलपत्र करीराय फलकाण्डाधिरुढकाः ।

त्वक् पुष्पं कवचं चेति शाकं दशविधं स्मृतम् † ॥

इति ।

मूल मारुकादि । पत्रं प्रसिद्धं । करोरं वंशाक्षुरः । अर्पं
नवपत्रवरूपं । अधिरुढ मङ्गुररूपं । अन्यत् स्रष्टम् ।

आचारदीपेऽपि—

हस्ताकंच कलिङ्गं च विखीदुम्बरभिस्सटाः ‡ ।

उदरे यस्य जीर्यन्ति तस्य दूरतरोहरिः ॥

अपरार्कदेवस्यः—

ब्रह्मचर्यं तथा शौचं सत्यं मामिषवर्जितम् ।

व्रतेष्वेतानि चत्वारि वरिष्ठानीति निश्चयः ॥

आमिषाणि पाप्मे—

प्राण्यङ्गचूर्णं चर्माम्बु जम्बीरं बीजपूरकम् ।

अयन्नशिष्टं माषादि यद्विशोरनिवेदितम् ।

दग्धं मन्त्रं मसूरंच मांसं चेत्यष्टधाऽऽमिषम् ॥

* योगरुढं बलीयन्नादिति भावः ।

† वस्तुतस्तु तत्तत् कालोद्भवाः शाका वञ्जनीयाः प्रयवतः । इति वचनात्
तत्तत् कालोद्भवानामेव निषेधः । अथ तत्तत् कालोद्भव आतीयत्वं विवक्षितं
तेन आतपादिशोषितानां वर्षान्तरोद्भवानामपि निषेध इति कल्पनाकरः ।

‡ भिस्सटा दग्धमन्त्रम् ।

अन्यथापि—

गोच्छागी महिषो क्षीरादन्य दुग्धादि चामिषम् ।
 धान्ये मसूरिकाः प्रोक्ता अन्नं पर्युषितं तथा ॥
 द्विजक्रीतारसाः सर्वे लवणं (भूमिजं) कृत्रिमं तथा ।
 ताम्रपात्रस्थितं गव्यं जलं पल्लसंस्थितम् ।
 आत्मार्यं पाचितं चान्न मामिषं तत् कृतं बुधैः ॥

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि—

चतुर्विंशती मासेषु हविष्याग्नी न दोषभाक् ।
 हन्ताकं सन्धितं चैव सुप्ते देवैर्विवर्जयेत् ॥

सन्धितं वत्सान्तर प्रसृत गवादि दुग्धं । लवणं शाकं चेत्यन्ये ।

हविष्य मुक्तं भविष्ये ।

हैमन्तिकं सिताऽस्त्रिकं धान्यं मुद्गास्तिलायवाः ।
 कलाय कङ्गुनोवारा वास्तूकं हिलमोचिका ॥
 षष्टिका कालशाकं च मूलकं केमुकेतरत् ।
 कन्दं सैन्धव सामुद्रे गव्ये च दधिसर्पिषी ॥
 पयोऽनुवृत सारं च पनसाम्न हरीतकी ।
 पिप्पली जीरकं चैव नागरङ्गं च तिमिङ्गी ॥
 कदली लवली धात्री फलान्यगुड मैक्षवम् ।
 अतैलपक्कं मुनयो हविष्यान्नं प्रचक्षते ॥

अन्नं अस्त्रिकधान्य मित्यभिधानादन्यत्रस्त्रिकधान्ये न दोषः

वत्सान्तराण्युक्तानि हेमाद्री भविष्ये —

स्त्री वा नरो वा मङ्गलो धर्मार्थं सुहृद्व्रतः ।

गृह्णीयान्नियमानेतान् दन्तधावनपूर्वकम् ॥
 तेषां फलानि वक्ष्यामि तत् कर्तृणां पृथक् पृथक् ।
 मधु (मिष्ट) स्वरौ भवेद्राजन् पुरुषो गुहवर्जनात् ॥
 तैलस्य वर्जनं कृत्वा सुन्दराङ्गः प्रजायते ।
 योगाभ्यासी भवेद् यस्तु स ब्रह्मपदमाप्नुयात् ॥
 ताम्बुल वर्जनाद् भोगी रक्तकण्ठश्च जायते ।
 घृतत्यागेन स्नावण्यं सर्वस्त्रिंशत् तनुर्भवेत् ॥
 शाक पचाशनाद् भोगी अपक्वादोऽमलो भवेत् ।
 भूमौ प्रस्तरशायी च विप्रो मुनिवरो भवेत् ॥
 एकान्तरोपवासेन ब्रह्मलोके महीयते ।
 धारणात्सखरोन्नां च गङ्गास्नान फलं लभेत् ॥
 मौनव्रती भवेद् यस्तु तस्याग्नाऽखलिता भवेत् ।
 भूमौ भुङ्क्ते सदा यस्तु स पृथिव्याः पतिर्भवेत् ॥
 प्रदक्षिण शतं यस्तु करोति स्तुति पाठकः ।
 हंसयुक्तविमानेन स हि विष्णु पदं व्रजेत् ॥
 अयाचितेन प्राप्नोति पुत्रान् धर्मानशेषतः ।
 षष्ठान्नकाल भोक्ता च कल्पस्थायी भवेद्दिवि ॥
 पर्षेषु यो नरो भुङ्क्ते कुरुक्षेत्रफलं लभेत् ।
 गुहवर्जनिरोदद्यात्तत् पूर्णं ताम्र भाजनम् ॥
 सहिरस्यं वृषश्रेष्ठ लवणस्त्राय्ययं विधिः * ।

* एषां व्रतानां समाप्ती कार्त्तिक्यां दानानि एकमत्रव्रते दद्यात् सन्पुत्र्य
 भंगुदंया । नक्तो वस्त्रयुगलम् । एकान्तरोपवासे जीः । भूव्रतमे व्रथा ।

सुप्तेदेवेतु यो विष्णोः शिवस्त्राङ्गन मर्चयेत् ॥
 पञ्चवर्षेसु योनित्यं स्वस्तिकैः पञ्चकैस्तथा ।
 स याति रुद्रलोकं हि गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥

भार्गवार्चनेतु —

शयनी बोधनीमध्ये शमी दूर्वापमार्गकैः ।
 भृङ्गराजेन देवांस्तु नार्चयेत् कदाचन ।
 नखलोमादिकानां तु धारणं कर्मसाधनम् ॥
 इति ।

स्कन्दपुराणेऽपि —

एकान्तरं द्वान्तरं वा कुर्यान् मासोपवासकम् ।
 अनोदनं फलाहारं नक्तव्रत मथापिवा ॥
 इति ।

ब्रह्मवैवर्ते —

लवणं वर्जयेद् यस्तु चातुर्मास्ये द्विजोत्तमः ।
 दत्त्वाऽनु दक्षिणां हेम लवणं च द्विजातये ।

बृहत्कालभोजने गीः । ब्रीहिनोधुमादि त्वानि हेमत्रीद्यादि । कृच्छ्रे
 गोयुगम् । आकाशने गीः । पयोव्रते दक्षिणं च । वृत्तव्रतेषु
 वासी गीः । ब्रह्मचर्ये स्वर्णमूर्तिः । ताम्बूलव्रते वज्रयुगम् । गीमे
 वृत्तकृष्णोवज्रयुगं चट्टाच । देवाये रङ्गमालिकाकरणे धेनु हेम
 पद्मं च । दीपिकाव्रते दीपिका वासीयुगं च । भूमिभोजने पद्मं
 भोजनेच काष्ठ पापं गीः । चतुष्पदीपदानि गोवासी च गीः ।
 प्रदक्षिणव्रते वज्रं । चतुष्पदीपदानि गोवासी च गीः ।

व्रतान्ते च प्रदातव्या चयारितनया शुभा ॥
चयारितनया धेनुः । एवमन्याम्यपि व्रतानि शक्तिः कार्याणि ।
व्रतरधिकारिणो भविष्ये —

अनम्यसु ये विप्रा स्तेषां श्रेयोविधीयते ।
अपोपवासनियमैर्नानादानैस्तथा नृप ॥
इति ।

अनमि यद्वचं तेषां मवश्यं कर्त्तव्यता प्रतिपादनाय नखितर
निरासाय ।

आहिताग्निरनग्निर्वा यन्नदानं व्रतादिकम् ।
शुद्धीवर्षं चतुर्थोऽपि वर्षत्वात् कर्त्तुं मर्हति ॥
वेद मन्त्र स्वधास्वाहा वषट् कारादिभिर्विना ।
अत्र स्त्रीणामपि अधिकारः ।

इति विष्णुधर्म्यं विशेषोक्तेः ।
भार्या पत्युर्मतेनैव व्रतादीनाचरेत् सदा ।
इति कात्यायन स्मृतेः ।

यत्तु स्कान्दे—

नास्ति स्त्रीणां पृथग् यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् ।
भर्तृशुश्रूषयेवेह लोकानिष्टान् व्रजन्ति ताः ॥
तद् भर्त्सनमुच्चाविषयमिति निबन्धकाराः ।
नूतन व्रतारम्भे कालसु रत्नमासायामभिहितः ।
सोमसौम्यं गुह्यशुक्रवासराः
सर्वकर्मसु (नितान्त) भवन्ति सिद्धिदाः ॥

भानु भौम शनिवासरिषु न

प्रोक्तमेव खलु कर्म सिध्यति ॥

विरुद्धसंज्ञा इह ये च योगा स्त्रेषामनिष्टः खलु पाद प्रायः ।

सवैधृतिसु व्यतिपातनामा सर्वोऽप्यनिष्टः परिघस्य चार्धम् ॥

तिस्रस्तु योगे प्रथमे सवज्ज व्याघात संज्ञे नव पञ्च शूले ।

गण्डेऽतिगण्डेच षडेव नाथः शुभेषु कार्येषु विवर्जनीयाः ॥

न सिद्धि मायाति कृतं च विद्यां विवारिघातादिकमत्रसिद्धम् ।

व्यवहार समुच्चये चत विशेष उक्तः—

सर्पिणीतु सिते पक्षे कृष्णेचैव तु वृषिकी ।

सर्पिण्यास्तु मुखं त्याज्यं वृषिक्याः पुच्छमेव च ॥

माधवीये तु—

विष्टि र्यदाहनि तिथेरपरार्धजाता

पूर्वार्धजा निशि तदा शुभदा च पुच्छे ॥

ब्रह्मयामलोऽपि—

दिनभद्रा यदा रात्रौ रात्रिभद्रा यदा दिवा ।

न त्याज्या शुभकार्येषु प्रादुरेवं पुरातनाः ॥

इति ।

तिथि माह सत्यव्रतः—

उदयस्था तिथि र्यां हि न भवेद्दिनमध्यभाक् ।

सां खण्डा न व्रतानां स्वादारम्भश्च समापनम् ॥

तचेति शेषः ।

इति ।

देवतः—

अभुक्त्वा प्रातराहारं स्नात्वाऽऽचम्य समाहितः ।

सूर्याय देवताभ्यश्च निवेद्य व्रतमाचरेत् ॥

व्रतान्ते कार्यमुक्त माम्नेये—

स्नात्वा व्रतवता सर्वव्रतेषु व्रतमूर्त्तयः ।

पूज्याः सुवर्णं मथ्याद्याः * शक्त्या वै भूमिशायिना ॥

अपोहोमश्च सामान्यं व्रतान्ते दानमेवच ।

चतुर्विं(श)शा द्वादश वा पञ्च वा त्रय एव वा ।

विप्राः पूज्या यथाशक्ति तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ॥

इति ।

अत्र विप्रा इति पुंनिष्कनिर्द्देशात् पुरुषा एव भोज्याः । न तु स्त्रियः । विरूपैकशेषस्य प्रमाणान्तरं विना अयुक्तत्वात् । एवं सहस्रभोजनादावपि ज्ञेयम् । एतेन एकस्य ब्राह्मणस्य आहृत्या भोजनमपि परास्तम् । बहुत्वस्य एकपदश्रुत्या ब्राह्मणान्वितत्वेन भोजनान्वयाभावादिति पार्थसारथि मित्राः ।

भविष्ये—

अनुक्तद्रव्यं तत् संख्या देवता प्रतिमा नृप ।

सौवर्णी राजती ताम्ना वृक्षजा मार्त्तिकी तथा ॥

चित्तजा पिष्टलेपोत्या निजवित्तानुरूपतः ।

आमाषात् पक्षपर्यन्तं कर्त्तव्या शक्तिवर्जितैः ॥

* आद्यपदेन रीत्यमन्त्रादयो गण्यन्ते ।

शक्तिवर्जितै रशक्तैरित्यर्थः ।

उद्यापनानुक्तौ मन्दिपुराणि विशेषोऽभिहितः ।

कुर्यादुद्यापनं तस्य समाप्तौ यदुदीरितम् ।

उद्यापनं विना यस्तु तद्भूतं निष्फलं भवेत् ।

यदि चोद्यापनं नोक्तं व्रतानुगुणतश्चरेत् ॥

वित्तानुसारतोदद्यादनुक्तोद्यापने व्रते ।

गांचैव काञ्चनं दद्याद्भूतस्य परिपूर्त्तये ॥

अशक्तौ तु नारदीये—

सर्वेषा मप्यलाभे तु यथोक्तकरणं विना ।

विप्रवाक्यं स्मृतं शुद्धं व्रतस्य परिपूर्त्तये ॥

हृद्या विप्रवचो यस्तु गृह्णाति मनुजः (शुभं) प्रिये ।

अदत्त्वा दक्षिणां पापः स याति नरकं ध्रुवम् ॥

भारते—

व्रतोपनिषदे चैव सर्वकर्मसु दक्षिणा ।

सर्वत्र तु मयोद्दिष्टा मूमिर्गावोऽथ काञ्चनम् ॥

शिवनेचोद्भवं यस्मात् सर्वत्र पितृव्रतभे ।

अमङ्गलं तद्यत्नेन दैवकार्येषु वर्जयेत् ॥

व्रतिना पराङ्गं वर्ज्यमित्युक्तं देवीपुराणि ।

व्रते च तीर्थेऽध्ययने आद्येऽपि च विशेषतः ।

पराङ्गभोजनाद्देवि यस्याङ्गं तस्य तत् फलम् ॥

इदमपि यतिव्रतचारिव्यतिरेकेण । तयोः पाकनिषेधात् ।

तदुक्तमग्नेये—

नित्यन्नायी मिताहारो गुरुदेवद्विजाश्वकः ।
 चारं चौद्रं च लवणं मधुमांसानि वर्जयेत् ॥
 तिलमुक्तावृते शैव्यं श (स) स्ये गोधूमकोद्रवी ।
 धान्यकं देवधान्यं च शमीधान्यं तथैश्वरम् ।
 खिलधान्यं तथा पण्यं मेघ चारगणः स्मृतः ॥
 इति ।

गृहीतव्रतत्यागे छागलेयः—

पूर्वं व्रतं गृहीत्वा यो नाचरेत् काम मोहितः ।
 जीवन् भवति चण्डालो मृतः श्लाचाभिजायते ॥

तत् प्रायश्चित्तमुक्तं गारुडे—

क्रोधाहोभात् प्रमादाद्वा व्रतभङ्गो भवेद् यदि ।
 दिनत्रयं न भुञ्जीत मुण्डनं शिरसोऽथवा ॥

इति प्रायश्चित्तोक्ते रतिक्रान्त व्रतानुष्ठानं कालान्तरे नास्तीति
 गम्यते । इदं प्रायश्चित्तं शक्तपरम् । अशक्तस्य तु
 इमाद्री—

उपवासासमर्थश्चेदेकं विप्रं तु भोजयेत् ।
 तावदनादि वा दद्याच्छक्तश्चेद्द्विगुणं तदा ॥
 सहस्रं सन्नितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमान् ।
 कुर्याद्वादश संख्याकान् यथाशक्त्वातुरीनरः ॥

अपराके देवलः—

ब्रह्मचर्यं तथा गौचं सत्त्वं मामिषवर्जितम् ।

व्रतेश्वेतानि चत्वारि वरिष्ठानीतिनिश्चयः ॥

मास्ये—

तस्मात् कृतोपवासेन स्नान मभ्यङ्ग पूर्वकम् ।

वर्जनीयं प्रयत्नेन रूपघ्नं तत् परं नृप ॥

अन्येऽपि व्रतनियमास्तत्र तत्र वक्ष्यन्ते ।

स्त्रीव्रते विशेषो हेमाद्री—

गन्धालङ्कार ताम्बूलं पुष्पमालानुलेपनम् ।

उपवासे न दुष्येत दन्तधावन मञ्जनम् ।

विधवा पतिमार्गेण कुमारी वा यदृच्छया ॥

इति ।

विष्णुधर्मो—

समस्तेषूपवासेषु पुमान् वाथ सुवासिनी ।

धारयेद्द्रक्तवस्त्राणि कुसुमानि सितानिच ।

विधवा शुक्लवसन मेकमेवहि धारयेत् ॥

मनुरपि—

पुष्पालङ्कारवस्त्राणि गन्धधूपानुलेपनम् ।

उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावन मञ्जनम् ॥ इति ।

यद्यपीदं सर्वोपवासविषयत्वेन प्रतीयते । तथापि सौभाग्यार्थक

नवरात्राद्युपवासविषयम् । नत्वेकादश्याद्युपवास विषयम् ।

असंक्रज्जलपानाच्च सकृत्ताम्बूलभक्षणात् ।

उपवासः प्रणश्येत दिवास्वापाच्च सैद्युनात् ॥

इति देवलेन तन्निषेधात् ।

यत्तु हरिवंशे काम्य व्रतेऽपि तन्निषेध उक्तः—

अस्नानं रोचनं चैव गन्धं सुमनसं स्था ।

व्रते चैवोपवासे च नित्यं मेव विवर्जयेत् ॥

इति ।

तत्तु तत्रोक्तं पुण्यक व्रतमात्रविषयम् । न तु सर्वविषयम् ।
पूर्वोक्तं वचनविरोधादिति मदनरत्ने उक्तम् ।

शिवधर्मो—

दानव्रतानि नियमा ज्ञानं ध्यानं तपोजपः ।

यत्नेनापि कृतं सर्वं क्रुद्धस्य तु हथाभवेत् ॥

अत्रविशेषो हेमाद्रौ पाद्ये—

गर्भिणी सूतिकादिषु कुमारी वायरीगिणी ।

यदा शुद्धा तदान्येन कारयेत् प्रयत्ना स्वयम् ॥

इति ।

पुंसोऽप्येवं । लिङ्गस्य अविवक्षितत्वात् । तेन यस्मिन् व्रते
यत् पूजादि विहितं तदान्येन कारयेत् । शरीरमावसाध्यनियमा-
सु स्वयं कुर्यादिति । हेमाद्रिरेवं व्याख्यातवान् ।

माधवाचार्यसु—

काम्योपवासे प्रक्रान्ते त्वन्तरा मृतसूतके ।

तत्र काम्यव्रतं कुर्याद्दानार्चनं विवर्जितम् ॥

इत्युक्तवान् । एवं रजस्वलाया अपि ।

प्रारम्भदीर्घतपसां नारीणां चेद्रजो भवेत् ।

न तत्रापि व्रतस्य स्यादुपरोधः कदाचन ॥

इति सत्यव्रतोक्तेः ।

प्रतिनिधीनाह पैठीनसिः—

अन्तरातु रजोयोगे पूजामन्येन कारयेत् ।

भार्या पत्युर्व्रतं कुर्याद् भार्यायाश्च पतिर्व्रतम् ।

असामर्थ्ये पर स्त्राभ्यां व्रतभङ्गो नजायते ॥

स्नानेऽपि—

पुत्रं वा विनयोपेतं भगिनीं भ्रातरं तथा ।

एषामभाव एवान्यं ब्राह्मणं वा नियोजयेत् ॥

कात्यायनः—

पितृ मातृ पति भ्रातृगुर्वर्थे च विशेषतः ।

उपवासं प्रकुर्वाणः पुष्यं शतगुणं लभेत् ॥

प्रभासखण्डेऽपि—

भर्ता पुत्रः पुरोधश्च भ्राता पत्नी सखापिवा ।

यात्रायां धर्मकार्येषु जायन्ते प्रतिहस्तकाः ।

एभिः कृतं महादेवि स्वयमेव कृतं भवेत् ॥

इदं सर्व्ववर्षं साधारणं । अविशेषात् ।

अत्रविशेष माह त्रिकाण्डमण्डनः—

काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिकेच सः ।

काम्ये चो(षू) पक्षमा दूर्हं केचित् प्रतिनिधिं विदुः ॥

न स्वात् प्रतिनिधिं मन्त्र स्वामि देवान्नि कर्षेत् ।

स देशकालयो नास्ति नारवे रन्निरेव सः ॥ इति ।

अथ व्रतादि सन्निपाते निर्णयः—

तत्र तिथिद्वयसन्निपाते तत्रतत्रोक्तं दानहोमादि क्रमेण अनु-
ष्ठेयं । अविरोधात् ।

यत्र तु नक्तैक भक्तादौ विरोध व्रतादौ (त्वे) एकं स्वयं कृत्वा
द्वितीयं भार्यादिना कारयेत् । इति माधवाचार्य्य आह ।

यत्र तु शिवरात्र्यादौ तिथिमध्ये पारणाय अग्निभोजनं
विहितम् ।

भूताष्टम्योर्दिवा भुक्त्वा रात्रौ भुक्त्वाच पर्वणि ।

एकादश्या महोरात्रं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

इति भोजन निषेधस्य प्राप्तः । तत्र पारणस्य वैधत्वाद्दिवस
भोजनं कार्य्यं निषेधस्य रात्रिप्राप्त भोजनपरत्वात् । विधिप्राप्ते
निषेधानवकाशात् । अग्नाषोमोयादिवत् ।

एव मष्टम्यादिनक्तव्रते संक्रान्ति रविवारादि संपातेऽपि नक्त
भोजनमेव स्यात् ।

यत्र पुनरष्टम्यादौ दिवा भुक्तिनिषेधस्तत्रैव संक्रान्त्यादौ सति
रात्रि भुक्तिनिषेध इति निषेधद्वयं प्राप्तम् । तत्र उपवास एव
स्यात् । तत्रापि पुत्रिणो गृहस्थस्य उपवासनिषेधात् किञ्चिद् भक्षणं
भवति ।

उपवासनिषेधे तु किञ्चिद् भक्षणं प्रकल्पयेत् ।

इति स्मृतेः । तथा चान्द्रायण व्रतमध्ये एकादश्यादौ तु भुक्तिः
कार्या । चान्द्रायणस्य काम्यत्वेन नित्यबाधकत्वात् ।

अथ केचित् । चान्द्रायणादि व्रतमध्ये एकादश्यादौ प्राप्ते उप-
वास एव कार्यः । एकादशीदिन प्रासासु द्वादश्यां प्राज्ञाः ।

यथा कथञ्चित् पिण्डानां चत्वारिंशच्छतद्वयम् ।

मासेनैवोपभुञ्जीत चान्द्रायण मथापरम् ॥

इति याज्ञवल्केन यथा कथञ्चिदित्युक्तत्वात् ।

काम्येषूपक्रमादूर्ध्वं केचित् प्रतिनिधिं विदुः ।

इति त्रिकाण्डमण्डनवचनाच्च प्रतिनिदध्यादित्याहुः ।

एव मेकादश्या मेकान्तरोपवासादि पारणायां प्राप्तायां जल
पारणां कृत्वा उपवासः कार्यः । आपो वा अशित मनशितं च
इति तैत्तिरीय श्रुतेः । एवं द्वादश्यां मासोपवासश्चाहप्रदोषादिषु
प्राप्तेषु एव मेव ज्ञेयमित्युपरम्यते ।

आषाढ पौर्णमास्यां कोकिलाव्रतमुक्तं हेमाद्रौ भविष्ये—

आषाढ पौर्णमास्यां तु सन्ध्याकालेऽप्युपस्थिते ।

सङ्कल्पयेन् मासमेकं श्रावणे प्रत्यहं त्वहम् ॥

स्नानं करिष्ये नियता ब्रह्मचर्यं स्थिता सती ।

भोक्षामि नक्तं भूशय्यां करिष्ये प्राणिनां दयाम् ॥

इत्यादि । एतस्य नक्तव्रतत्वात् सायाह्नव्यापिनी तिथिर्ग्राह्या ।
अत्रैव च व्यासपूजा विहिता । पौर्णमास्या द्वितीयदिने त्रिसुहर्त-
व्यापित्वे परैव प्राज्ञा अन्यथा पूर्वैवेति ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते

आषाढमासविधानानि ॥

अथ श्रावणमासविधानानि ।

—००—

तत्र श्रावणशुक्लतृतीया मधुसूक्तवाख्या गुर्जरदेशे प्रसिद्धा ।
सा च परा ग्राह्येति दिवोदासनिवन्धे ।
श्रावण शुक्लचतुर्थी तु गणेशव्रते पूर्वविधैव ग्राह्या ।
मातृविद्मो गणेश्वर इति स्मृतेः ।

श्रावण शुक्लपञ्चमी सर्पपूजादौ परैव ।

पञ्चमी नागपूजायां ग्राह्या षष्ठी समन्विता ।

तस्यां तु तोषिता नागा इतरा सचतुर्थिका ॥

इति स्कान्दोक्तेः ।

भविष्ये—

श्रावणेमासि पञ्चम्यां शुक्लपक्षेनराधिप ।

द्वारस्त्रोभयतोलेख्यागोमयेन विषोःखणाः ॥

मात्स्येऽपि—

नागाद्यैव तु कर्त्तव्याः खड्गखेटकधारिणः ।

अर्द्धं सर्पाकृति स्तोपां नाभे रुद्धं तु पौरुषी ॥

फणाय मूर्द्धि कर्त्तव्या द्विजिह्वावहवोऽसमाः ।

कृत्वा वा कौडुमान्नागान् गोधूमैः पयसाञ्चयेत् ॥

पूजयेद्विधिवद्दीर दधिदूर्वाङ्गुरैः कुशैः ।

गन्धपुष्पोपहारैश्च ब्राह्मणानां च तर्पणैः ॥

ये तान् वै पूजयन्तीह नागान् भक्तिपुरःसराः ।
न तेषां सर्पतो वीर भयं भवति कुत्रचित् ॥

इति ।

श्रावण शुक्लद्वादश्यां हरेः पवित्रारोपणं मुक्तं हेमाद्रौ विष्णु-
रहस्ये—

श्रावणस्य सितेपक्षे कर्कटस्ये दिवाकरे ।
द्वादश्यां वासुदेवाय पवित्रारोपणं स्मृतम् ॥
द्वादश्यां श्रावणे वापि पञ्चम्यामथवा त्रिजैः ।
आनुकूल्येषु कर्त्तव्यं पञ्चदश्यामथापि वा ॥

इति ।

हरस्य तु कालोत्तरे—

आषाढान्ते चतुर्दश्यां नभस्यनभसोस्तथा ।
अष्टम्यां च चतुर्दश्यां पञ्चयोक्तभयोः समम् ॥

इति ।

तत् प्रकारस्तु दीपिकादौ—

गोदोहान्तरिते काले पूर्वेषुर्वाधिवासनम् ।

इति ।

अत्र गौणकालो रामार्चन चन्द्रिकायाम्—

पवित्रारोपणं विघ्नाच्छ्रावणे न भवेद् यदि ।
कार्तिक्यवधिशुक्रास्ते कर्त्तव्य मिति नारदः ॥
हेम रौप्य ताम्रक्षीमैः सूचैः कौशेय पद्मजैः ।
कुशैः काशैश्च कार्पासैर्ब्राह्मण्याकर्त्तितैः शुभैः ॥

कृत्वा त्रिगुणितं सूत्रं त्रिगुणीकृत्यशोधयेत् ।
 तत्रोत्तमं पवित्रं तु षष्ट्या सहस्रतैस्त्रिभिः ॥
 सप्तत्यासहितं द्वाभ्यां शताभ्यां मध्यमं स्मृतम् ।
 साशोतिना शतनापि कनिष्ठं तत् समाचरेत् ॥
 साधारणं पवित्राणि त्रिभिः सूत्रैः समाचरेत् ।
 उत्तमं तु शतप्रत्ये पञ्चाशद् प्रत्ये मध्यमम् ॥
 कनिष्ठं तु पवित्रं स्यात् षट्त्रिंशद् प्रत्ये शोभनम् ।
 षट्त्रिंशच्च चतुर्विंशं द्वादशेति च केचन ।
 चतुर्विंशं द्वादशाष्टावित्येके मुनयो विदुः ॥

विष्णुरहस्ये तु प्रकारान्तरमुक्तम् —

अष्टोत्तरशतं कुर्याच्चतुःपञ्चाशदेव वा ।
 सप्तविंशति मे (रे) वाथ ज्येष्ठमध्यकनीयसम् ॥
 अधमं नाभिमात्रं स्याद्दूरमात्रं तु मध्यमम् ।
 उत्तमं वै जानुमात्रं * प्रतिमायां निगद्यते ॥

शिवपवित्रं तु शैवागमे —

एकाशोत्यायत्रा सूत्रै स्त्रिंशतावाष्टयुक्तया ।
 पञ्चाशता वा कर्त्तव्यं तुल्यप्रत्यान्तरालकम् ।
 द्वादशाङ्गुलमानर्धनि व्यासादष्टाङ्गुलानि वा ॥
 लिङ्गविस्तारमानानि चतुरङ्गुलकानि वा ।

अधिकारिणोऽपि तत्रैवोक्ताः —

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्य स्त्रिया स्त्री गूढ एवच ।

* प्रत्येवतो जानुमात्रमिति निर्णयविशुः ।

स्वधर्मावस्थिताः सर्वे भक्त्याकुर्युः पवित्रकम् ॥
 अतो देवेति * मन्त्रेण द्विजो विष्णौ निवेदयेत् ।
 शूद्रस्य मूलमन्त्रोवा येन वा पूजयेद्धरिम् ॥
 इति ।

एतच्च नित्यम्—

न करोति विधानेन पवित्रारोपणं तु यः ।
 तस्य वात्सरिकी पूजा निष्फला मुनिसत्तम ॥
 तस्माद् भक्तिसमायुक्तै नरै विष्णुपरायणैः ।
 वर्षे वर्षे प्रकर्त्तव्यं पवित्रारोपणं हरेः ॥
 इति तत्रैवोक्तेः ।

देवताविशेषे तिथयोऽपि तत्रैव—

धनदश्च रमा गौरी गणेशः सोमराड् गुहः ।
 भास्करश्छिन्दिक्काऽम्बाश्च वासुकिश्च तथर्षयः ॥
 चक्रपाणिर्ह्यनङ्गश्च शिवो ब्रह्मा तथैवच ।
 प्रतिपत् प्रभृतिष्वेताः पूज्यास्तिथिषु देवताः ।
 यथोक्ताः शुक्लपक्षे तु तिथयः श्रावणस्य च ॥
 इति ।

उक्ततिथ्यसम्भवे हेमाद्रिः—

चतुर्दश्या मथाष्टम्यां सर्वसाधारणं (दिनम्) तु तत् ।
 इति ।

* अतो देवा अवनो यतो विश्वविषकमे । प्रथिव्याः सप्त धामनिः ॥

तथा—

मासपक्षमहोरात्रं चिरात्रं धारयेत्तथा ।

दैवतं सूत्रसन्दर्भं देशकालविवक्षया ॥

इति ।

एतदकरणे प्रायश्चित्तमप्युक्तम्—

पवित्रारोपणं काले न करोति कथञ्चन ।

तदाऽयुतं जपेन् मन्त्रं स्तोत्रं वापि समाहितः ॥

श्रावणं शुक्लचतुर्दशौ पूर्वविद्या याद्या ।

श्रावणं शुक्ल पञ्चदश्या मुपाकर्म कार्यम् ।

पर्वण्यौदयिके कुर्युः श्राव(णे)णं तैत्तिरोयकाः ।

बह्वृचाः श्रावणे कुर्युः प्रहसंक्रान्तिवर्जिते ॥

इति गार्ग्यः ।

शौदयिकेऽपि पर्वणि विशेषः पाराशर माधवाये—

श्रावणी पौर्णमासो तु सङ्गवात् परतो यदि ।

तदैवौदयिको याद्या नान्यथौदयिको भवेत् ॥

इति ।

कर्म पर्याप्तं चेत् परमेव पर्व इति सुदर्शन भाष्येऽपि ।

तैत्तिरोयथतिरिक्तं यजुर्वेदिनां पूर्ववति हेमाद्रिमदनपारि-

जातम् ।

हेमाद्री गोभिलः—

अध्यायाना मुपाकर्म कुर्यात् कालेऽपराङ्गिके ।

पूर्वाह्णे तु विसर्गः स्यादिति वेदविदोविदुः ॥

इदं तु सामगविषयम्—

भवेदुपाकृतिः पौर्णमास्यां पूर्वह्न एव तु ।

इति प्रचेतोवचना दक्षेष्टां पूर्वाह्ण

एवेति कालनिर्णयदोषिकाकारः ।

पौर्णमास्या मत्तश्रवे पञ्चम्यादौ कार्यम् ।

अथातोऽध्यायोपाकर्मं शोषधोनां प्रादुर्भावे श्रवणेन श्रावण्यां
पौर्णमास्यां पञ्चम्यां हस्तेन वा इति कात्यायनसूत्रात् ।

श्रवणस्य विद्वत्वे गार्ग्यः—

धनिष्ठामंयुते कुर्याच्छ्रावणं कर्म यद् भवेत् ।

तत् कर्म सफलं ज्ञेयं मुपाकरणं संकृतम् ॥

श्रवणे च यत् कर्म उत्तराषाढसंयुते ।

संवत्सरं कृतोऽध्यायस्तत्क्षणादेव नश्यति ॥

इति ।

ध्यासः—

उदयश्चापिनि त्वेव विष्णुवृत्ते घटिकाद्वयम् ।

तत् कर्म सफलं ज्ञेयं तस्य पुण्यं मनस्तकम् ॥

इति ।

कात्यायनः—

अर्धरात्रादधस्ताच्चैत् संक्रान्तिर्दृष्टं तदा ।

उपाकर्मं न कुर्वीत परतश्चेन्न दोषकृत् ॥

इति ।

तथा—

संक्रान्तिर्ग्रहणं वापि पौर्णमास्यां यदा भवेत् ।
उपाकृतिस्तु पञ्चम्यां कार्या वाजसनेयिभिः ॥

यत्तु—

वौधायनसूत्रे श्रावण्यां पौर्णमास्या माषाढ्यां वा उपाकर्मा
कर्त्तव्यमित्युक्तं । तत् प्रौष्ठपद्यामपि दोषे श्रावण्यां कार्यं
मित्येवं परम् ।

वेदोपाकरणे प्राप्ते कुलीरे संस्थिते रवी ।
उपाकर्मा न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं सिंहयुक्तके ॥
नर्मदोत्तरभागे तु कर्त्तव्यं सिंहयुक्तके ।
कर्कटे संस्थिते भानावुपाकुर्यात्तु दक्षिणे ॥
इति बृहस्पतिः ।

इदं सामगविषयम्—

बिंहे रवी तु पुष्यर्क्षे पूर्वाङ्गे विचरेद्विः * ।
हृन्दोगा मिलिताः कुर्युर्हृत्सर्गं स्वस्वहृन्दसाम् ।
शुक्लपक्षे तु हृस्तेन उपाकर्मापराङ्गिकम् ॥
इति गार्ग्योक्तेः ।

यमः—

अवृष्यौषधयस्तस्मिन् मासे तु न भवन्ति चेत् ।

* पुष्याङ्गं ऽविचरेद्विः । अविचरे बृहदिदोषहीने । विचरेद्विः इति
पाठस्तु अज्ञानकृत इति कमलाकरः ।

तदा भाद्रपदे मासि श्रवणेन तदिष्यते ॥

इति ।

इदं शुक्रास्तादावपि कार्यम्—

नित्येनैमित्तिके जाप्ये होमयज्ञक्रियासु च ।

उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे ह्यस्तदोषो न विद्यते ॥

इति संग्रहोक्तेः । प्रथमारम्भसु न भवति ।

गुरुभार्गवयो मूर्ध्नि वात्ये वा वार्धकेऽपि वा ।

तथाऽधिमास संसर्प मलमासादिषु द्विजे ।

प्रथमोपाकृतिर्न स्यात् कृतं कर्म विनाशकम् ॥

इति कश्यपोक्तेः ।

वासः शुक्रो दिवसदशकं पञ्चकं चैव वृद्धः ,

पञ्चादशकं त्रितयमुदितः पक्षमैन्द्र्यां क्रमेण ।

जीवो वृद्धः शिशुरपि तथा पक्षमान्ये शिशू तौ * ।

वृद्धो प्रोक्तौ दिवसदशकं चापरैः सप्तरात्रम् ॥

एतच्च मलमासे न कार्यम् ।

उपाकर्म्मं तथोत्सर्गः प्रसवाहोत्सवाष्टकाः ।

मासवृद्धौ परे कार्या वर्जयित्वा तु पैटकम् ॥

इति ज्योतिः पराशरोक्तेः ।

एतच्च कर्म स्मार्त्तेऽग्नौ तदभावे लौकिकेऽग्नौ कार्यम् ।

अध्यायोपाकृतिं कुर्यात्तथोपासनवर्जिता ।

* पक्ष मन्देश मृती इति मुहूर्तविनायकः ।

कर्म्मइयमिदं केचिन्नीकिकान्मो प्रकुर्व्यते ॥

इत्याश्वलायन कारिकोक्तेः ।

शिवहोमोऽपि प्राचार्याम्नौ स्यात्—

न स्वेऽन्नावग्य होमः स्यान्मुक्तैकां समिदाहुतिम् ।

इति कात्यायनोक्तेः ।

एतच्च अध्यापनाग्निमत एव इति कर्काचार्यः । उक्त्वर्जन-
स्त्रायं गौणकालः—

पुष्ये तूक्त्वर्जनं कुर्यादुपाकर्म्मदिनेऽथवा ।

इति खादिरमृत्योक्तेः ।

मुख्यकालसु—

पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकाया मयापिवा ।

इति याज्ञवल्क्योक्तः ।

पौषां माघ्यां वा पौर्णमास्या मुक्त्वृजेदिति वीधायनः ।

अध्यायोक्त्वर्जनं माघ्यां पौर्णमास्यां विधीयते ।

इत्याश्वलायनकारिका ।

पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायां वा अध्यायानुक्त्वृजेरन्निति
कात्यायनः ।

सिंहे रवौ तु पुष्ये च पूर्वाह्नेऽविवरेवहिः ।

इति छन्दोगाद्यानां कालः । यदा तु पुष्यमक्षयं कर्कसंक्रान्ती
भवति तदा विशेषच्छन्दोगपरिशिष्टे—

मासे प्रोष्ठपदे हस्तात् पुष्यः पूर्वाभवद् यदा ।

तदाच यावन्ने कुर्यादुक्त्वर्जनं छन्दसां द्विजः ॥ इति ।

अत्र विशेषमाह कार्ष्णाजिनिः—

उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे यथाकालं समेत्य च ।
ऋषीन् दर्भमयान् कृत्वा पूजयेत्तर्पयेत्तथा ॥
इति ।

उपाकर्म्मणि उत्सर्गे च त्रिरात्र मनध्यायः ।

अत्र समुद्रगाव्यतिरिक्तानामपि नदीनां रजोदोषो नास्ति ।

उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे रजोदोषो न विद्यते ।

इति गार्गीयैः । उत्सर्जनस्य उपाकर्म्मकालत्वे पूर्वं सुत्स-
र्जनं कृत्वा पश्चादुपाकर्म्म कुर्यात्—

उपाकर्म्मापराह्णे स्यादुत्सर्गः प्रातरेवहि ।

इति हेमाद्रौ गोभिलस्मृतैः ।

अन्योऽत्रविशेषः संस्कार प्रकरणे द्रष्टव्यः ।

अत्रैव रक्षावन्धनमुक्तं हेमाद्रौ भविष्ये—

ततोऽपराह्णसमये रक्षा पोटलिकां शुभाम् ।

कारयेदक्षतैः शस्तैः सिद्धायै हेमभूषितैः ॥ इति ।

इदं भद्रायां न कार्यम्—

भद्रायां हे न कर्त्तव्ये श्रावणी फाल्गुनी तथा ।

श्रावणी नृपतिं हन्ति ग्रामं दहति फाल्गुनी ॥

इति संयहोक्तेः ।

तस्मात्तदन्ते कार्यमिति निर्णयामृते—

तन् मन्त्रसु—

येन वदो वलीराजा दानवेन्द्रो महाबलः ।

तेन त्वा मपि वंभामि रक्षे माचल माचल ॥
 ब्राह्मणेः क्षत्रिये वैश्येः शूद्रे रन्येष मानवैः ।
 कर्त्तव्यो रक्षिताचारो द्विजान् सम्यूज्य शक्तितः ॥
 इति ।

अत्रैवच श्रावणाकर्म उक्तमाश्वलायनेन —
 अघातः श्रावणाकर्म श्रावणां पीर्णमास्या मिति कात्यायन
 सूत्रात् ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते
 श्रावणमासविधानाति ॥

अथ भाद्रमासविधानानि ।

अत्र गोप्रसवे नारदः ।
 भानी सिंहगते चैव यस्य गौः संप्रसूयते ।
 मरणं तस्य निर्दिष्टं षड्भिर्मासैर्न संशयः ॥
 अत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि येन संपद्यते शुभम् ।
 प्रसूतां तत्क्षणादेव तां गां विप्राय दापयेत् ॥
 इत्यादि ।

भाद्रपद कृष्णचतुर्थी बहुलाख्या मध्यदेशे प्रसिद्धा । सा च
सायाह्न्यापिनी ग्राह्या । दिनद्वये तथात्वे पूर्व्वेव ।

गौर्याश्चतुर्थी वटधेनुपूजा दुर्गाश्चनं दुर्भरहोलिकेच ।
वत्सस्य पूजा शिवरात्रि रेताः परान्वितान्नन्तिनृपं सराद्रम् ।
इति दिवोदास निबन्धोक्तेः ।

अत्र धेनुपूजाशब्देन बहुला ग्राह्येति तत्रैव व्याख्यातम् ।
भाद्र कृष्णाष्टमी जन्माष्टमी ।

सा च हेधा । जन्माष्टमी जयन्तीच । तत्र ग्राह्या केवला-
ष्टमी सैव रोहिणीयुक्ता जयन्तीसंज्ञा ।

कृष्णाष्टम्यां भवेद् यत्र कलैका रोहिणीयदि ।
जयन्ती नाम सा प्रोक्ता उपोष्या सा प्रयत्नतः ॥

इति वसिष्ठपुराणोक्तेः । केवलापि उपोष्येव ।
भाद्रे वै बहुले पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।
न करोति नरो यस्तु स भवेत् क्रूरराक्षसः ॥
इति भविष्योक्तेः ।

यत्तु हरिवंशे—

अभिजिन्नाम नक्षत्रं जयन्ती नाम शर्च्चरी ।
मुहूर्त्तोविजयोनाम यत्र जातो जनार्दनः ॥

इति वचनादभिजिन्नाम नक्षत्रं रोहिण्येव । सर्व्वपुराणाणा
मेक वाक्यत्वात् । अभितः पापं जयतीति अभिजिदिति व्युत्प-
त्तेः ।

इदं जम्बाष्टमी व्रतं नित्यम्—

वर्षं वर्षे तु या नारो कृष्णजम्बाष्टमी व्रतम् ।

न करोति महाप्राण व्याली भवति कानने ॥

इति वीषान्त्रुतेः । पूर्वोक्तनिन्दान्त्रुतेषु ।

जयन्ती व्रतं तु काम्यम्—

महाजयार्थं कुरुतां जयन्तीं मुक्तयेऽनघ ।

धर्ममर्थं च कामं च मोक्षं च मुनिपुङ्गव ।

ददाति बाञ्छितानर्थान् येचान्येऽप्यतिदुर्लभाः ॥

इति फलश्रवणात् ।

शूद्राद्येन तु यत् पापं शवहस्त(स्व)स्य भोजने ।

तत् पापं लभते कुन्ति जयन्तीविमुखो नरः ॥

इति निन्दाश्रवणाच्च । यदा अष्टम्यां रोहिणीयोगे सदा
जम्बाष्टमी जयन्त्या मन्तर्भूता ज्ञेया । न तु सा पृथक् कार्या ।
अत्युपरासेनैव तत् सिद्धेः ।

तदुक्तं साधवेन—

यस्मिन् वर्षे जयन्त्यास्य योगो जम्बाष्टमी तदा ।

मन्तर्भूता जयन्त्यां स्वाष्टम्ययोगे प्रशस्तितः ॥

इति ।

किञ्च—

अत्र रोहिण्या अर्धरात्रयोगो शास्त्रः ।

रोहिण्या मर्धरात्रे च यदा जम्बाष्टमी भवेत् ।

तस्यामभ्यर्चनं शीरे हन्ति पापं त्रिजम्बजम् ॥

इति विष्णुधर्मवचनात् ।

समायोगे तु रोहिण्यां निशीथे राजसत्तम ।

समजायत गोविन्दो बालरूपी चतुर्भुजः ॥

तस्मात्तं पूजयेत्तत्र यथावित्तानुसारतः ।

इति वङ्गि पुराणवचनादर्धरात्रस्य कर्मकालत्व मवगम्यते ।

अतः—

कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनीतिधिः ।

तथा कर्माणि कुर्वीत क्वास हृद्दी न कारणम् ॥

इति विष्णुधर्मवचनात् ।

सप्तमी सहिताष्टम्यां निशीथे रोहिणी यदि ।

तत्रोपवासं कुर्वीत तिथि भास्ते च पारणम् ॥

इति वङ्गिपुराण वचनाच्च पूर्वत्रैव उपवासादि प्राप्तेः परदिने
सतोऽपि रोहिणीयोगस्य न प्रयोजकत्वं । अन्यथा बुधवारादे-
रपि प्रयोजकत्वापत्तेः ।

यत्तु—

रोहिणी संयुतोपोष्या सर्वाघोघ विनाशनी ।

अर्धरात्रा दधशोर्द्धं कलया वा यदा भवेत् ।

जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपाप प्रणाशनी ॥

इत्यग्निपुराण वचनं । तत् कैमुतिकन्यायेन निशीथ
योगस्यैव सुखार्थं मवगन्तव्यम् ।

यथापि स्कान्दे—

उदये चाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि ।
भवते बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्चं संयुता ।
अपि वर्षशतेनापि लभ्यते वा(सा)ऽथवा न वा ॥
इति ।

तद्दानादिविषयम् ।

उपवास शब्दाश्रवणादिति हेमाद्रि रूचे—
यदा ।

उदये चन्द्रोदये । अतो न व्रतभेद इति साधुः पत्न्याः ।
इदं व्रतं नित्यं काम्यं चेति बहवो निवन्धकारा पाहुः । अथ
अष्टम्या अपि निशीथवेधो ग्राह्यः ।

रोहिण्या मर्करात्रे च यदा कृष्णाष्टमी भवेत् ।

इति वचनेन तस्यैव मुख्यकालतोत्तरेः ।

अष्टमी रोहिण्योयुक्ता निशीथं (निशीथे) दृश्यते यदि ।

मुख्यकाल इतिख्यात एव जातो हरिः सयम् ॥

इति वशिष्ठ संहितोत्तरे ।

अष्टम्यत्र चतुर्धा भिद्यते ।

तद्यथा ।

पूर्वेश्वरेव निशीथयोगिनी ।

परेश्वरेव निशीथयोगिनी ।

उभयेश्वरेव निशीथयोगिनी । नोभयेशु निशीथयोगिनी ।

तत्र चाद्यो न सन्देहः कर्मकालव्याप्तेः ।

जन्माष्टमी रोहिणी च शिवरात्रि स्तथैव च ।
 पूर्वविद्या प्रकर्त्तव्या तिथिभान्ते च पारणम् ।
 इति भृगूक्तेः ।

अन्ययोस्तु परैव ।

प्रातः सङ्कल्पकाल व्याप्तेराधिक्यात् ।
 वर्जनीया प्रयत्नेन सप्तमीसंयुताष्टमी ।

इति ब्रह्मवैवर्त्तश्च । एवमंशतः समव्याप्तावपि परैव ।

विषमव्याप्तौ तु आधिक्येन निर्णयः कार्यः ।

रोहिणी योगोऽपि एव मेव चतुष्प्रकारो ज्ञेयः ।

निम्बादित्यसम्प्रदायिनां तु उदयव्यापिन्येव ग्राह्या ॥

पूर्वविद्याष्टमी या तु उदये नवमीदिने ।

मुहूर्त्त मपि संयुक्ता सम्पूर्णा साष्टमी भवेत् ॥

कलाकाष्ठा मुहूर्त्तापि यदा कृष्णाष्टमी तिथिः ।

नवम्यां सैव ग्राह्या स्यात् सप्तमी संयुता नहि ॥

इति पद्मपुराणोक्तेः ।

उदय व्यापिनी ग्राह्या कुले तिथिरुपोषणे ।

निम्बाकीं भगवान् येषां वाञ्छितार्थं फलप्रदः * ॥

इति वचनाच्च ।

हेमाद्रिस्तु सर्वेषां पूर्वैव इत्याह । पूर्वविद्या इत्यादि पाद्य-

* निम्बादित्यांपासकादि जन्माष्टमी रामनवमी शिवरात्र्यादौ पूर्वोऽत्रि
 कर्त्तव्यकालीनामपि तिथिं त्यक्त्वा हि ति मुहूर्त्तापि परैव तिथि वांछ्या
 इति मन्त्रे ।

वचनं तु पूर्वेऽह्नि निशोथे षष्टम्यभावे द्वितीयेऽह्नि उदये चन्द्रो-
दयसमये कलादिमात्राष्टम्यां व्रतं कर्त्तव्यमित्येतद्विषयम् ।
उदयश्चापिनीति वचनमपि निम्बसप्तमीव्रत पर मिति न कोऽपि
दोषः ।

अत्र कर्त्तव्यं मुक्तं भविष्ये —

ततोऽष्टम्यां तिलैः स्नातो नद्यादौ विमले जले ।
सुदेशे शोभनं कुर्याद्देवक्याः सूतिकागृहम् ॥
तन्मध्ये प्रतिमा स्थाप्या साचाप्येवंविधा स्मृता ।
काञ्चनी राजती ताम्बी पैत्तली मृन्मयी तथा ॥
वार्त्ती मणिमयीचैव वर्णकैर्लिखिताथवा ।
सर्वं लक्षणं सम्पन्ना पर्यङ्के च पटावृते ॥
प्रसूतां च प्रसूतां च स्थापयेन् मञ्चकोपरि ।
मां तत्र वालकं सुप्तं पर्यङ्के स्नानपायिनम् * ॥
यशोदां तत्र चैकस्मिन् प्रदेशे सूतिकागृहे ।
तद्वच्च कल्पयेत् पार्थ प्रसूतवरकन्यकाम् ॥
कश्यपो वसुदेवोऽयं मदितिश्चैव देवकी ।
शेषो वै बलभद्रोऽयं यशोदा क्षितिरन्वभूत् ॥
नन्दः प्रजापतिर्दक्षो गर्गश्चापि चतुर्मुखः ।
गौर्धनुः कुञ्जरश्चैव दानवाः शस्त्रपाणयः ॥

• अत्र पर

श्रीवैश्वानर पुण्ड्रि मन्त्रोक्तं नन्दकविम् ।

इत्युक्त्वा प्रजापत्याय ददाम् ॥

शैखनीयाश्च तत्रैव कालियो यमुनाङ्गदे ।
 इत्येवमादि यत् किञ्चिच्छक्यते चरितं मम ॥
 शैखयित्वा प्रयत्नेन पूजयेद् भक्ति तत्परः ।
 मन्त्रेणानेन * कौन्तेय देवकीं पूजयेन्नरः ॥
 पङ्कजैः पूजयेद्देवीं † नमो देव्यै त्रिया इति ।
 ततोमन्त्रेण वै दद्याच्चन्द्रायार्घ्यं समाहितः ॥
 शीरोदार्षवसम्भूत अत्रि ने (गो) च समुद्भव ।
 गृहाणार्घ्यं शशाङ्केदं रोहिण्या सहितो मम ॥
 ज्योत्स्नापते नमस्तुभ्यं नमस्ते ज्योतिषाम्पते ।
 नमस्ते रोहिणीकान्त अर्घ्यं नः प्रतिगृह्यताम् ॥
 प्रभाते ब्राह्मणाच्छक्त्या भोजयेद् भक्तिमावरः ।
 ॐ नमस्ते वासुदेवाय गोब्राह्मण हिताय च ।
 शान्तिरसु शिवं चासु इत्युक्त्वा मां विसर्जयेत् ॥
 इति ।

मायत्रिः किन्नराद्यैः सतत परिभृता वेणु वीणानिगाढैः .

शङ्करादर्भ कुम्भ प्रवर कृतकरैः किङ्करैः सेव्यमाना ।

पथ्यङ्गे स्नासृते या सुदिततर सुखी पुत्रिणी सम्भगाणे,

सा देवी देव माता अयति सततया देवकी कान्तरुपा ॥

एवं रूपेण

देवी त्रिय तन्मन्त्रं यथा ।

पादौ सवाहयन्ती शोर्द्वयम् । परशानिके ।

निषणा पङ्कजं पुन्या नमो देव्यै त्रिया इति ।

तत्र हेमाद्रौ नारदः—

तिथिरष्टगुणं हन्ति नक्षत्रं च चतुर्गुणम् ।

तस्मात् प्रयत्नतः कुर्यात्तिथि भान्ते च पारणम् ॥

तिथ्युच्चयोर्यदाच्छेदो नक्षत्रान्त मथापि वा ।

अर्चरात्रेऽथवा कुर्यात् पारणं त्वपरेऽहनि ॥

इति वचनाद् हयो रन्ते पारणं मुख्यम् ।

सर्वेष्वेवोपवासेषु दिवा पारणं मिथ्यते ।

इति ब्रह्मवैवर्तवचनं तु व्रतान्तरविषय मिति हेमाद्रिः ।

नात्र निशीथ भोजननिषेधः प्रवर्तते ।

अर्चरात्रे ऽथवा कुर्यात्

इत्यादिना विशिष्य तद्विधानात् ।

अत्राशक्तौ वद्वि पुराणम्—

भान्ते कुर्यात्तिथेर्वापि शस्तं भारत पारणम् ।

तिथ्यन्ते वोत्सवान्तेवा व्रती कुर्वीत पारणम् ॥

इति च गौणं पारणम् । उभयान्ते पारणं मिति तिथिनक्ष-

त्रयोः समयो गे द्रष्टव्यं । तिथेरेव प्राधान्यात् ।

सांयोगिके व्रते प्राप्ते यत्रैकोऽपि वियुज्यते ।

तत्रैव पारणं कुर्यादिति वेदविदो विदुः ॥

इति निर्णयामृताच्च ।

इति जम्बाष्टमीव्रतविधानम् ।

भाद्रपदामावास्यायां

कुशग्रहणं मुक्तं हिमाद्रौ हारीतेन—

मासे नभस्यमावास्या तस्यां दर्भोच्चयो मतः ।

अयात यामासो दर्भा नियोज्याः स्युः पुनः पुनः ॥

इति ।

नभसि आवणे । तेन दर्शान्तमासपक्षत्वेन जन्माष्टम्यनन्तर
दर्शो लभ्यते । तत्र दर्भं ग्रहणं कर्त्तव्यं मिति केषाञ्चिन्नतम् ।

अन्ये तु—

मासे नभस्येऽमावास्या तस्यां दर्भोच्चयः स्मृतः ।

इति पाठं कल्पयित्वा नभस्ये भाद्रपदे इति व्याख्याय तत्र
दर्भग्रहणं कर्त्तव्यं मित्याहुः ।

अथ भाद्रपद शुक्लतृतीयायां

हरितालिकाव्रतमुक्तं स्कान्दे—

सा च परा याज्ञा ।

मुहूर्त्तमात्रं सखेऽपि दिने गौरी व्रतं परे ।

शुद्धाधिकाया मध्येवं गणयोगं प्रशंसनात् ॥

इति माधवोक्तेः ।

चतुर्थी सहिता या तु सा तृतीया फलप्रदा ।

अवैधव्यकरा स्त्रीणां पुत्रं पीत्रं विवर्द्धिनी ॥

द्वितीया सहितां तां तु या करोति विमोहिता ।

सा वैधव्यं मवाप्नोति रुग्णदेहा च जायते ॥

इत्यापस्तम्बोक्तेः ।

आद्या मधुश्रावणिका कज्जली हरितालिका ।

चतुर्थी मित्रिता स्त्रीभिर्दिवान्ते विधीयते ॥

द्वितीया नभसः शुक्ला मधुश्रावणिका कृता ।

भाद्रस्य कज्जली कृष्णा शुक्ला च हरितालिका ॥

इति दिवोदासनिकम्बवचनाच्च ।

भाद्रस्य कृष्णा चतुर्थी वरद विघ्नेश चतुर्थी ।

सा च मध्याह्नव्यापिनी याद्या ।

प्रातः शुक्लतिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेत्पु ।

इति हेमाद्रौ भविष्योक्तेः । परदिने मध्याह्नव्यास्यभावे तु
पूर्वविद्या याद्या ।

मातृविद्धो गणेश्वरः । इत्युक्तेः ।

सा च वारविघ्नेषु प्रशस्ता ।

भाद्रशुक्लचतुर्थी या भीमिनार्केणवायुता ।

महती साऽच विघ्नेश मर्च्चित्वेष्टफलं लभेत् ॥

इति निर्णयामृतोक्तेः । अत्र चन्द्रदर्शनं निषिद्धम् ।

तथाच अपरार्के मार्कण्डेयः—

सिंहादित्ये शुक्लपक्षे * चतुर्थ्यां चन्द्रदर्शनम् ।

मिथ्याभिदूषणं कुर्यात्तस्मात् पश्येन्न तं तदा ॥

तद्दीपशान्तये सिंहः प्रसेन मिति वै पठेत् ।

* शुक्लपक्षे इत्युपपन्नम् । पञ्चाननगते भागी पचयोऽभयोरपि ।

चतुर्थ्यां नृदितशब्दो नेचित्तव्यः कदाचन ।

इति विशेष वचनान् । चतुर्थ्यां नेचित्तव्य

इति नृनिभि वदितः ।

श्रीकलु विष्णुपुराणे—

सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवताहतः ।

सुकुमारक मारोदी स्तवश्लेषस्यमन्तकः ॥

इति ।

भाद्र शुक्लपञ्चमी ऋषिपञ्चमी ।

सा च हेमाद्रिमते परा ।

सिता परयुता याद्या पञ्चमी । इति दीपिकोक्तेः ।

माधवमते पूर्वा । सर्वत्र पञ्चमी पूर्वा । इति तदुक्तेः ।

तत्र ऋषीन् पूजयित्वा अकष्ट भूमिजातेन * वर्त्तत ।

एवं सप्तवर्षाणि कृत्वा सप्तकुम्भेषु प्रतिमासु ऋषीन् संपूज्य
परिऽह्नि तन्मध्येण अष्टोत्तरशतं तिलैर्हुत्वा सप्त ब्राह्मणान् भोज-
यित्वा तेभ्यः कुम्भाच्चिवेदयेत् ।

इति निर्णयामृते ।

अथ भाद्र शुक्ल सप्तमी

अमुक्ताभरण सप्तमी ।

सा च पूर्वा याद्या । तदक्षाम्भे उत्तरा ।

सप्तमी पूर्वविद्यैव व्रतेषु निखिलेष्वपि ।

अक्षाम्भे पूर्वविद्यायाः परविद्यापि मृद्ध्यताम् ॥

इति माधवोक्तेः ।

तच्च व्रतं यावज्जीवं कर्त्तव्यमित्युक्तं मदनरत्ने—

* अष्ट भूमिजातेन इति निर्णय सिन्धी पाठः ।

शुक्ले भाद्रपदेमासि सप्तम्यां हि जलाशये ।
 स्नात्वा शिवं मण्डलके लेखयित्वा तथाम्बिकाम् ॥
 भक्त्या संपूज्य समयं कुर्याद्ब्रह्मा करे गुह्यम् ।
 यावज्जीवं मयात्मा तु शिवाभ्यां संनिवेदितः ॥
 इत्यादि ।

अथ भाद्र शुक्लाष्टमी दूर्वाष्टमी ।

सा च पूर्वविद्या प्राज्ञा—

त्रावशी दुर्गं नवमी दूर्वा चैव दुताशनी ।
 पूर्वं विद्या तु कर्त्तव्या शिवरात्रिर्वलेर्दिनम् ॥

इति यमस्मृतेः ।

शुक्लाष्टमीतिथि र्यां तु मासि भाद्रपदे भवेत् ।
 दूर्वाष्टमी तु सा कार्या ज्येष्ठां मूलं च वर्जयेत् ॥

इति यत् परदिन विधायकं । तज्ज्येष्ठा मूलयोगे कति द्रष्ट-

व्यम् ।

दूर्वाष्टमी सदात्वाज्या ज्येष्ठामूलार्धं संयुता ।

ऐन्द्रार्धं पूजिता दूर्वा इत्यपत्यानि नान्यथा ।

पत्युराबुर्हरामूले तस्मात्तां परिवर्जयेत् ।

इति हेमाद्री निवेधात् । इदं व्रत मगस्त्रोदये कन्यार्के च

न कार्यम् ।

शुक्ले भाद्रपदे मासि दूर्वासंज्ञा तथाष्टमी ।

सिंहार्क एव कर्त्तव्या न कन्यार्कं कदाचन ।

सिंहस्ये सोत्तमा सूर्ये ऽनुदिते सुनिसत्तमे * ॥

इति मदमरत्ने खान्दोक्तेः ।

भाद्र शुक्लाष्टम्या मगस्थोदये भाविनि पूर्व शुक्लाष्टम्या मेव
कुर्यादिति हेमाद्रिश्च ।

इदं व्रतं स्त्रीणां नित्यम्—

या न पूजयते दूर्वां मोहादिहयथाविधि ।

त्रीणि जन्मानि वैधव्यं लभते नात्र संशयः ॥

तस्मात् सम्पूजनीया सा प्रतिवर्षं (यथाविधि) वधूजनैः ।

इति पुराण समुच्चयात् ।

यदाख्यष्टम्यां ज्येष्ठादेः सम्पूर्णं योगं सदा—

कर्त्तव्या चैकभक्ते न ज्येष्ठामूलं यदा भवेत् ।

दूर्वा मभ्यर्चयेद् भक्त्या न वन्द्यं दिवसं नयेत् ॥

इति गार्गीक्ते स्तत्रापि व्रतं कार्यं मेव ।

विधिसु भविष्ये—

शुची देशे प्रजातायां दूर्वायां ब्राह्मणोत्तमः ।

स्थाप्य लिङ्गं ततो गन्धैः पुष्पैर्धूपैः समर्चयेत् ॥

दध्यक्षतैर्द्विजश्रेष्ठ अर्घ्यं दद्याच्चिलोचने ।

दूर्वा शमीभ्यां विधिवत् पूजयेच्छ्रद्धयान्वितः ॥

मन्त्रसु—

त्वं दूर्वेऽमृतजन्मासि वन्दितासि सुरासुरैः ।

सौभाग्यं सन्ततिं देहि सर्वकार्यकरी भव ॥

यथा शाखा प्रशाखाभिर्विसृता त्वं महीतले ।
 तथा ममापि सन्तानं देहि त्वमजरामरम् ॥
 अनन्निपक्व मन्नीयादन्नं दधि फलं तथा ।
 अक्षार लक्षं ब्रह्मन्नाग्नीयान् मधुना(समम्)न्वितम् ॥
 इति ।

भाद्रे अधिमासे सति निर्णयदीपे स्नान्दे—
 अधिमासे तु संप्राप्ते नभस्य उदये सुनेः ।
 अर्वाग् दूर्वाव्रतं कार्यं परतो नैव कुत्रचित् ॥
 इति ।

अत्रैव ज्येष्ठापूजा उक्ता माधवीये स्नान्दे—
 मासि भाद्रपदे शुक्लपक्षे ज्येष्ठर्षसंयुते ।
 यस्मिन् कस्मिन् दिने कुर्या ज्येष्ठायाः परिपूजनम् ॥
 इति ।

दिनद्वये नक्षत्रयोगे सति परा प्राज्ञा । पूर्वोऽङ्गि रात्रियोगी
 पूर्वव ।

नवम्यासहकार्यास्यादष्टमी नात्र संशयः ।
 मासि भाद्रपदे शुक्लपक्षे ज्येष्ठर्ष संयुता ।
 रात्रिर्यस्मिन् दिने कुर्यात्तत्र ज्येष्ठाप्रपूजनम् ॥
 इति तत्रैवोक्तः । क्वचिदस्य अपवादः ।
 यस्मिन् दिने भवेज्येष्ठा मध्याह्ना दूर्ध्वं मध्यणुः ।
 तस्मिन् इत्रिष्वं पूजा च न्युनाचेत् पूर्ववासरे ॥
 इति ।

इदं केवलं त्रिंशो नक्षत्रे चोक्तम् ।

त्रिंशो वेवाचरेदायं द्वितीयं वेवसर्षके ।

इति स्मृतेः ।

दाक्षिणात्यासु नक्षत्रे एव इदमाचरन्ति ।

तथाहि—

मैत्रेयावाहयेद्देवीं ज्येष्ठायां तु प्रपूजयेत् ।

मूले विसर्जयेद्देवीं त्रिदिनं व्रतसुत्तमम् ।

इति ।

नमस्कार मन्त्रसु—

ज्येष्ठायै ते नमो नित्यं ज्येष्ठायै ते नमो नमः ।

शर्वा (यै) ष्यै ते नमोनित्यं शाह्वर्यै ते नमो नमः ॥

इति ।

अथ भाद्रशुक्ल द्वादश्यां श्रवणयोग रहितायां
पारणं कुर्यात्—

आभाकासितपक्षेषु मैत्र श्रवणं रेवति ।

सङ्गमे नहि भोज्यं द्वादश द्वादशीर्हरेत् ॥

इति निषेधात् ।

अत्रापि विशेषो विष्णुधर्म—

मैत्राद्यपादे स्वपितृह विष्णुः

पौष्णान्य पादे प्रतिबोधमेति ।

श्रुतेषु मध्ये परिवर्तनेति

सुप्ति प्रबोध परिवर्तनमेव वर्ज्यम् ॥ इति ।

अथैव शक्रध्वजोत्थापनमुक्तमपरार्कं ।

द्वादश्यां तु सिते पक्षे मासि भाद्रपदे तथा ।

शक्रमुत्थापयेद्राजा विष्णुं श्रवणं वासवे ॥

इति ।

इयमेव श्रवणद्वादशी । तत्र एकादश्यां द्वादशी श्रवणयोगी
सैवीपीथ्या ।

एकादशी द्वादशी च वैष्णव्यमपि तत्रचेत् ।

तद्विष्णुशृङ्खलं नाम विष्णु सायुज्यं कृद् भवेत् ॥

इति विष्णुधर्मोक्तेः ।

संस्पृश्यैकादशीं राजन् द्वादशीमपि संस्पृशेत् ।

श्रवणं ज्योतिषां श्रेष्ठं ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

इति नारदीयोक्तेषु । तत्र यदि कलामात्रं श्रवणं भवति
तदा पूर्वैव ।

तिथि नक्षत्रयोर्योगो योगश्चैव नराधिप ।

द्विकलो यदि लभ्येत सप्तेयोज्ञष्टयामिकः ।

इति नारदीयोक्तेः ।

दिवोदासीये तु अत्र विशेष उक्तः ।

रात्रेः प्रथम (पादे) यामेचेच्छ्रवणं हरिवासरे ।

तदा पूर्वामुपवसेत् प्रातर्भान्ते च पारणम् ॥

इति ।

द्विकलो यदि लभ्येत इति पूर्ववचनं तु कैमुतिकन्यायेन
प्राशस्त्यपरमित्यवगन्तव्यम् ।

इयं बुधवारे अतिप्रशस्ता—

बुधश्रवण संयुक्ता सैव चेद्द्वादशी भवेत् ।

अत्यन्त महती सास्याहृतं भवति चाक्षयम् ॥

इति स्कान्दोक्तेः । यदा तु एकादशेव श्रवणयुता तदापि
पूर्वेव ।

यदा न प्राप्यते ऋक्षं द्वादश्यां वैष्णवं क्वचित् ।

एकादशी तदोपोष्ठा पापघ्नी श्रवणान्विता ।

इति नारदीयोक्तेः ।

यदा द्वादशेव ऋक्षं युता * । तदा उपवासद्वयम् ।

एकादशी द्वादशी च विष्णु नक्षत्र संयुता ।

उपवास द्वयं कृत्वा त्रयोदश्यां तु पारयेत् ।

इति विष्णुोक्तेः । ननु पारशेनैव व्रतसमाप्ते रेकादशीव्रतस्य
असमाप्तावपि कथं व्रतान्तरस्य आरम्भः ।

असमाप्ते व्रते पूर्वं नैव कुर्याद्ब्रतान्तरम् ।

इति निषेधादिति चेन्न । उभयोर्व्रतयो रेकदैवतत्वेन विद्भि-
नत्वा निषेधाप्रवृत्तेः । निषेधस्य व्रतान्तर विषयत्वेन साव-
काशत्वात् ।

एकादशी मुपोथैव द्वादशीं समुपोषयेत् ।

नचात्र विधिलोपः स्यादुभयोर्देवतं हरिः ॥

इति हेमाद्रौ भविष्योक्तेश्च ।

शृणु राजन् परं काम्यं श्रवणं द्वादशीं व्रतम् ।
इति स्थूलशीर्षवचनादिदं व्रतं काम्यमेवेति गौडादय
आहुः । दाक्षिणात्यासु ।

एकादश्यां नरोभुक्त्वा द्वादश्यां समुपोषणात् ।

व्रतद्वयकृतं पुण्यं सर्वं माप्नोत्यसंशयम् ।

उपवासं मत्वा तु नरो नरकं मृच्छति ॥

इति वामनपुराणोक्तेः श्रवणद्वादशीव्रतं नित्यमित्याहुः ।

अत्र अभुक्तेति पदच्छेदः ।

यद्वा भुक्तेति फलाहारं परम् । न त्वन्नपरम् ।

“अन्नाश्रितानि पापानि” इति एकादशीप्रकरणे
अन्नस्यैव निषेधात् ।

उपवासद्वयं कर्तुं न शक्नोति नरो यदि ।

प्रथमेऽह्नि फलाहारी निराहारोऽपरेऽह्नि ॥

इतिदिवोदासीय भविष्योक्तेषु ।

उपवासद्वयाशक्तौ तु गृहीतैकादशीव्रतो यस्तं प्रत्युक्तं मात्स्ये ।

द्वादश्यां शुक्लपक्षे तु नक्षत्रं श्रवणं यदि ।

उपोष्यैकादशीं तत्र द्वादश्यां पूजयेत् * हरिम् ।

पूजयेत् पारयेदिति हेमाद्रिः ।

अगृहीतैकादशीव्रतसु—

एवैकादशीं भुक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ।

* पूजयेत्तु उपवसेदिति वामनाकरः ।

पूर्ववासरजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥

इति नारदीयोक्ते द्वादशीमेव उपवसेत् ।

पारणं तु उभयान्ते अन्यतरान्ते वा कुर्यात् ।

तिथि नक्षत्र संयोगे उपवासी यदा भवेत् ।

पारणं तु न कर्तव्यं यावन्नैकस्य संक्षयः ॥

विशेषेण महीपाल श्रवणं वर्द्धते यदि ।

तिथिक्षये न भोक्तव्यं द्वादशीं नैव लक्षयेत् ॥

इति निर्णयामृते नारदीक्तेः ।

अस्यार्थः—

तिथि नक्षत्र संयोगनिमित्तकोपवासव्रते तिथ्यन्ते नक्षत्रान्ते वा पारयेत् । इयोः समकालव्याप्तत्वेतुभयान्ते । नक्षत्र वृद्धौ च त्रयोदश्या मिति ।

मदनरत्ने तु । द्वादशीवृद्धौ श्रवण वृद्धौ वा श्रवणान्त एव पारणं कुर्यात् ।

पारणं तिथि वृद्धौ तु द्वादश्यामुडुसंक्षयात् ।

वृद्धौ कुर्यात्त्रयोदश्यां तत्र दोषो न विद्यते ॥

इति वल्लिपुराणादित्युक्तम् ।

वृद्धौ संपूर्ण द्वादशीव्याप्तौ त्रयोदश्यां पारयेदित्यर्थः ।

द्वादश्यां श्रवण नक्षत्रस्य मध्याह्न व्यापित्वे एव तत्रोपोष्य त्रयोदश्यां पारयेत् ।

शुक्ला वा यदि वा कृष्णा द्वादशी श्रवणाश्रितम् ।

आ मध्याह्नादुपोषा सा त्रयोदश्यां तु पारवम् ॥

इति विश्वरहस्य वचनादिति केचिदाहुः ।

वामनावतारनिमित्तोपवासस्तु (व्रत) हेमाद्रौ भविष्ये—

द्वादश्यां स्तेविधिः प्रोक्ताः श्रवणेन युधिष्ठिर ।

सर्वपापप्रशमनः सर्वसौख्य प्रदायकः ॥

एकादशी यदा सा स्वाश्रवणेन समन्विता ।

विजया सा तिथिः प्रोक्ता भक्तानां विजयप्रदा ॥

इत्युपक्रम्य—

अथ काले बहुतिथे गते सा गुर्विणी भवत् ।

सुषुप्ते नवमे मासि पुत्रं सा वामनं हरिम् ।

इत्याद्युक्ता—

एतत् सर्वं समभवद्देकादश्यां युधिष्ठिर ।

तेनेष्टा देवदेवस्य सर्वथा विजया तिथिः ॥

एषा व्युष्टिः समाख्याता एकादश्यां मया तव ।

इत्युपसंहाराश्रवणान्वितैकादश्या मेव भवति ।

तद्विधिसु तत्रैवाग्निपुराणे—

नदीनां सङ्गमे स्नाया दूर्ध्ववेदत्र वामनम् ।

सौवर्णं वस्त्रसंयुक्तं द्वादशाङ्गुलं मुच्छितम् ॥

द्विरस्त्रयेन पात्रेण दद्यादूर्ध्वं प्रयत्नतः ।

अर्घ्यदानं मन्त्रस्तु—

नमस्ते पद्मनाभाय नमस्ते जलशायिने ।

सुभ्य मर्घ्यं प्रयच्छामि वासवामन रूपिणे ॥

एवं सम्पूज्य देवेशं प्रार्थयित्वा व्रती ततः ।
 नमः कमल किष्कण पीतनिर्मल वासवे ॥
 महाह्रव रिपुस्कन्ध धृ(ष्ट)तचक्राय चक्रिणे ।
 नमः शार्ङ्ग सौरवाण पाणये वामनाय च ॥
 यज्ञभुङ्गुलपात्रे च वामनाय नमो नमः ।
 देवेश्वराय देवाय देवसंभूति कारिणे ॥
 प्रभवे सर्व देवानां वामनाय नमो नमः ।
 एवं संपूजयित्वा तं द्वादश्या मुदये रवेः ॥
 भृङ्गार सहितं तं तु ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 वामनः प्रतिगृह्णाति वामनोऽहं ददामिते ।
 वामनं सर्वतो भद्रं हिजाय प्रतिपादये ॥

इति ।

एकादश्यां श्रवणयोगाभावे तु दशमीविद्यापि श्रवण युता याज्ञा ।
 दशम्यैकादशी यत्र सा नोपोष्या भवेत्तिथिः ।
 श्रवणेन समायुक्ता सैवस्यात् सर्वकामदा ॥

इति वङ्गपुराणादित्युक्तं मदनरत्ने ।

वामन पूजाच मध्वाङ्गे कार्य्या ।

अङ्गोमध्ये वामनोरामरामौ—

इति पूर्वोक्त स्मृतेः । श्रवणद्वादश्यां तु जनार्दनपूजाविहिता ।

द्वादशी श्रवणोपेता तस्यां पूज्यो जनार्दनः ।

तस्मिन् संपूजिते देवे सर्वं वै पूजितं भवेत् ॥

इति वचनात् । जनार्दन पूजाविधि वामनपूजाविधिवञ्च श्रेयः ।

विध्यन्तरस्य अनुक्तत्वादितिनिर्णयामृते उक्तम् ।
 अत्रैव द्वादश्यां विष्णु पञ्चकव्रतारम्भ उक्तः स्नान्दे ।
 प्रौष्ठ पद्यां सिते पक्षे द्वादश्यां श्रवणं यदि ।
 तदारभ्य व्रतं कुर्यान् मार्गशीर्षेऽथवा नृप ॥
 मार्गशीर्षस्य शुक्लाया मेकादश्यां समारभेत् ।
 एकादशी इयं तत्र समावास्या च पूर्णिमा ॥
 श्रवणं विष्णु नक्षत्र मुपोष्यं प्रतिमासकम् ।
 एवं संवत्सरं यावत्सत उद्यापनं चरेत् ॥

अत्र तिथिवेधे तु—

उदयव्यापि दर्शः स्यात् पूर्णमासी तु यामगा ।
 मध्याह्नव्यापि नक्षत्रा दूर्ध्वं हरिदिन इयम् ।
 दिनद्वये तथाव्याप्ता मुपोष्यं तूत्तरंदिनम् ॥

इति विष्णुरहस्ये । अत्रैव दुग्ध व्रतस्य संकल्पः कार्यः ।
 अत्रेदं चिन्त्यते । दुग्धवत् पायसं वर्ज्यं नवेति । न वर्ज्य-
 मेति केचिदाहुः । नहि प्रकृति वर्जने विकार वर्जनं युक्तं ।
 अधिष्टतादीना मपि वर्जनापत्तेः । न च यत्र प्रकृतिरसो-पलम्भ
 हात् पायसादि वर्ज्यं * ।

दध्यादेरतथात्वात् तद् वर्जन मिति वाच्यम् । औद्गदध्यादे
 ऽवर्जनापत्तेः । औद्ग दध्यादौ तु दुग्धरसानुपलम्भात् । तस्या-

* अत्रान्न चामिषाणां दधिजन्येषु मापुष्पादिभ्यश्चान्न पयोद्वयस्य मूल
 संश्लेषकं । अथ एतन्मूलं मार्गशीर्षमासिभ्योऽपि । इति ।

दध्यादिवत् पायसादि भक्ष्य मिति । अचोच्यते । यत्र विकारे प्रकृतिरसोपलभ्य स्त(त्र)स्य विकारस्यापि निषेधः । मांस-निषेधे मांसविकारस्येव । अस्ति च मांसविकारे मांसरसो-पलभ्य स्तत् प्रत्यभिज्ञाच । मांसत्वानपगमात् ।

यत्तु । औद्गन्धादेरनिषेधापत्तिरिति । तत्र ।

औद्ग मेक शफं स्त्रैष मारण्यकमथाविकम् ।

इत्यत्र औद्ग मिति विकारार्थविहिततद्धितात् शक्यं मूत्रा-दीना मपि निषेध इति विज्ञानेश्वरेण तद्विकारमात्रस्य निषेधात् । नन्वेवं

सन्धिन्यनिर्दशाऽवस्ता गोपयः परिवर्जयेत् ।

अत्र सन्धिन्यादि क्षीरनिषेधेऽपि तद्गन्धादि (ग्रहणं) निषेधः स्यात् । सत्यं । वचनान्तरेण तस्यापि निषेधात् । तथा चापरार्कं शङ्कः—

क्षीराणि यान्यभक्ष्याणि तद्विकाराग्ने बुधः ।

सप्तरात्रं व्रतं कुर्यात् प्रयत्नेन समाहितः ॥

इति ।

व्रतं गोमूत्र यावकं । तस्माद्गन्धादि ग्रहणं पायसादिवर्ज्य मिति सिद्धं । केचित्तु पायसं क्षीराद्गन्धान्तरं । विग्रहित्वात् । दध्यादिवत् । इतरथा घातक्ष्मेन दधित्वापत्तेः ।

तद्गन्धप्रत्यभिज्ञातु सेयं दीपकलिका इति वत् साहस्रादुप-पन्ना । मांसविकारे तु मांसत्वानपगमादित्याहुः ।

अपि नः सकुले भूयाद् योनो दद्यान्नयोदशीम् ।

पायसं मधुसर्पिर्भ्यां वर्षासु च मघासु च ॥

इति भारत वचनस्य निरवकाशत्वाच्च ।

अन्ये तु पूर्वोक्तं यज्ञवचनाद्वादि सर्वविकारनिषेध इत्याहुः ।
तत् सदाचारविरुद्धं ।

अथ भाद्रपद चतुर्दश्या मन्तव्रतं विहितं ।

सा तु त्रिसुहर्तापि औदयिकी याज्ञा इति माधवः ।

उदये द्विसुहर्तापि याज्ञानन्तव्रते तिथिः ।

इति कश्चित् पाठः । “मध्याह्ने भोज्यवेलाया मिति कथायां
श्रवणान् मध्याह्न व्यापिनी याज्ञा । इति दिवोदासनियन्त्रे ।
नेतद् युक्तिसहं । यत इदं परकृतिरूपमितिहास माचं । न
विधायकं । विधिवाचकानां व्रतं कुर्यात् करोतु कर्त्तव्यं करोति
इति लिङ्लोट् तव्य पञ्चमलकार प्रत्ययाना मभावात् ।

प्रातः शुक्लतिलैः स्नात्वा मध्याह्ने देव मर्चयेत् ।

इति गणेशव्रतादाविव अनन्तकथायां कालविधायकवचना-
न्तराभावाच्च ।

अन्यथा—

सापि शीला व्रतं चक्रे करे वद्वासुडोरकम् ।

पाथेय शेषं विप्राय दत्त्वा भुञ्जा तथैवच ॥

इति वचनादन्वेषामपि व्रतानामारभोमध्याह्न एव प्रसज्येत ।
स च निषिद्धः । व्रतानां प्रातरैव आरभ्य (कार्यत्वात्) माचत्वात् ।

तदुक्तं हेमाद्रौ—

प्रातरारभ्य मतिमान् कुर्यान्नक्तव्रतादिकम् ।

नापराह्णे न मध्याह्णे पित्र्यौकालौ हि ती स्मृतौ ॥
इति ।

अन्येऽत्राहुः । अनन्तव्रतस्य एकभक्तरूपत्वान् मध्याह्न-
व्यापिन्या मेव कार्यं मिति ।

तदपि न चतुरस्रं । अर्घं विप्राय दातव्यमर्घंनैकभक्तं कुर्यादि-
त्येकभक्तव्रतस्य अविधानात् ।

किन्तु —

पत्न्या प्रस्यं घृतेनैव गोधूमानां प्रयत्नतः ।

अर्घं विप्राय दातव्यं मर्घं मात्मनि भोजनम् ॥

इत्यनन्तव्रताङ्गत्वेन भोजनविधानात् । अतोऽत्र अनन्तपूजन-
स्यैव प्राधान्यं गम्यते । तस्य दैविकत्वात् पूर्वाह्नो वै देवाना-
मिति श्रुतेः पूर्वाह्न एव विधानं युक्तं । अन्यथा अन्यस्यापि
मार्गस्यस्यैव पुंसः स्त्रियाश्च पत्यननुज्ञाताया एव अत्राधिकारः ।
पाथेयशेषस्यैव देयत्वं प्रसज्यते । अतोऽत्युपपन्नं आपद्यते । तस्मात्
पूर्वाह्नो वै देवाना मिति श्रुतिमूलकात् ।

उदये द्विमुहूर्त्तापि प्राज्ञा नक्तव्रते तिथिः ।

इति माधववचनादुक्त एव कर्मणामिति सिद्धम् । ननु
माधववचने अपि शब्द प्रयोगात् “शाब्देनापि नमस्कारं कुर्वन्
विष्णोः पदं व्रजेत्” इत्यादिवन् मध्याह्नस्यैव स्तुतिर्न कालान्तर-
विधाने तात्पर्यं मितिचेन्न । दृष्टान्तासम्भवात् । दृष्टान्तेहि
वचनान्तरेण भक्त्याद्युपेतस्य नमस्कारस्य सफलत्वसिद्धे स्तुति-
तस्य निषिद्धत्वेन नमस्कार स्तुतिमात्रे तात्पर्यम् । अत्र तु

कालान्तर विधायक विरुद्ध प्रमाणान्तराभाव निश्चयात् काल विशेष विधाने तात्पर्यं मित्यस्ति महान् विशेषः ।

किञ्च—

तथा भाद्रपदस्यान्ते चतुर्दश्यां द्विजोत्तमः ।

पौर्णमास्या समायोगे व्रतं चानन्तकं चरेत् ॥

तथा—

मुहूर्त्तं मपि चेद्भाद्रे पूर्णिमायां चतुर्दशी ।

सम्पूर्णां तां विदुस्तस्यां पूजयेद्विष्णु मव्ययम् ॥

इति निर्णयामृते स्कन्दवचनसङ्गावधे ।

उपवास व्रतादीनां घटिकैकापि या भवेत् ।

उदये सा तिथि र्ज्ञेया विपरीतातु पैतृके ॥

इत्यत्र अपि शब्दादेकभक्तनक्तादेः संग्रहा दुदयव्यापिग्येव तिथि र्गच्छा ।

उदिते दैवतं भानौ पित्रां चास्तगते रवौ ।

द्वि स्त्रि मुहूर्त्तमङ्गो या सातिथि र्द्व्यकव्ययोः ॥

इति सुमन्तु वचनाच्च अस्य कर्मणो दैविकत्वा दुदये द्वि मुहूर्त्तापि गच्छा इति सिद्धम् ।

अत्र प्रसङ्गा दगस्थार्घ्यदानविधि र्बध्यते ।

तत्कालो व्रत हेमाद्री भविष्ये—

कन्याया मागते सूर्ये चर्वाग्वै सप्तमेऽहनि ।

कन्यायां समनुप्राप्तेर्घ्यकालो निवर्त्तते ॥

उदयोत्तर मपि सप्तदिनेषु भवत्येव ।

आसतरात्रादुदयाद् यमस्य
दातव्यं मेतत् सकलं नरेण ।
यावत् समाः सप्त दशायवास्तु
रयोर्षं मध्यत्र वदन्ति केचित् ॥

प्रमस्य अगस्त्यस्येत्यर्थः । तदुदय कालो गर्गेषोक्तः ।

उदेति याम्यां हरिसंक्रमाद्भवे
रेकाधिके विंशतिमे ह्यगस्त्यः ।
स सप्तमे ऽस्त्रं वृषसंक्रमाच्च
प्रयाति गर्गादिभि रभ्यभाषि ॥

तद्विधिसु विश्वरहस्ये—

काश पुष्पमयीं रम्यां कृत्वा मूर्त्तिं तु वारुणेः ।
प्रदोषे विन्ध्यसेतां तु पूर्णकुम्भेष्वलङ्कृताम् ।
कुम्भस्थां पूजयेत्तां तु पुष्पधूपविलेपनैः ॥
दध्यक्षत बलिं दद्याद्भ्रातृ कुर्यात् प्रजागरम् ।
प्रभाते तां समादाय यायात् पुष्य जलाशयम् ॥
निशावसाने तां पश्यन् जलान्ते प्रतिमां मुनेः ।
अर्घ्यं दद्यादगस्त्याय भक्त्या सम्यगुपोषितः * ॥

• मास्ये तु—

अशुभं मासं पुरुषं तद्यैव सीवणं मन्वासात् वाङ् दक्षम् ।
अनुभञ्जं कुम्भमुखेनिधाय चाम्यानि सप्ताहुर संयुतानि ।
सकाशं पुष्पाक्षतं यत्किं युक्तं मन्वे च दद्याद्द्विजपुङ्गवाय ।
प्रेतुं वङ्गीरवतो च दद्यात् सप्तसप्तशतभरणां विजाय । इति ॥

विरुद्धैः सप्तधान्यैश्च वंशपत्र निधापितैः ।
सौवर्णं रूप्य पात्रेण ताम्रवंशमयेन वा ।
मूर्द्धि स्थितेन नम्रेण जागुभ्यां धरणीं गतः ॥

अर्घ्यदानमन्त्राः—

काशपुष्पप्रतीकाश वज्रिमारुतसम्भव ।
मित्रावरुणयोः पुत्र कुम्भयोनि नमोऽस्तु ते ॥
विन्ध्य हृदिक्षयकर मेघतोय विषापह ।
रत्नवक्त्रभ देवेश लङ्कावास नमोऽस्तु ते ॥
वातापि भक्षितो येन समुद्रः शोषितः पुरा ।
लोपामुद्रा पतिः श्रीमान् योऽसौ तस्मै नमोनमः ॥
येनोदितेन पापानि विलयं यान्ति चाधयः ।
तस्मै नमोऽस्वगस्थाय सशिष्याय च पुत्रिणे ॥
अगस्त्यः खनमानेति विप्रोऽर्घ्यं विनिवेदयेत् ।
दत्त्वेव मर्घ्यं कौरव्य प्रशिपत्य विसर्जयेत् ॥
अर्चितस्त्वं यथा श(क्त्या)न्ति नमोऽगस्त्य महर्षये ।
ऐहिकामुष्मिकीं दत्त्वा कार्यसिद्धिं व्रजस्व मे ॥
विसर्जयित्वाऽगस्त्यं तं विप्राय प्रतिपादयेत् ।
अगस्त्यो मे मनस्योऽस्तु अगस्त्योऽस्मिन् घटेस्थितः ॥
अगस्त्यो द्विजरूपेण प्रतिगृह्णातु सत्कृतः ।
अगस्त्यः सप्तजन्माद्यं नाशयत्वावयोरयम् ॥
अतुलं विमलं सौख्यं प्रयच्छ त्वं महामुने ।
त्वज्जिदगस्त्य मुद्दिश्य धान्यमिकपलं रसम् ॥

होमं कृत्वा ततः पश्चादर्जयेन् * मानवः फलम् ।
होमसाज्येन अर्घ्यं मन्त्रैरेव कर्त्तव्यः ॥

दत्त्वाऽर्घ्यं सप्तवर्षाणि क्रमेणानेन पाण्डव ।
ब्राह्मणः स्याच्चतुर्वेदः क्षत्रियः पृथिवीपतिः ॥
वैश्यश्च धान्यसम्पन्नः शूद्रश्च धनवान् भवेत् ।
यावदायुश्च यः कुर्यात् स परंब्रह्म गच्छति ।
इति भविष्योक्तमगस्त्यार्घ्यदानविधानम् ॥

अथ भाद्र पौर्णमास्यां प्रपितामहात्
परां स्त्रीनुद्दिश्य श्राद्धं कार्यम् ।

तदुक्तं हेमाद्रौ—

नान्दीमुखानां प्रत्यब्दं कन्याराशिगते रवी ।
पौर्णमास्यां तु कर्त्तव्यं वराह वचनं यथा ॥
इति मार्कण्डेये । ब्राह्मेऽपि ।

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
त्रयोऽङ्गुलमुखाङ्गते पितरः परिकीर्त्तिताः ॥
तेभ्यः पूर्वतरा ये च प्रजावन्तः सुखैधिताः ।
ते तु नान्दीमुखा नान्दी समृद्धि रिति कथ्यते ॥

एतच्च प्रत्यब्दमित्युक्तत्वात् प्रश्नत्राहपक्षे सकृत् । महालय-
त्राहपक्षे त्वावश्यकमिति प्रयोग पारिजाते उक्तम् ।

* अर्जयेदिति निर्बन्धितम् ।

अत्र मातामहा अपि कार्याः—

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।

अविशेषेण कर्त्तव्या विशेषात्तरकं व्रजेत् ॥

इति धीम्योक्तेः । पितृशब्दस्य पितृभावापन्न पूर्वजपरत्वात् ।

वार्षिकं श्राद्धे तु वचनान्वित्तिरिति केचित् ।

तत्र । यद्यपि

कर्षू समन्वितं मुक्ता तथाद्यं श्राद्ध षोडशम् ।

प्रत्याब्धिकं च शेषेषु पिण्डाः स्युः षडितिस्थितिः ॥

इति कात्यायनेन दर्शादौ षट्पिण्डा अभिहितः । तथापि

नात्र मातामहप्राप्तिः । पितृशब्दस्य जनकपोषकादौ रुढत्वेन
प्रपितामहपितृदादा वृत्तित्वात् । वृत्तित्वे वा तेषामपि अश्रु-
मुखत्वेन नान्दीमुखत्वाभावात् देयतात्वसिद्धिः ।

पितृशब्दस्य सपिण्डीकरणादिना पितृभावापन्नपितृपरत्वेन
तत् प्राप्तौ तु तीर्थादौ अचार्योद्देशेन क्रियमाणं श्राद्धे तत् प्राप्तिः
स्यादितिदिक् ।

॥ इति भाद्रपदमास विधानानि ॥

अथाश्विनमासविधानानि ।

तत्र महान्या श्राद्धं ।

तत्र वृद्धमनुः—

आषाढी मवधिं कृत्वा पञ्चमं पक्षं मायिताः ।

काङ्क्षन्ति पितरः क्लिष्टा अन्नमप्यन्वहं शुभम् ॥

तत्रापि कन्यासंक्रान्ति योगे अतिप्रायस्सामाह विष्णुः—

कन्यास्थार्कान्वितः पक्षः सोऽत्यन्तं पुण्य उच्यते ।

इति ।

अत्रविशेष माह बृह मनुः—

मध्ये वा यदिवाप्यन्ते यत्र कन्यां व्रजेद्रविः ।

स पक्षः सकलः श्रेष्ठः श्राद्धषोडशकं प्रति ॥

ब्रह्माण्ड पुराणेऽपि —

कन्यां गते सवितरि दिनानि दश पञ्चच ।

पार्वणेनेहविधिना श्राद्धं तत्र विधीयते ॥

तत्रैव—

कन्यां गते सवितरि यान्यहानि तु षोडश ।

ऋतुभिस्तानि तुल्यानि देवो नारायणोऽब्रवीत् ॥

इति पञ्चदशदिनानि षोडशदिनान्यप्युक्तानि ।

तत्र हेमाद्रिः षोडशकं त्रिधा व्याचष्टे ।

तिथि वृत्त्या पक्षस्य षोडशदिनात्मकत्वे श्राद्धवृत्त्यर्थं मेकः

पक्षः । भाद्रपूर्णिमया सहेति द्वितीयः । आश्विन शुक्लप्रतिपदा

सहेति तृतीयः । तत्र अन्त्यं (तृतीयं) पक्षं युक्तं मुत्पश्यामः ।

अहः षोडशकं यत्तु शुक्लप्रतिपदा सह ।

चन्द्रक्षयाविशेषेण सापि दर्शान्तिका स्मृता ॥

इति देवलोक्तेः ।

पुनरत्र पक्ष पक्षा उक्ता हेमाद्रौ ब्राह्मे—

अश्वयुक् कृष्णपक्षे तु श्राद्धं कुर्याद्दिनेदिने ।

त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागं त्वष्ट्रं मेव वा ॥

अस्यार्थः । दिने दिने पक्षपर्यन्तं मित्येकपक्षः । त्रिभाग-
हीनं मिति पञ्चम्यादि द्वितीय । अष्टमिति षष्ठम्यादि तृतीयः ।
त्रिभागमिति दशम्यादिचतुर्थः । पितुः प्रत्याब्दिनतिसौ तद-
सम्भवे अमावस्यादौ वा सकृन् महालयश्चाह मिति पक्षमः
पक्षः । स च

आश्विनस्यासिते पक्षे श्राद्धं कर्तुं न शक्यते ।

दिने दिने तदा कुर्यात् पितुः प्रत्याब्दिकेऽहनि ॥

—इति सूक्त्युक्तः ।

गौतमोऽप्याह—

अथापरपक्षे श्राद्धं पितृभ्यो दद्यात् । पञ्चम्यादि दर्शान्तं ।

षष्ठम्यादि दशम्यादि सर्वस्त्रिंशेति ।

अत्र दर्शान्तमिति सर्वत्रानुषज्यते ।

तथा हेमाद्रौ नागरखण्डे—

आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे कन्यासंख्ये दिवाकरे ।

यो वै श्राद्धं नरः कुर्यादेकस्त्रिंशपि वामरे ।

तस्य संवत्सरं यावत् संहृताः पितरो भ्रुवम् ॥

इत्येकः पक्षोऽप्युक्तः ।

सकृन् महालये च वर्ज्यतिथ्याद्युक्तं प्रयोग पारिजातादौ ।

वशिष्टः—

नन्दायां भार्गवदिने चतुर्दश्यां त्रिजम्बसु ।

एषु श्राद्धं न कुर्वीत गृही पुत्रधनक्षयात् ॥

इति ।

जन्मनक्षत्रं तत् पूर्वं तदुत्तरं चेति त्रिजन्मानि ।

वृद्धगार्ग्यः—

प्राजापत्ये च पौष्णे च पितृर्क्षं भार्गवे तथा ।

यस्तु श्राद्धं प्रकुर्वीत तस्य पुत्रो विनश्यति ॥

प्राजापत्यं रोहिणी । पौष्णं रेवती । पितृर्क्षं मघा ।

सङ्ग्रहेऽपि—

नन्दाश्वकामरव्यार भृग्वग्निपितृ कालभं ।

गण्डे वैधृति पाते च पिण्डास्त्याज्याः सुतेषुभिः ॥

इति ।

अस्यार्थः । नन्दाः प्रतिपत् षष्ठ्याकादश्याः । अश्वः सप्तमी ।
काम स्त्रयोदशी । आरोभौमवारः । भृगुः शुक्रः । अग्निभं
कृत्तिका । पितृभं मघा । कालभं भरणी । इदं सर्वं सङ्ग-
महालयविषय मित्याह पृथ्वीचन्द्रोदये नारदः ।

सङ्गन् महालये काम्ये पुनः श्राद्धेऽखिलेषु च ।

अतीत विषये चैव सर्वं मेतद् विचिन्तयेत् ॥

अत्रापि क्वचिदपवादो हेमाद्रा वृत्तः—

अमापाते भरण्यां च हादश्यां (मध्यपक्षके) पक्षमध्यके ।

श्राद्धे तिथिं च नक्षत्रं वारं च न विचारयेत् ॥

इति ।

पराशर माधवीयेऽपि एव मेवाभिहितम् ।

तथा पितृमृताह तिथौ सक्तन् महालय करणेऽपि एतन्न
निषिद्ध मित्याह निर्णयदीपे नागरखण्डे स्मृतिः ।

आषाढ्याः पक्षमे पक्षे कन्यासंस्थे दिवाकरे ।

मृताहनि पितुर्यो वै श्राद्धं दास्यति मानवः ॥

तस्य संवत्सरं यावत्प्राः स्युः पितरो ध्रुवम् ।

तस्मात्तत्रप्रकर्त्तव्यं श्राद्धं श्राद्धापरै नरैः ॥

इति संगृह्य अत्र मृताहनीति विशेषोपादानात्तत्र नन्दा-
भृग्वादि निषेधानवकाश इति तद् ग्रन्थकारः । श्राद्धकाशिकायां
यदहः सम्पद्यते तदहरिति सूत्रमपि एवं व्याख्यातम् ।

कात्यायनः—

या तिथि र्यस्य मासस्य मृताहे तु प्रवर्त्तते ।

सा तिथिः पितृपक्षेऽपि पूजनीया प्रयत्नतः ॥

तिथिच्छेदो न कर्त्तव्यो विनाऽशीचं यदृच्छया ।

पिण्डश्राद्धं च कर्त्तव्यं विच्छित्तं नैव कारयेत् ॥

अशक्तः पक्षमध्ये तु करोत्येकदिने यदा ।

निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात् पिण्डदानं यथाविधि ॥

इति ।

तथा सम्पूर्ण पक्ष श्राद्ध करणेऽपि न नन्दादि निषेध इत्याह
पराशर माधवीये कृष्णाजिनिः ।

श्राद्धिनस्यामितेऽपक्षे श्राद्धं कार्यं दिने दिने ।

नेव नन्दादि वर्ग्यं स्यान्नैव निन्द्या चतुर्दशी ॥

इति ।

अतः—

प्रतिपत् प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

आहे प्रशस्तास्त्रिथयो यथैता न तथापराः ॥

इति मनुवचनं काम्यपञ्चम्यादि पक्ष विषय मिति द्रष्टव्यम् ।
मदनपारिजातेऽपि एव सुपसंहृतम् । अतो नन्दादौ सपिण्डक-
आहे पुत्रवतोऽपि अधिकार इति ।

अत्रिरपि—

महालये जयाहेच दर्शं पुत्रस्य जन्मनि ।

तीर्थेऽपि निर्वपेत् पिण्डान् रविवारादिकेष्वपि ॥

इति ।

ततश्च नन्दादिनिषेधो मृताहव्यतिरिक्त सक्तान् महालय विषयः ।
पौर्णमासी मृतश्राद्धविषयश्चेति सिद्धम् ।

यत्तु स्मृत्यर्थं सारे—

विवाह व्रत चूडासु वर्षं मर्घं तदर्घकम् ।

पिण्डदानं मृदास्नानं न कुर्यात्तिल तर्पणम् ॥

इति ।

तदपि महालयव्यतिरिक्त काम्यश्राद्धविषयम् ।

तीर्थे संवत्सरे प्रेते पिण्डयोगे महालये ।

पिण्डदानं प्रकुर्वीत युगादि भरणी मघे ॥

इति बृहस्पत्युक्तेः ।

महालये गयाश्राद्धे मातापित्रोः(श्वे) मृतेऽहनि ।

कृतोद्वाहोऽपि कुर्वीत पिण्डनिर्वपणं सदा ॥

इति यमोक्तेः । अयमभिप्रायः । षोडशाहव्यापि श्राद्धेऽपि
पक्षे न पिण्डदाननिषेधः । प्रत्यहं श्राद्धभेदेऽपि व्यतिपातादौ
सति न पिण्डनिषेधः । मृताहे सज्जन् महालयेऽपि न पिण्ड
निषेधः । मृताहव्यतिरिक्तं सज्जन् महालये तु निषेधः । इति ।

सत्रासिनां तु द्वादश्यां महालयः ।

यतीनां च वनस्थानां वैष्णवानां विशेषतः ।

द्वादश्यां विहितं श्राद्धं कृष्णपक्षे विशेषतः ॥

इति संप्रहोक्तेः । उत्तकाले श्राद्धाकरणे गीष्णकाले माह
हेमाद्रौ यमः ।

हंसे कन्यासु वर्षास्ये शाकेनापि गृहे वसन् ।

पञ्चम्योरन्तरे दद्याद्दुभयोरपि पक्षयोः ॥

आश्विनकृष्णशुक्लपञ्चम्योर्मध्ये इत्यर्थः ।

तत्राप्यसंभवे भविष्ये —

येयं दीपान्विता राजन् स्याता पञ्चदशी भुवि ।

तस्यां दद्यान्नचेद्दत्तं पितॄणां वै महालये ॥

तत्राप्यसंभवे भारते —

यावच्च कन्या तुल्योः क्रमादास्ते दिवाकरः ।

शून्यं प्रेतपुरं तावद्विचिकं यावदागतः ॥

ब्राह्मे —

वृश्चिके समतिक्रान्ते पितरोदैवतैः सह ।

निश्वस्य प्रतिगच्छन्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥
यत्तु जातूकर्षेणोक्तम् ।

आकाङ्क्षन्ति स्य पितरः पञ्चमं पञ्चमात्रिताः ।
तस्मात्तत्रैवदातव्यं दत्तमन्यत्र निष्फलम् ॥
इति ।

तत् फलातिशयपरं न तु अन्यत्र निषेधकम् ।
इंसे कन्यासु इति वचनस्य वैयर्थ्यं प्रसङ्गादिति दिक् ।

अन्यत्र पुराण समुच्चये—

पञ्चश्राद्धे समारम्भे सूतकं निपतेद् यदि ।
समाह्वताहि पितरः सूतकान्ते विसर्जयेत् ॥
यदि नैव नरः कुर्यात् सूतकान्ते समापनम् ।
प्राग् दत्तानि मनुष्येण श्राद्धान्यसुरहमये ॥ इति ।

इदं श्राद्धं मन्त्रेणैव कार्यम् ।

मृताहं च सपिण्डं च गयाश्राद्धं महालयम् ।
आपन्नोऽपि न कुर्वीत श्राद्धं मामेन कर्हिचित् ॥
इति स्मृतिदर्पणे गालवोक्तेः ।

अथात्र देवताः । तत्र विश्वेदेवाः ।

विश्वे देवी क्रतू दक्षी सर्वांश्चिष्टिषु कीर्त्तितौ ।
प्रेतश्राद्धे कालकामौ काम्ये च धुरिलोचनौ ॥
पुरूरवा द्रुवी चैव पार्वणे समुदाहृतौ ।
हृदि श्राद्धेषु सर्वेषु देवी सत्य वसू स्मृतौ ॥

इति हेमाद्रौ वृहस्पति स्मृतिः ।

तथा—

ताताम्बाव्रितयं सपत्नजननी मातामहादित्रयं
सस्त्रिं स्त्रीतनयादि तातजननी स्वभ्रातर स्तत् स्त्रियः ॥
ताताम्बात्मभगिन्यपत्यधवयुक् जायापिता सद्गुरुः ।
शिष्यात्माः पितरो महालयविधौ तीर्थे तथा तर्पणे ॥

इति प्रघटके संग्रहवचनम् ।

स्मृत्यर्थं सारेऽपि । महालये मातृश्राद्धं पृथक् प्रयस्त मिति ।

अत्र विशेषः स्मृतिदर्पणे गालवेनोक्तः—

अनेका मातरो यस्य श्राद्धे चापरपक्षिके ।
अर्घ्यदानं पृथक् कुर्यात् पिण्डं मेकं तु निर्वपेत् ॥
इति ।

शिष्टास्तु अस्य अशक्तविवयतां मत्वा पृथक् पिण्डं प्रयच्छन्ति ।
सापत्नमातु रेकोद्दिष्टं मेव ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पितोरेवहि पार्वणम् ।
पितृव्य भ्रातृ मातृणा मेकोद्दिष्टं सदैवहि ॥
इति जातृकण्ठोक्तेः ।

जीवन्मातृकोऽपि सापत्नमातुरेकोद्दिष्टं कुर्यान्नतु पार्वणम् ।
पूर्वस्मृतेः । श्राद्धदीपकलिकायां तु पार्वणं मुक्तम् ।

चान्वष्टकं च यन्मातु र्गयाश्राद्धं महालयम् ।
पितृपत्नीषु च श्राद्धं कार्यं पार्वणवद् भवेत् ॥

इति ब्रह्मसूत्रम् ।

अत्र यद्यपि मातामहादीनां पृथक् श्राद्धं नोपसभ्यते ।
तथापि विभवे सति तत् कार्यम् ।

महालये गयाश्राद्धे वृद्धौ चान्वष्टकासु च ।
श्रेयं द्वादश दैवत्वं तीर्थे प्रीष्ठे मघासुच ॥

इति निगमोक्तेः ।

कुर्याद्द्वादशदैवत्वं प्रेतपक्षे सदैव च ।

तथा तीर्थे गयायां च एष धर्मः सनातनः ॥

इति कात्यायनोक्तेश्च । हेमाद्रिस्तु नवदैवत्यमाह ।

महालये गयाश्राद्धे वृद्धौ चान्वष्टकासु च ।
नवदैवत्य मन्त्रेष्टं शेषं षाट्पौरुषं विदुः ॥

इति ।

पार्वणैकोद्दिष्ट व्यवस्था चोक्ता तत्रैव ।

उपाध्यायगुरुष्वश्रुपितृव्याचार्य्य मातुलाः ॥

श्वशुरभ्रातृ तत्पुत्र पुत्रत्विक् शिष्य पोषकाः ।

भगिनौ स्वामि दुहितृ जामातृ भगिनीसुताः ॥

पितरौ पितृ पत्नीनां पितु मातुश्च या स्वसा ।

सखि द्रव्यदशिष्याद्यास्तीर्थे चैव महालये ॥

एकोद्दिष्ट विधानेन पूजनीयाः प्रयत्नतः ।

पितृ मातामहादीनां पार्वणं तु विधीयते ॥

इति ।

चतुर्विंशतिमतेऽपि —

आचार्य्य गुरुशिष्येभ्यः सखिभ्रातिभ्य एव च ।

तत् पत्नीभ्यश्च सर्वाभ्यः स्वपत्न्याश्च जलाक्षयिन् ॥
पिण्डं तेभ्यः सदा दद्यात् पृथग् भाद्रपदे नरः ।
तीर्थेषु चैव सर्वेषु माघमासे मघासु च ॥

इति ।

अथ क्रमान्यत्वेऽपि आचाराद् व्यवस्था ज्ञेया ।
अत्र विधवा कर्त्तृक आह्वे विशेषः स्मृति सङ्गहे ।
चत्वारः पार्वणाः प्रोक्ता विधवायाः सदैवहि ।
स्वभर्तुं स्वशुरादीनां मातापितृभ्यो स्तथैवच ।
ततो मातामहानां च आह्वदानं मुपक्रमेत् ॥

तथा—

स्वभर्तुणां च विशेषेण मातामह्या स्तथैवच ।
इति षट्पार्वणपक्षोऽप्युक्तः । अथक्ती तु ।
स्वभर्तृप्रभृतिभ्यश्च स्वपितृभ्यस्तथैवच ।
विधवा कारयेच्छ्राद्धं यथाकालं मतन्द्रितां ॥
अस्वार्थः । विधवा स्वयं सङ्कल्पं कृत्वा अन्यं ब्राह्मणद्वारा
कारयेदित्युक्तं प्रयोगपारिजाते ।

एतदपुत्रवतीविषयं । पुत्रवत्यास्वगधिकार एव ।

पुलस्त्यः—

महालये गयात्राह्वं गतासूनां जयेऽहनि ।
तन्मेषं अपक्षं कृत्वा आह्वं कुर्यात् पृथक् पृथक् ॥
यद्वैकत्र भवेयाता मेकोद्दिष्टं च पार्वणम् ।
पार्वणं तत्र निर्वर्त्य एकोद्दिष्टं समापयेत् ॥

अत्र शक्तेन एकोद्दिष्टेषु प्रत्येकं ब्राह्मणभोजनं कार्यं ।
अशक्तौ तु एकस्मिन्नपि ब्राह्मणे भोजिते सर्वेकोद्दिष्टानि
(सम्यक्त्रानि) साङ्गानि भवन्ति । अतएव चतुर्विंशति मते “आचार्यं
गुरुशिष्येभ्यः” इत्युपक्रम्य—

तीर्थेषु चैव सर्वेषु कृष्णपक्षे मघासु च ।

एकस्मिन् ब्राह्मणे सर्वाणाचार्यादीन् प्रपूजयेत् ॥

इत्युक्तम् । अर्घ्यपिण्डदानं तु पृथगेव ।

प्राधान्यात्—

एकस्मिन् ब्राह्मणे सर्वाणाचार्यादीन् प्रपूजयेत् ।

दद्याद्वापिण्डदानं न तु ।

इति यमोक्तेः ।

एकोद्दिष्टं स्वरूपमाह याज्ञवल्क्यः ।

एकोद्दिष्टं दैवहीनं मेकार्घ्यैकपवित्तकम् ।

आवाहनाग्नीकरणरहितं त्वपसथ्यवत् ॥

एकोद्दिष्टे सपत्नीकाय ससुताय अयं पिण्डः स्वधा न मम
इति प्रयोगेन पिण्डदानं कार्यम् ।

मूलपुरुषे जीवति तत् पत्रादे न पिण्डदानम् ।

स्वगोत्रे परगोत्रे वा दम्यत्योः पिण्डदानतः ।

अपृथङ् निष्कलं श्राद्धं पिण्डं चोदकतर्पणम् ।

इति वायुपुराणादित्याहुः ।

अत्र धुरिलोचनो वैश्वदेवो कार्यो ।

अपि कन्यागते सूर्ये काम्ये च धुरिलोचनी ।

इति हेमाद्रावादित्यपुराणोक्तेः ।

अत्र प्रतिदिनं भिन्न प्रयोगे दक्षिणाभिदः ।

प्रयोगैको तु अन्त एव एकैव दक्षिणा देया ॥

इति काल खण्डे हेमाद्रावुक्तम् ।

एतच्च संन्यस्तपितृकादिना जीवत्पितृकेषापि कार्यम् ।

वृद्धौ तीर्थे च संन्यस्ते ताते च पतिते सति ।

येभ्य एव पितादद्यात्तेभ्योदद्यात् स्वयं सुतः ॥

इति कात्यायनोक्तेः ।

यत्तु —

दर्शत्राहं गयात्राहं आहं चापरपञ्चिकम् ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात्तिलैः स्तर्पणं मेव च ।

इति कौण्डिन्य वचनं । तत् संन्यस्तपितृकाद्यतिरिक्त
विषयम् । काम्यत्राहविषयं वा ।

अत्र आहाङ्ग तर्पणं तु पञ्च आहे प्रतिदिनं आहोत्तरं कार्यं ।
सक्तन् महालये तु परेऽह्नि कार्यम् ।

तदुक्तं नारदेन—

पञ्चआहं यदा कुर्यात्तर्पणं तु दिने दिने ।

सक्तन् महालये चैव परेऽह्नि तिलोदकैः ॥

गर्गोऽपि—

पञ्च आहे हिरण्ये च अनुव्रज्य तिलोदकम् ।

इति ।

तथा प्रयोग पारिजाते च एव ।

कृष्णे भाद्रपदे मासि आहं प्रतिदिनं भवेत् ।

पितॄणां प्रत्यहं कार्यं निषिद्धाहेऽपि तर्पणम् ।

सहस्रं महालये श्वः स्वादृष्टकास्त्रन्त एवहि ॥ इति ।

तथा—

तीर्थे तिथिविशेषे च गयायां प्रेतपक्षके ।

निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम् ॥

इति स्मृतिरन्नावलीकारवचनाच्च निषिद्धाहेऽपि तर्पणं भव-
त्येव । इदं आहं मलमासे न कार्यम् ।

वृद्धि आहं तथा सोम मश्राधेयं महालयम् ।

राजाभिषेकं काम्यं च न कुर्याद् भानु लक्षिते ॥

हेमाद्री नागरखण्डेऽपि—

नभो वाय नभस्वीवा मलमासो यदा भवेत् ।

सप्तमः पितृपक्षः स्वादन्यत्रैव तु पञ्चमः ॥

एतच्च पित्रोर्मरणे सति प्रथमान्दे कृताकृतमिति चिन्तनीयेतौ ।

इदं च नित्यं काम्यं च ।

पुत्रानायुस्तयारोग्य मैश्वर्यं मतुलं तथा ।

प्राप्नोति पञ्चमि कृत्वा आहं कामांश्च पुष्कलान् ॥

इति आवासीत्तेः ।

वृद्धिके समतिक्रान्ते पितरो दैवतैः सह ।

निष्कस्य प्रतिगच्छन्ति श्रापं दत्त्वा सुदावचम् ॥

इति काशीजिनि वचनाच्च ।

एतदतिक्रमे प्रायश्चित्तं सुक्तं सृष्ट्विधाने—

दुरो अश्वस्य * मन्त्रं च दशमास द्विमासयोः ।

महालयं यदा न्यूनं तदा सम्पूर्णं मेति तत् ॥

इति ।

अत्र भरणी आह मति प्रशस्तं । तदुक्तं मास्ये ।

भरणी पिष्टपक्षे तु महती परिकीर्त्तिता ।

अस्यां आहं कृतं येन स गयाआहकृद्भवेत् ।

इति ।

अत्र विशेष माह श्रीधरः—

नभस्यापरपक्षस्य द्वितीया यदि याम्यमे ।

द्वितीयाचाग्निताराभिः सहिता प्रीतिदा पितुः ॥

याम्यभं भरणी अग्नितारा कृत्तिका ।

अत्र षष्ठ्यां विशेषो वाराहे—

नभस्य कृष्णपक्षे तु रोहिणी पातभूसुतेः ।

युक्ता षष्ठो पुराणज्ञैः कपिला परिकीर्त्तिता ॥

व्रतोपवासनियमैर्भास्करं तत्र पूजयेत् ।

कपिलां गां द्विजाग्राय दत्त्वा क्रतुफलं लभेत् ॥

पुराणसमुच्चये—

भाद्रे मास्यसिते पक्षे भानौ चैव करे खिते ।

* दुरो अश्वस्य दुर इन्द्र गौरसि दुरो यवस्य वसुन । इत्यस्यतिः ।

शिवानरः इदितो अपाम कर्त्तव्यः सखा सखिष्य समिदं गृहीमसि ।

— इति १ म. ५३ म. २२ म. ॥

पाते कुजे च रोहिण्यां सा षष्ठी कपिला भवेत् ॥
 अथ दर्शान्त मासात्रयत्वेन महालयो भाद्र कृष्णपक्षो श्रेय
 द्रस्युक्तं निर्णयामृते ।

विष्णुप्रकाशे अत्र विशेष उक्तः स्कान्दे—

कन्यागते सहस्रांशौ मासि भाद्रपदे सुने ।
 कृष्णपक्षे तु या षष्ठी भौमवारेण संयुता ॥
 रोहिणौ ऋक्ष संयुक्ता व्यतीपातेन संयुता ।
 यदि सा गरनागाभ्यां करणाम्यां युता भवेत् ॥
 पाम्नेयेन मुहूर्त्तेन षष्ठी युक्ता भवेद् यदा ।
 तस्यां षष्ठ्यां सुपुण्यायां कपिलो भगवानभूत् ॥
 दुर्लभं महाषष्ठी वर्षे षष्टितमे भवेत् ।
 सर्वेषां चैव दानानां सत्पुण्यफलदायिनी ॥
 ज्ञात्वा सम्यग् विधानेन यथाविध्युक्तमार्गतः ।
 पितॄन् सन्तर्प्य देवांश्च सूर्यायार्घ्यं निवेदयेत् ॥
 मन्त्रेणानेन देवाय गन्धपुष्पाक्षतैर्युतम् ।
 पुराकृतं तु यत् पुण्यं तत् (पुण्यं) सर्वं चाक्षयं कुब ॥
 ऋषीमय नमस्तुभ्यं गृहाणार्घ्यं दिवाकर ।
 एव मर्च्ययं दत्त्वा गृहे पत्रं समालिखेत् ॥
 तत्र न्यसेत् प्रस्वमात्रं धान्यं तत्र घटं न्यसेत् ।
 ताम्रपात्रे तु प्रतिमां तत्र न्यस्याद्य पूजयेत् ॥
 कपिलं वासुधाच्छतं देवकृतिं च कर्दमम् ।

पूजयित्वा सप्रतिमं घटं दद्याद्दिजातये ॥
 गन्धपुष्पै रत्नहृत्स्व दत्त्वा पापैः प्रमुच्यते ।
 अधोगतिं गतान् प्रेतान् समुद्दिश्य स्वयत्कितः ।
 तिलपात्रादिदानेन तानुचरति सकृदात् ॥

इति ।

इयं मेव चन्द्र षष्ठीत्युच्यते—

सा च चन्द्रोदय व्यापिनी प्राज्ञा । समयत्र तथास्त्रे पूर्वम् ।

तदुक्तं भविष्ये—

तद्भद्रं भाद्रपदे मासि षष्ठ्यां पक्षे सितेतरि ।
 चन्द्रषष्ठीव्रतं कुर्यात् पूर्व वेधः प्रशस्यते ॥
 चन्द्रोदये यदा षष्ठी पूर्वाह्ने चापरेऽहनि ।
 चन्द्रषष्ठ्यासिते पक्षे सैवोपोष्या प्रयत्नतः ॥

अत्र सप्तम्यां पूर्वेषु रष्टकाश्राद्धं कार्यम् ।

अत्र अष्टम्या मासलायनेन माध्यावर्षं संज्ञं श्राद्धमुक्तम् ।
 इतेन माध्यावर्षं प्रौष्ठपद्या अपरपक्षे इति सिद्धम् ।

इदं सप्तम्यादिषु त्रिषु अहःसु कार्यमिति नारायणवृत्तिकृतम् ।

प्रथमाष्टकापक्षः अष्टम्यामिति कात्यायनोऽपि ।

पृथ्वीचन्द्रोदये ब्राह्मे —

प्राधाव्याः पक्षमे पक्षे ग(ण)यामध्याऽष्टमीकृता ।

चयोदयो गजच्छाया गयातुल्या तु पैदके ॥

अत्रैव महालक्ष्मीव्रतं भुक्तम् ।

पुराणसमुच्चये—

श्रियोऽर्चनं भाद्रपदे सिताष्टमी मारभ्य कन्यागत सूर्य एव * ।

समापयेत्तत्र तिथौ च यावत् सूर्यस्तु पूर्वार्धगतोयुवत्याः ।

इति ।

तथा—

कन्यागतेऽर्के प्रारभ्य कर्त्तव्यं न श्रियोऽर्चनम् ।

हस्तप्रान्तदलस्थेऽर्के तद्वतं न समापयेत् ॥

पूजनीया गृहस्थाना मष्टमी प्राहृषि श्रियः ।

दोषैश्चतुर्भिः सं(यु)त्यक्ता सर्वसम्पत्करो तिथिः ॥

तथा—

पुत्रसौभाग्य राज्यायुर्नाशनी सा प्रकीर्त्तिता ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन त्याज्या कन्यागते रवौ ॥

विशेषेण परित्याज्या नवमी (दूषिता) संयुता यदि ॥

इति ।

दोषचतुष्टयमपि तत्रैवोक्तम्—

त्रिदिने चावमे चैव अष्टमीं नोपवासयेत् ।

पुत्रहा नवमी विद्या स्वप्नी हस्तार्धगे रवौ ॥

इति ।

त्रिदिनावमलक्षणं मुक्तं रत्नमालायाम्—

यत्रैकः स्पृशति तिथिद्वयावसानं

* कन्या गते च सूर्ये इति निर्णयसिद्धौ पाठः ।

वारुणेदवमदिनं तदुक्तमार्थैः ।

यः स्पर्शाद् भवति तिथि त्रयस्य चाङ्गा

त्रिब्युसृक् कथित मिदं इयं च नेष्टम् ॥

एते दोषाः प्रथमारभविषयाः । अनन्तरं तु यथासम्भवं
ज्ञेयाः । व्रतस्यैतस्य षोडशवर्षं साध्यत्वेन मध्ये त्यागायोगात् ।
इयं चन्द्रोदय व्यापिनो याङ्गा । तत्रैव पूजायुक्तेः । परदिने चन्द्रो-
दयादूर्ध्वं त्रिमुहूर्त्तव्यापित्वे परैव याङ्गा ।

अन्यथा पूर्वैव —

पूर्व्या वा परविद्या वा याङ्गा चन्द्रोदये सदा ।

त्रिमुहूर्त्ताऽपि सा पूज्या परतशीर्षगामिनी ॥

इति निर्णयामृतोक्तेः ।

अर्धरात्र मतिक्रम्य वर्त्तते योत्तरा तिथिः ।

तदा तस्यां तिथौ कार्यं महालक्ष्मोव्रतं सदा ॥

इति मदनरत्नोक्तेः । इति दिक् ।

इति महालक्ष्मोव्रतनिर्णयः ।

अथात्र नवम्यामन्वष्टकाश्राद्धं कार्यम् ।

कात्यायनः —

अन्वष्टकासु नवभिः पिण्डैः श्राद्धं मुदाहृतम् ।

पितृादि मातृमध्यं च ततो मातामहान्तकम् ॥

ब्रह्माण्डेऽपि —

पितृणां प्रथमं दद्यान् मातृणां तदनन्तरम् ।

ततो मातामहानां च चान्वष्टके क्रमः स्मृतः ॥
 तदेतत् पुष्य मासाद्य चान्वष्टकाश्राद्धविषयम् ।
 तामिस्रपक्षे नवमी या च पुष्य नभस्यके ।
 चत्वारः पार्वणाः कार्याः पितृमुखा मनोषिभिः ॥
 पितृमातृकुले नार्थो याः काश्चित् सृतिं गताः ।
 श्राद्धार्हा मातरो ज्ञेया स्नासां श्राद्धं प्रदापयेत् ॥
 इति श्राद्धकारिकायां पुराणसमुच्चयोक्तेः ।

श्राद्धहेमाद्री छागलेयः—

केवलासु क्षये कार्या वृद्धावादी प्रकीर्तिताः ।
 चान्वष्टकासु मध्यस्था नान्याः कार्यासु मातरः ॥
 इति ।

दीपिकायां तु मातृश्राद्धे चान्वष्टकासु चादौ कार्यं मित्यु-
 क्तम् । मातृयजनं तु चान्वष्टकासु चादित इति ।

तदेतत् तेषां गृह्ये मातृपूर्वं चान्वष्टकादि श्राद्धं मभिहितं
 तद्विषयं । न तु आश्वलायनकाखादिविषयं मित्यवधेयम् ।

इदं च पितरि जीवत्यपि स्मृतमातृकेण कार्यम् ।

उक्तं हि मैत्रायणीयपरिशिष्टे—

चान्वष्टकं गयाप्राप्तौ सत्यां यच्च स्मृतेऽहनि ।
 मातुः श्राद्धं स्मृतः कुर्यात् पितर्यपि च जीवति ॥

इति ।

यद्यपि जीवत् पितृकेण सर्वाष्टकाः कार्याः । तथापि प्रौढ-
 पद्यष्टका अत्यावश्यकौ ।

प्रीडपथङ्का भूयः पितृलोके (भविष्यति) सुखावहा ।
सर्वासा मेव मातृणां श्राद्धं कन्धागते रवौ ॥
नवम्यां हि प्रदातव्यं ब्रह्मलब्धवरा यतः ।

इति हेमाद्रौ सूत्रवचनात् ।

अत्र सर्वासा मित्युक्तेः स्वमातरि जीवन्धामपि सपत्नमाहभ्यो
दद्यात् । अत्र सर्वासां नामनिर्देशेन एको ब्राह्मणः अर्घ्यः
पिण्डश्च कार्यः । नामैक्ये तु द्विवचनादि प्रयोग इत्युक्तं
नारायण वृत्तौ ।

अत्र भर्तृमरणोत्तरं पूर्वमृत माहश्राद्धं न कार्यं मिति वेचि-
दाहुः । पठन्ति च—

श्राद्धं नवम्यां कुर्यात्तन् मृते भर्तृरि लुप्यते ।

इति ।

तदेतत् सर्वनिबन्धविरहत्वात् प्रतारणामात्रम् ।

जीवद्भर्ता * मृता या स्त्री सा संपूज्या प्रयत्नतः ।

भर्तृर्घ्यपि मृते तस्मात् श्राव्यदृक्च न लुप्यते ॥

इति सुमन्तूक्तेः ।

अत्र अन्यो विशेषः श्राद्धकालिकायां ब्राह्मणे—

पितृमाह कुसोत्पन्ना याः काश्चित् मृताः स्त्रियः ।

श्राद्धार्हा मातरोन्नेया स्नासां तत्र प्रदीयते ॥

इति ।

* जीवद् भर्ता जीवद् भर्तृका ।

श्राद्धान् समाह्वयविधेः श्राद्धकाले समाह्वयभाषः ।

अत्र कुलाचारात् व्यवस्था । इदं च अनुपनीतेनापि कार्यम् ।
अमावास्याष्टका कृष्णपक्ष पञ्चदशेषु च ।

एतच्चानुपनीतोऽपि कुर्यात् सर्वेषु पर्वसु ।

इति मत्स्यपुराणोक्तेः ।

इदं श्राद्धं सपिण्डकं कार्यम् ।

अश्वष्टकासु च स्त्रीणां श्राद्धं कार्यं तथैवच ।

इत्युपक्रम्य—

पिण्डनिर्वपणं कार्यं तस्यां च नृपसत्तम ।

इति हेमाद्रौ विष्णुधर्मोत्तरोक्तेः ।

अत्र सुवासिनी भोजयितव्या । तदुक्तं मार्कण्डेये—

मातुः श्राद्धे तु सम्प्राप्ते ब्राह्मणैः सह भोजनम् ।

सुवासिन्यै प्रदातव्यमिति शातातपोऽब्रवीत् ॥

भर्तुरग्रे मृता नारी सह दाहनेन वा मृता ।

तस्याः श्राद्धे भोजयित विप्रैः सह सुवासिनीः * ॥

तत्रैव च मदालसावाक्यम्—

स्त्री श्राद्धेषु प्रदेयाः स्यु रलङ्काराश्च योषिते ।

मञ्जीर मेखलादाम कर्णिका कङ्कणादयः ॥

इति ।

एतच्छ्राद्धाद्यज्ञस्य अनुकल्प माह आश्वलायनः—

अनडुहो यवसमाहरेत् । अग्निना वा कक्षमुपोषेत् ।

* तस्याः स्थाने नियुञ्जीत विप्रैः सह सुवासिनीम् ।

—इति निर्वाणसिन्धो पाठः ।

एषा मे अष्टकेति नखेवानष्टकः स्वादिति । एतदकारणे
प्रायश्चित्तिरुक्ता ऋग्विधाने—

एभि र्युभि * जपेन्नखं शतवारं तु तद्दिने ।

आन्वष्टकं यदा शून्यं सम्पूर्णं याति सर्वथा ॥

अत्र द्वादश्यां विशेष उक्तः पूर्वम् ।

वायवीयेऽपि—

संन्यासिनोऽप्याब्दिकादि पुत्रः कुर्याद् यथाविधि ।

महालये तु यच्छ्राद्धं द्वादश्यां पार्वणं तु तत् ॥

इति ।

अत्र त्रयोदश्यां विशेषश्चन्द्रिकायामुक्तः—

त्रयोदशी भाद्रपदे कृष्णा मुख्या पित्रप्रिया ।

दृष्यन्ति पितरस्तस्यां श्राद्धात् (स्वयं) पञ्चदशतं समाः ॥

मघायुतायां तस्यां तु जलाद्यैरपि तोषिताः ।

दृष्यन्ति पितर स्तद्दर्शणामयुतायुतम् ॥

इति ।

एतत् त्रयोदशी श्राद्धं नित्यम्—

श्रीष्ठपद्यामतीतायां तथा कृष्णत्रयोदशी ।

इत्याद्युक्ता—

एतां तु श्राद्धं कासान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ।

* एभिर्द्युभिः सुमना एभिर्दुभिर्निन्द्यानी चमतिं नोभिरन्विता ।

इष्टेषु दसुं दरयन् इन्दुभि र्युं त इवमः सजिषा रमिषि ॥

—इति १०८. ५३५. ४५५ ।

आह मेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ।

इति हेमाद्रौ विष्णुधर्मोक्तेः ।

एतच्च अविभक्तैरपि भ्रातृभिः पृथक् कार्यम् ।

तथाच हेमाद्रौ देवतः—

विभक्ता अविभक्ता वा कुर्युः आहं पृथक् सुताः ।

मघासु च ततोऽन्यत्र नाधिकारः पृथक् पृथक् * ॥

इति ।

अपरार्कोऽपि वायुपुराणे—

इंसे † हस्तस्थिते या तु मघायुक्ता त्रयोदशी ।

तिथिर्वैवस्वती नाम सा ष्छाया कुञ्जरस्य तु ॥

इदं आह मपिण्डकं कार्यम्—

मघायुक्त त्रयोदश्यां पिण्डनिर्वपणं द्विजः ।

ससन्तानो नैव कुर्यान्नित्यं ते कवयो विदुः ॥

इति बृहत् पराशरोक्तेः । इदं मलमासेऽपि कार्यम् ।

मघा त्रयोदशी आहं प्रत्युपस्थिति हेतुकम् ।

अनन्यगतिकत्वेन कर्त्तव्यं स्यान्नलिङ्गुचे ॥

इति काठक गृह्योक्तेः ।

यानि तु—

त्रयोदश्यां कृत्वापचे यः आहं कुरुते नरः ।

* पृथक् विना इति निबन्धसिन्धी पाठः

स च न समीचीनः विनाशब्दस्य आनर्थक्यात् ।

† इंसे कृते इती इकार्थे ।

षष्ठत्वं तस्य जानीयाज्ज्येष्ठपुत्रस्य निश्चितम् ॥

इत्यङ्गिरोवचनं ।

तथा—

त्रयोदश्यां तु वै आहं न कुर्यात् पुत्रवान् गृही ।

यदि मोहेन कुर्वीत ज्येष्ठपुत्रो विनश्यति ॥

इति वामनपुराणवचनं ।

तानि सर्वाणि वचनानि पुत्रवद्विषयाणि । यद्वा महालयस्य भिन्नं केवलं त्रयोदशी आहविषयाणि । अथवा सपिण्डकआहविषयाणीति द्रष्टव्यानि ।

हेमाद्र्यादयस्तु एकवर्गमात्रं आहविषयाणि ।

आहं नैवैकवर्गस्य त्रयोदश्यामुपक्रमेत् ॥

न तस्मास्तत्र ये यस्य प्रजा हि सन्ति तस्य ते ॥

इति कार्णाजिनिस्रुतेरित्याहुः * ।

अभियुक्तास्तु पुत्रवद्विषयास्येवेति मेनिरे ।

असन्तानस्तु यस्तस्य आहं प्रोक्ता त्रयोदशी ।

सन्तानयुक्तो यः कुर्यात्तस्य वंशस्तयो भवेत् ॥

इति हेमाद्रौ नागरखण्डोक्तः ।

पूर्ववाक्यं अपि असन्तानस्यैव एकवर्गं निषेधकं मिति ।

अत्र महात्रयोदशी महालय युगादि आहानां संपाते तन्त्रेण

* यद्यपि पितरौ यत्र पुत्र्यन्तं तत्र मातामहा अपि ।

इति धर्मशास्त्रेणैवैकवर्गं पितृवर्गस्य प्राप्तिं स्यादपि

आसौहादि प्राप्तिर्नैवैकवर्गं मिति चेन्निति कस्यचित् ।

प्रयोगः कार्यो न तु प्रसङ्ग सिद्धिः । देश काल कर्त्तव्यत्वात् ।
इत्यलं विस्तरेण ।

अथ चतुर्दश्यां विशेष माह प्रचेताः—

वृक्षारोहण लोहाद्यैर्विद्युज्जलविषाग्निभिः ।
नखिदंष्ट्रिविपन्ना(नां) ये तेषां शस्ता चतुर्दशी ॥

ब्राह्मे तु—

युवानः पितरोयस्य मृताः शस्त्रेण वा हताः ।
तेन कार्यं चतुर्दश्यां तेषां दृष्टिमभीप्सता ॥

नागरखण्डेऽपि—

अपमृत्यु भवेद् येषां शस्त्रमृत्यु रथापि वा ।
तेषां श्राद्धं प्रकर्त्तव्यं चतुर्दश्यां नराधिप ॥

इति ।

यदत्र—

जलान्निभ्यां विपन्नानां सव्यासे वा गृहे पथि ।
श्राद्धं कुर्वीत तेषां वै वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ॥
इति शाकटायन वचनं जलान्निमृतस्य श्राद्धं निषेधयति ।

तस्य प्रायश्चित्तार्थं जलादिभिर्मृतश्राद्धविषयम्—

जलादिमरणं येषां विहितं शास्त्रमार्गतः ।
शुद्ध्यर्थं श्राद्धं मेतेषां चतुर्दश्यां न कारयेत् ॥

इति लोगाक्षिसूतेः ।

अतएव वैधत्वात् सहगमनेऽपि नेदं श्राद्धं कार्यं मिति

हेमाद्रिराह ।

इदं श्राद्धं दैवयुक्तं मेकोद्दिष्टं कार्यम् ।

तदुक्तं प्रयोग पारिजाते—

प्रेतपक्षे चतुर्दश्या मेकोद्दिष्टं विधानतः ।

दैवयुक्तं तु तच्छ्राद्धं पितृणां मन्त्रयं भवेत् ॥

तच्छ्राद्धं दैवहीनं चेत् पुत्रदारधनक्षयः ।

एकोद्दिष्टं दैवयुक्तं मित्येवं मनु रत्नवीत् ॥

इति ।

अत्र शस्त्रहतस्यैव चतुर्दश्या मिति नियमः । न तु चतुर्दश्या
मेव शस्त्रहतस्येति ।

श्राद्धं शस्त्रहतस्यैव चतुर्दश्यां महालये ।

इति कालादर्शोक्तेः । तेन महालये दिनान्तरेऽपि पार्वण
विधिना एतत् कार्यं मित्यवगम्यते ।

अन्यथा वार्षिकादेरपि लोपापत्तेः ।

यदि पितामहोऽपि शस्त्रहतस्तदा एकोद्दिष्टइयं कार्यम् ।
एकस्मिन् इयो वैकोद्दिष्ट मिति हेमाद्रौ वशिष्ठोक्तेः । चिबु
शस्त्रहतेषु पार्वणश्राद्धं कार्यम् । यत्तु देवस्वामिना उक्तम्—

त्रिष्वपि शस्त्रहतेषु पृथगेकोद्दिष्टं त्रयं कार्यं न तु पार्वणं ।
आहृत्यवचनाभावादिति । तदयुक्तम् ।

पितृादयस्त्रयो यस्य हताः शस्त्रैरनुक्रमात् ।

संभूते पार्वणं कुर्यादाब्दिकानि पृथक् पृथक् ॥

इति बृहत्पाराशरोक्तेः ।

तथा—

एकस्मिन् वा द्वयोर्वापि विद्युच्छस्त्रेण वा हते ।

एकोद्दिष्टं सुतः कुर्यात्त्रयाणां दर्शवद् भवेत् ॥

इति हेमाद्रौ गालववचनसद्भावाच्च ।

यस्तु अत्रैव चतुर्दश्यां शस्त्रादिना हतस्तस्य वार्षिकं आहं
पार्वणं वा एकोद्दिष्टं वा कार्यं । न तु आहद्वयं । प्रसङ्गसिद्धत्वा-
दित्युक्तं पृथ्वीचन्द्रोदये निबन्धे ।

अत्र आह्रातिक्रमे अग्रिमपक्षे दिनान्तरे पार्वणविधिना एतत्
कार्यमिति तत्रैवोक्तम् ।

इति चतुर्दशी ।

अमावास्यायां विशेष माह अपरार्के यमः—

हंसे करस्थिते या तु अमावास्या करान्विता ।

सा ज्ञेया कुम्भरच्छाया इति वीधायनोऽब्रवीत् ॥

करान्विता हस्तमहानक्षत्रयुक्ते त्वर्थः ।

तथा—

वनस्पतिगते सोमे याच्छाया प्राप्नुस्वी भवेत् ।

गजच्छाया तु सा ज्ञेया तस्यां आहं प्रकल्पयेत् ॥

भारते—

अजेन सर्वलोहेन वर्षासु नियतव्रतः ।

हस्तिच्छायासु विधिवत् कर्षव्यजनवीजितम् ॥

आहं कुर्यादिति शेषः । सर्वलोहेन समयाङ्गे लोहितवर्षेण ।

एवं गजच्छाया अनेकविधा ज्ञेया । एवं प्रतिपदादि तिथिषु श्राद्धं
कार्यम् ।

यत्तु—

न पैत्यश्रियो होमो लौकिकान्मो विधीयते ।

न दर्शेन विना श्राद्ध माहिताग्ने विधीयते ॥

इति मनुवचनं आहिताग्नेदर्शादन्यत्र श्राद्ध निषेधकमिव
आभाति । तत्तु अन्यतिथौ सङ्कल्प्य विधिना श्राद्धं कर्त्तव्यं
माहिताग्निना । इति केचित् । अभियुक्तास्तु कृष्णपक्षश्राद्ध
मन्यदिनेषु प्राप्त माहिताग्ने दर्शं नियम्यते इत्याहुः ।

अथ आश्विन शुक्लप्रतिपदि दौहित्रस्य मातामह श्राद्धं मुक्तं
गर्गेषु ।

जातमात्रोऽपि दौहित्रो विद्यमानेऽपि मातुले ।

कुर्यान्मातामहश्राद्धं प्रतिपद्याश्विने सिते ॥

इति ।

इयं तिथिः सङ्गवध्यापिनी याद्या

इति निर्णयदीपे उक्तम्—

प्रतिपद्याश्विने शुक्ले दौहित्रस्त्वेकपार्वणम् ।

श्राद्धं मातामहं कुर्यात् सपिता सङ्गवे सदा ॥

जातमात्रोऽपि दौहित्रो जीवत्यपि च मातुले ।

प्रातः सङ्गवयोर्मध्ये आर्यस्य प्रतिपद्भवेत् ॥

इति स्मृतेः । इदं च जीवत्पितृकेणैव कार्यमिति विष्टाः

प्राहुः । इदं श्रावं सपिण्डकं कार्यं । दीहिषस्वेकपार्वण
मिति पूर्ववचनादिति केचिदाहुः ।

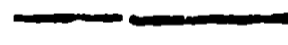
अपिण्डकमितदिति तु वयं वदामः । पार्वणशब्दस्य पिण्ड-
रहित श्रावेऽपि प्रयोग सम्भवात् ।

मुण्डनं पिण्डदानं च प्रेतकर्म च सर्वशः ।

न जीवत्पितृकः कुर्याद् गुर्विणीपति रेवच ॥

इति दक्षोक्त्यापि पिण्डनिषेधात् । आन्वष्टक्यादिवत् सपि-
ण्डकं कार्यमितिविशेष वचनाभावाच्च ।

॥ इति श्रीविधानपारिजाते महालयश्राद्धविधानम् ॥

अथ चाश्विन शुक्लप्रतिपदि नवराचारम्भः ।

तद्विषयश्च निरूप्यते—

तत्र देवीपुराणे, सुमेधा उवाच—

शृणु राजन् प्रवक्ष्यामि चण्डिकापूजनक्रमम् ।
आश्विनस्य सिते पक्षे प्रतिपत्सुशुभेदिने ॥

इत्युपक्रम्योक्तं—

शुद्धे तिथौ प्रकर्त्तव्यं प्रतिपच्चोर्द्धगामिनी ।
आद्यासु नाडिका स्वक्ता षोडश द्वादशापि वा ।
अपराह्णे च (प्र) कर्त्तव्यं शुद्ध सन्तति काङ्क्षिभिः ॥

इदं च अपराह्नयोग प्राशस्त्यं द्वितीयदिने प्रतिपदोऽभावे
श्रेयम् ।

यतस्तत्रैव देवीपुराणे वचनान्तरे—

अमायुक्ता न कर्त्तव्या प्रतिपत् पूजने मम ।
मुहूर्त्तमात्रा कर्त्तव्या द्वितीयादि गुणान्विता ॥
आद्याः षोडशनाडीसु लब्धा यः कुरुते नरः ।
कलसस्थापनं तस्य ह्यनि(रि)ष्टं जायते ध्रुवम् ॥

इति ।

मार्कण्डेयेऽपि—

पूर्वविद्या तु या शुक्ला भवेत् प्रतिपदाश्विनी ।
नवरात्रव्रतं तस्यां न कार्यं शुभमिच्छता ॥
देशभङ्गो भवेत्तत्र दुर्भिक्षं चोपजायते ।

नन्दायां दग्धं युक्तायां यदि स्यान् मम पूजनम् ॥

इति ।

स्नान्देऽपि—

विबुध फलदा सा हि पुत्रदार भयावहा ।

इति ।

तथा देवीपुराणेऽपि—

यो मां पूजयते नित्यं द्वितीयादि गुणान्विताम् ।

प्रतिपञ्चारदीं ज्ञात्वा सोऽश्रुते सुखमव्ययम् ॥

यदि कुर्यादमायुक्तां प्रतिपत् स्थापने मम ।

तस्य शापायुतं दत्त्वा भस्मशेषं करोम्यहम् ॥

आपहात् कुरुते यस्तु कलसस्थापनं मम ।

तस्य सम्पद्दिनाशः स्या ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति ॥

अमायुक्ता न कर्त्तव्या प्रतिपञ्चिदकार्त्तने ।

धनार्थिभिर्दिशेषेण वंशहानिश्च जायते ।

उदये हिमुहूर्त्तापि चाद्या सोदयदायिनी * ॥

गोविन्दार्चने गर्गः—

या चाक्षयुजि मासे स्वात् प्रतिपद् भद्रयान्विता ।

शुभा ममाश्चनं तस्यां शतयज्ञफलप्रदम् ।

इति ।

भद्रा द्वितीया—

अस्य पूर्वाह्नं । न दग्धकलया युक्ता प्रतिपञ्चिदकार्त्तने ।

एवं निर्बन्धसिन्धी इत्यते ।

ब्रह्मजामले—

अमायुक्ता सदाचैव प्रतिपन्निन्दिता मता ।
तत्र चेत् सञ्जायेत् कुम्भं दुर्भिक्षं जायते ध्रुवम् ।
प्रतिपत् सद्द्वितीया तु कुम्भस्वापन कर्मणि ॥

निधितस्त्रे—

प्रातरावाहयेद्देवीं प्रातरेव प्रवेशयेत् ।
प्रातः प्रातश्च सम्पूज्य प्रातरेव विसर्जयेत् ॥

कल्पतरौ—

कुङ्ककाष्टोपसंबुक्तं वर्जयेत् प्रतिपत्तिदिम् ।
राज्यनाशाय साप्रोक्ता निन्दिता चाश्वपूजने ॥

इत्यादि ।

एषु वचनेषु कलशस्वापनोक्तेः तदेव प्रथमदिने निविध्यते ।
न तु उपवासादि । तच्च पूर्वविद्याया मेव कार्यम् ।
प्रतिपदा ऽप्यमावास्या इति युग्मवाक्यात् ।
शुक्ला स्वात् प्रतिपत्तिदिः प्रथमतः ।
इति दीपिकोक्तेः । शुक्लपक्षे दशविद्या इति माधवोक्तेः ।
इति केचिदाहुः । वस्तुस्तु । पूर्वोक्तवाक्येषु चण्डिकार्चन कलश-
स्वापन ग्रहणा दुपवासादेश्च तदङ्गत्वात् साङ्गं कर्म तत्रैव कार्यम् ।
युग्मवाक्यादेरन्योपवासविषयत्वेन वक्तुं शक्यत्वात् ।

अतएव देवसः—

व्रतोपवासनियमे घटिकैका (गदा)पि या भवेत् ।
सा तिथि स्तद्दिने पूज्या विपरीता तु पैतृके ॥ इति ।

यदा तु पूर्वदिने सम्पूर्णा शुद्धा भूत्वा परदिने वर्धते तदा सम्पूर्णत्वादमायोगाभावाच्च पूर्वेव ग्राह्या ।

यानि च द्वितीयायोग निषेधकानि वचनानि केचिन्निवन्धकाराः पठन्ति । तानि शुद्धाधिक निषेधपराणीति ज्ञेयम् ।

यदि परदिने प्रतिपत्तिथेरसत्त्वं तदा दर्शयुतापि ग्राह्या ।

तदाहलक्षणः—

तिथिः शरीरं तिथिरेव कारणं

तिथिः प्रमाणं तिथिरेव साधनम् ॥

इति ।

यानि तु—

अमायुक्ताप्रकर्षव्या प्रतिपञ्चण्डिकार्चने ।

इत्यादीनि नृसिंहप्रसाद निवन्ध वचनानि तानि समूलत्वे सति एतत्पराणीत्यवधेयम् ।

अत्र देवीपूजैव प्रधानम् । उपवासादि त्वङ्गम् ।

अष्टम्यां च नवम्यां च जगन्मातरमम्बिकाम् ।

पूजयित्वास्त्रिने मासि विशोको जायते नरः ॥

इति हेमाद्रौ भविष्यपुराणवचने तस्या एव फल सम्बन्धात् ।

नवमीतिथिपर्यन्तं वृद्ध्या पूजाजपादिकम् ।

इति देवीपुराणवचने तथात्वाच्च ।

अत्र उपवासादिक मुक्तं हेमाद्रौ भविष्ये—

एवं वै विन्ध्यवासिन्यां नवरात्रीपवासतः ।

एक भक्तेन नक्षत्रेण तथैवायाचितेन च ॥

पूजनीया जनैर्देवी स्वाने स्वाने पुरे पुरे ।
 गृहे गृहे भक्तिपरैः * यामि यामि वने वने ॥
 स्नातेः प्रसुदिते कृष्टे ब्राह्मणेः क्षत्रिये (र्षेः) स्तथा ।
 वैश्यैः शूद्रैर्भक्तियुते ज्ञेच्छै रम्येषु मानवैः ॥
 इति ।

देवीपुराणेऽपि—

कन्यासंस्थे रवी शक्र शुक्लामारभ्य नन्दिकाम् ।
 अयाचीत्यथवैकाशी नक्ताशी वायवा व्यदः ॥
 भूमी शयीत चामन्त्रा कुमारी भोजयेन् मुदा ।
 वस्त्रालङ्कारदानैश्च सन्तोष्याः प्रतिवासरम् ॥
 वलिं च प्रत्यहं दद्यादोदनं मांसमाषवत् ।
 त्रिकालं पूजयेद्देवीं जप स्तोत्र परायणः ॥
 इति ।

व्यदो विगतभोजनः । अत्र महापूजनं रात्री कार्यम् ।
 आश्विने मासि मेघान्ते महिषासुरमर्दिनीम् ।
 निशासु पूजयेद्भक्त्या सोपवासो यथाविधि † ॥
 इति देवीपुराणात् ।

रात्रिव्रतमिदमित्यभिप्रेत्य माधवोऽप्याह । तस्य व्रततत्त्वा-
 दिति । न तु रात्रि भोजना व्रतव्रतमिदं किन्तु रात्री पूजनात् ।

- * भक्ति परंरिति निचंयमिन्मी पाठः स एव समोचोनः । अन्वया भक्ति युतं रम्यस्य पौनदत्त प्रसज्यत ।
- † सोपवासान्द्रिक ज्ञानात् । इति निचंयमिन्मी पाठः

षाश्विने मासि मेघान्ते प्रतिपद् या तिथि र्भवेत् ।
 तस्यां नक्तं प्रकुर्वीत रात्रौ देवीं प्रपूजयेत् ।
 इति संप्रह्ववचनात् ।

यत्तु—

मासि चाश्वयुजे शुक्ले नवरात्रे विशेषतः ।
 संपूज्य नवदुर्गां च नक्तं कुर्यात् समाहितः ।
 नवरात्राभिधं कर्म नक्तव्रत मिति स्मृतम् ॥

इति स्कान्दे नक्तभोजन कथनं । तत् पाक्षिक नक्तानुवादकं ।
 इतरथा नररात्रोपवासतः इत्यादेः अयाचीत्ययवा इत्यादेश
 पूर्वोक्त वचन व्यूहस्य वैयर्थ्यं प्रसङ्गात् ।

तस्मात् पाक्षिकनक्तानुवाद एवायम् । ननु रात्रेः कर्मकालत्वे
 तद्वापिनी दर्शयुक्ता पूर्वैव प्रतिपत् प्राप्नुयात् । सा च न याद्या
 इत्युक्त मिति चेत् । सत्यं ।

कर्मणो यस्य यः कालः सत्कालव्यापिनीतिथिः ।

इति सामान्य वचन प्राप्तिः पूर्वोक्तविशेषवचनैर्वाध्यते ।
 यथा निशीथे सतीमपि पूर्वां जन्माष्टमीं त्यक्त्वा रोहिणीगुण-
 युक्ता परा कार्या इत्युक्तम् माधवाचार्येण । तथा इयमपि द्वितीया
 गुणयुक्ता कार्या इति ।

अथ केचिन्नवरात्रशब्दो नवसंख्याहोरात्रपरः—

हृद्वी समाप्ति रष्टम्यां द्वासेऽमा प्रतिपन्निशि ।
 आरम्भो नवचण्डासु नवरात्र मतोऽर्थवत् ॥

इति वचनादित्याहुः । तत्र । अतिष्ठास हृष्यो न्यूनाधिक
त्वापत्तेः तेन तिथिमात्र वाची अयं नवरात्र शब्दः ।

तिथिहृष्यो तिथिष्ठासे नवरात्र मपार्थकम् ।

अष्टरात्रे न दोषोऽयं नवरात्र तिथिष्वये ॥

इति संप्रहोक्तेः । अयं नवरात्रशब्दः क्वचिन्नक्षत्रया कर्म-
वाची । यथा चारम्भो नवरात्रस्य इत्यत्र ।

पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत इत्यादाविव ।

देवीपुराणे—

त्वाद् वैधृतियुक्ता चेत् प्रतिपञ्चण्डिकार्चने ।

तयोरन्ते विधातव्यं कलसारोपणं गुह्य ॥

इति ।

त्वाद् चित्रानक्षत्रं । द्वितीया युतापि चेच्चित्रा वैधृति युक्ता
प्रतिपत् तदा दुर्गोत्सवे ।

भद्रान्विता चेत् प्रतिपत्तु लभ्यते

विरुहयोगैरपि सङ्गतासती ।

सैवापराङ्गे विवुधै विंधेया

श्री पुत्र राज्यादि विवृद्धि हेतुः ॥

इति ।

भद्रा द्वितीया । विरुहे चित्रा वैधृती । यदा तु वैधृत्त्यादि
परिहारेण प्रतिपत्तु लभ्यते तदा कर्त्तव्यं माह कात्यायनः ।

प्रतिपद्याम्बिने मासि भावो वैधृति चित्रयोः ।

चाद्यपादौ परित्यज्य प्रारभे चवराचकम् ॥

इति ।

भविष्ये तु—

चित्रावैधृति सम्पूर्णा प्रतिपद्येद्भवेत् ।

त्याज्यास्वशास्त्रयस्वाद्यासुरीयेऽंशे तु पूजनम् ॥

इति ।

ब्रह्मजामलेऽपि—

वैधृती पुत्रनाशः स्याच्चित्रायां धननाशनम् ।

तस्माच्च स्थापयेत् कुम्भं चित्रायां वैधृती तथा ॥

संपूर्णा प्रतिपद्येव चित्रायुक्ता यदा भवेत् ।

वैधृत्या वापि युक्ता स्यात्तदा मध्यन्दिने रवौ ।

अभिजित्तु मुहूर्त्तं यत्तत्र स्थापनं मिथ्यते ॥

इदं कलसस्थापनं रात्रौ न कार्यम् ।

न रात्रौ स्थापनं कार्यं न च कुम्भाभिषेचनम् ।

इति मास्त्रीश्लोः ।

भास्करोदयमारभ्य यावत्तु दश नाडिकाः ।

प्रातःकाल इति प्रोक्तः स्थापनारोपणादिषु ॥

इति विष्णुधर्मोत्तेश्च ।

ज्ञानं माङ्गलिकं कृत्वा ततो देवीं प्रपूजयेत् ।

शुभाभिः कृत्तिकाभिश्च पूर्वं कृत्वा तु वेदिकाम् ॥

यवान् वै वापयेत्तत्र गोधूमैश्चापि संयुतान् ।

तत्र संस्थापयेत् कुम्भं विधिना मन्त्रपूर्वकम् ॥

सौवर्णं राजतंवापि ताम्रं मृन्मय (जं तु) नैव वा ।

देवी पुराणे—

कुर्याद्देव्यास्तु मन्त्रेण पूजां क्षीरघृतादिभिः ।

जयन्ती मङ्गला काली भद्रकाली कपालिनी ।

दुर्गा चमा शिवा धात्री स्वाहा स्वधा नमोऽस्तु ते ॥

अनेनैव तु मन्त्रेण जपहोमी तु कारयेत् ।

यदा—

नवार्णकेन मन्त्रेण पूजाहोमादिकं भवेत् ।

इति ।

ॐ दुर्गे दुर्गे रक्षिणि स्वाहा इति नवार्णको (नवाक्षरी) मन्त्रः ।
तत्रायं प्रयोगः । प्रतिपदि अभ्यङ्गं कृत्वा शुद्धमृदा गृहपूर्वभागे
वेदिकां विधाय कलसादि संभारान् समाहृत्य आचम्य प्राणा
नायम्य देशकालौ स्मृत्वा मम इह जन्मनि जन्मान्तरे च दुर्गा-
प्रीतिद्वारा सर्वोपद्रवनाशपूर्वक दीर्घायु विपुलधनपुत्रपौत्राद्यनव-
च्छिन्न सन्तति वृद्धि स्थिरलक्ष्मी कीर्त्तिलाभ शत्रु पराजयाद्य-
भीष्ट सिद्ध्यर्थं शारदा नवरात्र प्रतिपदि विहित कलशस्थापन
दुर्गापूजन कुमारी पूजादिकं करिष्ये इति सङ्कल्प्य महीषी *

• महीषीः पृथिवी च न इमं यज्ञं निमित्तनाम् ।

पिपतां नो भविष्यति ।

— इति ऽथ १०८ यज्ञ ॥

रित्यादि मन्त्रेण कलसं वेद्यां संस्थाप्य वस्त्रेषावेष्ट्य पूर्वादर्शिति *
मन्त्रेण तत्र पूर्णपात्रं (संस्थाप्य) निधाय इमं मे वदधिति † तत्र
वदधं संपूज्य जीर्णायां नूतनायां वा प्रतिमायां दुर्गां भावाहयेत् ।

तत्र मन्त्रः—

आगच्छ वरदे देवि दैत्यदर्पनिषूदनि ।

पूजां गृहाण सुमु(खी)खि नमस्ते शङ्करप्रिये ॥

सर्वतीर्थमयं वारि सर्वदेव समन्वितम् ।

इमं घटं समागच्छ तिष्ठ देवगणैः सह ॥

दुर्गे देवि समागच्छ सान्निध्यमिह कल्पय ।

वल्लिं पूजां गृहाण त्व मष्टाभिः सह शक्तिभिः ॥

इत्यावाह्य पूर्वोक्तमूलमन्त्रेण षोडशोपचारैः पूजयित्वा माष-
भक्तवल्लिं कुष्माण्डादिवलिं वा निवेदयेत् ।

ततः कुमारीपूजा कार्या ।

तदुक्तं हेमाद्रौ स्कान्दे—

एकैकां पूजयेत् कन्या मेकहृत्पा तथैवच ।

* पूर्वा दर्शि परापत सपूर्वा पुनरापत ।

वस्त्रेण विक्रीणा वहा इव वृत्तं प्रतकलो ।

--इति ३७ अटम यजुः ॥

† इमं मे वदध मुधी इव मया च मृडय ।

त्वामवस्यवाचके ।

इति ३७. १म यजुः ॥

द्विगुणं त्रिगुणं वापि प्रत्यहं * नवकं तु वा ॥

तथा—

नवभिर्लभते भूमि मैश्वर्यं द्विगुणेन तु ।
 एकवर्षा लभेत् क्षेम मेकैकेन त्रियं लभेत् ॥
 एकवर्षा तु या कन्या पूजार्थं तां विवर्जयेत् ।
 गन्धपुष्पफलादीनां प्रीतिस्तस्या न विद्यते ॥
 तेन द्विवर्षामारभ्य दशवर्षान्तं पूजनम् ।
 तासां च नवनामानि तेन तेन समर्चयेत् ॥
 कुमारिका त्रिमूर्त्तिस्तु कन्याणी रोहिणी तथा ।
 कान्ती शण्डी शान्धवी च दुर्गा चैव सुभद्रका ॥
 इति ।

आसां प्रत्येकं पूजामन्त्रा च ये वक्ष्यन्ते । सामान्य

मन्त्रस्तु —

मन्त्राक्षरमयीं नक्षत्रीं मातृणां रूपधारिणीम् ।
 नवदुर्गात्मिकां सत्तात् कन्यामावाहयाम्यहम् ॥
 इति ।

एव मन्थनं कुर्यात् कुमाराणां प्रयत्नतः ।
 कञ्चुकैश्चैव वस्त्रैश्च गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ॥
 नामाविधौ भक्ष्यभोज्यैर्भोजयेत् पायसादिभिः ।
 ग्रन्थिस्फुटितं शीर्षाङ्गीं रक्तं पूज्यं व्रणाङ्किताम् ॥

जात्यन्धां केकराक्षीं च * कुरूपां तनु रोमशाम् ।
संत्यजेद्रोगिणीं कन्यां दासीगर्भसमुद्भवाम् ॥

तथा—

ब्राह्मणीं सर्वकार्येषु जयार्थं क्षत्रवंशजाम् ॥
लाभार्थं वैश्यवंशोत्थां सुतार्थं शूद्रवंशजाम् ।
दारुणीं चान्यजातीयां पूजयेद्विधिना नरः ॥

इति ।

अत्र जप उक्तो रुद्रजामले—

एकोत्तराभिहृष्टा तु नवमी यावदेवहि ।
चण्डीपाठं जपेच्चैव जापयेद्वा विधानतः ॥

वराहतन्त्रे तु—

प्रणवं चादितो जप्त्वा स्तोत्रं वा संहितां पठेत् ।
अन्ते च प्रणवं दद्यादित्युवाचादिपूरुषः ॥
आधारे स्थापयित्वा तु पुस्तकं (पूजयेत्) प्रजपेत् सुधीः ।
हस्तसंस्थापनादेव यतस्तद्विफलं भवेत् ॥
स्वयं च लिखितं यच्च शूद्रेण लिखितं च यत् ।
अब्राह्मणेन लिखितं तच्चापि विफलं भवेत् ॥
सर्वत्र पाठ्ये विज्ञेयं स्वान्यथा विफलं भवेत् ।
ऋषिच्छन्दादिकं न्यस्य पठेत् स्तोत्रं विचक्षणः ॥
स्तोत्रे न दृश्यते यत्र प्रणवं तत्र विन्यसेत् ।

सर्वत्र पाठ्ये विज्ञेय स्वयया विफलं भवेत् ॥

अथ वेदपारायण मुक्तं ब्रह्मामले—

एवं चतुर्वेदविदो विप्रान् सर्वान् प्रसादयेत् ।

तेषां च वरणं कार्यं वेदपारायणाय वै ॥

यहात्मन्नेयसे कार्यं वेदपारायणं द्विजैः ।

षडङ्गसहितां शाखां मन्त्र ब्राह्मणं ऋषिकाम् ॥

पारयेद्विधिवत् प्राज्ञो मन्त्रान् वा ब्राह्मणं तु वा ।

अयातयामवत्साय पारयेन्नवरात्रकम् ॥

इति ।

तद्विधिसुतुर्थस्तवके वक्ष्यते । देवीपुराणे—

यदाद्ये दिवसे कुर्वाणश्छिका पूजनादिकम् ।

द्विगुणं तद्वितीयेऽङ्गि त्रिगुणं तत् परेऽहनि ।

नवमीतिथि पर्यन्तं वृद्ध्या पूजाजपादिकम् ॥

इति ।

एतेनापि नवरात्रे पूजैव प्रधानमिति गम्यते । उपवासादि
त्वङ्ग मेव । तेन तिथिज्ञाने तिथिद्वयनिमित्तं पूजादि महालय
श्राद्धवदेकदिने आहत्त्वा कार्यम् । इदं सर्वं स्वस्य अग्रहत्वे सति
अन्येन कारयेत् ।

स्वयं वाप्यन्यतो वापि पूजयेत् पूजयेत वा ।

इति देवीपुराणोक्तेः ।

अन्यतः अन्येन पूजयेत पूजां कारयेदित्यर्थः ।

इदं च देवीपूजनं शुक्रास्नादावपि कार्यम् ।

नष्टे शुक्ले तथा जीवे सिंहस्ये च वृद्धस्यतौ ।
 कार्या चैत्रे च देव्यर्चा * प्रत्यब्दं चाग्निनेऽपि च ॥
 इति धर्मप्रदीपोक्तेः ।

मलमासे तु न भवत्येव । वचनाभावात् ।

अत्र विशेषो भविष्ये—

केशसंस्कारद्रव्याणि प्रदद्यात् प्रतिपदिने ।
 पक्वतैलं † द्वितीयायां केश संस्कार ‡ इतरे ॥
 दर्पणं च तृतीयायां सिन्दूरालक्तकं तथा ।
 मधुपर्कं चतुर्थ्यां तु तिलकं नेत्र (भाल) मण्डनम् ॥
 पञ्चम्या मङ्गरागं च शक्त्यालङ्करणानि च ।
 षष्ठ्यां विस्वतरो बोधं सायं सन्ध्यासु कारयेत् ॥
 सप्तम्यां प्रातरानीय गृहमध्ये प्रपूजयेत् ।
 उपोषणं मयाष्टम्यां मात्मशक्त्या तु पूजनम् ॥
 नवम्यां सुपचण्डायाः पूजां कुर्यादसिं तथा ।
 संपूज्य प्रेषणं कुर्याद्दशम्यां सारवोक्तवैः ॥
 अनेन विधिना यस्तु देवीं प्रीणयते नरः ।

* कार्या चैत्रे स्वदेव्यर्चा प्रत्यब्दं कर्मधर्मतः ।

इति निवर्त्यसिन्धोपात् ।

† पङ्कडोरिति क्वचित् पाठः ।

‡ तथापाठे च संयमहेतवे इति पाठः साधु मङ्गलम् ।

§ संस्कारेभ्यस्तस्यमेति क्वचित् पाठः ।

स्कन्दवत् पालयेद्देवी तं पुत्र धन कीर्त्तिभिः ॥

इति ।

अत्र अग्नेर्विशेष उक्तो निर्णयान्ते—

आग्निने शुक्लपक्षे तु प्रारब्धे नवरात्रके ।

शावाशौचे ससुत्पक्षे क्रिया कार्या कथं बुधैः ॥

सूतके वर्त्तमाने च तत्रोत्पक्षे सदा बुधैः ।

देवीपूजा प्रकर्त्तव्या पशु यज्ञ विधानतः ॥

सूतके पूजनं प्रोक्तं दानं चैव विशेषतः ।

देवी मुद्दिष्य कर्त्तव्यं तत्र दोषो न विद्यते ॥

इति ।

गौडा अपि एवं मन्यन्ते । रजसला तु अन्येन कारयेत् ।

सूतकादिवद् विशेषवचनाभावात् ।

स्त्रीणां च नवरात्रव्रते ताम्बूलादिचर्वणं भवतीत्युक्तं व्रत-
हेमाद्रौ गारुडे—

गन्धालङ्कार ताम्बूल पुष्पमालानुलेपनम् ।

उपवासे न दुषन्ति दन्तधावन मञ्जनम् ॥

इत्यादि ।

एतत् सभर्तृकाविषयम् । विधवाणां न भवतीत्युक्तं चातुर्मास्य
व्रतप्रकरणे ।

अथ आग्निन शुक्लपक्षम्या मुपाङ्ग ललिताव्रतमुक्तम् * ।

सा च पूर्वविद्धा ग्राह्या—

भुक्त्वा जागरणे नक्तं * चन्द्रायर्घ्यव्रते तथा ।

ताराव्रतेषु सर्वेषु रात्रियोगोविशिष्यते ॥

इति हेमाद्रिवचनात् । युग्मवाक्यात् । रात्री जागरणं कुर्व्या-
दिति तद्व्रते रात्रिजागरणस्योक्तत्वाच्च ।

प्राश्निन शुक्लपक्षे मूलनक्षत्रे सरस्वती स्थापनमुक्तं
निर्घयामृते देवीपुराणे—

मूलेषु स्थापनं देव्याः पूर्वाषाढासु पूजनम् ।

उत्तरासु वलिं दद्याच्छ्रवणे(न)षु विसर्जयेत् ॥

रुद्रजामले—

मूल ऋक्षे सुराधीश पूजनीया सरस्वती ।

पूजयेत् प्रत्यहं देव यावद्दृष्टव मृच्छकम् ॥

नाध्यापये ऋषिस्थले बाधीयीत कदाचन ।

पुस्तके स्थापिते देव विद्याकामो द्विजोत्तमः ॥

सङ्ग्रहेऽपि—

प्राश्निनस्य सिते पक्षे मेधाकामः सरस्वतीम् ।

मूलेनावाहयेद्देवीं ऋषेण विसर्जयेत् ।

मूलाय पादे चाह्वानं ऋष्यान्ते विसर्जनम् ॥

इति ।

* भुक्त्वाजागरणं यत्र—

इत्येकं पदं तस्मिन् व्रते इत्यर्थः । अन्यथा भुक्तं तस्या—

सङ्ग्रहेः । इति कर्मकाकरः ।

ब्रह्माण्डेऽपि —

आदि भागो निशायां तु श्रवणस्य यदा भवेत् ।

सम्प्रेषणं तदा देव्या दशम्यामिव कारयेत् * ॥

इति ।

अथ षष्ठीकृत्यं देवीपुराणे —

ज्येष्ठानक्षत्रयुक्तायां षष्ठ्यां विष्वाभिमन्त्रणम् ।

सप्तम्यां मूलयुक्तायां पत्रिकायाः प्रवेशनम् ॥

पूर्वाषाढा युताष्टम्यां पूजाहोमाद्युपोषणम् ।

उत्तरेण नवम्यां तु वलिभिः पूजयेच्छिवाम् ।

श्रवणेन दशम्यां तु प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥

अत्र तिथिनक्षत्र षोडशो मुख्यः—

तिथिनक्षत्रयोगे तु हयोरिवानुपालनम् ।

योगाभावे तिथिर्याद्या देव्याः पूजनकर्माणि † ॥

इति देवलोकेः ।

तत् प्रकारम् । विष्णुतद्वसमीपं गत्वा देवीं विष्णुं च सम्पूज्य
प्रार्थयेत् ।

तत्र मन्त्राः—

रावणस्य वधार्थाय रामस्नानुग्रहाय च ।

* दशम्यां च महोत्सव इति निर्णयमिन्धी पाठः ।

† तथा विद्यापतिः—

तिथिः शरीरं देवस्य तिथौ नक्षत्रमाचितम् ।

तस्मात्तिथिं प्रथमं नक्षत्रं न तिथिं चिन्ता ॥ इति ।

अकाले ब्रह्मणा बोधो देव्यास्त्वयि कृतः पुरा ॥
 अह मय्या (त्रितः) शिने षष्ठ्यां सायाह्ने बोधयाम्यतः ।
 श्रीशैलशिखरेजात श्रीफल श्रीनिकेतन ।
 नेतव्योऽसि समागच्छ पूज्यो दुर्गास्वरूपतः ॥
 एवं विष्णुतर्कं निमन्त्र्य द्वितीयदिने निमन्त्रित विष्णुशास्त्रा
 पत्नीप्रवेश पूजां कुर्यात् ।

मूलाभावे तु सप्तम्यां केवलायां प्रवेशयेत् ।
 युग्माभ्यां नवविष्णुस्य फलाभ्यां शाखिकां तथा ।
 तथैव प्रतिमां देव्याः स्नात्वाऽभ्युक्ष्य प्रवेशयेत् ॥

इति लिङ्गपुराणोक्तेः ।

प्रतिपदादि नवतिथिषु उपवासादि कर्त्तव्यमित्युक्तं । तत्र
 असमर्थस्य सप्तम्यादि दिनत्रये कार्यमित्याह धीम्यः—
 आश्विने मासि शुक्ले तु कर्त्तव्यं नवरात्रकम् ।
 प्रतिपदादि क्रमिणैव यावच्च नवमी भवेत् ।
 चिरात्तं वापि कर्त्तव्यं सप्तम्यादि यथाक्रमम् ॥
 इति ।

सङ्ग्रहे—

अथवा नवरात्रं च सप्तपञ्चत्रिकं दिवा ।
 एकभक्तेन नक्तेनाद्याचितोपोषणैः क्रमात् ॥

इति ।

दिवेत्सेकरात्रमुक्तं । उपवासे सप्तम्याः पूर्वोक्त एव निर्णयः ।
 युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्वतीप्रिया ।

रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथि युग्मता ॥

इति ऋत्वापि प्रौढयिकी ।

दुर्गामूर्तिरक्ता देवीपुराणे—

दुर्गागृहं प्रकर्त्तव्यं चतुरस्रं सुशोभनम् ।
 तन्मध्ये वेदिकां कुर्याच्चतुर्हस्तां समां शुभाम् ॥
 तस्यां सिंहासनं शीमं कम्बलाजिन संयुतम् ।
 तत्र दुर्गां प्रतिहास्य सर्वलक्षण संयुताम् ॥
 भुजैश्चतुर्भिरुचिरैर्दशभिर्वा विभूषिताम् ।
 तप्तहाटकवर्णाभां चिनेत्रां शशिशेखराम् ॥
 अनेककुमुमाकीर्णां कपर्देन सुशोभिताम् ।
 नितम्बविम्बसन्नहकिङ्किणी क्वाण नादिनीम् ॥
 शूलचक्रदण्ड शक्ति वज्रपाशासि * धारिणीम् ।
 घण्टाक्षमालाकरक पानपात्र लसत्कराम् ॥
 तदप्रेक्षितशिरसं मद्भिषं रुधिराग्नतम् ।
 निःसृतार्धतनुं कण्ठनाले चर्म्मामि धारिणम् ॥
 देवीधृतकरग्रैवं शूलनोरसि ताडितम् ।
 नागपाशेन विक्षिप्तं हृद्यक्षेणापि विद्रुतम् ॥
 वमद्गुधिरवक्त्रेण धुन्वतोद्दं सटान् वषा ।
 सर्वतो मातृचक्रेण सेव्यमानां सुरैस्तथा ॥
 एवं देवी प्रकर्त्तव्या हैमी वा राजनी तथा ।

* पाशाभिरिव्यथ नापामि विनि कमलाकर ।

मृदार्ची लक्ष्मणोपेता खड्गशूले ऽथवा यजेत् * ॥

वार्ची दारुमयी । तथा—

याम्यास्या शुभदा दुर्गा पूर्वास्या जयवर्द्धनी ।

पश्चिमाभिसुखी नित्यं न स्वाप्या सौम्य दिक्षुखी ॥

तथा—

हैम राजत मृदातु शैलचित्रार्पितापि वा ।

खड्गे शूलेऽर्चिता देवी सर्वकामफलप्रदा ॥

यद्यद् यस्यायुधं प्रोक्तं तस्मिं स्तां प्रतिपूजयेत् ।

देवी शक्त्यार्चिता पुंसां राज्यायुः सुत सौख्यदा ॥

तथा—

भगलिङ्गाभिधानैश्च भगलिङ्ग प्रगीतकैः ।

भगलिङ्गक्रियाभिश्च तोषयेद्दरचण्डिकाम् ॥

परैर्नास्तिप्यते यस्तु यः परान्नास्तिपत्यपि ।

तस्य क्रुद्धा भगवती शापं दद्यात् सुदारुणम् ॥

इति ।

सप्तम्यां देवीं संपूज्य विस्वगुच्छं समर्पयेत् ।

अमृतोद्भवं श्रीवृक्षं शङ्करस्य सदाप्रियम् ।

तं ते दुर्गे प्रयच्छामि सर्वकामार्थं सिद्धये ॥ इति ।

अथ प्रार्थना—

महिषासि महाभागे चामुण्डे मुण्डमालिनि ।

* खड्ग शूले च पुनर्येन इति निबन्धनसिद्धौ पाठः ।

आयुरारोग्य मैश्वर्यं देहि देवि नमोऽस्तु ते ॥
 कुङ्कुमेन समालम्बे चन्दनेन विलेपिते ।
 विश्वपत्र कृतापीठे दुर्गेऽहं शरणं गतः ॥
 रूपं देहि यशो देहि भाग्यं भगवति देहि मे ।
 पुत्रान् देहि धनं देहि सर्वान् कामांश्च देहि मे ॥
 सर्वमङ्गल मङ्गल्ये शिवे सर्वार्थ साधिके ।
 शरण्ये त्र्यम्बके देवि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥

इति संप्रार्थ्यं पत्रिकाः पूजयेत् । तत् प्रकारस्तु कदल्यां ब्रह्मार्थी
 दाडिमे रक्तदन्तिकां धान्ये लक्ष्मीं हरिद्रायां दुर्गां माने चामुण्डां
 कचौ कालिकां विश्वे शिवां अशोके शोकरहितां जयन्त्यां
 कार्तिकीं चावाह्यं संपूज्य दुर्गायै वलिं दद्यात् । ततः सुतिं
 पठेत् ।

दुर्गां शिवां शान्तिकरीं ब्रह्मार्थीं ब्रह्मणः प्रियाम् ।
 सर्वलोक प्रणेचीं च प्रणमामि सदा शिवाम् ॥
 मङ्गलां गोभनां शुद्धां निष्कलां परमां कलाम् ।
 विश्वेश्वरीं विश्वमातां चण्डिकां प्रणमाम्यहम् ॥

इत्यादि ।

अथ अष्टमौष्ठयम् ।

साच व्रतादौ परविद्या याद्या ।

शुक्लपक्षे ऽष्टमो चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशौ ।

पूर्वविद्या न कर्त्तव्या कर्त्तव्या परमंयुता ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्तः ।

शरन् महाष्टमी पूज्या नवमी संयुता सदा ।
 सप्तमी संयुता नित्यं शोकसन्तापकारिणी ॥
 सप्तमी शक्य संविद्या वर्जनीया सदाष्टमी ।
 स्तोकापि सा महापुण्या यस्यां सूर्योदयो भवेत् ॥
 इति स्मृति समुच्चयोक्तेषु ।

इय मेव मूलार्चयुताचेन् महानवमीत्युच्यते ।
 अश्वयुक् शुक्लपक्षे याऽष्टमी मूलेन संयुता ।
 सा महानवमी प्रोक्ता त्रैलोक्येऽपि सुदुर्लभा ॥
 इति स्कान्दात् । सैव सप्तमीयुता चेत् त्याज्यैव ।
 तदुक्तं निर्णयामृते—
 मूलेनापि हि संयुक्ता सदा त्याज्याष्टमी बुधैः ।
 लेशमात्रेण सप्तम्या अपि स्याद् यदि दूषिता ॥
 इति ।

तस्मादन अष्टमी परा * ग्राह्या ।

यत्तु—

सप्तम्या मुदिते सूर्ये परतो याष्टमी भवेत् ।
 तत्र दुर्गीक्षवं कुर्यान्न कुर्यादपरेऽहनि ॥
 इति विश्वरूपनिबन्ध वचनं ।
 तदाग्निनक्षणाष्टमी विषयम् ।
 कन्यायां क्षणपक्षे तु पूजयित्वाष्टमीदिने ।

* परा परविद्या नवमी विज्ञेति यावत् ।

नवम्यां बोधयेद्देवीं गीतवादित्र निखनैः ॥

इति देवीपुराणे तथापि देवी पूजोक्तेरिति इमाद्री निर्णया-
सृते चोक्तं ।

यानि तु—

आश्विनस्य सिताष्टम्या मर्षरात्रे तु पार्वती ।

भद्रकाली समुत्पन्ना पूर्वाषाढा समायुता ॥

इति मदनरत्ने ।

महाष्टम्याश्विने मासि शुक्ला कल्याणकारिणी ।

सप्तम्यापि युता कार्या मूलेन तु विशेषतः ॥

इत्याद्रीनि वचनानि । तानि परदिने अष्टम्यभाव विषया-
णीति मदनरत्ने निर्णीतम् ।

यदा सूर्योदये न स्यान्नवमी चापरेऽहनि ।

तदाष्टमीं प्रकुर्वीत सप्तम्या सहितां नृप ॥

इति स्मृति सङ्ग्रहोक्तेः ।

यत्तु—

अहं भद्रा च भद्राहं नावयोरन्तरं क्वचित् ।

सर्वसिद्धिं प्रदास्यामि भद्राया मर्षिताञ्जलम् ॥

इति देवीपुराण वचनं । तद्विष्टिकरणमध्ये पूजाविधा-
नार्थम् ।

विष्टिं त्यक्त्वा महाष्टम्यां मम पूजां करोति यः ।

तस्य पूजाफलं न स्वाप्तेनाह मवमानिता ॥

इति तत्रैवोक्तेः ।

अवाष्टम्या उपवासश्च पुत्रवता न कार्यः—

उपवासं महाष्टम्यां पुत्रवान्न समाचरेत् ।

यथा तथा वा पूतात्मा व्रती देवीं प्रपूजयेत् ॥

इति देवी पुराणोक्तेः ।

अत्र विशेषो हेमाद्री भविष्ये ।

कन्यागते सवितरि शुक्लपक्षेऽष्टमी युता ।

मूल नक्षत्र संयुक्ता सा महानवमी स्मृता ॥

तस्यां सदा पूजनीया चामुण्डा मुण्डमालिनी ।

तस्यां ये ह्युपयुज्यन्ते प्राणिनो महिषादयः ॥

ते सर्वे स्वर्गतिं यान्ति घ्नतां पापं न विद्यते ।

यावन्न चालयेद् गात्रं पशुस्तावन्नहन्यते ॥

न तथा वलिदानेन पुष्यधूपविलेपनैः ।

यथा सन्तुष्यते मेघैर्महिषैर्विन्ध्यवासिनी ॥

एवं पूज्या नरे देवी ब्राह्मणैः क्षत्रियैः(विशैः) नृपैः ।

स्त्रीभिश्च कुरुशार्ङ्गल विधान मपरं शृणु ॥

जयाभिलाषी नृपतिः प्रतिपत् प्रभृति क्रमात् ।

लौहाभिसारिकं कर्म कारयेद् यावदष्टमि ॥

तद् यथा—

प्रागुदक् प्रवणे देशे पताकाभि रलङ्घनं ।

मण्डपं कारयेद्दिव्यं नव सप्त करं परम् ॥

मिलित्वा षोडश हस्त प्रमाण मित्तर्यः ।

आग्नेयां कारयेत् कुण्डं हस्तमात्रं सुशीभनम् ।

मेखला त्रय संयुक्तं योन्वाद्यत्यदलाभया ॥
 राजचिह्नानि सर्वाणि यस्मात्सखाणि यानि च ।
 आनीय मण्डपे तानि सर्वाण्यत्राधिवासयेत् ॥
 ततस्तु ब्राह्मणः स्नातः शुक्लाम्बरधरः शुचिः ।
 ॐ कार पूर्वके मन्त्रे स्तम्भिके ऋषुयाद् घृतैः)तम् ॥
 यस्मात्स मन्त्रे हीतव्यं पायसं घृतसंयुतम् ।
 घृतशेषं तुरङ्गाच्च * राजानमुपहारयेत् ॥
 लोहाभिसारिकं कर्म तेनैतद्विभिः स्मृतम् ।
 घृतपत्न्ययमानशान् गजाच्च समलङ्कृतान् ॥
 आमयेन्नगरे नित्यं वन्दिषीषपुरःसरम् ।
 प्रत्यहं नृपतिः स्नात्वा सम्पूज्य पित्रदेवताः ॥
 पूजयेद्भ्राजचिह्नानि फलमाखविलेपनेः ।
 य(त)स्वाभिसरणाद्भ्रात्रो विजयः समुदाहृतः ॥
 पूजामन्त्रान् प्रवक्ष्यामि पुराणोक्तानहं तव ।
 यैः पूजिताः प्रयच्छन्ति कीर्तिमायु र्ययो(धनम्) वसम् ॥

हृत्स्य —

यथाऽम्बुदम्बादयति शिवायेमां वसुन्धराम् ।
 तथाच्छादय राजानं विजयारोग्यवृक्षये ॥

अथ चामरस्य —

यथाहृत्तर सहस्रं चोर डिङ्गोर पाङ्कुर ।

प्रोत्सारयाद्यु दुरितं चामरामरदुर्लभ ॥
अश्वानां वृषार्थं मादौ रेवन्त पूजनं कार्यं ।

तन्मन्त्र सु—

सूर्यपुत्र महाबाहो छायाहृदयनन्दन ।
शान्तिं कुरु तुरङ्गाणां रेवन्ताय नमो नमः ॥

अथ अश्वस्य—

गन्धर्वकुलजातस्त्वं माभूयाः कुलदूषकः ।
ब्रह्मणः सत्यवाक्येन सोमस्य वरुणस्य च ॥
प्रभावाच्च हुताशस्य वर्षय त्वं तुरङ्गमान् * ।
रिपून् विजित्य समरे सह (राज्ञा)भ्रात्रा सुखी भव ॥

अथ ध्वजस्य—

शक्रकेतो महावीर्यं श्यामवर्णार्चयाम्यहम् ।

* अतः परं—

तेजसाचैव सूर्यस्य सुनीनां तपसा तथा ।
वदस्य ब्रह्मचर्येण पवनस्य वनेन च ॥
अर त्वं राजपुत्र त्वं कौस्तुभं च मणिं अर ।
यां गतिं ब्रह्महा गच्छेन् मातृहा पित्रहा तथा ॥
ध्रुवहा इत्युतवादी च चरियश्च परासुखः ।
सूर्याचन्द्रमसौ वायु र्वावत् पश्चान्नि दुष्कृतम् ॥
ब्रह्मण तां गतिं चिद्रं तत्र पापं भवेत्तव ।
निष्कृती यदि गच्छेथा युद्धाभनि तुरङ्गम ॥

—इत्यधिकोऽत्र आकरे दृश्यते।

पत्रिराज नमस्तेऽस्तु तथा नारायणध्वज ॥
 काश्यपेयारुचभ्रातर्नागारे विष्णुवाहन ।
 अप्रमेय दुराधर्ष रणे देवारिसूदन ॥
 गरुत्मान् मारुतगति स्वयि सन्निहितो यतः ।
 सारवन्ध्यायुधान्यत्र रक्ष त्वं च रिपून् दह ।

अथ पताकायाः—

हुतभुग् वसवो रुद्रा वायुः सोमो महर्षयः ।
 नागकिन्नर गन्धर्व यक्ष भूतगण यहाः ॥
 प्रमथास्तु सहादित्यै भूतेशो मातृभिः सह ।
 शक्रः सेनापतिः स्कन्दो वरुणश्चाश्रितास्वयि ॥
 प्रदहन्तु रिपून् सर्वान् राजा विजयमृच्छतु ।
 यानि प्रयुक्तान्यरिभि रायुधानि समन्ततः ॥
 पतन्तूपरि शत्रूणां हतानि तव तेजसा ।
 हिरण्यकशिपोर्युद्धे युद्धे दैवासुरे तथा ॥
 कालनेमि वधे यद्दह यद्वस्त्रिपुरघातने ।
 शोभितासि तथैवाद्य शोभयास्त्रांश्च संस्मर ॥
 नीलान् श्वेतानिमान् दृष्ट्वा नश्यन्त्वाद्य नृपारयः ।
 व्याधिभिर्विधिधे घोरैः शस्त्रैश्च युधि निर्जिताः ॥
 पूतना रेवतीनाम्ना काक्षराक्षिप या स्मृता ।
 दह तांश्च रिपून् सर्वान् पताके त्वं मयार्चिता ॥

अथ गजस्य—

कुमुदैरावणो पद्मः पुष्पदन्तोऽथ वामुनः ।

सुप्रतीकोऽञ्जनोनील एतेऽष्टौ देवयोनयः ॥
 तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च वनान्य (ष्टौ)न्ये समाश्रिताः ।
 मन्दो भद्रो मृगसैव गजः सह्यैर्ष्य एवच ॥
 वने वने प्रसूतास्ते यूथानि सुमहान्ति च ।
 पान्तु त्वां वसवीरुद्रा आदित्याः समरुद्रणाः ॥
 भर्तारं रक्ष नागेन्द्र स्वामिवत् प्रतिपात्यताम् ।
 अवाप्नुहि जयं युद्धे गमने स्वस्तितोत्रज ॥
 श्रीस्ते सोमाह्वलं विष्णो स्तेजः सूर्याम्बोऽनिलात् ।
 स्यैर्यं मेरो जयं रुद्राद् यशो देवात् पुरन्दरात् ॥
 युद्धे रक्षन्तु नागास्त्वां दिग्भ्य सह दैवतैः ।
 अश्विनौ सह गन्धर्वैः पान्तु त्वां सर्वतः सदा ॥

५ खड्गस्य —

असि विशसनः खड्ग स्तीक्ष्णधारोदुरासदः ।
 श्रीगर्भो विजयसैव धर्मधार स्तथैवच ॥
 एतानि तव नामानि स्वयमुक्तानि वेधसा ।
 नक्षत्रं कृत्तिका ते तु गुरुदेवो महेश्वरः ॥
 रोहि (णी च) ष्यश्च शरीरं ते दैवतं च जनार्दनः ।
 पिता पितामहो देवस्त्वं मां पालय सर्वदा ॥
 नीलजीमूत सङ्गाश्च तीक्ष्णदंष्ट्रः कृशोदरः ।
 भाव (दुष्टो) शुद्धो ऽमर्षणश्च अतितेजास्तथैवच ॥
 इयं येन धृता चीणी हतश्च महिषासुरः ।
 तीक्ष्णधाराय शुद्धाय तस्मै खड्गाय ते नमः ॥

अथ कुरिकायाः—

सर्वायुधानां प्रथमं निश्चिंतासि पिनाकिना ।
 गुलायुधादिनिष्कृष्य कृत्वा मुष्टिग्रहं शुभे ॥
 चण्डिकायाः प्रदत्तासि सर्वदुष्ट निवर्हणी ।
 तया विस्तारिता चासि देवानां प्रतिपादिता ॥
 सर्वसत्त्वाङ्गभूतासि सर्वाशुभनिवर्हणी ।
 कुरिके रक्ष मां नित्यं शान्तिं यच्छ नमोऽस्तु ते ॥

अथ कटारकस्य—

रक्षाङ्गानि गजान् रक्ष रक्ष वाजि धनानि च ।
 मम देहं सदा रक्ष कटारक नमोऽस्तु ते ॥

अथ धनुषः—

सर्वायुधमहामात्र सर्वदेवारिसूदन ।
 चाप मां समरे रक्ष साकं शरवरैरिह ॥
 धृतं कृष्णेन रक्षार्थं संहाराय हरिण च ।
 त्वयीमूर्त्तिगतं देवं धनुरस्त्रं नमाम्यहम् ॥

अथ कुन्तास्य—

प्रास पातय शत्रूं स्व मनया नाकमायया ।
 गृहाण जीवनं तेषां मम सैन्यं च रक्ष माम् ॥

अथ चर्मणः—

शर्मप्रदस्त्रं समरे मम सैन्ये यशोद्यमे ।
 रक्ष मां रक्षणीयोऽहं तापनेय नमोऽस्तु ते ॥

अथ कनकदण्डस्य—

प्रोत्सारणाय दुष्टानां साधूनां रक्षणाय च ।
ब्रह्मणा निर्मितश्चासि व्यवहारप्रसिद्धये ॥
यशोदेहि सुखं देहि जयदो भव भूपतेः ।
ताडयस्व रिपून् सर्वान् हेमदण्ड नमोऽस्तु ते ॥

अथ दुन्दुभेः—

दुन्दुभे त्वं सपत्नानां घोरोद्दय (मर्द्दनः) कम्पनः ।
भव भूमिप सैन्यानां तथा विजयवर्धनः ॥
यथा जीमूत शब्देन प्रह्वयति शिखावलः ।
तथा ऽस्तु तव शब्देन हर्षोऽस्माकं मुदावहः ॥
यथा जीमूतशब्देन स्त्रीणां चासोऽभिजायते ।
तथात्र तव शब्देन अस्यस्वस्त्राद्विषोरणे ॥

अथ शङ्खस्य—

पुण्यस्त्वं शङ्ख पुण्यानां मङ्गलानां च मङ्गलम् ।
विष्णुना विधृतो नित्यं मतः शान्तिप्रदो भव ॥

अथ सिंहासनस्य—

विजयो जयदो जेता रिपुघाती शुभङ्करः ।
दुःख(द्रा)हा धर्मदः शान्तः सर्वारिष्ट विनाशनः ॥
एते वै सन्निधौ यस्मात्तव सिंहा महावलाः ।
तेन सिंहासनेति त्वं वेदमन्त्रैश्च गीयसे ॥
त्वयि स्थितः शिवः शान्तस्त्वयि शक्रः सुरेश्वरः ।
नमस्ते सर्वतोभद्र भद्रदो भव भूपतेः ॥

त्रैलोक्यं जयसर्वस्य सिंहासनं नमोऽस्तु ते ।
 एवं चिह्नानि सर्वाणि * स्वानि पूज्यानि शिल्पिभिः ॥
 लोहाभिसारिकं कर्म कृत्वेवं मन्त्रपूर्वकम् ।
 नियमं च तथाष्टम्यां पूर्वाङ्गे स्नानं माचरेत् ॥
 कुङ्कुमचन्दनचम्पकं चतुःसमैः (शैल)शालिपिष्टैश्च ।
 चर्चितगात्रीं देवीं कु(ङ्कु)सुमै रभ्यर्चयेद्बहुभिः ॥
 कुमुदैः सपद्मपुष्पैः सदीपधूपैः सनैवेद्यैः ।
 मांसैर्वर्ष्यपहारैर्मङ्गलशब्दैः समुच्छलितैः ॥
 दुर्गा सा पूजनीया च तद्दिने द्रोणपुष्पकैः ।
 ततः खड्गं नमस्कृत्य शत्रूणां वधसिद्धये ॥
 दृष्ट्वेत विजयं राज्यं सुभिक्षं चात्मने नृपः ।
 पुनः पुनः प्रणम्यार्यां संस्मरेद्दृढये शिवाम् ॥
 सर्वं कृत्वेति कौरव्यं चष्टम्यां जागरेण्यग्नि ।
 नटनर्तकगीतैश्च कारयेच्च महोत्सवम् ॥
 एवं हृष्टैर्निशां गीत्वा प्रभाते चरुणोदये ।
 घातयेन्महिषान् मेषानघतो नतकन्धरान् ॥
 शतमर्द्धशतं वापि तद्वह्निं वा यथेच्छया ।
 सुरासवभृतेः कुम्भे स्तर्पयेत् परमेश्वरीम् ॥
 कापालिकेभ्यस्तद्देयं ज्वलन्निर्दीपयन्चकैः † ।
 कश्चिन्नोपोषितो वीरविधृतोऽन्येन खड्गवान् ॥

* तथैव चर्चितचिह्नानि इति निबन्धसिन्धौ, पाठः ।

† दामो दासजने तथा । इति निबन्धसिन्धौ पाठः ।

भूतेभ्य स्तद्वलिं दद्यान्मन्त्रेषानेन सामिषम् ।
 सरक्तं सजलं चासं गन्धपुष्पाक्षतैर्युतम् ॥
 त्रीं स्त्रीन् वारान् समूलेन दिग्विदिक्षु किरिद्वलिम् ।

मन्त्रस्तु—

वलिं गृह्णन्निमं देवा आदित्या वसवस्तथा ।
 मरुतसाश्विनौ रुद्राः सुपर्णाः पन्नगा ग्रहाः ॥
 असुरा यातुधानाश्च पिशाचोरग राक्षसाः ।
 डाकिन्यो यक्षवेताला योगिन्यः पूतनाः शिवाः ॥
 दिक्पाला लोकपालाश्च ये च विघ्नविनायकाः ।
 जगतां शान्तिकर्तारो ब्रह्माद्याश्च महर्षयः ॥
 मा विघ्नं माच मे पापं मा सन्तु परिपन्थिनः ।
 सौम्या भवन्तु तस्माच्च भूतप्रेताः सुखावहाः ॥

इति ।

इति महाष्टमी ।

अथ महानवमी ।

सा च पूर्वविद्या पाश्चा ।

श्रावणी दुर्गनवमी दूर्वाचैव हुताशनी ।

पूर्वविद्या प्रकर्त्तव्या शिवरात्रि र्वसेर्दिनम् ॥

इति हेमाद्रौ पाश्रोक्तेः ।

वेधश्चात्र मुहूर्त्तत्रयाम्कोश्लेयः । यद्यपि हेमाद्रिमते
 मुहूर्त्तत्रयाम्कोश्लेयः वेधोऽस्ति । तथापि सूर्योदये एव स पाश्चाः ।

सायं तु मुहूर्त्तत्रयात्मक एव । तदुक्तं कासनिर्णयदीपि-
कायाम्—

त्रिमुहूर्त्तगा तु सकला सायमिति ।

माधवीयेऽपि—

सायं तूत्तरया तद्व्यूनया तु न विध्यते ।

इति ।

तेन त्रिमुहूर्त्तयोगे पूर्वा याज्ञा अन्यथा परेति विवेकः ।

यत्तु—

अश्वयुक् शुक्लनवमी मुहूर्त्तं वा कला यदि ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया लक्ष्मी विद्या जयार्थिभिः ॥

इति सौरपुराणवचनम् ।

सूर्योदये परं रिक्ता पूर्णा स्यादपरा यदि ।

बलिदानं प्रकर्त्तव्यं तत्र (देशे) काले शुभावहम् ॥

इति देवीपुराण वचनं च परतिथिविधायकं ।

तत्तु नोपवासादौ किन्तु बलिदानादाविति मदनरत्ने निर्णीतम् ।

यत्त्वं—

नवम्यामपराह्णे(च, तु बलिदानं प्रशस्यते ।

दशमीं वर्जयेत्तत्र नात्र कार्या विचारणा ॥

इति बलिदानेऽपि परतिथि निषेधनं दृश्यते ।

तदपि शुद्धाधिकनिषेधपरम् ।

नवम्यां बलिदानं तु कर्त्तव्यं वै यथाविधि ।

अपो होमस विधिवत् पूर्णाया मेव नाम्यथा ॥
इति कालिकापुराणोक्तेः ।

केचिस्वष्टम्यां होममिच्छन्ति ।

षष्टम्यां वाय रिक्तायां ततो होमं समाचरेत् ।
इति देवीपुराणोक्तेः ।

होमि विशेषो डामर मन्त्रे—

पायसं सर्पिषा युक्तं तिलैः युक्तौ विमिश्रितम् ।
होमयेद्विधिवद् भक्त्या दशमिण नृपोत्तम ॥
ब्रह्माध्याये यथा होमो मन्त्रेणैकेन साध्यते ।
तथा स्तोत्रजपे होमं मन्त्रेणैकेन साधयेत् ।
यदा सप्तशती जप्या होममन्त्रो नवाक्षरः ॥
इति ।

नवाक्षर मन्त्रसु पूर्वसुक्तः । ऐं ह्रीं क्लीं चासुष्णायै विद्महे
इति नवाक्षर इति केचित् । पूर्वोक्त एव चास्य इति तु युक्तम् ।

ब्रह्मयामले तु—

प्रधानाद्ब्रह्म सुदृष्टं पायसाच्च तिला स्तथा ।
किंशुकैः सर्षपैः पूगेर्लाजे र्दूर्वाङ्गुरैरपि ॥
यवैर्वा शीफलै दिग्भ्यै र्नामाविधफलै स्तथा ।
रत्नचन्दनखण्डैश्च गुग्गुलैश्च मनोहरैः ॥
प्रतिश्लोकं च शुद्धयात् सर्वद्रव्याच्चि(वा) च क्रमात् ।
नवाक्षरैश्च शुद्धयात्तमो देव्या इतीति च ॥

अथ बलिदानम् ।

देवीपुराणे—

कन्यासंख्ये रवी यत्र युक्ताष्टम्यां प्रपूज्य तु ।
द्रोच पुण्यैश्च विस्वाम्न जातीपुत्रागचम्पकैः ॥
पञ्चाब्दं सचषोपेतं गन्धपुष्पसमन्वितम् ।
विधिवत् कालि कालीति जप्त्वा खड्गेन घातयेत् ॥

मन्त्रसु—

ॐ कालि कालि यज्ञेश्वरि लोहदण्डायै नमः ।

इति ।

तदुक्त्वा * इधिरं मांसं गृहीत्वा पूतनादिषु † ।
नेर्त्ततेभ्यः प्रदातव्यं महाकौशिकमन्वितम् ॥
तदयतो वृषः स्त्रियात् कृत्वा यज्ञं तु पैष्टकम् ।
खड्गेन घातयित्वा तु दद्यात् स्नान्द विद्यालयोः ॥
अथायज्ञस्य चत्रियादेर्ब्राह्मणस्य च बलिप्रकारः ।

कालिकापुराणे—

कुशाण्ड मिष्टुदण्डं च भासं (मांसं) सारस मीव वा ।
एते बलिसमाः प्रोक्ता सृष्टौ ज्ञागसमाः सदा ॥

ब्रह्मयामलेऽपि—

ज्ञागाभावे तु कुशाण्डं श्रीफलं वा मनोहरम् ।

* तदुक्त्वा च । तदुक्तेति निबन्धसिन्धौ पाठः ।

† चादि शब्दाचरको विदारो पापराचको गृह्यमे इति कर्मकाण्डः ।

वस्त्रसंवेष्टितं कृत्वा छेदयेच्छुरिकादिना ॥
 ब्राह्मणेन सदा देयं कुष्माण्डं वलि कर्मणि ।
 श्रीफलं वा सुराधीश छेदं नैव तु कारयेत् ॥
 उत्तराभिमुखोभूत्वा वलिं पूर्वमुखं तथा ।
 निरीक्ष्य साधकः पश्चादिमं मन्त्रं मुदीरयेत् ॥
 पशुस्त्वं वलिरूपेण मम भाग्यादुपागतः ।
 प्रणमामि ततः सर्वरूपिणं वलिरूपिणम् ॥
 चण्डिकाप्रोतिदानेन दातु रापद्मिनाशन ।
 चामुण्डावलिरूपाय वले तुभ्यं नमो नमः ॥
 यन्नार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयन्भुवा ।
 अतस्त्वां घात(यिष्यामि)याम्यद्य तस्माद् यज्ञे वधोऽवधः ।
 ॐ ह्रीं श्रीमिति मन्त्रेण वलिं तं मत्स्वरूपिणम् ।
 चिन्तयित्वा न्यसेत् पुष्पं वलिमूर्धनि भैरव ॥
 रसना त्वं चण्डिकायाः(वाढकायाः)सुरलोक प्रसा(र)धकः ।
 ह्रीं ह्रीं खड्गेति मन्त्रेण ध्यात्वा खड्गं प्रपूजयेत् ॥
 पूजयित्वा ततः खड्गं ॐ (पां)हं फडिति मन्त्र(तः)कैः ।
 गृहीत्वा विमलं खड्गं छेदयेदलि मुत्तमम् ॥
 ॐ ह्रीं ऐं ह्रीं कौशिकीति रुधिरैः प्यायतामिति ।
 वलिदाने तु दुर्गायाः सर्वत्रायं विधिः स्मृतः ॥
 अथात्र प्रसङ्गात् शतचण्डी विधानं मुच्यते ।

बह्यामले—

शतचण्डीविधानं तु प्रोच्यमानं शृणुष्व तत् ।

सर्वोपद्रवनाशार्थं शतचण्डीं समारभेत् ॥
 षोडश स्तम्भसंयुक्तं मण्डपं पञ्चवोज्ज्वलम् ।
 वसुकोण युतां वेदिं मध्ये कुर्याच्चिभागतः ॥
 पक्षेष्टकचितां रम्या मुञ्छाये हस्तसन्निताम् ।
 पञ्चवर्ण रजोभिश्च कुर्याच्छीमण्डपं * शुभम् ॥
 पञ्चवर्णवितानं च किङ्किणी जालमण्डितम् ।
 आचार्येण समं विप्रा(श्चा)न् वरयेद्दश सुव्रतान् ॥
 ऐ(ई) शान्द्यां स्थापयेत् कुम्भं पूर्वीक्तविधिना हरे ।
 वारुण्यां च प्रकर्त्तव्यं कुण्डं लक्षण लक्षितम् ॥
 मूर्त्तिं देव्याः प्रकुर्वीत सुवर्णस्य पलेन वै ।
 तदह्नेन तदह्नेन तदह्नेन महामते ॥
 अष्टादश भुजां देवीं कुर्याद्वाष्टकरामपि ।
 पट्टकूल युगच्छत्रां देवीं (वेदि)मध्ये निधापयेत् ॥
 देवीं सम्पूज्य विधिवज्जपं कुर्युर्दश डिजाः ।
 शत मादौ शतं चान्ते जपेन्नम्रं नवाणकम् ॥
 चण्डीं सप्तशतीं मध्ये सम्पुटोऽय मुदाहृतः ।
 एकं हे त्रीणि चत्वारि जपेद्दिनचतुष्टयम् ॥
 रूपाणि क्रमशः स्तवत् पूजनादिकमाचरेत् ।
 पञ्चमेदिवसे प्रातर्होमंकुर्या(द्दशांशतः) द्विधानतः ॥
 गुडूचीं पायसं दूर्वां तिलान् शुक्लान् यवानपि ।

* कुर्यान् मण्डपकं शुभम् इति कमलाकर ।

चण्डीपाठस्य होमं तु प्रतिश्लोकं दशांशतः ॥
 होमं कुर्याद् ग्रहादिभ्यः समिदान्य चरुन् क्रमात् ।
 हुत्वा पूर्णाहुतिं दद्याद् द्विप्रेभ्यो दक्षिणां क्रमात् ॥
 कपिलां गां नीलमणिं श्वेताश्वं ह्यस्य चामरे ।
 अभिषेकं ततः कुर्युर् यजमानस्य ऋत्विजः ॥
 एवं कृतेऽमरेशान सर्वसिद्धिः प्रजायते ।

इति रुद्रयामलोक्तं शतचण्डीविधानम् ।

अथ सहस्रचण्डी विधानम् ।

तत्रैव —

सहस्रचण्डीं विधिवच्छृणु विश्वो महामते ।
 राज्यन्त्रंशे महोत्पाते जन्मारे महाभये ॥
 गजमारेऽश्वमारे च परचक्रभये तथा ।
 इत्यादि विविधे दुःखे चयरोगादिजे भये ॥
 सहस्र चण्डिकापाठं कुर्याद्वा कारयेत्तथा ।
 जापकास्तु शतं प्रोक्ता विंशत्सहस्रमण्डपः ॥
 भोज्याः सहस्रं विप्रेन्द्रा गोशतं दक्षिणां दिशेत् ।
 गुरवे द्विगुणं देयं शय्यादानं तथैवच ॥
 सप्तधान्यं च भूदानं श्वेताश्वं च मनोहरम् ।
 पञ्चनिष्कमितामूर्तिः कर्त्तव्या वार्द्धमानतः ॥
 षष्टादश भुजां देवीं सर्वायुध विभूषिताम् ।
 अवारिताञ्च दातव्यं सहस्रं प्रत्नहं प्रभो ॥

शतं वा नियताहारः पयः पानेन वर्त्तयेत् ।
 एवं यक्षिकापाठं सहस्रं वै समाचरेत् ।
 तस्य स्वात् कार्यं सिद्धिं तु नात्र कार्या विचारणा ॥
 इति ।

एतद्वयं यद्यपि महा निवन्धेषु नास्ति तथापि प्रचरद्रूपत्वा-
 दुक्तम् ।

॥ इति रुद्रयामलोक्तं सहस्रयक्षिका विधानम् ॥

अथ नवरात्र पारणानिर्वायः ।

सा च दशम्यां कार्या—

आश्विने मासि शुक्ले तु कर्त्तव्यं नवरात्रकम् ।

प्रतिपदादि क्रमेणैव यावच्च नवमी भवेत् ।

त्रिरात्रं वापि कर्त्तव्यं सप्तम्यादि दिनत्रयम् ॥

इति हेमाद्रौ धीम्योक्तेः ।

नवमी तिथि पर्यन्तं वृद्ध्या पूजाजपादिकम् ।

इत्यादि प्रागुक्तवचनेन नवमीपर्यन्तं प्रधानभूत पूजायुक्ते
 उपवासादेव तदङ्गत्वेन तत्पर्यन्तानुष्ठेयत्वात् । आदिग्रन्थेन
 उपवासोक्तेः । त्रिरात्रपक्षे नवम्या अपि अभिव्याप्तिदर्शनात् ।
 न च पारणान्तत्वेन नवरात्रत्वं त्रिरात्रत्वं च वाच्यम् । विष्णु-
 त्रिरात्रादावपि तथात्वापत्तेः । न चात्रोपवासे मानाभाव इति
 वाच्यम् ।

एवं च विन्ध्यवासिण्यां नवरात्रोपवासतः ।

एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।

पूजनीया जनैर्देवी स्थाने स्थाने पुरे पुरे ॥

इति हेमाद्रौ भविष्योक्तेः । नवरात्र समाख्यातो नवम्या अपि
उपोष्यत्वाच्च । इति मदनरत्ने प्रतिपादितम् ।

ननु तिथिज्ञासे षष्टावपि उपवासा भवन्तीति कथं नवरात्र
समाख्या । तेन कर्मविशेषे एवायं नवरात्र शब्दोरुद्धः । इति
चेत् सत्यं । तिथिज्ञासेऽपि नवतिथीना उपोष्यत्वाच्चनवरात्रत्वा-
च्चतेः । यद्वाऽयं मुत्सर्गः । वाधे सति उपोष्यते । एतेन रात्रीणां
प्राधान्यात् ज्ञासेऽपि अमावास्या मादाय नवत्वमिति मूर्खोक्ति-
रपि परास्ता । पूर्वोक्त वचनैरमावास्याया अप्राप्तेः ।

यस्त्वं निर्णयदीपे उक्तम्—

आश्विने शुक्लपक्षेषु नवरान्नि उपोषितः ।

नवम्यां पारणं कुर्याद्दशमी मिश्रिता नचेत् ॥

दशमी मिश्रिता यत्र पारणे नवमी भवेत् ।

दुःखदारिद्र्यादा ज्ञेया तथा व्रतविनाशनी ॥

इति ब्राह्मं वचनम् ।

तथा—

नवम्यां पारिता देवी कुलवृद्धिं प्रयच्छति ।

दशम्यां पारिता देवी कुलनाशं करोति वै ।

तस्मात्तु पारणं कुर्यान्नवम्यां विबुधाधिप ॥

इति बृहयामले वचनं च । एतानि यदि समूक्तानि तदैषां
श्रीहामिसार कर्मविषयत्वं वेदितव्यम् ।

जयाभिज्ञापी नृपतिः प्रतिपत् प्रभृति क्रमात् ।

लौहाभिसारिकं कर्म कारवेद् यावदष्ट(मि)मीम् ॥

इति तस्य षष्टमीपर्यन्तत्वोक्तेः । अन्यथा महाष्टम्यां पर
विद्यायां पारणानुष्ठाने पूर्वनिबन्धे विरोधो दुर्वारः स्यात् । तस्मा-
दुक्तं मेव साधु । पारणाहे सूतकादि प्राप्तौ तत्रैव पारणं कुर्यात् ।

काम्योपवासे प्रकान्ते त्वन्तरा मृतसूतके ।

तत्र काम्यव्रतं कुर्यादानार्चनं विवर्जितम् ॥

इति कूर्मपुराणोक्तेः ।

व्रतयज्ञविवाहेषु आद्ये होमेऽर्चने जपे ।

आरहे सूतकं न स्यादनारम्भे तु सूतकम् ॥

इति विष्णु वचनाच्च अग्रीह मध्येऽपि तत् कर्तव्यतावगतेः ।

पारणान्तत्वाद्गतस्य । केचिदग्रीवापगमे सति दानार्चनादि
पूर्वकं पारणं कुर्यात् । दानार्चनविवर्जितं मित्युक्ते रित्याहुः ।

रजः सूतकेऽप्येव मेव ।

नियमस्त्वा यदानारी प्रपश्ये दन्तरा रजः ।

उपोष्यैव तु ताराचीः स्नात्वा शेषं व्रतं चरेत् ॥

इत्यङ्घ्रिरोवचनात् * ।

* कर्मलाकरे तु रजोदहनं मध्यं पारणं कर्तव्यं भवेत्याह ।

प्रारम्भदोषं तपसां नारीणां यद्गर्जा भवेत् ।

न तत्रापि व्रतस्य स्यादुपरोधः कदाचन ।

संप्रवृत्तस्य रजसि न स्यात्तद्वादी व्रतम् ।

इत्यादि वचनं प्रामाण्यम् ।

ततः प्रातः पूजयित्वा दशम्यां विधिपूर्वकम् ।
 संप्रेषणं तु कर्त्तव्यं गीतवादि च निःस्वनेः ॥
 रूपं देहि यशो देहि भगं भगवति देहि मे ।
 पुत्रान् देहि धनं देहि सर्वान् कामांश्च देहि मे ॥
 इति संप्रार्थ्यं देवीं तु तत उत्थापयेद्बुधः ।
 उत्तिष्ठ देवि चण्डेशि शुभां पूजां प्रमृश च ॥
 कुक्ष्य सम कल्याणं अष्टाभिः सह शक्तिभिः ।
 गच्छ गच्छ परं स्थानं स्वस्थानं देवि चण्डिके ॥
 ब्रज स्तोत्रोजलं वृद्धे स्वीयतां च जले त्विह ।
 इति जलं नीत्वा ।
 दुर्गे देवि जगन्मतः स्वस्थानं गच्छ चण्डिके ।
 संवत्सरे व्यतीते तु पुनरागमनाय च ॥
 प्रमां पूजां मया देवि यथाशक्त्युपपादिताम् ।
 रक्षार्थं त्वं समादाय ब्रजस्य स्थानमुत्तमम् ॥
 इति जले प्रवाहयेत् ।

इयमेव—

विजयादशमी

इत्युच्यते । सा च द्वितीयदिने अथवा योगाभावे पूर्वाषाढ्या ।
 तदुक्तं ईमाद्री स्तान्दे—

दशम्यां तु नरैः सम्यक् पूजनीयाऽपराजिता ।
 ऐशानीं दिशमान्त्रित्वा अपराष्ट्रे प्रयत्नतः ॥

या पूर्वा नवमीयुक्ता तस्यां पूजाऽपराजिता ।
 चेमार्थं विजयार्थं च पूर्वोक्त विधिना नरैः ॥
 नवमी शेषयुक्तायां दशम्या अपराजिता ।
 इदाति विजयं देवी पूजिताः जयवर्धनी ॥

तथा—

षाण्डिने शुक्लपक्षे तु दशम्यां पूजयेत्तरः ।
 एकादश्यां न कुर्वीत पूजनं चापराजितम् ॥
 इति ।

यदा तु पूर्वदिने श्रवणाभाक् परदिने चास्योऽपि तद्योग एतदा-
 परैव ।

तदुक्तं हेमाद्रौ व्रतकाण्डे कथ्यते—

उदये दशमो क्विचित् सम्पूर्णेकादशो यदि ।
 श्रवणर्क्षे यदाकाले सा तिथिर्विजयाभिधा ॥
 श्रवणर्क्षे तु पूर्वायां काकुत्स्थः प्रस्रितो यतः ।
 उक्तपक्षेयुः सीमानं तद्दिनर्क्षं ततो नराः ॥
 इति ।

कालमाह नारदः—

ईषत् सन्ध्यामतिक्रान्तः क्विचिदुद्भिन्न तारकः ।
 विजयोनाम कालोऽयं सर्वकार्यार्थसिद्धिदः ॥

अत्रैतिकर्तव्यता भविष्यं—

शमीयुक्तं जगन्नाथं भक्तानामभयहरम् ।
 अर्चयित्वा शमी वृक्ष मर्चयेत् पुनः पुनः ॥

शमी प्रार्थना मन्त्रसु—

अमङ्गलानां शमनीं शमनीं दुष्कृतस्य च ।
दुःस्वप्न शमनीं धन्यां प्रपद्येऽहं शमीं शुभाम् ॥

तथा भविष्ये—

शमी शमयते पापं शमी(शत्रुविनाशनी) लोहित कण्टका ।
धारिण्यर्जुन वाणानां रामस्य प्रिय(वादिनी)कारिणी ॥
करिष्यमाण यात्रायां यथाकालं सुखं मया ।
तत्र निर्विघ्न कर्त्री त्वं भव श्रीराम पूजिते ॥
इति ।

तथा—

गृहीत्वा साक्षतामार्द्रां शमीमूलगतां मृदम् ।
गीतवादित्र निर्घोषै रानयेत् स्वगृहं प्रति ॥

काल्यरत्ने तु—

सूर्योदये पुण्यरूपे वर्त्तते दशमी तिथिः ।
आश्विने शुक्लपक्षे या सा भवेज्जयदा मृणाम् ।
निषिद्ध मपि कर्त्तव्यं तैलाभ्यञ्जन मादरात् ॥

निषिद्ध मेकादशी व्रताङ्गत्वेन ।

अश्वानामपि कर्त्तव्यं तैलस्नानं नदीजले ।
तूर्य्य घोष समायुक्तं पुरं प्रावेशयेद्यान् ॥
पुष्पमाला परीतां स्नां चामरे वपशोभितान् ।
राजहारि समाविष्टान् स्त्रीभि र्नीराजितानघ ॥
संपूज्य विधिवद्वात्री भोजवेत्तुरगाश्रुपः ।

वाहाधिकारिणः सर्वान् दानमानैश्च तोषयेत् ॥

तथैव वारणान् मुख्यान् पूजयेच्च क्रमेणकान् ।

ततश्च पूजयेद्देवीं शमी मागत्य मन्त्रतः ॥

षाड्द्वयं ब्राह्मणान् प्राञ्चान् वाचयेत् स्वस्तिमङ्गलम् ।

उद्धृत्य मृत्तिकां तत्र शमीं कुर्यात् प्रदक्षिणम् ॥

पूर्वादिदिक्षु तस्मिन्ने मन्त्रै रारोहयेत् क्रमात् ।

इति ।

नीराजलं मुक्तं तथैव ।

तत्र मन्त्रः—

चतुरङ्गं वलं मङ्गं निरनिष्टं व्रजत्विवह ।

सर्वत्र विजयो मेऽस्तु त्वत् प्रसादा(द्रुमापते)त् सुरेश्वरि ॥

इति ।

अथाश्विन पौर्णमासी ।

सा परा प्राञ्चा—

सावित्रीव्रतमन्तरेण भवतोऽमापौर्णमास्यौ परे ।

इति दीपिकोक्तेः ।

अत्रैव आश्वयुजीकर्म उक्तम् । आश्वयुज्या आश्वयुजी
कर्म्मन्ति सूत्रकारैः ।

तत्रेयं पूर्वाङ्गं व्यापिनी प्राञ्चा देवकर्मत्वात्तत्र—

आश्वयुजं मपि अत्र पर्वचिकार्यम् ।

शरद्याग्रयणं नाम पर्वणि स्वात्तदुच्यते ।

इति ग्रीनकोक्तेः ।

किम्वा दर्शष्टेः परं पौर्णमासिष्टेः प्राग् भवति ।

दर्शष्ट्याः परमुक्त माग्रयणकं प्राक् पौर्णमासाच्च तत् ॥

इति दीपिकोक्तेः ।

तद्वाग्रयणं चेधा । व्रीह्याग्रयणं यवाग्रयणं श्यामाका-
ग्रयणं च । तेषां क्रमेण कालमाह आपस्तम्बः । वर्षासु
श्यामाकैर्यजित व्रीहियवाभ्यां शरद्वसन्तयोरिति । तत्रापि
श्यामाकाग्रयणम् नित्यं । इतरे त्वनाहिताग्नेर्नित्ये । श्यामाकैः
प्रस्तरं कुर्यान्नाग्रयणमिति नारायण वृत्ती व्याख्यातम् । इदं च
पर्वणोऽन्यत्र क्रियते चेत्तदा शुक्लपक्षे देवमन्त्रे कृत्तिकादि विशा-
खान्ते कार्यं मिति स्मृत्यर्थसारेऽभिहितम् । किं च । यदात्वे-
तदाश्विनपौर्णमासां क्रियते तदा एककालत्वादाद्युजी कर्मणो-
ऽस्य च समानतन्त्रता भवति । तदेतद्वृत्तिकता एकवर्हिरिधा-
ज्येति सूत्रे स्पष्टं मुक्तम् ।

कात्यायनानां तु पर्वनियमो नास्ति ।

अनाहिताग्ने नवप्राशन मिति कात्यायनसूत्रे कर्कषे तथा
व्याख्यातत्वात् ।

एतदकरषे प्रायश्चित्तं मुक्तं स्मृति चन्द्रिकायां कात्यायनेन ।

नित्ययज्ञात्स्ये चैव वैश्वदेवइयस्य च ।

अनिष्टा नवयज्ञेन नवान्न प्राशने तथा ।

भोजने पतिताकस्य चर्ष वैश्वानरो भवेत् ॥

कारिकापि—

पञ्चताम्रयवोऽग्नीयाववाचं यदि वै नरः ।

वैश्वानराय कर्त्तव्यशब्दः पूर्वाहुति सादा ॥

इति ।

शुद्धिधामेतु—

समिन्द्रराया मन्त्रं * च वर्षे वर्षे जपेच्छतम् ।

आययत्तं यदान्यूनं तदा सम्पूर्णं मिति तत् ॥

इति ।

॥ इति चाश्विनमास विधानानि ॥

• समिन्द्र राया समिषा रमिषि मन्त्राग्निः पुत्रवन्दे रमिषिभिः ।

सदीया प्रमत्वा दीव सुप्रवा मोचसवाचारव्याग्निमहि ॥

—इति १म. ५२म. ५२म. ।

अथ कार्तिकमास विधानम् ।

—८०—

तत्र तुलासंक्रमे पूर्वापरा दशघटिकाः पुण्याः । रात्रौ-
निशीथात् प्राक् परतश्च संक्रमे पूर्वोत्तरदिनाह्नं पुष्ये ।

निशीथे तु संक्रमे दिनद्वयं पुष्यमिति प्रागेवाभिहितम् ।

पाप्मे—

तुला मकरमेषेषु प्रातः स्नानं विधीयते ।

हविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनम् ॥

इति ।

अत्र तुलेत्यादिना सौरमास आरम्भे उक्तः । प्राच्याद्यैतदेव
आद्रियन्ते ।

दाक्षिणात्यासु—

आश्विनस्य तु मासस्य या शुक्लैकादशी भवेत् ।

कार्तिकस्य व्रतानीह तस्यां वै प्रारभेत् सुधीः ॥

इति विष्णुरहस्योक्ते रिदमेव आद्रियन्ते ।

केचित्सु—

पूर्णं आश्वयुजे मासि पौर्णमास्यां समाहितः ।

इत्युक्ता—

मासं समग्रं परया च भक्त्या समाप्यते कार्तिकपौर्णमास्याम् ।

इति हेमाद्रौ चादि पुराचोक्तेराश्विन शुक्लपक्षदश्या मारभ्य
कार्तिक पौर्णमास्यां कार्तिकव्रतं समापयेदित्याहुः ।

अत्र देशाचारतो व्यवस्था द्रष्टव्या ।

अत्र तीर्थविशेषः पाद्ये—

कुरुक्षेत्रे कोटिगुप्तो गयायामपि तत् समः ।

ततोऽधिकः पुष्करे स्वाहारवर्त्यां च भार्गव ॥

पुण्याः पुष्ये च सप्तैव मुनयो मथुराऽधिका ।

दुर्लभः कार्तिको विप्रा मथुरायां नृशामिह ॥

यत्रार्चितः स्वकं रूपं भक्तेभ्यः स प्रयच्छति ।

इदं च ज्ञानं काशीपञ्चनदेऽपि अतिप्रशस्तम् ।

शतं समा स्तपस्ताप्या कृतं यत् प्राप्यते फलम् ।

तत् कार्तिके पञ्चनदे सकृत् ज्ञानेन लभ्यते ॥

इति काशीखण्डोक्तः ।

ज्ञान मन्त्रसु ।

पाद्ये—

कार्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातः ज्ञानं जनार्दन ।

प्रीत्यर्थं तव देवेश दामोदर मयासह ।

मया कल्प्या सह सहितस्येत्यर्थः ॥

अर्घ्यं मन्त्रोऽपि—

व्रतिनः कार्तिके मासि ज्ञातस्य विधिवन्मम ।

महाशार्घ्यं मया दत्तं राधया सहितोऽनघ ॥

नित्ये नैमित्तिके कृष्ण कार्तिके पापनाशने ।
 गृहाणार्घ्यं मया दत्तं दनुजेन्द्रनिषूदन ॥
 इमौ मन्त्रौ समुच्चार्य प्रात र्योऽर्घ्यं प्रयच्छति * ।
 सुवर्णरत्न पुष्पाम्बु पूर्णशङ्केन पुण्यवान् ।
 सुवर्णपूर्णा पृथिवी तेन दत्ता न संशयः ॥
 इति तत्फलम् । एवं सम्पूर्णं स्नानाशक्तौ त्र्यहं ज्ञायात् ।
 वारानस्यां पञ्चनदे त्र्यहं स्नानेन कार्तिके ।
 अमी ते पुण्यवपुषो मुक्तिभाजो भवन्ति वै ॥
 इति काशी खण्डोक्तेः ।

अथ मालाधारणं मुक्तं स्कान्दे—

निवेद्य केशवे मालां तुलसी काष्ठ सन्भवाम् ।
 वहते यो नरो भक्त्या तस्य वै नास्ति पातकम् ॥
 न जङ्घात्तुलसीमालां धात्रीमालां विशेषतः ।
 महापातकसंहर्त्रीं सर्वकामार्थदायिनीम् ॥

विष्णुधर्मोऽपि—

स्पृशेत्तु यानि रोमाणि धात्रीमाला कलौ नृणाम् ।
 तावद्वर्षसहस्राणि वैकुण्ठे स वसेद् भुवम् ॥
 मालायुग्मं तु यो नित्यं धात्रीतुलसिसन्भवम् ।
 वहते कण्ठदेशे तु कल्पकोटी वर्षेद्विवि ॥

योऽर्घ्यं मया प्रयच्छति ।

—इति निचयसिन्धौ पाठः ।

तुलसी काष्ठसंभूत माले कृष्ण (जनप्रिये)स्य वक्षसि ।
 विभक्तिं त्वा महं कण्ठे कुरु मां कृष्णवक्षसम् ॥
 एवं संप्रार्थ्य विधिवन्मालां कृष्णगलेऽर्पिताम् ।
 धारयेत् कार्तिके यो वै स नच्छेद्वैष्णवं पदम् ॥
 इति ।

तथा—

अगस्ति कुसुमेदं वं योऽर्चयेद्दे जनार्दनम् ।
 दर्शनात्तस्य देवर्षे नरकं नाश्नुते नरः ॥
 विहाय सर्वपुष्पाणि मुनि पुष्पेण केशवम् ।
 कार्तिके योऽर्चयेद् भक्त्या वाजपेय फलं लभेत् ॥

तथा पाद्य—

कार्तिके नार्चितो यैस्तु कमलैः कमलेक्षणः ।
 जन्मकोटिषु राजेन्द्र न तेषां कमला गृहे ॥
 कार्तिके कमलैः पूजा येषां नाम्ना सुतेः कृता ।
 तं निर्भक्ष्य रवेः पुत्रं वसन्ति त्रिदिवे सदा ॥
 तुलसीदल लक्ष्णेण कार्तिके योऽर्चयेद्दरिम् ।
 पत्रे पत्रे मुनिग्रह मौक्तिकं लभते फलम् ॥
 धार्त्रीच्छाये तु यः कुर्यात् पिण्डदानं महासुते ।
 मुक्तिं प्रयान्ति पितरः प्रसादान् माधवस्य च ॥
 धार्त्रीफलं विनिष्ठाङ्गो धार्त्रीफलविभूषितः ।
 धार्त्रीफल कृताहारो नरो नारायणो भवेत् ॥
 धार्त्रीच्छायां समाश्रित्य यो ऽर्चयेच्चक्रधारिणम्

पुष्पे पुष्पे ऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 कार्तिके मासि विप्रेन्द्र धात्रीवृक्षोपशोभिते ।
 वने दामोदरं विष्णुं चिन्तामैस्तोषयेद्दिभुम् ॥
 मूलेन पायसेनापि होमं कुर्याद्द्विचक्षुषः ।
 ब्राह्मणान् भोजयेच्छतया स्वयं भुञ्जीत वन्धुभिः ॥

इति ।

तथा—

कार्तिके द्विदलं त्यजेदित्युक्तम् ।

पाद्ये—

राजिकं मादकं चैव नैवाद्यात् कार्तिके व्रती ।
 द्विदलं तिलतैलं च तथान्यत् प्रतिदूषितम् ॥
 कार्तिके वर्जयेत्तद्विदलं बहुबीजकम् ।
 माष मुद्ग मसूरांश्च चणकांश्च कुलित्यकान् ॥
 निष्पावा राजमाषाश्च चाङ्गुष्ठा द्विदलं स्मृतम् ।
 नूतनान्यपि जीर्णानि सर्वास्त्रेतानि वर्जयेत् ॥
 अत्र केचित् । उत्पत्तिसमये दलद्वयं यस्य भवति तद्दूत-
 पूर्वगत्या द्विदलमुच्यते । इत्याहुः । उदाहरन्ति च ।
 बीजमिव समुद्भूतं द्विदलं चाङ्गुर्विना ।
 दृश्यते यत्र शस्येषु द्विदलं तन्निगद्यते ।

इति ।

तथा पाद्ये—

कार्तिके वर्जयेत्तैलं कार्तिके वर्जयेत्तु ।

कार्तिके वर्जयेत् कांस्यं कार्तिके शुक्लं सन्धितम् ॥
शुक्लं पर्युषितं । सन्धितं लवणशकमित्थर्षः ।
अन्येऽपि साधारण धर्म्याः पूर्वसुक्ताः ।

पाद्याखुक्तानि स्कान्दे—

ब्रीहयो यव गोधूमाः प्रियङ्गु तिल शालयः ।
एते हि सास्त्रिकाः प्रोक्ताः स्वर्ग मोक्षफलप्रदाः ॥
नोज्जीं वन्धोविधातव्यो व्रतिना केनचित् क्वचित् ।
अव्रतेन क्षपेद् यसु मासं दामोदरप्रियम् ।
तिर्यग् योनि मवाप्नोति जन्म कोटिषु दुःसहम् ॥

अन्यान्यपि ताम्बूल तैल केशकर्तनादिवर्जनं सङ्घस्यरूपाणि
व्रतानि प्रागुक्तानि ज्ञेयानि ।

निर्षयासृते—

तुलायां तिलतैलेन सायंकाले समागते ।
आकाशदीपं यो दद्यात् मासमेव चरिप्रियम् ॥
महतीं त्रियमाप्नोति रूप सौभाग्य सम्पदम् ।

तत् प्रकारवादिषु पुराणि—

दिवाकरेऽस्ताचल मीलि (भृते) याते
गृहाददूरे पुरुषप्रमाणं ।
युपाकृतिं यन्नियुक्तकाष्ठ
मारोप्य भूमावथ तस्य मूर्ध्नि ॥
कृत्वा चतस्रोऽष्टदशकृती सु
याभिर्भवेदृष्टिगानुसारी ।

तत् कर्षिकायां सु (तु) महाप्रकाशो
 दीपः प्रदेयोदलगास्तथाष्टौ ॥
 निवेद्य धर्माय हराय भूम्यै
 दामोदरायाप्यथधर्मं रा(ज्ञे)जे ।
 प्रजापतिभ्यस्त्वय सत् पित्र्यभ्यः
 प्रेतेभ्य एवाथ तमःस्थितेभ्यः ॥

इति ।

अथ अशक्तस्य मन्त्रोऽपरार्कं—

दामोदराय नभसि तुलायां लोलया सह ।
 प्रदीपं ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे ॥

इति ।

कार्तिककृष्णचतुर्थी न(क)रक चतुर्थी । सा चन्द्रोदय-
 व्यापिनी याज्ञा । दिनहये तथास्वे पूर्वा । तत्रैव पूजायान्नातात् ।
 कार्तिक कृष्णद्वादशी गोवत्स संज्ञा । सा प्रदोषव्यापिनी याज्ञा
 दिनहये तथास्वे पूर्वा । युग्मवाञ्छात् ।

वत्स पूजा वट शैव कर्त्तव्या प्रथमेऽहनि ।

इति निर्णयामृतेऽभिधानाच्च ।

अथ कर्त्तव्यं मुक्तं भविष्ये—

सवत्सां तुष्यवर्षाच्च शौलिनीं गां पयस्विनीम् ।

चन्द्रनादिभि रालिष्य पुष्यमासाभिरर्चयेत् ॥

अर्घ्यं ताम्रमये पात्रे कृत्वा पुष्याक्षतेऽस्त्रिलैः ।

पादमूले तु दद्याद्दे मन्त्रेषामेन पाण्डव ॥

शीरोदार्षवसंभूते सुरासुरनमस्कृते ।
सर्वदेवमये मात गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तुते ॥
ततो माषादि संसिद्धान् वटकान् निवेदयेत् ।

तत्र मन्त्रः—

सुरभि स्व' जगन्माता देवी विष्णुपदे स्थिता ।
सर्वदेवमये प्राप्तं मया दत्त मिसं प्रस ॥

ततः—

सर्वदेवमये देवि सर्वदेवैरलङ्घ्यते ।
मातर्ममाभिलषितं सफलं कुरु नन्दिनि ॥
इति प्रार्थयेत् ।

तथा—

तद्दिने तैलपक्कं च स्यान्नीपक्कं युधिष्ठिर ।
गोक्षीरं गोघृतं चैव दधि तक्रं च वर्जयेत् ॥

ज्योतिर्निबन्धे नारदः—

कार्तिके छण्णपक्षे तु द्वादश्यादिषु पक्षसु ।
तिथिपूजः पूर्वरात्री नृणां नीराजनाविधिः ॥
नीराजयेयु देवांस विप्रान् गासु तुरङ्गमान् ।
ज्येष्ठान् श्रेष्ठान् जघन्यांस मातृमुखासु योषितः ॥

इति ।

निर्बयाद्यते स्नान्दे—

कार्तिकस्नासिते पक्षे त्रयोदश्यां निशामुषे ।

यमदीपं वह्निर्हृद्यादपमृत्यु विनश्यति ॥

इति ।

मन्त्रसु —

मृत्युना पाशदण्डाभ्यां कालेन यमया सह ।

चयोदश्यां दीपदानात्तुष्टोभवतु सूर्यजः # ॥

कार्तिके कृष्णचतुर्दशी नरकचतुर्दशी । तत्र प्रभाते चन्द्रो-
दये अभ्यङ्गं कुर्यात् । नरक चतुर्दश्यां तैलाभ्यङ्गं कारयेदिति
पाशोक्तेः ।

हेमाद्रौ भविष्योत्तरे—

कार्तिके कृष्णपक्षे तु चतुर्दश्यां विधूदये ।

अवश्यं मेव कर्त्तव्यं स्नानं नरकभीरुभिः ॥

पूर्वविद्युच्चतुर्दश्यां कार्तिकस्य सितेतरे ।

पक्षे प्रत्यूषसमये स्नानं तैलेन कारयेत् ॥

श्रुतिदर्पणेऽपि—

चतुर्दशी चाश्वयुजस्य कृष्णा

स्नात्युच्च युक्ता च भवेत् प्रभाते ।

स्नानं समभ्यज्य नरैस्तु कार्यं

सुगन्ध तैलेन विभूति कामैः ॥

इति ।

सूर्यजः प्रीयतां नम

—इति निर्वाणसिन्धौ पाठः ।

पृथ्वीचन्द्रोदये ब्राह्मे—

अश्वयुक् कृष्णपक्षस्य चतुर्दश्यां विधूदये ।

तिलतैलेन कर्त्तव्यं स्नानं नरकभीरवा ॥

इति ।

अथ अश्वयुगिति अमावस्यान्तं मास मभिप्रेत्य उक्त मित्य-
वधेयम् ।

तथा—

तैले लक्ष्मी जले गङ्गा नरकस्य (दीपवत्साः) चतुर्दशीम् ।

प्राप्येतिशेषः—

प्रातः स्नान (मतः) न्तु यः कुर्याद्यमलोकं न पश्यति ।

दिनद्वये विधूदये चतुर्दशो सस्त्रे पूर्वदिने कार्ये मिति निर्णय-
दीपमतम् । परदिने कार्ये मिति शिष्टा आहुः ।

तथा कृष्णचतुर्दश्या माग्निनेऽर्कोदयात् पुरा ।

यामिन्याः पश्चिमे यामि तैलाभ्यङ्गो विधीयते ॥

इति सर्वज्ञ नारायणोक्तेः ।

दिनद्वयेऽप्यसस्त्रे तु पूर्वेऽङ्घ्रि त्रयोदश्या मभ्यङ्गं कुर्यादिति
दिवोदासः—

त्रयोदशी यदा प्रातः क्षयं याति चतुर्दशी ।

रात्रि शेषे त्वमावास्या तदाऽभ्यङ्गे त्रयोदशी ॥

इति नारदस्मृतः ।

केचित्तु दिनद्वयेऽप्यसस्त्रपक्षेऽपि चतुर्दश्या मेव अभ्यङ्गो न
त्रयोदश्याम् ।

वृषासित चतुर्दश्या मिन्दुक्षयतिथावपि ।

ज्ज्जादौ स्वाति संयुक्ते तदा दीपावली भवेत् ॥

कुर्यात् संस्रग् मेतच्च दीपोक्तव दिनत्रयम् ।

इति ज्योतिर्निबन्धे नारदोक्ते रित्याहुः । त्रयोदशी यदा प्रात रिति वचनं तु हेमाद्र्यादि महानिबन्धेषु अनुपलभा निर्मूलम् । समूलत्वेऽपि चतुर्दश्याः सूर्योदयदयासम्बन्धित्व रूपः क्षयोऽपि न विवक्षितः * किन्तु अभ्यङ्ग कालात् प्राक् समाप्ति रूपः क्षयशब्देन विवक्षितः † स च सौरपञ्चवदार्षपक्षेणापि यदा क्रास स्यात्पर इति कथञ्चिदुच्येय मिति । अत्र देशाचारतीव्य-
वृत्त्या द्रष्टव्या ।

अत्र इतिकर्त्तव्यता उक्ता पाद्ये —

अपामार्गं मथो तुम्बीं प्रपुत्राटमथापरम् ।

भ्रामयेत् स्नानमध्ये तु नरकस्य क्षयाय वै ॥

प्रपुत्राट सक्रमर्हः ।

* अतः परं निर्बन्धसिन्धी—

सूर्योदयात् प्राक् समाप्ती चन्द्रोदय काल सन्धेः च तथैवाङ्गीकारात् ।

इत्यधिकीऽपि दृश्यते ।

† स च चन्द्रोदयाद्यनुषं वामाशा प्राक् यदाक्रास क्षत् परः ।

अतएव नारायणेन चतुर्दश्यासमाप्ते स्नानं सुकृतम् ॥

इति कर्मसागरः ।

मन्त्रसु—

सौ(सि)तासोष्ट * समायुक्त सकण्ठकदलाग्धित ।

हर पाप मयामार्गं भ्राम्यन्मायः पुनः पुनः ॥

इति ।

चक्षा मेव प्रदोषे दीपा देया इत्युक्तं स्कान्दे ।

ततः प्रदोष समये दीपान् दद्यान् मनोरमान् ।

ब्रह्मविष्णु शिवादीनां भवनेषु मठेषु च ॥

इति ।

सिद्धपुराणे—

माषपत्रस्य शाकेन भुक्त्वा तत्रदिने नरः ।

प्रेतास्थायं चतुर्दश्यां सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

तथा—

ततश्च तर्पणं कार्यं धर्मराजस्य नामभिः ।

यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ॥

वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ।

शौदुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने ॥

वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ।

दक्षोपवीतिना कार्यं प्राचीनावीतिनाऽथवा ॥

इति ।

* त्रीतमोच इति कल्पचतुस्रं पाठः ।

म एव प्राचीनाम् ।

इदं च जीवत् पितृकेषापि कार्यम् ।

जीवन् पितापि कुर्वीत तर्पणं यमभीक्ष्योः ॥

इति पाशोक्तेः ।

कार्तिकामावास्याया मभ्यङ्ग उक्तः कालादर्शे ।

प्रत्यूष आश्वयुग्दर्शे कृताभ्यङ्गादि मङ्गलः ।

भक्त्या प्रपूजयेद्देवी मलक्ष्मी विनिवृत्तये ॥

अत्र चादिशब्देन पञ्चत्वगुदकस्नानादेः सङ्ग्रहः ।

तदुक्तं पुष्कर पुराणे—

स्वाती स्थिते रवाविन्दु र्यदि स्वातिगतो भवेत् ।

पञ्चत्वगुदकस्नायी कृताभ्यङ्गविधिर्नरः ।

नीराजितो महालक्ष्मी मर्चयन् श्रिय मश्नुते ॥

तथा—

इन्दुक्षयेऽपि संक्रान्तौ रवौ पार्ते दिनक्षये ।

तत्राभ्यङ्गो न दोषाय प्रातः पापापनुत्तये ॥

मास्ये—

कार्तिकस्य च मासस्य यामावास्या तिथिर्भवेत् ।

दीपैर्नीराजनादत्र सैषा दीपावली स्मृता ॥

अत्र विशेषो हेमाद्रौ भविष्ये—

दिवा तत्र न भोक्तव्यं ऋते वालातुरं जनम् ।

प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा ततः क्रमात् ।

दीपहस्ताच्च दातव्या भक्त्या देवगृहेषु च ॥

कृत्वेतत् सर्वमेवेह रात्रौ दैत्यपते वल्लेः ।
 पूजां कुर्यान्नृपः साक्षाद् भूमौ तु मण्डले शुभे ॥
 वलि मालिख्य दैत्येन्द्रं वर्णकैः पञ्चरङ्गकैः ।
 गृहस्य मध्यशालायां विशालायां ततोऽर्चयेत् ॥
 लोकस्यापि गृहस्यान्तः शालायां शुक्ल तण्डुलैः ।
 संलिख्य वलिराजानं फलैः पुष्पैश्च पूजयेत् ॥

मन्त्रस्तु—

वलिराज नमस्तुभ्यं दैत्यदानववन्दित ।
 इन्द्रशत्रो सुराराते विष्णुसान्निध्यदो भव ॥
 इति ।
 वलि मुद्दिश्य दीयन्ते दानानि कुरुनन्दन ।
 यानि तान्यक्षयाख्याहुर्नात्र कार्याविचारणा ॥
 इति ।

इयं प्रतिपत् पूर्वविद्या याज्ञा—

पूर्वविद्या प्रकर्त्तव्या शिवरात्रि वल्लेर्दिनम् ।
 इति पाशोक्तेः ।

अथ गोपूजाप्युक्ता—

या कुहुः प्रतिपन्मिया तत्र गाः पूजयेन्नृप ।
 पूजनास्तीणि वर्द्धन्ते प्रजा गावो धनानि च ॥
 इति निर्णयामृते ।

दिनइये सायाह्नव्यापित्वे परा याज्ञा—

गवां क्रीडादिने यत्र रात्रौ दृश्येत चन्द्रमाः ।

सोमोराजा पयून् इन्ति सुरभिः पूजकां स्तथा ॥
इतिपुराणसमुच्चयोक्तेः ।

अत्र द्यूतक्रीडा उक्ता हेमाद्रौ स्कान्दे—

तस्माद्द्यूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः ।
तस्मिन् द्यूते जयो यस्य तस्य संवत्सरं जयः ॥
पराजये विरुद्धं साभनाय करो भवेत् ।
दयिताभिश्च सहितैर्नेया साच भवेन्निशा ॥
इति ।

अत्र गोवर्द्धन पूजाप्युक्ता । हेमाद्रौ स्कान्दे—

प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्य द्यूतं चापि समाचरेत् ।
भूषणीया स्तथा गावः पूज्याश्वावाहदोहनाः ॥
असन्निधाने गोवर्द्धनपर्वतो गोमयेन कार्यः ।

मन्त्रसु—

गोवर्द्धन धराधार गोकुलद्राणकारक ।
वहु वाहु छतच्छाय गवां कोटि प्रदो भव ॥

गोमन्त्रसु—

या लक्ष्मी लोकापालानां धेनुरूपेण संस्त्रिता ।
दृतं वहति यन्नार्थं मम पापं व्यपोहतु ॥
इति ।

ततोऽपराह्ण समये पूर्वस्थां दिशि भारत ।
मार्गपालीं प्रवर्त्नीयात्तुङ्ग स्त(म्बे)न्ने च पादपे ॥
कुम्भकाशमयीं दिक्षां सन्ध्यायै वैशुभि (वृताम्) वृष ।

छतहोमै दिजेन्द्रैस्तु वध्नीयान् मार्गपालिकाम् ॥
 नमस्कारं ततः कुर्यान् मन्त्रेषानेन सुव्रत ।
 मार्गपालि नमस्तुभ्यं सर्वलोक सुखप्रदे ॥
 विधेयैः पुत्रदाराद्यैः पुनरेहि व्रतस्य मे ।
 नौराजं च तत्रैव कार्यं राष्ट्रजयप्रदम् ॥
 राजानो राजपुत्राश्च ब्राह्मणाः शूद्रजातयः ।
 मार्गपालीं समुत्सृज्य नीरजः स्युः सुखान्विताः ॥
 कार्तिक शुक्लद्वितीया यमद्वितीया । सा च पूर्वविद्या याज्ञा ।

इमाद्री स्नाने—

अर्घ्यं शुक्लद्वितीयाया मपराङ्गे ऽर्चयेद् यमम् ।
 स्नानं कृत्वा समन्दायां * यमलोकं न पश्यति ॥
 इति ।

समन्दा प्रतिपदित्थर्थः ।

भविष्येऽपि—

कार्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां बुधित्ठिर ।
 यमो यमुनया पूर्वं भोजितः स्वर्गहेऽर्चितः ॥
 अतो यमद्वितीयेयं सर्वलोकेषु विद्युता ।
 अस्यां निजगृहे विप्र न भोज्यं ततो नरैः ॥
 खेहेन भगिनीहस्ताद् भोज्यं पुष्टि वर्धनम् ।
 दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विधानतः ॥ इति ।

* समन्दावापित्वत्र भागुनाया मिति निबन्धित्थी पाठः ।

ब्रह्माण्डेऽपि—

या तु भोजयते नारी भ्रातरं युग्मके तिथौ ।
अर्चयेच्चापि तास्बूलैर्न सा वैधव्यमाप्नुयात् ॥
भ्रातरायुः क्षयो राजन् न भवेत्तत्र कर्हिचित् ।

तथा—

यस्यां तिथौ यमुनया यमराजदेवः
संपूजितः प्रतिजगत् स्वसु दौष्टदेन ।
तस्यां स्वसुः करतलादिह यो भुनक्ति
प्राप्नोति रत्नसुखधान्यमनुत्तमं सः ॥

निर्णयसागरेऽपि—

ततः प्रभाते विमले भगिनी भ्रातृमन्दिरम् ।
गत्वा निमन्त्रयेद्भ्रातृन् जनकं जननीं तथा ॥
आनीय सकलान् दृष्टान् शुभं स्वं मन्दिरं प्रति ।
अभ्यङ्गं कारयेद्यत्नाच्छुभैर्भोज्यैश्च भोजयेत् ॥
पित्वादि सर्ववन्धुभ्यो दद्यादस्त्राणि भूरिशः ।
तेस्तस्यै च प्रदातव्यं वस्त्रालङ्कारभूषणम् ॥ इति * ।

• तिथितले गच्छुष मन्त्री इत्येते ।

यथा—

भ्रातृसवायजाताहं मुहुर्भक्तमिदं शुभम् ।
प्रोतये यमराजस्य यमुनाया विप्रेषतः ॥
इति ।

कनिष्ठापेदगुजाताह मिति वदेत् ।

कार्तिक शुक्लनवमी युगादिः ।

सा च पौर्वाहिकी पाद्या ।

शुक्ले पौर्वाहिके पाद्ये ।

इति वचनात् ।

अत्र पिण्डरहितं श्राद्धं कार्यमित्युक्तं

वैशाखविधाने—

अत्र विष्णुचिरात्रं व्रतमुक्तं हेमाद्रौ पाद्ये—

कार्तिके शुक्ल नवमी मवाप्य विजितेन्द्रियः ।

हरिं विधाय सौवर्णं तुलस्या सहितं विभुम् ॥

पूजयेद्विधिवद् भक्त्या व्रती तत्र दिनत्रयम् ।

एवं यथोक्तविधिना कुर्याद्देवाहिकं विधिम् ॥

इति ।

तुलस्या सह विष्णुविवाह विधिः चतुर्थं स्तवके वक्ष्यते ।

अत्र च भीष्मपञ्चकव्रतमुक्तं नारदीये—

अतो नरैः प्रयत्नेन कर्त्तव्यं भीष्म पञ्चकम् ।

कार्तिकस्यामले पक्षे ज्ञात्वा सख्यग् यतव्रतः ।

एकादश्यां तु गृह्णीयाद् व्रतं पञ्चदिनात्मकम् ॥

इति ।

तद्विधिसु—

मौनी पञ्चामृतैः पञ्चगव्यैश्च विशुं संस्त्राप्य संपूज्य पायसं
निवेद्य द्वादशाक्षर मन्त्र * मष्टोत्तर शतं जम्बा षडक्षरेण †
मन्त्रेण घृताक्तान् यवान् व्रीहींश्च अष्टोत्तरशतं हुत्वा भूमौ स्वपेत् ।
एवं पञ्चदिनेषु कुर्यात् ।

विशेषस्तु आद्येऽङ्गि हरेःपादौ कमलैः संपूज्य त्रिर्गोमयं प्राश्यम् ।

द्वितीये विश्वपत्रैर्जानुनी सम्पूज्य गोमूत्रं ।

तृतीये भृङ्गराजेन नाभिं सम्पूज्य क्षीरं ।

चतुर्थे करवीरैः स्कन्धं संपूज्य दधि ।

पञ्चमे पौर्णमास्यां होमान्ते लौहमयीं पापप्रतिमां खड्गचक्र-
हस्तां कृष्णवस्त्रेण वेष्टितां तिलप्रस्थोपरि संस्थाप्य धर्मराजनामभिः
करवीरैः संपूज्य—

अन्यस्मिन् जन्मनि तथा जन्मन्यस्मिन् मयाकृतम् ।

तत् सर्वं प्रशमं यातु पातकं तव पूजनात् ॥

इति मन्त्रेण पुष्पाञ्जलित्रयं दत्त्वा कृष्णप्रतिमां च संपूज्य
विप्राय दत्त्वा विप्रान् भोजयेत् । अथ दक्षिणां दत्त्वा पञ्चगव्यं
प्राश्य नक्तं भुञ्जीत ।

इति लघुनारदीये ।

पञ्चगव्यं प्राशनं षडक्षरेण मन्त्रेण इति हेमाद्रिः ।

भविष्ये तु शाकैर्मुन्यन्नैर्वा पञ्चाहं वर्त्तनं मुक्तम् ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय एव रूपम् ।

ॐ नमो विश्वे एव रूपेण ।

यद् भीष्मपञ्चकमिदं प्रथितं पृथिव्या
 मेकादशी प्रभृति पञ्चदशी निरुद्धम् ।
 मुख्यं भोजनपरस्य नरस्य तस्मिन्
 द्विष्टं फलं दिशति पाण्डव शार्ङ्गधन्वा ॥
 इति च तत्रैव ।

तथा पाद्ये —

पञ्चाहं पञ्चगव्याम्नी भीष्मायार्घ्यं च पञ्चसु ।
 अहःस्वपि तथा दद्यान् मन्त्रेणानेन सुव्रत ॥
 सत्यव्रताय शुचये गाङ्गेयाय महात्मने ।
 भीष्मायैतद्दाम्यर्घ्यं माजन्म ब्रह्मचारिणे ॥
 वैयाघ्रपद्यगोत्राय सांक्रुति प्रवराय च ।
 अपुत्राय ददाम्येतत् सलिलं भीष्मवर्त्मणे ॥
 वसूना भवताराय शन्तनो रात्मजाय च ।
 अर्घ्यं ददामि भीष्माय आवाण्य ब्रह्मचारिणे ॥
 सव्येनानेन मन्त्रेण तर्पणं सार्ववर्णिकम् ।
 इति ।

कार्तिक शुक्लद्वादश्यां रेवती नक्षत्रयोगरहितायां पारणं
 कार्यम् ।

तदुक्तं हेमाद्रौ —

आभाकासित पक्षेषु मैत्र श्रवण रेवती ।
 सङ्गमे नहि भोक्तव्यं द्वादश द्वादशी हरेत् ॥
 इति ।

यदातु रेवती योगरहिता द्वादशी न लभ्यते तदा रेवत्यासतुर्थं
पादं वर्जयेत् ।

वचनं तु प्रागुक्तम् ।

अस्या मेव रात्रौ देवोत्थापनमुक्तं

रामार्चन चन्द्रिकायाम्—

पारणाहे पूर्वरात्रे घण्टादीन् वादयन् सुहुः ।

देवमुत्थापयेदत्र महापूजादि पूर्वकम् ॥

इति ।

महापूजा पञ्चामृत पूर्विका ।

तत् परिमाणायुक्तं पाद्ये—

पञ्चामृतानां कलसान् पूजयेत् स्थापयन् क्रमात् ।

ततः पञ्चामृतैर्गव्यैः स्थापयेत्तत् प्रकाशकैः ॥

नार्त्तिया न च गर्भिण्या नवृक्षायाः कदाचन ।

नावक्ष्याया उपादेयं कृतेऽपि विफलं भवेत् ॥

सद्य स्तप्तं घृतं याद्य महोरात्रोषितं दधि ।

क्षीरं याद्यमतप्तं च द्रोण मानोन्मितं शुभम् ॥

तावन्मानं घृतदधि तावदेव च मात्तिकम् ।

तावानिन्दुरसः प्रोक्त स्तदलाभे तु शर्करा ।

अर्धं वा स्यादाढकं वा न्यूनं चेदासुरं भवेत् ॥

इति ।

ब्राह्मे—

एकादश्यां तु शुक्लायां कार्तिके मासि केशवम् ।

प्रसुप्तं बोधयेद्ब्राह्मी श्रद्धा भक्ति समन्वितः ॥

इति ।

भविष्येऽपि—

कार्तिके शुक्लपक्षे तु एकादश्यां पृथासुत ।

मन्त्रेणानेन राजेन्द्र देवमुत्थापयेद्विजः ॥

अत्र देशाचारतोष्यवस्था द्रष्टव्या ।

तद्विधिस्तु—

अत्रैव देव देवस्य स्नानं पूर्वं महद् भवेत् ।

महापूजां ततः कृत्वा देवमुत्थापयेत् सुधीः ॥

मन्त्रास्तु वाराह पुराणे उक्ताः—

ॐ ब्रह्मेन्द्र रुद्राग्नि कुबेर सूर्य

सोमादिभि र्वन्दित वन्दनीय ।

बुध्यस्व देवेश जगन्निवास

मन्त्रप्रभावेण सुखेन देव ॥

इयं हि द्वादशी देव प्रबोधार्थं विनिर्मिता ।

त्वयैव सर्वलोकानां हितार्थं शेष शायिना ॥

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविन्द त्वज निद्रां जगत्पते ।

त्वयि सुप्ते जगन्नाथ जगत् सुप्तं भवेदिदम् ॥

उत्थितं चेष्टतं सर्वं उत्तिष्ठोत्तिष्ठ माधव ।

गता मेघा वियञ्चैव निर्मलं निर्मलादिशः ॥

शारदानि च पुष्पाणि गृह्णाण जगदीश्वर ।

इदं विष्णुरिति * प्रोक्तो मन्त्रउत्थापने हरेः ॥
इति ।

एवं जला(दि)न्तसमये देवमुत्थाप्य तदधे
चातुर्मास्य व्रत समाप्तिं कुर्यात् ।

तदुक्तं महाभारते —

चतुर्धा गृह्य वै चीर्णं चातुर्मास्य व्रतं नरः ।
कार्तिके शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तत् समापयेत् ॥
कार्तिके शुक्लपक्षे तु त्वत् प्रसादाज्जनाईन ।
व्रतेनानेन चीर्णेन प्रीतो भव रमापते ॥
इदं व्रतं मया देव कृतं प्रीत्यै तव प्रभो ।
न्यूनं सम्पूर्णतां यातु त्वत् प्रसादाज्जनाईन ॥

तथा ब्राह्मे—

महातूर्यरवे रात्रौ भ्रामयेत् स्यन्दनस्थितम् ।
उत्थितं देवदेवेशं नगरे पार्थिवः स्वयम् ॥
रथस्य कर्षणं विष्णोर्देवदेवस्य यो नरः ।
करोति क्रतुमुख्यानि कर्माणीह न संशयः ॥
रथेन सह गच्छन्ति पुरतः पृष्ठतोऽपि (वा)ये ।
ते ब्राह्मणसमा ज्ञेयाः शूद्रा अपि न संशयः ॥
रथस्थितो नरैर्यसु पूजितः पुरुषोत्तमः ।

* इदं विष्णुविचक्रमे चंघा निदर्शे पदम् ।

समूह मस्य पाण्डले ।

—इति १. म. २२५ १७८८ ।

ददाति वाञ्छितं तेषा मन्ते च परमां गतिम् ॥
 दोलायमानं गोविन्दं मन्त्रस्यं मधुसूदनम् ।
 रघस्यं वामनं दृष्ट्वा न पुनर्जन्मभाग् भवेत् ॥
 रघस्यं त्रिभ्राम्यमाणं ये पश्यन्ति जनार्दनम् ।
 विप्रावेदविदस्तेऽपि विज्ञेयाः स्वपचाधमाः ॥
 येषां गृह्णायती याति रघस्यः श्रीनृकेशरी ।
 पूजा तैस्तैः प्रकर्त्तव्या विसृज्याव्यविवर्जितैः ॥
 अनर्चितो यदा याति प्रमादात् स्वगृहाहरिः ।
 पितरस्तस्य विमुखा यावत् संवत्सरं नृप ॥
 गृहे समुपवेश्यैनं महानुग्रहं मर्षयेत् ।
 सोऽसा वदभ्रकरुणो भगवान् प्रवृद्ध
 प्रे(मा)मस्त्रितेन नयनाम्बुरुहं विजृम्भन् ।
 उत्थाय विश्वविजयाय च(म)नो विषाढं
 माध्या गिराऽपनयतात् पुरुषः पुराणः ॥
 पलायध्वं पलायध्वं रेरे दितिजदानवाः ।
 संरक्षणाय लोकाना मुत्थितः पुरुषोत्तमः ॥
 ये कुर्वन्त्युत्सवं विष्णो स्ते नरा मुक्तिभागिनः ।
 स्त्रियोऽपि मुक्तिमायान्ति रथोत्सव परायणाः ॥
 रथोत्सवस्य माहात्म्यं काली वितनुते हि यः ।
 सशैल वनसंयुक्ता दत्ता तेन वसुधरा ॥

तथा—

चतुरो वार्षिकान् मासान् नियमो येन यः ज्ञतः ।

कथयित्वा द्विजेभ्य स्तद् दद्याद् भक्त्या सदक्षिणम् ॥

यस्य भक्त्यस्य नियमनं कृतं तद्द्रव्यं ब्राह्मणेभ्यः सदक्षिणं दद्या-
दित्यर्थः । इदं शुक्रास्तादावपि कार्यम् । अग्नीचे सति अन्येन
कारयेत् ।

वचन मुक्तं प्राक् ।

कार्तिकस्य द्वादशी पौर्णमासी च मन्वादिः—
ते पौर्वाह्निक्यौ याज्ञे ।

शुक्लपक्षस्थत्वात् ।

कार्तिक शुक्ल चतुर्दशी वैकुण्ठ संज्ञा ।

साच निशीथव्यापिनी याज्ञा ।

दिनद्वये तथात्वे या प्रदोषव्यापिनी भूत्वा निशीथ व्यापिनी
सैव याज्ञा ।

कार्तिकस्य सिते पक्षे चतुर्दश्यां मराधिप ।

सोपवासस्तु संपूज्य हरिं रात्रौ जितेन्द्रियः ॥

इति हेमाद्रौ भविष्योक्तेः ।

अत्रैव शिवप्रोत्थर्यं यद्युपवसेत्तदा अरुणोदयव्यापिनी याज्ञा ।

वर्षे च हेमलम्बाख्ये तथा श्रीमति कार्तिके ।

शुक्लपक्षे चतुर्दश्या मरुणाभ्युदयं प्रति ॥

महादेव त्रिथौ ब्राह्मे मुहूर्त्ते मणिकर्षिके ।

ज्ञात्वा विश्वेश्वरो देव्याविश्वेश्वरमपूजयत् ॥

इति चिन्मयी वेत्ती सगत् कुमारोक्तेः ।

अथ कार्तिकव्रतोद्यापनमुक्तं

पाश्चे कार्तिकमाहात्म्ये —

अथोर्जव्रतिनः सम्यग्गुद्यापनविधिं शृणु ।
 जर्ज शुकचतुर्दश्यां कुर्यादुद्यापनं व्रती ।
 तुलस्या उपरिष्ठात् कुर्यान् मण्डपिकां शुभाम् ॥
 तुलसौ मूलदेशे च सर्वतोभद्रमेव च ।
 तस्योपरिष्ठात् कलसं पञ्चरत्नसमन्वितम् ॥
 पूजयेत्तत्र देवेशं सौवर्णं गुर्वनुन्नया ।
 रात्रौ जागरणं कुर्याद् गीतवादित्रमङ्गलैः ॥
 ततस्तु पीर्णमास्यां वै सपत्नीकान् द्विजोत्तमान् ।
 विंशन्मितानथैकं वा स्वशक्त्या वा निमन्त्रयेत् ॥
 अतो देवा इति द्वाभ्यां * शुद्धयात्तिलपायसम् ।
 ततो गां कपिलां दद्यात् पूजयेद्विधिवद् गुरुम् ॥
 इति ।

अत्र पीर्णमासी परा प्राज्ञा ।

अमापीर्णमासी परे इति दीपिकोक्तेः ।

• अतो देवा अथ नो यतो विश्वविचक्रमे ।

पृथिव्याः सप्तधामभिः ॥ १६ ॥

इदं विश्वविचक्रमे वं धा निदधे पदम् ।

समूढं मस्य पांशु(त्सु)रे ॥

--इति १म. २२म. १०श्लो. ।

अत्र विशेषो हेमाद्री ब्राह्मे—

पुण्या महाकार्तिकी स्याज्जीवेन्दोः कृत्तिकासु च ।
जीवेन्दो गुरुसोमयो रित्यर्थः ।

तथा—

प्राजापत्यं यदा ऋक्षं तिथौ तस्यां धराधिप ।
सा महाकार्तिकी ज्ञेया देवाना मपि दुर्लभा ॥
इति ।

प्राजापत्य ऋक्षं रोहिणी ।

पाद्ये तु—

विशाखासु यदा भागुः कृत्तिकासु च चन्द्रमाः ।
स योगः पद्मको नाम पुष्करेष्वति दुर्लभः ॥
पद्मकं पुष्करे प्राप्य कपिलां यः प्रयच्छति ।
स त्यक्त्वा सर्वपापानि लभते वैष्णवं पदम् ॥
इति ।

अस्या मेव मत्स्यावतारोजात

इत्युक्तं पद्मपुराणे—

वरान् दत्त्वा यतोविष्णु मत्स्य रु(पी)प्यभवत्ततः ।
तस्यां दत्तं हुतं जप्तं तदक्षयफलं स्मृतम् ॥
इति ।

मत्स्योऽभूद्भुतभुग् दिने मधुसिते—

इत्यादि विरोधसु कल्पभेदेन कार्यभेदेन वा परिहरणीयः ।

अत्रैव त्रिपुरोत्सव उक्तो हेमाद्रौ—

पौर्णमास्यां तु सन्ध्यायां कर्त्तव्यस्त्रिपुरोत्सवः ।

दद्यादनेन मन्त्रेण प्रदीपांश्च सुरालये ॥

कीटाः पतङ्गा मशकाश्च वृक्षा

जले खले ये विचरन्ति जीवाः ।

वृक्षा प्रदीपं न च जन्मभागिनो

भवन्ति नित्यं शपचाहि विप्राः ॥

इति ।

अत्र वृषोत्सर्गोऽति प्रशस्तः ।

तदुक्तं मात्स्ये—

कार्तिक्यां यो वृषोत्सर्गं कृत्वा नक्तं समाचरेत् ।

शैवं पदं मवाप्नोति शिवरात्रिव्रतं यतः ॥

इति ।

अत्रैव स्वामिदर्शनं मुक्तं स्कान्दे—

कार्तिक्यां कृत्तिकायोगे यः कुर्यात् स्वामिदर्शनम् ।

सप्तजन्म भवेद्दिप्रो धनाढ्यो वेदपारगः ॥

यस्मिन् समर्पितं कर्म मोक्षैकफलदं स्मृतम् ।

ज्ञानानन्दैकरूपं तमनन्तं समुपाश्रये ॥

इति श्रीमदनभट्टविरचिते विधान पारिजाते

कार्तिकमाम विधानानि ।

अथ मार्गशीर्ष मास विधानानि ।

तत्र मार्गशीर्ष कृष्णाष्टमी कालाष्टमीत्युच्यते ।

सा च रात्रिव्यापिनीयाद्या—

मार्गशीर्षेऽसिताष्टम्यां कालभैरव सन्निधौ ।

उपोष्य जागरं कुर्वन् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इति काशीखण्डादस्य रात्रिव्रतत्व मवगम्यते ।

रुद्रव्रतेषु सर्वेषु कर्त्तव्या सन्मुखी तिथिः ।

इति ब्रह्मवैवर्त्तम् ।

अत्र कर्त्तव्यमुक्तं शिवरहस्ये—

उपोषणस्याङ्गभूत मर्घ्यदान मिह स्मृतम् ।

तथा जागरणं रात्रौ पूजा यामचतुष्टये ॥

अर्घ्यमन्त्रस्तु —

कालनाथ नमस्तेऽस्तु काशीवास प्र(दे नमः)दो भव ।

गृहाणार्घ्यं मया दत्तं दीनं मा मात्मसात् कुरु ॥

इति ।

कृत्वा च विविधां पूजां महाविभवविस्तारैः ।

नरोमार्गासिताष्टम्यां कर्षिकं विघ्नमुत्सृजेत् ॥

तीर्थे कालोदके स्नात्वा कृत्वा तर्पण मत्सरः ।

विलोक्य कालराजं च निरया दुश्चरेत् पितृन् ॥
इति ।

इयं च कार्त्तिकनन्तरा गौण चान्द्राभिप्रायेण ।
अथ मार्गशीर्ष शुक्ल पञ्चम्यां
सर्पपूजा उक्ता

हेमाद्रौ स्कान्दे—

शुक्ला मार्गशीरे पुण्या श्रावणे या च पञ्चमी ।
ज्ञानदानैर्वहुफला नागलोक प्रदायिनी ॥
इति ।

इयं नाग पूजायां परविद्या याज्ञा ।
पञ्चमी नागपूजायां (कार्या) याज्ञा षष्ठी समन्विता ।
तस्यां तु तोषिता नागा इतरा सचतुर्थिका ॥
इति मदन रत्नोक्तेः ।

अथ मार्गशीर्षशुक्लषष्ठी चम्पाषष्ठीति

महाराष्ट्रेषु प्रसिद्धा ।

सा परविद्या याज्ञा । षण्मन्योरिति युग्मवाक्यात् ।
पूर्वाह्ने दैविकं कर्म कुर्यादिति वचनादस्य दैविक कर्मत्वाच्च ।
इयं मेव योगविशेषेण चम्पत्युच्यते ।

तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे मत्तारिमाहात्म्ये—
मार्गे भाद्रपदे शुक्ला षष्ठी वैधृतिसंयुता ।

रविवारेण संयुक्ता चम्पेतीह प्रकीर्तिता * ।

तस्यां दत्तं द्रुतं ज्ञानं सर्वमक्षय्यतां व्रजेत् ॥

इति ।

मार्गशुक्लचतुर्दश्यां पिशाचविमोचनतीर्थे ज्ञानं श्राद्धं च त्रि
स्थली सेतावुक्तम् ।

तस्य प्राप्तपैशाच्य स्वपित्वाद्युद्देश्यकत्वे पार्वणत्वादियमपराह
व्यापिनी ग्राह्या । अज्ञातनामपिशाचाद्युद्देश्यकत्वे तु एकोद्दिष्टत्वा-
न्मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या । कुलधर्मव्रतादौ तु उत्तरैव ।

चैत्रनभोगतेतरसिता स्या दूर्ध्वम् ।

इति दीपिकोक्तेः ।

मार्गशीर्षपौर्णमास्यां दत्तात्रेयावतारः ।

तदुक्तं स्कान्दे सद्गाद्रिखण्डे —

मार्गशीर्षे तथा मासि दशमेऽङ्गि सुनिर्मले ।

मृगशीर्षयुते पौर्णमास्यां (त्रस्य च) यज्ञस्य वासरे ॥

जनयामास देदीप्यमानं पुत्रं सती शुभम् ।

तं विष्णु मागतं ज्ञात्वा अत्रिर्नामाकरोत् स्वयम् ।

दत्तवान् स्वस्यपुत्रत्वाद्दत्तात्रेयइतीश्वरः ॥ इति ।

इयं प्रदोषव्यापिनोति (शिष्टाः) वृद्धाः ।

मार्गशीर्ष पौर्णमास्यनन्तराष्टमी अष्टका इत्युच्यते । एवं
पौषादिमास त्रयेऽपि ।

* पिशाचा भौमयोवेन सा चम्पेतीह कीर्तिता ।

—इति महान रत्ने पाठः ।

हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणां षष्टीषु षष्टका एकस्यां वा *
इत्याश्वलायनोक्तेः । तासां पूर्वेषुः परेषुश्च षण्णष्टका आह
मुक्तं कालादर्शं ।

मार्गशीर्षे च पौषे च माघे प्रीष्ठे च फाल्गुने ।

कृष्णपक्षेषु पूर्वेषु षण्णष्टक्यं तथाष्टका ॥

इति ।

जर्षमाश्वहायस्यां स्त्रिंशोऽष्टका इति कात्यायनसूत्रेऽपि ।

अथ षष्टी अपराह्णव्यापिनी आह्या ।

अथाच्छादनपर्यन्तं आहं पार्वणवद्भवेत् ।

इति आश्वलायन कारिकायां पार्वण धर्मातिदेशोक्ते रष्टकायाः ।

पूर्वेषु षण्णष्टका आहयोः सु षष्टम्यनुरोधेन निर्णयः कार्यः ।

वायुपुराणे—

आद्या पूषैः सदा कार्या मासैरन्या सदा भवेत् ।

शाकैः कार्या द्वितीया स्या देव द्रव्यगतो विधिः ॥

इति ।

अथ कामकालौ विश्वेदेवौ—

इष्टि आहो क्रतूदक्षा षष्ट्यां कामकालकौ ।

इति शङ्खस्मृतेः ।

अथ आवाकरणे प्रायश्चित्त मुक्तमृगविधाने—

एभिर्युभिर्जपेन् मन्त्रं शतवारं तु तद्दिने ।

* एकस्यां वै इति इरदत्तः । कश्चित् षण्णष्टका ।

प्रीष्ठषष्टका मूयः पिठलांके भविष्यति इति पाश्चात् ।

अथष्टकं यदाशून्यं सम्पूर्णं सर्वथा भवेत् ॥

इति ।

आश्वलायन सूत्रेऽपि—

अथ खोभृते अष्टकाः पशुना खालीपाकेन चाप्यनडुहोयवस
माहरे दग्निना वा कच्च सुपोषेदेषा मेऽष्टकेति । नखेवानष्टकः
स्यादिति ।

मार्गशीर्षादिषु मलमासे सति तत्र अष्टका न कार्या ।

चतुर्णां मिति ग्रहणादित्युक्तं नारायण वृत्तौ ।

काठकगृह्येऽपि—

महालयाष्टका आक्षोपाकर्माद्यपि कर्मा यत् ।

स्यष्ट मासविशेषाख्या विहितं वर्जयेन् मले ॥

इति ।

मार्गादि रविवारेषु काम्यव्रतं सुक्तं हेमाद्री ।

तत्र भक्ष्याण्युक्तानि संग्रहे सौरधर्मो—

पत्रचित्त्वं तुलस्यास्त्रिफलमथष्टतं मार्गशीर्षादि भक्ष्यं,

मुष्टीनां त्रिस्त्रिंशानां त्रिपलदधि तथा दुग्धकं गोमयं च ।

त्रित्वं तोयाञ्जलीनां त्रिमरिचकमथो त्रिःपलाः शक्तवःस्यु,

गोमूत्रं शर्करा सहवि रिति विधिना भानुवारक्रमेण ॥

इति ।

इति श्रीविधानपारिजाते मार्गशीर्षमास विधानानि ॥

अथ पौषमासविधानानि ।

तत्र धनुःसंक्रमे पराः षोडश घटिकाः पुष्याः ।

अथ्यत् प्राग्वत् ।

अत्र उत्सर्जननिर्णयो वक्तव्योऽपि उपाकर्म्मप्रसङ्गात् प्रागी-
वोक्तः ।

तत्र अनुसन्धेयः —

पौषशुक्लैकादशी मन्वादिः । तन्निर्णयश्च प्रागुक्तः ।

पौषामावास्याशमर्द्धोदयो योगविशेषः ।

तदुक्तं महाभारते —

अमार्कपातश्रवणेर्युक्ता चेत्पुष्यमाघयोः † ।

अर्द्धोदयः स विज्ञेयः कोटिमूर्त्यग्रहैः समः ॥

इति

पुष्यमाघयोर्मध्यवर्तिनी पौषी पौर्णमासी तदुत्तरा अमावास्या रवि-
वारव्यतीपातश्रवणश्चनेर्युक्ता चेत्तदा अर्द्धोदयो योग इत्यर्थः † ।

पौषमाघयोरिति तिथितत्त्वे पाठः ।

मदनरत्ने तु पुष्यस्य माघस्य च इत्यर्थे उक्तः ।

तत्र हिमाद्रिविगोधात् ॥

तत्र हि माघएमीक्तः । इति कमलाकरः ।

तथा —

दिवैव योगः शस्तोऽयं न तु रात्रौ कदाचन ।

स्नान्दे —

माघादिन्दुक्षये प्राप्ते अत्रणार्कयुते दिने ।

योगो भवेद्दरतीपातः सोऽर्चोदय इति स्मृतः ॥

अर्चोदये तु सम्प्राप्ते सर्वं गङ्गाजलं स्मृतम् • ।

सर्वं काशीसमं क्षेत्रं सर्वं ब्रह्मसमा हिजाः ॥

यत्किञ्चिद्दीयते दानं तद्दानं मेरुसन्निभम् ।

कथयिष्यामि ते स्नान्द अर्चोदयव्रतं शुभम् ॥

चतुःषष्टिपलं मुख्यममत्रं तत्र कारयेत् ।

तदूर्ध्वं मध्यमं प्रोक्तं तस्याप्यर्धमधाधमम् ।

एवंसुषटितं कार्यं शुभं कांस्यस्य भाजनम् ।

निधाय पायसं तत्र पद्ममष्टदलं लिखेत् ॥

भूमौ तु तण्डुलैः शुद्धैः कृत्वाष्टदलमुत्तमम् ।

अमत्रं स्थापयेत्तत्र ब्रह्मविष्णुशिवाम्बकम् ॥

तेषां पूजा ततः कार्या खेतमास्यैषु शोभनैः ।

वस्त्रादिभिरलङ्कृत्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥

दानमन्त्रसु —

सुवर्णपायसामत्रं यस्मादेतन्नयीमयम् ।

आ(वि)पत्तेस्तारकं यस्मात्तद्गृहाण हिजीराम ॥

सर्वं गङ्गासमं जलमिति रघुनन्दनाः ।

समुद्रमेखलां पृथ्वीं सम्यग् दातुञ्च यत् फलम् ।
तत् फलं लभते मर्त्यः हृत्वेदं दानमुत्तमम् ॥

इति

तथा —

गोचर्ममात्रां भूमिं यो दद्यादधीदये तिथौ ।
सुवर्णं रजतं गाञ्च दत्त्वा नक्तफलं लभेत् ॥

इति त्रीविधानपारिजाते पौषमासविधानम् ।

— — —

अथ माघमासविधानम् ।

— — —

तत्र विष्णुः —

तुलामकरमेघेषु प्रातःस्नायी सदा भवेत् ।
इविष्यं ब्रह्मचर्यं च माघस्ना(ने)नं महाफलम् ॥

इति सौरमास उक्तः ।

ब्राह्मो तु सावन उक्तः ॥

तथाहि —

एकादश्यां शुक्लपक्षे पौषमासे समारभेत् ।

हादृशां पौर्णमास्यां वा शुक्लपक्षे समाप(नम्)येत् ॥

इति

पाशेऽपि —

पुष्यस्यैकादशीं शुक्लामारभ्य स्थण्डिलेभ्यः ।

मासमात्रं निराहारस्त्रिकालं स्नानमाचरेत् ॥

त्रिकालमर्चयेद्विष्णुं त्यक्तभोगोजितेन्द्रियः ।

माघस्यैकादशीं शुक्लां यावद्विद्याधरोत्तम ॥

इति

अथ त्रिकालस्नानं मासोपवासविषयं निराहार इत्युक्तेः ।

पृथ्वीचन्द्रोदये तु अन्यथोक्तं विष्णुना —

दशं वा पौर्णमासीं वा आरभ्य स्नानमाचरेत् ।

पुष्याम्यहानि चिंशत्सु मकरस्ये दिवाकरे * ॥

इति

अथ देशाचारतो व्यवस्था —

यदा तु माघो मलमासो भवति तदा माघस्नानस्य नित्यत्वान्
मासद्वयेऽपि भवतीति हेमाद्रिराह ।

अथ अधिकारिणो भविष्ये —

ब्रह्मचारी गृहस्त्रीवा वानप्रस्थेऽथ भिक्षुकः ।

वल्गाहृद्युवानश्च नर नारीनपुंसकाः ।

आत्मा माघे एभे तीर्थे प्राप्नुवन्तीप्सितं फलम् ॥

पाशे—

सर्वेऽधिकारिणोऽप्यत्र विचुभन्तौ यथा नृप ।

इति

मकरज्ञानमन्त्रः —

पाद्ये —

मकरस्ये रवौ माघे गोविन्दायुत माधव ।
 ज्ञानेनानेन मे देव यथोक्तफलदो भव ॥
 इमं मन्त्रं समुच्चार्य ज्ञायाम्भोजसमन्वितः ॥ •
 इति

अत्र प्रत्यहं सूर्याय अर्घ्यं दातव्यम् ।

तन्मन्त्रसु पाद्ये —

सवित्रे प्रसवित्रे च परं धाम जले मम ।
 त्वत्तेजसा परिभ्रष्टं पापं यातु सहस्रधा ॥
 इति

ज्ञानकालसु भाष्ये —

अरुणोदयमारभ्य प्रातःकालावधि प्रभो ।
 माघज्ञानवतां पुण्यं क्रमात्तत्रावधार(णम्)णा ॥
 उत्तमं तु सनच्चतुं लुप्ततारं तु मध्यमम् ।
 सवितर्युदिते भूप ततो ह्यीनं प्रकीर्तितम् * ॥ इति

भविष्योत्तरे तु —

योमाघमाख्यवसि सूर्यं कराभि तासं
 ज्ञानं समाचरति चाङ्गदीप्रवाहे ॥
 उभृत्य सप्त पुरुषान् पितृमातृवंश्यान्
 स्नानं प्रयात्यमरद्विधने नरोऽमी ॥

ज्ञानफलं प्रभासखण्डे उक्तम् —

माघे मासि च यः स्नायान्नैरन्तर्येण (मानवः) भावत ।

पौण्डरीकफलं तस्य दिवसे दिवसे भवेत् ॥

सम्पूर्णज्ञानाशक्तौ त्र्यहं वा स्नायादित्युक्तं

पाशे —

अस्मिन् योगे त्वशक्तोऽपि स्नायादपि दिनत्रयम् ।

प्रयागे माघमासे तु त्र्यहं ज्ञातस्व यत् फलम् ॥

नाश्वमेधसहस्रेण तत् फलं लभते भुवि ॥

इति ।

माघनियमास्तु नारदीये—

न वज्रिं सेवयेत् स्नातो ह्यस्नातोऽपि वरानने ।

होमार्थं सेवयेद्वज्रिं शीतार्थं न कदाचन ॥

अहन्यहनि पातव्यास्तिलाः शर्करयान्विताः ।

त्रिभागास्तु तिलानां स्वसुतुर्धः शर्करात्मकः ॥

अनभ्यङ्गी वरारोहे सर्वं मासं नयेद्वती ।

तथा—

अप्रावृतशरीरस्तु यः कष्टं ज्ञानमाचरेत् ।

पदे पदेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥

तिलस्नायी तिलोदकीं तिलहोमी तिलोदकी ।

तिलभुक् तिलदाता च षट्तिलाः पापनाशनाः * ॥

षट्तिलो नापसीदति इति तिथितत्त्वे पाठः ।

तथा —

दातव्यो दीपकोऽच्छण्डो देवमुद्दिश्य माधवम् ।
परस्मानं न सेवेत परिवादं च वर्जयेत् ।

इत्यादि

माघान्ते विशेषमाह नारदः —

माघावसाने सुभगे षड्रसं भोजनं स्मृतम् ।
दम्पत्योर्वाससी सूक्ष्मे सप्तधान्यसमन्विते ।
त्रिंशत्तु मोदका देयाः शर्करातिलसंयुताः ॥

इति

अत्र —

एकादशीविधानेन माघशुद्ध्यापनं स्मृतम् ।
इत्युक्तत्वात्तदुद्ध्यापनं प्रयोगरूपेणाच्यते
माघशुक्लचतुर्दश्यामन्यस्मिन् वा दिने उपवासपूजनादिकं कृत्वा
परिऽङ्गि तिलचर्वाज्यैऽष्टोत्तरशतं होमं कृत्वा सपत्नीकान् ब्राह्म-
णान् भोजयित्वा चमाप्य च सूर्यं प्रार्थयेत् ।

तत्र मन्त्रः —

दिवाकर जगन्नाथ प्रभाकर नमोऽस्तु ते ।
परिपूर्णं कुरुष्वेदं माघस्नागमहर्षते ॥

इति उद्ध्यापनविधिः ।

अत्र हेमाद्रौ घृतकम्बल(करण दानमुक्तम् —

माघशुक्लचतुर्दश्यामुपोष्य नियमस्थितः ।
शिवाय पीर्णमास्यां तु कुर्याद्दे घृतकम्बलम् ॥

पालिङ्गं वेदिपर्यन्तं यो दद्याद् घृतकम्बलम् ।
तस्यानन्तं भवेत् पुष्यं विष्णोर्देवस्य वा पुनः ॥

इति

तद्विधिसु चतुर्यस्तवने द्रष्टव्यः ।

मकरसंक्रान्तौ पराश्रत्वारिंशद् घटिकाः पुष्यकालः ।

त्रिंशत् कर्कटके नाद्यो मकरे तु दशाधिकाः ।

इति ब्रह्मवैवर्तमुदाजहार हेमाद्रिः

माधवस्तु —

त्रिंशत् कर्कटके पूर्वा मकरे विंशतिः परा ।

इति वशिष्ठस्मृतिमुदाजहार ।

यदा तु रात्रौ प्रदोषे निशीथे वा मकरसंक्रान्तिर्भवति तदा
माधवमते द्वितीयं दिनं पुष्यम् ।

यद्यस्तमनवेलायां मकरं याति भास्करः ।

प्रदोषे वाईरात्रे वा स्नानं दानं परेऽहनि ॥

इति बृहद्भाग्यवचनादित्युदाहृतम् । दक्षिणात्यास एतदेव
पाद्रियन्ते । हेमाद्रिभृथसारादौ तु निशीथात् पूर्वभाविनि
संक्रमे निशीथात् परतोभाविनि च संक्रमे पूर्वापरदिनं पुष्यम् ।

धनुर्मीनावतिक्रम्य कन्यां च मिथुनं तथा ।

पूर्वापरविभागेन रात्रौ संक्रमणं यदा ॥

दिनान्ते पञ्च नाद्यस्तु तदा पुष्यतमाः स्मृताः ।

उदयेऽपि तथा पञ्च देवे पितृश्च कर्माणि ॥

इति स्नान्दवचनादित्युक्तम् ।

अपराकेऽप्येवम् ।

असंगते यदा सूर्ये भ्रमं याति दिवाकरः ।

प्रदोषे वाईरात्रे वा तदा पुण्यं दिनद्वयम् ॥

इति बोधायनवचनादित्युक्तम् ।

गुर्जरप्राचीदीपास्तु इदमेव आद्रियन्ते ।

मकरे कर्त्तव्यमुक्तं स्नान्दे -

धेनुं तिलमयीं राजन् दद्याद् यद्योत्तरायणे ।

सर्वान् कामानवाप्नोति विन्दते परमं सुखम् ॥

विष्णुधर्मोऽपि -

उत्तरे त्वयने विप्रा वस्त्रदाने महत् फलम् ।

तिलपूर्णमगड्ढाहं दत्त्वा रोगैः प्रमुच्यते ॥

तिलोद्वर्त्तंश्च कर्त्तव्यंस्त्रिणा देयाः प्रयत्नतः ।

तिलतैलेन दीपाश्च देया विष्णुशिवादिषु ।

तत्र श्राद्धं प्रकर्त्तव्यं पितॄणां वृत्तिकारणम् ॥

इति

माघकृष्णचतुर्दश्यां यमतर्पणमुक्तं

हेमाद्री यमेन -

अनर्काभ्युदिते काले माघे कृष्णचतुर्दशीम् ।

स्नातः सन्तर्प्य तु यमं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इति

कृष्णचतुर्दशीं प्राप्येति शेषः ।

माघामावासायामादित्यवारे व्यतीपातत्रययोगे चर्त्तव्यं दयाकरं

पुष्यकालो भवतीत्युक्तं पौषमासविधाने ।

माघशुक्लचतुर्थी तिलचतुर्थी ।

सा च प्रदोषव्यापिनी प्राज्ञा ।

माघशुक्लचतुर्थी तु नक्तव्रतपरायणाः ।

ये त्वां दुष्टे * ऽर्चयिष्यन्ति तेऽर्चाः स्युरसुरद्वहाम् ॥

इति काशीखण्डोक्तेः ।

इयमेव कुन्दचतुर्थीत्याख्यायते अत्र कुन्दपुष्पैः शिवपूजन-
मतिप्रशस्तम् —

माघशुक्लपञ्चमी श्रीपञ्चमी ।

सा च माधवमते पूर्वा हेमाद्रिमते परा ।

तत्र कर्त्तव्यमुक्तं वाराहे —

माघशुक्लचतुर्थ्यान्तु हर(वर)माराध्य च त्रियः ।

पञ्चम्यां कुन्दकुसुमैः पूजां कुर्यात् समृद्धये ॥

माघशुक्लसप्तमी रथसप्तमी ।

सा च अरुणोदयव्यापिनी प्राज्ञा ।

सूर्यपहणतुल्या तु शुक्ला माघसप्तमि ।

अरुणोदयवेलायां तस्यां ज्ञानं महाफलम् ।

इतिविष्णुधर्मोत्तरोक्तेः ।

* दुष्टि रिति गणेशस्य नामान्तरम् ।

अरुणोदयवेलायां शुक्ला माघस्य सप्तमी ।

प्रयागे यदि सञ्जेत कोटिसूर्य्यपङ्कैः समा ॥

इतिपाद्योक्तं च ।

अत्र कर्त्तव्यमुक्तं भविष्ये —

कृत्वा षष्ठ्यामेकभक्तं सप्तम्यां निबलं जलम् ।

रात्र्यन्ते चाक्षयेवास्त्वं कृत्वा गिरसि दीपकम् ॥

तथा जले प्रक्षम्य स्नान्देऽपि —

न केन चाख्यते यावत्तावत् स्नानं समाचरेत् ।

सौवर्णे राजते पात्रे भक्त्याऽलावुमये(तथा)ऽथवा ॥

तेलेन वर्त्तिर्दीतव्या महारजनरञ्जिता ॥

महारजनं कुसुम्भम् ।

समाहितमना भूत्वा दत्त्वा गिरसि दीपकम् ।

भास्करं हृदये ध्यात्वा इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥

नमस्ते रुद्ररूपाय रसानां पतये नमः ।

वरुणाय नमस्तेऽसु हरिवासे नमोऽसु ते ।

जले परिहरेद्दीपं ध्यात्वा सन्तर्प्य देवताः ॥

इति

अर्घ्यमन्त्रसु —

यद् यज्जन्मकृतं पापं मया सप्तसु जन्मसु ।

तन्मे रोक * च शोकं च माकरी हन्तु सप्तमी ॥

* रोकं क्रिद्रमिति आर्त्ताः ।

एतज्जन्मकृतं पापं यच्च जन्मान्तरार्जितम् ।
 मनोवाक्कायजं यच्च ज्ञाताज्ञातञ्च यत्पुनः ॥
 इति सप्तविधं पापं ज्ञानाच्च सप्तसप्तिके ।
 सप्तव्याधिसमायुक्तं हर माकरि सप्तमि ॥
 इतिमन्त्रत्रयं जप्त्वा स्नात्वा पादोदके नरः ।
 केशवादित्यमालोक्य क्षणान्निष्कलुषी भवेत् ॥

इति स्कान्दे ।

इयं मन्वादिरपि ।

सा च शुक्लपक्षस्यत्वात् पौर्वाश्लिकी याद्या ।
 यदा च माघो मलमासो भवति तदा मासद्वयेऽपि मन्वादित्राहं
 कार्यम् ।

मन्वादिकं तैथिकं च कुर्यान्मासद्वयेऽपि च ।

इति स्मृतिचन्द्रिकोक्तेः ।

माघशुक्लाष्टमी भीमाष्टमी ।

तत्र कर्त्तव्यमुक्तं हेमाद्रौ पाद्ये —

माघमासे सिताष्टम्यां सतिसं भीषतर्पणम् ।

त्राहं च वे नराः कुर्युस्ते स्युः सन्ततिभागिनः ॥

भारतेऽपि —

शुक्लाष्टम्यां तु माघस्य दद्याद् भीषाय यो जलम् ।

संवत्सरकृतं पापं तत्क्षयादेव नश्यति ॥

तन्मन्त्रसु —

वैश्वान्नपयणोन्नाय सांज्ञतिप्रवराय च ।

अपुत्राय ददाम्येतज्जलं भीषाय वर्णसि ॥

वसुनामवताराय शक्तनोरात्मजाय च ।

जलं (अर्घ्यं) ददामि भीषाय आवाप्यत्राचारिणि ॥

एतच्च जीवत्पितृकेषापि कार्यम् ।

जीवत्पितापि कुर्वीत तर्पणं यमभीषयोः ॥

इति पाप्मोक्तेः ।

अत्र अपसव्यमिति दिवोदासः ।

धवलनिबन्धे ऽपि —

अष्टम्यां तु सिते पक्षे भीषाय तु तिलोदकम् ।

अन्नं च विधिवद् दद्याुः सर्वे वर्णादिजातयः ॥

इति

सर्वे वर्णा इत्युक्ते हिजातय इति सम्बोधनं वेदितव्यं । तेन शूद्रादीना-
मपि अत्र अधिकारः ।

अत्र आद्यं कार्यं तर्पणं तु नित्यम् ।

ब्राह्मणाद्याश्च ये वर्णा दद्याुर्भीषाय नोजसम् ।

संवत्सरकृतं तेषां पुण्यं नश्यति तत्क्षणात् ॥

इति सदनरुक्तेः ।

• इतः पूर्वं—

भीषः शान्तनवोवीरः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।

आभिरदुभिरवाप्नोत पुत्रपौत्रोचितां क्षियाम् ॥

नक्तोऽद्यं वपुषु निबन्धेषु कथ्यते ।

माघशुक्लद्वादशी भी(म)षद्वादशी ।
 त्वया कृतमिदं वीर तव नाम्ना भविष्यति ।
 सा भी(म)षद्वादशी, श्रे)त्वेवा सर्वपापहरा शुभा ॥
 इति हेमाद्रौ पाद्योक्तेः ।

द्वयं परविद्या याज्ञा * ।

माघी पौर्णमासी च परविद्या याज्ञा ।

अत्र योगविशेष उक्तो हेमाद्रौ ब्राह्मे—

माघी सोमवृहस्पत्यो † महामाघीति कथ्यते ।

तत्रैव ज्योतिषे —

मेषपुंठे यदा सौरिः सिंहे च गुरुचन्द्रमाः ।

भास्करः श्रवणर्षे च महामाघीति सा स्मृता ॥

भविष्येऽपि—

वैशाखी कार्तिकी माघी तिथयोऽतीव पूजिताः ।

स्नानदानविहीनास्ता न नेयाः पाण्डुनन्दन ।

तिलपात्राणि देयानि कक्षुकाः कम्बलास्तथा ॥

इति

माघपूर्णिमानन्तराष्टमी माघी षष्टका ।

* इयं पूर्वविद्या याज्ञा इति निर्णयसिन्धी पाठः ।

† एवं समीचीनतया प्रतिभाति ।

“वद्रेषु द्वादशी युक्ता” इति युष्मदाख्यात् ।

† माघश्रयोत्तम जीवेन्दोरिति कमलाकरः ।

तद्विषयो मार्गशीर्षमासविधाने अभिहितः ।

षण्मष्टकाकरवायक्तौ इवमावश्यकौ ।

हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्षामपरपञ्चामष्टमीषु षण्मष्टका एकस्यां
वा इत्याश्वलायनोक्तेः एकस्यां माघ्यामष्टकायामित्यर्थः । तथा माघा-
ष्टकां प्रक्रम्य तामिकाष्टकेत्याचक्षते इत्यापस्तम्बोक्तेषु ।

इति त्रीविधानपारिजाते माघमासविधानानि ।

अथ फाल्गुनमासविधानानि ।

कुम्भे षोडश घटिकाः पुष्याः ।

शेषं प्राग्बत् ।

फाल्गुनकृष्णाष्टम्यां सीतोत्पत्तिरुक्ता कल्पतरौ —

फाल्गुनस्य च मासस्य कृष्णाष्टम्यां महीपते ।

इत्युपक्रम्य—

जाता दाशरथेः पत्नी तस्मिन्नहनि जानकी ।

उपोषितो रघुपतिः समुद्रस्य तटे तदा ॥

रामपत्नी च संपूज्या सीता जनकनन्दिनी ।

इति

फाल्गुनकृष्णचतुर्दशी शिवरात्रिः ।

सा च केषुचिद्वचनेषु प्रदोषव्यापिनी याच्चेत्युच्यते ।
केषुचिन्निशेधव्यापिनीति च ।

तत्राद्या माधवीये —

त्रयोदश्यास्तगे सूर्ये चतसृष्वेव नाडिषु ।

भूतविद्या तु या तत्र शिवरात्रिव्रतं चरेत् ॥

ऋत्यन्तरेऽपि —

प्रदोष * व्यापिनी याद्या शिवरात्रिचतुर्दशी ।

रात्रौ जागरणं यस्मात्तस्मात्तां समुपोषयेत् ॥

कामिकेऽपि —

षादित्यास्तमये काले अस्ति चेत् सा † चतुर्दशी ।

शिवरात्रिव्रती तत्रैवाश्वमेधफलं लभेत् ॥

द्वितीयापि नारदीये—

भवेद् यत्र त्रयोदश्यां भूतव्याप्ता महानिशा ।

शिवरात्रिव्रतं तत्र कुर्याज्जागरणं तथा ॥

श्रीशानसंहितायामपि —

माघकृष्णचतुर्दश्यामादिदेवो महानिधिः ।

* प्रदोषोपनिःसृज्यते तत्रा चतुर्दशीः ।

† अस्ति चेत् चतुर्दशी ।

तत्राचिः शिवरात्रिः स्नात् सा भवेदुत्तमोत्तमा ।

इति निर्णयसिन्धी पाठः ।

शिवसिद्धिः(शुभो)तयोद्भूतः कोटिसूर्यसमप्रभः ॥

तत्कालव्यापिनी याद्या शिवरात्रिर्नते तिथिः ।

इत्यादि ॥ ।

एवं सति पूर्वेषु रेव उभयकालव्याप्तौ पूर्वेव ।

चयोदशी यदा देवि दिनभुक्तिप्रमाणातः ।

जागरे शिवरात्रिः स्यान्निशि पूर्णा चतुर्दशी ॥

इति स्कान्दोक्तेः ।

दिनभुक्तिरस्तमयः ।

दिनद्वयेऽपि निशीथव्याप्तौ तु पूर्वा कार्येति हेमाद्रिः ।

अर्धरात्रात् पुरस्ताच्चेळयायोगो यदा भवेत् ।

पूर्वविधैव कर्त्तव्या शिवरात्रिः शिवप्रियैः ॥

इति गर्गीक्तेः ।

मदनरत्नेऽपि एवमेव अभिहितम् ।

माधवाचार्यस्तु परदिने प्रदीपनिशीथोभयव्याप्तिसम्भावात्
परिवेत्त्याह । इदमेव (वचनं) युक्तमुत्पश्यामः ।

● आदिना—

अर्धरात्रादधोर्ध्वं युक्ता यत्र चतुर्दशी ।

तत्तिथीवैव कुर्वीत शिवरात्रिर्नते व्रतो ॥

नार्धरात्रादधोर्ध्वं युक्ता यत्र चतुर्दशी ।

नेव तत्र व्रतं कुर्यादायुरैश्वर्यवानितः ॥

इतिवचनद्वयं समुच्यते ।

तथा पूर्वेषुर्निशीथस्य परेषुः प्रदोषस्येत्येकैकव्याप्ती तुं पूर्वैव ।
अर्धरात्रात् पुरस्ताच्चेदिति वचनेन जयायोगस्य प्राशस्वकथनात् ।

माघफाल्गुनयोर्मध्ये असिता या चतुर्दशी ।

अनङ्गेन समायुक्ता कर्त्तव्या सा सदा तिथिः ।

इति नामरखण्डोक्तेश्च ।

महतामपि पापानां दृष्टा वै निष्कृतिः पुरा ।

न दृष्टा कुर्वतां पुंसां कुह्युक्तां तिथिं शिवाम् ॥

इति स्कान्दे दर्शयोगस्य निषिद्धत्वाच्च ।

यदा चतुर्दशी पूर्वेषुर्निशीथादूर्ध्वं प्रवृत्ता परेषुश्च निशीथा-
दर्वागेव समाप्ता तदा परेषुरेकव्याप्तिसत्त्वात् परैव ॥

माघासिते भूतदिनं हि राजन्

उपैति योगं यदि पञ्चदश्या ।

जयाप्रयुक्तां न तु जातु कुर्यात्

शिवस्य रात्रिं प्रियकृच्छिवस्य ॥

इति गारुडोक्तेः ।

अथ दिनद्वये प्रदोषव्याप्त्यभावे निशीथव्याप्तिसत्त्वात् पूर्वैव ।

इयं च रविभौमसोमवारेषु शिवयोगे चातिप्रशस्ता ।

रविभौमेन्दुवारेषु शिवयोगे तथैव च ।

शिवरात्रिः शिवकरी महापातकनाशनी ॥

इति पाद्मोक्तेः ।

शिवरात्रिपारथे तु विरुद्धानि वाक्यानि दृश्यन्ते ।

तथाहि स्नाने—

कृष्णाष्टमी स्कन्दपत्नी शिवरात्रिचतुर्दशी ।
एताः पूर्वयुताः कार्यास्तिथ्यन्ते पारणं भवेत् ॥

तथा—

जम्भाष्टमी रोहिणी च शिवरात्रिस्तथैव च ।
पूर्वविद्वैव कर्तव्या तिथिभान्ते च पारणम् ॥

कचित्तु तिथिमध्येऽपि पारणमुक्तं स्नाने—

उपोषणं चतुर्दश्यां चतुर्दश्यां तु पारणम् ।
कृतेः सुकृतलक्ष्यैश्च लभ्यते वायवा न वा ॥
मङ्गलाण्डोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै ।
संस्नातानि भवन्तीह भूतायां पारणे कृते ॥
तिथीनामेव सर्वाणामुपवासव्रतादिषु ।
तिथ्यन्ते पारणं कुर्याद्दिना शिवचतुर्दशीम् ॥

इति ।

अत्र यामत्रयादर्वागैव चतुर्दशीसमाप्ती तदन्ते तदूर्ध्वगामिन्यां
तु प्रातस्तिथिमध्य एव पारणं कार्यम् ।

यामत्रयोर्ध्वगामिन्यां प्रातरेव हि पारणम् ।

इति स्मृतेरिति हेमाद्रिमाधवादयो व्यवस्थामाहुः ।

नवीनास्तु तिथिमध्य एव पारणमित्याहुः ।

तिथ्यन्ते पारणं भवेदित्यादिवचनं तु कृष्णाष्टम्यादिविषयम् ।

न तु शिवरात्रिविषयम् ।

शिवरात्रिव्रतस्य तन्मध्यपाठस्तु पूर्वयुतत्वमात्रकथनार्थः ।

विना शिवचतुर्दशीमिति पर्युद(स्ते)स्तायाः शिवरात्रेः सर्व-
प्रकारेषु तिथिमध्य एव पारचाप्रापकत्वात् * । तथा शिष्टा-
चाराच्च । इदं व्रतं संयोगव्यक्त्यायेन नित्यं काम्यं च ।

तथाहि स्तान्दे—

परात्परतरं नास्ति शिवरात्रिः परात्परम् ।
न पूजयति भङ्गेण रुद्रं त्रिसुवनेश्वरम् ।
जन्तुर्जन्मसहस्रेषु भ्रमते नात्र संशयः ॥

इत्यकरणे प्रत्यवायश्रुतेः ।

वर्षे वर्षे महादेवि नरोनारी पतिव्रता ।
शिवरात्री महादेवं नित्यं भक्त्या प्रपूजयेत् ॥

इति वीष्णाश्रुतेः ।

अर्णवो यदि वा शुष्येत् क्षीयते हिमवानपि ।
चलन्वर्ते कदाचिह्नं निषलं हि शिवव्रतम् ॥

इतिवचनाच्च नित्यता ।

मम भक्तस्तु यो देवि शिवरात्रिमुपोषितः ।
गणत्वमक्षयं दिव्यमक्षयं शिवशासनम् ॥
सर्वान् भुञ्जा महाभोगांस्ततो मोक्षमवाप्नुयात् ।

इति स्कन्दपुराणवचनात् ।

हादशाब्धिकमेतत् स्वाश्रुतविंशाब्दिकं तु वा ।
इति ईशानसंहितावचनाच्च काम्यता चेति ॥

* पारशीचिन्तादिति पाठं युक्तं मन्वामहे ।

माघेतर-प्रतिमास-शिवरात्रिव्रते तु नायं निर्णयः । किन्तु
तत्र याम-चतुष्टय-पूजाविधानाद् यस्मिन् दिने चण्डिका वाचि-
व्यंप्तिः वा याद्या साम्ये तु पूर्वैव इति हेमाद्रिराह । वस्तुतस्तु
प्रतिमासकृष्णचतुर्दश्यामपि ।

सर्वकामप्रदं कृष्णचतुर्दश्यां शिवव्रतम् ।

इत्युपक्रम्य—

चतुर्दशाब्दं कर्त्तव्यं शिवरात्रि-व्रतं शुभम् ।

इति कालोत्तरे शिवरात्रि-शब्द-प्रयोगात् कौण्डपायिना-
मयनाग्निहोत्रे नैत्यकाग्निहोत्रधर्मा इव तद्धर्मप्राप्तिः सादेव ।
अतोऽत्रापि प्रदोषनिशीथोभयव्यात्यादिनैव निर्णय इति वयं
प्रतीमः ।

अस्यारम्भो हेमाद्रौ स्कान्दे—

आदौ मार्गशिरे मासि दीपोत्सवदिनेऽथवा ।

मृत्क्षीयाग्नाघमासे वा द्वादशैवमुपापयेत् ॥ इत्यादि ।

तदुत्तराः अमावास्या तु युगादिः ।

“माघमासे त्वमावास्या” इति वचनात् । तत्-कर्त्तव्यं मल-
मासे सत्यपि कार्त्तव्यम् ।

दशहरासु नोत्कर्षयतुर्ष्वपि युगादिषु ।

इति ऋष्यशृङ्गवचनात् ।

अत्र योगविशेषो विष्णुपुराणे—

माघासिते पञ्चदशी कदाचिद्

उपैति योगं यदि वारुणेन ।

कृदेष कासः स परः पितृणां
न ह्यस्यपुण्यैर्नृप सभ्यतेऽसौ ॥

वारणसुचं यतभिषा । इदं च कुम्भादित्ये त्रेयमिति
इमाद्रिः ।

भारतेऽपि—

कालि धनिष्ठा यदि नाम तस्मिन्
भवेत्तु भूपाल तदा पिष्टव्यः ।
दत्तं तिलाक्षं प्रददाति त्वसिं
वर्षायुतं तत्कुलजैर्मनुष्यैः ॥

इति ।

फाल्गुनपूर्णिमासी होलिकेत्युच्यते ।

सा च सायाह्न्यापिनी याद्या ।

सायाह्ने होलिकां कुर्यात् पूर्वाह्ने ज्योङ्गं गवाम् ।
इति स्कान्दोक्तेः ।

तदसन्धवे प्रदोषव्यापिनी याद्या ।

तद्याह्नि गोविन्दार्चवे नारदः—

प्रतिपद्-भूत-भद्रासु यार्चिता होलिकादिना ।
संबन्धरं च तद्गाङ्गं पुरं दहति साद्रुतम् ॥
प्रदोषव्यापिनी याद्या पूर्णिमा फाल्गुनी सदा ।
तस्यां भद्रामुखं त्यक्त्वा पूज्या होला निघामुखे ॥

इति ।

तेनैयं पूर्वविद्या प्राज्ञा—

श्रावणी दुर्गनवमी कूर्वा चैव हुताशनी ।

पूर्वविद्यैव कर्त्तव्या शिवरात्रिर्वलेर्दिनम् ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्तवचनात् ।

दिनद्वये प्रदोषव्याप्तौ परैव । पूर्वदिने भद्रासत्त्वात् ।

तत्र च निषेधात् ।

सप्तं हि निर्णयामृते—

भद्रायां दीपिता होली-राष्ट्रभङ्गं करोति वै ।

नगरस्य च नैवेद्या तस्मात्तां तत्र वर्जयेत् ॥

तथा—

भद्रायां हे न कर्त्तव्ये श्रावणी फाल्गुनी तथा ।

श्रावणी मृपतिं हान्त ग्रामं दहति फाल्गुनी ॥

तथा—

दिनार्धात् परतोऽपि स्यात् फाल्गुनी पू(पौ)र्षिमा यदि ।

रात्री भद्रावसाने तु होलिका दीप्यते तदा ॥

यदा तु पूर्वदिने चतुर्दशी प्रदोषव्यापिनी परदिने च पूर्षिमा
कासवशात् सायाह्नात् प्रागेव समाप्यते । तदा पूर्वदिने सम्पूर्-
रात्री भद्रासत्त्वात् तत्र च तन्निषेधात् परेऽहनि प्रतिपद्येव
कुर्व्यात् ।

सार्धयामत्रयं वा स्याद्वितीयदिवसे यदा ।

प्रतिपदर्षिमाणा तु तदा सा होलिका कृता ॥

इति भविष्य-वचनादिति निर्णयामृतकारः ।

गोविन्दार्चवादयसु—

प्रदोषव्यापिनी प्राच्या पूर्णिमा फाल्गुनी सदा ।
 तस्यां भद्रामुखं त्यक्त्वा कार्यां होला मनीषिभिः ॥
 प्रदोषव्यापिनी चेत् स्याद् यदा पूर्वदिने तदा ।
 भद्रामुखं वर्जयित्वा होलिकायाः प्रदीपनम् ॥
 इति नारदवचनाभ्याम् ।

यामत्रयोर्ध्वयुक्ता चेत् प्रतिपत्तु भवेत्तिथिः ।
 भद्रामुखं परित्यज्य कार्यां होला मनीषिभिः ॥

इति स्मृत्यन्तराच्च भद्रामुखं विहाय पूर्वदिने एव होलिका
 कार्या इत्याहुः ।

भद्रामुखप्रमाणं तु ।

नाद्यसु पञ्चवदनं नयकं तु कण्ठ * —

इति रत्नमालीकं त्रैयम् ।

शिष्टाचारोऽपि एवमेवास्ति ।

अत्र कर्त्तव्यमुक्तं भविष्योत्तरे—

फाल्गुने मासि सम्प्राप्ते शुक्लपक्षे सुखास्पदे ।
 पञ्चमीप्रमुखास्तत्र तिथयो दश शोभनाः ॥
 तान्नु बालैश्च वृद्धैश्च काष्ठस्तेयं विधीयते ।
 प्राप्तायां पौर्णमास्यां तु कु (र्यात्) र्युः काष्ठप्रदीपनम् ।
 ग्रामादृष्टिश्च मध्ये च तूर्यनादसमन्वितम् ॥

* नयकसौम्या इति निर्बन्धसिन्धौ पाठः ।

तस्मिन्सु—

दीपयामि महाघोरे होलिके राक्षसेश्वरि ।
 द्वितीय सर्वजगतां प्रीतये पार्वतीपते ॥
 ततोऽभ्युष्य चितिं सर्वा साज्येन पयसा सुधीः ।
 गन्धपुष्पैः समभ्यर्ष्य कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ॥
 गीतैर्वाद्यैस्तथा नृत्यैः सा राचिर्नीयते नरैः ।
 भगलिङ्गादिशब्दैश्च क्रीडां कुर्युर्मिथोजनाः ॥
 द्वितीयदिवसे स्नात्वा तद्वस्त्र परिवन्दयेत् ।
 भस्मीघूलितसर्वाङ्गाः सिन्दूरोत्तिताङ्गकाः ॥
 पलाशकुसुमोद्भूतान् (?) शुभवारिप्रसेचनम् ।
 कुर्युर्मिथो लोकमध्ये वसन्तप्रीतये ध्रुवम् ॥
 द्वितीयादि समारभ्य यावद्दत्सरसेचनम् ।
 जलेनाथ सुतैलेन दध्नाथ पयसापि वा ॥

इति ।

होलिका मलमासे न भवति । इयं मन्वादिरपि ।

सा तु पौर्वाह्निकी याद्या ।

मलमासे सति मासद्वयेऽपि त्राहं कार्यमित्युक्तं प्राक् ।

अथ चैत्रकृष्णप्रतिपदि वसन्तोत्सवः कार्यः ।

सा च औदयिकी याद्या ।

प्रवृत्ते मधुमासे तु प्रतिपद्युदिते रवी ।

इति भविष्योक्तेः ।

दिनद्वये तथात्वे पूर्वा ग्राह्या ।

वक्ररादी वसन्तादी वलिराज्ये तथैव च ।

पूर्वविद्यैव कर्त्तव्या प्रतिपत् सर्वदा बुधैः ॥

इति वृषवशिष्टोक्तेः ।

अत्र ऋण्डालक्ष्मीऽभिहितः ।

तथा च हेमाद्री भविष्ये—

चैत्रे मासि महावाहो पुष्ये तु प्रतिपदिने ।

यस्तत्र श्वपचं सृष्ट्वा स्नानं कुर्यान्नरोत्तमः ।

न तस्य दुष्कृतं किञ्चिन्नाधयोव्याधयस्तथा ॥

तथा—

प्रवृत्ते मधुमासे तु प्रतिपद्युदिते रवौ ।

कृत्वा चावश्यकार्याणि सन्तर्प्य पितृदेवताः ।

वन्दयेद्दोलिकाभूतिं सर्वदुःखोपशान्तये ॥

तन्मन्त्रसु—

वन्दितासि सुरेन्द्रेण ब्रह्मणा शङ्करेण च ।

अतस्त्वं पाहि नो देवि भूते भूतिप्रदा भव ॥

इति ।

अत्र धाम्निपुष्यप्राशनमुक्तं हेमाद्री—

वृत्ते तुषारसमये सितपञ्चदश्यां

प्रातर्वसन्तसमये ससुपस्थिते च ।

मंप्राश्य चूतकुसुमं सह चन्दनेन

वर्षं हि धार्यं पुत्रपौ नित्यतं सुखी स्यात् ॥

तन्मन्त्रसु—

सूतमघं वसन्तस्य माकन्दं कुसुमं तव ।

सचन्दनं पिबाम्यद्य सर्वकामार्थसिद्धये ॥

इति ।

अथ चैत्रामावास्या मन्वादिः ।

सा च अपराह्वयापिनी प्राज्ञा । कृष्णपक्षस्यत्वात् ।

इति फाल्गुनमासविधानानि ।

विधानपारिजातेऽस्त्रिवनन्तेन विनिर्दिष्टे ।

प्रतिमासविधानानि कथितानि यथामति ।

हरिः प्रसादमाश्रित्य बहुज्ञानां निबन्धतः ।

संगृहीतः कालनयस्तेन मे स्नात्सुदे हरिः ।

इति त्रीविधानपारिजाते मासविधानानि समाप्तानि ।

अथ तीर्थयात्राविधानम् ।

त्रिस्रस्त्रीसेतो गृहः—

सर्वेषां सर्वतीर्थानि * पापघ्नानि सदा नृणाम् ।

परस्परानपेक्षाणि कथितानि मनीषिभिः ॥

परस्परानपेक्षाणि प्रत्येकमेव सर्वपापघ्नीत्यर्थः ।

तथा—

सर्वे प्रसन्नवशाः पुण्याः सर्वे पुण्याः शिस्तोचयाः ।

* सर्व तीर्थानि पुण्यानि इति विष्णुमीमेवी वाठ. ।

नद्यः पुण्याः सदा सर्वा जाह्नवी तु ि वषतः ॥

गारुडे—

पुत्रद्रव्यादि सम्यज्ज्य तीर्थं व्रजति यो नरः ।

ब्रह्माद्या देवतास्तस्य तुष्टिं पुष्टिं ददन्ति(हि)च ॥

तथा—

कीर्त्तनाच्चैव तीर्थस्य स्नानाच्च पितृतर्पणात् ।

धुनन्ति पापं तीर्थे ये ते प्रयान्ति सुखं परम् ॥

भारते एतदकरणे अनिष्टमुक्तम्—

अनुपोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च ।

अदत्त्वा काञ्चनं गाद्य दरिद्रो नाम जायते ॥

एतेन त्रिरात्रोपशासादीनां चतुर्णां प्रत्येकं दारिद्र्याभावः फल-
मित्यर्थः ।

तथा—

यान्यगम्यानि तीर्थानि दुर्गाणि विषमाणि च ।

मनसा तानि गच्छेत सर्वतीर्थसमीक्षया ॥

एतत् फलमपि तत्रैवोक्तम्—

अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्टा विपुलदक्षिणैः ।

नासौ तत्फलमाप्नोति तीर्थाभिगमनेन यत् ॥

अज्ञानेनापि * यस्येह तीर्थयात्रादिकं भवेत् ।

* अज्ञानेनापि अत्र दमशुद्धे धमनेनेदं फलमाप्यते ।

—इति ज्ञानाभावेऽपि । बालादिरित्यर्थः ।

सर्वकामसमृद्धः स स्वर्गलोके महीयते ॥
 स्थानं च लभते नित्यं धनधान्यसमाकुलम् ।
 ऐश्वर्य्यज्ञानसम्पन्नः सदा भवति धर्मवान् ॥
 पितरस्तारितास्तेन नरकाच्च पितामहाः ॥
 इति ।

तथा—

तीर्थान्यनुसरन् धीरः श्रद्धावान् समाहितः ।
 कृतपापोऽपि शुभ्येत किं पुनः शुद्धकर्म्मकृत् ॥
 तिर्य्यग्योनिं न गच्छेत्तु कुदेशे नैव जायते ।
 स्वर्गे वसति वै विप्रो मोक्षमार्गं च विन्दति ॥ इति ।
 अथ तीर्थस्वरूपम् ।

गारुडे—

रजस्तमोविरहितैस्तपसा धृतकल्मषैः ।
 यदध्यासितमर्हद्भिस्तद्वि तीर्थं प्रचक्षते ॥

भारते—

लोकेऽस्मिन् द्विविधं तीर्थं स्वच्छन्दं देवनिर्मितम् ।
 स्वयं भूतं प्रभासाद्यं निमित्तं (निर्मितं) देवनिर्मितम् ॥

तत्पुनश्चतुर्विधम्—

चतुर्विधानि तीर्थानि स्वर्गे मर्त्ये रसातले ।
 दैवानि मुनिशार्दूल आसुरास्त्वार्यकाणि च ॥
 मानुषाणि च लोकेषु विख्यातानि सुरादिभिः ।
 तत् पुनर्भौमान्तरिक्षत्रिलोकस्त्रभेदाच्चिविधम् ।

तदुक्तं भारते—

पृथिव्यां नैमिषं पुण्यमन्तरिक्षे च पुष्करम् ।
त्रयाणामपि लोकानां कुरुक्षेत्रं विशाम्भते ॥

काशीखण्डे—

शृणु देवि विशालाक्षि तीर्थं लिङ्गमुदाहृतम् ।
जलाशयेऽपि तीर्थाख्या जाता मूर्त्तिपरिग्रहात् ॥
मूर्त्तयो ब्रह्मविष्णुर्कशिवविघ्नेश्वरादिकाः ।
लिङ्गं शैवमिति ख्यातं यत्रैतत्तीर्थमेव तत् ॥

तथा—

न जलाद्भुतदेहस्य स्नानमित्यभिधीयते ।
स स्नातो योदमस्नातः श्वाशुद्धमनोमलः ॥
योऽशुद्धः पिशुनः क्रूरो दान्भिकोविषयात्मकः ।
सर्वतीर्थेष्वपि स्नातः पापो मलिन एव सः ॥
दानमिष्या तपः शौचं तीर्थसेवा श्रुतं तथा ।
सर्वाण्येतानि तीर्थानि यदि भावो न निर्मलः ॥
निगृहीतेन्द्रियग्रामो यत्रैव वसते नरः ।
तस्य तत्र कुरुक्षेत्रं नैमिषं पुष्करं तथा ॥
ध्यानपूते स्नानजले रागदोषमलापहे ।
यः स्नाति मानसे तीर्थे स याति परमां गतिम् ॥
न शरीरमलत्यागी नरो भवति निर्मलः ।
मानसे तु मले ऋ सुक्ते भवत्यन्तः सुनिर्मलः ॥

• विषयेष्वतिसंरागो मानसो मल उच्यते ।

तेष्वेव हि विरागोऽस्य नैमिषं समुदाहृतम् ।

जायन्ते च म्रियन्ते च जलेष्वेव जलौकसः ।
न च गच्छन्ति ते स्वर्गमविशुद्धमनोमलाः ॥

अथ अत्राधिकारिणः—

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोयतिस्तथा ।
तीर्थयात्रां प्रकुर्वीत स्वर्गमोक्षफलाप्तये ॥ •

यत्तु ब्राह्मे—

यस्येष्टिधर्मेष्वधिकारितास्ति
वरं गृहं गृहधर्माश्च सर्वे ।
एवं गृहस्थान्मसंस्थितस्य
तीर्थे गतिः पूर्वतरैर्निषिद्धा ॥

इति ।

कौर्म्येऽपि—

यः स्वधर्मान् परित्यज्य तीर्थसेवां करोति हि ।
न तस्य तीर्थं फलति इह लोके परत्र च ॥

इति च गृहस्थस्य तीर्थयात्रानिवेधवचनं । तदग्निहोत्राद्यनु-
ष्ठानशक्तादरिद्रविषयम् । यस्येष्टिधर्मेष्वधिकारितास्ति इति पूर्वोक्त-
विशेषवचनात् । अशक्तदरिद्रादेस्तदसम्भवात् । यदा साम्निकस्य
पत्नीसहितस्यैव गृहस्थस्य तीर्थयात्राधिकारः ।

सहाम्निर्वा सपत्नीको गच्छेत्तीर्थानि संयतः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो यथोक्तां गतिमाप्नुयात् ॥

इति कौर्म्योक्तेः ।

प्रायश्चित्ती व्रजेत्तीर्थं पत्नीविरहितोऽपि वा ।
यज्ञेष्वनधिकारी वा यद्वा मन्त्रस्य साधकः * ॥

इति स्मरणाच्च ।

भारते—

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा राजसत्तम ।
न वियो (निं)गं † व्रजन्त्येते स्नातास्तीर्थे तथा स्त्रियः ॥
इति वचनात् क्षत्रियादेरप्यधिकारः ।

यस्तु —

तपोजपस्तीर्थायात्रा प्रवञ्चा मन्त्रसाधनम् ।
देवताराधनं चेति स्त्रीशूद्रपतनानि षट् ॥
इति ।

तथा—

विप्रसेवैव शूद्रस्य विशिष्टं धर्मलक्षणम् ।
यदतोऽन्यत्रि कुरुते तद्भवत्यस्य निष्फलम् ॥
इति मनुवचनं तदेषां स्वातन्त्र्यनिषेधपरम् ।
वाल्मीकीवनवत्या वा ‡ वृद्धया वापि योषिता ।
न स्वातन्त्र्येण कर्त्तव्यं किञ्चित् कार्यं गृहेष्वपि ॥
इति तदुक्तेः ।

* यद्य वा मन्त्रसाधकः । इत्याक्षरे पाठः ।

† वियोनिं विरुद्धां योनिं पश्चियोनिं वा ।

‡ वियोगमिति पाठे वन्धुभिः सह विरहं न व्रजन्ति लभन्ते इत्यर्थः ।

‡ वाल्मीका वा युवत्या वा इति पाठं युक्तं मन्यामहे ।

सभर्तृकायास्तु भर्ता सहैव ।

नास्ति स्त्रीणां पृथग् यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् ।

पतिं संवेवते या तु तेन स्वर्गे महीयते ॥

इति मनुस्मृतौः ।

शूद्रस्तु विप्रचेवनाविरोधेन ।

शूद्रस्तु द्विजशूषाविरुद्धं धर्ममाचरन् ।

नरवे पश्यते तद्वेदश्रवणकीर्तनात् ॥

इति भारतीयेः ।

प्रायश्चित्तार्थं तु पत्न्यादिरहितस्त्राप्यधिकारः ।

प्रायश्चित्ती व्रजे तीर्थं पत्नीविरहितोऽपि वा ॥

इति पूर्वोक्तेः ।

अथ तीर्थयात्राविधिः ।

तत्रादौ तीर्थमाह्वानम् --

मनवो वसवो रुद्रा आदित्वा मरुतोऽनलाः ।

विश्वेदेवास्तुषाः साध्या नागा यक्षाश्च राक्षसाः ॥

इत्याद्यनेकदेवाश्च तीर्थैः सिद्धिमवाप्नुवन् ।

भार्गवाङ्गिरसागस्ति विश्वामित्रात्रिकश्रवाः ॥

वशिष्ठाद्या महात्मान स्तीर्थे सामर्थ्यमाप्नुवन् ।

विश्वामित्रः सपुत्रस्तु महापापमपोह वै ॥

सुतीर्थतपसा ब्राह्मणं प्राप्य वाशिष्ठयापतः ।

त्रिशङ्कुमपि चाण्डालं विप्रं कृत्वा प्रभावतः ॥

तं तु तेनैव देहेन स्वर्गलोकमवेशयत् ॥

उदीच्यपुराणेऽपि —

पाण्डवा राज्यलाभाय दुरितोपशमाय च ।

मार्कण्डेय पुलस्त्याज सप्तर्षिप्रमुखैः सह ॥

द्वादशाब्दाणि कृच्छ्राणि समादाय सिषेविरि ।

तीर्थानि तेन ते जाताः कृतकृत्या षनेनसः * ॥

इत्यादिभिर्वचनैस्तीर्थयात्रा अवश्यकर्तव्येति प्रतीयते ।

कौश्लं—

कथयिष्यामि ते वक्ष तीर्थयात्राविधिं क्रमात् ।

आर्षेणैव विधानेन यथादृष्टं यथान्युतम् ॥

प्रयागतीर्थयात्रार्थी यः प्रयाति नरः क्वचित् ।

वलीवह्निं समारुह्य शृणु तस्यापि यत् फलम् ॥

नरके वसते घोरे गवां क्रोधा हि दारुणः † ।

सलिलं न च गृह्णाति पितरस्तस्य देहिनः ॥

ऐश्वर्यगर्भान् मोहाद्वा गच्छेद् यानेन यो नरः ।

विफलं तस्य तत्तीर्थं तस्माद् यानेन न व्रजेत् ‡ ॥

गोयाने गोवधः प्रोक्तो ह्यययाने तु निष्फलम् ।

* राजानवाप्यनेनसः इति न-पुस्तके पाठः ।

† गोक्रोधस्य दारुणत्वं दिलीपचरिते व्यक्तं । सुरभिर्देवगर्भो
प्रदक्षिणातिशयमेव भद्रं कुपिता दिलीपं शशाप ।

‡ तस्माद् यानं परित्यजेत् इति न-पुस्तके पाठः ।

नरयाने तदहं स्यात् पदभ्यां तच्च चतुर्गुणम् ॥
पदभ्यामिति केवलाभ्यामित्यर्थः ।

तीर्थानुगमनं पदभ्यां तपः परमिहोच्यते ।

तदेव कृत्वा यानेन ज्ञानमात्रफलं लभेत् ॥

इति विशेषोक्तः ।

यानमर्षफलं इति तदहं कृत्वापादुके ।

वाञ्छितं त्रीं स्वया भागान् सर्वं इति प्रतिपद्यः ॥

तथा —

दिर्भोजनं द्वितीयांशं इरेत्तीर्थफलस्य च ।

यानमहं चतुर्थांशं कृत्वापानमिव च ॥

तस्मादेतैर्विहीनस्तु सर्वं तीर्थफलं लभेत् ।

इति जावालिवचनात् सर्वमेव यानादिकं त्याज्यम् ॥

यत्तु —

नरयानं चाश्रतरी इयादिसहितोरथः ।

तीर्थयात्रादिकर्तृणां यानदोषकरं न हि ॥

इति कूर्मपुराणवचनं तदयत्तविषयम् ।

असमर्थस्तु यानेन तीर्थयात्रां स(मृच्च)माचरन् ।

यद्योक्तफलमाप्नोति स्वयत्तया धर्ममाचरन् ॥

इति गोभिलोक्तः

अथ तीर्थयात्रायाः प्रायश्चित्तार्थं

स्मृत्यर्थसारोक्तस्तत्प्रकारोसिद्ध्यन् ।

तत्र प्रायश्चित्तविधिना सङ्ख्यपूर्वकं षड्भ्यां षष्टियोजनागतस्य भागीरथ्यां स्नानं षड्ब्रह्मसमम् ।

अथ एकैकस्य यात्रायोजनस्य षष्ठी पर्वकच्छुद्धिः परिकल्पनीया । षष्टियोजनागतस्य षड्ब्रह्मविधानाद्दशयीजनगतस्य एकाब्दप्रायश्चित्तं भवति । एवं च तृतीयांशाधिकदेशादागतस्य भागीरथ्यां विध्युक्तस्नानेन एकः कच्छः सिध्यति । मध्ये चेत् पर्वतादिष्ववधानं । तदभावे सुगमत्वाद् योजनागतस्य षष्ठस्य गङ्गास्नानेन एकः कच्छः स्यात् । अशक्तस्य तु अर्धयोजनादागतस्य एकः कच्छः । शक्तस्यापि मार्गश्च दुर्गमत्वे अर्धयोजनादागतस्य एवमेव कल्प्यम् । पूर्वं सप्तमाढका राक्षसवःभभयान् नद्यो वभूवुः भये व्यपगते पुनर्देवता जाताः । ततो नद्यः शुष्काः । तेषु स्थलेषु भागीरथी सप्तवर्णा सप्तधा अवहत् । तासु विष्णुगङ्गादिसप्तमाढकासु सङ्गतस्नानं षष्टियोजनागतस्य षड्ब्रह्म(पाद) कच्छसमम् । प्रयागे वाराणस्यां गङ्गादारे गङ्गामागरसङ्गमे च द्विगुणम् । यमुनाय विंशतियोजनागतस्य स्नानं द्वादशकच्छसमम् * । मथुरायां द्विगुणम् । सरस्वत्यां चत्वारिंशद्वियोजनागतस्य चतुरब्दकच्छसमम् । प्रभासे दारवत्यां च द्विगुणम् । एतयोर्नद्योर्यात्रायोजनषष्ठी पादकच्छुद्धिः कल्प्या । काससु पर्वताद्यभावात् पूर्वोक्तरीत्या-कल्प्यः । इषदती-शतद्रु-विपाशा-वितस्ता-शरावती-मरुवहाऽसिन्धौ मधुमतो पयस्विनी घृतवत्यादिदेवनदीषु स्नानं त्रिंशत्कच्छसमम्

* द्वादशकच्छसमित्यत्र द्वादशकच्छसमित्याकरे पाठः ।

पञ्चदशयोजनागतस्य । चन्द्रभागा-वेत्रवती-शरयू-गोमती-देविष्वा-
मन्दाकिनी-सहस्रवक्त्रा-गण्डव्यादिदेवनदीषु खानं षोडशकृच्छ्र-
समम् द्वादशयोजनागतस्य ।

शाखां परस्परसङ्गमे त्रिनदीफलम् । पन्यासु मसुद्रगासु नदीषु
षट्कृच्छ्रफलम् । महानदेषु महानद्यर्धफलम् । शोषमहानदे
तु मङ्गाद्यर्धफलम् । नदेषु नद्यर्धफलम् । यत्रापि खानदिनसंख्य
कस्यरा ।

त्रिभिः सारस्वतं तोयं समाहृतं तु यामुनम् ।

सद्यः पुनाति गाङ्गेयं दर्शनादेव नान्यदम् ॥

इति स्कन्दपुराणोक्तेः ।

एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । गोदावर्यां यात्रायोजनागच्छो पाद-
कृच्छ्रं त्रिभिः । सिङ्गे गुरो सर्वत्र जाङ्गवीसमम् । कन्यास्ये गुरो
कन्यावेष्ट्यां(सर्वत्र)जाङ्गव्यर्धम् । तुलास्ये कर्कटस्ये च रवौ तुङ्ग-
भद्रायां जाङ्गव्यर्धम् । कर्कटस्ये रवौ कृष्णवेष्ट्यां मलयहारि-
सङ्गमे प्रयागे त्रिंशद्द्वयोजनागतस्य चिंशत्कृच्छ्रसमम् । भागीरथ-
सङ्गमे प्रयागे द्विगुणम् । तुङ्गभद्रासङ्गमे प्रयागे त्रिगुणम् । निवृत्ति
सङ्गमे प्रयागे चतुर्गुणम् । मञ्जोखरे पञ्चगुणम् । पांतासगङ्गायां
माङ्गीकार्जुनदर्शने च षड्गुणम् । ततः पूर्वं षष्टिकृच्छ्रसमम् ।
शिङ्गास्ये द्विगुणम् । समुद्रसङ्गमे चैवम् । कावेर्यां प्रतीचीमहानद्यां
च पञ्चदशकृच्छ्रफलम् पञ्चदशयोजनागतस्य । ताम्रपर्णीकृतमासा-
पयस्विनीषु च द्वादशकृच्छ्रफलं द्वादशयोजनागतस्य । सङ्घपादोद्भवा-
नद्यः सदैर्घ्यानुसारेण एकद्वित्रिकृच्छ्रफलप्रदाः । सर्वत्र यात्रानुत्तौ

विन्ध्यश्रीशैलीश्रवादिगुणाः हिमोश्रवास्त्रिगुणाः । स्मृतिपुराणादिषु
 अनुत्तौ कुल्यायोजनागतस्य चिरात्रफलदाः । अल्पनद्यः समुद्रगाः
 कृच्छ्रफलाः । महानद्यः कच्छ्रद्वयफलाः । एकादिषड्योजनं
 गताः कुल्याः । ततो द्वादशयोजनादर्वाक् अल्पनद्यः । ततश्चतुर्विं-
 शतियोजनागता नद्यः । एतदधिकयोजनागताः समुद्रगाश्च महा-
 नद्यः । सोपवासं महानदीज्ञानम् योजनादर्वागपि कृच्छ्रसमम् ।
 शून्यादि कुत्सितनाम्न्यः पापनद्यश्च वर्ज्याः । समुद्रज्ञानं दर्शं ।
 अन्यत्र तन्निषेधात् * । देवतासमीपे सरोनदीसङ्गमेषु च
 सर्वदा कार्यं समुद्रज्ञानम् । तत्र पञ्चदशयोजनागतस्य पञ्चदश
 कृच्छ्रसमम् । अतिप्रख्यातदेवतासमीपे तद् द्विगुणम् । तत्रापि
 देश काल वयः शक्ति नियमानां विशेषेण विशेषो न्यूनैः
 न्यूनता च कल्पया । तत्र ज्ञात्वा तद्देवदर्शने तन्निगुणम् । ज्ञात्वा
 रामेश्वरदर्शने षष्टिकृच्छ्रसमम् । विन्ध्यदेशीयानां सेतुरामेश्वर-
 दर्शने जाङ्गल्यं त्रिगुणं फलम् । जाङ्गली — केदारयोस्तथैव ।
 हस्तिदेशीयानां जाङ्गल्यं षड्गुणम् । गङ्गादेशीयानां सेतु-
 रामेश्वरदर्शने षड्गुणम् । स्कन्ददर्शने त्रिंशत्कृच्छ्रसमं त्रिं-
 शद्योजनागतस्य । यत्र गङ्गासंज्ञास्ति तत्र चैवम् । सर्वत्र
 भाषाभेदपर्वतादिना यात्राङ्गासो भवत्येव ।

* अत्रत्यवारिधी संख्यौ न अष्टथौ कदाचन ।

अत्रत्य मन्दवारं तु वारिधि पर्वति स्पृशेत् ॥

इतिवचनाद्भ्रं एव समुद्रज्ञानविधानम् ।

श्रीरङ्गपूयनाभ-पुरुषोत्तम-चक्रकोट-महालक्ष्मीदर्शने सव-
 षाणवसाने च त्रिंशद्योजनागतस्य त्रिंशत्-लक्षसमम् ।
 केदारि त्रिगुणम् । सर्ववैष्णव-माहेश्वर-सौर-शाक्त्य-ज्येष्ठादि-
 पीठदर्शने पञ्चदशलक्षसमम् । प्रस्थाते द्विगुणम् । चण्डो-
 वल्लेऽपि तथैव । श्रीशैलप्रदक्षिणं षष्टिलक्षसमम् । श्रीशैले
 एकैकहारदर्शनं द्वादशलक्षसमम् । अन्यप्रस्थातदेवतादर्शनेषु
 षट्कक्षफलम् । सिद्धक्षेत्रे स्वयम्भूदर्शने च तथैव । अन्यक्षेत्रे
 स्वयम्भूदर्शने च त्रिलक्षसमं त्रियोजनागतस्य । सर्वत्रापि
 देशकालविशेषेण फलविशेषोऽस्त्येव । सर्वत्र उक्तदशांश-फलं
 नीरस्यस्य योजनादर्वाङ् भवति । तत्रापि क्रोधसंख्यया तार-
 तम्यमस्तीति याचावृद्धौ फलतारतम्यं कल्प्यम् । तीर्थतीरे
 स्थितस्यापि विधिवत् स्नात्वा धीतं वासः परिधाय केचिद्
 शुष्केषु पुनः स्नातव्यम् । एवं द्वादशज्ञानैर्योजनाभावेऽपि लक्ष्मी
 भवति । तीर्थयात्रायामेकभक्ताधःशयने चतुर्ती व्रतार्थमित्यादि
 नियमाः कार्याः ।

अत्र लक्ष्मी नाम—

एकभक्तेन गङ्गेन तथैवायाचितेन च ।

उपवासेन चैकेन पादलक्ष्मः प्रकीर्तितः ।

यथाकथञ्चिद्विगुणः प्राजापत्योऽयमुच्यते ॥

इति याज्ञवल्क्योक्तो शोचः । एवं द्वादशाब्दसाधन एते
 प्रत्याजाया ज्ञेयाः ।

योजनपरिमाणं तु —

तिर्यग् यवोदराख्यष्टौ ऊर्द्धा वा व्रीहयस्त्रयः ।

प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्त्रिर्द्वादशाङ्गुला ॥

इस्रो वितस्त्रिद्वितयं दण्डोहस्तचतुष्टयम् ।

तत् सहस्रहयं क्रोशो योजनं तच्चतुष्टयम् * ॥

इत्युक्तलक्षणमवधेयम् ।

एवं स्थिते यथा मनःपूतं भवति तथा कार्यम् । परार्थेन गतः
षोडशांशं लभते । प्रसङ्गेन चर्द्धफलम् । अनुषङ्गेण तीर्थं प्राप्य
ज्ञाने ज्ञानफलमेव न यात्राफलम् । पितृपितृव्यपितामह-प्रपिता-
मह-भ्रातृ-मातामह-मातुल-श्वशुर-पोषकार्यद-गुर्वाचार्योपा-
ध्यायार्थं तेषां पत्न्यर्थं मातृष्वसृ पितृष्वसृथंच ज्ञात्वा स्वयम-
ष्टमांशं लभते । साक्षात्पितृषु पुत्रचतुर्थांशं लभते ।

दम्पती च सपत्न्यश्च लभन्तेऽर्द्धं मिथः फलम् ।

अर्थिनां न फले कासः शुश्रूषाफलमीदृशम् ॥

कर्कटादौ मासद्वये निरन्तरं रजस्वला महानद्यः समुद्रगाः ।

• अथवापि प्रकारान्तरम् —

वितस्त्रिगुणाऽरन्ध्रतः क्लृप्ततीक्ष्णः ।

अनुषङ्गे च क्रोशचतुःक्रोशं तु योजनम् ॥

साक्षं गच्छतिदीर्घं च योजनं परिचयते ।

नव्यति पञ्चसाहस्रधनुभिः प्रतिमां विदुः ॥

तास्यपि भागीरथी गौतमी चन्द्रभागा सरस्वती सिन्धुर्महा-
नदी शरयूष त्रिरात्रं रजस्रताः ।

शुष्यन्ति याः कुसरितो प्रीणकाले नवीदकीः ।

पूर्यन्ते चैव वर्षासु दशाहं ता रजस्रताः ॥

अतस्तत्र तत्र स्नानतर्पणादिकमप्रशस्तत्वात् कार्यम् । तीर-
वासिनां तु न निषेधः ।

उपाकर्माणि चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च ।

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥

इति तीर्थप्रत्यान्वायः ।

अथ यात्राकालः ।

षष्ठ्यष्टमीद्वादशीषु न गच्छेत्त्रिदिनसृष्टि ।

पूर्णिमाप्रतिपद्दर्शरिक्तावमदिनेषु च ॥

नक्षत्राणि रत्नमासायाम्—

इस्तेन्दुमेषत्रवणाश्लिषीणा-

पुष्यश्रविष्ठाश्च पुनर्वसुश्च ।

श्रेष्ठानि धिष्णुगानि नवप्रयागे

त्यक्त्वा त्रिपञ्चादिमसप्तताराः ॥

चित्राविशाखानलसर्पयाम्य-

वायव्यपिचेश्वरदेवतानि ।

यात्रास्वनिष्टान्यपराणि भानि

स्मृतानि नेष्टानि न निन्दितानि ॥

इन्दुर्मृगशिरा मैत्रमनुराधा पौष्णं रिवती त्रिपञ्चादिमसप्त-

ताराः विपत्प्रत्यरिजम्भवाख्याः । अनलः कृत्तिका सर्पौ-
ऽश्लेषा याम्यं भरणी वायथ्यं स्वाती पित्र्यं मघा । अन्यत् सुगमम् ।

वारसुषार-करसूर्यसुतावनीज-

तीक्ष्णत्विषामशुभदः कथितः प्रयाषे ।

अन्यत्र ये शुभफलाः कथिताः प्रयाषे

सोमोऽपि चात्र गदितः शुभदः क्वचित्तु ।

तथा —

अतीपातः परिघाहं वैधृतियोगश्च विष्टिकरणं च ।

क्रान्तिसमत्वं कुलिका अवगण्डान्तानि न शुभदानि ॥

ततः—

नीचस्थे वक्रसंस्थेऽप्यतिचरणगते बालवृद्धास्तगे वा

संन्यासो देवयात्रा व्रतनियमविधिः कर्णवेधस्तु दीक्षा ।

मौञ्जीबन्धाऽथ चूडा परिणयनविधिर्वास्तुदेवप्रतिष्ठा

वर्णाः सद्भिः प्रयत्नाच्चिदशपतिगुरौ सिंहराशिस्थिते च ॥

तथा —

रविचेत्रं गते जीवे जीवचेत्रं गते रवौ ।

वर्जयेत् सर्वकर्माणि व्रतस्वस्त्ययनानि च ॥

तथा —

शुर्वादित्ये गुरौ सिंहे शुक्रे चास्तमुपागते ।

त्यजेद् यानं * महादानं व्रतं देवविज्ञानम् ॥

* यानमित्यत्र दानमिति (न) पुस्तके पाठः,

स एव समीचीनतया प्रतिभाति ।

तथा —

वापीकूपतडागयागगमन-क्षीर-प्रतिष्ठा-व्रतं
विद्यामन्दिरकर्णवेधनमहादानं च नीषेवनम् ।
तीर्थस्नानविवाह-देवभवनं मन्त्रादि-देवेशणं
दूरेणैव जिज्ञोविषुः परिहरेदस्तं गते भार्गवे ॥

तथा —

गुर्वादित्ये गुरो सिंहे नष्टे शुक्ले मलिच्छुचे ।
याम्यायने हरो सुप्ते सर्वकर्मणि वर्जयेत् ॥
सिंहस्थितं मघासंस्थं गुरुं यत्रेन वर्जयेत् ।
अन्यत्र सिंहभागेषु विवाहादि विधीयते ॥

इदमपूर्वविषयम् —

अपूर्वदेवतां दृष्ट्वा शुचः स्युर्नष्टभार्गवे ।
मलमासेऽप्यनाहृततीर्थयात्रां परित्यजेत् ॥

इति गार्गीये ।

अनाहृततीर्थयात्रामपूर्वतीर्थयात्रामित्यर्थः ।

तथा —

अतिचारगतोजीवस्तं राशिं नैति चेत् पुनः ।
लुप्तः संवत्सरो ह्येयः सर्वकर्मसु गर्हितः ॥

कचिदस्यापवादः -

वृषे मेषे भूषे कुम्भे यद्यतीचारगो गुरुः ।
न तत्र कार्यलापः स्यादित्याहुर्गान्धवाद्यः ॥

कचित्तु गुर्वादिगोक्षे दोषाभाव उक्तः ।

यथा —

गोदावर्या गयायां च श्रीशैले ब्रह्मण्डये ।

सुरासुरगुह्यां च मौज्यदोषो न विद्यते ॥

वायुपुराणेषु —

गयायां सर्वकालेषु पिण्डं दद्याद्विधानतः ।

अधिमासे जन्मदिने अस्ते च गुरुशुक्रयोः ।

न त्यक्तव्यं गयात्राहं सिंहस्थे च बृहस्पतौ ॥

अत्र आहस्य यात्रापूर्वकत्वाद् यात्रापि न निषिद्धेति केचित् । अत्र
अन्ये सप्तसप्तम्यांश्चन्द्रताराशुद्ध्यादयो ज्योतिर्विद्भ्योऽवगन्तव्याः ।

इति यात्राकालः ।

अथ गमनविधानम् ।

काशीसुखे —

तीर्थयात्रां चिकीर्षुः प्राग् विधायोपोषणं गृहे ।

गणेशं च पितृन् विप्रान् साधून् श(भ)क्तां प्रपूज्य च ॥

कृतपारशको हृष्टो गच्छेन्नियमकृत् पुनः ।

आगत्याभ्यर्च्य च पितृन् यथोक्तफलभाग् भवेत् ॥

आगत्वेति । तीर्थयात्रां कृत्वा गृहमागत्य पुनः आद्यादिकं
कार्यमित्यर्थः ।

यो यः कश्चित्तीर्थयात्रां तु गच्छेत्

सुसंयतः स च पूर्वं गृहे स्वे ।

कृतोपवासः शुचिरप्रमत्तः

संपूजयेद् भक्तिमन्त्रो गणेशम् ।

देवान् पितॄन् ब्राह्मणांश्चैव साधून्
 धीमान् विप्रोवित्तयत्तया प्रयत्नात् ॥
 प्रत्यागतश्चापि पुनस्तथैव
 देवान् पितॄन् ब्राह्मणान् पूजयेत् ।
 एवं कुर्वन्स्तत्र तीर्थान् यदुक्तं
 फलं तस्यान्नात्र सन्दिग्धमस्ति ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनात् ।

अत्रार्थं क्रमः । पूर्वदिने उपोष्य परदिने गणेशादीन् सम्पूज्य-
 आहं कृत्वा साधून् विप्रांश्च वित्तादिना सन्तोष्य कार्पटिकवेष्टं
 कृत्वा तीर्थं गच्छेत् ।

उद्यतस्तु गयां गन्तुं आहं कृत्वा विधानतः ॥
 विधाय कार्पटिकवेष्टं ग्रामं कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
 ततो ग्रामान्तरं गत्वा आहृष्येषस्य भोजनम् ।
 ततः(कृत्वा)प्रतिदिनं गच्छेत् प्रतिपद्यद्विवर्जितः ॥

इति वायुपुराणीतोः ।

केचित्तु गयायात्रायामेवकार्पटिकवेष्टः ।
 गया-यात्रा-मुपक्रम्य तद्विधानात् । न तु तीर्थान्तरयात्राया
 मित्वाहुः ।

केचिदत्र उपवासदिनं आह्रात् पूर्वं मुण्डनमप्याहुः ।
 प्रयागे तीर्थयात्रायां मातापितृवियोगतः ।
 कचानां वपनं कार्यं वृथा न विकस्यो भवेत् ॥

इति विष्णुतोः ।

इदं च वपनं प्रायश्चित्तार्थं तीर्थयात्रायामिव इत्यन्ये ।

केशश्मश्रुनखादीनां वपनं न च शक्यते ।

अतो न कार्यं वपनं गयाश्राद्धार्थिना सदा ॥

ये भारतेऽस्मिन् पित्र्कर्म्मतत्पराः

सन्धार्य केशानतिभक्तिभाविताः ।

ऋष्यक्षयार्थं पित्र्तीर्थमागता

सोषामृगं संक्षयमेष्यति ध्रुवम् ॥

इति वपननिषेधात् ।

यत्तु —

गत्वा स्नानं प्रकुर्वीत वपनं तदनन्तरम् ।

इति

तन्मूलस्नानपरम् ।

काशीखण्डे —

तीर्थोपवासः कर्त्तव्यः शिरसो मुण्डनं तथा ।

तथा —

यदङ्घ्रि तीर्थप्राप्तिः स्यात्तदङ्घ्रिः पूर्ववासरे ।

उपवासः प्रकर्त्तव्यः प्राप्तेऽङ्घ्रि श्राद्धदो भवेत् ।

मुण्डने तु देवतः —

मुण्डनं चोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः ।

वर्जयित्वा कुरुक्षेत्रं विशालां विरजां गयाम् ॥

अत्र विशेषः स्मृत्यन्तरे —

जर्जमन्दाहिमासोनात् पुनस्तीर्थं व्रजेद् यदि ।

तदा तदपनं शस्तं प्रायश्चित्तमृते द्विज ।

प्रयागे प्रतियाचं तु योजनत्रय इत्यते ।

चौरं कृत्वा तु विधिवत् ततः स्नायात् सितासिते ।

तथाच वृद्धस्यतिः —

चौरं नैमित्तिकं कार्यं निषेधे सत्यपि ध्रुवम् ।

पित्वादिमृतिदीक्षासु प्रायश्चित्तेऽथ तीर्थके ।

अपराके स्कान्दे —

उदङ्मुखः प्राङ्मुखोवा वपनं कारयेत् सुधीः ।

केशशशुलोमनखान्युदकसंस्थानि वापयेत् ।

इदं प्रयागे सधवानामपि समूलं भवतीति केचित् ।

सर्वान् केशान् समुहृत्य छेदयेदङ्गुलद्वयम् ।

एवमेव हि नारीणां शस्यते वपनक्रिया ॥

इतिवचनाद् दृग्गुणच्छेदएव युक्त इत्यन्ये । एतत् प्रयागे
नित्यं नान्यत्र । इदं जीवत्पितृक्रेणापि तीर्थं कार्यम् ।

न च मुण्डनं पिण्डदानं च इति दक्षवचनविरोधः ।

विना तीर्थं विना यज्ञं मातापित्रोर्मृतिं विना ।

यो वापयति लोमानि स पुत्रः पितृघातकः ॥

इति स्मृत्या तत् सङ्गोच्चात् । एतत् प्रयागे प्रतियाचं तीर्थमित्ति
आद्ययात्रायामेव इति शिष्टाः ।

श्राद्धं चात्र ब्रह्मदेवतं नवदेवतं द्वादशदेवतं वा देवाचारेण
पार्ष्वत्तत् कार्यम् । इदं वृत्तश्राद्धमित्युच्यते । वृत्तप्रधानत्वात् ।

गन्धेद्देशान्तरं यस्तु श्राद्धं कुर्यात् स सर्पिषा ।

यात्रार्थमिति तत् प्रोक्तं प्रवेशे न च संशयः ॥

इति विष्णुपुराणोक्तेः ।

द्रव्यान्तराश्रवणाद् घृतमात्रद्रव्यकामिदमिति केचित् । तद-
साम्प्रतम् । घृतमात्रस्य स्वतन्त्रभक्ष्यत्वाभावेन श्राद्धद्रव्यत्वासम्भ-
वात् । सर्पिषेति तृतीयायाः प्रतिस्पर्धिप्रधानभूतद्रव्यान्तराशु-
पेक्षार्थकत्वाच्च । एवं चात्र —

तिलैर्त्रीहृद्यवैर्माषैरङ्गिर्भूलफलेन वा ।

दत्तेन मासं प्रीयन्ते विधिवत् पितरो नृणाम् ॥

इति मनुवचनस्यतिलैरित्यादिवत्तृतीया । निबन्धकारैरपि
एवमेव व्याख्यातम् । इदं च दर्शश्राद्धधर्मकम् । विशेषानुक्तेः ।
अत्र ग्रामान्तरं क्रोशाभ्यन्तरस्थं श्राद्धम् । अध्वनि च क्रोशपूरणे”
इत्यादिना श्राद्धान्तरं क्रोशगमननिषेधात् ।

अत्र उपवासासमर्थस्य विधिः —

नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा

फलं तिलाः क्षीरमथाम्बु चान्यम् ।

यत् पञ्चगव्यं यदि वाद्य वायुः

प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरं च ॥

इत्युक्तंरूपोन्नेयः ।

अत्र कार्पटिकवेशो गमनकालएव । न तु ज्ञानादिकाले ।

नक्तः काषायवाससा इति तन्निषेधादिति केचिदाहुः ।

अथै तु उपक्रमादारभ्य यात्रासमाप्तिपर्यन्तं प्रतिग्रहादि
निवृत्तिवत् सदा कार्पटिकवेशधारचमित्याहुः । तत्र देशाचारतो
व्यवस्था कल्प्या ।

अथ तीर्थयात्राया नियमाः ।

श्लाघः —

कामं क्रोधं च लोभं च योजित्वा तीर्थमाविशेत् ।
न तेन किञ्चिदप्राप्यं तीर्थाभिगमनाद् भवेत् ॥

श्लोकः —

यस्य हस्ती च पादौ च मनसैव सुसंयतम् ।
विद्या तपश्च कीर्त्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥
प्रतिग्रहादुपावृत्तः मन्तुष्टो येन केनचित् ।
अहङ्कारविमुक्तश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥
अकल्ककोनिरारभो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।
विमुक्तो दुष्टसंसर्गैः स तीर्थफलमश्नुते ॥

इति

मात्स्येऽपि —

अक्रोधनश्च राजेन्द्र सत्यशीलो दृढव्रतः ।
आत्मोपमश्च भूतेषु च तीर्थफलमश्नुते ॥

इति

यस्य हस्तौ च पादौ च इत्यादेरयमर्थः । हस्तसंयमः पर-
ताङ्गनपरस्त्रादियहचनिवृत्त्या । पादसंयमः पादताङ्गनागम्बदेश-
गतिनिवृत्तया । मनःसंयमोऽनष्टचिन्तनादिनिवृत्तया * । विद्या
तीर्थमहिमज्ञानम् । तप उपवासैकभक्तादि । कीर्तिः सच्चरित्र-
त्वेन प्रसिद्धिः ।

प्रतिग्रहनिवृत्तिर्यात्रोपक्रमादनन्तरं यतिब्रह्मचार्यादीन्
वर्जयित्वा तेषां द्रव्यसंग्रहनिषेधात् । प्रतिग्रहं विना यात्रा-
या अनिर्वाहाच्च । येन केनचित् सन्तुष्टो मिष्टभक्षणादावलोत्सुपः
अकल्कको निर्दम्भः । निरारम्भः द्रव्यार्थ-क्रयविक्रयादिव्यापार-
शून्यः । लघ्नाहारः स्वल्पभोजी । जितेन्द्रियः इन्द्रियाणां स्व-
विषयासक्तिशून्यः । अत्र ब्रह्मचर्यरूपेन्द्रियजय ऋतुकालं विना ।

तीर्थानि गच्छता नित्यमट्टनी ब्रह्मचारिणा ।

इति श्रुतेः ।

तथा —

चित्तमन्तर्गतं दुष्टं तीर्थस्नाने नश्यति ।

शतशो जलधीतं तु सुराभाण्डमिवाशुचि ।

* परद्रव्येभ्यश्चाद्यं मनसानिष्टचिन्तम् ।

वित्तवाभिमित्येव मानसं चिद्विधं श्रुतम् ।

इति विविधपापनिवृत्तिर्मनःसंयम इति नारायणभट्टः ।

ब्रह्मपुराणे —

गङ्गादितीर्थेषु वसन्ति मन्त्र्या
 देवासुरे पद्मिंसंघाश्च राजान् ।
 भावोज्झितास्ते न फलं लभन्ते
 तीर्थान् देवायतनाश्च तस्मात् ॥
 भावं ततोऽह्मन्मते निधाय
 तीर्थानि सेवेत समाहितात्मा ।

अथत्रापि —

मन्त्रे तीर्थे दिजे देवे देवसे भेषजे शु
 यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी ॥

तेन भक्तिभावं मनसि निधाय तीर्थं कुर्यादिति भावः । एते च
 उस्तसंयमादयानियमास्तोर्थयात्रा तीर्थक्षानादिसकलकर्माङ्गभूताः
 स तीर्थफलमश्नुते इति सामान्योक्तेः । अन्यथा दोष उक्तः ।

कीर्णं —

तीर्थयात्रां प्रकुर्वन्ति दग्धेन कपटेन(च)ये । •
 तीर्थे मृता न सिध्यन्ति ते नरा वरवर्णिनि ॥
 संयस्थितस्तीर्थयात्रां ब्राह्मणानवमन्यते ।
 नासौ प्रतिनिवर्त्तत तदन्तं तस्य जीवितम् ॥
 तीर्थे गच्छन् द्विजः सम्भ्राम्निस्त्र एकत्र ना(वा)चरेत् ।

देवे कर्मणि पित्रोश्च पश्चमेऽहनि शुध्यति ।

इति स्मृतेः ।

गत्यन्तरासम्भवे पूर्ववद् ज्ञेयम् ।

एवं तीर्थं गच्छतो यदि मध्ये तीर्थान्तरमापतति तदा तत्र
स्नानश्राद्धादि अवश्यं कर्त्तव्यम् । प्रासङ्गिकत्वात् ।

अहं तीर्थफलंतस्य यः प्रसङ्गेन गच्छति ।

इति स्मृतेः ।

तत्रापि उपवासक्षौरे स्नातामिति केचित् ।

यात्रायां यदा कर्मनाशाकरतोयादिनिषिद्धनदी आपतति
तदा यथा जलसर्गादि न भवति तथातरितव्यम् ।

कर्मनाशाजलसर्गात् करतायाविलङ्घनात् ।

गण्डकीवाहुतरणात् पुनः संस्कारमर्हति ।

इति स्मृतेः ।

एवमन्येऽपि शिष्टाचारप्राप्तधर्माः कर्त्तव्याः ।

यदा तु तीर्थं प्रति चलितस्तीर्थमाप्राप्यैव मृत स्तत्र विशेषो

गारुडे—

यस्तीर्थसम्मुखोभूत्वा व्रजन्नमग्ने कृते ।

चेन्म्रियेदन्तराले तु ऋषीणां मण्डलं व्रजेत् ॥

अनग्ने मासोपवासादिरुपव्रते च कृते इति चकारोऽध्याहार्यः ।

द्विविधस्यापि चत्तराले मृतस्य ऋषिलोकप्राप्तिर्भवतीत्यर्थः ।

इति तीर्थयात्रागमनविधानम् ।

— — —

अथ तीर्थप्राप्तिदिनकृत्यम् ।

तत्र यदि यानारूढः सोपानत्कीवा गच्छेत् तदा तीर्थं प्राप्त-
दिनेयावान् मार्गः पादचारेण गन्तुं शक्यस्तावन्तं मार्गं यानादि-
परिहारेण गत्वा तीर्थे दृष्टिपथावतीर्थे साष्टाङ्गं प्रणम्य
शिरोवेष्टनकञ्चुकादि परित्यज्य तीर्थं गच्छेत् ।

यानानि तु परित्यज्य भाव्यं पादचरैर्भरैः ।

सुठित्वा सोठनीं तत्र तीर्थं गच्छेत्ततोबुधः ॥

इति स्मृतिः ।

सोठनीं साष्टाङ्गप्रणामः • । ततः फलपुष्पादि तीर्थे
समर्पयेत् ।

• पद्भ्यां, करभ्यां, जामुभ्यां त्रिरसा चौरसा तथा ।

मनसा वचसा इत्याः प्रणामोऽष्टाङ्ग इति ।

ततः —

प्रथमं चालभेत्तीर्थं प्रणवेन जलं शुचि ।

अवगाह्य ततः स्नायाद् यथावमन्त्रयोगतः ॥

प्रणवेन तीर्थं स्पृष्ट्वा शुचि जलमवसाहेत् । ततः अवगाहन-
मन्त्रैः सचेलस्नानं कर्तव्यम् ।

मन्त्राश्च प्रभासखण्डे —

ॐ नमो(नमोऽस्तु) देवदेवाय शितिकण्ठाग्रदण्डिने ।

बुधाय चापहस्ताय चक्रिणे वेधसे नमः ॥

सरस्वती च सावित्री वेदमाता गरीयसी ।

सन्निधात्री भवत्वत्र तीर्थपापप्रणाशिनी ॥

सर्वेषा मेव तीर्थानां मन्त्रेषु उदाहृतः ।

यथा —

सागरस्वरनिर्घोष दण्डहस्तासुरान्तक ।

जगत्स्रष्टर्जगन्मर्द्दिनमामि त्वां जनार्दन ॥

तीक्ष्णदंष्ट्र महाकाय कल्पान्तदहनोपम ।

भेरवाय नमस्तुभ्यमनुष्ठां(देहि मे प्रभो) दातुर्महसि ।

एतान् मन्त्रान् समुच्चार्य तीर्थं स्नानं समाचरेत् ।

अथवा तरफलस्त्रार्धं तीर्थेभ्यो हरति भुवम् ॥

इति

ततः सङ्कल्पपूर्वकं स्नात्वा वपनं कुर्यात् ।
पूर्वमावाहनं तीर्थं मुण्डनं तदनन्तरम् ।
ततः स्नानादिकं कुर्यात् पश्चाच्छास्त्रं समाचरेत् ।

इति स्मृतेः ।

अत्र स्नानादिकमित्यत्र आदिशब्दादुपवासो ग्राह्यः ।
उपवासं ततः कुर्यात्सस्मिन्नहनि सुव्रतः ।
तीर्थोपवासाद्देवेशि अधिकं नास्ति किञ्चन ॥

इति स्मृतेः ।

यत्स्वत्र काशीखण्डे -

यदङ्घ्रि तीर्थप्राप्तिः स्यात्तदङ्घ्रिः पूर्ववासरे ।
उपवासः प्रकर्त्तव्यः प्राप्तेऽङ्घ्रि श्राद्धदो भवेत् ॥

इति वचनं तीर्थप्राप्तेः पूर्वदिने उपवासविधायकम् । तत्तु
काशीप्रकरणस्यत्वात् काशीमात्रपरमिति केचित् । काशीप्रकरण-
स्यत्वेऽपि सकलतीर्थसाधारणविध्युपक्रमात् पूर्ववदनेन सह अस्य
विकल्प इत्यपरे । ततश्च तीर्थप्राप्तेः पूर्वदिने तद्दिने वा तीर्थोपवासः
कर्त्तव्य इति सिध्यति । तत्र ।

तीर्थमासाद्य कुर्वति नरः शुचिरुपोषणम् ।
उपवासविशुद्धाया कर्त्तव्यं कर्त्तुमर्हति ।

इति स्मृतौ तीर्थप्राप्तेरेव उपवासनिमित्तत्वदर्शनात् ।

अथ तीर्थे मुण्डनविधानम् ।

त्रिस्रसीधेतो देवलः —

मुण्डनं चोपवासञ्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः ।

वर्जयित्वा कुक्षेत्रं विशालं विरजं गयाम् * ॥

विरजमुत्कलदेशे प्रसिद्धं † दक्षिणदेशस्यलोणक्षेत्रमपि विरजम् ।

तथाप्रसिद्धेर्विशालं बदरीक्षेत्रमिति केचित् । तत्र ।

तस्मादात्म्ये वपनविधानात् ।

अत्र केचित्प्राच्याः । सर्वाणि तीर्थानि सन्ति अस्मिन्निति-
बहुव्रीहिस्यसर्वतीर्थशब्दस्य प्रयागमात्रपरत्वात्तत्रैव उपवासवपने
भवतीत्याद्यत्र इत्याहुः । तत्र । एकवचनेन वियद्वे अग्यप-
दार्धस्य प्रयागस्य प्रकृत्यर्थस्य एकत्वात् सर्वतीर्थेष्विति बहुवचन
प्रयोगासङ्गतेः ।

* यत्र धर्मराजेन गयापुरनाभी विरजाद्विः स्थापितः ।

तदुक्तं वाचस्पतये —

आम्नाकं ईश्वरठरं धर्मेश विरजादिवा ।

नामिन्द्रपत्नीपि तु देवी तु विरजा क्षिता

† अस्मिन्नेतिचं पुष्करं नवामिति पाठः ।

प्रयागे वपनं कुर्यादाराचक्षां तनुं त्वजेत् ।
 एतदपि चावश्याकत्वपरं न तु तीर्थांतरे तद्विवेधपरम् ।
 मङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।
 पाधाने यज्ञकाले च वापः षट्सु विधीयते ।

इति

काशीखण्डे —

सर्वतीर्थयात्राविधिमुपक्रम्य
 तीर्थीपवासः कर्त्तव्यः शिरसो मुण्डनं तथा ।
 शिरोगतानि पापानि यान्ति मुण्डनतो यतः ॥

इति च सामान्येन वपनविधानात् ।

प्रभासखण्डेऽपि —

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन केगांस्तेषु परित्यजेत् ।
 अश्वमेधसहस्रस्य सहस्रं ज्ञयमाचरेत् ।
 नासौ तत् फलमाप्नोति वपनाद् यच्च लभ्यते ।
 क्षुरकर्म न शस्तं स्याद् योषितां तु वरानने ।
 सभर्तृकाणां तत्रैव विधिं तासां शृणुष्व तत् ॥
 सर्वान् केगान् समुदृत्य ष्छेदयेदङ्गुलिद्वयम् ।

इत्यादीनां तत्र तत्र वपनविधायकवहुवचनानां दर्शनात् ।

वर्जयित्वा कुरुक्षेत्रमिति निषेधानुपपत्तेः ।

तस्मात् कुरुक्षेत्रादिष्वतिरिक्तमहातीर्थेषु वपनं भवतीति विद्वम् ।

अथ प्रसङ्गात् क्षीरकालः कथ्यते ।

त्रिस्यलीसेती भरहाजः —

रव्यारसौरिवारेषु रात्रौ पाते व्रताहनि ।

आद्याहप्रतिपद्रिक्ताभद्राः क्षीरेषु वर्जयेत् ॥

पारोमङ्गलः । सौरिः शनिवासरः । व्रताहमेकादश्यादि ।
रिक्ताश्चतुर्थीनवमीचतुर्दश्याः । भद्रा द्वितीयासप्तमीद्वादश्याः ।
शेषं स्पष्टम् ।

तथा —

षष्ठ्यमापूर्णिमा पातश्चतुर्दश्याष्टमी तथा ।

आसु सन्निहितं पापं त्रिषु तैले भगे क्षुरे ॥

अथ अमापूर्णिमानिवेधस्त्वनाहिताग्निपरः । आहिताग्नेस्तत्र-
स्यादेव ।

कात्यायनादिश्रीतसूत्रे तस्य वपननिषेधात् —

मासि मासि गृहस्थस्य पक्षे पक्षे च यत्वनः ।

इति स्मृतंश्च ।

तथा—

नक्षत्रे तु न कर्त्तव्यं * यस्मिन् जातो भवेन्नरः ।

* कर्त्तव्यमित्यत्र कर्त्तव्येति कश्चित् पाठः ।

न प्रीष्टपदयोः कार्यं न चाम्नेये तु भारत ।

दारुषुषु तु सर्वेषु दुष्टतारां च # वर्जयेत् ॥

आमेयं कृत्तिका । दारुणानि आर्द्राऽश्लेषा ज्येष्ठामूलाणि ।

ज्येष्ठा च पञ्चमं चतुर्दशं त्रयोविंशं च दुष्टतारा ।

तथा—

कुम्भे कर्कटके चैव कन्यायां कार्मुके रवी ।

रोमखण्डं (खण्डे) गृहखण्डं पितृन् प्राशयते यमः ॥

तथा—

विवाहमौञ्जीचूडासु वर्षमहं तदर्धकम् ।

अन्तर्वज्रां च जायायां नेष्यते केशवापनम् ॥

ज्योतिःशास्त्रेऽपि —

नाभ्यक्तभुक्तरणकालनिरासनां

नास्त्रातसुप्तगमनोत्सुकभूषितानाम् ।

सन्ध्यानिशार्ककुजसौरिदिने नराणां

शीरं हितं भवति चाङ्गि न चापि विद्याम् ॥

इति

पश्चात् सर्वस्य अपवादस्तीर्थप्राप्ते —

चौरं नैमित्तिकं कार्यं निषेधे सत्यपि ध्रुवम् ।
पित्नादिमृतिदीक्षासु प्रायश्चित्तेऽथ तीर्थके ॥

इति स्मृतेः ।

मृपविप्राप्त्या यज्ञे मरणे बन्धमोक्षणे ।

उद्वाहेऽखिलवारक्षे तिथिषु चौरमिष्टदम् ।

इतिनारदवचने निमित्तपरिगणनस्य उपलक्ष्यत्वाच्च ।

इदं च मुख्योपवासादि दशमासानन्तरं पुनस्तीर्थप्राप्ते
कार्यम् ।

संवसरे द्विमासोने पुनस्तीर्थं व्रजेद् यदि ।

मुख्यं चोपवासादि त(तो) दा यज्ञेन कारयेत् ॥

इति स्मरणात् ।

अन्तरागमने तु फलेच्छया भवति न तु नियम इति यज्ञेन
इत्यस्यार्थः ।

वपने सङ्कल्पसु करिष्ये कारयिष्ये इत्युभयथापि भवति । वपनं
कारयिष्यामि । वपाम्यहमितिचोभयविधवचनसङ्गावात् । करिष्ये
इत्येव सङ्कल्प इत्यपरे । प्रयागे वपनं कुर्यादित्यादिविधिभि-
स्तीर्थप्राप्तिनिमित्तकवपनस्य विहितत्वप्रतीतेः । वपनस्य च
निमित्तरहितेनैव नापितेन क्रियमाद्यत्वात् नैमित्तिकविध्य-
योगात् ।

कारयिषामीतिवाक्यं तु स्वार्थश्चित्प्रत्ययान्तत्वेनापि संभवति ।
इदं च वपनं श्मश्रुपूर्वकं कार्यम् ।

तथाच आपस्तम्बश्रुती —

देवा वै यद् यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त तेऽसुरा ऊर्ध्वं
पृष्ठे(ष्टे)भ्योनापश्यन् ते केशानग्रेऽवपन्त अथ श्मश्रुश्च अथोपपक्षी
ततस्त्रोऽवाह आयन् पराभवन् ।

यस्तैर्ध्वं वपति अवाहति अथो परैव भवति ।

अथ देवा ऊर्ध्वं पृष्ठेभ्योऽपश्यन् तदपपक्षावग्रेऽवपन्त ।
अथ श्मश्रुश्च अथ केशान् ततस्त्रोऽभवन् सुवर्गलोकमायन् यस्तैर्ध्वं
वपत्स्वात्मना अथो सुवर्गलोकमेति । अथैतन्ननुर्वप्रे मियुनदिवामप-
श्नात् स श्मश्रुण्यग्रेऽवपत् अथोपपक्षी अथ केशान् ।

ततो वै स प्रजायत प्रजया पशुभिः । यस्तैर्ध्वं वपन्ति प्रजया
पशुभिर्मियुनेर्जायत इति । एवं च श्मश्रुकूर्श्यादी वपनेष्वपान्
क्लेशवेगकृता लोकाविद्विष्टतापि न भवतीत्यर्थं बहुसङ्गतः
पक्षः ।

वपनप्रकारस्यापराकं—

उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा वपनं कारयेत् सुधीः ।

केशश्मश्रुलासनस्थान्युदकसंस्नानि वापयेत् ॥

दक्षिणं कर्षमारभ्य धर्मार्थं पापसञ्चये ।

शिखाद्यं नवसंस्कारे • शिखाद्यन्तं शिरो वपेत् ॥
 धर्मार्थतीर्थादिवपने दक्षिणकर्णं उदकसंख्यं (कृत्वा)
 वापयेत् । पापसञ्चये पित्रादिमृतौ वा दक्षिणसंख्यं कृत्वा
 अथवा वामश्मश्रुवपनमादाविति ।

इदं च वपनं सत्यादिभिः शिखामरचित्वैव कार्यम् —

यतिः शूद्रश्च विधवा सशिखं वपनं चरेत् ।

इति स्मृतेः ।

तीर्थेऽपि यतिभिः —

कक्षोपस्यशिखावर्जं ऋतुसन्धिषु वापयेत् ।

इति ऋतुसन्धिष्वेवेति परिसंख्यानाद्ऋतुसन्धिष्वेव कार्यम् ।

शिष्टयत्याचारोऽपि एवमेव ।

जीवत्पितृकेणापि तीर्थमुण्डनं कार्यम् ।

विना तीर्थं विना यज्ञं मातापित्रोर्मृतिं विना ।

यो वापयति लोमानि स पुत्रः पितृघातकः ॥

इति बृहस्पतिस्मृतेः ।

अथ पुत्रग्रहणाजीवत्पितृकविषयता । इतरथा स पितृघा-
 तक इत्येव आस्थत् ।

• नवसंस्कारे चूडाकरणे दक्षिणकर्णात् शिखामं शिखामरथ वामकर्णान्तं
 च वपेदित्यर्थः । इति नारायणभट्टः ।

इदं प्रभागमात्रविषयम् ।

राजा कुमारी नारी च जीवतश्च पितुः सुतः ।

सुष्ठु सर्वतीर्थेषु न कुर्याद् गुर्विचीपतिः ॥

इति प्रयागप्रकरणोक्तेः ।

सुष्ठु पिण्डदानं च प्रेतकर्म्म च सर्वशः ।

न जीवत्पितृकः कुर्याद् गुर्विचीपतिरेव च ॥

इति दशस्मृतिसुदाहृत्य विधिप्राप्तसुष्ठुननिषेधाच्च ।

तीर्थे वपनमाद्ययात्रायामेव । प्रयागे तु प्रतियाचमिति केचित् ।

तीर्थप्राप्तिदिने वपनादिकं न भवति चेत्' तदा दिनान्तरे

तत् कार्यम् ।

तथाहि काशीसुष्ठुम् —

अकालेऽप्यथवा काले तीर्थे आहं च तर्पणम् ।

अविलम्बेन कर्त्तव्यं नैव विघ्नं समाचरेत् ॥

इति

यद्वा एतस्मात्पर्यः । अकाले • अकालयात्रादी ज्ञतभोजनादि-
नापि । काले अपराह्णादी अज्ञतभोजनेन । प्राप्ततीर्थत्वधीव
अधिकारिविशेषत्वात् अह्नादिवत् सर्वास्वस्वाप्तु आहं भव-
तीत्याशयः ।

भुक्तोवाप्यथवाऽभुक्तो रात्रावहनि चेषर ।

• अकाले गणादी इति नागवचनम् ।

व कासनियमो ज्ञस्ति गङ्गां प्राप्य सरिद्धराम् ॥

इति भारतीक्षेः ।

अत्र —

केशानां याव(ता)ती संख्या च्छिन्नानां वाङ्मवीजसे ।

तावद्दर्वसदृशाच्च स्वर्गलोके महीयते ॥

इति वचनात् स्वलोपविष्टस्यथा वापयेत् । यथा च्छिन्नाः केशा
वायुमुक्त्वा गङ्गादौ पतन्तीति केचिदाहुः • ।

अन्ये तु तुषकेशपुरीष-भस्मास्त्रि श्लेष-नख-लोमानि नास्तु
चिपेदिति गद्यरूपग्रहवचनात् जले क्षेपः । किन्तु तीरे गर्तं
कृत्वा तन्मध्ये केशनखादीनि चिपेदित्याहुः ।

अत्र देशाचारतो व्यवस्येयम् ।

इति तीर्थमुण्डनविधानम् ।

अथ तीर्थस्नानविधानम् ।

मात्रतोमास्ततासा च नाद्युचिर्न च तस्करः ।

स्नाति तीर्थेषु कीरम्य न च वक्रमतिर्नरः ।

• प्रजापानरमपि यथा —

वापन्ति नखलोमानि वायुना प्रेरितानि वै ।

यन्ति वाङ्मवीतीवै नराणां पुच्छकर्मणाम् ।

इत्यादि

कीर्तिं —

पृथिव्यां सर्वतीर्थेषु ज्ञात्वा पुण्येषु च द्विजः ।

मुच्यते पातकैः सर्वैः समक्षीरपि पूज्यः ॥

तत्र ज्ञानं जपोहोमः श्राद्धदानादिकं कृतम् ।

एकैकयो मुनिश्रेष्ठाः पुनात्वासप्तमं कुलम् ॥

इदं च यत्र क्लृप्तविशेषे विपरीतप्रवाहादि भवति ।

तत्र न कार्यम् ।

प्रत्याहृतोदके ज्ञानं वर्ज्यं नद्यां द्विजातिभिः ।

तस्यां रजकतीर्थे(च)तु दग्धस्तेन वर्जयेत् ॥

तथा —

अप्राज्ञास्वागता ज्ञाप्यो नद्याः प्रथमवेगजाः ।

प्रक्षोभिताश्च केनापि तथा तीर्थादिनिर्गताः ॥

इति

सर्वस्त्रैतस्य गङ्गायामपवादः —

प्रतिस्रोतो रजोयोगो रथ्याजलनिवेशनम् ।

गङ्गायां न प्रदुष्यन्ति सा हि धर्मद्रवः स्वयम् ॥

इति स्मृतेः ।

निषेधान्तरमपि —

शास्त्रस्त्री-तिन्त्रिणी-निम्बकरक्षाश्च हरीतकी ।

कोविदार-कपित्थाक-वदस्यैरुण्ड-शिपवः ।

शैलुश्च स्रदिरशेषां ज्ञानं ज्ञायाद्यु वर्जयेत् ।

इत्यादि । वदरी च विभीतकी इति कश्चित् पाठः ।

यच्च रात्रिसन्ध्यादिषु ज्ञाननिषेधः सोऽपि आकस्मिक-तीर्थं
प्राप्तौ न प्रवर्तते । नैमित्तिकत्वात् ।

अतएव शातातपः —

रात्रौ ज्ञानं न कुर्वीत होमं दानं च रात्रिषु ।

नैमित्तिकं तु कुर्वीत ज्ञानं दानं च रात्रिषु ॥

उपयागवस्क्रोऽपि —

पहणोद्वाहसंक्रान्तियात्रार्तिप्रसवेषु च ।

ज्ञानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि तदिष्यते ॥

एतच्च रात्रौ तीर्थज्ञानम् आद्यन्तप्रहरद्वयविषयम् ।

महानिशा तु विज्ञेया मध्यस्थप्रहरद्वयम् ।

प्रदीपपश्चिमौ यामौ दिनवत् ज्ञानमाचरेत् ॥

इति पराशरोक्तेरिति केचित् ।

इदं तीर्थज्ञानादिकम् * आशौचेऽपि आकस्मिक-तीर्थप्राप्तौ
कार्यम् ।

विवाहदुर्गयज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि † ।

न तत्र सूतकं तदत् कर्मयज्ञादि कारयेत् ।

इति पैठौनसिस्मृतः ।

सूतकं सूतकस्यापि उपलक्ष्यम् ।

* अत्र चादिना तपश्चारादयोर्द्वयम् ।

† ज्ञानतपश्चारादी ।

परार्थज्ञाने विशेष उक्तो मार्कण्डेयपुराणे —

मातरं पितरं जायां भ्रातरं सुहृदं गुहम् ।

यमुद्दिश्य निमज्जेत षष्टमांशं लभेत सः * ।

तत्र विशेषमाह वैठीनसिः —

प्रतिष्ठति कुशमयीं तीर्थवारिचि मज्जयेत् ।

मज्जयेच्च यमुद्दिश्य सोऽष्टभागफलं लभेत् ॥

तत्र मन्त्रः —

कुशोऽसि कुशपुत्रोऽसि ब्रह्मणा निर्मितः स्वयम् ।

त्वयि ज्ञाते स च ज्ञातो यस्येह प्रन्विवन्धनम् ।

इति

कुशप्रतिष्ठतिः कुशप्रतिमेव कार्य्या इति केचित् ।

अन्ये तु प्रन्विवन्धनमिति मन्त्रलिङ्गात् तन्नाम्ना प्रन्विवन्धनमात्रं प्रतिष्ठतिरित्याहुः ।

इदं तीर्थज्ञानं प्रतिष्ठतिव्यापनं च जीवताम् अजीवतां च उद्देशेन कार्य्यम् । सामान्येन विधानादिति केचित् । अन्ये तु मृतानां तर्पणश्राद्धादिकसभोकृत्वेन जीवतामेव फलोद्देशी-
चित्वादित्याहुः ।

* अतिदुर्घे तु दशमांशं लभेत स इति पाठः । नृन्यर्थमपि तु —

पितामहभाटमातामहमातुल्यवरायंदपोवकाचार्य्यगुरुपाध्यायार्थं तेषां च पदाथं

मातृवसृ-पितृवसृ-च कात्या षष्टमांशं लभते । मातापितृवसं सुबंधनुर्याजम् ।

परस्वराथं दृश्यते चंडं लभते ।

प्रासङ्गिकतीर्थज्ञाने फलमाह शङ्खः —

तीर्थं प्राप्यानुषङ्गे च * ज्ञानं तीर्थे समाचरन् ।

ज्ञानजं फलमाप्नोति तीर्थयात्रा(फलं)कृतं न तु ॥

इति

मार्गमध्ये नदीप्राप्ती विशेषमाह स एव—

मार्गान्तरा नदीप्राप्ती ज्ञानादि परपारतः ।

अर्वाकृतीरे सरस्वत्या एष मार्गगतो विधिः ॥

इति

इदमपि पूर्वपारे तीर्थदेवाद्यभावे द्रष्टव्यम् ।

तत्सङ्गावे तु तत्रैव भवति ।

तथा —

प्रवाहाभिमुखो मज्जेद् यत्रापः प्रवहन्ति वै ।

स्थावरेषु च सर्वेषु पादित्वाभिमुखस्तथा ।

इति तीर्थज्ञानविधानम् ।

— — —

* अनुषङ्गे च पाणिज्यराजसीवादिप्रसङ्गेन ।

अथ तर्पणविधानम् ।

तत्रादौ स्वशास्त्रानुसारेण ज्ञानार्घ्यं (तर्पणं) कृत्वा पश्चात्
देवर्षितर्पणं कृत्वा पितॄंस्तर्पयेत् ।

प्राप्तेरेव हि कर्त्तव्यं पितॄणां चैव तर्पणम् ।

इति देवीपुराणीकः ।

प्राप्तेः तीर्थमिति शेषः ।

तथा—

यस्तु तीर्थं नरः ज्ञात्वा न कुर्यात् पित्र्तर्पणम् ।

पिबन्ति देहनिःस्त्रावं पितरोऽस्य जलार्घिनः ॥

इति योगियाज्ञवल्क्यगीतोक्तं तर्पणानन्तरं वक्ष्यमाणमन्त्रे

शकाक्षसिं • दद्यात् ।

तदुक्तं विष्णुपुराणे —

देवासुरास्तथा नागा यक्षागन्धर्वराक्षसाः ।

पिशाचा गुह्यकाः सिद्धाः कुमाण्डास्तरवः खगाः ॥

जलेचरा भूमिलया वायुधाराश्च जलवः ।

हृत्तिमेतेन यात्स्वायु महत्तेनाम्बुनाऽखिलाः ॥

नरक्षेत्रु समस्तेषु यातनासु च ये खिलाः ।

तेषामाप्यायनायेतहीयते सलिलं मया ॥

येऽवाभवावांश्च वावा येऽन्धजन्तानि वाभवाः ।

ते हस्तिमखिला यान्तु येऽक्षरोयादिकाङ्घ्रिणः * ।
 यत्र क्वचन संस्थानां क्षुत्सृष्टोपहतात्मनाम् ।
 इदमद्यन्निवासु मया दत्तं तिस्रोदकम् ।

इति

अत्र केचित् प्रतिमन्त्रमन्त्रलिचतुष्टयमिच्छन्ति ।

वायवीयेऽपि —

आत्रञ्जस्यपर्यन्तमित्यादि इदमस्तु तिस्रोदकमित्यन्तं पूर्व-
 शेषत्वेन अभिहितम् † ।

एतत्फलमपि विष्णुपुराणे उक्तम्—

कामोदकप्रदानं ते मयेतत् कथितं नृप ।
 यद्दत्त्वा प्रीचयत्येतन्मनुष्यः सकलं जगत् ॥
 जगदाप्यायनीकृतं पुण्यमाप्नोति चानघ ।
 दत्त्वा कामोदकं सम्यगेतेभ्यः अद्ययान्वितः ।

इति

* ये चाक्षरोऽभिकाङ्घ्रिणः ।

इत्याकरेपाठः ।

† तद्यथा—

आत्रञ्जस्यपर्यन्तं देवविपिहृत्पानवाः ।
 इत्यनु पितरः सर्वे माह मातामहादेवः ।
 अतीतकुलकीटीनां समशीपनिवासिनाम् ।
 आत्रञ्जभुवनाङ्गीकादिदमस्तु तिस्रोदकम् ।

इति

तथा च जगदाप्यावमोदभूतपुष्पकामः कामोदकपदान-
महं करिष्ये इति सङ्कल्पप्रयोगः सिध्यति ।

यत्त्वत् ।

पञ्चत्रादे हिरण्येचाप्यनुव्रज्य तिलोदकम् इति सुमन्तुवच-
नात्तीर्थे हेमत्रादपक्षे आर्क्षीयब्राह्मणविसर्जनागन्तरं तीर्थ-
निमित्ततर्पणमाचरन्ति केचिन्नतु पूर्वम् । तदयुक्तम् । बहुभि-
र्वचनैस्त्यीर्थस्नानागन्तरमेव तद्विधानात् ।

तानि वचनानि तु —

स्नात्वाथ तर्पणं कुर्यादिति गयामाहात्म्ये ।

स्नात्वाथ तर्पयेद्दीमांस्त्यीर्थे चैव विशेषतः ।

इति वाराहः ।

स्नानं कृत्वा तर्पणं तु कुर्याद् भक्तिसमन्वितः ।

इति च ब्रह्माण्डे ।

सुमन्तुवचनं तु येषां शास्त्रिणां आद्यान्मूर्तं तर्पणं विधि-
तमस्ति । तेषां हिरण्यत्रादे तत् पश्चाद् विधत्ते । अतएव प्रयोग-
वारिजाते आद्यान्तर्पणं प्रकृत्य रदमुक्तम् । तस्मात्तीर्थसम्ब-
न्धितर्पणं स्नानान्ते एव कार्यमिति सिद्धम् ।

अत्र अन्योविशेषो निबन्धान्तराज्ञप्तातव्यः । विस्तरभीत्या
नेह प्रपद्यते ।

अथ तर्प्यक्रमः ।

आदौ पिता ततो माता सपत्नजननी ततः ।

मातामहाः सपत्नीका आत्मपरम्यस्ततः परम् ॥

सुतभ्रातृपितृष्याश्च मातुलाश्च सपत्निकाः ।

दुहिता च स्वसा प्रोक्ता दौहित्री भागिनेयकः ॥

पितृष्वसा मातृष्वसा शशुरो गुरुरिक्षदौ ।

एते स्तुः पितरस्तीर्थे तर्पणे च महास्ये ॥

रिक्षं धनम् पिता पित्रादित्रयमित्थर्षः ।

एवं मातृस्त्रापि ।

अन्यथापि,—

ताताम्बावितथं सपत्नजननी मातामहादित्रयं

सस्त्रि स्त्रीतनयादि तातजननी स्वभ्रातरस्तत्स्त्रियः ।

ताताम्बात्मभगिन्यपत्नधवयुग्ं जायापिता सद्गुरुः

शिष्यासाः पितरो महास्यविधौ तीर्थे तथा तर्पणे ॥

अत्र त्रितयशब्दस्य ताताम्बाभ्यां प्रत्येकं सम्बन्धः ।

सस्त्रीति मातामहादित्रयस्य विशेषणं । अन्ये तु माता-

महादीनां पृथक् तर्पणमिच्छन्ति आहवत् । स्त्रीतनयादीनि

तर्पयित्वापेक्षया । तातजननीस्वभ्रातर इति । तातभ्रातरः

पितृष्याः । मातृभ्रातरो मातुलाः । स्वभ्रातरस्तर्पणकर्तृभ्रा-

तरः । तत्स्थियः पित्र्यमातुससम्भ्रातृस्थियः । सस्थियइति वा
 षाठः । तदा तातभ्रातृदयः सपत्नीका इत्यर्थः । तातेति ।
 पित्र्यसमाह्वयसससवारः सापत्न्यभर्तृकाः । तत्र पित्र्य-
 चक्षे यथायोग्यं सभर्तृकायै सापत्न्यायै इत्येवंरूपं प्रयोगवाक्य-
 मनुसन्धेयम् । जायापिता ऋतुरः । अन्यत् सष्टम् ।

पूर्वोक्तविस्तृततर्पणशक्तौ संक्षिप्ततर्पणमुक्तं वेत्यादे —

आमन्त्रस्तम्बपर्यन्तं जगत् स्यावरजहमम् ।

मया दत्तन तोयेन तृप्तं यातु पराङ्गतिम् ॥

इति ।

तर्पणे प्रत्यञ्जलि मन्त्रावृत्तिः कार्य्या ।

अनु मन्त्रस्य तर्पणकर्म्मणि करणत्वात् संख्याञ्जलिदानस्य च
 एककर्म्मत्वात् “ एकद्रव्ये मन्त्रावृत्तौ सकृन्मन्त्रकरणमिति
 कात्यायनसूत्राच्च सकृदेव मन्त्रपाठ इति चेत् । मेव ”

प्रत्यञ्जलि हि अन्यदन्यञ्जलं दीयते । तत्र यत्र मन्त्रः प्रयुक्तः
 तदर्थेव स स्वात् । न सर्वार्थं इति विशेषणत्वात् संस्कारासिद्धे-
 स्तुसिद्धये निर्वपणत्ववशादिवत् द्रव्यान्तरत्वेन प्रत्यञ्जलि मन्त्रा-
 वृत्तिः स्यादेव ।

कर्म्म्यावृत्तौ मन्त्रावृत्तिरिति कात्यायनोक्तेः । इत्यस्य प्रपञ्चेन ।
 अथघातप्रोक्षणादौ तएव त्रीहयः पुनरवहन्यन्ते सेव वेदिः पुनः
 प्रोक्षते, इति द्रव्यैकत्वेन संस्कारसाभान्न मन्त्रावृत्तिः । तस्मात्
 सन्ध्यार्घ्यदानवत् प्रत्यञ्जलि मन्त्रावृत्तिरिति सिद्धम् ।

दृढं तीर्थतर्पणं सतिलं कार्यम् । यच्च
कार्यः—

भानो भौमे त्रयोदश्यां नन्दाभृगुमघासु च ।
पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥
मरीचिः —

सप्तम्यां रविधारे च गृहे जन्मदिने तथा ।
भृत्यपुत्रकलत्रार्थी न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

स्मृत्यर्थसारे —

विवाहे चोपनयने चोले सति यथाक्रमम् ।
वर्षमर्घं तदहं च न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥
श्रुत्यादिना तिलतर्पणनिषेधः । सोऽत्र न प्रवर्तते ।
तीर्थं तिथिविशेषे च † गयायां प्रेतपक्षके ।
निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम् ॥

इति जावालीक्तेः ।

तीर्थे तीर्थविशेषे च कार्यं प्रेते च सर्वदा ।

इति स्मृत्यर्थसारीक्तेः ।

जीवत्पितृकीर्णापि च तत्र तर्पणं कार्यम् ।

जीवत्पितृश्रेण्यादितिकात्यायनोक्तेः ।

• न कुर्यादित्यत्र नेत्येके इति क्वचित् पाठो दृश्यते ।

† तिथितीर्थविशेषेषु इति क्वचित् पाठः ।

तथा विधवयापि —

तर्पणं प्रत्यहं कार्यं भर्तुः कुशतिसोदकैः ।

तत्पितुस्तत्पितुषापि नामगोत्रादिपूर्वकम् ।

इति काशौखण्डे तर्पणस्य प्रत्यहं विधानात् तीर्थं नैमित्ति-
कतया सुतरां तदधिकारात् ।

इदं च पुत्रपौत्राभावविषयम् ।

मदनपारिजातेऽपि एवमेव ।

सन्नयासिना तु तर्पणं न कार्यम्—

न कुर्यात् सूतकं भिक्षुः श्राद्धपिण्डोदकक्रियाम् ।

इति स्मृतेः ।

इति तीर्थतर्पणविधानम् ॥

—

अथ तीर्थस्नानतर्पणप्रसङ्गात्

नदीनां रजोदोषः

कथ्यते ।

तत्र देवस्य —

नभोनभस्ययोर्मध्ये सर्वानद्योरजस्रताः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत देवर्षिपितृतर्पणम् ।

पत्रिः —

सिंहकर्कटयोर्मध्ये सर्वानद्योरजस्वलाः ।

न ज्ञानादीनि कर्माणि तासु कुर्वीत मानवः ॥

इदं च महानदीभ्यतिरिक्तविषयम् ।

सिंहकर्कटयोर्मध्ये सर्वानद्योरजस्वलाः ।

तासु ज्ञानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥

इति व्याघ्रपादोक्तेः ।

महानदीषु विशेषान्तरं भविष्योत्तरे —

षादौ तु कर्कटे देवि महानद्यो रजस्वलाः ।

त्रिदिनं तु चतुर्थेऽङ्गि शुभाः स्वर्जाङ्गवी यथा ।

इति

महानद्यश्च ब्रह्मपुराणे —

गोदावरी भीमरथी तुङ्गभद्रा च वेणिका ।

तापी पयोषु * विन्ध्यस्य दक्षिणे तु प्रकीर्तिताः ॥

इति

भागीरथी नर्मदा च यमुना च सरस्वती ।

विशोका च विहस्ता च विन्ध्यस्योत्तरतः स्थिताः ।

हादयेता महानद्योदेवर्षिषेत्रसम्भवाः ॥

इति

अस्यनदीषु तु अगस्त्योदयावधि रजस्वलात्वमुक्तं ।

* पयोषु इत्यत्र पयोषो इति पाठोऽयुक्तः ।

मास्ये—

यावन्नोदेति भगवान् दक्षिणाशाविभूषणम् ।
तावद्रजोवहानस्यः करतोयाः प्रकीर्तिताः ॥
इति

करतोयाः स्वल्पजलाः ।

अन्योऽपि विशेषः कात्यायनेनोक्तः ।

याः शोषमुपगच्छन्ति शीघ्रे कुसरितो भुवि ।

तासु प्राहृषि न स्नायादपूर्णे दशवासरे ।

गङ्गादिविषये तु देवलः —

गङ्गा च यमुना चैव प्रचजाता सरस्वती ।

रजसा नाभिभूयन्ते ये चान्ये नदसंज्ञिताः ॥

कुवचेने या सरस्वती सा प्रचजाता ।

शोषसिन्धुहिरण्याख्याः कोकलीहित्थघर्घराः ।

शतद्रुच नदाः सप्त पावनाः परिकीर्तिताः ॥

निगमः —

गङ्गा धर्मद्रवः पुष्पा यमुना च सरस्वती ।

अन्तर्गतरजोदोषाः सर्वावस्थासु चामलाः ॥

कर्कटादौ रजोदुष्टा गौतमी वासरत्रयम् ।

इत्यादि

अयं च नदीनां रजोदोषो न तत्तीरवासिनाम् ।

अतएव निगमे न तत्तीरवासिनामित्युक्तम् ।
 रजोदुष्टमपि जलं गङ्गादिजलसंयुतं स्वयमदुष्टं भवति ।
 न च गङ्गादिजलं दूषयति ।
 तदुक्तं मात्स्ये —

पुण्याभसा, समायोगाद्दुष्टमप्यम्बु पावनम् ।
 इति

भारतेऽपि —

अपवित्रमपि प्राप्य गङ्गां याति पवित्रताम् ।
 इति

स्तिसङ्घे —

काले नभस्वयुषं स्यान्निराचं तु नवोदकम् ।
 अकाले तु दशाहं स्यात् पीत्वा नाद्यादहर्निशम् ॥

अन्योऽपि विशेषो भविष्यत्तरे —

महदम्बुसमं वापि यदि तिष्ठेत् पुरातनम् ।
 नवाम्बुमिश्रितं तेन न दुष्टमिति सूरयः ॥

योगियात्रवरण्यः —

अजा गौर्महिषौ चैव नाद्यन्वी च प्रसूतिका ।
 भूमिर्नवोदकं चैव दशरात्रेषु शुध्यति ॥

नूतनकानितकूपाद्युदकं नवोदकम् ।

अथैविशेषेषु रजोदोषाभावः ॥

द्वितीयः श्लोकः ।

तदाह बघिष्ठः —

उपास्यन्ति चोत्सर्गे प्रेतकामे तत्रैव च ।
चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥
इति नदीरजोदोषनिर्घणविधानम् ।

अथ तीर्थश्राद्धविधानम् ।

तीर्थायतनगोष्ठेषु द्वीपोद्यानवृद्धेषु च ।
कृषिजुष्टेषु सर्वेषु श्राद्धं देवं विजानता ॥

कीर्त्तं —

तीर्थं पुष्करकं नाम इत्यादिना तीर्थानि उपजास्य उक्तम् ।
एषु तीर्थेषु यच्छ्राद्धं तत् कीर्त्तिगुणमिष्यते ।
अजातजात् प्रयत्नेन तीर्थं श्राद्धं समाचरेत् ।
देशानां तु विधेयेषु भवेत् पुष्कसमन्तकम् ।

पाश्चात्त्ययोः —

गयायामचर्यं श्राद्धं प्रयागेऽमरकण्ठके ।
वराहपर्वते चैव गङ्गायां च विधेयतः ॥
वाराहस्यां विधेयेषु यत्र देवः सूर्यं हरः ।
गङ्गाहारे प्रभासे च विश्वके नीलपर्वते ॥
कुशसेत्रे च कुजान्ते भृगुतुङ्गे हिमा(सवे) चके ।
वेदारे फल्गुतीर्थे च नैमिषारक्ष एव च ।
वरसत्त्वां विधेयेषु पुष्करे(षु) च विधेयतः ॥

नर्मदायां कुशावर्ते श्रीशैले भद्रकर्षके ।
 वेणवत्थां विशेषेण गोदावर्यां विशेषतः ॥
 एवमादिषु चान्येषु तीर्थेषु पुत्रिनेषु च ।
 नदीनां चैव तीरेषु आद्यं कोटिगुणं स्मृतम् ॥

इति •

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि —

दक्षिणाप्रवहे देशे तीर्थादी वा गृहेऽपि वा ।
 भूसंस्कारादिसंयुक्ते आद्यं कुर्यात् प्रयत्नतः ।

यतः —

परकीयगृहे यस्तु स्नानं पितृं स्तुर्पयेत्तदः ।
 तद्भूमिस्त्रामिनस्तस्य हरन्ति पितरो वसात् † ।
 अथभागं ततस्तेभ्यो दद्यान्मूख्यं च जीवताम् ॥

इति

तीर्थे तु स्वामी नास्त्येव—

वनानि गिरयो नद्यस्तीर्थान्यायतनानि च ।

• अत्र सामान्यतस्तीर्थेनाहविधावकवचनवसादीव सर्वत्र आद्यप्राप्तीं सत्त्वानपि
 विशेषकीर्तनं गुणफलसम्बन्धविधानार्थं ।
 इत्या इन्द्रियकामस्तेत्यादिवत् । न तु विद्विष्टाहान्तरविधिर्नैरवापत्तेः ।
 † तद्भूमिस्त्रामिपिबन्धिः आद्यं तस्य विद्वन्ति ।

देवसाताश्च गर्ताश्च * तेषु स्वामी न विद्यते ॥

इति शरणात् ।

देवीपुराणि तीर्थत्राहणम् । उक्ताः ।

तथाहि—

त्राहं तीर्थेषु कर्त्तव्यमर्घ्यावाहनवर्जितम् ।

श्व-ध्वङ्गुग्धकाकानां नैव दृष्टिदत्तं च तत् ।

त्राहं तत्तैर्यिकं प्रोक्तं पितृणां तृप्तिकारकम् ।

काले वाप्यथवाऽकाले तीर्थत्राहं तथा नरैः ।

प्राप्तेरेव प्रकर्त्तव्यं पितृणां चैव तर्पणम् ॥

पिण्डदानं च तच्छस्त्रं पितृणां चातिवृत्तम् ।

विसम्बो नैव कर्त्तव्यो न च विघ्नं समाचरेत् ।

इति

प्राप्तेरेवेति । आवश्यकज्ञानतर्पणाद्यनन्तरमेव ।

तावतो विसम्बस्य ज्ञानतर्पणादिविध्यभ्यनुज्ञातत्वात् ।

तीर्थत्राहे निषिद्धकालवर्जनमपि नास्ति ।

इत्युक्तं ग्रहेण —

तीर्थद्रव्योपपत्तौ च न कालमवधीरयेत् ।

पात्रं च त्राहणं प्राप्य सद्यः त्राहं समाचरेत् ॥

इति

यदा तु तीर्थप्राप्तिदिने देवान्मानुषाणां प्रतिशब्दात्
श्राद्धं न कर्तं तदा दिनान्तरे तत् कार्यम् ।

तथा —

मन्दाश्रमकामरेव्यारभृन्निपितृकासमे ।

गच्छे वैधृतिपाते च पिच्छाश्वाज्वाः सुतेषुभिः ।

मन्दा प्रतिपत्षष्ठेऽकादशः । अश्वः सप्तमी । काम श्रयो-
दशी । आरोग्यीशः । शृगुः युक्तः ।

अग्निपितृकासभानि कर्त्तिकामघाभरक्षः ।

गच्छे वैधृतिश्च योगी । पातो व्यतीपातः ।

इति तीर्थश्राद्धविधानम् ।

अथ तीर्थे श्राद्धीयब्राह्मणविवेकः ।

तत्र देवीपुराणम् —

तीर्थेषु ब्राह्मणं नैव परीक्षेत कदाचन ।

अनार्चिनमनुनासं(भोज्यं तं) भोजयेन् मशुरन्नवीत् ॥

याज्ञेऽपि —

ब्राह्मणं न परीक्षेत तीर्थे कासं न चिन्तयेत् ।

प्रासतीर्थी यदा विद्वांसुदेव श्राद्धमाचरेत् ॥

एतत् आचार्यमाह्वयभावे चण्वाभ्यनुग्रामार्थम् ।
 इष्यं कष्यं तथा तीर्थे सत्यात्वे दत्तमचयम् ।
 न परोक्षोद्दिग्दीर्घे ह्यन्वार्थे भोज्य एव(च)तु ॥
 इति विधीयन्मरणात् ।

अथ तीर्थश्राद्धे निषिद्धानि ।

श्राद्धं च तत्र कर्त्तव्यमर्घ्यावाहनवर्जितम् ।

तथा —

अर्घ्यमावाहनं चैव दिजाङ्गुष्ठनिवेशनम् ।
 हस्तिप्रस्रं च विकिरं तीर्थश्राद्धे विषर्जयेत् ॥

तथा —

मावाहनं न दिग्बन्धो न दीर्घोद्दिष्टसम्भवः ।
 सकादृशं च कर्त्तव्यं तीर्थे श्राद्धं विषयस्यैः ॥

भविष्ये —

देवाश्च पितरो यस्माद् गङ्गायां तु सदास्मिताः ।
 आवाहनं विदुष्टिश्च तत्र तेषां न विद्यते ॥

देवसः —

न तत्र श्येनशंभ्रादीन् पश्चिचः प्रतिषिद्येत् ।
 तद्गुपाः पितरस्तत्र समावाप्स्यीति वैदिकम् ॥

अमीकरणमपि तीर्थश्राद्धे नेति * स्मृतिरत्नावत्वां निषेधा-
भावादमीकरणं जलादौ भवतीत्यन्ये । अयं चावाहननिषेध-
स्तीर्थप्राप्तिनिमित्तकश्राद्धे । न तु तीर्थाधिकरणकश्राद्धमात्रे ।

तेन तीर्थे श्राद्धादेः श्राद्धं प्राप्तं चेत् ।

अर्घ्यावाहनादिसहितमेव तत् कार्यम् ।

मासिकं च श्राद्धं च दार्शनिकं च महालयम् ।

पिण्डनिर्वापसहितं कार्यं सर्वत्र सर्वदा ॥

इति यमोक्तेः ।

तीर्थेऽपि संक्रान्त्यादिनिमित्तकश्राद्धे पिण्डनिर्वापो न कर्त्तव्यः ।

अयमहितये श्राद्धं विषुवद्वितये तथा ।

संक्रान्तिषु च कर्त्तव्यं पिण्डनिर्वापशाब्दे ॥

इति विशेषोक्तेः ।

अथ तीर्थश्राद्धे अधिकारिणः कथ्यन्ते ।

तथाहि वेषावे —

पितुः पुत्रेण कर्त्तव्या पिण्डदानादिका क्रिया ।

तदभावे तु पत्नी स्वात्तदभावे तु सोदरः ॥

* अमीकरणं न इति निषेधसिद्ध्युक्तस्मृतिरत्नावत्त्वाममीकरणनिषेधो उच्यते ।

तत् कथमत्र निषेधाभावादित्युक्तमिति श्राद्धं न कथ्यते ।

तत्र पीत्रः प्रपौत्रोवा भ्राता वा भ्रातृसन्ततिः ।

सपिण्डसन्ततिर्वापि श्राद्धार्हा वृष जायते ॥

उदाहे पुत्रजनने पित्रेऽर्घ्यां सौमिके मघे ।

तीर्थप्राप्त्य च याते षडेते जीवतः पितुः ॥

उदाहोऽत्र द्वितीयादिः । प्रथमे पितुरेव अधिकारात् ।

पुत्रजनने जातकर्त्तृषु । इदमप्यसंस्कारमात्रोपलक्षणम् । पित्रेऽ-
र्घ्यां चातुर्मासान्तर्गतायां । सौमिके मघे । तार्क्षीयसवमिकैः
पुरोडाशखण्डैः स्वचमसाधस्तात् पिण्डदाने । प्राज्ञ्य च याते ।
त्रिमधुस्त्रिसुपर्णकरत्यादिगुणयुगविप्रसंपदि । जीवतः पितुः पुत्रस्य
एते श्राद्धकालाः षडित्यर्थः ।

ननु प्राप्तरेव कर्त्तव्यमित्यनेन प्रात्यगन्तरकालेव षड्य
कर्त्तव्यतोत्तेदिनान्तरे तदभावादमायां सूतकादिविघ्ने सति श्राद्ध-
लोपवदेषापि लोपएव स्यात् । अथाहादिसु सूतकाद्यनन्तरमपि
अनुष्ठानं युक्तम् ।

तदहयेत् प्रदुष्येत केनचित् सूतकादिना ।

सूतकानन्तरं कुर्यात् पुनस्तदहरेव वा ।

इत्यादिवचनात् । इह तु वचनाभावाज्जोप एव युक्तः ।

एवं रात्रौ सन्ध्यायां वा तीर्थप्राप्ते लोपोऽसु । रात्रिसन्धयोः
श्राद्धनिषेधात् । उत्तरदिने च प्राप्तगन्तरकालाभावात् । सत्यमेव
भवेत् । यदि समावस्यादिवत् कालविधानं स्यात् । इह तु तीर्थ-

प्राप्तेर्निमित्ततामात्रमुच्यते । तथाच निमित्ते सति नैमित्तिका-
नुष्ठानमनन्तरकालेव असति प्रतिबन्धे । इति न्यायवस्तुत्वः-
कालः । तेन सति प्रतिबन्धे जातेष्टिवत् कालान्तरेऽपि अनु-
ष्ठानमविरुद्धम् । यथा वैश्वानरं दादयकपालं निर्घपेत् पुत्रे
जाते इति विहितं जातेष्टिर्जातकर्माद्यः पूर्वं क्रिय(माणा) ते ।
जातकर्माद्यः प्राक् स्नानपाननिषेधात् । इष्टिजातकर्मादिव्यवधाने
पुत्रविपत्त्यापत्तेरुपजीव्यविरोधापत्तेश्च अनन्तरकालेव नकार्यं
किन्तु जातकर्माद्यः अर्धमिति चतुर्थे सिद्धान्तिते जात-
कर्मानन्तरं सूतकेन अशुचित्वात् निमित्ताव्यवहितानन्तर्यस्य च
साधितत्वात् निमित्तस्य च जातत्वादत्त्वन्तन्तोपायोऽगात् शुचानुरोधेन
सूतकान्तरे पर्वणि अनुष्ठेयेति तदुत्तराधिकारणे साधितम् ।
तद्वदत्रापि कालान्तरानुष्ठानमविरुद्धम् । इयांसु विशेषः ।
तत्र आवश्यको(नियतो) मध्ये सूतकरूपः । इह तु कादाचित्-
क इति । यदा तु प्रतिबन्धादकालत्राहणवत् तीर्थादहिर्याति
तदा तीर्थरूपदेशाभावात्तीर्थप्राप्तिनिमित्तकं त्राहं सुप्यतएव ।
देशस्य सम्पादयितुमशक्यत्वेन सुख्यत्वात् । मृते पुत्रे(पूतत्वादि)
फलाधिकारभावाज्जाते(अभाववत्) इष्टिवत् ।

तत्रापि जानम् अकालत्राहणवत् यदि वहिर्गच्छेत् ।

तदा प्रत्यवेति * पुत्र्यापराधात् ।

अत्रात्वा वहिर्गमने न प्रत्यवाय इति ध्येयम् ।

यद्य —

मन्दायां भार्गवदिने त्रयोदश्यां त्रिजम्बुनि ।
एतु श्राद्धं न कुर्यात् गृही पुत्रधनक्षयात् ।
इत्यादिश्राद्धनिषेधः ।

सोऽन्नं न प्रवर्त्तते ।

न वारं न च नक्षत्रं न कालस्तत्र कारणम् ।
यदेव दृश्यते तीर्थं तदेव श्राद्धमिष्यते * ।

इति प्रभासच्छण्डोक्तेः ।

तथा मलमासेऽपि तीर्थश्राद्धं भवत्येव —

नित्यं नैमित्तिकं चैव श्राद्धं कुर्यात्-मलिज्जुचे ।

इति जावालिस्मृतेः ।

नित्यं नैमित्तिकं कुर्यात् प्रयतः सन् मलिज्जुचे ।

तीर्थश्राद्धं गजच्छायां प्रेतश्राद्धं तथैव च ।

इति बृहस्पतिस्मृतेश्च ।

इदं च कृतभोजनादेः सन्ध्यायां रात्री मलमासे चाशौचेन
अशुचेन शानश्राद्धादिविधानम् आकस्मिकतीर्थप्राप्तिविषयम् ।
न तु बुद्धिपूर्वविषयम् । तीर्थप्राप्तिरूपनिमित्तस्य पुत्रप-प्रयत्न-
साध्यतया ग्रहणादिवैलक्षण्यात् । ततश्च अनिषिद्धकाल एव बुद्धित-
स्तीर्थप्राप्तिं कुर्यात् । प्रतिबन्धादिना आकस्मिकतीर्थप्राप्तिं तु
निषिद्धकालेऽपि ग्रहणपुत्रजन्मादाविव शानश्राद्धादि कुर्या-

* तदा पर्यवृत्तमिति निबन्धविधौ पाठः ।

दिति तात्पर्यम् । प्राप्तिदिने श्राद्धविधायकवचनं तु हेमश्राद्ध-
विषयम् । तावतैव पूर्वोक्तवचनचारितार्थात् । अत्रश्राद्धं तु
रात्रिसन्ध्ययोर्भुक्तवत्तच्च तीर्थप्राप्तौ द्वितीयदिने एव भवति ।
आशौचे तु तीर्थप्राप्तौ आशौचापगमे । तीर्थसम्बन्धस्य तदानी-
मपि सत्त्वेन ग्रहणादिवैलक्षण्यात् ।

मलमासेऽपि तदानीमेव श्राद्धं कार्यम् । विलम्बनिषेधात् ।
मलमासात् परं तीर्थसम्बन्धसत्त्वे तु शुद्धमासेऽपि कार्यम् ।
योगादिकं मासिकं च श्राद्धं चापरपक्षिकम् ।
मन्वादिकं तैर्यिकं च कुर्यान्मासद्वयेऽपि च ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकोक्तेः ।

अत्र अपरपक्षिकं नाम प्रतिमासं कृष्णपक्षश्राद्धं न तु महा-
लयश्राद्धं ।

तस्य मलमासे निषेधात् ।

उद्वाहे पुत्रजने पित्रेभ्योऽं सौमिके मखे ।

तीर्थं ब्राह्मणं आयाते षडेते जीवतः पितुः ॥

इति मैत्रायणीयपरिशिष्टवचनं जीवत्पितृकस्य श्राद्धं विधत्ते
श्राद्धे उद्देशानाह कार्ष्णाजिनिः —

वृद्धौ तीर्थे च संन्यस्ते ताते च पतिते सति ।

येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात् स्वयं सुतः ॥

इति

तत्रापि गयात्राहं निषेधति लोगादिः —

दर्शत्राहं गयात्राहं आहवापरपक्षिकम् ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात्तिलैः कृण्वीत् तर्पणम् ॥

इति

मैत्रायणीयपरिशिष्टेऽपि—

महानदीषु सर्वासु तीर्थेषु च गयामृते ।

जीवत्पितापि कुर्यात् आहं पार्वणधर्मवत् ॥

मृतमातृकस्य तु प्रासङ्गिकगयाप्राप्तौ मातृत्राहे परिशिष्टएव
प्रतिप्रसवः श्रूयते ।

तथाच तन्प्रमाणम् —

आन्वष्टक्यं गयाप्राप्तौ सत्यां यच्च मृतेऽहनि ।

मातृत्राहं सुतः कुर्यात् पितर्यपि च जीवति ॥

इति

प्रासङ्गिकप्राप्तावित्युक्तेस्तदुद्देशेन गयायात्रा न कार्या इति
सिध्यति * ।

मतमिदं कालादर्शस्मृतिदर्पणकारादयो बहवो मे निरे ।

अपरे तु जीवत्पितृकत्राहविधायकवाक्यानां साधारण्याद्
गयायामपि जीवत्पितृकेण पितृपित्रादिभ्यः आहं कार्यम् ।

तस्मिंश्च त्राहे मृतमातृकस्य पितृपत्नीत्वेन मातृत्राहसिद्धावपि

* तथाच कृतकारम् —

वशां प्रसङ्गतौ गत्वा मानुः आहं नमाचरेत् ।

त्वान्वष्टव्यमित्यादिवचनं मातृत्वादिरूपेण पृथक् पार्वण्यप्राप्त्य-
र्थम् । यानि तु गयाश्राद्धनिषेधवचनानि । तानि मृतमातृ-
केषापि तच्छ्राद्धोद्देशेन गत्वा श्राद्धं न कार्यम् । किन्तु प्रासङ्गिक-
गयागमन एव इत्येनंपरायि । इति वचनानां व्यवस्थामाहुः ।
एवमुभयथा वचनव्यवस्थायां सत्यां देशाचाराद् व्यवस्था वेदि-
तव्या ।

उभयथापि जीवत्पितृकस्य तीर्थश्राद्धे अधिकारसिद्धिः ।

सपितुः पितृकृत्येषु अधिकारो न विद्यते ।

न जीवन्तमतिक्रम्य किञ्चिद्दद्यादिति श्रुतेः ॥

इति कात्यायनवचनम् ।

यद् —

पितॄं जीवत्पितृर्नोक्तमिति नियमवचः ।

तद्विहितकालषट्कातिरिक्तविषयमिति श्रेयम् ।

ननु यदि जीवत्पितृकस्यापि तीर्थश्राद्धे अधिकारस्तदा
पितरि तीर्थवासिनि देशान्तरागतेन पुत्रेण श्राद्धं कर्त्तव्यं स्यात् ।
निमित्तस्य वृत्तत्वात् । कर्त्तव्यमेवेति वदामो बाधकाभावात् ।
तर्हि पित्वा सधामतेनापि कुतो न क्रियते ।

उच्यते । वचनात् प्राप्नोत्येव । लोकविहितत्वात् तदनुष्ठानम् ।

तदुक्तम् —

अस्यै लोकविहितं धर्ममप्याचरेत् चि ।

इति

न च पितृकृतेन प्रसङ्गसिद्धेरनुष्ठानं कुतो नेति वाच्यम् ।

भिवकर्तृके प्रसङ्गाभावात् ।

तत् सिद्धं जीवत्पितृकस्यापि अधिकारित्वम् ।

जीवत्पितरोऽपि पित्रा सह तीर्थं गताचेत् पृथक् पृथक्
श्राद्धं कुर्यात् । भ्रातरस्तु यदि विभक्ता युगपदयुगपद् वा तीर्थं
गतास्तदा प्रत्येकं पृथक्श्राद्धं कुर्यात् । अविभक्तेषु तु स एव
गतस्तेन कार्यं । तेषां सर्वेषामेकदेव गमने तु ग्रहणादिवत्-
कुलेषु ज्येष्ठेमेव कार्यम् । न तु सर्वैः ।

भ्रातृशामविभक्तानामेकोधर्मः प्रवर्तते ।

विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक् ॥

इति श्रुतेः ।

विधवा तु यदि पुत्रवती तीर्थं गता । तदा पुत्रः श्राद्धं
कुर्यात् ।

अयं न कुर्यात् अपुत्रा चेत् स्वयमेव कुर्यात् ।

अपुत्रा स्त्री यथा पुत्रः पुत्रवत्स्यपि भर्त्सरि ।

पिच्छं दद्यात्सर्वदेव जलमात्रं तु पुत्रिणी ॥

इति वचनात् ।

केचित्तु पुत्रवत्पत्नी इति पठित्वा पुत्रवत्स्यापि पुत्रा-
सन्निधाने ब्राह्मणादिद्वारा श्राद्धं कारणीयमित्याहुः ।

अनुपनीतोऽपि तीर्थं श्राद्धं कुर्यात् ।

तदुक्तं पाप्मे दृष्टिच्छब्दे श्राद्धं प्रकृत्य —

एतन्नानुपनीतोऽपि कुर्यात् सर्वेषु पर्वसु ।

श्राद्धं साधारणं नाम सर्वकामफलप्रदम् ॥

भार्याविरहितोवापि प्रवासस्थोऽपि भक्तिमान् ।
शूद्रोऽप्यमन्त्रकं कुर्यादनेन विधिना नृप ॥

इति

तत्र स्त्रिया अनुपनीतेन च यथादेशाचारं ब्राह्मणादिहारं
करणीयम् ।

स्वयं वा अमन्त्रकं कार्यम् ।

तदुक्तं स्मृत्यर्थसारे —

अनुपनीताः स्त्रियः शूद्राश्च श्राद्धसृत्विजा कारयेयुः ।

स्वयं वा अमन्त्रकं नामगोत्राभ्यां कुर्युः ।

देवेभ्यो नमः पितृभ्यः स्वधा नम इति मन्त्राभ्यां वा ।

क्षेत्रजादीनां तु यो विशेषः सोऽत्र नीच्यते ।

दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वे न परिग्रहः ।

इति तेषां क्ली पुत्रत्वनिषेधेन अनुपयोगात् ।

अथत्रापि—

स्त्रीणाममन्त्रकं श्राद्धं तथा शूद्रासुतस्य च ।

प्राग् द्विजाश्च व्रतादेशाच्छ्राद्धं कुर्युस्तथैव च ॥

इति

वाराहेऽपि —

अथमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः ।

अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रोमन्त्रेण गृह्यते ॥

मन्त्रेण पौराणेन । गृह्यते सम्बध्यते । तेन शूद्रस्य ज्ञान-

दानादौ विप्रेण पुराणमन्त्रो वक्तव्य इति तात्पर्यार्थः ।

अथास्य विष्णवेदेवाः ।

तीर्थयात्रस्य पार्वणप्रकृतिकतया —

पुरुरवाद्रवौ चैव पार्वणे समुदाहृतौ ।

इति बृहस्पत्युक्त्या पुरुरवाद्रवौ यद्यपि विष्णुदेवत्वेन प्राप्ते ।
तथापि तस्य संयोगपृथक्त्वन्यायेन काम्यत्वस्यापि सत्त्वात्
गोदोहनन्यायेन च काम्यस्य नित्य(त्व) बाधकत्वात् नैमित्तिक-
स्यापि चावश्यकतया नित्यत्वात् काम्ये च धुरिलोचनौ इति वच-
नात् पुरुरवाद्रवौ बाधित्वा धुरिलोचनौ भवतः ? यदा तु
कामाभावे केवलनित्यतया करोति तदा पुरुरवाद्रवावेव भवतः- ।

तथा —

यो यस्य नित्यं धनं वा अपहरेत् ।

स तस्य त्राहं कुर्यादित्युक्तं कार्णाजिनिना ।

स्त्रीहारी धनहारी च कुर्यात् पिण्डोदकक्रियाम् ।

इति

एवमन्येऽपि अधिकारिणो ग्रन्थान्तरतोत्रेयाः ।

अथ अधिकारापवादः ।

तत्र वतिना त्राहं न कार्यम् ।

न कुर्यात् सूतकं भिक्षुः श्राद्धपिण्डीदकक्रियाः ।
 त्वक्तसंन्यासयोगेन गृहधर्मादिकं व्रतम् ।
 गोत्रादिवरुणं सर्वं पिण्डमाहकुलं धनम् ।

इति स्मृतेः ।

पतितोऽपि न कुर्यात् । द्विजातिकर्मभ्योद्धानिः पतनमिति
 निषेधात् । उपपातक्यादिना तु कार्यमेव । तस्य नित्यनैमित्तिक-
 कर्मणो निषेधाभावात् ।

इति तीर्थश्राद्धाधिकारिविधानम् ।

— — —

अथ अन्नमहेमश्राद्धविधानम् ।

शाकं —

तीर्थं गत्वा तु यः श्राद्धं आम्राहं भोजनं द्विजे ।

यदा हेन्ना प्रकुर्वीत नाश्राद्धः स्नात् कदाचन ॥

आत्मायनोऽपि एतां व्यवस्थामाह—

आपद्यन्मन्त्रो तीर्थे च प्रवासे पुत्रजन्मनि ।

आमन्नाहं प्रकुर्वीत भार्यारजसि संक्रमे ।

सुमन्तुः —

पाप्माभावेऽधिकारः स्वादिप्रादीनां नराधिप ।

अपह्नीनां महाबाहो विदेशगमनादिभिः ।
सदा चैव तु शूद्राचामामत्राहं विदुर्बुधाः ।
आत्मनो देशकालाभ्यां विप्रवे समुपस्थिते ।
चन्द्रसूर्यपद्मे चैव दद्यादात्मं विप्रैवतः ॥

तथा —

तीर्थे त्राहं प्रकुर्वीत अस्त्रैव विप्रैवतः ।
आमात्रेण हिरस्त्रेण कन्दमूलफलैरपि ॥
एषामभावे सूर्याश्च अक्षयापि जज्ञेन वा ।

तथा —

द्रव्याभावे हिजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि ।
हेमत्राहं प्रकुर्वीत यज्ञ भार्या रजस्रजा ॥

इति

एवं चात्र पाकत्राहं सुखम् । पाकासम्भवे ब्राह्मणासम्भवे
च आमत्राहम् । तस्याप्यसम्भवे हेमत्राहं कर्त्तव्यमिति मद्-
नपारिजातदिवोदासादयः ।

प्राच्या अपि एवमेव आचरन्ति । अतएव भोक्तुर्दीपो दातु
रभ्युदय इति ग्रहच-त्राहं प्रकृत्य मिताचरयार्थ्युक्तम् । कृति-
रत्नावलीकारादयस्तु ग्रहणे तीर्थादी च आमत्राहं हेमत्राहं
वा सुखम्, पाकत्राहं तु न भवत्येव इत्याहुः ।

इदमेव युक्तमुत्पश्यामः ।

तीर्थे वनसमीपे आमिन् हेन्ना वा त्राहं कार्यम् ।

सदैव हि जलान्तेषु आमन्नाहं प्रशस्तते ।

गृहाद्गुणं पुष्पं समीचीनं निवापन्नत् ।

इति वचनात् ।

गृहादावनेनैव ।

दाक्षिणात्यासु उभयं कुर्वन्ति ।

तीर्थे आहं प्रकुर्वीत पञ्चाग्नेन विशेषतः ।

इति वचनात् ।

अत्र देयाचारतोष्यवस्थेयम् ।

शूद्रेषु तु सर्वदा आमिनेव कार्यम् ।

सदा चैवं तु शूद्राणामामन्नाहं (विधीयते)विदुर्बुधाः ।

न पक्षं भोजयेद्विप्रान् आहं शूद्रः † कदाचन ।

भोजयन् प्रत्यवायी आहं च तस्य फलं सभेत् ॥

इति सुमन्तुवचनात् ।

आमन्नाहं विशेषमाह व्यासः ।

आमं ददत्तु कौन्तेय दद्या(दामं)दत्तं चतुर्गुणम् ।

त्रिगुणं द्विगुणं वापि न त्वेकगुणमर्पयेत् ॥

ब्राह्मणायर्ष्यं प्रदातव्यं सर्वोपस्कारसंयुतम् ॥

इति

सर्वथा अशक्तत्वे तु एकगुणमपि दद्यादिति; शिष्टसप्ततिः ।

* आहं शूद्र इत्यत्र सङ्ख्येयम् । इत्यादि पाठः ।

† अथ उत्तरीतरपञ्चमं प्राश्नयन्मिति भावः ।

द्विगुणादिकं पुत्रवाम्तरापिचया ।

द्विरस्यं त्वष्टगुचितं द्विगुचं त्रिगुचं तु वा ।

चतुर्गुचं तु वा दद्याद्देमत्राहविधी द्विजः ॥

इति

उपनाः —

आमत्राहं यदा कुर्याद्विधि(तः)न्नः आहदस्तदा ।

इसोऽग्नीकरणं कुर्याद्वाद्यस्य वि(शेषतः)धानतः ।

सिद्धान्ते तु विधिर्यः स्वादामत्राहोऽप्यसी(स्मृतः)विधिः ।

आवाहनादि सर्वं स्वात् पिण्डदानं च भारत ।

दद्याद् यच्च द्विजातिभ्यः शृतं वाऽशृतमेव वा ।

तेनाग्नीकरणं कुर्यात् पिण्डांस्तेनैव निर्वपेत् ।

इति

अत्र आवाहनादिकथनं यद्वादिनिमित्तामत्राह एव नतु
तीर्थश्राद्धे तत्र तन्निषेधस्य उक्तत्वात् ।

तथा षट्चिन्मते —

आमत्राहं यदा कुर्यात् पिण्डदानं कथं भवेत् ।

मृहपाकात् समुद्धृत्य श(स) ऋभिः पायसेन वा ।

पिण्डदानं प्रकर्त्तव्यं यथाज्ञानं द्विजोत्तमैः ।

इति

आमृहपाकसक्तुपायसेषु यथाज्ञानं व्यवस्था ।

यत्तु—

आमिन पिण्डं दद्याच्चेद्विप्रान् पक्षेन भोजयेत् ।

पक्षेन कुरुते पिण्डमामासं यः प्रयच्छति ।

तावुभावपि रालीन्द्र नरकाहो न संशयः ।

इति विरुचवचनम् ।

तदमावास्यादिश्राद्धविषयम् ।

आमश्राद्धे भोजनसम्बद्धा आपोशानादयो सुप्तप्रयोजना
निवर्तन्ते ।

कृण्वन्ते अवघातवत् ।

इतिप्रश्नोऽवगाहश्च सुप्तप्रश्नोऽयथासुखम् ।

आमश्राद्धे भवेन्नैतदापोशानं च पञ्चमम् ॥

इति

अवगाहः अङ्गुष्ठनिवेशनं ।

ततश्च आमश्राद्धपक्षे घृते न भवन्ति । आवाहनादयश्च ।
तीर्थश्राद्धत्वात् ।

याकश्राद्धे तु आवाहनादय एव न भवन्तीतिविवेकः ।

हेमश्राद्धपक्षे पिण्डनिवृत्तिरपि ।

इति दिवोदासः ।

स्मृत्यर्थसारे तु विकल्पः ।

तथा—

आमश्राद्धे केषांचिन् मन्नाद्यामूहोऽपि भवति ।

यथाह मरीचिः —

आवाहने स्वधाकारे मन्त्रा जज्ञाविसर्जने ।

अग्न्यकर्म्मस्वनूच्याः सुरामन्त्राद्विधिः स्मृतः ॥

इति

यथा आवाहने पितृन् इविवे अत्तवे —

इत्थत्र अत्तव इति पदस्थाने (स्वीकर्त्तव्य इति पदोह) स्वीक-
र्त्तवे इति पदोहः । स्वधाकारे तु नमोवः पितरो रसाय इति
मन्त्रे रसायेति पदस्थाने आमायेत्यूहः * ।

विसर्जनेऽपि वाजे वाजे इति मन्त्रे —

दृप्ता यातं पयिभि देवयानैरित्यत्र दृप्ता इति तत्प्रत्यय-
स्थाने दृष्यत इति लोट्प्रत्ययोहः कार्यः । एवमिदमन्न-मित्यादौ
[इदमाममित्याद्यूहः कार्यः । अग्न्यकर्म्मणि विष्णो क(ह) व्यं
रक्षस इत्यादौ नोह इति मरीचिवचनार्थः ।

वस्तुदक्षिणादि यथाशक्ति आमहेमन्त्राद्योरपि देयमीव ।

सिद्धान्ते तु विधिर्यः आदासन्त्राहे सएवहि ।

इति सुमन्त्रोः ।

यदा तु —

ब्राह्मणा बहुवीन सन्ति । तदा एकेनापि आहं कार्यम् ।

अन्नाभावे द्विजाभावे, तीर्थरूपे महासये ।

* नमोवः पितर इव इति मन्त्रं इव इति पदं आमायेत्यूहः ।

इति विक्रमोद्गीता पाठः ।

एकस्मिन् दीयते चान्नमर्घ्यान् पिण्डान् पृथक् पृथक् ।
इति श्रुतेः ।

यदा तु —

एकोऽपि न सभ्यते तदा दर्भवटोरुपरि श्राद्धं कार्यम् ।
पर्वं चान्नग्राहो क्षिपेत् ।

पात्राभावेऽखिलं कृत्वा वितृयन्नविधिं नरः ।
निधाय वा दर्भवटूनासने सुसमाहितः ।
प्रेषानुप्रेषसंयुक्तं विधानं प्रतिपादयेत् ।
सर्वाभावे क्षिपेदन्नो गवे दद्यादद्याप्सु वा ।
नैव प्राप्तस्य लोपोऽस्ति पैत्रकस्य विशेषतः ।

इति देवलोक्तेः ।

प्रेषानुप्रेषसंयुक्तमिति श्राद्धं सम्पन्नं सुसम्पन्नमित्यादि पञ्च-
प्रतिवचने स्वयमेव वदेदित्यर्थः । इदं च अन्नग्राहपक्षे । चाम-
नेमश्राहपक्षशेषु सर्वश्राद्धं निवर्त्तं तद्द्रव्यं कालान्तरे ब्राह्मणाय
दद्यादित्युक्तम् ।

इदं च चामश्राद्धं सति सन्धवे पूर्वाह्ने तीर्थप्राप्तिं सम्प्राप्य
तदेव कर्त्तव्यमित्युक्तं प्राक् । †

वया —

† चामश्राद्धं तु पूर्वाह्ने एकीद्विष्टं तु मध्यतः ।

पार्वणं चापराह्णे तु प्रातर्द्विनिमित्तकम् ।

इति

यदा तु तीर्थे केनापि प्रकारेण चादे अयत्तिस्तदा य (स) ज्ञादि-
नापि पिण्डदानमपि अशक्यं कार्यम् । अतएव देवीपुराणि
आहोक्तमेव पिण्डदानप्राप्तौ“ पिण्डदानं तु तच्छरीरं पितृणां वैव
वह्नमम् ” ।

इति पुनःपिण्डदानं पृथगुक्तम् ।

देवसोऽपि —

पिण्डमात्रं प्रदातव्यमभावे ह्यविप्रयोः ।

आह्राह्मि तु सप्राप्ते भवेच्चिरयनोऽपि वा ॥

इति ।

अथ पिण्डद्रव्याणि ।

देवीपुराणि —

सक्तुभिः पिण्डदानं च संयावैः पायसेन वा ।

कर्त्तव्यमृषिभिः प्रोक्तं पिण्याकेनेद्गुदेन वा ० ।

गुदेन वा इति च पाठः ।

वायुपुराणिऽपि —

पायसेनाथ चक्षुषा सक्तुना पिष्टकेन वा ।

० संवापीनीधूमविहारः ।

पिण्याकसिचकणः ।

इद्गुदं तापसतपकणम् ।

तण्डुलैः फलमूलाद्यैः पिण्डदानं विधीयते ॥

इति

अत्र पूर्वपूर्वासन्धवे उत्तरोत्तरं याज्ञम् ।

सत्यव्रतः —

शाकमूलफलाद्यैः वासोगोभूमिकाद्यैः ।

अङ्गिर्वा विप्रसंवादात् पितृणां प्रीतिमावहेत् ।

विप्रसंवादः विप्रं ब्रूयान् मया अथ आहं कृतमस्तु अस्त्वित्येवं
विप्रो ब्रूयादित्येवंरूपः ।

पिण्डपरिमाणमाह अङ्गिराः ।

कपित्थविस्वमात्रान् वा पिण्डान् दद्याद्विधानतः ।

कुङ्कुटाण्डप्रमाणान् वा केषां चामलकैः समान् ।

वदरेण समान् वापि दद्याच्छुद्धासमन्वितः ॥

इति

अत्र परिमाणतारतम्यं यज्ञाशक्तविषयं ज्ञेयम् । अत्राप्य-
शक्तेन एतदपेक्षया सूक्ष्मप्रमाणा अपि देयाः ।

शमीपत्रप्रमाणेन पिण्डं दद्याद् मयाश्रिते ।

इयि मन्वसिङ्गात् ।

अथ च —

तिस्रमर्चं च पानीयं धूपं दीपं पयस्तथा ।

मधु सर्पिः खण्डयुक्तं पिण्डमष्टाङ्गमुच्यते ॥

अवनेजमं पिण्डदानं पुनः प्रत्यवनेजमम् ।
दक्षिणा चात्रसंकल्पस्तीर्थत्राहेष्यं क्रमः ॥

तथा —

तीर्थत्राहपिण्डान् तीर्थे एव प्रक्षिपेत् ।
तीर्थत्राहे सदा पिण्डान् क्षिपेत्तीर्थे समाहितः ।
दक्षिणाभिमुखोभूत्वा पित्रा दिक् सा प्रकीर्त्तिता ॥
इति वचनात्

जले एव पिण्डक्षेपः कार्यः न तु गवादी ।

यदा तु पिण्डदानेऽप्यशक्तिस्तदा तर्पणमात्रमपि अवश्यं
कार्यम् ।

तिलैः सप्ताष्टभिर्वापि समवेतं जलाच्छतिम् ।

भक्तिमन्त्रः समुद्दिश्य भुव्यन्नाकं प्रदास्यति ।

यतः कुतश्चित् संपाप्य गोभ्यो वापि गवाङ्गिकम् ॥

इत्यथ अपिशब्दश्रवणात् ।

तथा च शक्तेन तर्पणत्राहपिण्डदानानि त्रीण्यपि कार्याणि ।
ततोऽशक्तेन तर्पणपिण्डदाने कार्यं । अशक्ततरेच तु तर्पण-
मात्रं कार्यमिति विवेकः ।

यत्र च काश्यादावेकस्मिन् महातीर्थे अशान्तराशि अने-
कतीर्थानि गम्यन्ते । दिनं चैकं । तत्र अशान्तरतीर्थनिमित्तक-
त्राहाहृतिः कार्या । निमित्तभिदात् । दग्धे उपरागत्राहवत् ।

यत् —

नैकः श्राद्धयं कुर्यात् समानेऽहनि कुत्रचित् ।

इति एकदिने श्राद्धयनिषेधकं प्रचेतसोवचनं

तत् समाननिमित्तकश्राद्धविषयम् ।

श्राद्धं कृत्वा तु तस्यैव पुनः श्राद्धं न तद्दिने ।

नैमित्तिके तु कर्तव्यं निमित्तानुक्रम(मेव) मोदये ।

इति जावालिना विशेषोक्तेः ।

द्विवह्नि निमित्तानि जायेरन्नेकवासरे ।

नैमित्तिकानि कार्याणि निमित्तीत्पत्त्यनुक्रमात् ॥

इति कात्यायनोक्तेः ।

उपवासमुण्डने तु सकृदेव । प्रयागकाश्यादिव्यापकतीर्थो-
पाध्यवच्छेदेन तद्विधानात् । फलसंस्काररूपत्वाच्च । फलश्रुति-
प्रसङ्गेन ।

—

अथ श्राद्धान्तरसन्निपाते निर्णयविधानम् ।

तत्र यदि तीर्थप्राप्तिदिने वार्षिकश्राद्धं प्राप्नुयात् तदा तत्
पृथगेव कार्यम् ।

उक्तं हि काशादर्शे —

प्रत्याब्दिषु चालभ्ययोगेषु निहितस्य च ।

संपाते देवतामेदाच्छ्राद्धयुग्मं समाचरेत् ॥

तत्रापि चादौ तीर्थयात्रां ततोवार्षिकयात्रां कार्यम् ।
तीर्थयात्रास्य तीर्थप्राप्त्यनन्तरमेव कर्त्तव्यत्वेन विलम्बायोगात् ।
दार्ष्टिक-अतोपात युगादि-मन्वादि-संक्रान्त्वादि-निमित्तकानि
तु यदि आमिन् हेन्ना वा तीर्थयात्रां क्रियते तदा पृथगीव
कार्याणि । तेषां पक्वाणसाध्यत्वेन द्रव्यभेदेन प्रसङ्गायोगात् ।
यदा तु तीर्थयात्रामपि पाकेन क्रियते तदा द्रव्यभेदाभावात् सर्वा-
सांच तद्देवतानां तीर्थयात्रा एव इष्टत्वात् प्रसङ्गात्तीर्थयात्रेणैव इत-
रसिद्धिः ।

दार्ष्टिकस्य * युगादेश्च दार्ष्टिकालभ्ययोगयोः ।

प्रसङ्गादितरस्यापि सिद्धेरुत्तरमाचरेत् ॥

इति कालादयोक्तेः ।

यदा तु केनचिद्विमित्तेन सर्वाणि दार्ष्टिकादीनि आमिन्
हेन्ना वा चिकीर्षति तदा आमिन् हेन्ना वा अनुष्ठितेन तीर्थयात्रे-

* अथ दार्ष्टिकशब्दस्य समानव्यायानां सर्वेषामुपपन्नकः ।

नित्ययात्रामपि यदि आमिन् हेन्ना वा क्रियते तदा तैथिं० पृथक् ।

यत्तु नादौ मुखतीर्थयात्रेषु नित्ययात्रादेवतानामिष्टत्वात् प्रसङ्गच्छिन्नतया नित्य-
यात्रां पृथक् न कर्त्तव्यमिति हेमाद्रिचोक्तम् । ततीर्थयात्रास्य अङ्गं कर्त्तव्यं द्रष्टव्यम् ।

तदुक्तं नागरखण्डे ।

नित्ययात्रां न कुर्वीत प्रसङ्गात् यत्र सिध्यति ।

यात्राकरे कृतेऽन्वयं नित्यत्वात् तत्र हापयेत् ।

इति

नेव तेषां सिद्धिरित्थादयोनिर्भयाः स्वयन्मूढाः ।

इदं तीर्थंश्राद्धं दशमासानन्तरं तीर्थं प्राप्नोति नियमेन कार्यम् ।

अन्तरा तु फलेच्छया कृताकृतम् ।

इति तीर्थंश्राद्धविधानम् ।

अथ तीर्थंश्राद्धे(देवताविचारः)सम्प्रदाननिर्णयः ।

सपिण्डीकरणदूहं यत्र यत्र प्रदीयते ।

पार्वणं तत्र कर्तव्यमेकोद्दिष्टं न कर्हिचित् ।

पित्रादीनां त्रयाणां तत्तीर्थे कार्यं तु पार्वणम् ॥

इति वचनात् पित्रादित्रयाणां तावत् पार्वणं कार्यम् ।

एवं मातामहादित्रयाणामपि पार्वणमेव ।

पितरोयत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहापि ।

अविशेषेण कर्तव्यं विशेषान्तरकं व्रजेत् ॥

इति गौतमोक्तेः ।

कर्षूसमन्वितं मुञ्जा तथाश्वाद्युषोऽश्वम् ।

प्रत्याष्टिकं च शेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिः ।

इति कात्यायनोक्तेः ।

एवं गयातिरिक्ततीर्थेषु श्राद्धं षड्देवत्वमिति स्मृतिरन्नावली-
कारादयो मेनिरे । अन्ये तु तीर्थादिसामान्यश्राद्धमुपक्रम्य

इविःशेषात्ततोमुष्टिमादायैकैकमाहतः ।
 क्रमशः पित्रपत्नीनां पिच्छनिर्वपणं चरेत् ।
 इति देवलस्मृतेर्मातृशामपि तीर्थे पार्वणं मन्थन्ते ।
 स्मृत्यर्चसारे तु विकल्प उक्तः ।
 गयायां मात्रादिपार्वणमावश्यकमुक्तं गयामाह्वारे ।
 अन्येष्टकासु हृदो च गयायां च स्मृतेऽहनि ।
 मात्रात्राहं पृथक् कुर्व्यादन्वत्र पतिना सह ॥

इति

एतच्च मात्रापार्वणं पित्रादिपिच्छानां पश्चिमभागे कार्य-
 मिति शाह्यायनः । एवं नवदेवत्वं भवति ।
 अन्ये तु मातामह्यादिपार्वणमपि पृथक् भवतीत्याहुः ।
 केचिदिच्छन्ति नारीणां पृथक् त्राहं महर्षयः ।
 इति चतुर्विंशतिमते, नारीणामिति सामान्योक्तेः ।
 पित्रादिनवदेवत्वं तथा द्वादशदेवतम् ।

इति अग्निपुराणोक्तेषु ।

अत्र देशाचारात् शिष्टाचाराच्च व्यवस्था द्रष्टव्या । एवं सति
 यदा षड्देवत्वं त्राहं क्रियते तदा मात्रमातामह्यादीनां पितृ-
 मातामहादिषु सपत्नीकत्वेन निगमेषु निर्देशः कार्यः ।

स्नेह भर्तृा समं त्राहं माता भुङ्क्ते सुधासमम् ।

पितामही च स्नेहैव स्नेहैव प्रपितामही ॥

इति बृहस्पतिना मात्रादीनां पित्रादिभिः सहभावेन देवता-

त्वोक्तेः ।

अश्वष्टकां तथा मातृश्राद्धं चैव मृतेऽहनि ।

एकोद्दिष्टं तथा मुञ्जा स्त्रीषु नान्यत् पृथक् भवेत् ।

इति शब्देन पृथक् श्राद्धं निषेधता अपृथक् भवेदित्यभ्य-
नुज्ञानाच्च ।

मात्रादीनां पृथक् श्राद्धपक्षेऽपि यदि ताः कृतसहगमना-
स्तदा भर्तारं तां च उद्दिश्य सहैव अयुग्मब्राह्मणभोजनं
कार्यम् । पिण्डोऽपि उभयोद्देशेन एक एव देयः ।

मृताहनि समासेन पिण्डनिर्वपणं पृथक् ।

नवश्राद्धं तु दम्पत्योरन्वारोहणएव तु ॥

इति लौगाक्षिस्मृतेः ।

अस्यार्थः । दम्पत्योरन्वारोहणेन निमित्तेन मृततिथ्येकत्वे

पिण्डनिर्वपणं श्राद्धं च उक्तप्रकारेण

द्विपिण्डकश्राद्धवत् समासेन स्यात् ।

नवश्राद्धं तु प्राक् सपिण्डीकरणात् पृथगेव ।

न तु समासेन ।

अत्र मृताहनि इति विशेषोपादानात् । मृततिथेर्भेदे तु

न समासः । किन्तु पृथगेव ।

अत्र नवश्राद्धे एव पृथक्त्वविधानाद्दर्शसांवत्सरिकतीर्थश्राद्धा-

दिषु परिसंख्यया समास एव अवगम्यते ।

एवमनेकासामन्वारोहणेऽपि विज्ञेयम् ।

यश्च स्मृत्यन्तरे —

एकचित्वां समारुढौ दम्पती निधनं गतौ ।

पृथक् आहं तयोः कुर्यादोदनं च पृथक् पृथक् ।

इति पृथक् आहविधानं तत्रवत्राहविषयम् । एवं मदन-
पारिजातकाराद्यामेनिरे । हेमाद्रिसु मृताहनि इत्यस्य परि-
संख्यापरिहाराय मृताहनीति यथाश्रुता(र्था) नुरोधेन सांवत्-
सरिकआहमात्रविषयमेतदित्याह । तेन तीर्थादौ पृथक् एवेद-
मिति प्रतीयते ।

अत्र यथाचारं व्यवस्था द्रष्टव्या । तदेतत् ससाधेन पिण्ड-
दानमापदिषयम् ।

तदाहान्निः स्मृतिरूपेण —

एकचित्वां समारुद्य मृतयोरेकवर्हिषि ।

पिचोः पिण्डान् पृथग् दद्यात् पिण्डं वापत्सु तत्सुतः ॥

इति

एककाले गतासूनां बहूनामथवा द्वयोः ।

तन्त्रेण अपणं कृत्वा आहं कुर्यात् पृथक् पृथक् ॥

इति स्मृतेः ।

तथा —

सपत्नमाहसपत्नप्रपितामहीभ्योऽपि तीर्थे दद्यात् ।

पितृपत्न्यः सर्वा मातर इति सुमन्तुना सर्वासां तासां माहृत्वाति-
देयात् । तत्रापि जनन्यादिस्नानीयत्राहृषे तत्पिण्डे च

तासामपि उद्देशेन तु पृथक् ।

अनेका मातरोयस्य तीर्थे चापरपश्चिमे ।

अर्घ्यदानं पृथक् कुर्यात् पिण्डमेकं तु निर्वपेत् ॥

इति गालवोक्तेः ।

श्रिष्टास्तु एतस्य अशक्तविषयतां मत्वा पृथगेव आहं पिण्ड
च कुर्वन्ति ।

तथा —

सपत्न्यमातामहेभ्योऽपि आहं कार्यम् । मातृसपत्नीनां सुम
न्तुना मातृत्वे अतिदिष्टे तत्पितृणामपि गौणमातामहत्वसिद्धेः ।
तदेतत् सर्वमुक्तं आहकल्पे हेमाद्रिणा ।

यदा तु नामापितृदत्तिका मनया विशिष्टे महालयादिकास्ते
गशादितीर्थविशेषे वा आहं कुर्यात् । तदा पुत्रवतीनामपुत्राणां
वा मातृसपत्नीनां आहं कुर्यात् । पुत्रवतीनामपि तासां आहं
कृपया खेदेन वा सपत्नीपुत्रत्वेन पाश्चिकाधिकारवत्त्वात् ।
एतेन पितृजननीष्वतिरिक्ताः पितामहपुत्रः पितामहजननी-
ष्वतिरिक्ताः प्रपितामहपुत्रोऽपि व्याख्याताः * ।

पितृष्वसुतयोरपि(आहं) कार्यम् । आचार्यादीनां च ।

* जननीसपत्नीनां गौणमातृत्वनिवृत्त्येन तेष्वनकानामपि
वीक्ष्येव मातामहआहं द्वैवतालमित्यपि निवृत्तं भवतीति भावः ।
यदा तु विशिष्टदेशाद्यादी नामापितृणां दत्तिका मनया आहं कर्तुं निश्चेत्तदा
पाश्चिकाधिकारवत्त्वात् तेषामपि कुर्यादिति तान्पर्यम् ।

सपत्नीभ्यः ।

आचार्यगुरुशिष्येभ्यः सखिभ्राताभ्य एव च ।

तत्पत्नीभ्यश्च सर्वाभ्यस्तथैव च जलाञ्जलीम् ॥

पिण्डांस्तेभ्यः सदा दद्यात् पृथग् भाद्रपदे नरः ।

तीर्थेषु चैव सर्वेषु माघमासे मघासु च ॥

इति चतुर्विंशतिमतात् ।

भ्रातयः पित्र्यसुतमातुलाद्याः ।

भविष्ये षण्णोऽपि विशेषः—

दौहित्रपुत्रदाराश्च ये कनिष्ठाःसहोदराः ।

निःसन्ताना मृता ये च तेभ्योऽप्यत्र प्रदीयते ॥

दद्यातातपोऽपि —

प्रीत्या त्रासं तु कर्त्तव्यं सर्वेषां बर्चिसिद्धिनाम् ।

एवं कुर्वन्वरः सम्यक् महतीं श्रियमाप्नुयात् ॥

बर्चिसिद्धिनो ब्रह्मचारियत्वाद्यः । अत्र सामान्बोक्तावपि

सपत्नीभ्य एव ते प्राञ्जाः ।

अत्र पित्र्यादिपत्नीभ्यः पृथगैव देयम् । तत्पत्नीभ्यश्चेति
पूर्वोक्तवचनात् । एतेषां सर्वेषामेकोद्दिष्टमेव भवति ।

सपिण्डीकरवाक्यं पित्रोरेव हि पार्वणम् ।

पित्र्यभ्रातृमातृशामिकोद्दिष्टं सदैव हि ॥

इति जातुकर्षोक्तेः ।

सपिण्डीकरवाक्यं यत्र यत्र प्रदीयते ।

आने भगिन्धे पुत्राय स्वामिने मातुलाय च ।

मित्राय गुरवे आचमिकीदृष्टं न पार्वणम् ॥

इति सुमन्तूत्तरे ।

अत्र मातृपदं सपत्नमातृपरम् सुख्यमातुः पार्वणविधानात् ।

पितृव्यादिसमभिव्याहाराच्च इति हेमाद्रिराह ।

यत्तु—

पितृव्यभ्रातृमातृषामपुत्राणां तथैव च ।

मातामहस्यापुत्रस्य आद्यादि पितृवद् भवेत् ॥

इति वचनं । तदावश्यकतया तुल्यत्वज्ञापनार्थं न तु पार्वणविधानेन तुल्यत्वज्ञापनार्थम् ।

अत्र मातामहः सापत्नो ज्ञेयः सुख्यस्य पार्वणविधानात् ।

—

अथ पार्वणोद्देश्यानां निवेशक्रमः ।

तत्र सत्त्वप्रतः —

पितृणां प्रथमं दानं मातृणां तदनन्तरम् ।

ततो मातामहानां च पितृव्यस्य सुतस्य च ॥

हागलेयः—

अथाहि वीवसाः कार्या उदावादी प्रकीर्तिताः ।

सर्वेषु हि मध्वसा नाम्नाः कार्यासु मातरः ॥

यसु—

पितृमातामहावादी मातरस्तदनन्तरम् ।

तर्पणैः श्राद्धैश्चाद्ये तीर्थे चार्थं क्रमः श्रुतः ॥

इति श्रुतिरक्षावलीकारेषोऽप्युक्तं वचनम् ।

तत् तेनेव निर्मूलत्वोक्तेरपेक्षम् । अतएव अन्तर्निवेशं निवे-
धति उच्यते —

अन्तर्मातामहान् कृत्वा मातृणां यः प्रयच्छति ।

स मूढो नरकं याति यावदाभूतसंग्रहम् ॥

जावालोऽपि—

अन्ते निवेशयेद् यसु मातुः श्राद्धेषु मानवः ।

स मूढो नरकं याति काकशूत्रमवाक्शिराः ॥

तस्मात्तीर्थादौ पितृपार्वणानन्तरमेव मातृपार्वणं कार्थ्यम् ।

अनेनैव न्यायेन मातामहपार्वणानन्तरमेव मातामहीपार्वणम् ।

पत्न्यादौर्णां तु तर्पणोक्तएव क्रमोऽप्युक्तः ।

अत्र, पितृमातामहपार्वणे नित्ये । अन्यानि तु पार्वणैको-
हिष्ठानि काम्यानि यथाशक्ति कार्थ्याणि न तु आवश्यकानि ।
एवं पार्वणैकोहिष्ठानामनेकेषां बुगपत् प्राप्ती . तन्मैत्र्यं पार्वणं
कुर्यात् ।

बहूनामथवा दाभ्यां श्राद्धं चेत् स्यात् समीहनि ।

तन्मैत्र्यं अपरं कृत्वा श्राद्धं कुर्यात् पृथक् पृथक् ॥

इति पुस्तकस्योक्तेः

पार्वणानि निर्वर्त्य पञ्चादेकोद्दिष्टानि कार्याणि ।

यद्येकत्र भवेत् प्राप्त * मेकोद्दिष्टं च पार्वणम् ।

पार्वणं तत्र निर्वर्त्य एकोद्दिष्टं समा(चरेत्) पयेत् ॥

इति मरीच्युक्तेः ।

एतच्च शक्ती सत्याम् । अशक्ती तु पार्वणैकोद्दिष्टानि तन्नेष
कुर्यात् ।

एकोद्दिष्टेषु शक्ती प्रत्येकं ब्राह्मणभोजनम् । अशक्ती तु
एकस्मिन्नपि ब्राह्मणे सम्पूज्य भोजयित्वा अर्घ्यपिण्डान् पृथक्
पृथक् दद्यात् † ।

तथाच चतुर्विंशतिमतम् —

पाचार्यगुरुशिष्येभ्य इत्युपक्रमस्य ।

तीर्थेषु चैव सर्वेषु माघमासे मघासु च ।

एकस्मिन् ब्राह्मणे सर्वानाचार्यादीन् प्रपूजयेत् ॥

इति

अर्घ्याणि चैव पिण्डांसु सदा दद्यात् पृथक् पृथक् ।

इति च

एवं शक्ती सत्यां वैश्वदेवमपि प्रतिपार्वणं पृथक् कार्यम् ।

अशक्ती तु तन्नेष कार्यम् ।

कासभेदे न तन्त्रं स्वादेशभेदे न चैव हि ।

* भवेत् प्राप्तमित्यत्र भवेयातामित्याकरे पाठः ।

† अशक्ती तु एकस्मिन्नपि ब्राह्मणे सर्वाण्येकोद्दिष्टानि इत्याकरे पाठः ।

तस्मात्तन्मविधानात्तु योगपद्यं प्रतीयते ॥
इति संपदे देवकासौम्ये देवतन्माभिधानात् ।
मातामहीनामप्येवं तन्मं वा वैश्वदेविकम् ।

इति कात्यायनसूत्रोक्तेः ।

यदा तु अन्यप्रेरितस्तीर्थं गच्छति द्रव्यलिप्तया । सोऽपि
तत्पित्रादिभ्यः पूर्वं श्राद्धं कृत्वा पश्चात् स्रपितृभ्यः कुर्यात् ।
उपपादितं चैतत् हेमाद्रिणा श्राद्धकल्पे ।

अतएव वायुपुराणे —

स्वधनदानेन प्रेतप्रेरितस्य कस्यचिद्विजो गयां गतस्य चादौ
प्रेताय पिण्डदानं ततः स्रपितृभ्य इत्युक्तम् ।
आदौ गत्वा गयाशीर्षे प्रेतराजाय पिण्डकम् ।
समदाहन्तुभिः श्राद्धं स्रपितृभ्यस्ततो ददौ ॥ ७

इति

वामनपुराणेऽपि तदेव प्रकृतम्—

पिण्डनिर्वपणं तत्र प्रेतानामनुपूर्वशः ।
चकार च सदायादान् पितृंश्चक्रे स्वमन्त(रान्) रम् ॥

इति

विधवा तु भर्तृपार्वणं स्रपितृपार्वणं च कुर्यात् ।
स्वभर्तृपश्रुतिद्विभ्यः स्रपितृभ्यस्तथैव च ।
विधवा कारयेच्छ्राद्धं यथाकालमतन्द्रिता ।

इति श्रुतिदर्पशांतेः ।

तथैव चिभ्य एव ।

यथाकालं यत्र तीर्थमहाशयादौ .अनेकदैवत्वं विहितं तत्रे-
त्यर्थः ।

अत्र पित्र्याहं पितुः पुत्रपौत्राभावविषयम् । इति दिवो-
दासः ।

अन्ते तु—

पुत्रादिमतोऽपि भवति । अपुत्रा पुत्रवत्पत्नी इति वच-
नस्यवतिप्रत्ययेन प्रकरणानुरोधात् आहक्रियातुल्यताभिधानात्
पुत्रस्य च स्वपितृमातामहपार्वणयोरधिकारात् अपुत्रां प्रति
व तत्पितृादीनां भर्त्रादिरूपत्वात् तन्मातामहादीनां च पित्रा-
दिरूपत्वात् पुत्रवतामपुत्राणां वा स्वपित्रादीनां तीर्थयात्रादौ
पुत्रवदेव विधवाया अपि अधिकारावगमात् । अपुत्राणामेव
इति विशेषकृत्यभावाच्च । इत्याहुः ।

अनु एवं पुत्रस्य मातामहत्वादिरूपेण तच्छ्राद्धे अधिकारा-
देतस्या अपि तत्त्वेनेव ज्ञातुं पित्रत्वादिना । मैवम् । एकस्यापि
सम्बन्धिभेदेन परिधिवत् सम्बन्धितावच्छेदकरूपभेदात् । यं प्रति
धेन रूपेण सम्बन्धिता तं प्रति तेनेव उद्देश्यत्वात् । तावतापि
वस्तुतःक्रियातुल्यतानिर्वाहात् । ततश्च यथा पुत्रं प्रति पित्रत्वादिना

* यद्यपि साधिकारिकत्वात् स्वपितृयास्यमनरक्तता चादी वस्यते
तथापि उद्देश्यताभावाद् वाचायाः परस्त्रीवत्त्वेन तदननरमुपक्रियन्तभावाच्च
स्वपितृयाहं पत्नादिति भावः ।

उद्देशानामपि एतां प्रति भर्तृत्वादिना उद्देश्यत्वं । तथा माता-
महत्वादिना उद्देशानामपि पित्रत्वादिना भविष्यति । एतदुपोद्दे-
श्यतावन्मैव हि स्वभर्तृप्रभृतीति वचनं । तस्मादिधवाया भर्तृपार्वचं
पित्रपार्वचं च आवश्यकम् । आवश्यकत्वाद्यैव अतन्निरीत्युक्तम् ।

यत्—

भर्तृपार्वचं तु या नारी मीच्यात् पार्वचमाचरेत् ।

न तेन तृप्यते भर्ता कृत्वा तु नरकं व्रजेत् ॥

इति वचनं ।

तत् अथादे एकोद्दिष्टपक्षप्रथमार्थम् । न तु सर्वथा पार्वच-
निवेधार्यम् । अन्यथा स्वभर्तृप्रभृतिविभ्य इति वचनं निर्वि-
षयं स्यात् । यस्यासु ऋषुरो जीवति सा भर्तृतत्पितामहप्रपि-
तामहेभ्यः कुर्यात् ।

ऋषुर-तत्पित्रोर्जीवतीर्भर्तृ-तत्प्रपितामहप्रपितामहेभ्यो-
दद्यात् । एवं मृतऋष्यादेः ऋष्यादिपार्वचमपि कृताकृतम् ।
एवं च नवदेवत्वं भवति । केचिन्मृतमातृकायाः अमातृ-
पार्वचमपि भवति इति द्वादशदेवत्वमाहुः ।

अपरे अमातामहपार्वचिन सह पञ्चदशदेवत्वमाहुः ।

अन्ये अमातामहीपार्वचिन सह अष्टादशदेवत्वं मन्वन्ती ।

एतन्नवमपुत्रविषयमिति युक्तं प्रतिभाति ।

तथापि आषाढजीवने द्वादशोपासोपच ।

भर्तृमातामहादीनां तु त्रासप्रसङ्ग एव नास्ति ।

स्रष्ट्रादिमात्रादिपार्वणशोरकरणे भर्तृपितृपार्वणयोरेव यथायथं
सपत्नीकानामिति भर्तादीनां विशेषणं प्रयोज्यम् ।

अन्येषां तु एकोद्दिष्टान्येव ।

अथ यथादेशाचारं व्यवस्येयम् ।

तथाच संग्रहे —

चत्वारः पार्वणाः कार्या विधवायाः सदैव हि ।

स्वभर्तृशशुरादीनां मातापित्रोस्तथैव च ॥

ततो मातामहानां च शशूराणां च विशेषतः ।

मातामहीनामप्येवं कुलधर्मानुसारतः ॥

इति

जीवत्पितृकेणापि तीर्थे स्वपितृपितृादिभ्यः श्राद्धं कर्त्तव्य-
मित्युक्तं मनुना ।

धियमाषि(ऽपि) तु पितरि पूर्वेषामेव निर्वपेत् ।

इति

श्रुत्यन्तरे—

इष्टौ तीर्थे च संन्यस्ते पतिते तु विशेषतः * ।

येभ्यएव पिता दद्यात्तेभ्योदद्यात् स्वयं सुतः ।

स्वयमिति स्वाधिकारिता उच्यते ।

भविष्यपुराणे तु ।

जीवत्पितृकः पितामहप्रपितामहयोरेव दद्यादित्युक्तम् ।

* तानि च पतिते सति इत्याकरे पाठः ।

जीवमाने न देयं खाद् यन्नाद् भरतसत्तम ।
तस्माज्जीवत्यिता कुर्याद्दहाभ्यामिव न संशयः ।

इति

विष्णुरत्र विशेषमाह —

पितरि जीवति यः त्राहं कुर्यात् । पिता तेषां कुर्यात्
स तेषां कुर्यात् । पितरि पितामहे च जीवति तेषां पितामहः
कुर्यात् स तेषां कुर्यात् । त्रिषु जीवन्तु नैव कुर्यात् । यस्तु
पिता प्रेतः स्यात् । पितामहे प्रपितामहे च जीवति पित्रे
पिच्छं निधाय प्रपितामहात् पराभ्यां दद्यात् । यस्तु पिता
पितामहश्च प्रेती स्याताम् । स ताभ्यां पिच्छी दत्त्वा पितामहात्
पराभ्यां हाभ्यां दद्यात् ।

मातामहानामप्येवं त्राहं कुर्याद्विचक्षणः ।

मन्त्रोद्देशे च यथान्यायं शेषाणां मन्त्रवर्जितम् ।

एवमिति । पितरि जीवति यः त्राहं कुर्यादित्यत्र अति-
देयः । तथाच मातामहे जीवति तेषां मातामहः कुर्यात्तेषां
कुर्यादित्यादि योज्यम् । मातृजीवनेऽपि एवमेव । न्याय-
साम्यात् ।

ततश्च जीवत्यित्यत्रः पित्रपित्नादिभ्यस्त्रिभ्योदत्त्वा यदि मृत-
मातृवृक्षदा स्वमात्रादिभ्यो दद्यात् । मातृसन्नावे पितामहादिभ्य-
स्त्रिभ्यो दत्त्वा स्वमातामहादिभ्यो दद्यात् । मातामहसन्नावे
मातृपितामहादिभ्यस्त्रिभ्यो दद्यादिति फलितार्थः ।

न च येभ्य एव पिता दद्यादिति वचनविरोधः ।

मातृमातामहाशब्दयोः सम्बन्धिग्रहत्वात् पुत्रसम्बन्धानामिव
मात्रादीनां मातामहादीनां च यत्तच्छब्दवाच्यत्वेन ऐक्यात् तच्छब्दे
देवतात्वमिति व्याख्यानात् । ततश्च जीवत्पितृकस्य स्वसम्बन्धि-
मातृमातामहादीनामिव आद्यमिति ।

तदपेक्षसम्—

यच्छब्दवाच्येभ्यस्तच्छब्दवाच्येभ्य इति व्याख्याने यत्तच्छब्दयो-
र्लक्षणापत्तेः । पितृपितृादि-विषये श्रुत्यर्थ-सम्भवेन युगपद्भूति-
इयकस्यानापसङ्गाच्च ।

किञ्च—

अत्र यत्तच्छब्दाभ्यामिव वाक्ये निर्देशः ।

सोऽपि येभ्यः पितेति पितृप्रतियोगिकत्वेन । न तु स्वप्रति-
योगिकत्वेन । तथाच स्वसम्बन्धिग्रहत्वात् पुत्रसम्बन्धिमात्रादि-
प्राप्तिः । तस्मात् सृतमातृकस्यापि जीवत्पितृकस्य तीर्ष्याद्ये
पितृसम्बन्धां मातादयस्तत्सम्बन्धा एव मातामहादयश्च आद्य-
देवता न तु स्वसम्बन्धा इति निष्कर्षः ।

समातुश्च पितृपत्नीत्वेन एकोद्दिष्टम् । एवं समातामहाद्यापि
पितृशशुरत्वेन एकोद्दिष्टमेव ।

इति सर्वं समञ्जसम् ।

अत्र जीवत्पितृकोऽपि साम्प्रित्येतीर्षे आद्यं कुर्वति ।
न तु निरग्निः ।

न जीवत्पितृकः कुर्याच्छास्त्रमन्विते द्विजः ।

वेभ्यएव पिता दद्यात्तेभ्यः कुर्यात्तु (कुर्यात्) साम्बिकः ।

इति श्रुतेः ।

साम्बिकः श्रुतेन श्राद्धेन वा चाम्बिका ।

जीवत्पितृकः साम्बिकेव तीर्थे श्राद्धं कुर्यादिति मदन-
पारिजातकारादयः ।

साम्बिकानामपि-मैत्रायणोद्य-सूत्रोपजीविनामिव । न तु सर्वेषां ।
वहेते जीवतः पितु रिति ।

पूर्वोक्तवचनस्य तत्परिशिष्ट एव श्रवणादिति, श्रुतिरक्षा-
वलीकारदिवोदासाद्याः । इदं मतद्वयमपि अयुक्तम् ।

कुर्यादहरहः श्राद्धं प्रमीतपितृको द्विजः ।

साम्बिकोऽनम्बिकोवापि तीर्थेषु तु विधेयतः ॥

इति उग्रनःश्रुतिविरोधात् ।

तस्मात् साम्बिकानम्बिकयोरुभयोरपि तीर्थश्राद्धे अधिकारः ।

न जीवत्पितृकः कुर्यादिति सोमन्तवं निषेधवचनं तु

अन्वितरहितः पिच्छपितृयज्ञविधिना श्राद्धं न कुर्यात् ।

साम्बिकेव तु त्रिहधिना कुर्यादित्येतत्परम् । *

ततश्च जीवत्पितृकस्य साम्बिकेनमेव तीर्थश्राद्धे अधिकार

इति सिद्धम् । †

* वहेते इतिवचनं च यद्यपि मैत्रायणोद्यपरिशिष्ट एव युक्तं । तथापि तत्
उग्रजीवचनस्य इही तीर्थे च इत्यादि मदनशास्त्रतद्वचनानाञ्च साधारणान् सर्व-
साधारणसाधारणतयेव व्याख्यं वम् ।

यदा तु मृतपितृकोऽपि जीवन्मातृकस्तदा मातृपार्वच-
लोपएव । किन्तु तत्र यथायोग्यं सपत्नीकानामिति पित्रादि-
विशेषणं योग्यम् । एवं च नोक्तदोषावकाशः । एवं मातामह-
जीवने मातामहीजीवनेऽपि ज्ञेयम् ।

पितृवर्गे मातृवर्गे तथा मातामहस्य च ॥
जीवेशेद् यदि वर्गाद्यस्तद्वर्गे तु परित्यजेत् ॥

इति गान्धर्वीः ।

पितृवर्गं इत्येतदभावस्यादिविषयम् । जीवत्पितृकस्य तीर्थादी-
न्वाहाधिकाराभिधानात् * । एवं मातृवर्गेऽपि ।

एवं पार्वचीकोद्दिष्टोद्देश्येभ्यः किण्वान् दत्त्वा पश्चात् सामान्य-
पिण्डो देवः ।

तदाह देवस्यः—

ततः पिण्डमुपादाय संस्कृतासंस्कृतस्य(च)वा ।
प्रातिशर्गस्य कृतस्य सामान्यमिति निर्वपेत् ॥

इतीति ।

वक्ष्यमाणमन्त्रेण । स च मन्त्रः —

पितृवंशे मृता ये च इत्यादिः ।

तेषां पिण्डो मया दत्तोऽद्य उपतिष्ठताम् ।

* तीर्थं चैतिवचनाजीवत्पितृकस्यापि पितृपित्रादिपार्वचसीकृता-
दित्याकरे पाठः ।

इत्यन्तः * । अत्र श्लोकद्वयस्य एकार्थत्वादेकमन्वयम् ।
तावतैव वाक्यार्थपरिसमाप्तेः ।

तथा —

आ ब्रह्मचो ये पितृवंशजाता
मातृस्यया वंशभवा मदीयाः ।
कुलद्वये ये मम दासभूता
भृत्वास्तथैवाश्रितसेवकाश्च ॥
मित्राश्चि सख्यः पश्यन्तु वृथाः
सृष्टाश्च दृष्टाश्च कर्तोपकाराः ।
जन्मान्तरे ये मम सङ्गताश्च
तेभ्यः स्वघापिण्डमहं ददामि ।
इत्यनेन मन्वान्तरेणापि पिण्डान्तरं दयम् ।
अस्यापि श्लोकद्वयस्य एकार्थत्वादेकमन्वयत्वं ज्ञेयम् ।

* अथा —

पितृवंशे जाता ये च मातृवंशे च ये जाताः ।
गुरुगुरुद्वयभूता ये चान्ते वाश्रयिताः ।
ये मे कुले कुलपिण्डाः पुत्रद्वयविरजिताः ।
क्षियाणोपमताश्चैव जात्यन्थाः पश्यन्तु वृथा ।
विदुषाचामगर्भाश्च, ज्ञाताज्ञाताः कुले मम ।
तेषां पिण्डं मयादानीञ्चप्य उपतिष्ठताम् ॥

एवं पिण्डदानं कृत्वा ब्राह्मणानुमज्जनात् त्राहं स्वसूक्त-
विधिना समापयेत् ।

यस्तु एवं विस्तृतश्राद्धे अशक्तिः ।

तावतः कालस्य अभावोवा स एवं संक्षिप्तश्राहं कुर्यात् ।
तद् यथा ।

अशक्त्या संक्षिप्तश्राहमहं करिष्ये ।

इति संकल्पः—

ॐ पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
माता पितामही चैव तथैव प्रपितामही ।
मातामहस्तपिता च प्रमातामहकादयः ।
मातामही च तच्छूराच्छूरादिस्तथैव च ।
तेषां पिण्डं मया दत्तमच्यमुपतिष्ठताम् ॥

इति मन्त्रेषु एकं पिण्डं दद्यात् ॥

इति श्रीमद्मन्त्रभट्ट-विरचिते विधानपारिजाते तीर्थश्राद्धदेव-
ताविधानम् ।

अथ प्रसङ्गादस्त्रिषेपविधानम् ।

—

अथ काशमाह गौतमः —

अस्त्रं गतं गुरोर्मुक्ते तदा मारिषे मस्त्रिषुषे ।
गङ्गायामस्त्रिषेपं न कुर्व्यात्प्रनुरन्वधीत् ॥

तथा—

अस्त्रिषेपं गयान्नाहं त्राहं चापरपञ्चकम् ।
प्रथमाब्दे न कुर्वीत यदि न स्यात् सपिण्डनम् ।
अस्त्रेऽपि तु सपिण्डने ।

इति कश्चित् पाठः ।

तथा—

अस्त्रिषेपं गयान्नाहं त्राहं चापरपञ्चकम् ।
प्रथमाब्देऽपि कुर्वीत यदि स्यात्प्रतिमान् सुतः ॥
अतं यस्मिन् देहिकमिति चतुर्थपाहं वेचित् पठन्ति ।
एवं विद्वद्वचनात् यथान्नाहं व्यवस्था वेदितव्या ।
दशमहाभ्यन्तरे यस्मिन् गङ्गातोयेऽस्त्रि मज्जति ।
गङ्गायां मरिषे यादृक् तादृक् फलमवाप्नुयात् ।

इति श्रुतेः ।

अथ अन्योऽपि विशेषः स्कान्दे—

मातुः कुलं पितृकुलं वर्जयित्वा नराधमः ।
अस्यीन्धन्यकुलोत्थानि नीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

इति

निषेधोऽयं द्रव्यादिसोभविषयः ।

अस्थीनि मातापितृवंशजानि नयन्ति गङ्गामपि ये कदाचित् ।
सद्दान्धवस्थापि दयाभिभूता स्तेषां च तीर्थानि फलप्रदानि ।

इति

अन्यस्यापि नरस्यास्त्रि गङ्गायां न्यस्य पूरुषः ।

दयया चाश्वमेधस्य फलमाप्नोत्वसंशयः ॥

इति च विशेषोक्तेः ।

अत्र यद्यपि अस्थिवेषस्य सामान्यतः स्वर्गप्राप्तिः फलं तथापि
तीर्थतारतम्यात्तत्र तद्देजात्वं ज्ञेयम् ।

गङ्गायां तु विशेषो ब्रह्माण्डे —

यस्मिन् काले मृणामस्त्रि गङ्गायां क्षिप्यते नरैः ।

तं कालमादितः कृत्वा ब्रह्मलोके महीयते * ॥

* सप्तलोकं भवेत् स्थितिरिति चिन्तनीयती पाठः ।

अथ उत्तरावधेरनुक्तेः कल्याण एव चरुषिः प्रतीयते ।

धोम्वत्वात् ।

ब्रह्मलोकेषु यस्यास्त्रि उच्यते पुण्यकर्षणः ।

न तस्य पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकात् समाप्तमात् ।

इति वचनात् ।

दिधिरपि तत्रैव —

आत्वा ततः पञ्चग(व्ये) वेन सिद्धा

द्विरक्षामध्वान्प्रतिलेन योज्य ।

ततस्तु सृत्पिण्डपुटे निधाय

पश्चेद्दिग्ं प्रेतगणोपगूठाम् * ॥

नमोऽस्तु धर्माय वदन् प्रविश्य

तीर्थं स मे प्रीत इति चिपिच ।

आत्वा तद्योत्तीर्थ्य दिवाकारं च

दृष्ट्वा प्रदद्याद्य दक्षिणां तु ॥

एवं कृते प्रेतपुरे स्थितस्त

स्वर्गे गतिस्तस्य महेन्द्रतुल्या ।

पञ्चगवं पञ्चगव्यम् ।

अत्र महेन्द्रतुल्या स्वर्गं गतिरिति यदुक्तं तद् गङ्गाव्यतिरिक्त-
तीर्थविषयम् ।

तत्र (गङ्गायां) ब्रह्मलोकप्राप्तेरुक्तत्वात् ।

इदं कर्म तीर्थविधेः पुरतः कार्यमिति दिवोदासः ।

यदा कदाचित् कार्यमित्यन्ये ।

यस्तु तीर्थफलोद्देशेन तीर्थं गच्छन् अनुषङ्गेन चक्षीनि मयति ।

स सकलतीर्थकृत्यसमापनानन्तरमस्त्रिषेपं कुर्यात् ।

* दक्षिणा दिग्निर्घः ।

यसु मृतस्य स्वर्गादिकामनया अस्थौनि नयति स पूर्व-
मेव अस्थिचेषं कृत्वा तीर्थनिमित्तककर्माणि कुर्यादित्यपरे ।
अथ यथान्नहं व्यवस्थेयम् ।

अथ प्रसङ्गादस्थ्यानयनादिप्रकारो लिख्यते ।

शौनकीये —

शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि अस्थिशुद्धिविधिं क्रमात् ।
ग्रामादहिस्ततोगत्वा स्नानं कुर्यात् सचेलकम् ।
प्रोक्षयेत् पञ्चगव्येन तत्तन्मन्त्रैर्विचक्षणः ।
अस्थिनिखननभूमिं * पञ्चगव्येन तत्तत्प्रकाशकमन्त्रैः प्रोक्षे-
दित्यर्थः ।

* अथ अस्थौनि निष्पातानि उच्यन्ते तां भूमिनिषेधः ।

उपसर्पादिभिर्मन्त्रैः * प्रार्थनं सुननं तथा ।
 वृत्तिकोहरणं चास्यां षडक्षं च यथाक्रमम् ॥
 उपसर्पादीनां चतसृणां (चतुर्णां) षडक्षविस्त्रिष्टुप्छन्दः पितरी-
 देवता भूपार्यनसुननवृत्तिकोहरणास्थिषडक्षिणु विनियोगः । एव-
 मस्थीनि गृहीत्वा —

ततो जलाशयं गत्वा स्नानं कुर्याद् यथाविधि ।
 अस्थिशुद्धिं ततः कुर्यादेतोन्विन्द्रेतिमन्त्रतः ॥
 सृष्ट्वा सृष्ट्वा ततः स्नानं पञ्चगव्येन शुध्यति ।
 दश स्नानानि कुर्यात् तत्तन्मन्त्रैर्विचक्षणः ॥
 गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
 भस्म-मृन्-मध्ववादीनि मन्त्रस्नानानि वै दश ॥

* चतुर्भिरित्यर्थः ।

प्रथोनि तथैव वचामाचक्षतः ।

ते च यथा —

उपसर्पं मातरं भूमिमतासुदव्यचमं पृथिवीं सुजेवात् ॥
 ऊर्ध्वमदा युवतिर्दक्षिणावत एवात्वां पातुं निरुन्नेवपस्यात् ॥ १०
 उच्छ्वसस्य पृथिवि मा निवाधयाः नृपायमास्ते भव नृपवचनाः ।
 माता पुत्र यथा मिवाधेन भूम ऊर्ध्वे ॥ ११
 उच्छ्वसमाना पृथिवीं सु तिष्ठतु महत्तं मित उप दि ययताम् ।
 ते गृह्णामी हनयुतां भवन्तु विद्यादास्ते प्रवचाः मन्वतः ॥ १२
 उते जभामि पृथिवीं तन् परीम तां निदधन्वी चक्षु रिवत् ।
 रतां स्तृणां पितरं धारयन् तेषां यमः मादना ते मिनोत् ॥ १३

कुशैः सर्वाजयेदस्त्रीन्यतोदेवेति * मन्वतः ।

एतोन्विन्द्र शुचीवेति नतमंह इति त्वय ।

पावमानी ममाने च रुद्रसूक्तं † यथाक्रमम् ।

एतत् सूक्तं पठेद्दिहान् शुचिर्भवति नान्यथा ॥

पत्रायं प्रयोगः—

नित्यकर्म निर्वर्त्य अस्थिनिखननभूमिं गत्वा सचेत् ज्ञात्वा
तां भूमिं पञ्चगव्येन मन्त्रैः संप्रोक्ष्य उपसर्पेत्यादिमन्त्रचतु-
ष्टयेन क्रमेण भूप्रार्थनखननमृत्तिकोहरवास्थिप्रहणानि कृत्वा पुन-
र्जलाशयं गत्वा तत्र अस्थिसहितः ज्ञात्वा पञ्चगव्येन अस्त्रीनि
एतोन्विन्द्र इति सूक्तेन प्रक्षाल्य शुद्धोदकेन पुनः आपयेत् ।

ततः साखिर्दशज्ञानानि कुर्यात् । तद् यथा

* चतोदिवा अवनु नो यतोविचुविचक्रमे ।

पृथिव्याः सप्त धामभिः ।

— १ म० २२ सू० १६ अक्ष ।

† कद्रुदाय प्रथितसि नोद्भृज्जाव वन्वसे ।

वीचेन प्रसमंशदे ।

इत्यादिकर्मकोनचत्वाविंशत्यसंख्यकस्यनात्मकम् अक्षेर् इत्यम् ।

गायत्र्या ॐ गोमृचे १ । गन्धहारामिति गोमवेन । ॐ चाप्याव-
पयसा । दधिकाव् १ इति दध्ना । घृतं मिमिचे वा इति खेति
घृतेन । उवस्य त्वेति ॥ कुयोदवेन । मा नः सोम इति ॥

* ॐ भृभंभः सः तत् सवितुर्देव्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।

धियो यो नः प्रचोदयात् ।

† गन्धहारां दुराधर्षां निम्बपुष्टां शरीरिणीम् ।

हृन्तरीं सर्वभूतानां तामिहोपसृष्टे विद्यम् ।

‡ चाप्यायस्य समीतु ते विद्यतः सोम उच्यते ।

भवा वाजस्य संगमे ।

— अ० १२ न० ११२ ।

चाप्यायस्य सदितमस्य सोम विद्येभि रश्चभिः ।

भवा नः समवसतः सखा उभे ।

— अ० १२ न० ११४ ।

चनयोरिकतरं स्वमाखानुसारिच याच्यम् ।

§ दधिकाव्चो चकारिचं त्रिचोरचक्य वाजिनम् ।

सुरभिर्ना सुखाकरत् प्रच चायूषि तारिवत् ।

— अ० ४ न० १२ अ० ६ ।

¶ घृतं मिमिचे घृतमस्य योनिर्घृते चितो घृतमस्य धातु ।

चनुचधमाव उ मादयस्य साहाजत उवम वचि उच्यम् ।

— अ० २ न० १ अ० ११ ।

॥ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽन्विमोवांपुष्पां पूषोऽस्यभामादहे ।

७० मा नः सोमे नमये मा न चायुषि (चायी) मा नो नोषु मा नो चनेषु वीरिषः ।

मा नो वीराम् वद्र भामितो वभीर्द्विचनः मदमिन्ना उवाजये ।

— अ० १६ न० १६ ।

भक्षणा । अन्नक्रान्ते * इत्यादिभिर्मृदा । मधु वाता इति †
मधुना । आपोहिष्ठेति ‡ शुचीदकेन । एवं दश ज्ञानानि
विधाय शुद्धभूमावस्थीनि संस्थाप्य कुत्रपिच्छूलैर्मर्जयेत् ।

तत्र मन्त्राः —

एतोन्विन्द्रमिति सूक्तम् § शुचि वोहया इति सूक्तम् ¶ ।

* अन्नक्रान्ते रयक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुन्धरे ।

शक्तिके हर मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।

उभृतासि वराह्येण कृच्छेन शतबाहुना ।

आह्वय मम गात्राणि सर्वं पापं प्रमोचय ॥

† मधुवाता कृतायते० मधु चरन्ति सिन्धवः ।

माधीर्नः सन्धोवधीः । २७

‡ मधुजज्ञ सुतीवसीः मधुमत् पार्थिवं रजः ।

मधुधीरस्तु नः पिता । २८

§ मधुमाज्ञो वनन्वतिः मधुमाष्टु चस्तु मूर्ध्नी ।

माधीर्गावो भवन्तु नः । २९

१२ अ २७ म ।

¶ आपोहिष्ठा मयोभुवसा-न ऊर्ध्वं दधातन ।

महे रणाय चक्षसे । ५०

शीवः शिवतमोसकरस्य भाजयतेह नः ।

उग्रतीरिव मातरः । ५१

मत्सा चरं ममाम वो यस्य चयाय जिन्वथ । आपो ज्ञमयथाच नः ।

§ एतोन्विन्द्रं सवाम शुद्धं शुद्धेन सात्मा ।

५२ म ११ अ यजुः ।

¶ शुद्धैवक्ष्येर्वाह्यांसं शुद्धपात्रीर्वात्मजम् ।

८ म २५ सू ७ अक्ष ।

¶ शुचीवो इत्या मवतः शुचीनां शुचि हिमोन्वन्धर शुचिभ्यः ।

नतमं ह इति सूत्रम् ० । इति वा इति मे मम इति सूत्रम् ॥

अतिस सत्यमतमाप आयुषिजन्मानः सुखयः पावकाः ।

— म० ० सु० १६ ख० १९ ।

० नतमं ह न दुरितं देनासी अष्टमस्यै ।

सज्जीवसी यमस्यैमा मिषो नयति बद्धस्यै अतिविषः ।

नतमं ह न दुरितं कुतश्चन नारातयकितिकर्मह याचिन्नुः ।

विद्या इदञ्जाहरसी विधाधसे यं सुगीपा रचामि मङ्गलस्यते ।

एतयोरेकतरं स्वमाखीकं वेदितव्यम् ।

† इति वा इति मे ममी नाम्नं मनुवाजिति ।

कुविलोमस्यापामिति । १

प्रवाताइव दीधत उन्ना पीता अय सत ।

कुवित् — १

उन्ना पीता अयसतरस मन्दाइवाजवः ।

कुवित् — २

उप नामतिरक्षित वाग्ना पुषमिबप्रियम् ।

कुवित् — ४

अह तटेव बभ्रु पर्यचामि उदामतिम् ।

कुवित् — ३

महि मे अचिपइनाञ्जात् सुः पच कटवः ।

कुवित् — ६

महि मे रीदसी उमे अन्व पचं अनप्रति ।

कुवित् — ७

अभिया, महिना भुव मभीमा इयिषी महीम् ।

कुवित् — ८

इन्नाहं इयिषी मिमां निदधासीह वेदया ।

कुवित् — १

यदन्ति यच्च दूरक * इत्याद्याः पावमान्यः ॥

चोषन्ति पृथिवीमर्षं जंघनागीह वेहवा ।

कुर्वन् — १०

दिविमे चन्वः पक्षोऽधीचन्वमचीकषम् ।

कुर्वन् — ११

चहमन्ति महामहोऽभिनन्वसुदीपतः ।

कुर्वन् — १२

ग्रहो चाम्बरं कृतो देवेभ्यो ह्यव्यवाहनः ।

कुर्वन् सोमस्यापामिति । १२ खस

१० म ११२ प

* यदन्ति यच्च दूरके भयं विन्दित मामिह ।

पवमान वितव्यहि ।

— ११ प ६० ।

पवमानः सो चस नः पवित्रेषु विचर्षन्तिः ।

वः पीता स पुनातु नः ।

वसे पवित्र मिर्षन्वसे विततमनरा ।

ब्रह्म तेन पुनीहि नः ।

यसे पवित्रमर्षिवदन्ते तेन पुनीहि नः ।

ब्रह्मसवैः पुनीहि नः ।

सभाभ्यां देव सवितः पवित्रेषु सवैत च ।

मां पुनीहि विचतः ।

विभिर्दं देव सवितर्ष्विष्टैः सोमधानभिः ।

चसे दृष्टैः पुनीहि नः ।

पुनन्तु मां देवजनाः पुनन्तु वसवो चिवा ।

विन्दे देवाः पुनीत मा जातवेदः पुनीहि मा ।

ममामे वर्ष इत्येका ऋक् ३ ।

ऋक्सूक्तं च ।

एवं मार्जनं कृत्वा हिरण्यवाहं कृत-सपिण्डीकरणस्य त्रि-
दैवत्वम् अकृतसपिण्डीकरणस्य एकोद्दिष्टं कुर्यात् ।

इदं च यदीयमस्ति संस्क्रियते तद्देवत्वम् ।

ततस्तथैव स (अ) ऋषिणा दत्त्वा तथैव तिलतर्पणादिकं
च कृत्वा यक्षकर्मदिना लिप्ता पुष्यैः प्रपूज्य अजिनादि-
पूर्वाक्षपक्षचतुष्टयमध्ये केनचित् पक्षेण वेष्टयित्वा सुवर्षमीक्षि-
करूप्यप्रवालनीलमणीनस्थिषु प्रक्षिपेत् ।

प्रपूज्यस्य प्रसूदस्य सोम विभंभिरंशभिः ।

देवैश्च पुनश्च ऋषि ।

उष प्रिय पतिप्रत यधानमाप्ती इधम् ।

अगन्त विभतीममः ।

अलाण्यस्य परशुर्नमात्र तमापवस्य देव सोम ।

आस्य चिदेव देवसोम ।

यः पावमानोरभ्यति ऋषिभिः सभत रमम् ।

सर्वं स पुतमयाति अटित मातरिभुना ।

पावमानोर्षी अभ्यति ऋषिभिः सभत रमम् ।

तस्यं एरवती दुर्गं चौर नपिमंभुदकम् । १२

म २ म ६० ।

० ममापे वर्षा विदुर्वेषमा वयं विधानाकृतं पुष्यम् ।

० मम नमला प्रदिजपतस्ययाभ्यं च पुतना अर्थम् ।

तत उदीरता * मितिसूक्तेन अष्टोत्तरशतं तिलाज्यं जुहुयात् ।
 ततस्त्वाम्रपुटे अस्वीनि निधाय . अक्षतचण्डालपतितादि-
 स्पर्शः शुचिस्तीर्थं गच्छेत् । ततस्तीर्थे सास्थि ज्ञात्वा पलाशपत्र-
 पुटे अस्वीनि निधाय अमुकगोत्रस्य अमुकदेवशर्मणोऽपुन-
 राहत्तिकन्नद्यलोकावाप्तये अमुकतीर्थे अस्थिप्रक्षेपमहं करिष्यामीति
 संकल्प्य अस्वीनि पञ्चगव्येन प्रक्षाल्य हिरण्यादिमिश्रितानि
 कृत्वा मृत्पिण्डे निधाय दक्षिणतोऽवेक्षमाणो नाभिमाने जले
 स्थित्वा “ नमोऽस्तु धर्मायेति ” मन्त्रेण तीर्थे प्रक्षिप्य ज्ञात्वा जला-
 दहिरागत्य सूर्यं नत्वा हरिं स्मृत्वा अमुकदेवशर्मणः कृतैतद-
 स्थिप्रक्षेपकर्मणः साद्गुण्यार्थम् इदं रजतं चन्द्रदैवत्यं ब्राह्मणाय
 सम्प्रददे इति पिण्डकृत्यत्वाद्भजतं दक्षिणां दद्यात् ।
 तदुक्तं शौनकीये —

हेमश्राद्धं ततः कुर्यात् पितृनुद्दिश्य यत्नतः ।
 पिण्डदानं विधायाय प्रकुर्यात्तिलतर्पणम् † ॥

* उदीरतां सृताउत्पूरन्ती इत्ययः शुश्रूषासासी अस्त्वः ।

स्वाहावन्नि तममापगूत्रा विकृत्स्वयं वसोविभातीः ।

उदीरतामवर उत् परास उन्मथ्यमाः सोम्यासः ।

असु यद्दयुरहकाष्टतत्रा सेनोऽवन पितरोऽहवेपु ।

अनयोरेकतरेष —

† पिण्डदानं प्रकुर्यात् इत्यत्र तिलतर्पणम् ।

इत्याकरे पाठः ।

अजिनं कम्बला दर्भा गोकेशाः शानमेव च ।
 भूर्जपत्रं ताडपत्रं सप्तधा वेष्टनं स्मृतम् ॥
 क्वचित्तु गोकेशा भूर्जपत्रकम् । ताडपत्रं च नेत्रं चेतस्त्रां वेष्टन
 सप्तकमिति पाठः ।

हेमं च मौक्तिकं रुप्यं प्रवालं नीलकं तथा ।
 निक्षिपेदस्त्रिमध्ये तु शुद्धिर्भवति नान्यथा ॥
 ततो होमं प्रकुर्वीत तिलाज्येन विचक्षणः ।
 उदीरतेति सूत्रेण हुनेदष्टोत्तरं शतम् ।
 ततः क्षिपेत् सुतीर्थेषु अर्घ्यदोषो न विद्यते ।
 मूत्रे पुरीषे चाचामं * कुर्यान्नास्थीनि धारयन् ॥
 असृष्टहीनजातिसु शुचिः स्यात् स्रष्टिलेययः ।
 इदं कर्मापसव्येन कार्यमित्याह यौनकः ॥

काशीखण्डेऽपि —

धनञ्जयोऽपि धर्मात्मा मातृभक्तिपरायणः ।
 आदायास्थीन्यथो मातुर्गङ्गां गन्तुं प्रचक्रमे ।
 पञ्चगव्येन संस्त्राय्य ततः पञ्चासृतेन च ।
 यक्षकर्मलेपेन लिप्त्वा पुष्पैः प्रपूज्य च ।
 आवेष्ट्य नेत्रवस्त्रेण ततः पट्टाम्बरेण च ।
 ततश्च सुरवस्त्रेण ततो माञ्जिहवासमा ।
 सुरवस्त्रं श्वेतचीनांशुकम् ।

* मूत्रपुरीषाचमनं । इति वदन् निरुद्धं च पाठः ।

नेपालकम्बलेनाथ मृदा चाय विशुद्धया ।
 ताम्रसंपुटके कृत्वा मातुर (ङ्गा) स्यौम्यथो वणिक् ।
 असृष्टहीनजातिः स शुचिमान् स्थण्डिलेशयः ।

व्यासः —

पट्टवस्त्रं च कौशेयं माञ्जिष्ठं ष्वेतवस्त्रकम् ।
 कम्बलं शाणपट्टी च अजिनं च तथोत्तरम् ।

इति

तेषां वेष्टनसाधनानां वेष्टनक्रमाणां च विकल्पः ।
 इति विधानपारिजाते अस्त्रिंशोपविधानम् ॥

अथ प्रकीर्णकास्तीर्थधर्माः ।

तत्र देवसः —

तर्पणं पितृदेवानां श्राद्धदानं सदक्षिणम् ।
 तीर्थं तीर्थे च गोदानं नियतः प्राक्ततो विधिः ॥
 विशिष्टख्यातलिङ्गेषु वृषदानं विधीयते ।
 स्नानं विलेपनं पूजां देवतानां समाचरेत् ॥

ब्राह्मणेभ्यो * भूमिदानं देवपूजाकराय वा ।
सर्वत्र देवयात्रायां विधिरेव प्रवर्तते ॥
तथा पश्चात्तस्नानं नमस्कारं प्रदक्षिणम् ।
कुर्यात् सर्वेषु देवेषु यात्रायाः फललिप्सया ॥

तथा —

देवानां दर्शनं पुण्यं दर्शनात् स्पर्शनं वरम् ।
स्पर्शनादर्शनं श्रेष्ठं घृतस्नानमतःपरम् ।
अष्टकत्वोमन्त्रजपैः सुप्रभूतसुगन्धिभिः ।
प्राहुर्गङ्गाजलैः स्नानं घृतस्नानं समं बुधाः ॥ •

भानौ तु विशेषः —

अर्घद्रव्यविशेषेण गङ्गातोयेन यः सकृत् ।
मागधप्रस्थमात्रेण ताम्रपात्रस्थितेन च ॥
भानवेऽर्घं प्रदद्यात् स्वकीयपिटृभिः सह ।
पुत्रपौत्रैश्च संयुक्तः स्वर्गलोके महीयते ॥
अर्घसात्र अष्टाङ्गोपाद्यः ।

तत्रक्षणं स्कान्दे —

आपः क्षीरं कुशापाणि घृतं मधु गवां दधि ।
रक्तानि करवीराणि रक्तचन्दनमित्थपि ॥
अष्टाङ्गार्घीऽयमुद्दिष्टस्वतीव रवितोषणः ।

* ब्राह्मणानामिति तीर्थसंज्ञा पाठः ।

तत्र प्रदक्षिणायां विशेषः संप्रहे —

एकां चण्ड्यां रवी सप्त तिस्रोदद्याद्दिनायत्ने ।
चतस्रोविष्णवे देयाः शिवस्याहं प्रदक्षिणाम् * ।

तथा —

शिवप्रदक्षिणं कुर्वन् सोमसूत्रं न सङ्घयेत् ।
द्वयं चण्डं द्वयं चैव सोमसूत्रं पुनर्वृषम् ।
चण्डं च सोमसूत्रं च पुनश्चण्डं पुनर्वृषम् ॥

गच्छेदितिशेषः ।

नमस्कारेऽपि विशेषः —

अग्ने पृष्ठे वामभागे समीपे गर्भमन्दिरे ।
अपहोमनमस्काराच्च कुर्याद्देवतालये ॥
अग्ने मृत्युमवाप्नोति पृष्ठे त्वपचयः स्मृतः ।
वामभागे भवेन्नाशो दक्षिणे सर्वकामदाः ॥

देवीपुराणे —

देवस्यमापनयनं † देवागारसमूहनम् ।
स्त्रापनं सर्वदेवानां गोप्रदानफलं स्मृतम् ॥
समूहनं सन्मार्जनादि पतितस्त्रीत्यापनं च ।

* एकं चण्ड्यां रवी सप्त वीचि दद्याद्दिनायत्ने ।

चत्वारि विष्णवे कुर्यात् शिवस्याहं प्रदक्षिणमितिबहुषु निबन्धेषु पाठः ।

† देवमाल्यापनयनमिति तीर्थसेतौ पाठः ।

पात्रे —

द्रव्यमन्नं फलं तोयं शिवस्त्रं न सृजेत् कश्चित् ।
 लङ्घयेन्नैव निर्घ्नास्त्रं कूपे सर्वं विनिक्षिपेत् ॥
 मक्षिकापादमात्रं यः शिवस्त्रमुपजीवति ।
 लोभाभ्योहात् स पश्येत् कस्या (न्ते) म्रं नरके नरः ॥

ब्राह्मेऽपि —

ब्रह्माङ्गलम् विप्रेभ्यो वैश्वं च प्रदापयेत् ।
 रुद्राङ्गलम् ममी च ददेत् सर्वं च तत्क्षणात् ।
 अन्येषामथ देवानां यत्तद्दीनेषु निक्षिपेत् ॥

इति

विप्रेभ्यस्त्वथ तद्देयं मातृभ्यो यन्निवेदितम् ।
 वाङ्म्रेभ्यस्तु तद्देयं गवेषादिनिवेदितम् ॥

विश्वेश्वरे तु नायं नियमः —

एवं संपूज्य विधिवद्विश्वेश्वरपुनोदकम् ।
 त्रिः पिवेन्नविधं पापं तस्येहाद्यु विनश्यति ।

इति स्कान्दे विशेषोक्तेः ।

शिवे तु ऋषेऽपि नमस्कारः कार्यः ।
 पशोः पशुपतेरथे दण्डवद् यः यतं ह्रुवि ।
 पतन्ति पातकाम्नास्त नोत्तिष्ठन्ति कदाचन ० ॥

इति विशेषोक्तेः ।

० नो तिष्ठन्ति सदा नृद । इति नपुलके पाठः ।

तथा —

तीर्थे प्रतिग्रहादिनिवृत्तिरपि कार्या ।

— — —

जीवनार्थं हृतं तीर्थं जीवनार्थं हृतं व्रतम् ।
 असत्या (स) च हता वाणी तथा पैशुन्यवादि(नः)नी ।
 न तीर्थे प्रतिगृह्णीयात् प्राणैः कण्ठगतैरपि ।
 तीर्थे प्रतिग्रहोयस्तु तीर्थविक्रयएव सः ।
 विक्रीतायां तु गङ्गायां विक्रीतः स्याज्जनार्दनः ।
 जनार्दने तु विक्रीते विक्रीतं स्याज्जगत्त्रयम् ।
 यस्तु लोभाद्भिजः (वेचे) तीर्थे प्रतिग्रहरुचिर्भवेत् ।
 नैव तस्य परालाका नायं लोकोदुरात्मनः ।
 गङ्गा गया कुरुक्षेत्रे तीर्थे चामरकण्ठके ।
 ददहदाति दारिद्र्यं गृह्णन् गृह्णाति भारत ॥
 महादानानि ये विप्रा गृह्णन्ति ज्ञानदुर्वलाः ।
 वृक्षास्ते द्विजरूपेण जायन्ते ब्रह्मराक्षसाः ।
 न वेदबलमाश्रित्य प्रतिग्रहरुचिर्भवेत् ।
 अज्ञानाद्वा प्रमादाद्वा जायन्ते नरकालयः ।

इति पाद्योक्तेः ।

तथा —

स्थितो वै ऋपतेर्हारि न कुर्याद्देदविक्रयम् ।
इत्वा गावं परं मांसं भक्षयित् द्विजाधमः ।
अथ चेत् प्रतिगृह्णाति ब्राह्मणोऽन्निकर्षितः ।
दद्यांशमार्जितं दद्यादेवं तन्न प्रहीयते ।

इति संप्रहोक्तेश्च ।

आर्जितं अर्जितसम्बन्धिनम् * ।
तीर्थवासिनस्तु विशेष उक्तः पाद्ये पञ्चमाध्याये ।
गृही चेदन्नानिरतो वहिरर्जितवित्तभुक् ।
व्यवह्वा (रे) वी च योग्योऽन्न गृह्णीयाद्विमलं वसु ॥

इति

भक्त्यातिथ्यं तु वैश्वम् ।

न काष्ठे विद्यते देवो न शिलायां कदाचन ।
भावे हि विद्यते देवस्तस्माद् भावं समान्त्रयेत् ॥

इति स्मृतः ।

तथा —

पुण्यत्रेचाभिगमनं पुण्यतीर्थनिषेधणम् ।

* पाद्येऽपि --

अन्वयं यत्कृत्वा पापं तन्तीर्थं वाति नाशयम् ।

अ वीथंशतसम्बन्धः कश्चित् पापं व्यपोहति ।

इति

यज्ञो वा विविधो ब्रह्मांस्थक्ताचारं न रक्षति ।

देवलः —

न नदीषु नदीं ब्रूयात् पर्वतेषु च पर्वतम् ।

नान्यत् प्रशंसेत्तत्रस्वस्तीर्थेष्वायतनेषु च ।

यत्र स्थानेषु यत्तीर्थं नद्यरक्ष्यमवापि वा ।

तद्वायेन्नसा चैव नान्यत्तीर्थं विचिन्तयेत् ॥

अन्यदिति गङ्गातिरिक्ततीर्थविषयम् ।

गङ्गा तु सर्वतीर्थेषु स्मर्त्तव्या इत्युक्तं स्कान्दे —

स्नानकालेऽन्यतीर्थेषु स्मर्य्य (जप्य) ते जाङ्गवी जनैः ।

विना विष्णुपदीं ज्ञान्यत् समर्थमघयोधने ॥

इति

कृतं च तीर्थयात्रादिफलं विष्णवे समर्पणीयमित्युक्तं ब्राह्मे ।

यानि यानि च तीर्थानि दानव्रततपांसि च ।

तानि सर्वाणि सिध्यन्ति विष्णोः पादारपणेन हि ॥

नार्पयन्ति इरी ये तु पुष्पानि स्वकृतानि वै ।

तानि निष्फलतां यान्ति अमएव फलं भवेत् ।

तथा —

तीर्थसेवा सदा कार्या मनुष्यैः पुष्पकामुकैः ।

वेदितेऽपि सदा तीर्थे अन्यत्र म्रियते यदि ।

युधि देवोऽकुले धीमान् स भवेद्देदविहिजः ।

यात्रार्थं गतेन तु तीर्थे दिनत्रयं वस्तव्यम् ।

तीर्थं समधिगम्याथ उपवासव्रतादिबुक् ।
त्रिरात्रोपोवितस्तत्र सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इति स्मृतेः ।

यत्र तु विशेषतः —

पञ्च वा सप्तरात्रं वा पञ्च मासमथाधिकम् ।
निश्चेत्तीर्थदेशे तु यथाकालं नरः सदा ।
इति स्मृतिनियमोऽपि तत्र तावन्ति दिनानि वस्तुषुम् ।

अथ प्रतिग्रहमलमूत्रादिविसर्गनिषेधार्थं तीर्थ-
गर्भादिकमुच्यते ।

ब्राह्मे —

प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्वस्तुचतुष्टयम् ।
तत्र नारायणः स्वामी नान्यः स्वामी कदाचन ॥
न तत्र प्रतिवृत्तनीयात् प्राणैः कण्ठगतैरपि ।

इति

अत्र प्रवाहशब्दो जलावधुपलक्षकः । तेन पुष्करादौ तडाग-
प्यशादिरूपे तीर्थं प्रवाहाभावेऽपि जलमवधीकृत्य इत्युच्यते ।

ष्टयाभ्यन्तरे निषेधोऽप्येयः ।

दानधर्मोऽपि —

भाद्रकृष्ण (शुक्ल) चतुर्दश्यां * यावदाक्रमते जलम् ।

तावद् गर्भं किजानीयात्तदूर्ध्वं तीरमुच्यते ।

तीरावधिश्च ब्राह्मे —

सार्धहस्तशतं यावद् गर्भतस्तीरमुच्यते ।

तीराद् गव्युतिमात्रं तु परितः क्षेत्रमुच्यते ।

गव्युतिमात्रं तटद्वये प्रत्येकं क्रोशद्वयपरिमितस्थानं क्षेत्रमित्यर्थः

अतएवोक्तं भविष्ये —

गङ्गासीमां न लङ्घन्ति सर्वपापान्यशेषतः ।

दिशोदश पलायन्ते सिंहं दृष्ट्वा यथा मृगाः ।

एकयोजनविस्तीर्णां क्षेत्रसीमा तटद्वये ।

इति

अत्र दानं जपोहोमो गङ्गायामेव नान्यथा † ।

पूर्वं पूर्वं प्रशस्तं स्यात् फलातिशयहेतुतः ।

मलमूत्रविसर्गादिपापमेष्वेवमेव तु ।

* भाद्रकृष्णचतुर्दश्यां कदाचिद्बुधभावेन जलदृष्टभावेऽपि किञ्चिद्दर्वभविष्येव लक्षणं ज्ञेयम् ।

† गङ्गायां नात्र संशय इति तीर्थसंज्ञा पाठः ।

अत्र गर्भे प्रतिग्रहनिषेधः प्रसिद्धसर्वनदीषु । प्रसिद्धतर-
गङ्गागण्डिकादिमहानदीषु तु उभयतः सार्द्धमतद्वैतमिते तीरे-
ऽपि निषेध इति शिष्टाभ्यन्ति । क्षेत्रे निषेधस्तु गङ्गाविषय
एव तत्रैव क्षेत्रकथनात् ।

यसु ब्रह्मपुराणे —

यत्र गङ्गा महाराज शम्भुस्तत्र तपोवनम् ।

सिद्धिक्षेत्रं च तज् ज्ञेयं समन्तात् त्रियोजनम् * ।

इति त्रियोजनमित्यत्र सिद्धिक्षेत्रत्वकथनं । तद् गङ्गाक्षेत्र-
मरणे फलातिशयप्रतिपादनार्थं । न तु प्रतिग्रहनिषेधार्थम् ।

विपन्नस्तत्र योमर्त्यो गङ्गायामेव नाम्यथा ।

इति तत्प्रकरणात् ।

समन्तात् त्रियोजनमित्यत्र समन्ताद्वर्त्योजनमिति पाठे तु
न कश्चिद्विरोधः ।

* एकं कश्चिन् पाठं सार्द्धयोजनमिति समन्तात्त्रियोजनमित्यस्याद्यं ।

अथ लिङ्गाद्यर्चने विशेषो निरूप्यते ।

भारदीये —

यः शूद्रेणार्चितं लिङ्गं विष्णुं वा प्रणमिन्नरः ।
न तस्य निष्कृतिः प्रोक्ता † प्रायश्चित्तायुतेरपि ॥
तथैव शूद्रसंस्पृष्टं लिङ्गं वा हरिमेव वा ।
स सर्वयातनाभोगी यावदाचन्द्रतारकम् ॥

तथैव प्रणम्येत्यर्थः —

पाषण्डपूजितं लिङ्गं नत्वा पाषण्डतां व्रजेत् ।
आभीरपूजितं लिङ्गं नत्वा नरक-मश्नुते ।

तथा —

योषिद्धिः पूजितं लिङ्गं विष्णुं वापि नमिस्तु यः ।
स कोटिकुलसंयुक्तोरौरवे नरके वसेत् † ।
तदेतत् सर्वमिदानीन्तनप्रतिष्ठितलिङ्गादिविषयम् ॥
न तु पुराणप्रसिद्धमहिमलिङ्गादिविषयम् ।
यदाप्रतिष्ठितं लिङ्गं मन्त्रविद्विर्यथाविधि ।
तदा प्रभृति शूद्रश्च योषिदा नैव संस्पृशेत् ॥

इति शिवपुराणोक्तेः ।

• निष्कृतिर्ज्ञान इति तौर्धसेती पाठः ।

† आकलय रौरवे वसेत् इति कश्चित् पाठः ।

अतएव स्वान्दे काशीलिङ्गानि प्रकृतोक्तम् ।
 अदृश्यान्वपि (लिङ्गानि) दृश्यानि दुरवस्वान्वपि प्रिये ।
 मन्वान्वपिच कालेन तानि पूज्यानि सुन्दरि ॥
 दुरवस्वानि स्त्रीगूद्रादिपूजितानि ।
 असृश्यासृष्टानीति कश्चित् ।

तथा —

अन्वोऽपि विशेषस्तत्रैव ।
 शूद्रोवाऽनुपनीतोवा स्त्रियोवा पतितोऽपि वा ।
 केषुं वा शिवं वापि सृष्ट्वा नरकमश्नुते ॥
 महातीर्थं च गमनमुपवासव्रतानि च ।
 संवत्सरं न कुर्वीत महागुरुनिपातने ॥

तथा —

तीर्थस्नानं महादानं पराशं तिलतर्पणम् :
 अष्टमेकं न कुर्वीत महागुरुनिपातने ॥

पराशं तद्भोजनमित्यर्थः ।

तथा —

वपनं मेघुन् तीर्थं वज्रवेद् गुर्धिषीपतिः ।
 आशं च सप्तमान् मासादूर्ध्वं (ना) वाच्यत्र वेदवित् ।
 अत्र आशं आहभोजनम् ।

अत्र ग्रहणादौ प्रतिप्रसव उक्तः ।

तथाहि लक्षणः —

उपप्लवे शीतलभानुभान्वो-
रहोदये वा कपिलाख्यषष्ठ्याम् ।
सुरासुरेण्यास्तमयेऽपि तीर्थे
यात्राविधिः संक्रमणेऽपि शस्तः ।

इति

उपप्लवोग्रहणम् गुरुशुक्रास्तमयस्य निषेधकालोपलक्षण-
त्वात् मङ्गलगुरुनिपातसिंहगुर्वादिकालान्तरेऽपि ग्रहणादौ च
न निषेधइत्यवगन्तव्यम् ।

केचिदस्थिक्षेपार्थयात्रायाम् प्रायवर्षेऽपि न दोष इत्याहुः ।

अस्थिक्षेपं गयात्राहं आहं चापरपक्षिकम् ।

प्रथमाब्देऽपि कुर्वीत सपिण्डीकरणे कृते ॥

इति स्मृतेः ।

तथा —

उपवासीव्रतं होमस्तौर्यज्ञानजपादिकम् ।

विप्रैः संपादितं तस्य सम्पन्नं तस्य तत् फलम् ।

अन्यच्च —

अश्वुमध्ये गवां गोष्ठे तीर्थेष्वपि च पर्वसु ।

राहोर्दर्शनकाले च सूतकं नैव विद्यते ॥

सूतकमिति मृतकस्यापि उपलक्षणम् ।

एवं च शीघ्रमन्वत् नमनसश्चावनायां दानादिविषये द्रष्टव्यम् ।

तथा —

यदे दमगुणं दानं गोष्ठे यतगुणं (कृतम्) भवेत् ।

पुण्यतीर्थेषु साहस्रमनसां शिवसचिर्धौ ॥

तथा —

शेषु तीर्थेषु च देवा शेषु तीर्थेषु च दिवाः ।

शेषु तीर्थेषु यत्तीर्थं विचिकित्सेव तत्र तु ।

एतेषु उपहृतेष्वपि न विचिकित्सा कार्थ्यत्वार्थः ।

तथा —

न देवः पर्यताशेषु न देवः शिवसचिर्धौ ।

देवचिदानन्दमयो (दिवि) हृदि भावेन दृश्यते ।

तथा —

यत्र यत्र दृष्टा भक्ति र्यदा यत्र महात्मनः ।

तत्र तत्र महादेवः प्रसाद मधिगच्छति ।

इत्यादयः प्रकीर्णधर्म्याः ।

एवं यावदुक्तप्रकारेण तीर्थयात्रां कृत्वा आपारान्तरानाद-
रं च व्यष्टमेव पुनर्गच्छिष्यादीन् सम्पूज्य पिबुद्देशेन यात्रं कृत्वा
साधून् विप्रांश्च विष्ठादिना मन्तोश्च कृतकृत्यो भवेत् ।

तदुक्तं ब्राह्मे —

• प्रत्यागतश्चापि पुनस्तथैव

देवान् पितॄन् ब्राह्मणान् पूजयेत् ।

एवं कुर्वं साधु तीर्थाद् यदुक्तं
फलं तत् सा वात्र संदिग्धमस्ति ॥

इति श्रीमन्नागदेवभट्टात्मजश्रीमदनन्तभट्टविरचिते-
विधानपारिजाते तीर्थयात्राविधानं समाप्तम् ॥

अथ प्रसङ्गादभ्यङ्गकालः प्रस्तूयते ।

तत्र हेमाद्री पराशरः —

मन्दे सोमे बुधेऽभ्यङ्गोभूतपर्वाष्टमीर्विना ।
अतीपातं संक्रमं च व्रतत्राद्याहमेव च ॥
नेमित्तिकविशेषेषु निषिद्धेऽपि समाचरेत् ।

रत्नमालायामपि —

रविस्तापं कान्तिं वितरति शशी भूमितमयो
वृत्तिं लक्ष्मीं चान्द्रः सुरपतिगुणर्वित्तहरणम् ।
विपत्तिं दैत्यानां गुरुश्चिन्तनभोगानुभवम्

मृषां तैलाभ्यङ्गात् सपदि कुरुते सूर्यतनयः ॥
बोधायनी नवम्यामपि तैलाभ्यङ्गं निषेधति ।

यथा —

अष्टम्यां च चतुर्दश्यां नवम्यां च विशेषतः ।
तैलाभ्यङ्गं वर्जयेत्तु पर्वस्यपि तथैव च ॥

अथ प्रतिप्रसवः स्मृत्यन्तरे —

रवौ पुष्यं गुरौ दूर्वां भौमवारे च मृत्तिकाम् ।
भार्गवे गोमयं क्षिप्त्वा वारदोषं न विन्दति ॥
तैले इतिशेषः । तैलं चात्र तिलोद्भवमेव । न कुसुभाण्डु-
भवम् । तिलस्य विकारस्तैलमिति पाणिनिस्मरणात् । तेन
अन्यत्र न निषेधः ।

यद्योक्तं प्रचेतसा —

सार्धं गन्धतैलं च यत्तैलं पुष्यवासितम् ।
अन्यद्रव्ययुतं तैलं न दुष्यति कदाचन ॥
तैलाभ्यङ्गनिषेधे तु तिलतैलं निषिध्यते ।
अभ्यङ्गस्य निषेधे तु सार्धपादेरपीक्यते ।

निषेध इत्यर्थः ।

अथ त्रिषिंसात्कालिकी निषेधविषयिणीति वेदितव्यम् ।

तथाच स्मृत्यन्तरम् —

उत्पत्तौ च विपत्तौ च मेथुर्न दन्तधावनम् ।

पद्मङ्गेषु दधिदाने * तिष्ठित्सात्त्विकी सृता ।

इति

इति तैसाभ्यङ्गकालनिर्णयविधानम् ।

अथ उष्णोदकस्नानकालः ।

नित्यमुष्णोदकस्नानं काम्य (नित्य)नेमित्तिकाहते ।

आपः स्वभावतोमिथ्याः किं पुनर्वङ्गिणा युताः ।

तेन सक्तः प्रशंसन्ति स्नानमुष्णेन वारिणा ॥

इति

काम्यनेमित्तिकयोस्तु गर्भः —

कुर्यान्नेमित्तिकं स्नानं शीतान्निः काम्यमेत च ।

नित्यं यादृच्छिकं चैव यथावच्चि समाचरेत् ॥

इति

अथ चामसकालकालः ।

तत्र व्यासः —

श्रीकामः सर्वदा ज्ञानं कुर्वीतामसकैर्मरः ।
सप्तमीं नवमीं चैव पर्यकालं विवर्जयेत् ॥

षट्त्रिंशत्तमेऽपि —

सप्तम्यां च नवम्यां च संक्रान्ती रविवासरे ।
चन्द्रसुखीपरागे च ज्ञानमामसकैस्वजेत् ।
तुषत्यामसकैर्विष्णुरेकादश्यां विधेयतः ।
कार्तिकादिविधेषु एकादश्यां समाचरेत् ।

इति

अथ तिलककालकालः ।

षट्त्रिंशत्तमेऽपि —

सप्तम्यामष्टमायां च संक्रान्तिचतुसृतिषु ।
धनपुत्रकसत्रार्थं तिलककल्पं न संस्तयेत् ॥

पुरा मकरसंक्रान्ती * खानं शीतलं तिलैः ।
कार्यमेव न सन्देहोरविवारादिकेष्वपि ॥

इति

अथ नूतनवस्त्रपरिधानकालः ।

तत्र श्रीपतिः —

मार्त्तण्डे च धनं व्रणः शशधरे क्लेशः सदा † भूमिजे
वस्त्रं लाभकरं बुधे सुरगुरौ विद्यागमः सम्यदः ।
नानायोगरतिः प्रमोद्वनिताशय्यादिसाभो भृगौ
दीनः शास्त्रतरागवांश्च मनुजोष्ट्राम्बरं सूर्यजे ॥

अन्यत्रापि —

ब्रह्मानुराधवसुतिष्वविशाखहस्त
चित्रोत्तराश्लेषवनादितिरेवतीषु ।
जन्मर्चजीवबुधशुक्रदिनो (विधु)स्रवादी
धार्म्यं नवं वसनमीश्वरविप्रतुष्टौ ॥

* पुरीत्यव तुल्येति पाठं यत्तं मन्वामहं ।

† क्लेशोभवमिति गणेशके पाठः ।

तथा —

रोहिणीषु करपञ्चकेऽग्निमे
 पुत्ररेऽपि च पुनर्वसुद्वये * ।
 रेवतीषु वसुदेवते † च मे
 नववस्त्रपरिधानमिच्छते ‡ ॥

तथा —

वेष्टतो च व्यतीपाने भद्रायामपि सर्वदा ।
 नववस्त्रपरीधानं मेच्छते षड्वि तया ॥

तथा —

जीर्षं रवी सततमस्युभिरार्द्रमिदौ
 भीमि शुचे बुधदिने तु भवेत्तनाय ।
 ज्ञानाय मन्त्रिणि भृगो प्रियसङ्गमाय
 मन्त्रे मन्त्राय च नवाम्बरधारणं स्यात् ॥

* करपञ्चके इत्यादिपञ्चमिद्विंशत्यां नक्षत्रेषु ।

† पुनर्वसुः पुनर्वसुः उदरफलाग्नीधरावादीर्नक्षत्रादपदीर्षितः ।

‡ वसुदेवते धनिष्ठायाम् ।

§ दीवते ज्ञानसर्वार्थं जीवते चापमन्त्रः ।

तेन दीवतेति सा शोभा पापच्छेदक्या क्रिया ।

इति दीवाद्यान्वर्त्तिकप्रश्नादप्यगमैव सा नर्त्तः साप्येति प्रतीकम् ।

अथ दीक्षाकालः ।

काशोत्तरे —

शरदसप्तथीर्योगोदीक्षा * कर्मविधौ कृतः ।
 तयोरसम्भवे वर्षा विनाऽन्यथापि शस्यते ॥
 पूर्वाषाढास्वनक्षत्रे चाषाढे मार्गशीर्षके * ।
 दीक्षां न कारयेद्दीमानन्यमासेषु कारयेत् ॥
 पवित्रकतिविद्यापि दीक्षाकर्मविधौ वरा ।
 कार्त्तिक्यां शुभनक्षत्रे वैशाख्यां राहुदर्शने ।
 अहनक्षत्रयोगेषु विषुवेषूक्तवेषु च ॥
 अयनेषु च सर्वेषु मन्मदीक्षा शुभप्रदा ।

तन्मातरे —

रविवारे भवेद्विस्तं सोमि शान्तिर्भवेत् विच ।
 चातुरङ्गारकोदन्ति तत्र दीक्षां विवर्जयेत् ।
 बुधे सोम्यर्षमाप्नोति ज्ञानं स्यात्तु वृहस्पती ।
 शुक्रे सोभाम्यमाप्नोति यथोद्धानिः शनैश्चरे ।

इति .

* अथ ज्ञानं स्यात् कार्त्तिके सोम्य मार्गशीर्षे तथा भवेत् ।

इति वचने सत्यपि मार्गशीर्षे निषेधः कथमिति दुर्बोधम् ।

रत्नावली —

चतुर्थी नवमी षष्ठीमष्टमी च चतुर्दशीम् ।
पौर्णमासीं विना शेषा हिता मुक्तये मुमुक्षुषु ॥

नक्षत्राण्यपि तत्रैव —

पौष्णं रोहिण्यथादित्यं श्रवणं चाश्लेषिनी तथा ।
सावित्रं त्वाष्ट्रवायव्ये नैऋतं मैत्रमेव च ।
तिष्यं चित्रोत्तरार्द्रा च शिष्यस्य च त्रिजम्भम् ।
नक्षत्राणि प्रशस्तानि दीक्षाकर्मसु सुव्रत ।
इति

तथा —

यातिधिर्यस्य देवस्य तत्तियो तन्मनुष्यहः ।
तां तां तिथिं समालोच्य तद्भक्तांस्तत्र दीक्षयेत् ।
सद्गुरुलाभे न तिथ्यादिनियमः ।

तदुक्तं तत्त्वसागरे —

तिथिं विनापि दीक्षाया विनिश्चायमरं शृणु ।
दुर्लभे सद्गुरुणां तु सकृत् सकृत् उपस्थिते ।
यदेवेच्छा तदा दीक्षा गुरोराज्ञानुसारतः ।
न तिथिर्न व्रतं होमो न स्नानं न जपक्रिया ।
दीक्षायाः कारणं किन्तु यचेच्छातो गुरुर्वसेत् ।
स्वेच्छावासे तु सद्गुरौ इति च पाठः ।

४५८

विधानधारिजाते

तथा —

शुक्लपक्षे हरेर्दीक्षा द्वादश्यां संक्रमेऽपि च ।

ग्रहणे शीतगोर्भानोः सद्गुरोरागमे तथा ।

इति पञ्चरात्रे ।

इति दीक्षाकाण्डविधानम् ।

अथ गृहारम्भकालः ।

चैत्रे शोकाकुलोभर्ता वैशाखे बन्धनान्वितः ।

ज्येष्ठे गृही विपद्येत नश्यन्ति पशवः शुची * ।

श्रावणे धनवृद्धिः स्यान्नभस्ये † प्रवसेद् गृही ।

कलहसाश्रिने, मासि भृत्यागच्छन्ति कार्तिके ।

मार्गशीर्षे धनप्राप्तिः सहस्रे काम्यसङ्घः ।

माघे भवेदग्निभयं फाल्गुने श्रीरनुत्तमा ।

* शुची आकाश ।

† नभस्ये माघपदे ।

गृहारभे फलं चैतश्चेत्त्रादिषु यथाक्रमम् ।

इति ।

विश्वकर्मांतरे तु —

मकरस्ये कुम्भगे भानौ मिङ्गगे कर्कगे तथा ।

पूर्वाखं पश्चिमाखं च तदा गेहं प्रकल्पयेत् ॥

रत्नमालायामपि —

कर्कनक्रहरिकुम्भगतेऽर्के

पूर्वपश्चिममुखानि गृहाणि ।

तोलिमेषहृषवृषिकयाते

दक्षिणोत्तरमुखानि च तानि ॥

इति

मन्त्रवाणि ज्योतिर्निबन्धे —

ध्रुवाणि भानि यस्तानि शाकभं नैकर्तं तथा ।

वायव्यं वैष्णवं पौष्णं पुष्यं सावित्रंमेव च ॥

इति

विष्णुधर्मांतरे —

स्थिरे लम्बे स्थिरांशे च कर्तुंशोपचयान्विते ।

गृहारभः प्रशस्तः स्याद्विधिं चोत्तरायणे ॥

१ शीघ्रं उन्नयति रोहिणी च ध्रुवादि । शाकभं जंघा । नैकर्तं मूला ।

वायव्यं मूलो । वैष्णवं नवमा । पौष्णं रेवती । सावित्रम् उन्नय-

पक्षमीकृष्णवोरव्यतन् ।

यस्य सौम्यग्रहाः केन्द्रे त्रिकोणे चाथ भार्गवः ।
पापाद्येपचयस्थाने तस्य सङ्गनिवेशनम् ॥

इति

त्रिषुदेकादशदर्शमानि उपचयस्थानानि ।
अथोपचयसंज्ञा स्याच्चिलाभरिपुकर्मणाम् ।

इति वचनात् ।

विश्वकर्म्ममते —

कन्याप्राप्ते रवौ सम्यङ् नारभेत गृहं मुधीः ।

धनुःस्थिते रवौ कार्यं नैव गेहं कदाचन ।

तथा —

यदा भानुस्तु मीनस्थस्तदा गेहं न कारयेत् ।

मिथुनस्थोयदा भानुस्तदा वैश्व न कारयेत् ।

अस्तं गते गुरौ शुक्रे गहारम्भोन शस्यते ।

प्रासादे चैवमेव स्यादापीकूपेषु चैव हि ।

शालाविधिसु स्वस्वधृतादवगन्तव्यः । ग्रन्थभूयस्वभिया नेह-
प्रपञ्चते ।

प्राचीसाधनसिद्धान्ते —

वृत्तेऽभ.सुसमीकृतचितिगते केन्द्रस्थशङ्कीः क्रमाद्

भाष्यत्र विशत्यपैति च यतस्तत्रापरिन्द्रौ दिशौ ।

तत्कालापमजीवयोस्तु त्रिवराद् भाकर्णमित्याहता

हस्तज्याप्तमिताङ्गुलेरयनदिश्येन्द्री स्फुटा चाक्षिता ० ।

तथा —

अन्यदेशस्थितं दारु नैवान्यस्मिन् प्रयोजयेत् ।
 न तत्र वसते भर्ता वसन्नपि न जीवति ।
 दृष्टका-काष्ठ-पाषाण-मृत्तिकाचूर्णमायसम् ।
 दृष्टपर्णं बुधैः प्राक्तं दारुसंज्ञं गृह्याय वै ।
 नूतने नूतनं शस्तं जीर्णं जीर्णं प्रशस्यते ।
 जीर्णं न नूतनं शस्त नो जीर्णं नूतने शुभम् ।

• अर्थः —

उदकेन समीकृतायां भूमिदृष्टमात्रेण

उप विनिश्चय तस्य कन्दे दादशाहमेण गृह्णन्निवेश्य

तस्य छायां तांस्वन् उप यत्र प्राग्गति पुराह्वयपराह्वये

यतोनिगच्छत तत्र पश्चिमपूर्वदिशी किल भवतः ।

परन्तु यस्मिन् काले अद्याप्यंजोगतः यस्मिन् काले च

निगमशास्त्रान्तिकयोरेकयोः कालान्ये मास्ये ।

तयारकराजस्यान्वयायाः सर्वेण मृत्तिकाहस्तज्याया भक्ताद्

यह्ममङ्गुलादि फल तमेन्दो दिग्गतरज्याक्षिता स्फुटा भवति ।

यद्यत्ररेखने रविबर्णने । यदि दक्षिणे तदा दक्षिणतः ।

उप स्फुटा प्राची अथवा अस्तमेषु ।

तस्यान्वयाद् यः कालो दिशी ॥

काष्ठसुक्तं नारदीये —

‘मूक्षोदुम्बरचूताख्या निम्बस्रुहिविभीतकाः ।
दग्धाःकण्टकिनो वृक्षा वटाश्वत्थकपिशकाः ।
आगस्तिशिशुवालाख्यासिनीनीकाश्च निन्दिताः ।
अन्ये च गृहनिर्माणे वर्जनीयाः सदा द्रुमाः ।

तथा —

प्राचीद्वारे धनावाप्तिर्दक्षिणे पुत्रशोकदम् ।
सीभाग्यं पश्चिमे द्वारे सीम्यद्वारेऽर्थसम्पदः ।
नवभागं गृहे कुर्यात् पञ्चभागं च दक्षिणे ।
त्रिभागं वामतः कृत्वा शेषद्वारं प्रकल्पयेत् ।

वृषनारदः —

स्नानागारं दिशि प्राच्यामान्नेय्यां पचनालयम् ।
याम्यायां शयनागारं नैऋत्यां वस्त्रमन्दिरम् ।
ऐशायां देवतागारमिति गेडविदोविदुः ।
अथ गृहवासुलेखनपूजावलिदानादिकं कर्त्तव्यं ।
तत् समग्रं चतुर्यस्तवके लिङ्गप्रतिष्ठाविधाने द्रष्टव्यमित्युप
रम्यते ।

अथ देवताप्रतिष्ठाकालः ।

विष्णुधर्मोत्तरे —

शेचे वा फाल्गुने वापि ज्येष्ठे वा माघवे तथा ।

माघे वा सर्वदेवानां * प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ।

भुजबलभीमे —

युगादावयने पुष्ये कर्त्तव्या विष्वद्वये ।

चन्द्रसूर्यग्रहे वापि दिने पुष्येऽथ पर्वसु ।

या तिथिर्यस्य देवस्य तस्यां या तस्य कारयेत् ।

इति

तथा —

शुक्लपक्षः प्रतिष्ठायां प्रशस्तः सर्वदेवते ।

कृष्णपक्षत्रिभागे तु प्रथमे स्याच्छुभावहा ।

मध्या द्वितीयभागं तु तृतीये कर्त्तृनागमी ॥

• एवमेव हि शुक्लस्य पक्षे व्यत्यास इत्यतः ।

विष्णुधर्मोत्तरे —

तजस्विनी सूर्यदिने चन्द्रे शेमावहा भवेत् ।

* माघे वा फाल्गुने वापि शैवैवाः श्यांगपि ।

ज्येष्ठाषाढकयोर्वापि इति प्रतिष्ठाकालचतुष्टये पाठः ।

भूमिऽग्निना प्रदह्येत बुधे न (नि) धनदा भवेत् ।
 गुरुणा गुणदा नित्यं लोकानन्दकरी सिते ।
 आंचन्द्राकं स्थिरा सीरे प्रतिष्ठा समुदाहृता ॥
 इति

तथा तत्रैव —

दृढायुर्धनदास्फीता तथा प्रतिपदि स्मृता ।
 द्वितीयायां धनापेता तृतीयायां वरप्रदा ।
 चतुर्थ्यां नाशमाप्नोति पञ्चम्यां श्रियुता तथा ।
 षष्ठ्यां लक्ष्मीयुता नित्यं सप्तम्यां भोगनाशनी ।
 अष्टम्यां धान्यबहुला नवम्यां तु विनश्यति ।
 भद्रकाल्याः कृता तत्र कर्तुं भवति पुष्टिदा ।
 धर्महृदिकरी श्रेया दशम्यां तु तथा कृता ।
 एकादश्यां तथैवोक्ता द्वादश्यां सर्वकामदा ।
 त्रयोदश्यामपि तथा चतुर्दश्यां विनश्यति ।
 छाणपक्षे पञ्चदश्यां कर्तुः क्षयकरी भवेत् ।
 पञ्चदश्यां तथा शुक्ले सर्वकामप्रदा भवेत् ।

इति

नक्षत्राणि मात्स्ये —

आषाढे हे तथा मूलमुत्तरात्रयमेव च ।
 ज्येष्ठाश्रवणरोहिण्यः पूर्वा भाद्रपदा तथा ।
 हस्तोऽश्लिनी रेवती च पुष्यो मृगशिरस्तथा ।

अनुराधा तथा स्वाती प्रतिष्ठासु प्रशस्यते ।

हे आषाढे पूर्वाषाढोत्तराषाढे ।

उत्तरात्रयमुत्तरफल्गुनी उत्तराषाढा, उत्तरभाद्रपदा च ।

तथा —

वैधृतौ व्यतिपाते च भद्रायां च दिनक्षये ।

चन्द्रतारावलाभावे प्रतिष्ठां न समाचरेत् ।

राशिफलमपि विष्णुधर्मोत्तरे —

जन्मराश्युदये कर्तुः क्षिप्रं नाशकरी भवेत् ।

द्वितीये धननाशाय तृतीये कर्तुं विदा ।

चतुर्थे मृत्युनाशाय पञ्चमे व्याधिदा भवेत् ।

षष्ठे शत्रुविनाशाय सप्तमे धननाशनी ।

अष्टमे मृत्युदा ज्ञेया नवमे धर्मनाशनी ।

दशमे कर्मणां तृहं लाभे * लाभकरी भवेत् ।

द्वादशे तु भग्याय स्यात् प्रतिष्ठा मनुजैः कृता ।

जन्मलज्जोदये शस्ता धनधान्यकरी भवेत् ॥

इति

तथा -

रविदेशत्रिषट्संस्थो राहुस्त्रिदशसंस्थितः ।

त्रिषट्स्यानगताः शस्ता मन्दाकारककेतवः ।

* लाभे एकादशे ।

शुभाः क्रूराश्च पापाश्च सर्वे एकादशस्थिताः ।
 यतीनां सर्वकालेषु लिङ्गस्वारोपणं शुभम् ।
 शुक्लपक्षे स्थिरे लग्ने हरिः स्थाप्योनरैः सदा ।
 मातृभैरववाराह नरसिंहत्रिविक्रमाः ।
 महिषासुरहन्त्राश्च स्थाप्यावै दक्षिणायने ॥

इति

अथ वापीकूपतडागादिप्रतिष्ठाकालः ।

भविष्यपुराणे —

तस्मिन् सलिलसम्पूर्णं * कार्तिके च विशेषतः ।
 तडागस्य विधिः कार्यः स्थिरनक्षत्रयोगतः ॥

इति

वज्रपुराणे —

वापीकूपतडागानां तस्मिन् काले विधिः स्मृतः ।
 सुदिने शुभनक्षत्रे प्रतिष्ठा शुभदा स्मृता ।

* तस्मिन् तडागे इत्यर्थः सलिलसम्पूर्णं इत्यनेन वेद्याद्यादी एवञ्जलस्य
 प्रतिष्ठा न शक्यते प्रतीयते

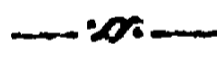
कर्कटे पुत्रलाभाय सौख्यं तु मकरे भवेत् ।
 मीने यथोऽर्थलाभश्च कुम्भे च सुवह्मदकम् ।
 वृषे च मियुने वृद्धिर्घृष्टिके च जलं भवेत् ।
 पिष्टदृष्टिश्च कन्यायां तुलायां श्रेष्ठं शाश्वती ।
 सिंहोनेषां धनुर्नाशं लक्ष्मणाश्च (लक्ष्मण) द्विज यच्छति ॥

इति

वह्मदके वाप्यादौ तु कालनियमां नास्तीत्युक्तं

भविष्योत्तरे —

मुनयः केचिदिच्छन्ति व्यतीते चोत्तरायणे ।
 न कालनियमस्तत्र प्रमाणसलिलं यतः ॥
 तस्मिन् सलिलसम्पूर्णं इति पूर्वोक्तेषु ।
 तद्विधानं तु चतुर्थस्तवके द्रष्टव्यम् ।

अथ अङ्कुरार्पणाधिवासनकालः ।

विशुद्धोत्तरे —

सायं च प्रारभेद्योमान् रक्षासूत्रप्रवन्धनम् ।

स्वापनं प्राञ्चयं चैव गर्भन्वासं तत्रैव च ।

अधिवासा (नि) दिसर्वाणि मध्यरात्रे तु कारयेत् ।
 रात्रात्मिके विशेषेण सर्वदेवक्रियार्थकम् ।
 कुर्यात् सर्वं महासर्वं तथाऽशुभनिवृत्तये ॥

इति अङ्गरार्यणाधिवासनकालः ।

अथ गर्भाधानादिषोडशकर्मकालास्तत्प्रकरणे द्रष्टव्याः ।
 इह विस्तरभीत्या पुनर्नीचन्ते ।

अथ श्रीविष्णुपूजाकालः ।

नारदोये —

प्रातर्मध्यन्दिने सायं विष्णुपूजां समाचरेत् ।
 यथा सन्ध्या तथा नित्या देवपूजा स्मृता बुधैः ।
 अशक्तौ विस्तरेणैव प्रातः सम्पूज्य केशवम् ।
 मध्याह्ने चैव सायं च पुष्पाञ्जलिमपि क्षिपेत् ।
 मध्याह्ने वा विस्तरेण संक्षेपेणाथवा हरिम् ।
 सम्पूज्य भोजनं कुर्यादन्यथा नरकं व्रजेत् ॥

इति

अथ देवताविशेषे कालविशेषः ।

भविष्यपुराणे —

प्रतिपत् पावकी प्रोक्ता द्वितीया शमनस्य च ।
तृतीया गिरिपुत्रास्तु चतुर्थी विघ्नहारिणः ।
पञ्चमी सप्तमसेसु षष्ठमूर्त्तेश्चाष्टमी ।
नवमी योगिनीनां तु दशमी तु दिशामपि ।
एकादशी धनेशस्य द्वादशी चक्रधारिणः ।
त्रयोदशीत्यनङ्गस्य भूर्तेशस्य चतुर्दशी ।
पौर्णमासी प्रजेशस्य पितृणां दशउच्यते ॥

इति

अथ नक्षत्रविशेषे पूजाविशेषः ।

देवीपुराणे —

अश्विन्यामाश्विनाविद्यु दीर्घायुर्जायते नरः ।
कालनिर्णयदीपिकायाम् अश्विनी

अग्नी कासानली चैव ब्रह्मेन्दुचापि शङ्करः ।
 अदितिः स्याद्विपितरो भगार्थमदिवाकराः ।
 त्वष्टाऽनिलेन्द्राग्निमित्रा इन्द्रो रक्षःपतिर्जभम् ।
 विश्वे हरिर्वसु जन्मपत्येकचरणाः क्रमात् ।
 अद्विर्वुध्यन्पूषास्या * अश्विन्यादिविमान् यजेत् ॥

इति

अथ नामसङ्कीर्तनकालः ।

भार्कण्डेयपुराणे —

अक्रिणं इलिनं चैव शार्ङ्गिणं गदिनं तथा ।
 मोक्षार्थी प्रजपेद्भ्राजन् दिक्षु प्राच्यादिषु (स्मरेत्) क्रमात् ।
 व्यवहारेऽजितं चैव मत्स्यकूर्मौ जले स्मरेत् ।
 भ्राजिष्णुमग्निजभये संग्रामे त्वपराजितम् ।
 नेत्रवाधे हृषीकेशमौषधे चाच्युतं जपेत् ।
 तार्क्ष्यध्वजानुस्मरणादापदोमुच्यते नरः ।
 स्मरदुष्टे शिरोरोगे विषवीर्ये च दारुणे ।

* अद्विर्वुध्यन् इत्यत्र अद्विर्वुध्यति इत्युच्यते पाठः ।

ग्रहनक्षत्रपीडामु दैववाधादिकेष्वपि ।
 दस्युर्वैरिनिराधेषु व्याघ्रसिंहादिसङ्घटे ।
 अश्वकारे तथा घोरे नारसिंहेति कीर्तयेत् ।
 उत्थाने कीर्तयेद्दिशुं प्रस्वापे माधवं नरः ।
 भोजने चैव गोविन्दं सर्वत्र मधुसूदनम् ।
 नारायणं सर्वकालं श्रुतप्रसूतनादिषु ।
 स्नाने दानेऽर्चने होमे प्रणिपाते प्रदक्षिणे ।
 कीर्तयेद्वासुदेवं च अनुक्तेष्वपि माधवम् ।
 आलोक्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः ।
 इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयीनाभ्यायणः सदा ।
 सर्वाणि नामानि हि तस्य राजन्
 सर्वार्थसिद्धेयं हि भवन्ति पुंसाम् ।
 तथाप्यथेष्टं खलु देवतानां
 सर्वेषु कार्येषु जपन्तु भक्त्या ॥
 अनेकेषु निबन्धेषु यावानर्थ उदीरितः ।
 स सर्व्यः संगृहीतांस्त्र विरुज्जनमुदे मया ।
 अस्मां भागीरथी यस्य नागदेवः पिता मुधीः ।
 तेनामस्तेन रचितः कालनिर्णयसंग्रहः ।
 अनेन प्रीयतां देवान्छ्रीगः सर्वदा मम ।
 यस्य प्रसादाद्ब्रह्माद्याः सिद्धिर्माप्सन्ति सर्वदा ॥
 अनेन यन्त्रदीपेन सप्तदेहात्मकं तम ।

विद्यानन्दारिवाले

निरस्य कर्षं कुर्वन्तु निर्भया ज्ञानिसंसदि ॥
इति शोमनागदेवभट्टाक्षरीन शोमदत्तभट्टेन विरचितविधा
नन्दारिजातस्य निवन्धे कालनिर्णयविधानानि समाप्तानि ।

